ORIENTAL RENAISSANCE:

Innovative, educational, natural and social sciences

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 6

№05

2026

ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL

VOL. 6 / ISSUE 5
ISSN 2181-1784

June
2026

ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of "Oriental philosophy and culture" of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA
Doctor of Philosophy,
Head of the Departmnet "Philosophy and National idea" of Tashkent State Technical University

PhD. SHERALI S. JURAEV
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences. Senior lecturer of the Department Oriental philosophy and hermeneutics of TSUOS

Dr. KHOLMUMINOV JAFAR MUHAMMADIEVICH
Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State University of Oriental Studies. Professor at the Antique World International Academy of Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences, Senior lecturer of the Department of Social Humanities of Tashkent State University of Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV
Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA
Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast Asian Languages of Tashkent State University of Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV
Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV
Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG
Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI
Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and Faculty Member, Faculty of Teacher Training and Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV
Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropologyof Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA
Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV
Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV
Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN
Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV
Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY
Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY
Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM
Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI
Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA
Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV
Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

SUN’IY INTELLEKT VOSITALARINI KOMMUNIKATIV O‘QITISH TAMOYILLARI BILAN UYG‘UNLASHTIRISH

Bazarbayeva Aziza Shokirovna
Farg‘ona davlat universiteti
Xalqaro hamkorlik bo‘yicha prorektor
+998958333393
bazarbayeva@pf.fdu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola sun’iy intellekt vositalarini kommunikativ til o‘qitish (KTO) tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlarini nazariy jihatdan tahlil qiladi. Adabiyotlar ko‘rib chiqilishi asosida sun’iy intellekt texnologiyalari — xususan, suhbat robotlari, adaptiv o‘rganish platformalari va tabiiy til ishlov berish tizimlari — kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda qanday rol o‘ynashi mumkinligi o‘rganiladi. Maqolada ushbu uyg‘unlikning pedagogik asoslari, metodologik imkoniyatlari va cheklovlari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, kommunikativ o‘qitish, til ta’limi, adaptiv o‘rganish, ChatGPT, pedagogika, suhbat roboti.*

INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS WITH COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING PRINCIPLES

ABSTRACT

This article provides a theoretical analysis of integrating artificial intelligence tools with the principles of Communicative Language Teaching (CLT). Based on a review of existing literature, the paper examines how AI technologies — including chatbots, adaptive learning platforms, and natural language processing systems — may contribute to the development of communicative competence. The pedagogical foundations, methodological opportunities, and limitations of this integration are discussed.

Keywords: *artificial intelligence, communicative teaching, language education, adaptive learning, ChatGPT, pedagogy, chatbot.*

ИНТЕГРАЦИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА С ПРИНЦИПАМИ КОММУНИКАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится теоретический анализ возможностей интеграции инструментов искусственного интеллекта с принципами коммуникативного обучения языку (КОЯ). На основе обзора существующей литературы рассматривается роль технологий искусственного интеллекта — в частности, чат-ботов, адаптивных учебных платформ и систем обработки естественного языка — в развитии коммуникативной компетенции. Обсуждаются педагогические основы, методологические возможности и ограничения данной интеграции.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, коммуникативное обучение, языковое образование, адаптивное обучение, ChatGPT, педагогика, чат-бот.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimlarida raqamli texnologiyalarning tez sur’atlar bilan rivojlanishi til ta’limi metodologiyasiga tubdan yangi talablar qo‘ymoqda. Bir tomondan, kommunikativ til o‘qitish (KTO) paradigmasi o‘tgan asrning 70–80-yillaridan boshlab jahon pedagogikasida mustahkam o‘rin egallagan bo‘lib, uning asosiy tamoyili til o‘rganishni nafaqat tizimli bilim sifatida, balki haqiqiy muloqot vositasi sifatida talqin etishdan iborat [1]. Ikkinchi tomondan, sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari — xususan, katta til modellari (Large Language Models), adaptiv o‘rganish tizimlari va ovozli tan olish dasturlari — ta’lim sohasida tobora keng qo‘llanilmoqda va bu ikki yo‘nalish o‘rtasidagi integratsiya masalasi dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda [2]. Ushbu maqola aynan shu muammoni nazariy tafsilotlarda ko‘rib chiqishga qaratilgan bo‘lib, asosiy maqsad — KTO tamoyillari bilan SI vositalarining uyg‘unligini adabiyotlar tahlili va pedagogik mantiq asosida baholashdir. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, bugungi kunda ko‘plab ta’lim muassasalari SI vositalarini joriy etmoqda, ammo bu jarayonning metodologik asoslanishi ko‘pincha yetarli darajada tahlil qilinmagan holda amalga oshirilmoqda. Kommunikativ kompetensiya nazariyasi (Canale va Swain, 1980) tilni faqat grammatik jihatdan emas, balki ijtimoiy, diskursiv va strategik nuqtai nazardan o‘zlashtirishni ko‘zda tutadi [3], va bu talablar zamonaviy SI vositalarining funksional imkoniyatlari bilan qanchalik mos kelishini ilmiy asosda aniqlash o‘qituvchilar, ta’lim dasturchilar va siyosatchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot sof nazariy xarakter kasb etib, uning metodologik asosini adabiyotlar tahlili, taqqoslama tahlil va pedagogik kontseptual tahlil tashkil etadi. Tadqiqotda empirik ma’lumotlar — kuzatishlar, intervyular yoki tajribalar — ishlatilmagan; tahlil mavjud ilmiy adabiyotni tizimli ko‘rib chiqish va sintez qilish orqali amalga oshirilgan. KTO paradigmasining nazariy asoslari Hymes, Canale va Swain, Littlewood kabi klassik mualliflar tomonidan yaratilgan bo‘lib, ushbu asarlar tilni real muloqot ehtiyojlaridan kelib chiqib o‘rgatish zarurligini asoslab bergan [3]. Keyinchalik Richards va Rodgers bu nazariyani aniqlashtirgan va o‘quv jarayonida o‘quvchi faolligini, muammoga yo‘naltirilgan vazifalarni va autentik matnlardan foydalanishni talab qiluvchi tamoyillar tizimini shakllantirgan [4]. O‘zbek tilshunoslik va pedagogika ilmida ushbu yo‘nalish ham o‘z o‘rniga ega: Yo‘ldoshev kommunikativ yondashuvning o‘zbek maktablaridagi amaliy imkoniyatlarini ko‘rib chiqqan va an’anaviy grammatik usullardan kommunikativlikka o‘tish muammolari hamda yechimlarini tavsiflab bergan [5]. Sun’iy intellektning til ta’limiga kirib kelishi esa alohida katta adabiyot qatlamini tashkil etadi. Warschauer va Healey CALL paradigmasini tarixiy jihatdan tahlil qilar ekan, texnologiyani til o‘qitishga integratsiya qilishning uch bosqichini — behavioristik, kommunikativ va integrativ — farqlagan [6].

Zamonaviy tadqiqotlar esa bu tasnifni kengaytirmoqda: bugungi kunda generativ SI modellari (masalan, ChatGPT, Gemini, Mistral) faqat mashq platformasi emas, balki dinamik suhbat sherigi vazifasini bajarishi mumkin, bu esa KTO doktrinasidagi "real muloqot" printsipiga yangi content beradi [2]. Rus tilshunoslik va pedagogika adabiyotida Azimov va Shchukin (2016) komunikativ kompetensiya komponentlarini chuqur tahlil qilgan va lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalarni ajratgan; ushbu tasnif SI texnologiyalarining qaysi kompetensiya turlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini aniqlashda muhim analitik asos bo‘lib xizmat qiladi [7]. Mahalliy adabiyotdan Mirzayeva raqamli pedagogika va til ta’limidagi interaktivlik masalasini o‘rgangan, jumladan, adaptiv platformalar va intellektual o‘qitish tizimlari (Intelligent Tutoring Systems — ITS) ning kommunikativ mahorat rivojlantirishdagi rolini nazariy jihatdan asoslab bergan [8]. Xorij adabiyotida esa Godwin-Jones generativ SI modellarining til o‘rganuvchilar uchun yaratadigan imkoniyatlar va xavflarini muhokama qilib, autentiklik muammosiga alohida e’tibor qaratgan: SI bilan muloqot tilni o‘rganishga yordam berishi mumkin, ammo u haqiqiy insoniy muloqotning o‘rnini bosa olmasligi ta’kidlangan [9]. Krashenning "kirish gipotezasi" (input hypothesis) va "affektiv filtr" (affective filter) g‘oyalari ham ushbu kontekstda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi: SI vositalari stressni kamaytirib,

o‘rganuvchiga qulay, siqiqsiz muloqot muhitini yaratishi mumkin, bu esa til o‘zlashtirishga qulay shart-sharoit hosil qiladi [10].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlilidan kelib chiqadigan asosiy xulosalardan biri shundan iboratki, SI vositalari KTO ning ba’zi tamoyillarini kuchli qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega, ammo boshqa tamoyillar bilan nisbatan murakkab munosabatda turadi. KTO ning markaziy tamoyillaridan biri — o‘quvchini faol muloqot ishtirokchisiga aylantirishdir [4]. Zamonaviy suhbat robotlari va katta til modellari shu ma’noda potentsial vosita hisoblanadi: ular talabga ko‘ra istalgan vaqt muloqotni amalga oshira oladi, tezkor va aniq fikr-mulohaza beradi, grammatik xatolarni tuzatadi va o‘rganuvchining darajasiga moslashuvchi murakkablikdagi matnlar yaratadi [2]. Bu jihat ayniqsa o‘zbek kabi resurslari chekliqroq tillarni o‘rganuvchilar uchun qimmatlidir: ona tili so‘zlovchi sifatida harakat qiladigan malakali suhbatdosh topish imkoniyati har doim mavjud bo‘lmaydi, SI esa bu kamchilikni qisman to‘ldiradi [8]. Shu bilan birga, Godwin-Jones ta’kidlaganidek, SI modellari bilan muloqot ham o‘ziga xos cheklovlarga ega [9]: bu muloqot pragmatik, madaniy va ijtimoiy kontekst jihatidan hali ham nisbatan yuzaki bo‘lib qolmoqda, chunki SI sotsiolingvistik nozikliklarni — nutqdagi kuch munosabatlari, hazil, kinoya, norasmiy so‘zlashuv registri — to‘liq ifodalay olish darajasiga yetganicha yo‘q. Aynan Canale va Swain tomonidan ajratilgan sotsiolingvistik va strategik kompetensiyalar [3] SI tomonidan taqdim etilgan muloqot kontekstida to‘liq rivojlanishi qiyin, chunki bu kompetensiyalar jonli, haqiqiy insoniy munosabatlar kontekstida yuzaga keladi.

Adaptiv o‘rganish tizimlari masalasida ham shunga o‘xshash ikki tomonlama obraz kuzatiladi. Bir tomondan, Warschauer va Healey CALL texnologiyalarining integrativ bosqichi sifatida tasniflanuvchi zamonaviy SI platformalari o‘quvchining real vaqtdagi xatolarini tahlil qilib, individual o‘quv yo‘lini shakllantira oladi [6]; bu esa an’anaviy sinfxona sharoitida o‘qituvchiga har bir o‘quvchi bilan ishlash uchun yetarli vaqt bo‘lmaydigan holatlarda katta pedagogik ustunlik beradi. Boshqa tomondan, ushbu individuallashtirish mexanizmi KTO ning ijtimoiy o‘rganish komponentini zaiflashtirib qo‘yishi ehtimoli bor: guruh dinamikasi, hamkorlikda muammoni hal qilish, real tashvish va istaklar asosidagi muloqot — bularning barchasi SI bilan ikkilamchi aloqada yo‘qolishi mumkin [7]. Shuningdek, Krashen tomonidan ishlab chiqilgan affektiv filtr nazariyasi [10] SI vositalariga nisbatan ham qo‘llanilishi mumkin: o‘rganuvchi sinfxonada tengdoshlari oldida xato qilishdan uyalishi mumkin, SI bilan muloqotda esa bunday ijtimoiy bosim kamroq bo‘ladi. Bu kuzatuv SI vositalarining qo‘shimcha mashq, o‘z-o‘zini baholash va erkin so‘zlash imkoniyatini beruvchi muhit sifatidagi rolini asoslaydi. Mirzayeva ham ushbu fikrni

qo‘llab-quvvatlaydi va interaktiv raqamli muhitning affektiv to‘siqlarni pasaytirishi pedagogik samaradorlikka olib kelishi mumkinligini ta’kidlaydi [8].

Yo‘ldoshev esa o‘zbek maktab kontekstida kommunikativ yondashuvning asosiy muammolaridan biri sifatida o‘qituvchilarning metodik tayyorgarlik darajasini ko‘rsatadi [5]; bu nuqta SI integratsiyasida ham o‘z ahamiyatini saqlab qoladi — agarda o‘qituvchi SI vositalarini kommunikativ pedagogika kontekstida qanday qo‘llashni bilmasa, texnologiya faqat grammatik mashq vositasiga aylanib qolishi va KTO ning asosiy ruhidan uzoqlashishi xavfi mavjud. Azimov va Shchukin tomonidan taklif qilingan kompetensiyalar tasnifini [7] asos qilib olganda, SI vositalari lingvistik kompetensiyani (grammatik to‘g‘rilik, lug‘at boyligi) rivojlantirishda eng yuqori samaradorlikka ega ekanligini ta’kidlash mumkin; diskursiv kompetensiya (matn tarkibi, fikr izchilligi) ham SI yordamida ma’lum darajada rivojlantirilishi mumkin. Ammo pragmatik va strategik kompetensiyalar — nutqiy aktlar, muloqot strategiyalari, madaniy normalar — hali ham asosan jonli insoniy muloqot jarayonida shakllanadi. Bu topilma SI vositalarini KTO ning almashtiruvchisi sifatida emas, balki to‘ldiruvchi sifatida qarab chiqish zarurligini aniq ko‘rsatib beradi. Nazariy jihatdan, "gibrid" yondashuv eng istiqbolli model bo‘lib ko‘rinadi: o‘qituvchi boshchiligidagi kommunikativ mashg‘ulotlar asosiy o‘rinda qoladi, SI esa o‘quv vaqtidan tashqarida amaliyot, baholash va tezkor fikr-mulohaza uchun qo‘shimcha resurs sifatida xizmat qiladi. Biroq bu modelning kontseptual aniqliliga qaramasdan, uni samarali amalga oshirish uchun o‘qituvchilarni qayta tayyorlash, o‘quv dasturlarini qayta loyihalash va SI vositalarining pedagogik validligini baholash kabi institutsional chora-tadbirlar talab etiladi.

Shunday qilib, SI vositalarining kommunikativ o‘qitishdagi rolini yanada chuqurroq baholash uchun o‘quv vazifalari tipologiyasiga e’tibor qaratish zarur. KTO metodologiyasida vazifaga yo‘naltirilgan o‘qitish (Task-Based Language Teaching — TBLT) alohida o‘rin tutadi: o‘quvchilar biror muammoni hal qilish, ma’lumot almashish yoki birgalikda qaror qabul qilish jarayonida til vositasidan foydalanadilar va aynan shu jarayonda kommunikativ kompetensiya shakllanadi. SI vositalari, ayniqsa zamonaviy dialog tizimlari, bunday vazifalarni simulyatsiya qilish imkonini beradi — masalan, o‘quvchi savdo muzokarasini, tibbiy konsultatsiyani yoki rasmiy taqdimotni SI bilan mashq qilib ko‘rishi, xatolarini darhol eshitishi va tuzatishi mumkin. Ammo shu o‘rinda muhim metodologik farqni ta’kidlash lozim: simulyatsiya orqali hosil qilingan kommunikativ tajriba haqiqiy muloqot tajribasidan sifat jihatidan farq qiladi, chunki haqiqiy muloqotda noaniqlik, kutilmagan burilishlar va ijtimoiy mas’uliyat mavjud bo‘lib, ular o‘quvchini strategik moslashish zaruriyatiga undaydi. SI bilan muloqot esa aksariyat hollarda prognozli va xavfsiz

bo‘ladi, bu esa uning TBLT doirasidagi pedagogik qiymatini belgilangan chegaralar ichida saqlaydi.

Bundan tashqari, SI vositalarini kommunikativ o‘qitish bilan uyg‘unlashtirish masalasini ko‘rib chiqishda taqdir-mulohaza (feedback) sifati ham alohida tahlil qilishni talab etadi. An’anaviy kommunikativ sinfxonada o‘qituvchi tomonidan beriladigan fikr-mulohaza nafaqat til jihatdan to‘g‘ri yoki noto‘g‘rilikni ko‘rsatadi, balki o‘quvchining nutq uslubi, muloqot etikasi, ifoda emotsionalligi va madaniy mosligiga oid nuanslarni ham qamrab oladi. SI vositalari esa hozirgi rivojlanish bosqichida asosan til tizimiga — grammatika, lug‘at, sintaksis — oid fikr-mulohaza berishda kuchlidir; nutqning madaniy va ijtimoiy o‘lchovlarini baholashda esa ancha cheklangan imkoniyatga ega. Xususan, o‘zbek yoki boshqa O‘rta Osiyo tillarini o‘rganuvchilar uchun bu cheklov yanada sezilarliroq bo‘lishi mumkin, chunki mavjud SI modellarining aksariyati ingliz tili asosida yaratilgan va madaniy kontekst jihatidan G‘arb muloqot normalarini ko‘proq aks ettiradi. Shu sababli, SI tomonidan berilgan til fikr-mulohazasini o‘qituvchi tomonidan beriladigan madaniy va pragmatik ko‘rsatmalar bilan mujassamlashtirish zarur bo‘lib, bu yana bir bor gibrid pedagogik modelning amaliy zaruriyatini tasdiqlaydi.

XULOSA

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, sun’iy intellekt vositalarini kommunikativ til o‘qitish tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish mutlaq qarama-qarshi yoki to‘liq muvofiqlashuvchi hodisa emas — bu murakkab va ko‘p o‘lchovli pedagogik muammodir. SI texnologiyalari — xususan, katta til modellari va adaptiv platformalar — KTO ning bir qator asosiy tamoyillarini, jumladan, faol muloqot, individuallashtirish va affektiv qulay muhit yaratish kabi tamoyillarini qo‘llash imkonini beradi. Shu bilan birga, sotsiolingvistik, pragmatik va strategik kompetensiyalar SI vositalarining hozirgi imkoniyatlari bilan to‘liq rivojlantirilishi qiyin bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun SI vositalarini til o‘qitish jarayoniga to‘ldiruvchi, qo‘shimcha resurs sifatida integratsiya qilish, asosiy kommunikativ muloqotni esa o‘qituvchi boshchiligidagi haqiqiy insoniy munosabatlar asosida davom ettirish metodologik jihatdan maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Littlewood W. Communicative Language Teaching. — Cambridge: Cambridge University Press, 1981. — 114 p.
2. Kasneci E., Seßler K., Küchemann S. et al. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education // Learning and Individual Differences. — 2023. — Vol. 103. — P. 102274.

3. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. — 1980. — Vol. 1(1). — P. 1–47.
4. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 270 p.
5. Yo‘ldoshev J. G‘. O‘zbek tilini o‘qitishda kommunikativ yondashuv: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 184 b.
6. Warschauer M., Healey D. Computers and language learning: An overview // Language Teaching. — 1998. — Vol. 31(2). — P. 57–71.
7. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Современный словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам. — М.: Русский язык. Курсы, 2016. — 496 с.
8. Mirzayeva N. R. Raqamli pedagogika va interaktiv o‘qitish texnologiyalari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. — 212 b.
9. Godwin-Jones R. Partnering with AI: Intelligent writing assistance and instructed language learning // Language Learning & Technology. — 2022. — Vol. 26(2). — P. 1–19.
10. Krashen S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. — Oxford: Pergamon Press, 1982. — 202 p.

INGLIZ TILI DARSLARIDA READINGNI O‘QITISHDA MOSLASHUVCHAN GURUHLASH (FLEXIBLE GROUPING) VA SKAFFOLDING TEXNOLOGIYASINING SAMARADORLIGI

Amirqulova Zarnigor
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz tili darslarida reading (o‘qib tushunish) ko‘nikmasini rivojlantirishda moslashuvchan guruhlash (Flexible Grouping) va scaffolding texnologiyalarining samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘quvchilarning individual ehtiyojlari, til bilish darajasi va o‘rganish sur’atlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan moslashuvchan guruhlar hamda bosqichma-bosqich pedagogik ko‘mak berish usullarining o‘qib tushunish kompetensiyasiga ta’siri o‘rganilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Flexible Grouping va Scaffolding texnologiyalaridan uyg‘un foydalanish o‘quvchilarning matnni anglash, tahlil qilish, asosiy g‘oyani ajratib olish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu yondashuvlar ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faolligini oshirib, hamkorlikda o‘qish va mustaqil o‘rganish kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: *reading comprehension, ingliz tili ta’limi, Flexible Grouping, Scaffolding, differensial ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, o‘qib tushunish ko‘nikmasi, tanqidiy fikrlash, o‘quvchi markazli ta’lim, pedagogik texnologiyalar, til kompetensiyasi, interfaol metodlar.*

ABSTRACT

This article analyzes the effectiveness of Flexible Grouping and Scaffolding technologies in developing reading comprehension skills in English language classes. The study examined the impact of flexible groups organized taking into account the individual needs, language proficiency, and learning pace of students, as well as step-by-step pedagogical support methods, on reading comprehension competence. The results show that the combined use of Flexible Grouping and Scaffolding technologies helps to develop students’ skills in understanding, analyzing, extracting the main idea, and critical thinking. Also, these approaches play an important role in increasing students’ activity in the educational process and forming the competencies of collaborative reading and independent learning.

Keywords*: reading comprehension, English language education, Flexible Grouping, Scaffolding, differentiated instruction, collaborative learning, reading*

comprehension skills, critical thinking, learner-centered learning, pedagogical technologies, language competence, interactive methods.

KIRISH

Zamonaviy glottodidaktikada xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirish bevosita auditoriyadagi individual jarayonlarni to‘g‘ri boshqarishga bog‘liqdir. Har bir ta’lim oluvchining kognitiv salohiyati, darsga moslashish tezligi va lisoniy ko‘nikmalari turlicha bo‘lgan aralash guruhlarda (mixed-level classes) o‘qish (reading) darslarini tashkil etish o‘qituvchidan yuksak metodik mahorat talab qiladi. An’anaviy dars shakllarida barcha o‘quvchilarga bir xil qolipdagi statik guruhlarda yondashish ko‘pincha past darajadagi talabalarning passivlashuviga, yuqori darajadagilarning esa motivatsiyasi so‘nishiga olib keladi. Mazkur muammoni bartaraf etish va o‘quvchiga yo‘naltirilgan (learner-centered) ta’lim muhitini yaratishda moslashuvchan guruhlash (flexible grouping) va skaffolding (metodik ko‘mak) texnologiyalarini integratsiyalashgan holda qo‘llash dolzarb pedagogik yechim sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Moslashuvchan guruhlash va skaffolding texnologiyalarining konseptual asosi L. Vygotskiyning sotsiomadaniy rivojlanish nazariyasi va uning tarkibiy qismi hisoblangan “yaqin rivojlanish zonasi” (Zone of Proximal Development) konsepsiyasiga tayanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘quvchi o‘zining ayni paytdagi mustaqil bilim darajasidan yuqoriroq bo‘lgan lisoniy topshiriqlarni pedagog yoki o‘zidan ko‘ra tajribaliroq tengdoshlarining tizimli yordami (skaffolding) orqali muvaffaqiyatli o‘zlashtirishi mumkin. Ingliz tili darslarida o‘qish ko‘nikmasini faollashtirishda ushbu ikki texnologiyaning birgalikda qo‘llanilishi har bir o‘quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ochishga va matn ustida ishlash jarayonida yuzaga keladigan lingvistik to‘siqlarni oson yengib oishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ingliz tili darslarida o‘qish savodxonligini oshirishda moslashuvchan guruhlash texnologiyasi o‘quvchilarni darsning maqsadi va topshiriqning xarakteriga ko‘ra dinamik ravishda turlicha tarkibdagi guruhlarga ajratishni ko‘zda tutadi. Statik (doimiy bir xil tarkibli) guruhlardan farqli olaroq, moslashuvchan guruhlashda o‘quvchilar gomoqen (bir xil til darajasiga ega) yoki xetereg 水平 (turli xil til darajasiga ega) guruhlarda navbat bilan faoliyat ko‘rsatadilar. Masalan, darsning matngacha bo‘lgan (pre-reading) bosqichida o‘quvchilar xetereg 水平 guruhlarga ajratilib, mavzu yuzasidan “miya shturmi” o‘tkazilganda, yuqori darajadagi o‘quvchilar o‘zlarining boy so‘z zaxirasi bilan past darajadagi o‘quvchilarga tabiiy

ravishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadilar va motivatsiya beradilar [1]. Bu jarayon o‘z navbatida kooperativ ta’lim muhitini shakllantirishga zamin yaratadi.

Matn bilan bevosita ishlash (while-reading) bosqichida esa gomoqen guruhlashdan foydalanish samaraliroq bo‘lib, bunda o‘qituvchi har bir guruhning real imkoniyatidan kelib chiqib, turlicha skaffolding (metodik yordam) strategiyalarini qo‘llaydi. Skaffolding – bu o‘quvchining bilim olish jarayonidagi vaqtinchalik tayanchi bo‘lib, u bosqichma-bosqich kamaytirib boriladi va pirovardida o‘quvchining mustaqil o‘qish ko‘nikmasi shakllantiriladi [2]. Amaliyotda skaffolding texnologiyasini o‘qish darslarida qo‘llashning bir qator samarali usullari mavjud bo‘lib, ularni quyidagi aniq misollarda ko‘rish mumkin:

Birinchidan, vizual skaffolding (visual scaffolding) usuli orqali past darajadagi guruhlarga matn mazmunini vizuallashtiruvchi grafik organayzerlar (charts, mind maps) taqdim etiladi. Masalan, murakkab hikoyani o‘qiyotgan talabalarga matndagi voqealar ketma-ketligini joylashtirish uchun bo‘sh vaqt xaritasi (timeline) yoki sabab-oqibat jadvallari beriladi. Bu ularga matnning umumiy strukturaviy ramkasini tushunishga ko‘maklashadi.

Ikkinchidan, lisoniy skaffolding (linguistic scaffolding) doirasida o‘qituvchi o‘rta va past darajadagi guruhlar uchun matndagi kalit so‘zlar lug‘atini (glossary) tayyorlaydi yoki matn bo‘yicha berilgan savollarga javob berishni osonlashtiradigan maxsus gap qoliplarini (sentence starters / sentence frames) taqdim etadi. Masalan, o‘quvchi o‘z fikrini ingliz tilida mustaqil boshlay olmasa, unga “The author states that...” yoki “In my opinion, the main problem is...” kabi tayyor andozalar yordamga keladi.

Uchinchidan, yuqori darajadagi o‘quvchilar jamlangan guruhlar uchun skaffolding darajasi minimal darajaga tushiriladi va ularga matnni tanqidiy tahlil qilish (critical analysis), muallifning yashirin nutqiy maqsadini (subtext) aniqlash hamda o‘qilgan matnga muqobil ssenariy yoki xulosa yozish kabi yuqori kognitiv yuklamali topshiriqlar yuklanadi.

Darsning matndan keyingi (post-reading) bosqichida guruhlar tarkibi yana o‘zgartirilishi mumkin. Tajriba-sinov tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tili darslarida moslashuvchan guruhlash va maqsadli skaffolding strategiyalarining tizimli integratsiyasi o‘quvchilarning matnni o‘qib tushunish (reading comprehension) ko‘rsatkichlarini nazorat guruhlariga nisbatan sezilarli darajada oshiradi [3]. Ushbu yondashuv dars davomida har bir o‘quvchining o‘z ta’lim trayektoriyasi bo‘yicha rivojlanishiga sharoit yaratib, auditoriyadagi psixologik iqlimni yaxshilaydi.

XULOSA

Ingliz tili darslarida o‘qish ko‘nikmasini rivojlantirishda moslashuvchan guruhlash va skaffolding texnologiyalarini qo‘llash zamonaviy til o‘qitish metodikasining eng muvaffaqiyatli innovatsion mexanizmlaridan biridir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning faqat bitta guruh doirasida qolib ketishining oldini oladi, ijtimoiy moslashuvchanlikni oshiradi hamda individual ehtiyojlarni to‘liq qondiradi. Metodik tahlillar shuni tasdiqlaydiki, maqsadli skaffolding orqali taqdim etilgan metodik yordam o‘quvchilarning til to‘siqlarini yengib o‘tishiga xizmat qilsa, guruhlarning dinamik o‘zgarib turishi darsning interaktivligini va jamoaviy mas’uliyatni ta’minlaydi.Kelgusida ushbu metodik tizimni raqamli ta’lim texnologiyalari va onlayn skaffolding vositalari bilan boyitish aralash guruhlarda ingliz tilini o‘qitish sifatini yangi bosqichga olib chiqishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Tomlinson C. A. How to Differentiate Instruction in Academically Focused Classrooms. – Alexandria: ASCD, 2017. – 184 p.
2. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.
3. Jalolov J. J. Chet tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 432 b.

UDK: 37.015.3:37.011.3-051

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK OMILLARI

Shamsiddinova Elmira Muxammadjanovna
Texnologiya, menejment, kommunikatsiya instituti
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari tahlil qilinadi. Kreativlik zamonaviy ta’lim tizimida pedagogning kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim sifatlardan biri sifatida qaraladi. Tadqiqotda kreativlikning mazmun-mohiyati, uning shaxs rivojlanishidagi o‘rni, bo‘lajak pedagoglarning kreativ salohiyatini shakllantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, innovatsion ta’lim texnologiyalari, mustaqil fikrlash, refleksiya va motivatsiyaning kasbiy kreativlikni rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *kreativlik, kasbiy kreativlik, bo‘lajak pedagog, kreativ kompetensiya, psixologik omillar, pedagogik omillar, innovatsion ta’lim, refleksiya, motivatsiya.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КРЕАТИВНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются психолого-педагогические факторы развития профессиональной креативности у будущих педагогов. Креативность рассматривается как одно из важнейших качеств, определяющих профессиональную компетентность педагога в современной системе образования. В исследовании научно раскрываются сущность и содержание креативности, её роль в развитии личности, а также психологические и педагогические факторы, влияющие на формирование креативного потенциала будущих педагогов. Кроме того, обосновывается значение инновационных образовательных технологий, самостоятельного мышления, рефлексии и мотивации в развитии профессиональной креативности. Результаты исследования могут служить основой для

разработки практических рекомендаций по развитию креативных компетенций в системе подготовки педагогических кадров.

Ключевые слова: *креативность, профессиональная креативность, будущий педагог, креативная компетентность, психологические факторы, педагогические факторы, инновационное образование, рефлексия, мотивация.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF DEVELOPING PROFESSIONAL CREATIVITY IN FUTURE TEACHERS

ABSTRACT

This article analyzes the psychological and pedagogical factors influencing the development of professional creativity in future teachers. Creativity is considered one of the key qualities that determine a teacher's professional competence within the modern education system. The study scientifically examines the essence and content of creativity, its role in personal development, as well as the psychological and pedagogical factors affecting the formation of the creative potential of future teachers. Furthermore, the importance of innovative educational technologies, independent thinking, reflection, and motivation in fostering professional creativity is substantiated. The research findings can serve as a basis for developing practical recommendations aimed at enhancing creative competencies in the teacher training system.

Keywords: *creativity, professional creativity, future teacher, creative competence, psychological factors, pedagogical factors, innovative education, reflection, motivation.*

KIRISH

Bugungi globallashuv, raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyoti sharoitida ta'lim tizimining strategik vazifalari nafaqat muayyan bilim va ko‘nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash, balki innovatsion fikrlashga qodir, kasbiy muammolarga kreativ yondasha oladigan hamda o‘z faoliyatini doimiy ravishda takomillashtirib boruvchi pedagoglarni shakllantirish bilan ham belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining ustuvor tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Chunki ta'lim tizimining sifat ko‘rsatkichlari, avvalo, pedagogning ijodiy salohiyati, yangilik yaratishga bo‘lgan ehtiyoji va pedagogik faoliyatni nostandart tashkil etish qobiliyati bilan uzviy bog‘liqdir.

Kreativlik fenomeni ilmiy adabiyotlarda turli nuqtai nazarlar asosida talqin etilgan bo‘lsa-da, uning mohiyati insonning mavjud tajribani yangicha talqin qilish,

muammolarga innovatsion yechim topish va yangi g‘oyalarni yaratish qobiliyatida namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Xususan, amerikalik psixolog J. Gilford “kreativlik divergent tafakkurning mahsuli bo‘lib, u bir muammoga nisbatan turli xil va original yechimlar ishlab chiqish imkonini beradi”, deb ta’kidlaydi [1]. Olimning ushbu yondashuvi kreativlikni faqat intellektual salohiyat bilan emas, balki tafakkurning moslashuvchanligi va originalligi bilan ham bog‘laydi. Bizning fikrimizcha, Gilfordning divergent tafakkur haqidagi konsepsiyasi bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan murakkab pedagogik vaziyatlarni hal etishda muhim metodologik asos vazifasini bajaradi. Chunki pedagogik jarayon qat’iy algoritmlar asosida emas, balki ijodiy va moslashuvchan yondashuvlar asosida samarali tashkil etiladi.

Kreativlikning psixologik mohiyatini chuqur tahlil qilgan E. Torrance esa “kreativlik muammolarni sezish, taxminlar ilgari surish, ularni tekshirish va natijalarni yangi shaklda ifodalash qobiliyatidir”, deya ta’riflaydi [2]. Ushbu yondashuv kreativlikni jarayon sifatida talqin qilishi bilan ahamiyatlidir. Zero, pedagogik faoliyat ham uzluksiz izlanish, muammolarni aniqlash va ularga samarali yechim topish jarayonidir. Shu jihatdan Torrance nazariyasi bo‘lajak pedagoglarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning psixologik mexanizmlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham kreativlik muammosi pedagogik nuqtai nazardan keng tadqiq etilgan. Jumladan, N.A. Muslimov, M.H. Usmonboyeva, D.M. Sayfurov va A.B. To‘rayevlar “kreativlik shaxsning ijodiy faoliyatni amalga oshirishga xizmat qiluvchi barqaror sifati bo‘lib, u kreativ tafakkur bilan uzviy bog‘liqdir”, deb ta’kidlaydilar [3]. Mualliflarning mazkur qarashi kreativlikni shaxsning tasodifiy xususiyati emas, balki kasbiy faoliyat samaradorligini belgilovchi muhim kompetensiya sifatida talqin qilishi bilan e’tiborga molikdir. Bizning nazarimizda, aynan shu jihat bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash tizimida kreativlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishni talab etadi.

Pedagogik faoliyat kontekstida kreativlikning o‘rni haqida fikr yuritgan F. Kalxnazarov “o‘qituvchilarda kreativ kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi tizimli fikrlash va kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan”, deb qayd etadi [4]. Ushbu fikr pedagogik kreativlikning faqat individual qobiliyat emas, balki maqsadli pedagogik ta’sir natijasida rivojlantiriladigan kasbiy sifat ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar, muammoli ta’lim va interfaol metodlarning keng qo‘llanilishi pedagoglarning kreativ salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy-kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish masalasini

tadqiq qilgan N. Pardaqulov “kasbiy-kreativlik o‘z oldida turgan vazifalarni nostandart hal etish va maqsadlarga erishishning yangi usullarini topish qobiliyatidir”, deb ta’kidlaydi [5]. Olimning ushbu yondashuvi kreativlikning amaliy jihatini ochib beradi. Chunki pedagogning kasbiy muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning murakkab pedagogik vaziyatlarda samarali va yangicha qarorlar qabul qila olishiga bog‘liqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikning shakllanishi murakkab psixologik-pedagogik omillar tizimi bilan belgilanadi. Psixologik omillar qatoriga ichki motivatsiya, refleksiya, mustaqil fikrlash, emotsional barqarorlik, kommunikativ kompetentlik va o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish kirsa, pedagogik omillar sifatida innovatsion ta’lim muhiti, interfaol metodlar, muammoli o‘qitish texnologiyalari, loyiha faoliyati va raqamli ta’lim vositalarini ko‘rsatish mumkin. Ayniqsa, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar ta’lim jarayoniga jadal kirib kelayotgan bugungi sharoitda kreativlik pedagogning kasbiy raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda.

Demak, bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillarini ilmiy jihatdan o‘rganish nafaqat pedagogik ta’lim sifatini oshirish, balki zamonaviy ta’lim tizimining innovatsion rivojlanishini ta’minlash nuqtai nazaridan ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari muammosi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida keng tadqiq etilayotgan ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, uning nazariy-metodologik asoslari turli ilmiy maktablar vakillari tomonidan kreativlikning mohiyati, tuzilishi va rivojlanish mexanizmlari nuqtai nazaridan izohlangan. Kreativlik fenomenini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan dastlabki tadqiqotlarda ushbu tushuncha asosan inson tafakkurining nostandartligi, yangilik yaratish qobiliyati va muammolarga original yondashuv bilan bog‘langan bo‘lsa, keyinchalik uning pedagogik faoliyat samaradorligini belgilovchi muhim kasbiy kompetensiya ekanligi e’tirof etila boshlandi.

Amerikalik psixolog J. Gilford kreativlik nazariyasining asoschilaridan biri sifatida “kreativlik divergent tafakkur mahsuli bo‘lib, u muammoning ko‘plab va original yechimlarini yaratish imkoniyatini beradi”, deb ta’kidlaydi [1]. Olimning mazkur qarashi kreativlikni intellektning mustaqil komponenti sifatida talqin qilishi bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, tafakkurning moslashuvchanligi, originalligi va tezkorligi haqidagi qarashlari bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida innovatsion yondashuvlarni shakllantirishning nazariy asoslarini yaratadi. Bizning fikrimizcha, Gilford tomonidan ilgari surilgan divergent tafakkur konsepsiyasi pedagogik

faoliyatning ijodiy xarakterini tushuntirishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Kreativlikning psixologik mohiyatini chuqur o‘rgangan E. Torrance esa “kreativlik muammolarni sezish, taxminlarni ilgari surish, ularni tekshirish va natijalarni yangi shaklda ifodalash jarayonidir”, deb yozadi [2]. Ushbu ta’rif kreativlikning faqat natija emas, balki murakkab psixologik jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Torrancening yondashuvida kreativlikning diagnostik jihatlari ham alohida o‘rin egallaydi. Uning kreativ fikrlash testlari bugungi kunda ham ijodiy salohiyatni baholashning eng ishonchli metodlaridan biri sifatida qo‘llanilmoqda. Shu nuqtai nazardan, Torrance nazariyasi bo‘lajak pedagoglarning kreativ salohiyatini aniqlash va rivojlantirish mexanizmlarini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Ta’lim va kreativlik munosabatlarini tadqiq qilgan K. Robinson “kreativlik zamonaviy ta’limning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lishi kerak, chunki u insonning o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga xizmat qiladi”, deb ta’kidlaydi [3]. Olimning mazkur fikri zamonaviy ta’lim tizimining ijodiy shaxsni shakllantirishdagi rolini ochib beradi. Robinson standartlashtirilgan ta’limning ayrim jihatlarini tanqid qilib, pedagogik jarayonda erkin fikrlash va ijodiy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash zarurligini asoslaydi. Bizning nazarimizda, ushbu qarashlar bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash tizimida kreativ ta’lim muhitini shakllantirishning dolzarbligini yanada kuchaytiradi.

Mahalliy olimlar N.A. Muslimov, M.H. Usmonboyeva, D.M. Sayfurov va A.B. To‘rayevlar “kreativlik shaxsning ijodiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishiga xizmat qiluvchi barqaror sifati bo‘lib, u kreativ tafakkur bilan uzviy bog‘liqdir”, deb qayd etadilar [4]. Mualliflarning mazkur yondashuvi kreativlikni shaxsning kasbiy kompetensiyalar tizimiga kiruvchi muhim sifat sifatida talqin qilishi bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, kreativlikning innovatsion pedagogik faoliyat bilan bog‘liqligi haqidagi xulosalari bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida alohida metodologik qiymatga ega.

F. Kalxnazarovning ilmiy izlanishlarida pedagoglarda kreativ kompetentligini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari tahlil qilinib, “kreativ kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi tizimli fikrlash va kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan”ligi ta’kidlanadi [5]. Olimning ushbu qarashi kreativlikni maqsadli pedagogik ta’sir orqali rivojlantirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Muallif tomonidan innovatsion ta’lim texnologiyalarining kreativ kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rni alohida ko‘rsatib berilgan bo‘lib, bu zamonaviy pedagogik ta’lim uchun muhim amaliy ahamiyatga ega.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy-kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish masalasini tadqiq qilgan N. Pardaqulov “kasbiy-kreativlik pedagogning kasbiy muammolarni nostandart hal etish va yangi pedagogik g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyatidir”, deb ta’kidlaydi [6]. Ushbu ta’rif kreativlikning bevosita kasbiy faoliyat bilan bog‘liqligini ochib beradi. Muallifning ilmiy xulosalarida kreativlik pedagogning innovatsion faoliyati va kasbiy mahoratining ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholanadi. Bizning fikrimizcha, mazkur yondashuv bo‘lajak pedagoglarda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishning amaliy zaruratini chuqur asoslab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kreativlik muammosi turli ilmiy maktablar tomonidan har xil nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan bo‘lsa-da, barcha olimlar uning innovatsion fikrlash, kasbiy samaradorlik va shaxsiy rivojlanishning muhim omili ekanligini e’tirof etadilar. Shu bilan birga, bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillarini kompleks o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar hali ham ilmiy izlanishlarni talab qilmoqda. Mazkur holat ushbu muammoning nazariy va amaliy jihatdan dolzarbligini yanada oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillarini ilmiy jihatdan tahlil qilishda tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan hamda faoliyatga asoslangan yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kreativlikning psixologik mohiyati, uning shaxs rivojlanishi va kasbiy faoliyat samaradorligidagi o‘rni haqidagi zamonaviy ilmiy konsepsiyalar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida pedagogika, psixologiya va ta’lim menejmenti sohalariga oid ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va interpretatsiya qilish metodlari qo‘llanildi.

Shuningdek, bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kreativligini shakllantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash maqsadida analitik va sintetik yondashuvlardan foydalanildi. Kreativ kompetensiyaning mazmuni, tarkibiy tuzilishi va rivojlanish mexanizmlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinib, ularning zamonaviy pedagogik ta’lim tizimidagi ahamiyati baholandi. Tadqiqot davomida kreativlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion ta’lim texnologiyalari, interfaol metodlar, muammoli o‘qitish va refleksiv faoliyatning pedagogik imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Natijada bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari yagona tizim sifatida talqin qilinib, ularning o‘zaro integratsiyasi pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirishning muhim sharti ekanligi metodologik jihatdan asoslandi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirish murakkab psixologik va pedagogik omillarning o‘zaro uyg‘un ta’siri natijasida shakllanishini ko‘rsatdi. Tahlillar shuni aniqladiki, kreativlik pedagogning kasbiy faoliyatida innovatsion fikrlash, muammolarga nostandart yondashish, yangi g‘oyalarni ilgari surish va pedagogik jarayonni samarali tashkil etish imkonini beruvchi muhim kompetensiya hisoblanadi. Ayniqsa, ichki motivatsiya, mustaqil fikrlash, refleksiya, kasbiy o‘zini rivojlantirishga intilish hamda emotsional barqarorlik kabi psixologik omillar kreativ faoliyatning muhim determinantlari sifatida namoyon bo‘ldi.

Tahlillar davomida bo‘lajak pedagoglarning kreativ salohiyatini rivojlantirishda innovatsion ta’lim muhiti, interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha faoliyati va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Bunday pedagogik vositalar talabalarning ijodiy fikrlashini faollashtirib, ularda yangi pedagogik g‘oyalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida hamkorlikka asoslangan pedagogik munosabatlar va erkin ijodiy muhitning mavjudligi kreativ kompetensiyalarning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, kasbiy kreativlikning rivojlanishi faqat individual qobiliyatlarga emas, balki pedagogik ta’limning mazmuni, metodlari va tashkiliy sharoitlariga ham bevosita bog‘liqdir. Kreativ faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhiti mavjud bo‘lgan sharoitda bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faolligi, innovatsion tashabbuskorligi va pedagogik muammolarni samarali hal etish qobiliyati sezilarli darajada ortadi. Ayniqsa, refleksiv faoliyat va tanqidiy fikrlash elementlarining ta’lim jarayoniga integratsiya qilinishi talabalarning kreativ salohiyatini yanada kuchaytirishi aniqlandi.

Natijalar asosida xulosa qilish mumkinki, bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning samaradorligi psixologik omillar va pedagogik shart-sharoitlarning o‘zaro integratsiyasiga bog‘liq bo‘lib, mazkur omillarning uyg‘unlashuvi pedagogning kasbiy kompetentligini yuksaltirish, innovatsion faoliyatga tayyorligini ta’minlash hamda zamonaviy ta’lim talablariga mos mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning muhim strategik yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kreativlik pedagogning kasbiy faoliyatida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash, pedagogik muammolarni samarali hal etish, ta’lim jarayonini takomillashtirish hamda o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat

qiluvchi muhim kompetensiya sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot davomida kasbiy kreativlikning shakllanishi psixologik omillar — motivatsiya, refleksiya, mustaqil va tanqidiy fikrlash, emotsional barqarorlik hamda pedagogik omillar — innovatsion ta’lim muhiti, interfaol metodlar, muammoli ta’lim va zamonaviy texnologiyalar bilan uzviy bog‘liqligi aniqlandi.

Tahlillar asosida bo‘lajak pedagoglarning kreativ salohiyatini rivojlantirish jarayoni tizimli va maqsadli tashkil etilgandagina yuqori samaradorlikka erishish mumkinligi isbotlandi. Shuningdek, kreativ kompetensiyalarni shakllantirish pedagogning nafaqat kasbiy muvaffaqiyatini, balki uning ta’lim jarayonidagi innovatsion faolligi va raqobatbardoshligini ham ta’minlashi aniqlandi. Shu jihatdan kasbiy kreativlik zamonaviy pedagogning ajralmas kasbiy sifati sifatida baholanishi lozim.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- pedagogika oliy ta’lim muassasalarida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus o‘quv modullari va kurslarni joriy etish;
- ta’lim jarayonida muammoli o‘qitish, loyiha faoliyati va interfaol metodlardan foydalanish ko‘lamini kengaytirish;
- bo‘lajak pedagoglarning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik muhitni shakllantirish;
- refleksiv faoliyat va o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmlarini ta’lim jarayoniga tizimli integratsiya qilish;
- sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida kreativ ta’lim resurslarini ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish;
- pedagogik amaliyot jarayonida innovatsion loyihalar va ijodiy topshiriqlar ulushini oshirish.

Bo‘lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillarini takomillashtirish ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning innovatsion salohiyatini yuksaltirish hamda zamonaviy jamiyat talablariga mos, raqobatbardosh va ijodkor mutaxassislarni tayyorlashning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Guilford J.P. *The Nature of Human Intelligence*. – New York: McGraw-Hill, 1967. – 538 p. (monografiya).
2. Torrance E.P. *Torrance Tests of Creative Thinking: Norms and Technical Manual*. – Princeton: Personnel Press, 1974. – 72 p. (metodik qo‘llanma).
3. Robinson K. *Out of Our Minds: Learning to be Creative*. – Oxford: Capstone Publishing Ltd, 2011. – 320 p. (monografiya).

4. Sternberg R.J. *Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 246 p. (monografiya).
5. Runco M.A. *Creativity: Theories and Themes. Research, Development and Practice*. – London: Elsevier Academic Press, 2007. – 512 p. (monografiya).
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. *Innovatsion ta’lim texnologiyalari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 208 b. (o‘quv qo‘llanma).
7. Muslimov N.A. *Kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari*. – Toshkent: Fan, 2007. – 315 b. (monografiya).
8. Usmonboyeva M.H., Xoliqov A.A. *Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari*. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 184 b. (o‘quv qo‘llanma).
9. Kalxnazarov F.M. O‘qituvchilarda kreativlikni rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari // *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*. – 2024. – №12(49). – B. 126–130. (ilmiy maqola).
10. Pardaqulov N. Bo‘lg‘usi o‘qituvchilarda kasbiy-kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishga doir qarashlar // *Solutions to Current Issues in Psychological Science Based on International Experiments* xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2025. – B. 288–292. (ilmiy maqola).
11. Yoqubaliyeva D.P. Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarini kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishda sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish // *Ta’lim va innovatsiyalar* xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Andijon, 2025. – B. 198–201. (ilmiy maqola).
12. To‘xtayeva D.N. Pedagogik kreativlikni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari // *Pedagogik mahorat*. – Buxoro, 2023. – №4. – B. 45–50. (ilmiy maqola).
13. Xodjayeva N.S. Bo‘lajak pedagoglarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi // *Xalq ta’limi*. – Toshkent, 2022. – №6. – B. 78–84. (ilmiy maqola).
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni. *2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent, 2022. (normativ-huquqiy hujjat).
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b. (kitob).

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ENCYCLOPEDIC SCHOLARS IN THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL CULTURE IN THE 9TH-12TH CENTURIES

Nurbek Allabergenov
TMC Institute,
E-mail: nurbek_allabergenov@mail.ru

ABSTRACT

The Central Asian region achieved remarkable progress in science and culture during the ninth to twelfth centuries. This period produced numerous scholars and intellectuals who left an extensive spiritual and intellectual legacy. Their major works exerted considerable influence not only on the era in which they lived, but also on the subsequent development of science. The scholarly heritage of al-Khwarizmi, al-Biruni, Ibn Sina, al-Farabi, and other scholars occupies a distinctive place in the spiritual and cultural life of this period. One of the principal reasons for this development was the formation of centralized states in the region, which created favorable conditions for the advancement of science and architecture. As a result, a culture recognized throughout the world reached a high level of development.

Keywords: *Central Asia, Islam, Khurasan, spirituality, algebra, the Middle Ages, astronomy.*

INTRODUCTION

Ancient and glorious history, an enduring and majestic culture, and an unfading, distinctive spirituality are among the qualities that distinguish our homeland from many other peoples.

Historical evidence shows that the foundations of our unique spirituality and culture were formed in very ancient times. This can be observed in the sacred book Avesto, one of the earliest sources related to our history. From that period to the present, a broad and rich spiritual and cultural heritage has developed.

After the Arab conquest of our region in the seventh and eighth centuries, the sacred religion of Islam entered the area and spread widely. Islam exerted a major positive influence on the spiritual and cultural life of the region. In such major fields as science, art, and architecture, Transoxiana and Khurasan began to achieve significant advances. During the Great Eastern Renaissance of the ninth to twelfth centuries, outstanding geniuses of their age emerged in various fields of learning. In Abdulkarim al-Samani's *Al-Ansab* (he lived and worked in 1113-1167), it is stated: "At that time, there were eight cities in the Caliphate referred to as *madina* (major

city): Madina al-Munawwara, Baghdad, Isfahan, Nishapur, Merv, Bukhara, Samarkand, and Nasaf."[1] This indicates that three major cities of Central Asia were honored with the name *madina*. It is therefore evident that the spirituality and culture of the people living in those places were highly developed.

DISCUSSION AND RESULTS

In the ninth to twelfth centuries, Eastern scholars made a major contribution to world science through their views and writings. Great thinkers such as al-Khwarizmi, al-Farghani, al-Farabi, al-Biruni, Abu Ali Ibn Sina, a leading authority in medicine, and Imam al-Bukhari, a foremost scholar of Islamic hadith studies, emerged from our land. It is therefore appropriate to discuss these great figures below.

One of the great scholars who made an exceptional contribution to world science was Musa al-Khwarizmi. He founded a new branch of knowledge in world science - algebra. Through such works as *On Indian Calculation* and *al-Jabr wa al-Muqabala*, as well as various schematic tables, he made an invaluable contribution to world science. Even in his own time, he compiled tables for determining the longitude and latitude of geographical locations. The fact that an international conference entitled "The Historical Legacy of Medieval Eastern Scholars and Thinkers: Its Role and Significance in the Development of Modern Civilization" was held in Samarkand on May 15-16, 2014, is vivid confirmation of the exceptional importance of our ancestors in the world of knowledge. In his congratulatory address to the participants of the 2021 international forum "Central Asia at the Crossroads of World Civilizations," President Shavkat Mirziyoyev emphasized: "During the ninth to twelfth centuries, recognized as the Golden Age of Islamic culture, the First Renaissance took place on the territory of our country. Great scholars such as Imam al-Bukhari, Imam al-Tirmidhi, Imam al-Maturidi, Burhan al-Din al-Marghinani, and Abu al-Mu'in al-Nasafi emerged from our land and became the pride of the entire Muslim world. The world-renowned scientific and creative discoveries of dozens of our great scholars, including Muhammad al-Khwarizmi, Ahmad al-Farghani, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Ali Ibn Sina, and Mahmud al-Zamakhshari, had an incomparable influence on universal progress."[2] In this way, he placed special emphasis on the scholars who worked during the ninth to twelfth centuries.

Ahmad al-Farghani, who was born in Fergana and carried out his scholarly work mainly at the Bayt al-Hikma in the capital of the Caliphate, became known in the West as Alfraganus. He was the author of major works such as *al-Kamil fi al-*

[1] N.Muhammad, «Nasaf va Kesh allomalari», G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi, T- 2006, 12-bet.
[2] SH.M. Mirziyoyevning 2021-yil 15-sentabrda o'tkazilgan «Markaziy Osiyo – jahon sivilizatsiyalari chorrahasida» xalqaro forumi ishtirokchilariga yo'llagan tabrigidan. https://www.xabar.uz.

Usturlab, *The Seven Climes*, and *Fi Sina'at al-Usturlab*. His masterpiece *Jawami Ilm al-Nujum wa al-Harakat al-Samawiyya*, which made an exceptional contribution to astronomy, was translated into Latin by Gerard of Cremona as early as the twelfth century. Western scholars benefited from his major scientific innovations and discoveries. It is also noteworthy that the Italian writer Dante mentioned the great Alfraganus in his masterpiece *The Divine Comedy*. The renowned academician I. Yu. Krachkovsky described al-Farghani as a "great astronomer and geographer from Central Asia."[3] These views and facts make it clear that al-Farghani's scholarly legacy is valued throughout the world.

It is impossible to imagine world science and our spiritual culture without the scholarly legacy of the great scientist and discoverer Abu Rayhan al-Biruni. This outstanding scholar, who devoted more than thirty-one years of his life to science, was an encyclopedic scholar of his time. Many scholars, including I. Yu. Krachkovsky, P. G. Bulgakov, G. Jalolov, U. Karimov, and A. Irisov, conducted extensive research on al-Biruni. P. G. Bulgakov prepared the monograph *The Life and Works of al-Biruni*, while Academician I. Yu. Krachkovsky wrote a major book about him. Krachkovsky highly assessed Abu Rayhan al-Biruni's legacy, stating that "it is easier to list the fields of knowledge in which he was not interested than those in which he was." Al-Biruni's works in the sciences are numerous. According to the medieval Arab traveler Yaqut, in one of the mosques of Merv he encountered, among documents, a sixty-page list of al-Biruni's works.[4]

Abu Ali Ibn Sina, a major scholar of medicine known in the East as Shaykh al-Ra'is and in the West as Avicenna, occupies an important place in the history of world medicine. His *Canon of Medicine* alone was translated into Latin as early as the twelfth century. It is noteworthy that this work was translated into Latin more than thirty times. In this regard, it is important to mention a historical fact: one of the teachers who gave Abu Ali Ibn Sina extensive knowledge of medicine was Abu Mansur ibn Nuh al-Qamari of Bukhara. This figure was among the most respected physicians of the Samanid period. His contemporaries praised Abu Mansur as "the outstanding figure of his age and the unique scholar of his time, renowned for the perfection of his intellect in the art of medicine, well versed in medical practice, and wise in the principles and branches of medicine."[5] This shows that, even before Ibn Sina, there were highly accomplished physicians in Central Asia. Ibn Sina was a great scholar who attained a level of excellence in the world of science recognized globally.

[3] H. Hasanov,«Sayyoh olimlar», T, «O'zbekiston», T - 1981, 20-bet.
[4] A.Sagdullayev, B.Aminov, O'.Mavlonov, N.Norqulov, «O'zbekiston tarixi: Davlat va jamiyat taraqqiyoti», I qism, «Akademiya» T – 2000, 116-bet.
[5] A.Juvonmardiyev, «Nodir Sahifalar»,«Fan», T – 1977, 11-bet.

In conclusion, it may be stated that many outstanding scholars such as those mentioned above emerged in the Central Asian region and left an indelible mark on the world's scholarly heritage.

REFERENCES

1. SH.M. Mirziyoyevning 2021-yil 15-sentabrda o'tkazilgan «Markaziy Osiyo – jahon sivilizatsiyalari chorrahasida» xalqaro forumi ishtirokchilariga yo'llagan tabrigidan. https://www.xabar.uz.
2. N.Muhammad, «Nasaf va Kesh allomalari», G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi, T- 2006.
3. H. Hasanov,«Sayyoh olimlar», T, «O'zbekiston», T – 1981.
4. A.Sagdullayev, B.Aminov, O'.Mavlonov, N.Norqulov, «O'zbekiston tarixi: Davlat va jamiyat taraqqiyoti», I qism, «Akademiya» T – 2000.
5. A.Juvonmardiyev, «Nodir Sahifalar»,«Fan», T – 1977.

TEACHER AND STUDENT MOTIVATION CONNECTION IN EFFECTIVE LANGUAGE CLASSROOM ENGAGEMENT

Ilgor Asrorov
International Islamic Academy of Uzbekistan
i.asrorov@iiau.uz

ABSTRACT

Motivation is widely recognized as a key factor influencing success in language learning and teaching. This article explores the connection between teacher and student motivation and its role in promoting effective classroom engagement. Drawing on contemporary educational and motivational theories, the paper argues that motivation is a reciprocal process in which teachers and students continuously influence one another. Motivated teachers create supportive, interactive, and learner-centered environments that encourage student participation, while motivated students contribute to teachers' professional satisfaction and instructional effectiveness. The article highlights the importance of autonomy, competence, relatedness, and positive classroom communication in fostering engagement. It concludes that strengthening both teacher and student motivation is essential for creating productive language learning environments and improving educational outcomes.

Keywords: *teacher motivation, student motivation, classroom engagement, language learning, language teaching, learner-centered education, higher education, educational psychology.*

INTRODUCTION

Motivation has long been recognized as one of the most influential factors in language learning and teaching. In contemporary educational settings, particularly in foreign and second language classrooms, motivation determines not only the willingness of students to learn but also the enthusiasm and commitment of teachers to facilitate meaningful learning experiences. While student motivation has traditionally received considerable attention in language education research, recent studies suggest that teacher motivation is equally important and that the two are closely interconnected. Effective language classroom engagement emerges when both teachers and students demonstrate high levels of motivation, creating a dynamic and supportive learning environment that fosters participation, interaction, and academic achievement.

Language learning differs from many other academic subjects because it requires continuous communication, active participation, and sustained effort over an extended period. Students are expected to practice speaking, listening, reading, and writing skills while simultaneously developing confidence in using a new language. Such demands can become challenging when learners lack motivation. Similarly, teachers who experience low levels of professional motivation may struggle to create engaging lessons or maintain positive classroom interactions. Consequently, understanding the relationship between teacher and student motivation has become increasingly important for researchers and practitioners seeking to improve language education outcomes.

The connection between teacher and student motivation is particularly relevant in higher education contexts, where students are expected to become autonomous learners while instructors face increasing professional responsibilities and changing educational demands. In such environments, motivation should not be viewed as an individual characteristic belonging exclusively to either teachers or students. Rather, it should be understood as a reciprocal process in which the attitudes, behaviors, and emotions of teachers influence students and vice versa. This mutual relationship forms the foundation of effective classroom engagement and successful language learning.

Main part

Teacher motivation serves as a powerful catalyst for student engagement in language classrooms. Motivated teachers tend to demonstrate enthusiasm, commitment, and creativity in their instructional practices. They are more likely to design interactive activities, provide constructive feedback, and establish supportive relationships with learners. Such behaviors contribute to a positive classroom atmosphere in which students feel encouraged to participate actively. When students perceive their teachers as passionate and dedicated professionals, they often develop stronger interest in learning and become more willing to invest effort in classroom activities. In this way, teacher motivation extends beyond personal job satisfaction and directly influences students' attitudes toward language learning.

Research in educational psychology has consistently demonstrated that teachers function as motivational models within the classroom. Students frequently observe and respond to their teachers' emotional expressions, teaching styles, and expectations. A teacher who demonstrates genuine enthusiasm for language learning can inspire similar attitudes among students. Conversely, teachers who appear disengaged, stressed, or indifferent may unintentionally communicate negative messages that reduce student interest and participation. The emotional climate

established by teachers therefore plays a critical role in shaping learners' motivational orientations. This phenomenon is particularly evident in language classrooms, where communication and interpersonal interaction constitute central components of the learning process.

The relationship between teacher and student motivation is not unidirectional. While motivated teachers can positively influence learners, motivated students can also strengthen teacher motivation. Educators often report increased professional satisfaction when teaching students who actively participate, demonstrate curiosity, and show progress in their language development. Student engagement provides teachers with evidence that their efforts are meaningful and effective, reinforcing their sense of professional competence and accomplishment. As a result, motivation becomes a cyclical process characterized by mutual reinforcement. High levels of student engagement encourage teachers to invest additional energy in lesson preparation and classroom interaction, while motivated teaching practices further enhance student participation and achievement.

This reciprocal relationship can be explained through Self-Determination Theory developed by Deci and Ryan. According to this theory, individuals are more likely to experience intrinsic motivation when their needs for autonomy, competence, and relatedness are satisfied. In language classrooms, teachers can support student autonomy by providing opportunities for choice and independent learning. They can enhance students' sense of competence by offering achievable challenges and constructive feedback. Relatedness can be strengthened through positive teacher-student relationships characterized by respect, empathy, and trust. Importantly, these same psychological needs apply to teachers themselves. Educational institutions that support teacher autonomy, recognize professional achievements, and promote collegial collaboration are more likely to maintain highly motivated teaching staff. Consequently, the motivational needs of teachers and students are interconnected within a broader educational ecosystem.

Classroom engagement represents one of the most visible outcomes of the teacher-student motivational connection. Engaged language learners actively participate in discussions, collaborate with peers, ask questions, and demonstrate persistence when faced with linguistic challenges. Such behaviors rarely emerge in classrooms where motivation is absent. Effective engagement requires a learning environment in which students feel emotionally secure and intellectually stimulated. Teachers play a central role in establishing these conditions through their instructional decisions and interpersonal interactions. By creating meaningful learning experiences and demonstrating genuine interest in student development,

teachers encourage learners to become active participants rather than passive recipients of information.

The growing integration of digital technologies into language education has introduced new opportunities for strengthening the connection between teacher and student motivation. Digital platforms, interactive applications, and multimedia resources can increase learner engagement by making lessons more dynamic and accessible. However, technology alone cannot guarantee motivation. The effectiveness of digital tools depends largely on how teachers incorporate them into pedagogical practice. Motivated teachers are more likely to use technology creatively and purposefully, while motivated students are more likely to engage actively with digital learning opportunities. Therefore, technology should be viewed as a supportive mechanism that enhances, rather than replaces, the human dimensions of teaching and learning.

Another important aspect of the teacher-student motivational relationship involves classroom communication. Effective communication enables teachers to understand students' needs, interests, and challenges, allowing them to adapt instruction accordingly. Open communication also fosters trust and mutual respect, which are essential components of classroom engagement. Students who feel heard and valued are more likely to participate confidently and take ownership of their learning. Similarly, teachers who receive positive feedback and meaningful interaction from students often experience greater professional fulfillment. The quality of communication within the classroom therefore serves as both a reflection and a determinant of motivational dynamics.

In multilingual and multicultural educational contexts, the connection between teacher and student motivation becomes even more significant. Language classrooms often bring together individuals from diverse backgrounds with varying levels of proficiency and learning experiences. Teachers must navigate these differences while maintaining inclusive and supportive learning environments. Motivated teachers are better equipped to address diverse learner needs and implement differentiated instructional strategies. At the same time, students who perceive their cultural identities and experiences as valued within the classroom are more likely to remain motivated and engaged. This highlights the importance of human-centered teaching approaches that prioritize individual learner experiences and foster a sense of belonging.

Higher education institutions increasingly recognize that sustainable improvements in language education require attention to both teacher and student motivation. Professional development programs, supportive leadership practices, and

opportunities for collaboration can enhance teacher motivation, which in turn positively affects student learning experiences. Likewise, learner-centered pedagogies that promote autonomy, interaction, and meaningful communication can strengthen student motivation and contribute to more engaging classrooms. Rather than focusing exclusively on either teachers or students, educational policies and practices should acknowledge the interdependent nature of motivation and its influence on classroom engagement.

CONCLUSION

The connection between teacher and student motivation constitutes a fundamental element of effective language classroom engagement. Motivation operates as a reciprocal and dynamic process in which teachers and students continuously influence one another through their attitudes, behaviors, and interactions. Motivated teachers create supportive and stimulating learning environments that encourage participation, confidence, and persistence among learners. In turn, motivated students contribute to teachers' professional satisfaction and commitment, reinforcing positive instructional practices. This mutually reinforcing relationship forms the foundation of successful language education and highlights the importance of addressing motivation as a shared responsibility within the classroom.

As language education continues to evolve in response to globalization, technological innovation, and changing learner needs, understanding the relationship between teacher and student motivation becomes increasingly important. Educational institutions should therefore adopt strategies that support the motivational needs of both teachers and learners. By fostering autonomy, competence, and meaningful relationships, educators can create engaging language classrooms where motivation thrives and learning outcomes improve. Ultimately, the success of language education depends not only on what is taught but also on the motivational connections that inspire teachers and students to engage fully in the learning process.

REFERENCES

1. Asrorov, I. (2021). Tips for the teachers working with blind students in a language classroom. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *9*(5), 474–476.
2. Asrorov, I. (2024). Power of tests: Standardized tests and their impact on education in Uzbekistan. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 4*(10), 18–24.

3. Asrorov, I. (2024). Social dimensions of standardized assessment in language teaching in Uzbekistan. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 4*(9), 84–90.
4. Asrorov, I. (2025). The role of anthropocentric teaching in enhancing student and teacher motivation at the university level. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 5*(5), 638–643.
5. Asrorov, I. O. (2025). Oliy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning o'rni. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 5*(5), 161–166.
6. Asrorov, I., & Abdullayeva, G. (2020). Measures to find out learning disabilities and improve the condition for LD children. In *Innovatsionnye podkhody v sovremennoy nauke* (pp. 13–17).
7. Asrorov, I. F. O. G. (2022). Chet tilini o'rganishda shaxs individual xususiyatlarining o'rni. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 2*(12), 1132–1139.
8. Azimova, U. O. (2023). Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalarning o'rni. *CSPU Conference*.
9. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268.
10. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge University Press.
11. Fayzi, A. I. (2022). Teaching English to students with visual impairments: Problems and solutions. *Thematics Journal of English Language Teaching, 6*(1).
12. Fayzi O'g'li, I. (2021, May). Problems and solutions of teaching classes with blind students. In *Archive of Conferences* (Vol. 26, No. 1, pp. 13–15).
13. Macaro, E. (2018). *English medium instruction*. Oxford University Press.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA INTERNATSIONAL SO‘ZLARNING QO‘LLANISH DOIRALARI VA SOHALARI

Xoliqova Dilnoza Musurmon qizi,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Umumiy tilshunoslik kafedrasi katta o‘qituvchisi
+998 88 170 05 21,
E-mail: khdilnozm@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillarida internatsional so‘zlarning qo‘llanish doiralari va sohalari keng qamrovli tahlil qilingan. Globalizatsiya jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi va xalqaro aloqalarning kengayishi natijasida ingliz tilidan o‘zbek tiliga o‘tgan so‘zlar soni keskin oshgan. Tadqiqot metodologiyasiga so‘z yaratish jarayonlarining taqqosiy tahlili, korpus linguistikasi usullari va semantik tahlil kiradi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, internatsional so‘zlar asosan texnologiya, biznes, ta’lim, media va yoshlar madaniyati sohalarida qo‘llaniladi. O‘zbek tili bu so‘zlarni fonetik, morfologik va semantik jihatdan o‘zlashtiradi, ba’zan esa mahalliy ekvivalentlarni afzal ko‘radi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati tarjimachilar, tilshunoslar va til siyosati mutaxassislari uchun qimmatli bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *internatsional so‘zlar, o‘zlashtirish, til kontakti, globalizatsiya, lingvokulturologiya, ingliz tilidan olingan so‘zlar, semantik o‘zgarishlar.*

ABSTRACT

This study provides a comprehensive analysis of the scope and domains of international words in the English and Uzbek languages. As a consequence of globalization processes, the advancement of information and communication technologies, and the expansion of international relations, the number of loanwords integrated from English into Uzbek has increased dramatically. The research methodology incorporates a comparative analysis of word-formation processes, corpus linguistics methods, and semantic analysis. The findings indicate that international words are predominantly utilized in the fields of technology, business, education, media, and youth culture. The Uzbek language adapts these words phonetically, morphologically, and semantically, while occasionally prioritizing native equivalents. The practical significance of this study offers valuable insights for translators, linguists, and language policy experts.

Keywords: *international words, borrowing, language contact, globalization, linguaculturology, English loanwords, semantic shifts.*

KIRISH

XXI asrda globalizatsiya jarayonlari barcha sohalarda, jumladan, tilshunoslik sohasida tubdan o‘zgarishlar keltirib chiqarmoqda. Ingliz tili dunyoning global tili sifatida xalqaro muloqot, ilm-fan, texnologiya va biznesning asosiy vositasiga aylanib ulgurdi. Bu jarayon natijasida ko‘plab tillar, jumladan, o‘zbek tili, ingliz tilidan ko‘plab so‘zlarni o‘zlashtirmoqda. Ingliz va o‘zbek tillari turli til oilalariga mansub: ingliz tili hind-yevropa til oilasining german guruhiga, o‘zbek tili esa turkiy til oilasiga kiradi. Bu til oilalari o‘rtasida leksik va grammatik jihatdan umumiy ildizlar deyarlik mavjud emas, biroq zamonaviy o‘zbek tili ingliz tilidan olingan so‘zlarni faol o‘zlashtirmoqda va bu jarayon o‘zbek tilining leksik tizimini boyitmoqda.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida internatsional so‘zlarning qo‘llanish doiralarini, ularning o‘zlashtirish xususiyatlarini va sohalar bo‘yicha taqsimotini o‘rganishdir. Tadqiqot vazifalariga internatsional so‘zlarning lingvistik xususiyatlarini tahlil qilish, o‘zbek tilida inglizcha olingan so‘zlarning fonetik, morfologik va semantik o‘zgarishlarini o‘rganish, internatsional so‘zlarning qo‘llanish sohalarini aniqlash hamda ikki tildagi internatsional so‘zlarning konseptual farqlarini taqqoslash kiradi. Tadqiqot ob’ekti ingliz va o‘zbek tillarida qo‘llanilayotgan internatsional so‘zlar, tadqiqot predmeti esa internatsional so‘zlarning qo‘llanish doiralari, o‘zlashtirish jarayonlari va sohalar bo‘yicha taqsimotidir.

Tadqiqot manbalari va metodikasi.

Tadqiqot so‘nggi besh yilda chop etilgan tilshunoslikka oid ilmiy maqolalar va monografiyalar, zamonaviy o‘zbek va ingliz tilining izohli lug‘atlari, o‘zbek tilidagi ommaviy axborot vositalari, ilmiy adabiyotlar va internet-resurslar matnlari hamda yoshlar tilidan olingan so‘zlar va ijtimoiy tarmoqlar matnlari kabi turli manbalarga asoslangan. Tadqiqotda taqqosiy tahlil usuli, korpus linguistikasi usullari, semantik tahlil, sotsiolingvistik kuzatish va deskriptiv usul qo‘llanilgan. Taqqosiy tahlil usuli orqali ingliz va o‘zbek tillaridagi internatsional so‘zlarning taqqosiy o‘rganilishi amalga oshirildi. Korpus linguistikasi usullari yordamida katta hajmdagi matnlar korpusini tahlil qilish orqali so‘zlarning qo‘llanish chastotasi aniqlangan. Semantik tahlil so‘zlarning ma’no o‘zgarishlarini o‘rganishga xizmat qildi. Sotsiolingvistik kuzatish turli ijtimoiy guruhlarda so‘zlarning qo‘llanilishini kuzatishni ta’minladi. Deskriptiv usul til hodisalarini tavsiflash va tasniflash uchun qo‘llanildi.

Tadqiqot tayyorgarlik bosqichida ilmiy adabiyotlar tahlili va terminologik bazani shakllantirish, materiallarni yig‘ish bosqichida korpus matnlarini yig‘ish va tizimlash, tahlil bosqichida fonetik, morfologik va semantik tahlil o‘tkazish hamda

umumlashtirish bosqichida natijalarni umumlashtirish va xulosalar chiqarish ketma-ketligida o‘tkazildi.

Natijalar.

Ingliz tilidan o‘zbek tiliga o‘tayotgan so‘zlar fonetik jihatdan o‘zgarishlarga uchraydi. Ingliz tilida mavjud bo‘lib, o‘zbek tilida yo‘q bo‘lgan tovushlar o‘zbek fonetik tizimiga moslashtiriladi. Masalan, inglizcha «computer» so‘zi o‘zbek tilida «kompyuter» shaklida o‘zlashtirilgan bo‘lib, fonetik jihatdan /kəmpˈjuːtər/ tovushlanishidan /komˈpjuːter/ tovushlanishiga o‘zgaradi. Shuningdek, «business» so‘zi /ˈbɪznəs/ tovushlanishidan /bizˈnes/ shaklida, «marketing» so‘zi /ˈmɑːrkɪtɪŋ/ tovushlanishidan /marˈketing/ shaklida o‘zlashtirilgan. Ingliz tilidagi /θ/ va /ð/ tovushlari o‘zbek tilida yo‘qligi sababli «think» so‘zi «sink» shaklida fonetik o‘zgarishga uchraydi. Ingliz tilidagi qisqa va uzun unlilar farqi o‘zbek tilida yo‘qoladi.

Jadval 1. Fonetik moslashtirish misollari

Table

Inglizcha original	**O‘zbekcha o‘zlashtirish**	**Fonetik o‘zgarish**
computer	kompyuter	/kəmpˈjuːtər/ → /komˈpjuːter/
business	biznes	/ˈbɪznəs/ → /bizˈnes/
marketing	marketing	/ˈmɑːrkɪtɪŋ/ → /marˈketing/
internet	internet	/ˈɪntərnet/ → /inˈternet/
software	dasturiy ta’minot	To‘liq tarjima

O‘zbek tili agglutinativ til bo‘lib, so‘zlarga qo‘shimchalar qo‘shish orqali grammatik kategoriyalarni ifodalaydi va ingliz tilidan olingan so‘zlar ham bu qoidaga bo‘ysunadi. Masalan, inglizcha «globalization» so‘zi o‘zbek tilida «global» asosiga «lash» fe’l yasovchi qo‘shimchasi va «uv» ot yasovchi qo‘shimchasi qo‘shilgan holda «globallashuv» shaklida yasaladi. Inglizcha «modernization» so‘zi o‘zbek tilida «zamonaviy» mahalliy ildiziga «lashtirish» fe’l yasovchi qo‘shimchasi qo‘shilgan holda «zamonaviylashtirish» shaklida yasaladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, internatsional so‘zlar asosan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, biznes va iqtisodiyot, ta’lim va ilm-fan, media va ko‘ngilochar sohalar hamda yoshlar madaniyatida qo‘llaniladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasi eng ko‘p internatsional so‘zlarni o‘z ichiga olgan soha hisoblanadi va globalizatsiya jarayonlari hamda raqamli texnologiyalar tufayli yangi terminlar doimiy ravishda o‘zbek tiliga o‘tmoqda. «Computer» so‘zi o‘zbek tilida «kompyuter» shaklida o‘zlashtirilgan bo‘lib, «hisoblash mashinasi» mahalliy ekvivalenti kam ishlatiladi. «Software» so‘zi «dasturiy ta’minot» shaklida, «hardware» so‘zi «apparat ta’minot» shaklida, «internet» so‘zi «o‘zaro tarmoq» mahalliy ekvivalenti kam ishlatilishi sababli to‘g‘ridan-to‘g‘ri «internet» shaklida o‘zlashtirilgan. «Smartphone» so‘zi «smartfon» yoki «aqlli telefon» shaklida, «application» so‘zi «ilova» yoki «app» shaklida, «website» so‘zi «veb-sayt» yoki qisqacha «sayt» shaklida qo‘llaniladi.

Jadval 2. AKT sohasidagi internatsional so‘zlar

Inglizcha	**O‘zbekcha**	**Mahalliy ekvivalent**
computer	kompyuter	hisoblash mashinasi (kam ishlatiladi)
software	dasturiy ta’minot	-
hardware	apparat ta’minot	-
internet	internet	o‘zaro tarmoq (kam ishlatiladi)
smartphone	smartfon / aqlli telefon	-
application	ilova / app	dastur
website	veb-sayt	sayt
download	yuklab olish	-
upload	yuklash	-
login	kirish	-
password	parol	-

Biznes va iqtisodiyot sohasida O‘zbekiston iqtisodiyotining global iqtisodiy tizimga integratsiyasi natijasida ingliz tilidan olingan so‘zlarning soni oshmoqda. «Business» so‘zi «biznes» shaklida umumiy tadbirkorlik ma’nosida, «marketing» so‘zi «marketing» yoki «bozor tadqiqoti» shaklida bozor o‘rganish ma’nosida, «management» so‘zi «menejment» yoki «boshqaruv» shaklida tashkilot boshqaruvi

ma’nosida qo‘llaniladi. «Manager» so‘zi «menejer» yoki «boshqaruvchi» shaklida rahbar ma’nosida, «startup» so‘zi «startap» shaklida yangi biznes loyiha ma’nosida, «investment» so‘zi «investitsiya» yoki «sarmoya» shaklida moliyaviy sarmoya ma’nosida, «brand» so‘zi «brend» shaklida savdo belgisi ma’nosida qo‘llaniladi.

Ta’lim va ilm-fan sohasida, ayniqsa oliy ta’limda, ingliz tilidan olingan akademik so‘zlar keng qo‘llaniladi. «Academic» so‘zi «akademik» yoki «ilmiy» shaklida ilmiy faoliyat ma’nosida, «research» so‘zi «tadqiqot» yoki «izlanish» shaklida ilmiy izlanish ma’nosida, «university» so‘zi «universitet» shaklida oliy o‘quv yurti ma’nosida, «campus» so‘zi «kampus» shaklida universitet hududi ma’nosida, «lecture» so‘zi «leksiya» yoki «ma’ruza» shaklida o‘qitish shakli ma’nosida, «seminar» so‘zi «seminar» shaklida ilmiy majlis ma’nosida, «thesis» so‘zi «tezis» yoki «dissertatsiya» shaklida ilmiy ish ma’nosida, «plagiarism» so‘zi «plagiat» shaklida o‘g‘irlash ma’nosida, «curriculum» so‘zi «o‘quv dasturi» shaklida, «credit» so‘zi «kredit» shaklida o‘quv birligi ma’nosida qo‘llaniladi.

Jadval 3. Biznes sohasidagi internatsional so‘zlar

Inglizcha	**O‘zbekcha**	**Qo‘llanish doirasi**
business	biznes	umumiy tadbirkorlik
marketing	marketing / bozor tadqiqoti	bozor o‘rganish
management	menejment / boshqaruv	tashkilot boshqaruvi
manager	menejer / boshqaruvchi	rahbar
startup	startap	yangi biznes loyiha
investment	investitsiya / sarmoya	moliyaviy sarmoya
startup	startap	yangi biznes
brand	brend	savdo belgisi
PR (Public Relations)	PR / ommaviy nisbatlar	ommaviy aloqalar

Media va ko‘ngilochar sohasi yangi so‘zlarni tez o‘zlashtiradigan sohalardan biri hisoblanadi. «Blog» so‘zi «blog» shaklida onlayn kundalik ma’nosida, «blogger» so‘zi «bloger» shaklida blog yozuvchisi ma’nosida, «vlog» so‘zi «vlog» shaklida

video blog ma’nosida, «influencer» so‘zi «influencer» yoki «ta’sirchi» shaklida ijtimoiy tarmoq shaxsi ma’nosida, «stream» so‘zi «strim» shaklida jonli efir ma’nosida, «podcast» so‘zi «podkast» shaklida audio dastur ma’nosida, «content» so‘zi «kontent» yoki «tarkib» shaklida mazmun ma’nosida, «viral» so‘zi «viral» shaklida tez tarqaluvchi ma’nosida, «trending» so‘zi «trenddagi» yoki «mashhur» shaklida ommabop ma’nosida qo‘llaniladi.

Yoshlar madaniyatida internatsional so‘zlar alohida o‘rin egallaydi. «Cool» so‘zi «kul» shaklida zo‘r yoki ajoyib ma’nosida, «okay» yoki «OK» so‘zi «okay» shaklida mayli yoki rozi ma’nosida, «bye» so‘zi «bay» shaklida xayr ma’nosida, «sorry» so‘zi «sori» shaklida kechirim ma’nosida, «party» so‘zi «partiy» yoki «ziyofat» shaklida ziyofat ma’nosida, «fun» so‘zi «fun» yoki «zavqli» shaklida qiziqarli ma’nosida, «happy» so‘zi «xeppi» yoki «baxtli» shaklida baxtli ma’nosida, «love» so‘zi «love» yoki «sevgi» shaklida sevgi ma’nosida, «friend» so‘zi «friend» yoki «do‘st» shaklida do‘st ma’nosida qo‘llaniladi.

Internatsional so‘zlar o‘zbek tiliga o‘tganda semantik jihatdan o‘zgarishlarga uchraydi. «Actual» so‘zi ingliz tilida haqiqiy yoki amaldagi ma’nosida bo‘lsa, o‘zbek tilida «aktual» shaklida dolzarb ma’nosida ishlatiladi va bu ma’no o‘zgarishidir. «Intelligent» so‘zi ingliz tilida aqli yoki intellektual ma’nosida bo‘lsa, o‘zbek tilida «intelligent» shaklida zakovatli ma’nosida toraygan ma’noda ishlatiladi. «Privacy» so‘zi ingliz tilida shaxsiy hayot yoki maxfiylik ma’nosida bo‘lsa, o‘zbek tilida shaxsiy daxlsizlik ma’nosida to‘liq ekvivalent yo‘q. «Self-made» so‘zi ingliz tilida o‘zi yetakchi bo‘lgan ma’nosida bo‘lsa, o‘zbek tilida o‘z kuchi bilan muvaffaqiyatga erishgan ma’nosida uzun tavsif shaklida ifodalanadi. «Business» so‘zi ingliz tilida biznes yoki tadbirkorlik ma’nosida bo‘lsa, o‘zbek tilida «biznes» shaklida toraygan ma’noda ishlatiladi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek va ingliz tillarida internatsional so‘zlarning qo‘llanishida grammatik integratsiya, sintaktik joylashuv va kultural konnotatsiya farqlari mavjud. Ingliz tilida so‘zlar grammatik jihatdan mustaqil bo‘lsa, o‘zbek tilida ular so‘z yasalish qoidalariga bo‘ysunadi. Masalan, ingliz tilida «I use computer» va «I use computers» gaplarida ko‘plik -s qo‘shimchasi qo‘shiladi, o‘zbek tilida esa «Men kompyuterdan foydalanaman» va «Men kompyuterlardan foydalanaman» gaplarida ko‘plik -lar qo‘shimchasi qo‘shiladi.

Ingliz tili SVO (Subject-Verb-Object) tartibiga, o‘zbek tili esa SOV (Subject-Object-Verb) tartibiga ega. Masalan, ingliz tilida «The manager manages the business» gapida so‘z tartibi sub’ekt-fel-ob’ekt bo‘lsa, o‘zbek tilida «Menejer biznesni boshqaradi» gapida so‘z tartibi sub’ekt-ob’ekt-fel shaklida o‘zgaradi.

Ba’zi internatsional so‘zlar turli madaniyatlarda turli ma’nolarni anglatadi. Masalan, «privacy» konsepsiyasi ingliz tilida keng ma’noda shaxsiy hayot va ma’lumotlar maxfiyligi ma’nosida, o‘zbek tilida esa torroq ma’noda shaxsiy daxlsizlik ma’nosida tushuniladi.

Muhokama.

Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, internatsional so‘zlar o‘zbek tiliga ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ijobiy ta’sirlarga leksik boylikning oshishi, yangi tushumchalar uchun so‘zlarning paydo bo‘lishi, xalqaro muloqotning osonlashishi, umumiy terminologiyaning shakllanishi hamda ilm-fan va texnologiya taraqqiyoti uchun yangi kashfiyotlar terminologik bazasi kiradi. Salbiy ta’sirlarga tilning xomutlanishi xavfi, mahalliy so‘zlarning yo‘qolishi, til sifatining pasayishi, grammatik qoidalar buzilishi hamda madaniy identitetning yo‘qolishi xavfi va milliy tafakkurning o‘zgarishi kiradi.

O‘zbek tili ingliz tilidan olingan so‘zlarni o‘zlashtirishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirish, mahalliy ekvivalentlar yaratish va oraliq tillar orqali o‘zlashtirish strategiyalaridan foydalanadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirish strategiyasiga «kompyuter», «internet», «marketing» kabi so‘zlar misol bo‘lib, bu strategiyaning afzalligi tez qabul qilish va xalqaro tushunarlilik, kamchiligi esa fonetik moslashish muammolari. Mahalliy ekvivalentlar yaratish strategiyasiga «smartphone» so‘zining «aqlli telefon» shaklida, «software» so‘zining «dasturiy ta’minot» shaklida o‘zlashtirilishi misol bo‘lib, bu strategiyaning afzalligi tilning tabiiy rivojlanishi va madaniy moslashuv, kamchiligi esa xalqaro muloqotda tushunmovchilik. Rus tilidagi variantlarni o‘zlashtirish strategiyasiga «globalizatsiya» so‘zi rus tilidan olingan varianti va «globallashuv» so‘zi o‘zbek tilida yaratilgan varianti misol bo‘lib, ba’zan rus tilidagi variantlar kuchliroq o‘rin oladi.

O‘zbekistonda til siyosati sohasida internatsional so‘zlarning qo‘llanishi muhim ahamiyatga ega va davlat tilining rivojlanishi hamda xalqaro integratsiya o‘rtasidagi muvozanatni saqlash lozim. Terminologik komissiyalar faoliyatini kuchaytirish, mahalliy ekvivalentlarni ishlab chiqish va ularni joriy etish, til sifatini nazorat qilish mexanizmlarini yaratish hamda ikki tillilik siyosatini rivojlantirish tavsiya etiladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi. Ingliz va o‘zbek tillarida internatsional so‘zlar asosan texnologiya, biznes, ta’lim, media va yoshlar madaniyati sohalarida qo‘llaniladi va bu sohalarning global xarakterga ega bo‘lishi hamda doimiy yangilanishlari sababli yangi terminlarga bo‘lgan ehtiyoj oshmoqda. O‘zbek tili ingliz tilidan olingan so‘zlarni fonetik, morfologik va semantik jihatdan

o‘zlashtiradi va fonetik moslashish, agglutinativ qo‘shimchalarni qo‘shish hamda ba’zan semantik torayish kuzatiladi. Internatsional so‘zlarning qo‘llanishida ikki til o‘rtasida grammatik, sintaktik va kultural farqlar mavjud va bu farqlar tilshunoslik va tarjima nazariyasida hisobga olinishi lozim. O‘zbek tili o‘zlashtirishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilish, mahalliy ekvivalentlar yaratish va oraliq tillar orqali o‘zlashtirish strategiyalaridan foydalanadi. Globalizatsiya sharoitida internatsional so‘zlarning o‘zbek tiliga ijobiy va salbiy ta’sirlarini muvozanatlash lozim va bu til siyosati hamda terminologiya ishlab chiqish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Tadqiqot amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, tarjimachilar, tilshunoslar, til siyosati mutaxassislari va o‘qituvchilar uchun foydali ma’lumotlar beradi. Kelajakda batafsil korpus tadqiqotlari o‘tkazish va sohalar bo‘yicha terminologik lug‘atlar yaratish maqsadga muvofiqdir.

REFERENCES:

1. Aliyorova R, Samadova V. Linguocultural Aspects of English Loanwords in Uzbek. Ustozlar uchun. 2025;85(4):77-82.
2. Challenges in Translating International Words from English into Uzbek and Russian. Western European Studies. 2025;3(3):106.
3. Conceptual Differences of English and Uzbek Values in Linguistics. Lingvospektr.uz. 2025.
4. Ha TT. A Survey Study on English Vocabulary Learning Strategies. Global Academic Journal of Linguistics and Literature. 2024;6(2):60-65.
5. Karimova SE. Differences Between English and Uzbek in Learning. Ustozlar uchun. 2025;79(1):76-78.
6. Linguistic Analysis of Borrowed English Words in Uzbek Language. Phoenixpublication.net. 2025.
7. Normurodov S. Международные слова и способы их ассимиляции в узбекском языке. Inscience.uz. 2024.
8. Semantic Shifts of English Loanwords in the Uzbek Language. SJII Journal. 2025.
9. Shikib MA. Functioning of English Borrowed Words in Uzbek and Dari Written Sources. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development. 2025;36:1-4.
10. The Development of Academic Vocabulary in International Foundation Students’ Assessed Academic Writing. ERIC Full Text. 2021.
11. The Development of Academic Vocabulary in International Foundation Students. OJED. 2021.

12. The Influence of English Loanwords on the Modern Uzbek Language. Wosjournals.com. 2024.
13. The Usage of English Borrowing Words in Uzbek Language. Zenodo Records. 2024.
14. Uzbek Speech and Language Development. Bilinguistics.com. 2022.
15. Исматова Ю. Асарни бошқа миллий заминга кўчиришда таржимон шахсининг роли. Иностранная филология: язык, литература, образование. 2018;3(2):67.
16. Международные слова и способы их ассимиляции в узбекском языке. Inlibrary.uz. 2024.

PASSIV KONSTRUKSIYALARNI O‘RGATISHDA PRAGMATIK YONDASHUV: DISKURSIV STRATEGIYALAR VA PEDAGOGIK PARADIGMALAR

Toshbayeva Munojat Erkinovna,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Ingliz tili amaliy fanlar 1 kafedrasi katta o‘qituvchisi
E-mail: munoj_80@mail.ru

Avilova Xalida Nabidjanovna,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Ingliz tili amaliy fanlar 1 kafedrasi katta o‘qituvchisi**.**
E-mail: khalida72@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillari misolida passiv konstruksiyalarni (majhul nisbat) o‘qitishda an’anaviy formal-strukturaviy yondashuvdan zamonaviy funktsional-pragmatik paradigmaga o‘tish masalalari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundarki, til o‘rganuvchilar passiv gaplarning morfologik va sintaktik qoliplarini mukammal egallagan bo‘lsalar-da, ularni real nutqiy vaziyatlarda, xususan, akademik yozuv, diplomatik diskurs va rasmiy muloqotda maqsadga muvofiq qo‘llashda jiddiy pragmatik xatolarga yo‘l qo‘ymoqdalar. Maqolada passiv konstruksiyalarning shunchaki transformatsion qoida (Active→Passive) emas, balki kontekstual ehtiyojlar asosida yuzaga keluvchi strategik lingvistik vosita ekanligi isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: *pragmatika, passiv konstruksiya, majhul nisbat, diskurs tahlil, Mavzu-Rema, agentivlik, hedging (yumshatish), akademik nutq, funksional grammatika.*

ABSTRACT

This research systematically analyzes the transition from a traditional formal-structural approach to a modern functional-pragmatic paradigm in teaching passive constructions, using English and Uzbek as case studies. The relevance of this study stems from the observation that while language learners thoroughly master the morphological and syntactic patterns of passive sentences, they frequently commit critical pragmatic errors when applying them in real-world speech contexts, particularly in academic writing, diplomatic discourse, and official communication. The article demonstrates that passive constructions are not merely transformational

rules (Active→Passive) but strategic linguistic tools emerging from contextual requirements.

Keywords: *Pragmatics, Passive Voice, Applied Linguistics, Discourse Analysis, Language Pedagogy, Theme-Rheme, Agentivity, Hedging, Academic Writing, Functional Grammar.*

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании систематически анализируется переход от традиционного формально-структурного подхода к современной функционально-прагматической парадигме в обучении пассивным конструкциям (страдательному залогу) на примере английского и узбекского языков. Актуальность исследования обусловлена тем, что, несмотря на совершенное владение морфологическими и синтаксическими моделями пассивных предложений, изучающие язык часто допускают серьезные прагматические ошибки при их применении в реальных речевых ситуациях, в частности в академическом письме, дипломатическом дискурсе и официальном общении. В статье доказывается, что пассивные конструкции являются не просто трансформационным правилом (Active→Passive), а стратегическим лингвистическим инструментом, возникающим на основе контекстуальных потребностей.

Ключевые слова: *прагматика, пассивная конструкция, страдательный залог, дискурс-анализ, Тема-Рема, агентивность, хеджирование, академическое письмо.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslik va lisoniy didaktika taraqqiyotining hozirgi bosqichida grammatik hodisalarni shunchaki formal-struktur va izolyatsiyalangan (kontekstdan uzilgan) holda o‘rganish o‘zining destruktiv ekanligini ko‘rsatdi. Antropotsentrik paradigmaning qaror topishi natijasida lingvistik tadqiqotlar markaziga til tizimining ichki qurilishini tavsiflash emas, balki til egalarining aniq muloqot muhitida muayyan maqsadlarni amalga oshirish strategiyalari ko‘chdi. Shu sababli, an’anaviy deskriptiv va strukturaviy grammatika o‘rnini funksional-pragmatik va diskursiv tahlil metodologiyasi egallamoqda [1].

Ushbu paradigma almashinuvi jarayonida passiv konstruksiyalar (majhul nisbat) tadqiqi alohida o‘rin tutadi. O‘tgan asrning ikkinchi yarmida, xususan, Noam Chomskining generativ grammatika nazariyasi va transformatsion qoidalar tizimida passivlik faqat sintaktik manipulyatsiya — aktiv gap strukturasini mexanik ravishda passiv shaklga o‘tkazish (*Active→Passive*) jarayoni sifatida talqin qilingan. Biroq,

tilning jonli amal qilishi va matn yaratish qonuniyatlari shuni ko‘rsatadiki, so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan muayyan nisbat shaklining tanlanishi shunchaki ixtiyoriy grammatik o‘yin emas, balki chuqur pragmatik niyat (illokutiv maqsad) mahsulidir. J. Ostin va J. Serl tomonidan asos solingan nutqiy aktlar nazariyasi lisoniy birliklarning illokutiv kuchini muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyi, intentsiyasi va pragmatik konteksti belgilashini ko‘rsatdi [2].

O‘zbek tilshunosligi maktabida ham grammatik shakllarni funksional-semantik va pragmatik jihatdan tadqiq etish bo‘yicha ulkan ilmiy baza mavjud. Akademik G‘. Abdurahmonov hamda professor Sh. Rahmatullayevlarning ishlarida fe’l nisbatlari, xususan, majhul nisbat kategoriyasi faqat morfologik ko‘rsatkichlar yig‘indisi emas, balki jumlada semantik urg‘uning taqsimlanishi va so‘zlovchining sub’ektga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatuvchi murakkab sintaktik-semantik hodisa sifatida talqin etilgan [3]. Keyinchalik professor Sh. Safarov tomonidan o‘zbek tilshunosligida pragmalingvistik yo‘nalishning tizimlashtirilishi grammatik kategoriyalarni muloqot strategiyalari kontekstida qayta baholashga keng yo‘l ochdi [4].

Garchi nazariy jihatdan pragmatik paradigmaga o‘tish e’tirof etilgan bo‘lsa-da, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida chet tillarini (xususan, ingliz tilini) va hatto ona tilini o‘qitish amaliyotida hanuzgacha formal-strukturaviy yondashuv ustunlik qilmoqda. Darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarida passiv ovoz hamon formulalar orqali o‘rgatiladi:

Active: Agent/Subject+Verb+Patient/Object

Passive: Patient/Object+To Be+Past Participle+[by OptionalAgent/Subject]

Bunday mexanik yondashuv talabalarda nominal grammatik kompetensiyani shakllantirsa-da, ularning pragmatik va diskursiv kompetensiyasini cheklab qo‘yadi. Oqibatda, talabalar akademik insholar (Academic Essays), ilmiy maqolalar yozishda yoki rasmiy-diplomatik yozishmalarni amalga oshirishda passiv konstruksiyalardan qayerda, qachon va eng muhimi — **nima uchun** foydalanish kerakligini anglay olmaydilar. Bu esa ularning nutqida semantik va uslubiy sun’iylikni, muloqotda esa pragmatik muvaffaqiyatsizliklarni (pragmatic failures) keltirib chiqaradi.

Ushbu tadqiqotning **ilmiy yangiligi** shundaki, unda passiv konstruksiyalar shunchaki bir sintaktik shakldan ikkinchisiga o‘tuvchi derivatsion birlik sifatida emas, balki diskursda ijtimoiy-pragmatik "to‘siq", mas’uliyatni deklaratsiya qilish yoki undan qochish instrumenti hamda lisoniy yumshatish (hedging) vositasi sifatida talqin qilinadi va uni o‘qitishning innovatsion kommunikativ-vaziyatli metodikasi ishlab chiqiladi.

METOD

Tadqiqotda O‘zDJTU 1 bosqich talabalari o‘rtasida olib borildi. Tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda, gumanitar fanlar integratsiyasiga

asoslangan va miqdoriy hamda sifat tahlillarini qamrab oluvchi kompleks metodologiya qo‘llanildi:

1. **Diskursiv va Kontekstual tahlil:** Ingliz va o‘zbek tillaridagi ilmiy-akademik matnlar (OAK bazalariga kiruvchi jurnallardagi maqolalar), rasmiy-diplomatik hujjatlar va 1 bosqich talabalari uchun muljallangan publitsistik materiallar tahlil ob’ekti sifatida olindi. Matndagi har bir passiv konstruksiyaning illokutiv maqsadi va pragmatik konteksti o‘rganildi.

2. **Kontrastiv (Qiyosiy-tiplogik) tahlil:** Ingliz tilidagi passiv konstruksiyalar va o‘zbek tilidagi fe’lning majhul nisbati shakllarining funksional-pragmatik ekvivalentlik darajasi solishtirildi.

3. **Pedagogik Eksperiment:** Ishlab chiqilgan pragmatik metodikaning samaradorligini tekshirish maqsadida eksperimental tadqiqot tashkil etildi. Eksperimentda O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti (O‘zDJTU) va Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti filologiya yo‘nalishining 80 nafar 1 bosqich talabalari ishtirok etdi. Ular teng ikki guruhga ajratildi:

Nazorat guruhi (Control Group — 40 nafar talaba): Passiv konstruksiyalarni an’anaviy grammatik-transformatsion qoidalar va mashqlar orqali o‘rgandi.

Eksperimental guruh (Experimental Group — 40 nafar talaba): Biz taklif etayotgan pragmatik funksiyalarga yo‘naltirilgan, janrli tahlil va kontekstual topshiriqlarga asoslangan metodika bo‘yicha tahsil oldi.

4. **Matematik-statistik metod:** Eksperimentgacha bo‘lgan va eksperimentdan keyingi diagnostik testlar, shuningdek, yozma nutq namunalari (Academic Writing) maxsus pragmatik mezonlar (kontekstual moslik, uslubiy aniqlik, matndagi mantiqiy izchillik) asosida baholanib, natijalar foiz ko‘rsatkichlarida umumlashtirildi.

NATIJALAR (RESULTS)

O‘tkazilgan lingvistik va pedagogik tadqiqotlar an’anaviy o‘qitish uslubining zaif tomonlarini va pragmatik yondashuvning yuqori afzalliklarini yaqqol ko‘rsatdi. Eksperiment boshlanishidan avval o‘tkazilgan dastlabki so‘rovnomada talabalarning 75 foizi passiv konstruksiyadan faqatgina "harakat bajaruvchisi noma’lum bo‘lgan yoki ahamiyatsiz bo‘lgan hollarda" foydalanish kerak degan tor tushunchaga ega ekanligi aniqlandi. Ular matn ichida axborot dinamikasini ta’minlashda passivlikning o‘rnini mutlaqo tasavvur qila olmaganlar.

Eksperiment yakunida talabalarning yozma ishlari va diskursiv testlari tahlil qilinganda, ikki guruh o‘rtasida keskin farq ko‘zga tashlandi. Nazorat guruhida talabalar gaplarni sintaktik jihatdan to‘g‘ri tuzgan bo‘lsalar-da, ularni matn talablariga moslashtira olmadilar (masalan, akademik inshoda juda ko‘p shaxsiy

olmoshlar yoki publitsistik matnda noo‘rin passivlik qo‘llangan). Eksperimental guruhda esa passiv konstruksiyalardan ongli va funksional foydalanish darajasi keskin oshdi.

Eksperiment natijalari quyidagi asosiy mezonlar bo‘yicha talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini yaqqol namoyon etdi:

- **Strukturaviy aniqlik (Grammatical Accuracy):** Nazorat guruhida 84%, Eksperimental guruhda 88% ni tashkil etdi. Bu shuni ko‘rsatadiki, har ikki yondashuv ham grammatik qoidani o‘rgata oladi.
- **Kontekstual to‘g‘ri qo‘llash (Pragmatic Appropriateness):** An’anaviy usulda o‘qigan talabalarda bu ko‘rsatkich atigi 41% ni tashkil etgan bo‘lsa, pragmatik guruhda 76% ga yetdi. Talabalar qaysi vaziyatda aktiv, qaysi vaziyatda passiv shaklni tanlashni aniq farqlay boshladilar.
- **Akademik uslubga moslik (Academic Register Match):** Ilmiy yozuv normalariga rioya qilish darajasi nazorat guruhida 28% bo‘lgan bo‘lsa, eksperimental guruhda 63% gacha ko‘tarildi. Talabalar ilmiy matnda sub’ektivlikni kamaytirish vositalarini to‘g‘ri qo‘llashni o‘rgandilar.

Ushbu natijalar shuni tasdiqlaydiki, muloqotga yo‘naltirilgan pragmatik metodika an’anaviy metodikaga qaraganda talabalarning funksional savodxonligini va matn yaratish kompetensiyasini o‘rtacha 35% ga oshirish imkoniyatiga ega.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Olingan natijalar passiv konstruksiyalarning faqat til tizimi darajasidagi hodisa emas, balki nutq va diskurs darajasidagi kuchli pragmatik instrument ekanligi haqidagi gipotezamizni to‘liq tasdiqlaydi. Keling, o‘qitish jarayonida eng ko‘p e’tiborsiz qoldiriladigan, ammo muloqotda hal qiluvchi rol o‘ynaydigan to‘rtta fundamental pragmatik aspektni kengroq tahlil qilaylik.

A. Agentni yashirish va mas’uliyatni minimallashtirish (Agent Mitigation)

Ijtimoiy muloqotda, ayniqsa, siyosiy, ma’muriy va diplomatik diskursda harakat bajaruvchisini (Agentni) yashirish strategik maqsadlarga xizmat qiladi. G. Graysning muloqot kooperatsiyasi prinsiplari, xususan, "Usul maksimasi" (Manner maxim) nuqtai nazaridan qaraganda, passivlik so‘zlovchiga axborotni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki bilvosta taqdim etish imkonini beradi [5].

Masalan, soliq tizimidagi o‘zgarishlarni e’lon qilayotgan rasmiy shaxs sotsial qarshilikni kamaytirish uchun aktiv strukturadan qochadi:

- Aktiv (Noo‘rin): "The Government has decided to increase taxes by 5%." (Hukumat soliqlarni 5% ga oshirishga qaror qildi). Bu yerda barcha ijtimoiy norozilik sub’ektga — Hukumatga yo‘naltiriladi.

• Passiv (Pragmatik neytrallashgan): "Taxes will be increased by 5%." (Soliqlar 5% ga oshiriladi). Ushbu konstruksiyada Agent (Hukumat) diskurs sahnasidan olib tashlanadi. Harakat ob'ekti (soliqlar) bosh o'ringa chiqadi va harakat go'yoki ob'ektiv zaruriyat tufayli o'z-o'zidan sodir bo'layotgandek taassurot uyg'otadi.

Pedagogik jarayonda talabalarga grammatikani manipulyatsiya qilishning ushbu sotsiolingvistik mexanizmlarini tushuntirish, ularda tanqidiy fikrlash (Critical Discourse Analysis) ko'nikmalarini rivojlantiradi. Talaba matnni shunchaki o'qimaydi, balki passiv shakl ortiga yashiringan haqiqiy siyosiy yoki ijtimoiy kuchlarni ko'ra oladi.

B. Akademik ob'ektivlik va "Vaziyatni yumshatish va xushmuomilalikni saqlash" (Hedging and Face-saving)

B. Hinkel o'zining akademik yozuv bo'yicha tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, ilmiy diskurs individual sub'ektivlikdan xoli bo'lishni va universal faktlarga tayanishni talab qiladi [6]. Talabalarga ilmiy maqolalar yozishni o'rgatishda passiv konstruksiyalar lisoniy yumshatish (hedging) va P. Braun hamda S. Levinsonlarning "Yuzni saqlash" (Politeness theory) strategiyasining muhim elementi sifatida taqdim etilishi lozim [7].

• **Sub'ektiv aktiv:** "I proved that this methodology is wrong." (Men bu metodologiya noto'g'ri ekanligini isbotladim). Bu yondashuv akademik hamjamiyatda haddan tashqari agressiv va takabburona qabul qilinishi mumkin, chunki u o'zga olimlarning ilmiy "yuzi"ga to'g'ridan-to'g'ri tahdid soladi.

• **Ob'ektiv passiv:** "It was demonstrated that the proposed methodology exhibits limitations." (Taklif etilgan metodologiyada kamchiliklar borligi ko'rsatib berildi). Passivlik va shaxssizlashtirish bu yerda ilmiy tanqidning keskinligini yumshatadi, muallifni shaxsiy xurofotlardan uzoqlashtiradi va tadqiqotga rasmiy, xolis tus beradi.

C. Axborot markazini o'zgartirish (Theme-Rheme Dinamikasi)

Pragmatika va matn tilshunosligida M. Halliday asos solgan funksional grammatika prinsiplariga ko'ra, gapning axborot strukturasi ikki qismdan: **Mavzu (Theme — eski, ma'lum axborot)** va **Rema (Rheme — yangi, asosiy xabar)** dan iborat [8]. Axborotning mantiqiy va tabiiy oqimi doimo *Theme→Rheme* yo'nalishida sodir bo'ladi. Passiv konstruksiyalar aynan shu chiziqli strukturani boshqarish uchun eng mukammal sintaktik vositadir.

Aktiv ovozda gapning boshida (Theme o'rnida) odatda Agent keladi. Ammo so'zlovchi uchun aktual urg'u ob'ektga yo'naltirilgan bo'lsa, u ob'ektni gapning boshiga olib o'tishga (Fronting) majbur bo'ladi. Keling, buni quyidagicha modellashtiramiz:

Active: *Agent* (Theme/Old)⟶ Action + Object (Rheme/New)

The local police)⟶ captured + the notorious criminal

Passive: Object (Theme/Old)⟶Action + Agent (Rheme/New)

The notorious criminal)⟶ was captured +by the local police

Birinchi holatda gap politsiya haqida, ikkinchi holatda esa jinoyatchi haqida ketmoqda. Passiv ovoz so‘zlovchiga tinglovchining diqqat markazini (focus of attention) o‘zi istagan ob’ektga qaratish imkonini beradi.

D. Topikal izchillik va matnning kogeziyasi (Textual Cohesion)

D. Biber o‘zining ingliz tili korpus tahliliga oid fundamental asarida passivlikning eng ko‘p qo‘llanish sababi aynan matn izchilligini ta’minlash ekanligini ta’kidlaydi [9]. Matndagi gaplar bir-biri bilan uzviy bog‘lanishi uchun oldingi gapning oxiridagi Rema (yangi ma’lumot) keyingi gapning boshida Theme (eski ma’lumot) bo‘lib kelishi kerak.

Agarda biz faqat aktiv gaplardan foydalansak, matn kognitiv jihatdan parchalangan, uzuq-yuluq ko‘rinishga keladi. Buni aniq misolda ko‘rib chiqamiz:

Uslubiy xato matn (Faqat aktiv konstruksiya):

"Yesterday, the Ministry of Higher Education introduced a **new structural reform**. **The expert commission** carefully drafted this comprehensive reform over the last six months. **The university administrations** will implement the new regulations starting from September."

Ushbu matnda har bir gap mutlaqo yangi sub’ekt bilan boshlanyapti (the Ministry → the expert commission → the university administrations). Oquvchi miyasi har safar diqqat markazini o‘zgartirishga majbur bo‘ladi, bu esa matn kognitiv arxitektonikasini buzadi.

Uslubiy jihatdan mukammal matn (Passiv integratsiyasi):

"Yesterday, the Ministry of Higher Education introduced a **new structural reform**. **This comprehensive reform** was carefully drafted by the expert commission over the last six months. Subsequently, **it** will be implemented by the university administrations starting from September."

Passiv konstruksiya va pro-shakllar (it) yordamida birinchi gapda tilga olingan "yangi islohot" (new structural reform) tushunchasi keyingi gaplarning boshiga (Theme pozitsiyasiga) muvaffaqiyatli o‘tkazildi. Matn silliq, izchil va mantiqiy oqimga ega bo‘ldi. Mana shu lisoniy transformatsiyani his qilish pragmatik kompetensiyaning oliy darajasidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, passiv konstruksiyalarni o‘rgatishda lingvo-pragmatik yondashuv til o‘qitish metodikasida tub burilish yasash imkoniyatiga ega.

Tadqiqotimiz an’anaviy grammatik tizimning qotib qolgan qoidalari talabalarni real muloqotga tayyorlay olmasligini, ularning yozma va og‘zaki nutqida stilistik va sotsiolingvistik xatoliklarni keltirib chiqarishini ko‘rsatdi.

Passiv ovozni o‘rganish va o‘rgatish jarayonini muloqot strategiyalari, Agentni pragmatik manipulyatsiya qilish, akademik xolislik (hedging) hamda matndagi Mavzu-Rema izchilligi bilan integratsiyalashgan holda olib borish lozim. Ushbu metodika nafaqat talabalarning lisoniy savodxonligini, balki ularning ijtimoiy-madaniy, diskursiv va kritik muloqot kompetensiyasini ham rivojlantiradi. Mazkur tadqiqot natijalari va taklif etilgan tavsiyalar chet tillari filologiyasi yo‘nalishlari uchun o‘quv dasturlari va zamonaviy darsliklar blokini yaratishda fundamental asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Safarov, Sh. S. (2008). Pragmalingvistika. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press.
3. Abdurahmonov, G‘. (1996). O‘zbek tili grammatikasi. Toshkent: Fan.
4. Rahmatullayev, Sh. (2006). Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent: Universitet.
5. Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics, Vol. 3, Speech Acts (pp. 41-58). New York: Academic Press.
6. Hinkel, E. (2004). Teaching Academic ESL Writing: Practical Techniques in Vocabulary and Grammar. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
7. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). An Introduction to Functional Grammar (4th ed.). London: Routledge.
9. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). Longman Grammar of Spoken and Written English. Harlow: Pearson Education.
10. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (2015). The Grammar Book: Form, Meaning, and Use for English Language Teachers (3rd ed.). Boston: National Geographic Learning.
12. Nunan, D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.

OILAVIY-MAISHIY ZO‘RAVONLIKNING OLDINI OLISH VA PROFILAKTIKASI BO‘YICHA HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI INSPEKTORLARINING MA’MURIY FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Selimanova S.M.
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
kafedra mudiri
yuridik fanlari doktori, professor.

ANNOTATSIYA

Maqolada huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorlarining oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish va profilaktika qilish bo‘yicha ma’muriy-huquqiy faoliyati o‘rganilgan, shuningdek, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilingan, olimlarning fikrlari o‘rganilgan, oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning statistik ma’lumotlari o‘rganilgan hamda huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

***Kalit so‘zlar**: huquqbuzarliklar profilaktikasi, oilaviy-maishiy zo‘ravonlik, huquqbuzarliklarning oldini olish, aholining alohida toifalari bilan manzilli ishlash, huquqbuzarliklar va jinoyatlarni hisobga olish, jamoat tartibi.*

АННОТАЦИЯ

В статье изучена административно-правовая деятельность инспекторов по профилактике правонарушений по предупреждению и профилактике семейно-бытового насилия, а также проанализированы нормативно-правовые акты в области защиты женщин от притеснения и насилия, изучены мнения ученых, изучены статистические данные о семейно-бытовом насилии и разработаны предложения по совершенствованию системы профилактики правонарушений.

***Ключевые слова:** профилактика правонарушений, семейно-бытовое насилие, предупреждение правонарушений, адресная работа с отдельными категориями населения, учет правонарушений и преступлений, общественный порядок.*

ABSTRACT

This article examines the administrative and legal activities of crime prevention inspectors in preventing and preventing domestic violence, analyzes regulatory legal acts in the field of protecting women from harassment and violence, examines the

opinions of scholars, examines statistical data on domestic violence, and develops proposals for improving the crime prevention system.

Keywords: *crime prevention, domestic violence, crime prevention, targeted work with specific categories of the population, recording of offenses and crimes, public order.*

KIRISH

Yangi O‘zbekistonda jamiyatning transformatsiyasi amalga oshirilish jarayonlari doirasida davlat hokimiyati organlari faoliyatining asosiy tamoyillari, shakllari va usullari qayta ko‘rib chiqildi, xususan, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ma’muriy faoliyatini keng ko‘lamli, ko‘p qirrali modernizatsiya qilishni nazarda tutuvchi davlat-boshqaruv faoliyati sohasida, jamoat tartibi va xavfsizligini ta’minlash, huquqbuzarliklar va jinoyatlarning oldini olish va ularga chek qo‘yish sohasida islohotlar amalga oshirildi.

Ta’kidlash joizki, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar (jinoyatchilik, giyohvandlik, nazoratsizlik, ishsizlik, zo‘ravonlik va boshqalar) oilada zo‘ravonlik harakatlarining sodir etilishiga olib keladi. Oilaviy-maishiy munosabatlarda zo‘ravonlikning ko‘payishi keng qamrovli muammo bo‘lib, uni hal qilishning konstruktiv mexanizmlarini izlashni talab etadi. Shunday qilib, oilada zo‘ravonlik profilaktikasini o‘rganish, ularning yechimini topish davlatning dolzarb vazifasidir.

Davlat rahbari ta’kidlaganidek, ...»ayollarga yoki bolalarga qo‘l ko‘targan odamlar qonun oldida qat’iy javob beradi. Uning so‘zlariga ko‘ra, bunday shaxslar yo mamlakatni tark etishlari, yoki qonunga muvofiq yashashni o‘rganishlari kerak bo‘ladi» [1].

BMT ma’lumotlariga ko‘ra, har yili dunyoda qariyb 3,8 million kishi, shundan 1 million 800 ming nafari ayollar oiladagi zo‘ravonlik qurboniga aylanadi. Maishiy nizolar zamirida barcha qasddan odam o‘ldirishlarning uchdan ikki qismi sodir etiladi. Zo‘ravonlik qurboniga eng zaiflar - bolalar, ayollar, keksalar aylanadi [2].

O‘zbekiston Respublikasida ayollarga nisbatan zo‘ravonlik holatlari qayd etildi 2025-yilning birinchi yarmida 48 303 ta shunday holat qayd etilgan bo‘lib, bu o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 121 foizga ko‘pdir. Olti oyda 41 mingdan ziyod xotin-qizlarga himoya orderi berildi. Zo‘ravonlik darajasi yuqori bo‘lgan asosiy hududlar Toshkent, Buxoro, Qashqadaryo va Andijon viloyatlari bo‘ldi [3].

Ta’kidlash joizki, milliy qonunchilik bazasida oilaviy-maishiy zo‘ravonlikka qarshi javobgarlik kuchaytirildi, uni kriminallashtirish hamda ayollar va bolalarni himoya qilish kuchaytirildi. Maishiy zo‘ravonlik (urish, qiynash) uchun jinoiy va ma’muriy javobgarlik joriy etildi, taraflarni yarashtirishga esa faqat sud orqali yo‘l

qo‘yiladi. Jabrlanganlarni reabilitatsiya qilish va «baxtli oilaviy hayot»ga o‘rgatish tizimi yaratildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oiladagi zo‘ravonlikning oqibatlari vayronkor xususiyatga ega: bu ayollar va bolalarning jismoniy, ruhiy, jinsiy va reproduktiv salomatligi sohasidagi muammolardir. Ayolning nafaqat huquqlari, balki hayoti ham xavf ostida qoladi. Oilaviy zo‘ravonlikning salbiy jismoniy va psixologik oqibatlari bilan bir qatorda, ijtimoiy va iqtisodiy zararni ham bartaraf etib bo‘lmaydi. Ayollarga nisbatan zo‘ravonlik oilalarga avloddan avlodga zarar yetkazadi, jamiyatda keng tarqalgan boshqa zo‘ravonliklarni kuchaytiradi. Zo‘ravonlikka uchragan ayollar ijtimoiy hayotda to‘laqonli ishtirok eta olmaydilar.

Oiladagi shafqatsiz muomala bilan bog‘liq moddiy xarajatlar ham sezilarli. Ular bevosita xarajatlar (ayollar va ularning bolalarini davolash va qo‘llab-quvvatlash, jinoyatchilarni javobgarlikka tortish) va bilvosita xarajatlardan (ishni yo‘qotish, unumdorlikning pasayishi) iborat.

Ta’kidlash joizki, ayollarga nisbatan zo‘ravonlikni bartaraf etishga qaratilgan asosiy qoidalar 1979-yilda - Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiyada (CEDAW yoki «Ayollar konvensiyasi») shakllantirilgan. Oiladagi zo‘ravonlik muammosini maxsus ko‘rib chiqish, uning oldini olish va oldini olishga urinishlar, inson huquqlarini himoya qilish masalalari bir qator xalqaro hujjatlarda e’lon qilingan: BMT Bosh Assambleyasining ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka barham berish to‘g‘risidagi deklaratsiyasi (1985-yil), Pekin harakatlar platformasi, BMTning ayollar muammolari bo‘yicha 4-Butunjahon konferensiyasining yakuniy hujjati (1995-yil), BMT Bosh Assambleyasining zo‘ravonlikka barham berish to‘g‘risidagi rezolyutsiyasi (1997-yil). Ushbu sohada xalqaro majburiyatlarning qabul qilinishi har bir mamlakatda ushbu huquqni qonuniy mustahkamlash va uni amalga oshirish mexanizmlarini belgilash zarurligini anglatadi, chunki davlat hokimiyati organlarining muammoga yetarlicha e’tibor bermasligi xalqaro huquqiy normalarni buzishdir.

Hozirgi vaqtda dunyoning 90dan ortiq davlatida maishiy zo‘ravonlik to‘g‘risidagi qonunchilik qoidalari amal qiladi, bu davlatlarning 60 tasi oiladagi zo‘ravonlikka qarshi, 7tasi ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka qarshi maxsus qonunlar qabul qilgan.

O‘z navbatida, O‘zbekiston Respublikasining qonunchilik bazasi oilaviy-maishiy asosda, birinchi navbatda, yaqin qarindoshlar tomonidan zo‘ravonlikning har qanday ko‘rinishlariga nisbatan murosasiz munosabat muhitini, shu jumladan

jazoning muqarrarligini ta’minlash, og‘ir ijtimoiy ahvolda bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash orqali tartibga soluvchi turli me’yoriy hujjatlarni o‘z ichiga oladi.

Insonning jinsi, irqi, millati, tili, kelib chiqishi, mulkiy va mansab mavqeyi, yashash joyi, dinga munosabati, e’tiqodi, jamoat birlashmalariga mansubligidan qat’i nazar, huquq va erkinliklari tengligini kafolatlovchi yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosiy hujjat hisoblanadi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasiga muvofiq ...» Inson sha’ni va qadr-qimmati daxlsizdir. Ularni kamsitishga hech narsa asos bo‘la olmaydi. Hech kim qiynoqqa solinishi, zo‘ravonlikka, boshqa shafqatsiz, g‘ayriinsoniy yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga yoxud jazoga duchor etilishi mumkin emas....»

Chunonchi, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va xalqaro huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan qoidalar Fuqarolik, Jinoyat, Oila kodekslari va boshqalarda aniqlashtirildi. So‘nggi 35 yil ichida bolalar va ayollarning fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash, mehnatni muhofaza qilish, aholiga ijtimoiy xizmat ko‘rsatish sohasidagi asosiy huquqlarini ta’minlashga qaratilgan qonunlar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va Hukumat qarorlarining keng to‘plami qabul qilindi [4].

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ijtimoiy reabilitatsiya va moslashtirish, shuningdek, oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorida quyidagilar ijtimoiy reabilitatsiya va moslashtirish, oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari etib belgilangan:

oilaviy va shaxslararo nizolar, o‘z joniga qasd qilish xatti-harakatlarini keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan ruhiy tushkunlik holatlari va jamiyat hamda oiladagi ma’naviy-axloqiy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan boshqa holatlarning barvaqt oldini olish, shuningdek, ushbu jarayonda keng jamoatchilikning faol ishtirokini ta’minlash;

ijtimoiy reabilitatsiya va moslashuv tizimini yo‘lga qo‘yish, yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni, birinchi navbatda, oilaviy-maishiy vaziyatlarni hal etishda davlat organlari, shu jumladan fuqarolik jamiyati institutlari bilan o‘zaro hamkorlikning samarali tizimini shakllantirish;

nizoli vaziyatlarning barvaqt oldini olish, ijtimoiy reabilitatsiya va moslashuv tizimini takomillashtirish, eng avvalo, «xavf guruhi»dagi shaxslar va oilalarni manzilli qo‘llab-quvvatlash orqali fuqarolik jamiyati institutlarini keng jalb qilish;

nizoli vaziyatlarning kelib chiqish sabablarini, shu jumladan oilaviy-maishiy zo‘ravonlikni, o‘z joniga qasd qilish kayfiyatini keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlash va o‘rganish, ularni bartaraf etish choralarini ko‘rish;

jamiyatda oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning har qanday ko‘rinishiga, birinchi navbatda, yaqin qarindoshlar tomonidan, shu jumladan jazoning muqarrarligini ta’minlash, og‘ir ijtimoiy ahvolda bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash orqali murosasiz munosabat muhitini qaror toptirish;

jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, oilaviy va shaxslararo munosabatlar sohasida qonuniylikni mustahkamlash, ijtimoiy reabilitatsiya va moslashuv jarayonlariga daxldorlik hissini kuchaytirish [5].

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining «Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonuni zo‘ravonlik turlarini, tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanuvchining huquqlarini, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlarini va boshqalarni belgilaydi [6].

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xotin-qizlar va bolalar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish hamda ularga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlarining oldini olishga doir qo‘shimcha tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni mamlakatda bolalar va ayollar huquqlarini ishonchli ta’minlash, ularni tazyiq va zo‘ravonlikning har qanday ko‘rinishlaridan himoya qilish, jamiyatda bunday holatlarga nisbatan murosasizlik muhitini shakllantirish, davlat organlari va tashkilotlarining muvofiqlashtirilgan va samarali faoliyatini yo‘lga qo‘yishni belgilab beradi [7].

Vaholanki, O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi xotin-qizlar va bolalar huquqlarini himoya qiluvchi eng muhim qonunlardan biridir. 11-bob voyaga yetmagan bolalarning shaxsiy nomulkiy huquqlarini va bolaning himoyalanish huquqini tartibga soladi.

O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksida oilaviy (maishiy) zo‘ravonlik uchun ma’muriy javobgarlik belgilangan (59-modda[2]), jinoiy javobgarlikka kelsak, O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida oilaviy (maishiy) zo‘ravonlik uchun jinoiy javobgarlik joriy etilgan (126-modda[1]).

Shuni ham ta’kidlash kerakki, oiladagi zo‘ravonlik, tazyiq va tazyiq qurbonlariga (jumladan, bolalar va ayollarga) tajovuzkordan himoyalanish uchun rasmiy davlat hujjati *«himoya orderi» joriy etildi.* Himoya orderi ichki ishlar organining mansabdor shaxsi (profilaktika inspektori) tomonidan beriladi. Himoya orderi tegishli hududda tazyiq va zo‘ravonlikning yakka tartibdagi profilaktikasini amalga oshirish uchun mas’ul bo‘lgan ichki ishlar organining mansabdor shaxsi

tomonidan tazyiq va zo‘ravonlik fakti yoki ularni sodir etish tahdidi aniqlangan paytdan e’tiboran 24 soat ichida o‘ttiz kungacha bo‘lgan muddatga beriladi va rasmiylashtirilgan paytdan e’tiboran kuchga kiradi. Himoya orderi bir yil muddatga beriladi (zarurat bo‘lganda yana bir yilga uzaytirilishi mumkin).

Himoya orderida quyidagi cheklovlar nazarda tutilishi mumkin:

tazyiq va zo‘ravonlik qilishni taqiqlash;

tazyiq va zo‘ravonlik qilishni taqiqlash;

tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxsning tazyiq va zo‘ravonlik qurbonlari bilan aloqasini taqiqlash (ish joylarida va ta’lim muassasalarida tazyiq va zo‘ravonlik qurboni hamda tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxs o‘rtasida bilvosita aloqaga yo‘l qo‘yiladi);

tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxsning tazyiq va zo‘ravonlik qurbonlari bilan aloqasini taqiqlash (ish joylarida va ta’lim muassasalarida tazyiq va zo‘ravonlik qurboni hamda tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxs o‘rtasida bilvosita aloqa o‘rnatilishiga yo‘l qo‘yiladi);

tazyiq va zo‘ravonlik qurboni hamda tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxsning tazyiq va zo‘ravonlik sodir etgan taqdirda bir xonada yolg‘iz qolishining taqiqlanishi;

tazyiq va zo‘ravonlik qurboni hamda tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxsning tazyiq va zo‘ravonlik sodir etgan taqdirda bir xonada yolg‘iz qolishini taqiqlash;

tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxsga tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxsni davolash, maslahat berish, tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanganlarga yordam ko‘rsatish bo‘yicha maxsus markazga joylashtirish xarajatlarini, yetkazilgan moddiy zararni qoplash, shuningdek ma’naviy zararni qoplash majburiyatini yuklash va boshqalar [8].

Aksariyat hollarda oiladagi zo‘ravonlik «yopiq eshiklar ortida» va guvohlarsiz sodir bo‘ladi. Ko‘pincha jabrlanuvchi va zo‘ravon birga yashaydi va zo‘ravonlik holatlari haqida ariza berish, ayniqsa, dalillar to‘plash jabrlanuvchi uchun xavfsiz emas. Bundan tashqari, jabrlanuvchi uchun dalillarni to‘plash jiddiy protsessual qiyinchiliklar bilan bog‘liq, chunki barcha dalillar jinoyat-protsessual qonunchiligiga muvofiq olinishi kerak, bu esa yuridik ma’lumotga ega bo‘lmagan shaxs uchun oilaviy zo‘ravonlarni javobgarlikka tortish imkonini beradi.

Shuni e’tirof etish kerakki, amaldagi milliy qonunchilik oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish, unga chek qo‘yish va profilaktika qilishga qaratilgan bo‘lib, u jabrlanuvchilarning oldini olish, ularni himoya qilish va zo‘ravonlarni jazolashga, shuningdek, zo‘ravonlikdan jabrlangan jabrlanuvchilarga himoya

orderlarini berishga qaratilgan normalarni o‘z ichiga oladi. Chora-tadbirlar profilaktik suhbatlar, ijtimoiy reabilitatsiya, ma’muriy va jinoiy javobgarlikni o‘z ichiga oladi.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorlarining ma’muriy faoliyatini takomillashtirish uchun oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish, yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni hal etishda mahalla yettiligi, davlat organlari vakillari bilan o‘zaro hamkorlik darajasini oshirish zarur.

Bundan tashqari, huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorlarini oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olishga qaratilgan yakka tartibdagi profilaktik ishlarning shakllari, usullari va uslublariga maqsadli o‘qitishni doimiy ravishda amalga oshirish zarur. Profilaktik faoliyatni tashkil etishni, xususan, oiladagi zo‘ravonlikning oldini olishni modernizatsiya qilishning muhim jihati nizoli oilalar bilan manzilli ishlash mezonlarini to‘g‘ri tanlashdir.

Ta’kidlash joizki, huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorining aholi bilan o‘zaro hamjihatligini chuqurlashtirish yo‘lida samarali natijalarga erishish uchun xodimlarning kasbiy kompetentligini tubdan takomillashtirish lozim.

Birinchidan, ichki ishlar organlarida o‘qish va xizmatga tayyorgarlik ko‘rish davrida bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishning yangi faol shakllari va usullariga (muloqot treninglari, ishbilarmonlik o‘yinlari, oilaviy-maishiy nizolarning oldini olish, shaxsiy xavfsizlikni ta’minlash sohasidagi amaliy mashg‘ulotlar) ustunlik berish maqsadga muvofiq, bu profilaktika inspektori, oilaviy janjalchi, jabrlangan tomon, shuningdek, aholi bilan o‘zaro hamkorlikning amaliy ko‘nikmalarini mashq qilish imkonini beradi.

Ikkinchidan, o‘qish davomida bo‘lajak xodimlarni kommunikativ trening elementlari bilan faolroq o‘rgatish lozim.

Uchinchidan, oilaviy-maishiy munosabatlarda zo‘ravonlikning oldini olishda politsiyaning aholi bilan hamkorligi sohasida xorijiy mamlakatlar tajribasini faol o‘rganish kerak.

Oilaviy-maishiy munosabatlarga asoslangan zo‘ravonlikning sifatli profilaktikasi va oldini olish uchun so‘nggi yillarda mamlakatda oilaviy-maishiy nizolarga aralashish natijasida yuzaga keladigan ekstremal holatlar ko‘payganligini ham hisobga olish zarur. Xususan, huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektori va mahalla yettiligi qarindoshlar o‘rtasida kelib chiqqan nizo ancha keskinlashgan paytda o‘sha joyda bo‘ladi. Aksariyat nizoli vaziyatlar huquqbuzarlik profilaktikasi inspektori tomonidan huquqbuzarning g‘ayriqonuniy harakatlari to‘xtatilganda yuzaga keladi. Huquqbuzar ayni paytda hayajonlangan bo‘ladi, shuning uchun har doim xodim uning tajovuzkorligi obyektiga aylanishi xavfi mavjud. Voqealarning bunday rivojlanishi mumkinligini nazarda tutish lozim, shuning uchun

huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektori tajovuzdan qochishga tayyor bo‘lishi kerak. Buning uchun quyidagilar zarur:

- huquqbuzarning ichki holatini (tajovuzkorlikka moyil profaylinglikni) aniqlash;
- u haqida ma’lum bo‘lgan ma’lumotlardan foydalanish orqali unga ta’sir o‘tkazishga harakat qilish (ishontirish usuli);
- kuchlar nisbatini baholash, profilaktika inspektoriga kim va nima bilan yordam bera olishini aniqlash (patrul-post xizmati naryadini chaqirish, tez tibbiy yordam va boshqalar);
- huquqbuzarga xotirjam, xushmuomalalik bilan, suhbat ohangini ko‘tarmasdan, lekin shu bilan birga ishonch va hukmronlik bilan, e’tiroz bildirmaydigan ohangda murojaat qilish, hech qachon unga o‘zi boshqarmagan va sodir etmagan harakatlarni nisbat bermaslik;
- hech qanday keskin harakatlar qilmaslik.

Huquqbuzarning shaxsiy fazilatlari, uning qo‘zg‘alish darajasi, alkogolli mastlik ta’siri yoki boshqa yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda profilaktika inspektoriga tinchlanish imkoniyatini taqdim etish zarur. Bu huquqbuzarga ruhiy zo‘riqishni bartaraf etishga yordam beradi. Shunday qilib, oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish va unga chek qo‘yish vaqtida shaxsiy xavfsizlikni ta’minlash maqsadida bo‘lajak ofitserlarni yanada puxta kasbiy tayyorlash zarurati tug‘iladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorlari xizmatining oilaviy-maishiy nizolar profilaktikasi va oldini olish bo‘yicha faoliyatini ratsionallashtirish tegishli huquqiy ta’minotning mavjudligiga, huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorining mahalla yettiligi, organlar va mansabdor shaxslar, fuqarolik jamiyati bilan nizoli vaziyatlarning barvaqt oldini olish, ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish tizimini takomillashtirish, eng avvalo, oilaviy-maishiy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslar va oilalarni manzilli qo‘llab-quvvatlash orqali doimiy hamkorligiga bog‘liq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 8 Mart - Xalqaro xotin-qizlar kuni munosabati bilan 2026-yil 7-martdagi tantanali tabriknomasi\\ O‘zbekiston yangiliklari - Repost.uz.
2. Мурзабаева С. Ш., Пискалкова-Паркер М.П. Законодательное регулирование проблемы семейно-бытового насилия в странах Содружества \\ Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2025, №14

3. Ichki ishlar vazirligining 2025-yilgi statistik ma’lumotlari
4. O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 30-apreldagi
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-iyuldagi «Ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish, shuningdek, oilaviy-maishiy zo‘ravonlikning oldini olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-3827-son qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentyabrdagi «Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida»gi O‘RQ-561-son Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 3-martdagi «Xotin-qizlar va bolalar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish hamda ularga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlarining oldini olishga doir qo‘shimcha tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PF-33-son Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentyabrdagi «Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida»gi O‘RQ-561-son Qonuni.

SUYIMA G‘ANIYEVA TADQIQOTLARIDA ALISHER NAVOIYNING AXLOQIY VA FALSAFIY QARASHLARI TALQINI

Xalimova Marjona Sherali qizi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va madaniyati mutaxassisligi
1-kurs magistranti
E-mail: xalimovamarjona091@gmail.com
Ilmiy rahbar: **To‘rayev Laziz**
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dots,
E-mail: laziz_torayev@tsuos.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek navoiyshunoslik maktabining atoqli olimasi Suyima G‘aniyeva ilmiy ishlari asosida Alisher Navoiyning axloqiy va falsafiy qarashlari tadqiq qilingan. Tadqiqot davomida Alisher Navoiy asarlaridan olingan parchalar tahlil qilinib, kengroq izohlab berilgan. Maqolada Alisher Navoiyning komil inson, saxovat, kamtarlik va ijtimoiy adolat haqidagi falsafiy g‘oyalari bugungi kun uchun qanchalik dolzarb ekanligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, Suyima G‘aniyeva, navoiyshunoslik, axloq falsafasi, komil inson, “Mahbub ul-qulub”, matnshunoslik, tasavvuf, amaliy axloq, ijtimoiy adolat.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭТИЧЕСКИХ И ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ АЛИШЕРА НАВОИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СУИМЫ ГАНИЕВОЙ

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе научных трудов известного ученого-навоиведа Суимы Ганиевой исследуются морально-философские взгляды Алишера Навои. В ходе исследования проводится анализ цитат из произведений Навои с их подробным авторским комментарием и интерпретацией. Через призму личного отношения автора раскрывается актуальность философских идей Навои о совершенном человеке, щедрости, скромности и социальной справедливости для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: *Алишер Навои, Суима Ганиева, навоиведение, философия морали, совершенный человек, “Махбуб ул-кулуб”, текстология, суфизм, практическая этика, социальная справедливость.*

THE INTERPRETATION OF ALISHER NAVOI'S MORAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE RESEARCH OF SUYIMA GANIYEVA

ABSTRACT

Based on the scientific works of the prominent Navoi scholar Suyima Ganiyeva, this article examines the moral and philosophical views of Alisher Navoi. In the course of the research, quotes from Navoi's works are analyzed and comprehensively interpreted through the author's personal commentary. Furthermore, the relevance of Navoi's philosophical ideas concerning the perfect human (al-insan al-kamil), generosity, humility, and social justice for the modern era is highlighted through the author's personal perspective.

Keywords: *Alisher Navoi, Suyima Ganiyeva, Navoi studies, moral philosophy, perfect human, "Mahbub ul-kulub", textual criticism, Sufism, practical ethics, social justice.*

KIRISH

Har qanday millatning o'zligini anglashi va ma'naviy yuksalishi uning o'tmishda yashab ijod etgan mutafakkirlari merosini qanchalik chuqur anglagani bilan belgilanadi. Sharq uyg'onish davrining eng yorqin siymosi, ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy ijodi shunchaki adabiy meros emas, balki chuqur falsafiy-axloqiy tizimdir. Alisher Navoiy ijodini tizimli o'rganish, uning asarlaridagi falsafiy qatlamlarni ochish va matnlarni kelajak avlodga sof holatda yetkazishda XX-XXI asr o'zbek navoiyshunosligi ulkan yo'lni bosib o'tdi. Ushbu maktabning eng yirik va fidoyi namoyandalaridan biri O'zbekiston Qahramoni, professor Suyima G'aniyevadir. Olima o'zining ko'p yillik ilmiy faoliyati davomida Alisher Navoiy asarlarining matnshunoslik muammolari bilan shug'ullanish barobarida, shoirning axloqiy prinsiplari va falsafiy dunyoqarashini tadqiq etishga ulkan hissa qo'shdi. G'aniyevaning tadqiqotlarida Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlari, inson va jamiyat munosabatlariga oid konseptual xulosalari chuqur tahlil etilgan bo'lib, ularni bugungi kun nuqtai nazaridan turib tahlil qilish muhim akademik qimmatga ega.

Suyima G'aniyeva ilmiy faoliyatining boshqalardan ajratib turuvchi asosiy xususiyati shundaki, u Alisher Navoiy falsafasini quruq nazariyalar yordamida emas, balki bevosita matn ustida ishlash, qo'lyozmalarni qiyoslash va so'z ma'nolarini chaqish orqali tadqiq etdi. Olima Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Mahbub ul-qulub", "Munshaot" kabi o'nlab asarlarini nashrga tayyorlash jarayonida matnshunoslikni shunchaki harflarni ko'chirish emas, balki muallifning ruhiy olami va falsafiy konsepsiyasini qayta tiklash san'ati darajasiga ko'tardi. Ayniqsa, shoirning hayoti so'nggida yozilgan va uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari yakuni hisoblangan

“Mahbub ul-qulub” asari Suyima G‘aniyeva tadqiqotlarida markaziy o‘rinni egallaydi. Olima ushbu asarni tahlil qilar ekan, undagi har bir qatlam shunchaki nasihatnoma emas, balki jamiyatni isloh qilishga qaratilgan amaliy dastur ekanini ta’kidlaydi. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, Alisher Navoiy falsafasida axloq – shunchaki shaxsiy xislat emas, balki jamiyatning tizimli mavjudligini ta’minlovchi fundamental ijtimoiy kategoriyadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu ijtimoiy kategoriyaning asosi esa Alisher Navoiy falsafiy dunyoqarashining o‘zagini tashkil etuvchi “Komil inson” muammosiga borib taqaladi. Bu tushuncha bevosita tasavvuf falsafasi, xususan, Xojagon-Naqshbandiya tariqati g‘oyalari bilan sug‘orilgan bo‘lsa-da, Suyima G‘aniyeva o‘z ishlarida Navoiy tasavvufini quruq aqidaparastlikdan uzoq, hayotiy va insonparvarlik xarakteriga ega amaliy tizim sifatida talqin qilgan. Alisher Navoiy o‘z asarlarida inson qadrini uning nasl-nasabi yoki boyligi bilan emas, balki ma’naviy dunyosi va axloqi bilan o‘lchab, “Mahbub ul-qulub”da: *“Kishi nafsi ammorani tiymoq bilan odam bo‘lur, nafsiga bo‘ysungan hayvondir, baki andan ham kamroq”*, – deb uqtiradi. Shoirning ushbu fikrini tahlil qilar ekanmiz, uning falsafasida inson bo‘lib tug‘ilish va inson bo‘lib yashash o‘rtasida ulkan farq borligini ko‘ramiz. Inson o‘z ichidagi hayvoniya instinktlarni, ya’ni nafs, g‘azab va takabburlikni aql hamda axloq yordamida jilovlay olgandagina haqiqiy “odamlik” maqomiga ko‘tariladi. G‘aniyeva o‘z tadqiqotlarida Alisher Navoiyning aynan mana shu o‘z-o‘zini tarbiyalash va ichki islohot g‘oyasini birinchi o‘ringa olib chiqish orqali, komil insonni jamiyatdan uzilgan tarkidunyochi zohid emas, balki odamlar ichida yashab, ularga xizmat qiladigan shaxs sifatida ta’riflaydi.

Olimaning ilmiy izlanishlaridan kelib chiqqan holda, Alisher Navoiy komil insonining eng muhim poydevorlaridan biri sifatida saxovat va himmat tushunchalarini ko‘rsatish mumkin. Navoiy tizimida saxovat – insoniylikning eng oliy ko‘rinishi bo‘lib, shoir moddiy boylikka ruju qo‘yishni qoralaydi va to‘plangan mol-dunyo faqat muhtojlarga yordam berishgagina xizmat qilishi kerak deb hisoblaydi. Bu haqda gapirganda shoir: *“Saxovat odamiyg‘a sharaf va iymon nishonidir. Saxiydirki, Haq uni do‘st tutar va xalq aning madhini aytar"*, – deb yozadi. Ushbu jumladan ko‘rinadiki, Alisher Navoiy saxovatni shunchaki pul ulashish deb emas, balki ichki ma’naviy ehtiyoj, ya’ni “iymon nishoni” sifatida baholaydi. Inson o‘zidagi bor narsani – bu ilm, moddiy boylik yoki shunchaki yaxshi so‘z bo‘lishi mumkin – boshqalar bilan baham ko‘rganida, o‘zining ijtimoiy mas’uliyatini anglay boshlaydi. Suyima G‘aniyeva alohida ta’kidlaganidek, Navoiyning o‘z hayoti va ijtimoiy faoliyati, xususan yuzlab jomelar, ko‘priklar,

madrasalar qurdirgani hamda olimlar va talabalarga nafaqa tayinlagani uning ushbu falsafiy qarashining real amaliy isboti edi.

Saxovat bilan bir qatorda, Alisher Navoiy insonni halokatga olib boruvchi eng katta illat sifatida manmanlik va kibrni ko‘radi hamda unga teskari o‘laroq kamtarlik konsepsiyasini ilgari suradi. Uning fikricha, inson qanchalik yuksak maqomga erishsa, shunchalik kamtar bo‘lishi lozim bo‘lib, “Hayrat ul-abror” dostonida bu holat: *“Tavozu’ kishini baland aylagay, takabbur o‘zini kamand aylagay”*, – deya ifodalanadi. Bu baytda Navoiy juda go‘zal bir dialektik qonuniyatni bayon etmoqda: kimki o‘zini past olib, kamtarlik qilsa, jamiyat va Yaratgan oldida uning martabasi baland bo‘ladi, kimki kibrga berilib, o‘zini hammadan ustun qo‘ysa, o‘z-o‘zini halokat tuzog‘iga, ya’ni kamandga tashlagan bo‘ladi. Suyima G‘aniyeva ushbu qarashlarni tahlil qilar ekan, Alisher Navoiy falsafasidagi kamtarlik g‘oyasi inson munosabatlarini yumshatish va jamiyatda o‘zaro hurmat muhitini yaratish uchun asosiy ijtimoiy vosita ekanini ko‘rsatib beradi.

Shu bilan birga komil shaxs shakllanishida ilm va amal uyg‘unligi Alisher Navoiy falsafasining ajralmas qismi hisoblanadi. Shoir ratsionalistik qarashlarida ilm – qorong‘ulikni yorituvchi nur, biroq u faqat amaliyot bilan go‘zaldir, degan g‘oyani himoya qiladi va amalsiz olimni mevasiz daraxtga o‘xshatib, “Mahbub ul-qulub”da shunday yozadi: *“Ilm amalsiz – shami ziyosizdir va daraxt mevasiz. Bilganini qilmagan vofasiz, amalsiz ilm – bebaqodir.”* Ushbu jumla bugungi kun ilm-fani va ta’lim tizimi uchun ham g‘oyat dolzarb bo‘lib, Alisher Navoiy nazarida ilm shunchaki yodlangan ma’lumotlar yig‘indisi emas, balki insof va adolatga boshlovchi, insonning xatti-harakatlarida aks etuvchi kuchdir. Suyima G‘aniyeva o‘zining ilmiy izlanishlarida Alisher Navoiyning ushbu ratsionalistik va axloqiy qarashlari uyg‘unligini alohida ta’kidlab o‘tgan.

Insonning ichki ma’naviy islohoti haqidagi g‘oyalar mantiqiy ravishda Alisher Navoiyning ijtimoiy adolat va davlat falsafasiga ko‘chadi. Alisher Navoiy nafaqat ijodkor, balki Husayn Boyqaro davlatida yuqori lavozimlarda ishlagan yirik davlat arbobi ham bo‘lgani sababli, uning asarlarida davlat boshqaruvi, shoh va xalq munosabatlari juda hayotiy tarzda tahlil qilingan. Suyima G‘aniyeva o‘zining “Navoiy va davlat boshqaruvi” kabi tadqiqotlarida shoirning adolat prinsiplarini o‘rganar ekan, davlatning mustahkamligi shohning adolati va xalqning farovonligi bilan o‘lchanishini ko‘rsatadi. “Saddi Iskandariy” dostonidagi *“Adolat bila mamlakat obod bo‘lur, zulm ila el xonavayron bo‘lur”* degan satrlar buning yaqqol dalilidir. Bu yerda davlat boshqaruvining fundamental qonuni bayon etilgan: adolat – davlat poydevoridir, agar boshqaruvda adolat bo‘lsa, mamlakat gullab-yashnaydi, aksincha zulm egallasa, xalq norozi bo‘lib, davlat ichidan tanazzulga yuz tutadi. G‘aniyeva

Alisher Navoiyning ushbu qarashlarini tahlil qilib, uning “ideal shoh” konsepsiyasini ochib beradi va “Mahbub ul-qulub”dagi *“Shoh ulki, ul el ko‘nglini ovlayg‘ay, raiyyat parvarishini o‘zig‘a farz bilg‘ay”* degan jumla orqali shohni xalqning xizmatchisi deb biladi. Mutloq monarxiya hukmron bo‘lgan o‘rta asrlarda shohga raiyyat parvarishini farz deb eslatish chuqur ijtimoiy tafakkur mahsuli bo‘lib, G‘aniyeva bu g‘oyalarning bugungi kun demokratik va huquqiy davlat tamoyillari bilan to‘liq hamohangligini ilmiy asoslab berdi.

Suyima G‘aniyevaning navoiyshunoslikdagi o‘rnini qiyosiy tahlil qilganda uning yondashuvining o‘ziga xosligi yanada yaqqol ko‘rinadi. Masalan, sovet davri navoiyshunosligida mafkuraviy tazyiq tufayli Alisher Navoiy ijodidagi tasavvufiy, diniy va falsafiy qatlamlarni chetlab o‘tishga yoki ularni faqatgina quruq didaktika deb baholashga urinishlar bo‘lgan bir paytda, Suyima G‘aniyeva shoir ijodiga obektiv va tizimli yondashdi. U shoirni sotsialistik realizm qoliplariga solishga harakat qilmadi, balki uni o‘z davri falsafiy kontekstida – Sharq peripatetizmi, islom falsafasi va tasavvuf uyg‘unligida o‘rgandi. Tasavvufni Alisher Navoiy amaliy axloqining asosi ekani va undagi komil inson g‘oyasi insonparvarlik falsafasi ekanini isbotladi hamda Alisher Navoiy barcha tabaqalarning uyg‘unlikda yashashi va har bir qatlamning o‘z axloqiy masuliyati borligini targ‘ib qilganini ko‘rsatib berdi. Shunday qilib, olima Alisher Navoiy dunyosini soxtalashtirmasdan, uning asl mohiyatini tiklashga muvaffaq bo‘ldi va Alisher Navoiy falsafasining har bir jihati yagona oliy maqsadga, ya’ni Insonni ulug‘lashga xizmat qilishini ko‘rsatdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, professor Suyima G‘aniyevaning navoiyshunoslik sohasidagi ko‘p yillik tadqiqotlari Alisher Navoiyning falsafiy va axloqiy qarashlarini fundamental ravishda o‘rganish uchun mustahkam poydevor yaratdi. Olimaning ilmiy merosi bizga Navoiy dunyosini yangicha, teranroq va xolis anglash imkonini beradi. G‘aniyeva Navoiy falsafasini quruq nazariy xulosalar shaklida emas, balki “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarning qo‘lyozma matnlari ustida ishlash orqali, har bir so‘zning falsafiy yukini ochib berish orqali isbotladi. Alisher Navoiy asarlaridan keltirilgan va tahlil qilingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, shoir falsafasida axloq mavhum tushuncha emas, balki nafsni tiyish va jamiyatga xizmat qilish orqali erishiladigan tirik g‘oyadir. Alisher Navoiyning adolatli davlat, shohning xalq oldidagi burchi va ijtimoiy tenglik haqidagi qarashlari bugungi kun demokratik jamiyati tamoyillari bilan to‘liq hamohang bo‘lib, Suyima G‘aniyeva ushbu uyg‘unlikni o‘z ishlarida mahorat bilan ko‘rsatib bera olgan. Shuni ishonch bilan aytish mumkinki, Suyima G‘aniyeva talqinidagi Alisher Navoiy falsafasi shunchaki tarixiy meros emas, balki bugungi kunda va kelajakda ham yosh avlodni komil inson ruhida tarbiyalash, ularda

milliy va umuvinsoniy qadriyatlarni shakllantirishda eng asosiy va ishonchli ma’naviy manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Arba’in. Matnni nashrga tayyorlovchi Suyima G‘aniyeva. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2000
2. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. – To‘la asarlar to‘plami, 10 jildlik, 4-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
3. Navoiy, A. Arba’in (Qirq hadis). – Toshkent: G‘ofur g‘ulom nashriyoti, 1991.
4. Alisher Navoiy. «Nasoyim ul-muhabbat» (mukammal asarlar to‘plami, 17-tom). – T.: Fan, 2001. – 317. b.

SURXON-SHEROBOD VOHASIDA XO‘JALIK FAOLIYATI BILAN BOG‘LIQ TAQVIMIY URF-ODAT VA MAROSIMLAR

Xaydarov Odil Ergashevich
Din ishlari bo‘yicha qo‘mita huzuridagi
Diniy-ma’rifiy sohada malaka oshirish va qayta tayyorlash institutining
«Ijtimoiy va mutaxassislik fanlari» kafedrasi (PhD) katta o‘qituvchisi
hajdarovodil188@gmail.com
+998 91 582 30 29

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Surxon-Sherobod vohasi aholisining xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq taqvimiy urf-odat va marosimlari etnografik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda voha aholisining dehqonchilik, chorvachilik va boshqa an’anaviy xo‘jalik tarmoqlari bilan bog‘liq mavsumiy marosimlari, ularning shakllanish omillari hamda xalq taqvimi bilan uzviy aloqadorligi yoritilgan. Shuningdek, ekin ekish, hosil yig‘ishtirish, xirmon ko‘tarish, yomg‘ir chaqirish va chorvachilik bilan bog‘liq marosimlarning mahalliy xususiyatlari hamda ularning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o‘rni ochib berilgan. Tadqiqot davomida dala-etnografik materiallar, tarixiy-etnografik manbalar va ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan. Maqolada xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq taqvimiy urf-odat va marosimlarning voha aholisining madaniy merosini saqlash, avlodlararo an’analar uzviyligini ta’minlash hamda etnomadaniy identitetni mustahkamlashdagi ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *Surxon-Sherobod vohasi, taqvimiy urf-odatlar, marosimlar, etnografiya, dehqonchilik, chorvachilik, xalq taqvimi, etnomadaniyat, an’anaviy xo‘jalik, madaniy meros.*

ABSTRACT

This article provides an ethnographic analysis of the calendar customs and rituals associated with the economic activities of the population of the Surkhan–Sherabad oasis. The study examines seasonal rituals related to agriculture, animal husbandry, and other traditional branches of economic life, as well as the factors influencing their formation and their close connection with the folk calendar. Particular attention is paid to the local characteristics of rituals associated with sowing crops, harvesting, threshing grain, rainmaking ceremonies, and livestock breeding, as well as their role in the social and cultural life of the local population. The research is based on field ethnographic materials, historical-ethnographic sources, and relevant scholarly literature. The article substantiates the significance of calendar customs and rituals related to economic activities in preserving the

cultural heritage of the oasis population, ensuring the continuity of traditions between generations, and strengthening ethnocultural identity.

Keywords: *Surkhan–Sherabad Oasis, calendar customs, rituals, ethnography, agriculture, animal husbandry, folk calendar, ethnoculture, traditional economy, cultural heritage.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится этнографический анализ календарных обычаев и обрядов, связанных с хозяйственной деятельностью населения Сурхан-Шерабадского оазиса. В исследовании рассматриваются сезонные обряды, связанные с земледелием, животноводством и другими традиционными отраслями хозяйства, а также факторы их формирования и их тесная связь с народным календарём. Особое внимание уделяется местным особенностям обрядов, связанных с посевом сельскохозяйственных культур, сбором урожая, обмолотом зерна, обрядами вызывания дождя и животноводством, а также их роли в социальной и культурной жизни населения региона. В ходе исследования использованы полевые этнографические материалы, историко-этнографические источники и научная литература. В статье обосновывается значение календарных обычаев и обрядов, связанных с хозяйственной деятельностью, в сохранении культурного наследия населения оазиса, обеспечении преемственности традиций между поколениями и укреплении этнокультурной идентичности.

Ключевые слова: *Сурхан-Шерабадский оазис, календарные обычаи, обряды, этнография, земледелие, животноводство, народный календарь, этнокультура, традиционное хозяйство, культурное наследие.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Globallashuv jarayonida insoniyatning vaqt bilan bog‘liq qarashlari bir xillashishiga qaramasdan xalqlarning an’anaviy yil hisoblari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari hamda geografik muhit bilan sayyoralarning joylashuvi, quyoshning harakati bilan bog‘liq taqvimlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

Chunki, har bir mintaqaning xususiyatlaridan kelib chiqqan holatda etnik guruhlarning xo‘jalik faoliyati shakllangan. Xo‘jalik faoliyatini yo‘lga qo‘yish esa taqvimlar asosida shakllantirilgan. XX asr o‘rtalariga qadar Surxon-Sherobod vohasining tog‘ aholisi yarim o‘troq turmush kechirganliklari uchun ko‘klamda yaylovga borib, kuzda qishloqqa qaytishar, chorva ham shunga qarab chiqarilar edi.

Ko‘chish oldidan albatta kunni o‘nglab, keyin yo‘lga otlanishgan. Qishloqlarda kunni o‘ng yoki chap ekanligini aniqlaydigan mahalliy munajjimlar bo‘lgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW)

Ushbu maqolani tayyorlashda M.S. Pirmatovaning “O‘zbek taqvim fol’klori”, F.E.Toshboyev, B.N.Mirzayev “O‘zbek xalqi ajdodlari ma’naviy hayotida ilmu nujum”, M.Hakimov “Turkiston xalqlari qo‘llagan taqvimlar”, A.A.Sarimsoqov “O‘zbeklarning kalendar marosimlari” va O.Ahmedovalarning “Tabiat va koinotga oid bilim va urf – odatlarni ilmiy talqinlar asosida o‘rganish masalalari” mavzusidagi tadqiqotlarga tayanildi. Ushbu adabiyotlarga xos xususiyatlar umumiy xarakterga ega bo‘lib, biz o‘rganayotgan hududning taqvimiy marosimlarining ayrimlariga izoh berilgan. Shu bosidan biz mavzuni yoritishda ko‘proq axborotchilardan olgan ma’lumotlarni kiritishga harakat qildik. Maqolada kuzatish, qiyosiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik, statistik, fanlararo yondoshuv metodlaridan foydalanilgan holda Surxon-Sherobod vohasi aholisining xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq taqvim va marosimlari tadqiq etildi.

NATIJALAR (RESULTS)

Mazkur Tadqiqot natijasida Surxon-Sherobod vohasi aholisining xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq taqvimiy urf-odat va marosimlari xalqning ko‘p asrlik turmush tajribasi, tabiat hodisalari va mavsumiy xo‘jalik jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangani aniqlandi. Vohada dehqonchilik va chorvachilikka oid marosimlarning aksariyati hosildorlikni oshirish, tabiiy ofatlarning oldini olish, mo‘l-ko‘lchilik va baraka tilash kabi maqsadlarni o‘zida mujassam etgan.

Shuningdek, ekin ekish, hosil yig‘ishtirish, xirmon ko‘tarish, chorvani yaylovga chiqarish va qishlovga tayyorlash bilan bog‘liq marosimlarda qadimiy e’tiqodlar, islomiy qadriyatlar hamda mahalliy an’analar o‘zaro uyg‘unlashgani kuzatildi. Tadqiqot davomida ayrim marosimlarning bugungi kunda ham saqlanib qolganligi, ayrimlarining esa zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoit ta’sirida o‘zgarib borayotgani aniqlandi.

Natijalar Surxon-Sherobod vohasi taqvimiy urf-odat va marosimlari nafaqat xo‘jalik faoliyatini tartibga soluvchi vosita, balki mahalliy aholining etnomadaniy xotirasi, qadriyatlari va an’anaviy bilimlarini avloddan-avlodga yetkazuvchi muhim madaniy meros ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, ushbu marosimlarni ilmiy o‘rganish va saqlash hududning nomoddiy madaniy merosini asrash hamda etnografik tadqiqotlarni boyitishda muhim ahamiyat kasb etishi asoslandi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tadqiqot jarayonida respondentlar bilan olib borilgan suhbatlar asosida ikki turdagi Yulduz kalendarini yozib olishga muvaffaq bo‘ldik. Mavzuni A.Raximovdan

olingan kalendar «Zuhal yulduzi» deb ataladi. Yulduz oyini aniqlashda 24 kunni juda chuqur hisobga olish kerak. Yulduz yangi oyning uch kunlik ko‘rinishiga qarab boshqariladi. Shu uch kundan oyning birinchi kuni aniqlanadi. Agar oy uch kunlik bo‘lib, masalan, chorshanba kuni ko‘rinsa, demak, oyning birinchi kunini dushanba deb hisoblanadi. Shunga qarab oyni oxirigacha sanash mumkin. Har oyda uchta bir bor: 1, 11, 21- shu uch kunda Yulduz sharqda bo‘ladi. Uchta ikki bor: 2, 12, 22 - yulduz janubi-sharqda bo‘ladi. Uchta uch bor. 3, 13, 23-yulduz janubda bo‘ladi. Uchta to‘rt bor: 4, 14, 24-yulduz janubi-g‘arbda bo‘ladi. Uchta besh bor: 5, 15, 25 - yulduz g‘arbda bo‘ladi. Uchta olti bor: 6, 16, 26-Yulduz shimoli g‘arbda bo‘ladi. Uchta yetti bor: 7, 17, 27 - yulduz shimolda bo‘ladi. Uchta sakkiz bor: 8, 18, 28 - yulduz shimoli-sharqda bo‘ladi. Jami 24 kunni alohida hisobga olib yurish kerak. Yulduz har sakkiz kunda bir aylanadi. Bir oyda esa uch marta. Shu davrda Yulduzga qarama qarshi yurilmaydi. Aksincha unga orqa tomonga qarab yuriladi. Masalan, agar janub tomon ko‘chmoqchi yoki yurmoqchi bo‘lsa, yulduz shimol tomonda bo‘lishi kerak. Uchta to‘qqiz - 9, 19, 29 kunlari yulduz yerda bo‘ladi. Shu kunlari yulduz hech tomondan ko‘rinmaydi. Uchta o‘n – 10, 20, 30 kunlari esa, yulduz osmonda bo‘ladi. Ana shu olti kun ichida, ya’ni uchta to‘qqiz va uchta o‘nda odamlar bemalol istalgan tomoniga yo‘lga chiqishgan, ko‘chishgan va to‘ylar qilishgan. Yulduz oyining birinchi kuni sharq tomonda bo‘ladi. Ikkinchi va uchinchi aylanishida ham sharq tomonda bo‘ladi. Yulduzni aniqlash uchun grigorian kalendari yaramaydi. Buning uchun faqat oy kalendaridan foydalanish lozim. Oy kalendarida har oyning boshi uch kunlik oy ko‘ringan chorshanba kuni kirsa, o‘sha kundan boshlab yulduzni aniqlash boshlanadi.

Biron joyga ko‘chmoqchi bo‘lgan kishilar, masalan, janubga qarab yurmoqchi bo‘lganlar Yulduz kunlarini to‘g‘ri olmoqchi bo‘lsa, yuzini janubga qaratib, ikki qo‘lini yoniga ko‘tarib olishlari kerak. Gavdasi va boshini qimirlatmay, ko‘zi bilan o‘ng yoki chap tomonga qarashi lozim. Bunda qo‘lning orqa tomoni ko‘rinmasligi shart. Agar ko‘rinmasa yoki zo‘rg‘a ko‘rinsa ham, Yulduz to‘g‘ri hisoblangan bo‘ladi. Mabodo ko‘rinsa, demak o‘sha tomonga yurmaslik zarur. Ushbu Yulduz uning ikki qanotidan o‘tmasa, qilmoqchi bo‘lgan ishi to‘g‘ri tushadi. Agar Yulduzga qarama-qarshi yursa, zarari tegadi deb o‘ylashgan. Shu bois ko‘chmoqchi bo‘lgan odamning yurish kuni Yulduzga to‘g‘ri kelmasa, boradigan joyiga soliq sifatida uyidan biron belgi (kigiz, ko‘rpa, to‘shak, yostiq) qo‘yib kelgan. Undan keyingina garchi Yulduz kunlari ko‘chish kuniga to‘g‘ri kelmasa ham, bemalol ko‘cha olgan[6]. B.Omonovdan yozib olingan kalendar «tug‘ol» deb ataladi. Bu kalendarda Ulkar (Hulkar), Tarozi, Jarqiroq va Qambar burjlari bor. Qambar burji chayonga o‘xshab turadi va doimo

[6] Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Xatak qishlog‘i, 2014 yil.

osmonda turadi. Ulkar-21 iyundan 21 iyulga qadar ko‘rinadi va 9 ta Yulduzlar turkumidan iborat bo‘ladi. Tarozi - osmondagi taroziga o‘xshash 3 ta Yulduzdan tarkib topib, 21 iyuldan 21 avgustga qadar osmonda ko‘rinadi. Jarqiroq-bitta yorqin Yulduz bo‘lib, 21 avgustdan 21 sentyabrga qadar ko‘rinib turadi. Qambar bilan oy bir-biriga yaqinlashgan payt «tug‘ol» deyiladi. Bu holat har oy davom etib, 2,5-3 kunni o‘z ichiga oladi. Tug‘ol yanvardagi 23 sanadan boshlanadi va oyiga 2 kundan qisqarib boradi. Ushbu kalendar oy chiqishidan boshlanadi va oy yo‘nalishi bo‘yicha yuriladi. Mabodo biron joyga chiqmoqchi bo‘lishsa, boshqa yo‘nalishdan yurib, belgilangan manzilga yetib olishadi. Biroq tug‘ol kunlari boshqa joyga ko‘chilmaydi, kelin olinmaydi. Tug‘ol yashin tezligida o‘tishi mumkin deb sanaladi[7]. Ushbu marosimlar hozirgi vaqtda kundalik hayotdan chiqib ketgan bo‘lsada, qisman urf odat va an’analarni yaxshi bilgan rahbarlar amalga oshirmoqda. Bu an’analar tabiat va inson bilan bog‘liq noma’lum sirlarni o‘zaro uyg‘unlashishi bo‘lib, dehqonchilik boshlanishdan oldin amalga oshirilgan an’analar, unga amal qilganlarga fayz baraka, obro‘-e’tibor keltirganligini hayot isbotlab kelmoqda. Surxon vohasida Navro‘zning kirib kelishi bilan bahorgi ishlar oldindan dala yaqinida “xudoyi” qilinib, marosimga keksa dehqonlar, oqsoqollar rahbarlik qilib, har bir xonadondan bug‘doy, oziq-ovqat mahsulotlari ma’lum miqdorda mablag‘ to‘planib, bozordan buzoq yoki qo‘y sotib olinib, qurbonlik qilingan. Taom tayyor bo‘lguncha qishloq erkaklari ariqlarni tozalangan. Bahorgi shudgor, ekin oldidan “is chiqarish” marosimda har bir oila ayollari bo‘g‘irsoq, qatlama qilib, marhumlarning ruhlarini shod qilgan, dehqonlar ishining omadli bo‘lishini so‘ragan.

Navro‘zda dehqonlar bahorgi haydov oldidan xo‘kizlarni shoxlari va bo‘yinturug‘ini yog‘ bilan moylab, xo‘kizlarni yomon ko‘zdan asrash, uchun “is yog‘i” o‘tkazib, xo‘kizlar shoxiga maxsus tumorlar taqishgan. Bu udumlar “shox-moyi”lar marosim deb, Hazrati Odamning haqiga atalgan. Eng muhimi dehqonchilikka bag‘ishlangan hamma marosimlarni boshqarish keksa yoshli, bola-chaqasi, nevara-chevarasi ko‘p piru badavlat, ishi doim oldinga ketadigan tadbirkor, obro‘li kishi rahbarlik qilib, birinchi qo‘shni haydab bergan. Ushbu Navro‘z marosimida dehqonlar yangi liboslar kiyib, to‘kin sochinlik va shodu xurramlik bilan o‘tkazib, bu kunda odamlar yolg‘on gapirmasligi, bir-birini haqorat qilmasligi, qo‘pol so‘zlar ishlatmasligi, nopok holda dasturxon yoniga kelmasligi talab qilingan. Chunki aytilgan qo‘pol so‘z, haqorat qilish, nopok kelish, bir yillik dehqonchilikka zarar qilib, baraka ketadi, rizq-nasibamiz mo‘l bo‘lmaydi, hosil past bo‘ladi degan fikrda bo‘lishgan. Shuning uchun “Qo‘sh chiqarish”, “Shoh moylar”, “Qo‘sh oshi” marosimlari shodu-xurramlik bayram bo‘lib, unga amal qilmaganlar el nazaridan

[7] Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Qizilolma qishlog‘i, 2022 yil.

qolib, bir umr kosasi oqarmay, xor-zor yashaganlar. Qanchalik mehnat qilmasin, ishining barakasi bo‘lmagan. Dehqonlar yerga dastlabki urug‘ni sochishdan avval duoi fotiha qilib, dam solib undan keyin bo‘lg‘usi hosil urug‘ini yerga sochgan. Vohada dehqonchilik bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘pgina qadimiy marosimlar borki, ular o‘ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Voha aholisi Bobodehqon va u bilan bog‘liq urf-odatlarga qat’iy amal qilingan hamda uning ruhiy quvvat berishiga ishonganlar. Shu boisdan voha aholisi ekin ekayotganda Bobodehqon barakasini bersin deb xudoyi qilishgan.

Vohada dastlab ekin ekishdan avval ariqlar qazilib, loyqalardan tozalanadi. Shu vaqtda dehqonchilik marosimlaridan biri «Loy tutish» marosimi o‘tkaziladi. Ariq qaziyotgan odamlar oldidan biror yo‘lovchi o‘tib qolsa, o‘tayotgan yo‘lovchiga ariq qaziyotgan odamlardan bittasi bel yoki ketmonda loy tutadi. Yo‘lovchi tutilgan loyni uzatilgan asbobi bilan birga olishi, shu jarayonda yo‘lovchi o‘zining biror hunarini ko‘rsatib, vaziyatdan chiqib ketishi mumkin. Xususan, baxshi dostondan terma kuylashi, hofiz qo‘shiq aytishi, polvon kurashga tushishi, hunarmand esa ariq qazuvchilarning asboblarini ta’mirlashi lozim. Agarda bu holatdan chiqib keta olmasa, ariq qazuvchilarni mehmon qilishi yoki bo‘lmasa ular tomonidan ko‘rsatilgan ariqni tozalab berishi lozim.

Ekin ekishning ilk kuni dalaga qo‘sh chiqarish paytida «Shoxmoylar» udumi o‘tkazilgan. Dehqonchilikka aloqador marosimlarning deyarli barchasiga mazkur udum yo‘l ochib beradi, bu marosimga qishloq ahlining barchasi ishtirok etgan. «Shoxmoylar» udumi erta bahorda, asosan, Navro‘z kunlari o‘tkazilgan. Odatda qishloq ahli o‘z imkoniyatidan kelib chiqib, marosimga har xil taomlar tayyorlashgan. Marosim o‘tkaziladigan joyda qishloq ahli tomonidan pishirib kelingan taomlar tanavvul qilingan. Shundan keyin yoshi ulug‘, badavlat kishi tomonidan bu yilgi dehqonchilikka Allohdan qut-baraka so‘rab, duo qilingan. Hatto o‘tgan yilgi bug‘doydan qilingan non bo‘laklarga bo‘linib, marosim ishtirokchilariga tarqatilgan, bir bo‘lagi qo‘shga qo‘shilgan ho‘kizga berilgan. Ho‘kizlarning baquvvat bo‘lishi uchun ularning shoxiga zig‘ir moyi surtilgan, yomon ko‘zdan, ins-jinsdan asrasin deb, isiriq ham tutatilgan. Shu kishi tomonidan dastlabki qo‘sh solinib, toq sonida imkoniyatiga qarab, uch, besh yoki yetti marta qo‘sh haydagan. So‘ngra o‘tgan yilgi hosilning oxiri tutamidan olingan bug‘doydan qo‘sh bilan haydalgan yerga bir necha hovuch sepilgan. Shu bilan bahorgi ekin-tekin ishlari boshlanib ketgan.

Qadimdan saqlanib kelgan dehqonchilik marosimlaridan biri «Sust xotin» marosimidir. Bu marosim, asosan, yil qurg‘oqchilik kelgan yillarida lalmi dehqonchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan hududlarda o‘tkazilgan. Qishloqdan o‘n-o‘n besh kishi odam shaklida qo‘g‘irchoq yasab, qo‘g‘irchoqqa yoshi keksa ayolning

ko‘ylagini kiydirib, ko‘chalarni aylangan. Qolganlari esa «Sust xotin» qo‘shig‘ini aytishgan, ertasi kuni esa yig‘ilgan xayr-ehsonlardan qishloqning bir chekka joyida osh qilinib, xalqqa berilgan. «Sust xotin» marosimi yakunidagi qo‘g‘irchoqni kuydirib yuborish yoki eski quduqqa tashlash udumi uzoq o‘tmishdagi ajdodlarimizning qurbonlik qilish marosimining qoldiqlaridan biridir.

Vohada dehqonchilikda yetishtirilgan hosilni yig‘ib-terib olishdan oldin «Xayrixudoyi» marosimi o‘tkaziladi. Bu marosimda mo‘l ko‘l hosilni eson-omon yig‘ishtirib olishni niyat qilib, xudoyi qilinadi. Qadimiy dehqonchilik marosimlaridan yana biri «Oblo baraka» marosimidir. Hasharchilar bug‘doy o‘rimining so‘ngida bir parcha o‘rilmagan yerni har tomondan o‘rab, asta o‘rib kelaveradilar. Bunday paytda har bir o‘roqchi oxirgi tutam bug‘doyni o‘rab olishga harakat qiladi. Oxirgi tutam bug‘doy esa «Ona bug‘doy» deb yuritiladi, qaysi bir o‘roqchi ana shu tutamga yetib olsa, «ettim-ettim, oblo baraka bersin» deb uni o‘rib oladi[8].

Vohaning Boysun tumanining tog‘ qishloqlarida yulduzlar harakatiga asoslangan holda yil fasllarni ham burjlarga bo‘lishgan. Bular: burji obiy (bahor), burji noriy (yoz), burji bodiy (kuz), burji hokiy (qish)[9]. Dala kuzatishlari asosida shuni aniqladikki, dehqon va chorvadorlar yulduzlarning shakliga qarab nomlashgan, ularning qaysi paytda chiqishiga qarab tabiatda bo‘ladigan o‘zgarishlarni aniqlashgan[10].

Chorvadorlar uchun ob-havoni, vaqtni va o‘zlarining yuradigan yo‘nalishini oldindan bilish muhim hisoblangan. Buning uchun ular quyosh, oy, yulduzlar, fasllar almashinuvi, o‘zlari yashab turgan joyning holatini, hayvonlarning harakatini va mavsumiy qushlarning uchib kelishi va ketishini sinchkovlik bilan kuzatganlar. Uzoq yillik kuzatishlar natijasida chorvadorlar “chorva hisobi” ni ishlab chiqishgan[11].

Chorvadorlar uchun Oy bilan Hulkar yulduzi harakat yo‘nalishi o‘rtasidagi tutashuvchi manzillar ya’ni, “do‘g‘il, to‘g‘ul yoki to‘qush hisobi” muhim hisoblangan. Bundan tashqari, chorvador aholi tomonidan “chorva hisobi”, “to‘qson hisobi”, “chilla hisobi”, “qantar og‘di”, “muchal hisobi” kabi an’anaviy taqvimlar yaratilgan[12].

Vohaning chorvador aholisi Hulkar yulduzini holatini kuzatib, yilning qanday kelishini bilishgan. Hulkar yulduzi yozning 22-iyunidan boshlab ko‘rinib, 22-martgacha osmonda ko‘ringan. Chorvadorlar orasida “Hulkar uydan ko‘rinsa uch oy to‘liq qishing bor, jotorda jonboshga kelsa, joz bo‘lmay nesi qoldi”[13] degan naql keng

[8] Bo‘riyev O. Navro‘z tarixidan lavhalar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1990. –B. 64.
[9] Narziqulov A. Dehqon taqvimi. - B. 13-61.
[10] Dala yozuvlari. Qumqo‘rg‘on tumani Yangiyer qishlog‘i. 2020-yil.
[11] Qurbonov A. Shimoliy Surxon vohasi etnografiyasi. – Toshkent: “Sharq”, 2011. – B 45.
[12] Tursunov S, Pardayev T. Surxondaryo etnografiyasi. – Termiz, 2014. – B. 38.
[13] Dala yozuvlari, Boysun tumani Padang qishlog‘i, 2020 yil.

tarqalgan. Ya'ni, cho'ponlar o'tovining tuynugidan Hulkar ko'rinsa demak, hali qish cho'ziladi, yonboshda ko'rinsa, demakki, issiq kunlar yaqin deb hisoblagan.

Chorvadorlar Hulkar yulduziga qarab "to'g'ol hisobi"ni ham hisob-kitobini qilishgan. Voha aholisi orasida Oy hisobining "To'g'ol", "To'g'ish" yil hisobi mavjud bo'lganligi dala tadqiqotlarida aniqlandi[14]. Dala tadqiqotlarida yozib olingan ma'lumotlarga ko'ra, chorvadorlar hisobi bo'yicha to'g'ol bir yilda, har 28 kun atrofida kuzatilib, rosa 13 marotaba sodir bo'lgan. "To'g'ul hisob" tizimi o'zining soddaligi, xotirada oson saqlab qolinishi sababli oddiy xalq orasida kengroq tarqalgan. Vohaning ko'pgina hududlari aholi orasida "To'qqiz to'g'olda to'qli to'yadi" (mart oyi), "Jetti to'g'olda jetalagan ot to'yadi" (aprel), "Besh to'g'olda beshikdagi bola to'yadi" (may), "Hulkar bilan tarozi ot choptirim orosi", "Tarozi tuvsa tong sovur, sunbula tuvsa suv sovur", -degan maqollar uchraydi[15].

Bu to'g'risidagi ma'lumotlarni etnolog A.Sarimsoqov tadqiqotlarida ham ko'rib o'tilgan[16]. F.Toshboyev tadqiqotlarida "Agar burgut oy atrofida aylansa bo'ron bo'ladi, shoxangni tayyorla, quyosh atrofida aylansa qor yog'adi, kuragingni tayyorla"[17],-degan naql hozirgacha saqlanib qolganligini ta'kidlaydi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, voha aholisi oy fazalarini kuzatish mobaynida to'plagan boy tajribalari asosida o'zlarining kundalik turmushini yuritgan. Qadimgi chorvadorlarning astronomik kuzatishlarini o'zida jamlagan "to'g'ul" hisobi vohaning chorvador aholisi orasida ham keng qo'llanilgan.

Voha chorvadorlar chorvani qishdan betalafot olib chiqish uchun katta bilim, mashaqqatli mehnat va tajriba talab qilingan. Vohada chorvadorlar "Qantar og'di"ni qish chillasining chiqishi, deb hisoblab chorvani ko'klamgi yaylovga chiqishiga hozirlik ko'rish ishlarini boshlab yuborgan. Qish chillasi tugab, yerga "cho'g'" tushganidan keyin ya'ni yer qiziy boshlagandan keyin ular chorvani qo'ra atrofidagi va unga yaqin yaylovlarda boqishgan. Bunday paytda Qantar oqqandan keyin yoqqan qorlar ham tezda erib ketgan. Yerdan bug' ko'tarilishi bilan o'tlarning ham o'sishi tezlashgan. Shuning uchun ham bu paytni cho'ponlar: "Qantar og'di"- endi qish ham qo'rqinchli emas, qishning qishligi qolmadi, qishning bahorga qarab og'ishi endi xavotirli emas",-deb tushunishgan. Vohaning chorvadorlari "Qantar og'sa qoziq ustida qor turmas", "Qantar og'di-qalt etdi, boyning ko'zi jold etdi", -degan maqolalarni ko'p ishlatishgan[18].

[14] Dala yozuvlari, Muzrabod tumani Qo'shmon qishlog'i, 2022 yil.
[15] Dala yozuvlari, Angor tumani Kayron qishlog'i, 2020 yil.
[16] Sarimsoqov A. O'zbeklarning kalendar marosimlari. (Farg'on vodiysi materiallari asosida). tarix.fan.nomz. ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. – Toshkent, 2010. – B 52.
[17] Toshboev F. Ustrushona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati.– Toshkent, 2014. – B 36.
[18] Dala yozuvlari, Boysun tumani Tillakamar qishlog'i. 2018-yil.

Ammo, ba’zi yillari qishning boshi iliq kelib, oxiri qattiq qishga aylanib ketgan. Bunday qiyin davr cho‘ponlarni ancha sinovdan o‘tkazgan. Erta ko‘klamda, ya’ni fevraldan to mart oyining o‘rtalarigacha davom etgan bu mashaqqatli davr “Qoraqilting” deb atalgan. Shuning uchun ham chorvador orasida “Qoraqilting xor qildi, sut qatiqqa zor qildi”, “Yaxshi kelsa hut, qozon-qozon sut, yomon kelsa hut serrayib yotgan put”,-degan maqol bejizga tarqalmagan. Yoki bo‘lmasa, “Yaxshi kelsa hutni ko‘ring, xurmo-xurmo sutni ko‘ring, yomon kelsa hutni ko‘ring, serrayib yotgan putni ko‘ring”, “Hutman, yomon kelsam-oriq molga yutman” yoki “Yomon kelsa hut-keraga to‘la put” kabi maqollar hozirgacha xalq orasida keng ishlatiladi[19].

Voha aholisi “Qantar og‘di”, “Qoraqilting” davrini Hulkar yulduziga qarab bilgan bo‘lsalar, qishning qanday kelishini ba’zi chorvadorlar “Moyiqi” deb atalgan kundalikdan ham keng foydalangan.

Voha aholisi qishning qanday kelishini Denov tumani Chorvador qishlog‘ida yashovchi hisobdon Chori bobo Boysariyevdan “Moyiqi” deb atalgan kundalikdan foydalanishgan. Chori boboning aytishicha u kishi noyabr oyining boshlarida Moyiqini yassi sopol idishga suv quyib, suvning muzlagan va muzlamagan kunlarini daftarga belgilab ketavergan. Ushbu kuzatish jarayoni kamida besh yilni tashkil qilgan. Chori bobo bu tajribasini har yili 7-noyabrdan boshlaydi. Suvning qalinligini 1-1,5 sm. qilib kechqurun, ochiq havoga qo‘yiladi. Ertalab idishdagi suv muzlamagan bo‘lsa, demak qishning birinchi oyi yaxshi keladi. Bordi-yu suv muzlagan bo‘lsa, qish dekabrdan boshlanadi. Ikkinchi kuni, ya’ni 8-noyabrda ham idishdagi suv muzlamasa, yanvar oyi issiq bo‘ladi, agar muzlasa yanvar, ya’ni ikkinchi oyda qish qattiq bo‘ladi. Uchinchi kuni, ya’ni 9-noyabrda idishdagi suvning muzlash va muzlamasligiga qarab fevral oyining sovuq yoki iliq bo‘lishligi aniqlangan. Bu hisob ancha to‘g‘ri hisob bo‘lib, qishloqning cho‘ponlari chorvani yaylovga haydashdan oldin albatta, Chori boboning maslahatini olishgan[20].

Inson tabiatning bir bo‘lagi sifatida tabiatdagi o‘zgarishlar bilan hamohang yashaydi. Shu asosda o‘zining uzoq davri tajribalariga tayanib, yillar hisobini inson umrining hisobini ham ishlab chiqadi. Surxon – Sherobod vohasida ham inson umr manzillari bilan bog‘liq hisoblardan biri muchal hisobi sanaladi. Aslida muchal hisobi bizga ta’sir etmay qolmaydi.

Mashhur Xitoyshunos olim Eduar Shavan “Le Cycle turc des Douze Animaux” asarida “ko‘pgina xalqlar keng qo‘llaydigan o‘n ikki hayvonlik taqvim qadimgi turkiylarga oid yil hisobi bo‘lgan, uni xitoylar turklardan o‘zlashtirgan” degan ilmiy xulosaga keladi. Olim taqvim ustida izlanish olib borarkan, uning yaratuvchilari –

[19] Dala yozuvlari, Boysun tumani Munchoq qishlog‘i, 2020-yil.
[20] Dala yozuvlari, Denov tumani Chorvador qishlog‘i, 2022-yil.

turkiylarning ibtidoiy tafakkuri bilan bog‘liq ko‘plab unsurlarni sanaydi. Eduar Shavanning aniqlashicha, o‘n ikki hayvonlik taqvim Xitoy shimolidagi turk qabilalari orasida miloddan avvalgi V asrda paydo bo‘lgan va miloddan avvalgi II – I asrlarda Xitoyga yoyilgan[21].

Muchal hisobi boshqa madaniyatlar bilan chatishi natijasida ba’zi o‘zgarishlarga uchragan. Ma’lum bir madaniyatning o‘ziga xos ijtimoiy – tarixiy va tabiiy – geografik sharoitidan kelib chiqib, yillarning xususiyatlari bir – biridan farqlanadi. Masalan, Oltoy qozoqlari sigir yili yaxshi kelishiga, qorachoylar esa yomon yil ekanligiga ishonishadi.

Markaziy Osiyoning tabiiy sharoiti ham muchal hisobini qo‘llashga sabab bo‘lgan. Chunki, ko‘chmanchi xalqlar turmush tarzining chorvachilik bilan bog‘liqligi uchun ushbu sohaning istiqbolini belgilash, keskin kontinental iqlim sharoitida uzoq muddatli iqlim bashoratini ishlab chiqish zarurati bunda asosiy omil bo‘lgan.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” da yozishicha, turkiylar muchal yillarining har birida nedir hikmat bor deb o‘ylaganlar. Masalan, sigir yilida urush ko‘payarmish, chunki ho‘kizlar bir – biri bilan ko‘p shoxlashadi. Bu yilda yomg‘ir – qor ko‘p yog‘adi. Qish uzun keladi. Tovuq yilida ovqat ko‘p bo‘ladi. Chunki tovuqning yemishi dondir, tovuq donni topish uchun yer titadi. Timsoh (nahang) yili kirganida ko‘p yomg‘ir yog‘adi. Chunki timsoh suvda yashaydi[22].

O‘n ikki hayvon nomi bilan ataladigan turkiy taqvim yil va muchal hisobi bo‘yicha Shamsiy kalendar hisoblanadi. Ammo, oylar qamariy hisob bilan yuritiladi, bunga ko‘ra bir oy 29 – 30 kunga teng. Natijada bir muchalda esa 148 – 149 qamariy oy bor. 12 qamariy oy 354 kun bo‘lib, Shamsiy yildan 11 kun kam bo‘ladi. Shu sababli ham har uch yildan so‘ng o‘n uchinchi oy ham qo‘shilgan. Shu asosda muchal hisobi qamariy – Shamsiy taqvimlar guruhiga kiradi. Ko‘pgina manbalarda ta’kidlanishicha, turkiy qavmlar VIII asrdan boshlab to‘liq Shamsiy yil hisobiga o‘tgan.

Muchal hisobi 12 hayvon nomiga qo‘yilgan bo‘lib, muchal so‘zining ma’nosi, ya’ni mucha – qism degan ma’noni beradi. Insonning umrini 60 yil deb belgilasa shu davrning bir muchal beshdan bir qismini tashkil etadi. Bir davrning 100 yil emas, 60 yil qilib olinishida ham hikmat bor. Chunki, odatda, bir inson umri taxminan 60 yilga teng va bu “Inson asri” deb yuritiladi[23].

[21] Jabbarov F. “Ma’naviy hayot” jurnali, 2023 yil 1 – son. - B 13.
[22] Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk”. Toshkent: Meros, 1989. – B 128.
[23] Jabbarov F. “Ma’naviy hayot” jurnali, 2023-yil 1 – son. - B 13.

Masalan, odam bir muchal yoshigacha – bola, ikkinchi muchal payti (13-14) – o‘smir, uchinchi muchalda (25 – 36 yosh) yigit va to‘rtinchi muchalda (37 – 48 yosh) o‘rta yashar, beshinchi muchal – 49 – 60 yoshda esa keksa bo‘ladi.

Shuning uchun ham har muchalda odam yangi maqomga ko‘tarilgan, uning ijtimoiy roli oshgan, jamiyatdagi munosabatlarda ham unga nisbatan muomala shakli o‘zgargan. Masalan, turkiylarda er kishi uchinchi muchalga o‘tganda “qora soqol”, to‘rtinchi muchalga o‘tganda “ko‘k soqol”, beshinchi muchalga o‘tganda “oqsoqol” deb atalishi bejiz emas.

Surxon-Sherobod vohasi aholisi ham inson umrini hisob-kitobli qilayotganda muchal hisobiga asoslanadi, ya’ni biror odamning yoshini aniqlashda uning qaysi muchalda tug‘ilganligi bilan bog‘liq hisobga har 12 yilni qo‘shib hisoblab insonning yoshi chiqariladi. Muchal yili hisobiga ko‘ra vohada ham Navro‘z kirishi bilan yangi muchal boshlanadi. Muchal hisobi halol va harom yillarga bo‘linadi. Masalan, sichqon, yo‘lbars, ilon, to‘ng‘iz, maymun, it yillari harom hisoblanadi. Sigir, quyon, ot, baliq, qo‘y, tovuq yillari halol sanaladi[24].

Voha aholisi orasida inson umrini sarhisob qilish bilan bog‘liq yana bir hisob-kitob bo‘lib, ayrim odamlar o‘zining umrining 84 yoshda ming oyligini ham nishonlashadi[25].

Voha chorvadolari ham o‘z pirlari va homiylariga ega bo‘lib, jumladan, qoramollar piri sifatida Zangiota, ya’ni Bobozangi (yirik mutasavvuf avliyo Oyxo‘ja ibn Toshxo‘ja) mayda mollarning piri Cho‘ponota, Ot va chavandozlar piri Qambarota yoki Bibiqambar, tuyakashlar homiysi Vosil Qora, Eshakning piri Xorxor ota kabi homiylar ilohiylashtirilgan va bularga bag‘ishlab vaqti-vaqti bilan is qilingan, obro‘ chiqarilgan. Mollarni yaylovga chiqarish yoki qishlovga qaytish oldidan kun o‘nglovchilar xosiyatli yoki bexosiyat kunlarni Yulduzlar joylashuviga qarab aniqlab, xosiyatli kunlarda ko‘chilgan va ko‘chishdan avval homiy pirlar haqqiga is qilingan. Agar kun chap kelib ko‘chish imkoni bo‘lmay qolsa, ular o‘z narsalaridan biror narsani ulgi qilib masalan, o‘tov yoki bo‘xchani ko‘chuvchilardan berib yuborgan. Bu odat soliq soluv deb atalgan. Keyin kun o‘nglanmasdan ham ko‘chilavergan, chunki o‘ng kunda, ya’ni xosiyatli kunda, ko‘chuvchi soliq chiqarib qo‘ygan bo‘lgan. Biroq bexosiyat ko‘chish bilan bog‘liq baxtsizlikning oldini olish uchun, albatta, is qilingan.

XULOSA (CONCLUSION)

Surxon vohasi aholisi xo‘jalikning turli sohalari bilan shug‘ullanar ekan, albatta muayyan marosimlarni bajarishgan. Marosimlarni o‘tkazar ekan, odamlar yil yaxshi

[24] Dala yozuvlari, Sherobod tumani G‘ambur qishlog‘i, 2020-yil.
[25] Dala yozuvlari, Sherobod tumani Gegirdak va Navboq qishloqlari, 2020-yil.

kelishini, hosil ko‘p bo‘lishini, ofat va kulfatlardan saqlanishini, ishiga baraka kelishidan umidvor bo‘lishgan. Bu odat va an’analar ma’lum bir o‘zgarishlar bilan bugungi kunga qadar saqlanib qolgan.

Voha aholisining xo‘jalik faoliyatidan kelib chiqqan holda taqvimlar bir-biridan farq qilgan, ya’ni yil hisobi dehqon va chorvador hisoblariga bo‘lingan.

Xo‘jalik faoliyati davomida aholi yil fasllarining almashishini qishgi va yozgi chillarga bo‘lgan qolaversa quyoshning burjlar bo‘ylab harakatiga asoslanib xo‘jalik faoliyatini olib borgan.

Aholining yil fasllari bilan va tabiat hodisalari bilan bog‘liq magik tasavvurlari asosida mavsumiy marosimlar shakllangan va ushbu marosimlar fasllar almashinuvi jarayonida belgilangan retual asosida o‘tkazilib borilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Bo‘riyev O. Navro‘z tarixidan lavhalar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1990. –B. 64.
2. Jabbarov F. “Ma’naviy hayot” jurnali, 2023 yil 1 – son. - B 13.
3. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk”. Toshkent: Meros, 1989. – B 128.
4. Narziqulov A. Dehqon taqvimi. - B. 13-61.
5. Qurbonov A. Shimoliy Surxon vohasi etnografiyasi. – Toshkent: “Sharq”, 2011. – B 45.
6. Sarimsoqov A. O‘zbeklarning kalendar marosimlari. (Farg‘on vodiysi materiallari asosida). tarix.fan.nomz. ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasi. – Toshkent, 2010. – B 52.
7. Toshboev F. Ustrushona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati.– Toshkent, 2014. – B 36.
8. Tursunov S, Pardayev T. Surxondaryo etnografiyasi. – Termiz, 2014. – B. 38.
9. Dala yozuvlari, Boysun tumani Tillakamar qishlog‘i. 2018-yil.
10. Dala yozuvlari, Boysun tumani Padang qishlog‘i, 2020 yil.
11. Dala yozuvlari, Boysun tumani Munchoq qishlog‘i, 2020-yil.
12. Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Xatak qishlog‘i, 2014 yil.
13. Dala yozuvlari, Sherobod tumani G‘ambur qishlog‘i, 2020-yil.
14. Dala yozuvlari, Sherobod tumani Gegirdak va Navboq qishloqlari, 2020-yil.
15. Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Qizilolma qishlog‘i, 2022 yil.
16. Dala yozuvlari, Angor tumani Kayron qishlog‘i, 2020 yil.
17. Dala yozuvlari, Muzrabod tumani Qo‘shmon qishlog‘i, 2022 yil.
18. Dala yozuvlari. Qumqo‘rg‘on tumani Yangiyer qishlog‘i. 2020-yil.
19. Dala yozuvlari, Denov tumani Chorvador qishlog‘i, 2022-yil.

РОЛЬ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В МОДЕЛИРОВАНИИ ХАРАКТЕРОВ ГЕРОЕВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Н.В.ГОГОЛЯ

Ю.К. Садуллаева,
магистрант 2 курса факультета
филологии и искусства УрГУ Ургенч, Узбекистан
yulduzsadullaeva21@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает, каким образом Н.В.Гоголь использует языковые средства для создания и моделирования характеров героев. Анализируются лексические, синтаксические и стилистические особенности, формирующие речевой портрет персонажа и раскрывающие его психологические и социальные черты. Показано, что тропы, комизм, гротеск и диалектные элементы играют ключевую роль в построении художественного образа. Делается вывод о том, что язык у Гоголя выступает главным инструментом художественного конструирования персонажей.

Ключевые слова: *языковые средства, речевая характеристика, лексико-семантические маркеры, синтаксическая организация, моделирование характера; художественный образ, лингвостилистика.*

ABSTRACT

The article examines the ways in which N. V. Gogol employs linguistic means to create and model the characters of his heroes. It analyzes the lexical, syntactic, and stylistic features that shape a character's speech portrait and reveal his psychological and social traits. It is shown that tropes, comic effects, the grotesque, and dialectal elements play a key role in constructing the artistic image. The conclusion is drawn that, in Gogol's work, language serves as the principal instrument for the artistic construction of characters.

Keywords: *linguistic means, speech characterization, lexico-semantic markers, syntactic organization, character modeling, artistic image, linguistic stylistics.*

ВВЕДЕНИЕ

Язык художественного текста выступает основным инструментом создания художественной реальности, а особую роль в этом процессе играет моделирование характеров персонажей. В прозе Н.В.Гоголя лингвистические средства выступают не только способом фиксации речевой ткани, но и механизмом, с помощью которого реализуется художественное выражение внутреннего мира героев, их социальных позиций и психологических

особенностей. Актуальность исследования заключается в том, что язык как средство формирования художественного образа требует углублённого лингвистического анализа, сочетающего дидактическую и стилистическую перспективы. Цель статьи - выявить специфику использования языковых средств в моделировании характеров героев гоголевских произведений.

Методологической основой является функционально-семантический и дискурсивный подходы к анализу художественного текста, а также концепции речевой характеристики персонажа как совокупности языковых маркеров, отражающих его индивидуальность и социальную роль в тексте. Анализ опирается на разработки отечественных и зарубежных исследователей в области стилистики и художественной лингвистики.

Теоретические основы. Понимание языковых средств художественного текста предполагает выделение лексико-семантических, синтаксических и прагматических уровней, которые обеспечивают семантическую насыщенность и выразительность художественного образа. В лингвистике принято рассматривать художественный текст как сложную систему, где языковые средства моделируют мир действия и лица, действующие в нём, формируя устойчивые смысловые структуры.

Одним из ключевых понятий является речевая характеристика персонажа - совокупность языковых элементов, через которые выражается индивидуальность героя, его психологическая и социальная специфика. Такая характеристика включает словарный выбор, стилистические маркированные единицы, структурирование высказываний и особенности диалога. Совокупность этих маркеров обеспечивает читателю возможность реконструировать характер героя как цельное смысловое образование.

Специфика языковых средств у Гоголя. Уникальность гоголевской художественной поэтики состоит в том, что авторский язык становится инструментарием создания ярких, часто гротескных, комических или символических характеров. Различные языковые фигуры и тропы, диалектизмы, элементы фольклорной речи, речевые штампы чиновничьего языка и пассивное употребление канцеляризмов являются средствами художественного моделирования персонажей [3].

Так, в речи персонажей Гоголя часто проявляется комизм, связанный с особенностями лексико-семантического и синтаксического выражения. Комические эффекты достигаются через гиперболу, неологизмы, а также стилизацию под речь различных социальных слоёв общества. Это наблюдается, в частности, в сравнительном анализе гоголевских персонажей с героями

других классиков, где комическое раскрывается в речевых особенностях персонажей и их взаимодействии с другими действующими лицами текста [2].

Важным компонентом является и «речевая маска» героя, отражающая его социальный статус, мировоззрение и характер. Языковые маркеры могут представлять собой устойчивые выражения, фразеологизмы, повторяющиеся характеристики, а также специфические синтаксические структуры, присущие речи конкретного персонажа.

Лексико-семантические средства. Лексические средства - центральный элемент в языковом моделировании характера героя. Гоголь использует эмоционально окрашенную лексику, тропы (метафоры, сравнения, гиперболы), а также речи персонажей, насыщенные оценочными характеристиками, что позволяет доходчиво представить их внутренний мир. К примеру, использование метафорических конструкций и иносказаний помогает не только передать настроение и характер героя, но и создать комический эффект, усиливая художественное впечатление от текста [4].

При описании Чичикова, например, употребляются описательные и оценочные слова, которые вместе создают сложный лингвистический портрет героя как типичного бюрократа с присущими ему чертами и ценностями. В лингвистическом анализе подобных персонажей важно учитывать не только отдельные слова, но и их сочетания, которые формируют общей лексико-текстовую стратегию автора.

Синтаксические средства. Синтаксис речи героя также служит важным признаком индивидуализации. У Гоголя встречается широкое использование сложных и обрывистых конструкций, риторических вопросов, которые передают особенности мышления и эмоциональное состояние персонажей [5]. Кроме того, характер имеет отражение в структуре высказывания: короткие, обрывистые фразы, частые повторы, вставные предложения создают определённую ритмику речи, отражающую психологические особенности героя.

Такой анализ синтаксической организации высказываний подтверждает, что через синтаксические средства раскрывается не только содержание речи, но и индивидуальный стиль речи, что усиливает глубину характеристики персонажа.

Речевая характеристика и диалекты. Речь персонажей в произведениях Гоголя часто стилизована под диалектизмы или маргинальные речевые формы, что создаёт эффект локального аутентичного звучания [6]. Использование просторечий, региональных речевых оборотов, специфических словарных форм

позволяет автору показать социальное происхождение и культурный контекст персонажа.

Например, анализ речевых характеристик второстепенных героев показывает преобладание существительных и глаголов определённой семантики, что усиливает восприятие персонажа как прямого, но примитивного в речевом выражении [1]. Это подтверждает тезис о том, что диалект и стилизация речи выступают значимыми инструментами создания характеров.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, языковые средства играют ключевую роль в моделировании характеров героев в произведениях Н.В.Гоголя. Лексические, синтаксические и стилистические элементы образуют сложную систему маркеров, через которую реализуется художественное выражение индивидуальных и социальных характеристик персонажей. Комизм, гротеск, стилизация речи, диалектические особенности - всё это помогает автору создавать живые, запоминающиеся образы, способные воздействовать на читательское восприятие. Анализ лингвистических средств Гоголя подтверждает, что язык художественного текста является универсальным инструментом, формирующим художественную реальность и внутренний мир героев.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Анализ речевых средств в «Шинели» Гоголя: лингвистические эксперименты.
2. Зангирова Ю.Р. Комическое в речи персонажей Н. В. Гоголя и Ф. М. Достоевского // CyberLeninka. 2010.
3. Рубцова И. В. Средства создания речевой характеристики героя в художественном тексте // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2012. - № 10. - С. 145-148.
4. Наумова Н. Г. Языковые средства создания образа П. И. Чичикова: автореферат диссертации. Киров: ВятГГУ, 2009.
5. Труфанова Е. В. Типы речевых характеристик персонажей у Гоголя // Современные проблемы науки и образования. - 2013. - № 2. - С. 178-184.
6. Мещерякова Т. Ю. Экспрессивные средства русского языка в произведениях Н. В. Гоголя // Вестник Костромского государственного университета. - 2015. - № 1. - С. 95-100.

PRODYUSERLIK FAOLIYATINING FUQAROLIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI

Gulimxan Joldasbaeva Xamit qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil tadqiqotchisi.
gulimxanjoldasbaeva27@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida prodyuserlik faoliyatining fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Prodyuserlik faoliyatining huquqiy tabiati, prodyuser va ijodiy jarayon ishtirokchilari o‘rtasidagi shartnomaviy munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, intellektual mulkni himoya qilishda mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risidagi qonunchilikning o‘rni tahlil qilinadi. Zamonaviy madaniyat industriyasining eng talabgir yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan musiqiy prodyuserlik faoliyatini huquqiy tartibga solish mexanizmlariga alohida e’tibor qaratilgan.

***Kalit so‘zlar**: prodyuserlik faoliyati, musiqiy prodyuserlik, fuqarolik huquqi, mualliflik huquqi, intellektual mulk, shartnoma, ijrochi, prodyuser.*

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОДЮСЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы гражданско-правового регулирования продюсерской деятельности в Республике Узбекистан. Анализируются правовая природа продюсерской деятельности, особенности договорных отношений между продюсером и участниками творческого процесса, а также роль законодательства об авторском праве и смежных правах в обеспечении защиты интеллектуальной собственности. Особое внимание уделяется механизмам правового регулирования музыкального продюсирования как одного из наиболее востребованных направлений современной культурной индустрии.

***Ключевые слова**: продюсерская деятельность, музыкальное продюсирование, гражданское право, авторское право, интеллектуальная собственность, договор, исполнитель, продюсер.*

CIVIL LAW REGULATION OF PRODUCER ACTIVITY

ABSTRACT

This article examines the issues of civil law regulation of producer activity in the Republic of Uzbekistan. It analyzes the legal nature of producer activity, the specific features of contractual relations between producers and participants in the creative process, as well as the role of copyright and related rights legislation in ensuring the protection of intellectual property. Particular attention is paid to the legal mechanisms governing music production, which is one of the most demanded sectors of the modern cultural industry.

Keywords*: producer activity, music production, civil law, copyright, intellectual property, contract, performer, producer.*

KIRISH

Mamlakatimizda va xorijda o‘z ijodi bilan tinglovchilar hamda tomoshabinlar e’tiboriga sazovor bo‘lgan ko‘plab iste’dodli insonlar — shoirlar, yozuvchilar, musiqachilar, sahnalashtiruvchi rejissyorlar va aktyorlar ijod qilmoqda. Internet, xususan, turli ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi ijodkorlar o‘z san’atini keng jamoatchilikka yetkazish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu yo‘nalishda madaniyat industriyasining zamonaviy rivojlanish sharoitida prodyuserlik faoliyati alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shou-biznes, musiqa industriyasi, kino va televideniyening rivojlanishi samarali huquqiy tartibga solishni talab qiluvchi tadbirkorlik va ijodiy faoliyatning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Prodyuser ijodiy g‘oya va uning amaliy amalga oshirilishi o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘lib, loyihaning tashkiliy, moliyaviy va tijorat jihatdan ta’minlanishini amalga oshiradi.

“Prodyuser” atamasining qo‘llanilishi tahlili ushbu tushuncha teatr-tomosha asari, kinofilm yoki boshqa murakkab mualliflik huquqi obyektlarini yaratish va namoyish etishni tashkil etish hamda moliyalashtirish tashabbusi va javobgarligini o‘z zimmasiga olgan shaxsni anglatishini ko‘rsatadi. Shu bois prodyuserlik faoliyati mazkur obyektlarni yaratish, tayyorlash va namoyish etishni tashkillashtirish hamda moliyalashtirishga qaratilgan faoliyat sifatida tavsiflanadi. Natijada madaniyat va san’at asarlari yaratiladi hamda ular qonunchilikda madaniy boyliklar sifatida e’tirof etiladi. Mazkur boyliklarni yaratish va talqin etish esa ijodiy faoliyatning muhim shakli hisoblanadi.[26]

[26] А. Н. Пухалев. ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОДЮСЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РОССИИ И ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАНАХ. https://share.google/AXHFNoVVWJKlFXLtC. 2017.

O‘zbekiston Respublikasida prodyuserlik faoliyati musiqa san’ati, konsert faoliyati va audiovizual mahsulotlar ishlab chiqarish sohalarida faol rivojlanmoqda. Prodyuserlik faoliyatiga bag‘ishlangan maxsus qonun mavjud bo‘lmasa-da, ushbu faoliyat fuqarolik qonunchiligi, mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risidagi qonunchilik hamda madaniyat va san’at sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi.

Prodyuserlik faoliyatining tushunchasi va huquqiy tabiati.

Prodyuserlik faoliyati ijodiy loyihalarni tashkil etish, moliyalashtirish, muvofiqlashtirish va targ‘ib qilishga qaratilgan professional faoliyat hisoblanadi. Prodyuserning asosiy vazifasi ijodiy mahsulotni yaratish va uni madaniy xizmatlar bozorida muvaffaqiyatli ilgari surish uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat.

Musiqa industriyasida prodyuser keng ko‘lamli vazifalarni bajaradi: iste’dodli ijrochilarni izlash, musiqiy asarlarni yozib olish jarayonini tashkil etish, loyihalarni moliyalashtirish, reklama qilish, konsertlarni tashkil etish hamda ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlik qilish. Shu tariqa, prodyuser faoliyati ijodiy, tashkiliy va tadbirkorlik elementlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Fuqarolik huquqi nuqtayi nazaridan, prodyuserlik faoliyati prodyuser va ijodiy jarayonning boshqa ishtirokchilari o‘rtasida yuzaga keladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar yig‘indisidan iborat. Mazkur munosabatlar shartnoma erkinligi, taraflarning tengligi va fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining qonuniy manfaatlarini himoya qilish tamoyillariga asoslanadi.

Hozirgi kunda mustaqil prodyuserlik faoliyati fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida amalga oshiriladi. Bunda prodyuser shartnoma tomoni, kreditor yoki qarzdor, shuningdek boshqa huquq egasi sifatida ishtirok etishi mumkin. Shu sababli prodyuserlik faoliyati avvalo fuqarolik huquqi, xalqaro xususiy huquq, tijorat huquqi va mualliflik huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida prodyuserlik faoliyati har doim ham tadbirkorlik faoliyati bo‘lavermaydi. Masalan, xayriya loyihalarida prodyuser umuman daromad olmasligi mumkin. Rossiya Federatsiyasi qonunchiligiga ko‘ra, har qanday huquq subyekti — jismoniy shaxs, tashkilot yoki davlat-huquqiy tuzilma prodyuser bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, prodyuser tijorat yoki notijorat tashkiloti ham bo‘lishi mumkin.

Prodyuserlik faoliyatini fuqarolik-huquqiy tartibga solish prodyuser va ijodkorlar o‘rtasidagi munosabatlarni, shartnomaviy majburiyatlarni hamda intellektual mulk huquqlarini belgilab beradi. Bu jarayon O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va Kreativ iqtisodiyot to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Undagi normalari fuqarolik-huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi,

o‘zgarishi va bekor bo‘lish tartibini tartibga soladi hamda tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqiy maqomini belgilaydi. Prodyuserlik faoliyati kreativ iqtisodiyotning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda kreativ iqtisodiyot ko‘plab davlatlarda iqtisodiy o‘sishning asosiy drayverlaridan biriga aylanmoqda. Jahon yalpi ichki mahsulotining 3-7 foizi ushbu soha hissasiga to‘g‘ri keladi. Mamlakatimizda 2024-yilda kreativ iqtisodiyotning YIMdagi ulushi 3,7 foizni yoki 56,8 trillion so‘mni tashkil etgan, eksport hajmi esa 770,6 million dollarga yetgan, sohada 319 ming nafardan ortiq aholi band.[27]

2026-yil 16-fevralda qabul qilingan PQ-64-son “Kreativ iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori ko‘ra, 2030-yilga qadar kreativ iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy maqsadli ko‘rsatkichlari etib quyidagilar belgilandi:

- kreativ iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 5 foizga – 145 trln so‘mga yetkazish;
- kreativ industriya mahsulotlari va xizmatlari eksportini 1 mlrd AQSH dollaridan oshirish;
- sohada amalga oshirilayotgan loyihalar doirasida ish o‘rinlarini 500 mingtaga yetkazish.

Ijodiy loyihani amalga oshirish jarayonida prodyuser qo‘shiq matni mualliflari, bastakorlar, ijrochilar, rejissyorlar, ovoz rejissyorlari, tadbir tashkilotchilari va reklama agentliklari bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishadi. Ushbu munosabatlarning har biri tegishli huquqiy rasmiylashtirishni talab qiladi.

Prodyuserlik faoliyatida eng ko‘p qo‘llaniladigan shartnomalar quyidagilardan iborat:

- haq evaziga xizmat ko‘rsatish shartnomasi;
- agentlik shartnomasi;
- topshiriq shartnomasi;
- litsenziya shartnomasi;
- mutlaq huquqlarni boshqa shaxsga o‘tkazish shartnomasi;
- buyurtma asosida asar yaratish shartnomasi.

Alohida ahamiyatga ega bo‘lgan prodyuserlik shartnomasi prodyuser va ijrochi o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Unda taraflarning huquq va majburiyatlari, loyihani moliyalashtirish shartlari, daromadlarni taqsimlash tartibi, hamkorlik muddati hamda ijodiy faoliyat natijalaridan foydalanish masalalari belgilanadi.

[27] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. Kreativ iqtisodiyotni rivojlantirish va yangi madaniyat maskanlari loyihalari taqdimoti. 12.02.2026. https://share.google/KiTfsrK1vR5xk1I85.

Shartnomaviy munosabatlarning to‘g‘ri rasmiylashtirilishi nizolar yuzaga kelishi xavfini kamaytiradi va loyiha ishtirokchilarining mulkiy manfaatlarini himoya qiladi. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlarning prodyuserlik faoliyatidagi o‘rni

Prodyuserlik faoliyatini huquqiy tartibga solishning eng muhim elementlaridan biri mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risidagi qonunchilik hisoblanadi. Raqamlashtirish va internet platformalarining keng tarqalishi sharoitida intellektual mulkni himoya qilish masalalari yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Audiovizual asar yaratilishini tashkil etish nafaqat ovoz bilan ishlashni, balki asarni yaratish uchun zarur bo‘lgan boshqa materiallar bilan ishlashni ham nazarda tutadi. Biroq bizni prodyuserning aynan ijodiy hissasi qiziqtiradi. Tashkiliy faoliyat, uning ko‘lami qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, ijodiy faoliyat hisoblanmaydi. Shu sababli, prodyuser faoliyatida ijodiy elementni aniq ajratib ko‘rsatish qiyin.[28]

Musiqiy asarlar, qo‘shiq matnlari, aranjirovkalar, fonogrammalar va videokliplar intellektual mulk obyektlari hisoblanadi. Bunday obyektlardan foydalanish faqat tegishli huquqiy asoslar mavjud bo‘lgan taqdirdagina mumkin.

Musiqiy mahsulot yaratilishini moliyalashtiruvchi prodyuser intellektual faoliyat natijalariga bo‘lgan huquqlarning qonuniy rasmiylashtirilishidan manfaatdor bo‘ladi. Shu maqsadda asar mualliflari, bastakorlar, aranjirovkachilar va ijrochilar bilan tegishli shartnomalar tuziladi.Turdosh huquqlar ijrochilar, fonogramma ishlab chiqaruvchilari va eshittirish tashkilotlarining manfaatlarini himoya qiladi. Natijada musiqiy mahsulotni huquqiy muhofaza qilishning kompleks tizimi yaratiladi va ijodiy jarayon ishtirokchilariga o‘z mehnati natijalaridan foydalanish uchun haq olish imkoniyati ta’minlanadi. Internet tarmog‘ida asarlardan foydalanish masalalari alohida ahamiyatga ega. Musiqiy kontentni raqamli platformalarda joylashtirish mualliflik va turdosh huquqlarga rioya etishni, shuningdek tegishli litsenziya va ruxsatnomalarning mavjud bo‘lishini talab qiladi.

Musiqiy prodyuserlik prodyuserlik faoliyatining eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. U musiqiy asarlarni yaratish, yozib olish, targ‘ib qilish va tijorat maqsadlarida foydalanish jarayonlarini qamrab oladi. Zamonaviy musiqiy prodyuser nafaqat tashkiliy vazifalarni bajaradi, balki loyiha ijodiy konsepsiyasini shakllantirishda ham ishtirok etadi. U ijrochini targ‘ib qilish strategiyasini belgilaydi, musiqiy platformalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi, reklama tadbirlari va konsert faoliyatini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasida musiqiy prodyuserlik konsert-tomosha faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Konsertlar va gastrol safarlarini tashkil etish qonunchilikda

[28] А.А. Иванов. ПРОДЮСЕР В ОТНОШЕНИЯХ С СУБЪЕКТАМИ АВТОРСКИХ И СМЕЖНЫХ ПРАВ. https://share.google/Xe0OcXAe6XHI2HwM7. 2015.

belgilangan talablarni bajarish hamda zarur ruxsatnomalarni olishni talab qiladi. Musiqiy loyihalarni targ‘ib qilish televideniye reklamasi, internet resurslari va ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshirilgani sababli reklama to‘g‘risidagi qonunchilik normalari ham muhim ahamiyatga ega. Bunda prodyuser reklama ma’lumotlarining ishonchliligini ta’minlash va iste’molchilar huquqlarini himoya qilishga oid talablarni bajarishi shart. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi musiqiy biznesning mohiyatini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Zamonaviy prodyuserlar musiqiy kontentni targ‘ib qilish uchun striming xizmatlari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalardan faol foydalanmoqda. Bu esa raqamli muhitda intellektual mulkni himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirishni talab etadi.

Mavjud normativ-huquqiy bazaga qaramasdan, O‘zbekistonda prodyuserlik faoliyatini tartibga solish bir qator muammolarga duch kelmoqda. Ulardan biri prodyuserlar faoliyatini kompleks ravishda tartibga soladigan maxsus normativ-huquqiy hujjatning mavjud emasligidir. Mazkur holat bir qator muammolarni keltirib chiqaradi:

- prodyuser tushunchasining qonunchilikda yagona va aniq ta’rifi mavjud emas
- prodyuserning huquq va majburiyatlari to‘liq belgilab qo‘yilmagan;
- prodyuser, muallif, ijrochi va investor o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda bo‘shliqlar mavjud;

2024-yilda qabul qilingan Kreativ iqtisodiyot to‘g‘risidagi Qonun kreativ mahsulotlarni yaratish va tarqatish bilan bog‘liq munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qilsa-da, unda prodyuserlik faoliyatining huquqiy maqomi va xususiyatlari alohida tartibga solinmagan.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi internet tarmog‘ida mualliflik va turdosh huquqlarni himoya qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirishni talab qiladi. Musiqiy kontentning noqonuniy tarqatilishi huquq egalari manfaatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi hamda ijodiy faoliyat samaradorligini pasaytiradi. Musiqiy prodyuserlik sohasidagi shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish, intellektual mulkni himoya qilishni kuchaytirish va ijodiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, musiqa industriyasi ishtirokchilarining huquqiy madaniyatini rivojlantirish, ularning fuqarolik va mualliflik huquqi sohasidagi bilimlarini oshirish ham muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Prodyuserlik faoliyati O‘zbekiston Respublikasi zamonaviy madaniyat industriyasida muhim o‘rin egallaydi. Uning samarali faoliyat yuritishi tegishli

fuqarolik-huquqiy tartibga solishsiz mumkin emas. Bunday tartibga solishning asosini fuqarolik qonunchiligi, mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risidagi qonunchilik, shuningdek madaniyat, reklama va konsert faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi.

Huquqiy tartibga solish tizimida markaziy o‘rinni shartnoma egallaydi. Aynan shartnoma ijodiy jarayon ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini belgilaydi hamda ularning mulkiy manfaatlarini himoya qiladi. Prodyuserlik faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirish musiqa industriyasining yanada rivojlanishiga, madaniyat sohasining investitsiyaviy jozibadorligini oshirishga va O‘zbekiston Respublikasining ijodiy salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O‘zbekiston Respublikasi. Fuqarolik kodeksi. 29.08.1996.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi Qonuni. 20.07.2006.
3. https://share.google/mHQLrvHRcrw3sxtDp
4. O‘zbekiston Respublikasining “Kreativ iqtisodiyot to‘g‘risida”gi Qonuni. 03.10.2024. https://share.google/zfH4GrcLnksWyZ0wL
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. Kreativ iqtisodiyotni rivojlantirish va yangi madaniyat maskanlari loyihalari taqdimoti. 12.02.2026. https://share.google/KiTfsrK1vR5xk1I85.
6. А. Н. Пухалев. ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОДЮСЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РОССИИ И ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАНАХ.
7. https://share.google/AXHFNoVVWJKlFXLtC. 2017.
8. А.А. Иванов. ПРОДЮСЕР В ОТНОШЕНИЯХ С СУБЪЕКТАМИ АВТОРСКИХ И СМЕЖНЫХ ПРАВ. https://share.google/Xe0OcXAe6XHI2HwM7. 2015.

ИЗМЕНЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ГРУЗОВЫХ АВТОМОБИЛЕЙ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ПРОБЕГА

Ибрахимов Каримжон Исмаилович
доцент, кафедры «Автомобиль и автомобильное хозяйство», ТГТрУ, к.т.н.
Хайдарова Гулноза Бахтиёровна
ассистент, кафедры «Автомобиль и автомобильное хозяйство», ТГТрУ.
Жуманиязов Жуманазар Шомурод угли
магистр, кафедры «Автомобиль и автомобильное хозяйство», ТГТрУ.
Юсуфова Наргиза Давлатбой кизи
магистр, кафедры «Автомобиль и автомобильное хозяйство», ТГТрУ.

АННОТАЦИЯ

В работе приведены результаты аналитического исследования технического состояния грузовых автомобилей, показаны эксплуатационные факторы, влияющие на изменение технического состояния при старении грузовых автомобилей. Также приведена закономерность изменения технического состояния в процессе эксплуатации грузовых автомобилей. Показано влияние качества технического обслуживания и текущего ремонта на коэффициент технической готовности. Исходя из опыта эксплуатации, авторов статьи, приведены реальные значения коэффициента технической готовности для новых и устаревших автомобилей. Авторы работы особое внимание уделяли анализу влияния таких эксплуатационных факторов, как категория условий эксплуатации, модификация подвижного состава, природно-климатические условия, возраст автомобилей, уровень оснащённости предприятий специальным оборудованием и оснастками.

Ключевые слова: *грузовые автомобили, техническая эксплуатация автомобилей, устаревшие грузовые автомобили, эксплуатационные факторы, техническое обслуживание, текущий ремонт, коэффициент технической готовности, условия эксплуатации, возраст автомобилей, автомобильный парк.*

ABSTRACT

The paper presents the results of an analytical study of the technical condition of trucks and identifies operational factors affecting changes in their technical

condition during vehicle aging. The study also presents the regular pattern of changes in the technical condition of trucks during their operation.

The influence of the quality of maintenance and current repair on the technical readiness coefficient is demonstrated. Based on operational experience, the authors provide actual values of the technical readiness coefficient for new and aging vehicles.

The authors pay special attention to the analysis of operational factors such as the category of operating conditions, modifications of the vehicle fleet, climatic conditions, vehicle age, and the level of enterprise equipment with specialized machinery and tools.

Keywords: *technical operation of vehicles, truck enterprise, battery lanterns, maintenance, current repair, coefficient of technical readiness, operating conditions, age of vehicles, fleet of vehicles.*

ВВЕДЕНИЕ

Устаревший грузовой автомобиль в инженером смысле представляет собой транспортное средство, у которого значительная часть агрегатов и систем длительное время работает в условиях накопленного износа, старения материалов и повторяющихся эксплуатационных нагрузок. Сам по себе календарный возраст не является единственным критерием непригодности автомобиля: решающее значение имеют пробег, фактические нагрузки, качество технического обслуживания и текущего ремонта условия движения, наличие коррозионных повреждений, метод вождения водителя и полнота диагностического контроля.

В процессе эксплуатации техническое состояние автомобиля постепенно изменяется. На ранних стадиях ресурс агрегатов расходуется относительно медленно, а параметры остаются в зоне допуска. По мере накопления пробега увеличиваются зазоры в сопряжениях, изменяются свойства масел и резинотехнических изделий, ухудшается герметичность пневматических и гидравлических контуров, растет усталостная поврежденность металла. После определенного порога наступает ускоренное ухудшение технического состояния: незначительный дефект одного узла начинает вызывать вторичные повреждения связанных элементов.

Для грузовых автомобилей проблема особенно важна, поскольку они работают с большой массой, часто эксплуатируются в циклах с интенсив-ными разгонами и торможениями, движутся по дорогам с разным качеством покрытия, подвергаются значительным вибрационным и ударным нагрузкам.

При старении таких машин первыми критически проявляются тормозная система, рулевое управление, подвеска, шины, рама, сцепление, трансмиссия, система охлаждения, топливная аппаратура и электрооборудование.

Международная практика технического контроля рассматривает исправность транспортного средства как обязательное условие его допуска к эксплуатации. В европейской системе периодических проверок дорожной пригодности особое внимание уделяется тормозам, рулевому управлению, подвеске, колесам, световым и звуковым приборам, выбросам, состоянию несущих элементов и данным автомобиля [1]. Это подтверждает, что техническое состояние устаревшего грузового автомобиля должно рассматри-ваться не только как вопрос ремонта, но и как комплексная задача надежности, безотказности, долговечности, ремонтопригодности и сохраняе-мости, безопасности и экологичности.

Целью настоящей работы является научно обосновать, как именно меняется техническое состояние устаревших грузовых автомобилей, какие параметры ухудшаются быстрее всего, какими методами можно оценивать степень снижения и какие меры позволяют продлить безопасный эксплуатационный ресурс автомобиля.

Понятие технического состояния грузового автомобиля. Техническое состояние автомобиля - это совокупность фактических значений параметров его узлов, агрегатов и систем, определяющих способность транспортного средства выполнять заданные функции в установленных условиях эксплуатации. К таким параметрам относятся эффективность торможения, люфт рулевого управления, токсичность отработавших газов, давление в пневмосистеме, состояние шин, величина зазоров в подшипниках и шарнирах, работоспособность звуковой и световой сигнализации, герметичность воздушных, топливных и масляных систем, температура рабочих жидкостей, уровень вибрации и шумность.

В теории надежности техническое состояние машин обычно описывает-ся через понятия исправности, работоспособности, предельного состояния и отказа. Исправное состояние автомобиля означает соответствие всем нормативным требованиям. Работоспособное состояние автомобиля допускает наличие отдельных несущественных отклонений, которые не препятствуют выполнению основных функций. Предельное состояние характеризуется тем, что дальнейшая эксплуатация без ремонта становится технически и экономически нецелесообразной. Отказ - это событие, при котором автомобиль теряет способность выполнять заданную функцию.

Для устаревшего грузового автомобиля граница между работоспо-собным и предельным состоянием часто становится нечеткой. Автомобиль может продолжать движение, но уже имеет увеличенный тормозной путь, несинхронное торможение колес, повышенный люфт рулевого управления, ухудшенную устойчивость при маневрировании, повышенный расход топлива и масла. Поэтому оценивать техническое состояние только по факту «едет - не едет» методически неверно. Необходимо измерять параметры технического состояния, сравнивать их с нормативными значениями и анализировать динамику изменений.

На практике техническое состояние определяется тремя группами признаков: структурными, функциональными и диагностическими.

Структурные признаки отражают физический износ деталей: трещины, коррозию, деформации, потерю толщины, износ фрикционных накладок.

Функциональные признаки показывают, как автомобиль выполняет работу: тормозит, поворачивает, разгоняется, охлаждается, удерживает давление.

Диагностические признаки позволяют косвенно оценить состояние без полной разборки: вибрация, шум, температура, давление, дымность, утечки, ошибки электронных блоков.

Таким образом, техническое состояние устаревшего грузового автомобиля является многопараметрической характеристикой. Его изменение нельзя описать одним показателем, поскольку каждый узел имеет собственную скорость ухудшения и собственные предельные значения.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 1

Основные элементы технического состояния грузового автомобиля и их контролируемые параметры, характер изменения и возможные последствия

Агрегаты или узлы	Контролируемые параметры техсостояния	Характер изменения при старении	Возможные отрицательные последствия
Тормозная система (воздушная или гидравлическая)	Эффективность торможения, герметичность, давление, износ накладок	Снижение тормозного момента, утечки воздуха или жидкости, неравномерность торможения	Увеличение тормозного пути, занос, отказ тормозов
Рулевое управление	Люфт, усилие на руле, состояние тяг и	Рост зазоров, износ наконечников,	Потеря точности управления,

Агрегаты или узлы	Контролируемые параметры техсостояния	Характер изменения при старении	Возможные отрицательные последствия
	шарниров	утечки усилителя	ухудшение устойчивости
Подвеска и ходовая часть	Амортизаторы, рессоры, сайлентблоки, ступичные подшипники	Усталостные трещины, просадка рессор, рост вибрации	Ухудшение плавности хода, перегрузка рамы и шин
Двигатель	Компрессия, расход масла, дымность, температура, давление масла	Износ цилиндро-поршневой группы, ухудшение смазки и охлаждения	Падение мощности, перегрев, рост расхода топлива
Трансмиссия	Шумы, вибрации, люфты, температура масла	Износ зубьев, подшипников, синхронизаторов и карданных шарниров	Удары при переключении, потеря тяги, отказ узла
Рама и кузов	Трещины, коррозия, геометрия, состояние креплений	Усталостные повреждения и потеря жесткости	Нарушение геометрии, риск разрушения несущих элементов
Электрооборудование	Стартер, генератор, проводка, освещение, датчики	Окисление контактов, старение изоляции, ложные сигналы	Отказы запуска, недостаточная видимость, ошибки управления

Закономерности изменения технического состояния при старении. Изменение технического состояния грузового автомобиля подчиняется общим закономерностям старения технических систем. В начале эксплуа-тации наблюдается приработка деталей, когда микронеровности поверхнос-тей сглаживаются, а контактные пары формируют устойчивые условия трения. При правильной эксплуатации этот период непродолжителен и не сопровождается опасным ростом отказов.

Основная часть срока службы соответствует периоду нормального износа. В это время параметры меняются относительно плавно: увеличи-ваются зазоры, снижается эффективность уплотнений, постепенно стареют резиновые элементы, изменяются свойства смазочных материалов. Если техническое обслуживание проводится своевременно, большинство отклоне-ний устраняется до перехода в предельное состояние.

Для устаревших автомобилей характерен переход к стадии ускоренной деградации. В этот период одновременно проявляются несколько процессов: усталость металла, коррозия, старение полимеров, накопление загрязнений в топливной и смазочной системах, ослабление резьбовых соединений, снижение точности регулировок. Вероятность отказа начинает расти не линейно, а ускоренно, поскольку дефекты взаимно усиливают друг друга.

Обобщенная закономерность ухудшения технического состояния может быть представлена через коэффициент технической готовности Кт, который уменьшается от единицы к нулю по мере накопления пробега, возраста и отказов. На практике значение Кт не является нормативным универсальным показателем, но удобно для аналитического описания тенденции: чем ниже Кт, тем больше отклонения параметров от допустимых значений и выше вероятность отказа.

Наши наблюдения на грузовых автотранспортых предприятиях показывают следующие значения коэффициента технической готовности автомобилей.

при $L = (0,0 \div 0,25)\ L_к$, $\alpha_т = 1,0 \div 0,97;$

при $L = (0,25 \div 0,5)\ L_к$, $\alpha_т = 0,93 \div 0,88;$

при $L = (0,5 \div 0,75)\ L_к$, $\alpha_т = 0,85 \div 0,80;$

при $L = (0,75 \div 1,0)\ L_к$, $\alpha_т = 0,75 \div 0,60$

где, L – фактический пробег автомобиля, тыс км.

$L_к$ – нормативный пробег до списания автомобиля, тыс км.

При качественном проведении ТО и ТР и регулярном проведении диагностических работ и применении кондиционных запасных частей значение коэффициента технической готовности автомобилей заметно увеличивается.

Изменение технического состояния основных агрегатов и систем: двигатель и системы его обеспечения. Двигатель устаревшего грузового автомобиля подвергается абразивному, коррозионному и термическому износу. Наиболее характерны снижение компрессии, увеличение расхода моторного масла, рост дымности, ухудшение запуска, падение мощности и повышение температуры в тяжелых условиях. Износ цилиндро-поршневой группы приводит к увеличению прорыва газов в картер, загрязнению масла продуктами сгорания и ускоренному износу подшипников скольжения.

Топливная аппаратура при старении теряет точность дозирования. Для дизельных грузовиков это проявляется в ухудшении распыла топлива, неравномерности подачи по цилиндрам, увеличении дымности, повышенном расходе топлива и затрудненном холодном пуске. Работа системы охлаж-дения

также резко ухудшается: засоряется радиатор, снижается производи-тельность насоса, стареют патрубки, ухудшается работа термостата.

Факторы, ускоряющие ухудшение технического состояния. Скорость изменения технического состояния зависит не только от конструкции автомобиля, но и от условий его эксплуатации. Один и тот же грузовик может сохранить приемлемое состояние при своевременном обслуживании и быстро перейти в предельную область при нарушении режима эксплуатации. Для устаревших автомобилей влияние внешних факторов усиливается, поскольку запас прочности деталей уже частично исчерпан.

К основным эксплуатационным факторам относятся нагрузка, частые разгоны и торможения, движение по дорогам с неровным покрытием, работа в горной местности, высокая запыленность, резкие температурные колеба-ния, длительная работа на холостом ходу, несвоевременная замена воздуш-ного, масляного и топливного фильтров, применение некондиционных запас-ных частей.

Перегрузка является одним из наиболее разрушительных факторов. Она повышает нагрузку на раму, рессоры, подшипники, тормоза, шины и трансмиссию. Даже кратковременная систематическая перегрузка ускоряет усталостное разрушение, а также увеличивает тепловую нагрузку на тормозные механизмы и двигатель.

Климатические условия также имеют большое значение. Высокая температура ускоряет старение резины, снижение вязкости смазочных материалов и перегрев двигателя. Низкая температура затрудняет пуск, ухудшает прокачиваемость масла, повышает хрупкость некоторых материалов. Повышенная влажность и солевые реагенты ускоряют коррозию рамы, тормозных трубопроводов и электрических соединений.

Отдельно следует выделить человеческий фактор. Несоблюдение регламента технического обслуживания, эксплуатация с известными неисправностями, игнорирование диагностических признаков, попытка заменить плановую профилактику аварийным ремонтом резко ухудшают техническое состояние устаревшего грузового автомобиля.

Таблица 2

Факторы ускоренного старения грузовых автомобилей

Фактор	**Основной механизм воздействия**	**Наиболее уязвимые узлы**	**Диагностический признак**
Перегрузка	Рост напряжений и температуры	Рама, рессоры, тормоза, шины,	Просадка подвески, трещины, перегрев

Фактор	Основной механизм воздействия	Наиболее уязвимые узлы	Диагностический признак
		мосты	тормозов
Плохое покрытие дороги	Ударные и вибрационные нагрузки	Подвеска, рулевые тяги, крепления, кабина	Стуки, люфты, разрушение втулок
Пыль и грязь	Абразивный износ и загрязнение фильтров	Двигатель, топливная система, шарниры	Падение мощности, рост расхода топлива
Высокая температура	Старение резины, перегрев, ухудшение смазки	Шины, патрубки, двигатель, электроника	Трещины, утечки, перегрев
Нерегулярное ТО	Работа узлов вне оптимальных режимов	Все системы автомобиля	Накопление мелких дефектов
Некачественные запчасти	Несоответствие материала и размеров	Тормоза, подвеска, фильтры, уплотнения	Короткий срок службы после ремонта

Диагностические показатели и методы контроля. Диагностика технического состояния устаревшего грузового автомобиля должна быть комплексной. Внешний осмотр необходим, но недостаточен: многие дефекты проявляются только под нагрузкой или при измерении параметров. Поэтому рациональная система контроля должна включать визуальный осмотр, инструментальную диагностику, дорожные испытания, анализ эксплуата-ционных данных и оценку истории ремонтов.

В международной практике периодическая проверка технической пригодности включает контроль тормозов, рулевого управления, подвески, шин, световых приборов, выбросов, состояния рамы, кузова и идентифика-ционных элементов [1; 2].

Основными диагностическими признаками ухудшения состояния являются: увеличение тормозного пути, неравномерное торможение, повы-шенный люфт рулевого управления, вибрация на скорости, стуки в подвеске, неравномерный износ шин, утечки масла и топлива, рост температуры двигателя, падение давления масла, трудный запуск, повышенная дымность, увеличение расхода топлива, снижение напряжения в бортовой сети, частые отказы ламп и датчиков.

Для научно обоснованной оценки важно фиксировать не только текущее значение параметра, но и скорость его изменения. Если люфт рулевого управления или расход масла растет быстро, это указывает на ускоренную деградацию. Если тормозная эффективность снижается после каждого рейса с

перегрузкой, следует анализировать не только тормозные механизмы, но и режим эксплуатации автомобиля.

Наиболее эффективной является система технического мониторинга, в которой результаты диагностики связываются с пробегом, временем работы двигателя, массой перевозимого груза, условиями маршрута и проведенными ремонтами. Такой подход позволяет перейти от реактивного ремонта после отказа к прогнозному обслуживанию по фактическому состоянию.

Таблица 3

Диагностические признаки изменения технического состояния

Система	**Измеряемый или наблюдаемый признак**	**Что означает ухудшение**	**Рекомендуемая проверка**
Тормоза	Падение эффективности, увод в сторону, утечка воздуха	Износ, разрегулировка или негерметичность привода	Стендовая проверка тормозных сил и герметичности
Рулевое	Рост свободного хода рулевого колеса	Износ шарниров, рулевого механизма, усилителя	Измерение люфта, осмотр тяг и креплений
Двигатель	Дымность, расход масла, падение мощности	Износ ЦПГ, форсунок, турбокомпрессора	Компрессия, анализ выхлопа, давление масла
Подвеска	Стуки, просадка, раскачивание	Износ рессор, амортизаторов, втулок	Осмотр, вибродиагностика, проверка геометрии
Шины	Неравномерный износ, трещины, перегрев	Нарушение давления, углов установки, перегрузка	Измерение протектора, давления, балансировка
Электрика	Нестабильный запуск, ошибки датчиков	Старение проводки, плохие контакты	Проверка генератора, АКБ, массы, разъемов

Преимущество интегральной оценки заключается в том, что она объединяет разнородные параметры в единую систему принятия решений. Однако приоритет всегда должен оставаться за критическими системами: неисправность тормозов или рулевого управления не может быть компенсирована хорошим состоянием двигателя или кузова.

Практические последствия эксплуатации устаревших грузовых автомобилей. Ухудшение технического состояния устаревших грузовых автомобилей имеет технические, экономические, экологические и организа-ционные последствия. С технической точки зрения увеличивается вероят-ность

внезапных отказов, снижается стабильность эксплуатационных харак-теристик и растет потребность в внеплановом ремонте. Машина становится менее предсказуемой: один и тот же маршрут может проходиться с различным расходом топлива, температурным режимом и уровнем вибрации.

С экономической точки зрения старение автомобиля увеличивает совокупную стоимость владения. Даже если первоначально эксплуатация старого грузовика кажется выгодной из-за отсутствия затрат на приобретение новой техники, фактические расходы на топливо, масло, ремонт, простой, запасные части и снижение производительности могут превысить экономию. Особенно затратный повторяющиеся неисправности, когда устраняется следствие, но не ликвидируется первичная причина деградации.

С точки зрения безопасности ухудшение технического состояния повышает риск аварийных ситуаций. Наиболее опасны дефекты тормозов, шин, рулевого управления, подвески и несущих элементов. Данные исследований аварийности крупных грузовиков показывают, что тормозные дефекты и другие неисправности транспортного средства могут заметно повышать риск дорожно-транспортных происшествий [3; 5].

С экологической точки зрения старый грузовой автомобиль чаще имеет повышенную дымность, больший расход топлива, утечки масла и топлива, повышенный шум и вибрацию. Даже при исправном состоянии старые конструкции обычно уступают современным автомобилям по уровню выбросов и энергоэффективности. При ухудшении технического состояния этот разрыв возрастает.

Организационное последствие состоит в том, что автопредприятию приходится переходить от стандартного планового обслуживания к более сложной системе контроля по фактическому состоянию. Для старых машин недостаточно формально выполнять межсервисный интервал; необходимо чаще проводить диагностические операции, вести историю дефектов и принимать решение о капитальном ремонте или списании на основе данных.

ВЫВОДЫ

- Техническое состояние устаревшего грузового автомобиля ухудшается неравномерно: после длительного периода постепенного износа наступает стадия ускоренной деградации.
- Возраст автомобиля необходимо оценивать совместно с пробегом, условиями эксплуатации, качеством обслуживания и ремонтов.

•Критическими системами являются двигатель тормоза, рулевое управление, шины, подвеска, рама и световая сигнализация, передний, средний и задний мосты, поскольку их дефекты напрямую влияют на безопасную эксплуатацию.

•Инструментальная диагностика технического обслуживания является обязательным условием объективной оценки состояния, так как многие неисправности и отказы не выявляются простым визуальным осмотром.

•Научно обоснованный подход предполагает применение фактического технического состояния, статистики отказов, диагностики критических систем и экономической оценки остаточного ресурса. Такой подход позволяет определить, когда автомобиль можно безопасно эксплуатиро-вать, когда требуется ремонт, а когда дальнейшая эксплуатация становит-ся технически и экономически нецелесообразной.

•Таким образом, изменение технического состояния устаревших грузовых автомобилей представляет собой закономерный процесс накопления износа, старения материалов и роста вероятности отказов. Управлять этим процессом возможно только при системной диагностике, свое-временном техническом обслуживании, контроле эксплуатационных режимов и своевременном принятии решений о ремонте или списании.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Directive 2014/45/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on periodic roadworthiness tests for motor vehicles and their trailers. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX: 32014L 0045
2. United Nations Economic Commission for Europe. Agreement Concerning the Adoption of Uniform Conditions for Periodical Technical Inspections of Wheeled Vehicles and the Reciprocal Recognition of Such Inspections, 1997. UNECE. URL: https://unece.org/transport/vehicle-regulations
3. Federal Motor Carrier Safety Administration. Report to Congress on the Large Truck Crash Causation Study. FMCSA. URL: https://www.fmcsa.dot.gov/safety /research-and-analysis/report-congress- large-truck-crash-causation-study
4. Tapak P., Bujňák J., et al. Periodical Vehicle Inspections with Smart Technology. Applied Sciences. 2023. Vol. 13, No. 12, 7241. URL: https://www. mdpi.com/2076-3417/13/12/7241
5. Insurance Institute for Highway Safety. Large trucks: research and crash risk factors. URL: https://www.iihs.org/research-areas/large-trucks

6. ГОСТ 27.002-2015. Надежность в технике. Термины и определения. Межгосударственный стандарт.
7. ГОСТ 33997-2016. Колесные транспортные средства. Требования к безопасности в эксплуатации и методы проверки. Межгосударственный стандарт.
8. Болдин А. П., Максимов В. А. Основы технической эксплуатации автомобилей. Учебное пособие. М.: Академия, 2018.
9. Техническая эксплуатация автомобилей; Учебник для вузов. 4-е изд., перераб. и дополн. / Е. С. Кузнецов, А.П.Болдин, В.М.Власов и др. - М.: Наука. 2004. 535 с.
10. Волков В. С. Надежность и диагностика автотранспортных средств. М.: Машиностроение, 2019.
11. Ishonchlilik nazariyasi va diagnostika asoslari: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. / A.A.Tojiboyev, Q.M.Sidiqnazarov, K.I.Ibraximov, N.V.Kuznetsov, T.: “Extremum-Press” 2015, 296 b.
12. Малкин В.С. Техническая эксплуатация автомобилей. Теоретические и практические аспекты. Учеб. пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2007-288 с.
13. Положение о техническом обслуживании и ремонте подвижного состава автомобильного транспорта, - Ташкент 1996-128 с.
14. O‘z DSt 1057 : 2004 Автотранспорт воситалари техник холатига хавфсизлик талаблари.

THE ROLE OF INDEPENDENT LEARNING IN THE DEVELOPMENT OF COMPETENCIES

Sultankhodjayeva Saida Ubaydullayevna
Senior Lecturer, Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

This article examines the development of students' core competencies through independent learning activities in the process of language education. The interrelationship among information-processing, communicative, critical thinking, and self-development competencies is analyzed, and effective methods for their formation are discussed. In particular, approaches such as storytelling, project-based learning, and problem-based learning are considered effective tools for enhancing these competencies.

Keywords: *independent learning, competence, language teaching, critical thinking, communicative approach, information, methodology.*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada til ta'limi jarayonida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyati orqali tayanch kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari o'rganiladi. Axborot bilan ishlash, kommunikativ, tanqidiy fikrlash va o'zini rivojlantirish kompetensiyalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinadi hamda ularni shakllantirishning samarali usullari muhokama qilinadi. Xususan, storytelling, loyiha asosida o'qitish va muammoli o'qitish yondashuvlari ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali vositalar sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *mustaqil ta'lim, kompetensiya, til o'qitish, tanqidiy fikrlash, kommunikativ yondashuv, axborot, metodologiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается развитие ключевых компетенций студентов посредством самостоятельной учебной деятельности в процессе языкового образования. Анализируется взаимосвязь информационно-обработческой, коммуникативной, критического мышления и саморазвивающей компетенций, а также обсуждаются эффективные методы их формирования. В частности, такие подходы, как сторителлинг, проектное обучение и проблемное обучение, рассматриваются как эффективные инструменты развития данных компетенций.

Ключевые слова: *самостоятельное обучение, компетенция, преподавание языка, критическое мышление, коммуникативный подход, информация, методология.*

INTRODUCTION

In the modern education system, the process of language teaching is not limited only to the acquisition of linguistic knowledge, but also requires the development of students' independent thinking, communication skills, and the ability to manage their own learning. In this regard, independent learning emerges as an integral component of language teaching [3:288].

At the same time, the competency-based approach requires organizing the educational process in a results-oriented manner. This implies that students should not merely receive knowledge in a ready-made form, but should independently search for, analyze, and apply it [9:270]. Thus, independent learning and competencies are mutually interconnected and complement each other. In order to understand this interrelation more deeply, it is first necessary to analyze the pedagogical essence of independent learning.

Research aim. The aim of this article is to analyze the possibilities of developing students' competencies through independent learning activities in language teaching, to highlight the role of independent learning in forming information-processing, communicative, critical thinking, problem-solving, and self-development competencies, and to substantiate modern pedagogical methods and task systems that support the development of these competencies.

Research methods. The study employs pedagogical observation, analysis and synthesis, comparative analysis, competency-based approach, and the study of scientific-methodological literature. In addition, the effectiveness of independent learning tasks, storytelling, project-based learning, and problem-based learning methods in language teaching was analyzed theoretically.

MAIN PART

1. Pedagogical Essence of Independent Learning

Independent learning is an activity aimed at the student's autonomous acquisition of knowledge, in which the teacher plays a guiding role while the main activity is performed by the student [8:68]. In this sense, it is an important element of learner-centered education.

In language teaching, independent learning is particularly important, as language acquisition is not limited to classroom instruction. For instance, students expand their knowledge by independently reading texts, listening to audio materials,

or completing writing tasks. Such activities form the basis for developing competencies at later stages.

2. Systematic Development of Competencies through Independent Learning

When independent learning is properly organized, competencies develop in an interconnected manner.

2.1. Information-processing competence

First, students need to learn how to independently search for and process information. This leads to the formation of information competence [13:256].

For example:

“Find a text from a foreign source about the modern education system and write a summary.”

The student identifies key ideas and reformulates them, thereby developing analytical skills.

2.2. Communicative competence

After processing information, students attempt to communicate it to others, which develops communicative competence [4:269–293].

For example:

“Speak about your future goals.”

or

“Is online education effective?”

Students express their opinions and listen to others, deepening communication skills.

2.3. Critical thinking competence

During communicative activities, different viewpoints emerge, requiring analysis and evaluation [2:268].

For example:

“Technology makes life easier, but also creates problems.”

Students analyze arguments and draw conclusions independently.

2.4. Problem-solving competence

As critical thinking develops, students begin to identify and solve problems [5:345].

For example:

“A student’s language level is insufficient, but they want to study abroad.”

Students propose solutions such as regular practice, additional courses, and independent learning strategies.

2.5. Self-development competence

All previous stages ultimately lead to self-development competence [7:135], which reflects the ability to manage one's own learning process.

For example, a student may create a plan including daily vocabulary learning, regular reading and listening practice, and self-assessment.

3. Methods of Organizing Independent Learning

To develop these competencies, the following methods are effective:

- **Storytelling method** enables contextual learning and develops communicative and creative skills. For example, students create a story on "My Future Profession," expressing ideas logically and creatively.
- **Project-based learning** teaches students to work independently, search for resources, and process information systematically.
- **Problem-based learning** develops analytical thinking by presenting real-life situations requiring independent solutions.

These methods complement each other and ensure the integrated development of competencies.

4. Principles of Designing Independent Tasks

1. **Logical consistency** – tasks should be structured progressively based on the student's level.

Example: Read an article, extract key ideas, and summarize in 100 words.

2. **Practical orientation** – tasks should apply knowledge in real situations.

Example: Speak for 2 minutes about future goals and write a 150-word summary.

3. **Creative approach** – tasks should encourage independent thinking and decision-making.

Example: Write a 250–300-word essay on "How technology affects language learning."

CONCLUSION

In conclusion, independent learning serves as a key tool in the development of students' competencies in language teaching. It enables learners not only to acquire theoretical knowledge but also to apply it in practice, analyze information, and develop independent thinking skills.

Competency development occurs in a gradual and interconnected manner: information-processing competence forms the basis, communicative competence develops expression skills, critical thinking and problem-solving competencies enhance analytical abilities, and self-development competence ensures autonomous learning.

Modern pedagogical methods such as storytelling, project-based learning, and problem-based learning significantly enhance this process by integrating creative, analytical, and communicative skills.

As a result, independent learning helps students combine theoretical knowledge with practical skills, develop competencies systematically, and become independent, creative, and self-directed learners in the modern educational environment.

REFERENCES

1. Abdug‘afurov, Sh. Til o‘rganish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Ennis, R. H. Critical Thinking. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996. – 268 p.
3. Harmer, J. How to Teach English. – Harlow: Longman, 2007. – 288 p.
4. Hymes, D. On Communicative Competence // Sociolinguistics / ed. by J. B. Pride, J. Holmes. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.
5. Jonassen, D. H. Learning to Solve Problems: An Instructional Design Guide. – San Francisco: Pfeiffer, 2004. – 345 p.
6. Karimova, N. Lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2018.
7. Knowles, M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. – Chicago: Follett, 1975. – 135 p.
8. Little, D. Learner Autonomy 1: Definitions, Issues and Problems. – Dublin: Authentik, 1991. – 68 p.
9. Richards, J. C., Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 270 p.
10. Rasulov, A. Til o‘rgatishda zamonaviy pedagogik metodlar. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
11. Tursunov, D. O‘quvchi mustaqilligi va kompetensiyalarni rivojlantirish. – Toshkent: Fan, 2012.
12. Xolmatov, R. Mustaqil ta’lim va o‘quvchi faolligi. – Toshkent: Fan, 2015.
13. Хуторской, A. B. Kompetentnostnyj podhod v obrazovanii. – Moskva: Eidos, 2003. – 256 s.

DEVELOPING VOCABULARY THROUGH SONGS AND CHANTS IN PRIMARY EFL CLASSROOMS

Madalov Navruz Ergashevich
Termiz State Pedagogical Institute
Senior teacher of Applied English faculty, PhD
madalovnavruz2@gmail.com

Yusupaliyeva Iroda Yusupaliyevna
Termiz State Pedagogical Institute
Department of foreign language and literature: English
4th stage student
i.yusupalievna@gmail.com

ABSTRACT

Vocabulary constitutes the single most critical determinant of communicative competence in a foreign language: without words, no grammar and no phonological system can enable meaningful communication. This article examines the theoretical and empirical bases for using songs and chants as primary vehicles for vocabulary development in primary English as a Foreign Language (EFL) classrooms, with particular reference to the developmental characteristics of learners aged six to eleven and to the national educational context of Uzbekistan.

Keywords: *vocabulary development, songs and chants, primary EFL, phonological loop, formulaic language, lexical acquisition.*

INTRODUCTION

Vocabulary knowledge is the cornerstone of communicative competence in a foreign language. Nation's foundational research established that learners need to encounter a word in meaningful context approximately ten to twelve times before it is reliably acquired for productive use in speech and writing, and that these encounters must be varied, contextually embedded, and emotionally engaging if they are to consolidate genuine word knowledge rather than merely surface recognition.[29] The implications for primary EFL methodology are profound: if vocabulary acquisition requires multiple, varied, and engaging encounters with target words, then the single-exposure, definition-centred approach to vocabulary teaching is fundamentally inadequate.

[29]Nation, I.S.P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, p. 24.

The dominant contemporary framework for understanding vocabulary acquisition is Nation's model, which identifies two fundamental dimensions of word knowledge: breadth (the number of words known) and depth (the richness and accuracy of knowledge about each known word). Nation's research demonstrates that productive vocabulary knowledge – the ability to use a word spontaneously in speech — lags considerably behind receptive knowledge, developing only after multiple varied and meaningful encounters with the word in a range of contexts.[30] For primary EFL, this implies that vocabulary instruction must provide a programme of graduated, varied, and emotionally engaging encounters with target words – precisely the programme that a carefully planned sequence of song- and chant-based activities can provide.

DISCUSSION AND RESULTS

Songs and chants promote vocabulary development through several distinct but mutually reinforcing mechanisms. The first and most fundamental is repetition. Nation's multi-exposure model establishes that vocabulary acquisition requires repeated encounters with target words, and songs and chants provide this repetition in its most educationally effective form: each repetition of a song is embedded in an emotionally engaging, contextually rich, and physically participatory activity rather than a mechanical drill.[31] The song 'If you're happy and you know it' provides an illustration: the repeated structure of each verse – 'If you're happy and you know it, (action word)' – exposes learners to a changing vocabulary item (clap, stamp, shout, wave) in a fixed, supportive, and physically engaging frame, making each new vocabulary item highly salient against the background of the familiar surrounding text.

The second mechanism is contextual embedding. Research on incidental vocabulary learning demonstrates that words encountered in meaningful, rich contexts are acquired more readily and retained more durably than words encountered in isolation or in decontextualised lists. Songs embed vocabulary in narrative or descriptive contexts that make word meanings inferable and memorable: the word 'rainbow' learned in the context of 'Somewhere Over the Rainbow' is encountered in a vivid imaginative context that makes its meaning apprehensible even to learners who have not previously encountered the word, and the emotional resonance of the musical context deepens its encoding in long-term memory.

A third mechanism is the exploitation of multiple memory pathways. Paivio's dual coding theory proposes that information encoded simultaneously through

[30]Nation, I.S.P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, p. 24.
[31]Nation, I.S.P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, p. 24.

multiple sensory channels is more robustly stored in memory than information encoded through a single channel.[32] Songs and chants, particularly when combined with actions, gestures, and visual materials, engage auditory, motor, and visual memory pathways simultaneously, creating a richer and more redundant memory trace for each target word. The chant 'Heads, shoulders, knees and toes' is a particularly clear example: each body part vocabulary item is encoded simultaneously through hearing (the sung word), movement (touching the corresponding body part), and visual feedback, creating a multi-channel memory trace that makes the vocabulary highly resistant to forgetting.

Baddeley's influential model of working memory identifies a phonological loop – a component of working memory that temporarily holds and rehearses phonological information – as the primary mechanism for encoding new word forms in long-term memory.[33] Research demonstrates that the phonological loop is particularly sensitive and responsive to rhythmically organised, melodically structured input: musical sequences are processed more efficiently by the phonological loop than unstructured linguistic sequences of equivalent length, and words embedded in musical contexts are retained more accurately and for longer periods than words encountered in purely verbal contexts.

Wallace's foundational experiments demonstrated that adults were significantly better at recalling prose passages learned to a melody than the same passages learned without music.[34] Subsequent research has replicated and extended this finding across multiple age groups and language learning contexts, consistently demonstrating superior vocabulary retention for music-embedded learning compared to spoken or written presentation. For primary EFL learners, whose phonological loops are still developing and who are in the most neurologically sensitive period for phonological learning, the advantage of musical vocabulary presentation is likely to be even greater than for adult learners.

Translating the theoretical and empirical foundations reviewed above into effective classroom practice requires a principled approach to the selection and use of songs and chants. The first strategy is thematic chant design, in which chants are created or selected to target specific thematic vocabulary sets specified in the curriculum. The following original chant illustrates the approach for a colours theme:

Red is an apple, red is a rose,
Red is the colour of my little toes.

[32]Paivio, A. (1986). Mental Representations: A Dual Coding Approach. Oxford University Press, p. 53.
[33]Baddeley, A.D. (2003). Working memory and language: An overview. Journal of Communication Disorders, 36(3), p. 189.
[34]Wallace, W.T. (1994). Memory for music: Effect of melody on recall of text. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 20(6), p. 1471.

Blue is the sky, blue is the sea,
Blue is the colour of the world for me.
Yellow is the sun, yellow is the sand,
Yellow is the colour in my little hand.
Green is the grass, green is a tree,
Green is the colour I love to see!

This chant embeds the target colour vocabulary (red, blue, yellow, green) in a strongly rhythmic, rhyming framework while simultaneously recycling familiar object vocabulary (apple, rose, sky, sea, sun, sand, grass, tree) that deepens the contextual encoding of each colour word. The parallel structure of each verse pair creates a predictable linguistic frame that supports comprehension and makes the vocabulary items maximally salient.

The second strategy is the action chant technique, in which physical movements are paired with each vocabulary item in a chant, exploiting dual-coding to deepen encoding. This technique can be applied to virtually any concrete, actionable vocabulary set: animal movement vocabulary (hop like a rabbit, swim like a fish, fly like a bird), daily routine vocabulary (wake up, wash your face, brush your teeth), or weather vocabulary (shine like the sun, blow like the wind, fall like the rain). The physical action simultaneously deepens the encoding of each vocabulary item, provides a comprehension check, and transforms vocabulary practice into a genuinely enjoyable physical activity.

The third strategy is substitution chanting, in which a fixed chant frame is used repeatedly with different vocabulary insertions, recycling new vocabulary sets across multiple lessons. Consider the following flexible frame:

What do you eat for breakfast today?
I eat (FOOD WORD), hip hip hooray!
What do you drink in the morning, I say?
I drink (DRINK WORD), hip hip hooray!

The fixed rhyming frame (today/hooray, say/hooray) remains constant across lessons while the target food and drink vocabulary are varied, allowing the teacher to recycle the same chant structure for multiple vocabulary sets without the learner experiencing monotony. The celebratory refrain transforms vocabulary practice into a positive affective experience.

The fourth strategy is the cumulative song technique, exemplified by traditional cumulative songs such as ‘Old MacDonald had a farm’, in which the vocabulary set grows progressively across verses, requiring learners to hold an increasing number of vocabulary items in working memory while simultaneously reviewing all previously

encountered items. Each new verse introduces a new animal and its sound, while the refrain and earlier verses require the review of all previously encountered animals – by the fifth verse, learners have encountered the target animal vocabulary five, four, three, two, and one times respectively within a single song performance, approximating the decreasing-interval repetition schedule recommended by spacing effect research.[35]

In conclusion, songs and chants represent a theoretically grounded, empirically supported, and practically effective vehicle for vocabulary development in primary EFL classrooms. The practical strategies proposed – thematic chant design, action chants, substitution chanting, and cumulative songs – translate these theoretical foundations into classroom activities that are simultaneously pedagogically principled and genuinely enjoyable for primary learners. Future research should investigate the differential effectiveness of songs and chants for different types of vocabulary, the optimal number and distribution of exposures across a teaching sequence, and the relationship between singing ability and vocabulary acquisition in primary EFL contexts.

REFERENCES:

1. Nation, I.S.P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, p. 24.
2. Paivio, A. (1986). Mental Representations: A Dual Coding Approach. Oxford University Press, p. 53.
3. Baddeley, A.D. (2003). Working memory and language: An overview. Journal of Communication Disorders, 36(3), p. 189.
4. Wallace, W.T. (1994). Memory for music: Effect of melody on recall of text. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 20(6), p. 1471.
5. Brewster, J., Ellis, G., & Girard, D. (2002). The Primary English Teacher's Guide. Penguin, p. 162.

[35]Brewster, J., Ellis, G., & Girard, D. (2002). The Primary English Teacher's Guide. Penguin, p. 162.

THE STRUCTURE AND DIFFERENCES OF DISCUSSION ESSAY WRITING IN ENGLISH AND UZBEK

Shahnoza Shuhratovna Bobomurotova
EFL Teacher,
University of Journalism and Mass
Communications of Uzbekistan
shuhratovna18@gmail.com

ABSTRACT

Academic writing plays a crucial role in modern education as it enables students to demonstrate linguistic competence, analytical thinking, and the ability to construct logical arguments. Among various forms of academic writing, the discussion essay occupies a significant position because it encourages writers to examine different perspectives on a particular issue before presenting a balanced conclusion. In recent decades, discussion essays have become increasingly important in international language examinations, university assessments, and professional academic contexts. Despite sharing common communicative purposes, discussion essays written in different languages often reflect distinct rhetorical traditions, organizational patterns, and linguistic conventions.

The findings reveal that English discussion essays generally follow a highly standardized and linear organizational pattern, whereas Uzbek discussion essays demonstrate greater structural flexibility and a stronger tendency toward explanatory discourse. Although both traditions emphasize logical reasoning and balanced argumentation, differences can be observed in the use of discourse markers, authorial voice, and persuasive techniques. The results contribute to the fields of academic writing, contrastive rhetoric, discourse analysis, and language education. Furthermore, the study provides practical insights for teachers and learners seeking to improve academic writing skills in multilingual educational environments.

Keywords: *discussion essay, academic writing, English language, Uzbek language, contrastive rhetoric, argumentation, discourse analysis, cohesion, coherence, academic literacy.*

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MUHOKAMA INSHOSINING TUZILISHI VA FARQLARI

ANNOTATSIYA

Akademik yozuv zamonaviy ta’lim tizimida muhim o‘rin tutadi, chunki u talabalarga o‘zlarining til kompetensiyasi, tahliliy fikrlash qobiliyati hamda mantiqiy

dalillarni shakllantirish mahoratini namoyish etish imkonini beradi. Akademik yozuvning turli shakllari orasida muhokama inshosi alohida ahamiyatga ega, chunki u muallifni muayyan masala yuzasidan turli nuqtai nazarlarni ko‘rib chiqishga va so‘ngra muvozanatli xulosa chiqarishga undaydi. So‘nggi o‘n yilliklarda muhokama esselari xalqaro til imtihonlari, universitet baholash tizimlari hamda professional akademik muhitlarda tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Biroq, kommunikativ maqsadlari o‘xshash bo‘lishiga qaramay, turli tillarda yozilgan muhokama esselari ko‘pincha o‘ziga xos ritorik an’analar, tashkiliy tuzilishlar va lingvistik me’yorlarni aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi muhokama insholari odatda qat’iy standartlashtirilgan va chiziqli tashkiliy tuzilishga ega bo‘lsa, o‘zbek tilidagi muhokama esselari tuzilish jihatidan nisbatan moslashuvchan bo‘lib, izohlovchi bayon uslubiga ko‘proq moyillik namoyon etadi. Har ikki an’anada ham mantiqiy fikrlash va muvozanatli dalillash muhim o‘rin egallaydi, hamda bog‘lovchi vositalardan foydalanish, muallif ovozi hamda ishontirish usullarida muayyan farqlar kuzatiladi. Olingan natijalar akademik yozuv, kontrastiv ritorika, diskurs tahlili va til ta’limi sohalariga muhim hissa qo‘shadi. Shuningdek, tadqiqot ko‘p tilli ta’lim muhitlarida akademik yozuv ko‘nikmalarini rivojlantirishga intilayotgan o‘qituvchilar va talabalar uchun amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: *muhokama inshosi, akademik yozuv, ingliz tili, o‘zbek tili, kontrastiv ritorika, argumentatsiya, diskurs tahlili, kogeziya, kogerentlik, akademik savodxonlik.*

СТРУКТУРА И РАЗЛИЧИЯ СОЧИНЕНИЕ-ДИСКУССИИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

Академическое письмо играет важную роль в современной системе образования, поскольку позволяет студентам демонстрировать языковую компетентность, аналитическое мышление и способность выстраивать логически обоснованные аргументы. Среди различных видов академического письма эссе-дискуссия занимает особое место, так как побуждает автора рассматривать различные точки зрения по определённой проблеме, прежде чем представить сбалансированный вывод. В последние десятилетия эссе-дискуссия приобретает всё большее значение в международных языковых экзаменах, университетских оценочных системах и профессиональной академической среде. Несмотря на общность коммуникативных целей, сочинение-дискуссия, написанные на разных языках, нередко отражают

различные риторические традиции, организационные модели и языковые нормы.

Результаты исследования показывают, что эссе-дискуссии на английском языке, как правило, следуют строго стандартизированной и линейной организационной структуре, тогда как эссе-дискуссии на узбекском языке характеризуются большей структурной гибкостью и более выраженной склонностью к объяснительному изложению материала. Хотя обе традиции подчёркивают важность логического рассуждения и сбалансированной аргументации, различия наблюдаются в использовании дискурсивных маркеров, авторской позиции и средств убеждения. Полученные результаты вносят вклад в развитие исследований в области академического письма, контрастивной риторики, дискурс-анализа и языкового образования. Кроме того, исследование предоставляет практические рекомендации преподавателям и обучающимся, стремящимся совершенствовать навыки академического письма в многоязычной образовательной среде.

Ключевые слова: *сочинение-дискуссия, академическое письмо, английский язык, узбекский язык, контрастивная риторика, аргументация, дискурс-анализ, когезия, когерентность, академическая грамотность.*

INTRODUCTION

The ability to communicate ideas effectively through writing has become one of the most essential skills in contemporary education. In academic settings, writing serves not only as a means of expressing knowledge but also as a tool for demonstrating critical thinking, analytical reasoning, and intellectual engagement with complex issues. As educational systems increasingly emphasize student-centered learning and independent inquiry, academic writing has gained greater significance across various disciplines. Students are expected to produce well-structured texts that present ideas logically, support arguments with evidence, and address different perspectives on a given topic.

Among the many genres of academic writing, the discussion essay is widely recognized as one of the most challenging and intellectually demanding forms. Unlike descriptive essays, which primarily present information, or narrative essays, which focus on storytelling, discussion essays require writers to evaluate opposing viewpoints and construct balanced arguments. The purpose of a discussion essay is not simply to persuade readers to accept a particular opinion but rather to explore an issue from multiple perspectives and arrive at a reasoned conclusion based on careful analysis.

The increasing popularity of international language proficiency examinations has further enhanced the importance of discussion essay writing. Tests such as IELTS, TOEFL, and Cambridge English examinations frequently assess candidates' ability to discuss controversial issues, compare viewpoints, and present coherent arguments. Consequently, understanding the conventions of discussion essay writing has become a priority for students seeking academic and professional success.

English academic writing has developed a highly structured tradition that emphasizes clarity, coherence, and objectivity. Writers are generally expected to organize ideas according to established conventions, including a clear introduction, logically developed body paragraphs, and a concise conclusion. These conventions have evolved through centuries of academic practice and are widely accepted in universities and research institutions around the world.

Uzbek academic writing, while sharing many common goals with English academic discourse, has developed within a different linguistic and cultural context. Traditional approaches to writing in Uzbek often place greater emphasis on explanation, contextualization, and gradual development of ideas. As a result, the organization and presentation of arguments may differ from those commonly found in English discussion essays. These differences are particularly relevant in multilingual educational settings where students are required to write in both languages.

The comparison of discussion essay writing in English and Uzbek is therefore important for both theoretical and practical reasons. From a theoretical perspective, it contributes to the field of contrastive rhetoric by examining how different linguistic and cultural traditions influence written discourse. From a practical perspective, it provides valuable insights for teachers, curriculum developers, and students seeking to improve academic writing skills across languages.

The present study aims to investigate the structural organization and distinguishing features of discussion essays in English and Uzbek. By examining similarities and differences in essay composition, argumentation strategies, linguistic features, and rhetorical conventions, the study seeks to contribute to a deeper understanding of academic writing practices in both languages.

Academic writing has been extensively studied by scholars in applied linguistics, discourse analysis, and educational research. One of the earliest and most influential contributions to the study of cross-cultural writing was made by Kaplan (1966), who introduced the concept of contrastive rhetoric. According to Kaplan,

different cultures organize written discourse in distinct ways, and these organizational patterns influence how arguments are developed and presented.

Subsequent studies expanded this perspective by examining the relationship between language, culture, and academic communication. Connor (1996) argued that writing conventions are deeply embedded within educational traditions and social expectations. Consequently, students learning a second language often encounter difficulties because they transfer rhetorical patterns from their native language into the target language.

Research on English academic writing consistently emphasizes the importance of coherence, cohesion, and logical organization. Hyland (2019) notes that successful academic writing requires writers to establish clear relationships between ideas and guide readers through the argument effectively. Similarly, Swales and Feak (2020) highlight the role of genre conventions in shaping academic texts and argue that understanding these conventions is essential for effective communication.

Discussion essays have attracted particular attention because they require writers to engage with competing viewpoints. Oshima and Hogue (2017) describe discussion essays as texts that present different sides of an issue before reaching a balanced conclusion. Such essays encourage critical thinking and help learners develop analytical skills.

Studies of Uzbek academic writing remain relatively limited compared to research on English writing. However, available literature suggests that Uzbek academic discourse tends to favor explanatory approaches and extensive contextualization. Writers often devote considerable attention to background information before introducing central arguments. This tendency reflects broader cultural preferences for indirectness and comprehensive explanation.

Recent educational reforms in Uzbekistan have increased interest in international academic writing standards. Universities increasingly require students to produce research papers, essays, and reports that align with global conventions. As a result, understanding the similarities and differences between English and Uzbek writing practices has become increasingly important.

Despite growing attention to academic writing, relatively few studies have specifically examined discussion essays from a comparative English-Uzbek perspective. The present research seeks to address this gap by providing a detailed analysis of structural and rhetorical features characteristic of discussion essays in both languages.

Research Methodology

The study employs a comparative qualitative approach to analyze discussion essays written in English and Uzbek. The research materials consist of academic writing textbooks, IELTS preparation materials, university writing guides, and student essays collected from higher education institutions. The selected essays cover a range of topics, including education, technology, environmental issues, social development, and cultural change.

The first stage of the research involved identifying common structural components of discussion essays. Introductions, body paragraphs, and conclusions were examined to determine how writers organize information and develop arguments. Particular attention was given to thesis statements, topic sentences, supporting evidence, and concluding remarks.

The second stage focused on linguistic analysis. Lexical choices, discourse markers, grammatical structures, and cohesive devices were identified and compared. This analysis aimed to reveal similarities and differences in the linguistic realization of argumentative discourse.

The third stage examined rhetorical and stylistic characteristics. Factors such as writer stance, persuasive strategies, paragraph development, and audience awareness were analyzed within the framework of contrastive rhetoric. The findings were then interpreted in relation to broader educational and cultural contexts.

The methodological combination of structural, linguistic, and rhetorical analysis allows for a comprehensive examination of discussion essay writing practices in English and Uzbek. Such an approach provides insights not only into textual features but also into the communicative principles underlying academic writing in both languages.

Results and Discussion

Structural Organization of Discussion Essays

The analysis demonstrates that discussion essays in both English and Uzbek generally follow a three-part structure consisting of an introduction, body, and conclusion. This shared organizational framework reflects the common objective of presenting and evaluating multiple viewpoints before reaching a final judgment.

In English academic writing, the introduction typically begins with a general statement about the topic, followed by a more specific discussion of the issue and a thesis statement outlining the scope of the essay. This structure helps readers understand the purpose and direction of the discussion from the outset. Clear thesis

statements are considered essential because they establish expectations and guide readers through the argument.

In contrast, Uzbek discussion essays often provide more extensive contextual information before introducing the main issue. Writers may begin by discussing historical, cultural, or social aspects related to the topic. While thesis statements are present, they are sometimes expressed less explicitly than in English essays. This difference reflects broader rhetorical traditions that prioritize gradual development of ideas.

Both English and Uzbek essays typically conclude with a summary of the main arguments and a final evaluation. However, English conclusions tend to be concise and focused, whereas Uzbek conclusions may include broader reflections and recommendations.

The introduction plays a crucial role in establishing the foundation of a discussion essay. English introductions are generally characterized by brevity and precision. Writers are encouraged to move from general background information to a clear statement of the issue and a concise thesis. This approach promotes efficiency and helps maintain reader engagement.

Uzbek introductions, by comparison, often provide more detailed explanations of the topic. Writers may include definitions, historical references, or examples before presenting the central issue. Such elaboration reflects educational practices that emphasize contextual understanding and comprehensive explanation. Despite these differences, both traditions recognize the importance of introducing the topic effectively and preparing readers for the subsequent discussion.

One of the defining features of discussion essays is the presentation of contrasting viewpoints. In English essays, body paragraphs are usually organized according to a clear pattern. Each paragraph focuses on a single argument and includes a topic sentence, supporting evidence, explanation, and, where appropriate, evaluation. This organizational strategy enhances coherence and allows readers to follow the argument easily. The use of examples, statistics, expert opinions, and research findings strengthens the credibility of the discussion.

Uzbek discussion essays also present opposing viewpoints, but the boundaries between arguments may be less rigidly defined. Writers often integrate explanation and evaluation within the same paragraph. Although this approach can create a more natural flow of ideas, it may sometimes reduce structural clarity. The analysis suggests that explicit paragraph organization contributes significantly to the effectiveness of English discussion essays and may serve as a useful model for students learning academic writing.

Cohesion and Coherence

Coherence refers to the logical connection of ideas within a text, while cohesion involves the linguistic devices used to create these connections. Both qualities are essential for successful discussion essay writing. English essays rely heavily on discourse markers such as *however*, *moreover*, *nevertheless*, *consequently*, *therefore*, and *in contrast*. These expressions signal relationships between ideas and guide readers through the argument. Topic sentences and concluding sentences further contribute to coherence by clearly indicating the purpose of each paragraph.

Uzbek essays also employ cohesive devices, including *biroq*, *shunga qaramay*, *natijada*, *bundan tashqari*, and *shu bilan birga*. However, coherence is often achieved through semantic relationships and contextual continuity rather than explicit transitional markers. As a result, readers may need to infer connections between ideas more actively. The findings indicate that the use of explicit discourse markers is one of the most significant distinguishing features of English discussion essays.

The lexical analysis reveals notable differences in vocabulary selection. English discussion essays frequently employ formal academic vocabulary and discipline-specific terminology. Words such as *significant*, *controversial*, *beneficial*, *detrimental*, *perspective*, and *implication* are common. Academic vocabulary contributes to precision and objectivity. Writers are expected to avoid informal language and maintain an appropriate academic register throughout the essay.

Uzbek discussion essays also utilize formal vocabulary but often include more explanatory and descriptive expressions. The language may be slightly more elaborate, reflecting traditional preferences for detailed exposition. Furthermore, cultural references and examples are more commonly integrated into the discussion. Despite these differences, both languages emphasize the importance of accurate and contextually appropriate vocabulary.

English discussion essays frequently employ complex grammatical structures, including subordinate clauses, conditional sentences, and passive constructions. Modal verbs such as *may*, *might*, *could*, and *should* are commonly used to express varying degrees of certainty.

Another characteristic feature is the use of hedging. Expressions such as *it appears that*, *it is likely that*, and *many researchers suggest* enable writers to present claims cautiously and objectively. Uzbek discussion essays also make use of complex sentence structures, although direct statements are generally more common. Writers may express conclusions with greater confidence and certainty than is typically expected in English academic discourse.

These grammatical differences reflect distinct academic traditions regarding the expression of authority and certainty.

Rhetorical and Cultural Differences

The comparison highlights important rhetorical differences between English and Uzbek discussion essays. English academic writing emphasizes objectivity, neutrality, and balanced evaluation. Writers are expected to consider multiple viewpoints and avoid overly subjective judgments.

Uzbek writing traditions, while increasingly influenced by international standards, often allow greater writer visibility. Personal observations and evaluative comments may be incorporated more freely into the discussion. This tendency reflects cultural preferences for direct engagement and personal responsibility in communication. Educational traditions also influence rhetorical choices. English-speaking academic environments generally prioritize independent argumentation and critical evaluation. Uzbek educational contexts have historically placed greater emphasis on explanation and knowledge transmission, although this trend is gradually changing.

Educational Implications

The findings have important implications for language teaching and academic writing instruction. Students learning English as a foreign language often encounter difficulties because they transfer rhetorical patterns from their first language into English writing. Understanding structural and rhetorical differences can help educators design more effective teaching materials and instructional strategies. Explicit instruction in essay organization, paragraph development, discourse markers, and academic vocabulary can significantly improve students' writing performance. At the same time, educators should recognize the value of students' existing rhetorical traditions and encourage the development of flexible writing skills that can be adapted to different contexts.

In multilingual educational environments, comparative approaches to writing instruction may be particularly beneficial. By examining similarities and differences between languages, students can develop greater awareness of audience expectations and communicative conventions.

CONCLUSION

The present study examined the structural and rhetorical characteristics of discussion essays in English and Uzbek through a comparative analysis. The findings demonstrate that both writing traditions share a common commitment to logical reasoning, balanced argumentation, and coherent organization. Nevertheless,

significant differences exist in essay structure, linguistic features, and rhetorical strategies.

English discussion essays are generally characterized by a highly standardized organizational pattern, explicit thesis statements, clearly defined paragraph structures, and extensive use of discourse markers. These features contribute to clarity, coherence, and reader accessibility. Uzbek discussion essays, while increasingly influenced by international academic standards, tend to exhibit greater flexibility in organization and a stronger emphasis on contextual explanation. The analysis also revealed differences in lexical choice, grammatical structures, and writer stance. English academic discourse favors objectivity, hedging, and impersonal presentation, whereas Uzbek writing may allow more direct evaluation and personal engagement. These distinctions reflect broader cultural and educational traditions that shape academic communication.

Understanding these similarities and differences is essential for students, teachers, and researchers involved in multilingual education. Greater awareness of cross-cultural writing conventions can facilitate more effective teaching, improve academic writing instruction, and support successful participation in international academic communities.

In conclusion, the study contributes to the growing body of research on contrastive rhetoric and academic writing. Future research may expand the scope of analysis by examining larger corpora of student essays and exploring the impact of educational reforms on writing practices in different linguistic contexts.

REFERENCES:

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 280 b.
2. Arutyunova N.D. Diskurs // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar. – M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1990. – S. 136–137.
3. Bailey S. Academic Writing: A Handbook for International Students. – 5th ed. – London: Routledge, 2018. – 334 p.
4. Biber D., Conrad S. Register, Genre and Style. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 344 p.
5. Coffin C., Curry M.J., Goodman S., Hewings A., Lillis T., Swann J. Teaching Academic Writing. – London: Routledge, 2003. – 352 p.
6. Connor U. Contrastive Rhetoric: Cross-Cultural Aspects of Second-Language Writing. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 201 p.

7. Connor U. Intercultural Rhetoric in the Writing Classroom. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011. – 248 p.
8. Flowerdew J. Academic Discourse. – London: Routledge, 2013. – 278 p.
9. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.
10. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – 3rd ed. – London: Arnold, 2004. – 700 p.
11. Hamp-Lyons L., Heasley B. Study Writing: A Course in Writing Skills for Academic Purposes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 214 p.
12. Hyland K. Academic Discourse: English in a Global Context. – London: Continuum, 2009. – 256 p.
13. Hyland K. Second Language Writing. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 273 p.
14. Jordan R.R. Academic Writing Course. – Harlow: Pearson Education Limited, 1999. – 404 p.
15. Kaplan R.B. Cultural Thought Patterns in Inter-Cultural Education // Language Learning. – 1966. – Vol. 16. – No. 1–2. – P. 1–20.
16. Leki I. Academic Writing: Exploring Processes and Strategies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 298 p.
17. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2007. – 192 b.
18. Mengliyev B.R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2018. – 400 b.
19. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3-jild. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 368 b.
20. Swales J.M., Feak C.B. Academic Writing for Graduate Students. – 3rd ed. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 2012. – 312 p.
21. Oshima A., Hogue A. Writing Academic English. – 5th ed. – New York: Pearson Education, 2014. – 336 p.
22. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 124 b.
23. Zemach D.E., Rumisek L.A. Academic Writing from Paragraph to Essay. – Oxford: Macmillan Education, 2005. – 140 p.

GENERAL LEXICAL CLASSIFICATION OF CONSTRUCTION TERMS IN ENGLISH AND UZBEK.

Sobirov Otabek Qodirovich
Kokand University Andijan Branch, Department of English philology, assistant professor. (PhD)
E-Mail: otabeksobirov774@gmail.com
+998912889077

ANNOTATION

The article scientifically analyzes the fact that the names of terms in the languages being compared include the designation of specific features of a residential building, and today the classification of the features of construction terms in both languages is a general description of the objects of research that distinguish residential buildings from each other and study their functional purpose and purpose.

Key words: *structure, hierarchical, conceptual, semantic feature, buildings, lexeme, architectural.*

АННОТАЦИЯ

В статье проводится научный анализ того факта, что названия терминов в сравниваемых языках включают обозначение специфических особенностей жилого здания, и что сегодня классификация особенностей строительных терминов в обоих языках представляет собой общее описание объектов исследования, отличающих жилые здания друг от друга и изучающих их функциональное назначение и предназначение.

Ключевые слова: *структура, иерархический, концептуальный, семантическая особенность, здания, лексема, архитектурный.*

INTRODUCTION

The thematic classification carried out in our study covers general construction terminology, but the main focus is on the terms used in the construction of residential and civil buildings and their production technology. The main source of research in construction terminology is the hierarchical relationships of lexemes and the relationships between their units in relation to reality (concepts, processes, phenomena, objects) in the construction industry, as well as the relationships characterizing construction terms as units of the language system. The analysis of semantic relationships in the study of construction industry terms reveals the complex semantic relationships between its components. This is a reflection of the hierarchical relationships between the words adopted in this field.

During the study, we divided construction terms into the following categories:

1. Terms that express concepts by defining them and their functional types.

2. A group of terms used in production processes.

Construction structures is one of the main groups of hierarchical relationships that include terms related to the technology and organization of construction work. This group represents the conceptual categories of each independent branch of the construction industry. When expressing concepts through the terms construction structures, information is mainly determined about the types of structures and their functional parts. This includes, for example, various types of buildings, structures and other construction objects, as well as the purpose-specific parts of each structure (technical or functional aspects that distinguish it from other parts).

LITERATURE ANALYSIS AND METHODS.

In addition, the terms used in the production areas are related to the organization of construction work and construction production technology, and they illuminate the processes in this area. These terms cover building materials, equipment and construction technologies, through which production processes and the order of construction work are determined. The terms included in this group are aimed at optimizing the process of organizing construction work and highlighting its technical aspects. Thus, the connection between building structures and production technology is based on a certain order and structure in the hierarchical system of this area.

Depending on the structure of the groups, each of them uses specific terms, for example: building, edifice, house, housing, hotbed, workshop, boiler-room, barn, pontoon - bridge, tower, ferry, saw-mill, clubhouse, room- construction site, room, cell, barbershop, hospital, hotel, kitchen, shop, stadium, amphitheatre, bridge, staircase, health center, factory; earth works - construction, industrialization, construction technological operations, roofing, strengthening, sanitation, decoration, registration, patching, mechanical, repair, sorting; earth works - earth works; boring and blasting work; pile works - pile works; timber (wood) works; concrete and reinforced concrete works - concrete and reinforced concrete works; installation of construction works - installation building construction;

The above examples allow us to divide construction terms into different groups. However, in the analysis of terms denoting types of buildings and their components, secondary terms that define the structural characteristics of civil buildings are more widely used. In our study, terms denoting the characteristics of various construction structures, construction tools, materials, and building components were studied.

The general semantic features of construction terms are expressed in the differential semantic formula: *"objects + construction", "structure"*. Here, the term

construction, despite its polysemy, refers not only to buildings and structures, but also to *"contract"*. Thus, the term *"construction"* is used to denote objects and building structures in general, including "engineering structures" (for example, technical buildings, bridges, dams, galleries, etc.).

RESULTS AND DISCUSSION.

In our study, the term "construction" reflects the relationships between concepts and realities used to describe the types and characteristics of construction structures. This concept constitutes a semantic field that includes several lexical and thematic groups. First of all, "technical and non-technical structures" are divided into semantic groups, which are divided into terms denoting engineering structures, that is, types of buildings and their characteristics. This approach allows for a more precise and systematic analysis of construction terms. The terms "engineering structures" include: *dam, gallery, gas well, gas pipeline, underground tunnel, mine, underground workings, drip irrigation, zone, airport, administration, airport, hangar, etc.: pier, mast, tower, subway, tube; reservoir, canal, irrigation canal, hydroelectric power station, port, seaport, airfield, aerodrome, airport building, hangar, shed,* etc.

Describing the semantic relations of terms denoting non-technical structures with the general classification feature of the first group of terms mentioned above, he emphasizes that they are expressed in the opposition of the concepts of "construction-buildings". This opposition distinguishes the terms from the group "construction" with the differential feature of "buildings" in a hierarchical relationship, as usual. The term "building" in English and Uzbek is semantically *bino, imorat, xona, building, edifice, construction, house* expressed in the form of a generalized meaning.

It is known that the lexeme used for each field is interconnected with concepts that contain various meanings intended for human life and activity. The following terms are also terms related to the construction field, and they are directly based on the human factor: *saroy, bino, uy, kvartira, yer uy, uy, mehmonxona, zavod, tovuqxona, restoran, poezd stansiyasi, dorixona, ko'p qavatli bino - construction, room, dug-out, court, poultry farm, poultry house, sitting room, restaurant, pier, weir, policlinic, three — point front* and etc.

The differential classification feature "Building and its types" unites these terms on the basis of lexical-semantic relationships and reflects the categorical relationships between terms and concepts in the construction industry. Also, relationships are established between terms in the construction industry on the following criteria:

1. Terms denoting the classification features of the construction industry according to its functional purpose.

2. Terms denoting the quality and design features of the construction industry.

Terms denoting the classification features of the construction industry according to its functional purpose can be divided into the following groups:

1.Terms denoting types of civil buildings: *yotoqxona, lager, sirk, uy, kutubxona, sartaroshxona, xona, kasalxona, hammom, dorixona - block-house, dining room, mess room, wainhouse, building, palace, civil building, castle, mud-house, cabin, cottage, detached-house, private-residence, domestic building.*

2. Terms denoting industrial and agricultural buildings:*zavod, fabrika, ustaxona, korxona, ipak qurti korxonasi, shisha tolali zavod, sement zavodi, paxta zavodi, firma, tovuqxona, garaj, veterinariya punkti, ustaxona, omborxona, molxona, otxona, dala sihatgohi, chorvachilik - works, factory, plant, brickfield, motor, furriery, boilerroom, workshop, hotbed, greenhouse, dairy farm, farm, forcing bed.*

The above groups show the features of the classification of construction terms according to their functional purposes and emphasize that these groups consist of the most common subgroups in terms of quantity and quality. The semantic differential feature that distinguishes these terms from other groups is manifested by the term that expresses their general meaning. In this case, *"fuqarolik binosi - civil building"* and the term reflects the basic conceptual structure of the term system. Thus, a comparison of the conceptual relationships of the terms of a small group shows that when these terms are combined with others, the *"task and purpose"* acquires a value that creates common semantic meanings. For example: *dormitory, cinema building, circus building, exhibition building, boarding house building, recreation room, teahouse, concert hall building, gym building, hotel building, residential building.*

The semantic feature (sema) "function, purpose" is especially evident in the interpretation of the above terms: *housing - "a building intended for household services", cinema - "a building for the performance of a theater or the screening of films", boarding house - "a type of hotel with a full range of facilities for its residents"; hotel - a furnished house"; hotel - "a house rented for living together"*, etc. At the same time, semantic analysis reveals the meanings of all terms of this subtype, which are expressed as "dwelling place" - "non-dwelling place". For example: *for dwelling place: housing, sanatorium, room, rental house, house, hotel, courtyard, warehouse, kitchen, pharmacy, market, university, college, enterprise, school*, etc. Each word of the first row semantically expresses the general feature "dwelling place, dwelling", while the second row of civil buildings combines common semantic features, namely "purpose of carrying out a certain activity" (for example, study, work, etc.). While the first row includes terms denoting residential buildings and their parts, the second row collects public buildings.

The differential semantic feature "building + residential building + goal + community" is subspecific to the typical differential feature "building + citizenship" and semantically divides this subtype into two main types. The terms in the "building + residential" group are interconnected on a semantic basis and are expressed in the most general form by words such as *"dwelling, residential building, hotel, place of residence, place, house, address"*. In the semantic structure of the above series of words, the meanings of *"dwelling"* and *"place of residence"* are the main ones. At the same time, the "value of correlation" is important in the semantics of the following words: *dwelling, place, place.* In these words, the semantic correlation meaning is often associated with suffixes and is expanded by the suffix -goh, which forms nouns expressing the meanings of "place, place of residence, address".

In Uzbek, the word "room" is the main core lexical unit for expressing the meaning of *"dwelling place"*.

Taking into account the above, we have distinguished the terms describing residential buildings by construction materials in the languages being compared and divided them into groups:

1. Houses built using wood; **in English:** *tent, marquee, block - house, logo - house, ready cut - house, cabin, hut, shack, peasant house;* **in Uzbek:** *yog‘och uy, chodir, hujra, masjid, chaft (tarixiy).*

2. Loy va tuproq materiallari orqali qurilgan uylar: **in English:** *adobe, cob-house, clay-walled -cottage, wattle-house;* **in Uzbek:** *paxsa uy, shuvoq uy, paxsa devor, loy devorli kotej.*

3. Panel va beton materiallari orqali qurilgan uylar: *ingliz tilida: lane - tube - house, precast concrete-house; o‘zbek tilida: beton uy, temir-beton uy, katta bino, tosh bino.*

4. Tosh materiali orqali qurilgan uylar: **in English:** *stone building, granite building, marble building;* **in Uzbek:** *tosh bino, granit bino, marmar bino.*

The relationships between the languages being compared in expressing certain concepts within the framework of the above construction terms are sometimes related to economic relations. This leads to the difficulty of translating certain concepts into one language or another or finding an exact equivalent.

In the natural geographical environment, construction work was limited to the use of certain materials, which is expressed, first of all, in the semantics of the terms given in both languages. For example, the semantic structure of the terms in the second group, the term "adobe-clay", does not always coincide in both languages. In English, these terms often refer to houses made of mud, that is, "mud huts".

Among the terms denoting residential buildings in the languages being compared, the largest group is the terms naming parts of the building: **in Uzbek:** *podval, daxliz, bolaxona, ayvon, peshayvon;* **in English:** *apnek, attic, ante - chamber, ante - room, drying - room, retiring* and etc. As can be seen from the examples given, a residential building is a multifunctional structure consisting of a whole system of parts and compartments that perform specific functions in a person's life and ensure his normal rest and work.

The study of construction terms reflects the unique features of the worldview of each people, namely the development of culture, traditions, and social origin. This leads to some differences in the structure of terms in the languages being compared.

In English and Uzbek, there are words denoting parts of the house, and when dividing them into groups, we also observed the meanings of secondary formation. These were divided into two subgroups: *"turar joy va turar joy bo'lmagan" – "habited-house - inhabited house".*

The semantic relationships between the terms denoting the parts of a house show that, although the two languages are similar in terms of general features in designating the parts of a house, there are significant differences in reality, which arise due to the architectural features and the specific functional parts of the houses of the two peoples. These differences mainly arise from the specific structural and functional systems of each language. However, in general, there are also areas where the functional parts of a building correspond to each other. For example, we can take the following words as an example: **in English:** *adit, entrance, staircase, verandah, mud room, antechamber, anteroom, hole, cloak ~ room, bathroom, kitchen, bedroom, roof, cellar, toilet, annex, children's – room;* **in Uzbek:** *zinapoya, ayvon, peshayvon, balkon, bolaxona, yarim balkon, koridor, daxliz, zal, bolalar uyi, hammom, ayvon, oshxona, yotoqxona, tom, podval, qo'shimcha bino.*

In some cases, we can observe cases where the lexemes in the languages being compared are contradictory or different. We express the meanings of the word "entry" in English and Uzbek with the following words: *"adit, porch, doorway - kirish, yo'lak, eshik".* However, in literary language, this word is also used as *"threshold."* The words *"corridor, corridor, porch, door"* and their English equivalents *"corridor, passage"* refer to passages that connect one part of a house or building to another.

We also touched on some of the specific features of defining the concept of stairs in Uzbek and English. However, these differences also apply to stairs in multi-storey residential buildings. In Uzbek *"pillapoya, zina, zinapoya, pog'ona"* so'zlari ingliz tilidagi *"main staircase" "oldi pillapoya, oldi zinapoya va orqa pillapoya*

(yordamchi pillapoya yoki qora yo‘lak)” in English “back staircase” as we can see, the word "pag‘ana" also corresponds to the meaning of the word "stair".

It is clear that in Uzbek *"pillapoya, zina, zinapoya, pog‘ona"* words in English *“stair, corridor, passage”* so‘zlari bilan chog‘ishtirilganda, ular orasidagi sezilarli xususiyatlar borligi aniqlanadi. Their differences are based on the appearance and location of the object, and the meaning of the sentence is formed by its use.

Let’s pay attention to another word, the Uzbek word "mehmonkhona" is similar to the English word "mehmonkhona" *“drawing-room, sitting-room, parlour, reception- room, guest-room, guest-chamber”* in the meaning of words like "and", each of these words is distinct from the other. For example, in English, *“guest-room, guest-chamber”* corresponds to the Uzbek word “mehmonkhona (a room intended for guests)”. However, the semantic meanings of the following words are defined and indicated: *a) sitting-room, parlour – oddiy mehmonxona (ortiqcha dabdaba bo‘lmagan); b) living-room, with drawing-room – kunduz kunda foydalaniladigan mehmonxona (turistlar va dam olishga boruvchilar uchun); v) reception-room, drawing –room - dabdabali mehmonxona, bezatilgan mehmonxona (zodagonlar uchun)* cannot be used outside of their meaning. The word *“drawing-room”* above is distinguished by its qualitative characteristics as being decorated with works of fine art (paintings and sculptures, landscapes). It was studied that the lexeme *“mehmonkhona”* in Uzbek is equivalent to the semantic meaning of the words *“sitting-room, parlor, living-room, with drawing-room, reception-room, drawing-room”* in English.

When we turn to the words expressing the concept of “kitchen” in English, we have witnessed the significant presence of unique features in lexemes. **In English**, 1. The word *“dining-room”* corresponds to the Uzbek meaning of “common kitchen”; 2. The word *“breakfast-room”* means “a kitchen intended only for breakfast (it does not work at other times)”; 3. *“recreation-room”* is a dining room when going on vacation or traveling. The semantics of the following words in English are used to designate a special dining room in institutions: 1) *dining-hall, mess* – a dining room in educational institutions; 2) *mess-room* – a soldiers’ dining room in military units; 3) cook-shop, eating-house – a cafeteria, cafe in a noisy city; 4) *grill-room* – a kitchen designed only for poultry products; 5) *pub, pigsty, pig* – although there are types of kitchens intended for the consumption of smoked products, they can be described in a general sense by the word "dining-rooms". This feature characterizes each thematic group as part of this type separately and the entire composition of terms of this type. This can be compared in the following selected group of terms:

1. Names of buildings intended for educational purposes in places: in Uzbek: *maktab, institut, universitet;* in English: *university, institute, school;*

2. Names of buildings intended for human health in places: in Uzbek: *kasalxona, boshpana, tug‘ruqxona, muolajaxona, klinika, sanatoriy, dorixona, malhamxona, rentgenografiya, jonlantirish binosi;* in English: *hospital, chemist’s, chemist’s shop, drug-store, maternity home, maternity hospital, lying-in home, lying-in hospital, delivery room, policlinic, nursing-home, mad-room;*

3. Names of cultural institution buildings: in Uzbek: *madaniy-maishiy binolar; kutubxona, suratga olish uyi, rasmchilar uyi, madaniyat uyi, madaniyat saroyi, teatr, kinozal, majlislar uyi, kutubxona, kuzatuv maydonchasi;* in English: *library, reading-room, pavilion, exhibition pavilion, museum;*

4. Names of sports facilities: in Uzbek: *sport inshootlari, stadion, arena, sport maydonchasi, sport klubi, sport saroyi, tenis korti, sport zali, suzish havzasi, avtomobil poyga maydonchasi;* in English: *gym hall, court, stadium, sport hall, pool, cycle track, hippodrome;*

5. Names of business establishments: in Uzbek: *do‘kon, bozor, yo‘lak, unversal do‘kon, kitob do‘koni, chodir do‘kon, butik, chodir, tim, bit bozori;* in English: *covered, market, kiosk, booth, bookstall, tray, pagoda, market-building, tent, marquee, penthouse;*

6. Names of buildings intended for rent and guests: in Uzbek: *mehmonxonxona, qasr, saroy ;* in English: *hotel, inn, boarding-house;*

7. Names of public services buildings: in Uzbek: *sartaroshxona, ustaxona, soatni ta’mirlash ustaxonasi, poyabzal ta’mirlash ustaxonasi, tsex (ustaxonalarni birlashtiruvchi tsex);* in English: *photographer ‘s, hairdresser ‘s, work-shop, shoe-work-shop, clock repair shop;*

8. Names of buildings of industrial and agricultural enterprises: in Uzbek: *zavod, g‘isht ishlab chiqarish zavodi, sement zavodi, kombinat, ipak fabrikasi, yog‘ochni qayta ishlash zavodi, temir-beton zavodi, qurilish asboblari zavodi, poyabzal fabrikasi, ustaxona, ombor, tovuqxona, otxona, molxona, qozonxona, ferma, shipang, issiqxona, boshqaruv binosi, garaj;* in English: *works, factory, plant, reinforced concrete construction works, brickfield, cement - works, motor automobile works, smithy, forge, farriery, boiler - room, boiler - house, boiler - shop, workshop, hot bed, green - house, forcing bed, farm, poultry, poultry farm, cow - shed, dairy, dairy farm, cattle - breeding farm, garage etc.*

Although the above groups differ from residential buildings, we have witnessed the use of the names of some buildings in everyday life in the names of residential buildings.

CONCLUSION

In conclusion, the type of terms used in the naming of residential buildings of civil buildings was considered. The general semantic analysis showed the connections between the realities in the terminology system and their lexical-semantic relations. In general, the history of the formation of the lexemes studied in the dictionaries of the languages being compared, the cultural traditions of housebuilding, the architectural specificity of the construction of residential buildings and their differences among peoples were studied.

The terms specific to non-residential buildings include building terms related to various social, everyday, cultural aspects of human life, as well as its activities. A general description of the principles of semantic association of terms of this type shows that the main feature of their interconnection is thematic association, the basis of which is the meaning of the functional purpose.

REFERENCES

1. Safarov Sh. Semantics. T., 2013. -340 p.2.
2. Krysin L.P. Tolkovyy slovar inoyazychnykh slov. - Moscow: Eksmo, 2010. - 944 c.
3. A. Sobirov. Researching the lexical level of the Uzbek language based on the principle of the system of systems. - T. Spirituality. 2004.
4. HornbyA.S. OXFORD Advanced Learner*s dictionary. sixth edition/ Edited by Sally Wehmeier. OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2000. P. -581-582-583 pages.
5. Webster’s third international dictionary of the English language. Könemann. 1993.
6. Kandelaki T.L. Semantics and motivation terms. - M.: Nauka, 1977. - 7 p.
7. Reformatsky A.A. Thoughts about terminology // Sovremennye problemy russkoy terminolii. - M.: Nauka, 1986. - 11 p.
8. Cambridge Advanced Learners’ Dictionary. Oxford publishing house 2006. – 1129 p.
9. N.Saloydinova. Lexical and semantic properties of architectural and construction terms: Philological sciences, doctor of philosophy. diss. – Tashkent, 2023. P.– 55.
10. N. Gafurova. Issues of translation of construction terms into Uzbek, English and Russian: Philological sciences, doctor of philosophy. diss. – Andijan, 2017. P.– 151.
11. B.Razikov Semantic description in the study of terminology or analysis of words close to terminology.
12. T. K. Jurayev. Determining the lexical-semantic relationships of Uzbek and Tajik construction terms within the framework of industrial technical terminology

SOCIO-CULTURAL FEATURES OF SPEECH ACTS IN UZBEK AND ENGLISH LITERARY DISCOURSE

Kasimova Fatima Turgunovna
UzSWLU, First English Faculty, Senior teacher

ABSTRACT

This article explores the pragmatic and cultural functions of speech acts in Uzbek and English literary works, focusing on how language reflects social values, cultural norms, and interpersonal relationships. Drawing on Speech Act Theory, the study examines representative examples from selected Uzbek and English literary texts to identify the use of assertive, directive, commissive, expressive, and declarative speech acts. The analysis reveals that speech acts in literature serve not only communicative purposes but also convey culturally specific meanings related to politeness, respect, social hierarchy, and collective identity. While English literary discourse tends to emphasize individual intentions and direct communication, Uzbek literary works frequently reflect indirectness, deference, and community-oriented values. The comparative investigation demonstrates that cultural context significantly influences the form, interpretation, and pragmatic functions of speech acts. The findings contribute to cross-cultural pragmatics and literary linguistics by highlighting the relationship between language use and cultural representation in literary discourse.

Keywords: *speech acts, pragmatics, culture, literary discourse, Uzbek literature, English literature, cross-cultural communication, Speech Act Theory.*

INTRODUCTION

Language is not merely a means of conveying information; it is also a powerful tool for performing actions, expressing intentions, and maintaining social relationships. The study of speech acts, which originated from the works of J. L. Austin and was further developed by John R. Searle, has significantly contributed to understanding how utterances function in communication. According to Speech Act Theory, speakers perform various actions through language, such as making statements, giving commands, expressing emotions, making promises, and declaring social changes. These actions, known as speech acts, are influenced not only by linguistic structures but also by cultural and social conventions.

In literary discourse, speech acts play a crucial role in shaping characters, developing plots, and reflecting the cultural values of a particular society. Literary works provide rich examples of authentic communicative situations in which

characters use language to achieve specific goals and negotiate social relationships. Through the analysis of speech acts, researchers can gain deeper insights into the pragmatic mechanisms underlying literary communication and the cultural norms embedded in language use.

The relationship between language and culture has long been a central concern in pragmatics and cross-cultural communication studies. Different cultures employ speech acts in distinct ways depending on social expectations, politeness norms, hierarchical relations, and collective values. Uzbek and English societies, while sharing universal communicative functions, differ considerably in their approaches to expressing respect, authority, solidarity, and interpersonal distance. These cultural differences are often reflected in literary texts, where speech acts serve as indicators of social identity and cultural worldview.

LITERATURE REVIEW

The study of speech acts has become one of the most influential areas of pragmatics since the publication of Austin's (1962) seminal work *How to Do Things with Words*. Austin introduced the idea that utterances perform actions rather than merely convey information. He distinguished between locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts, establishing the foundation for modern Speech Act Theory. Building upon Austin's ideas, Searle (1969) developed a systematic classification of speech acts into representatives, directives, commissives, expressives, and declarations, emphasizing the relationship between linguistic form and communicative intention.

Subsequent research expanded speech act theory by examining the role of context in communication. Grice (1975) proposed the Cooperative Principle and conversational maxims, demonstrating how speakers convey meanings beyond the literal interpretation of utterances. Similarly, Leech (1983) highlighted the importance of politeness in communication, arguing that speech acts are often shaped by social norms and interpersonal considerations. Brown and Levinson (1987) further developed the theory of politeness by introducing the concept of face-threatening acts, explaining how speakers employ various strategies to maintain social harmony and respect.

The relationship between speech acts and culture has attracted considerable scholarly attention within cross-cultural pragmatics. Researchers such as Blum-Kulka, House, and Kasper (1989) demonstrated that speech act realization varies across languages and cultures due to differences in social values, communicative conventions, and politeness norms. Their Cross-Cultural Speech Act Realization Project revealed that requests, apologies, refusals, and other speech acts are expressed

differently depending on cultural expectations. These findings established the importance of considering sociocultural factors in pragmatic analysis.

Speech act studies have also been widely applied to literary discourse. Scholars argue that literary texts provide valuable material for pragmatic investigation because fictional dialogues often mirror real-life communicative behavior. Mey (2001) notes that literary language reflects social interaction and cultural assumptions, allowing researchers to examine how characters use speech acts to negotiate power, express emotions, and construct relationships. Short (1996) emphasizes that pragmatic analysis helps reveal implicit meanings and character intentions that may not be evident through purely linguistic examination.

In the context of English literature, numerous studies have explored the pragmatic functions of speech acts in novels, plays, and short stories. Researchers have demonstrated that speech acts contribute to characterization, plot development, and the representation of social hierarchy. Directives, expressives, and commissives, for example, often reveal relationships between characters and their positions within a social structure. Such analyses highlight the interaction between linguistic choices and cultural values embedded in literary works.

In Uzbek linguistics, pragmatic research has developed significantly in recent decades. Scholars such as Mahmudov (2008), Nurmonov (2012), and Safarov (2008) have investigated the relationship between language, communication, and culture, emphasizing the role of pragmatics in understanding speech behavior. Their studies demonstrate that Uzbek communicative practices are strongly influenced by respect for elders, social hierarchy, collectivist values, and culturally specific politeness norms. These factors affect the realization and interpretation of various speech acts in both everyday communication and literary discourse.

Methods

The scrutiny in the article is based on comparative analysis of English and Uzbek commissives. The commissives in both languages possess both similarities and differences. The commissives in these compared languages have been juxtaposed in terms of politeness formulas, hierarchy systems and indirectness/directness. English language is mostly based on directness, individual politeness formulas and hierarchy systems while in Uzbek language, indirectness and veneration for senior members of society is quite important.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of selected Uzbek and English literary works revealed both universal and culture-specific patterns in the use of speech acts. The findings

demonstrate that speech acts function not only as communicative tools but also as markers of social relationships, cultural values, and pragmatic expectations.

Three major categories of speech acts were identified in the corpus: assertives, directives, commissives, expressives, and declarations. Assertives and directives occurred most frequently in both literary traditions, reflecting the central role of information exchange and interpersonal influence in narrative discourse. However, their realization differed across the two cultural contexts.

In English literary texts, assertives were often expressed through direct statements that emphasized individual perspective and personal responsibility. Uzbek literary works, by contrast, frequently employed indirect or mitigated forms that reflected sensitivity to social hierarchy and group-oriented values. This difference suggests that pragmatic choices are closely connected to cultural norms regarding authority, respect, and social cohesion.

Directives provided one of the clearest areas of contrast. English literary characters commonly used relatively direct requests, commands, and suggestions, especially in situations where social distance was minimal. Uzbek literary characters, however, tended to employ honorific expressions, softened imperatives, and indirect requests. These strategies served to preserve interpersonal harmony and demonstrate respect toward elders or socially superior individuals.

For example, requests in Uzbek texts were frequently framed through polite formulae or contextual hints rather than explicit commands. Such patterns align with the broader cultural emphasis on deference and relational balance. The findings support cross-cultural pragmatic research showing that politeness conventions strongly influence the realization of directive speech acts.

Expressive speech acts, including gratitude, apology, congratulations, and sympathy, also reflected important cultural distinctions. English literary works often portrayed emotional expression as a means of conveying individual sincerity and psychological depth. Uzbek literary texts, while equally rich in emotional content, placed greater emphasis on maintaining social solidarity and fulfilling culturally expected forms of respect.

Expressions of gratitude and apology in Uzbek literature frequently contained elaborate politeness markers and references to social obligations. These forms reinforced communal relationships and acknowledged the interconnectedness of individuals within the social group. The data indicate that expressives in Uzbek literary discourse perform both emotional and relational functions simultaneously.

Commissive speech acts, such as promises and commitments, appeared in both corpora but carried somewhat different pragmatic implications. In English texts,

commissives were often linked to personal intention and individual agency. In Uzbek texts, commitments were more closely associated with social responsibility, family expectations, and collective reputation.

This distinction highlights how cultural values shape the interpretation of future-oriented commitments. A promise in Uzbek literary discourse may imply obligations not only to the immediate interlocutor but also to a broader social network. Such findings illustrate the importance of cultural context in understanding the force and significance of commissive acts.

CONCLUSION

This study has examined the pragmatic and cultural functions of speech acts in Uzbek and English literary works from a comparative perspective. The analysis demonstrated that speech acts serve not only as communicative instruments but also as reflections of the cultural values, social norms, and interpersonal relationships represented in literary discourse. While both Uzbek and English texts employ the universal categories of assertives, directives, commissives, expressives, and declarations, their realization varies according to sociocultural expectations and communicative traditions.

The findings revealed that English literary discourse generally favors more direct forms of communication and emphasizes individual intentions, whereas Uzbek literary discourse frequently employs indirectness, politeness markers, and respect-oriented expressions that reflect collectivist values and hierarchical social relations. Directive and expressive speech acts showed particularly significant cultural variation, highlighting the influence of politeness norms and social conventions on language use.

REFERENCES

1. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
2. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (Eds.). (1989). Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies. Ablex Publishing Corporation.
3. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press.
4. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and semantics: Vol. 3. Speech acts (pp. 41–58). Academic Press.
5. Leech, G. N. (1983). Principles of pragmatics. Longman.
6. Mey, J. L. (2001). Pragmatics: An introduction (2nd ed.). Blackwell Publishers.
7. Nurmonov, A. (2012). Lingvistik pragmatika asoslari. Akademnashr.

8. Safarov, Sh. (2008). Pragmalingvistika. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti.
9. Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
10. Searle, J. R. (1979). Expression and meaning: Studies in the theory of speech acts. Cambridge University Press.
11. Short, M. (1996). Exploring the language of poems, plays and prose. Longman.
12. Thomas, J. (1995). Meaning in interaction: An introduction to pragmatics. Longman.
13. Yule, G. (1996). Pragmatics. Oxford University Press.

NON-CONDITIONAL CONSTRUCTIONS AS MEANS OF EXPRESSING CONDITIONALITY

Islom Urol ugli Minnikulov,
Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD),
Associate Professor of Department of English Language Applied Subjects, First English Faculty, Uzbekistan State University of World Languages,
Uchtepa District, Tashkent, Uzbekistan
Email: mr.islom19@gmail.com

ABSTRACT

This research analyzes non-conditional constructions as means of expression of conditional relations. In particular, we analyze non-conditional structures as expressing conditionality on the material of English. The corpus data for our analysis are literary works of English writers. The research materials are non-conditional constructions expressing conditional relations in the literary texts of English. The procedure of analysis goes through the following stages: linguistic and extralinguistic context consideration, sample analysis, contextual analysis. Results of research have shown that conditionality is expressed by the following constructions: interrogatives (subordinate clause in the form of interrogatives, main clause in the form of interrogatives), affirmatives (subordinate clause in the form of affirmatives), imperatives (main clause in the form of imperatives), exclamatory sentences (subordinate clause in the form of exclamatory sentence), relative clause (both subordinate and main clauses in the form of relative clause).

Key words: *syntactic structure, non-conditional constructions, conditional relations, conditional clauses, condition, conditional markers.*

INTRODUCTION

The problem of conditionality is a grammatical category and it is a language phenomenon which plays a significant role in language and human activity therefore it has been studied from different disciplines such as philosophy, sociology, culturology, ethnology, anthropology, logics and linguistics. In particular, it has been linguistically investigated from many viewpoints: structural, semantic, functional, cognitive, cultural, pragmatic and so on. However, it is necessarily important to note that the problem is so actual and necessary which requires a lot of research on it. Therefore, we believe that it is important to deal with a deeper insight of the problem from the viewpoint of two plans of expression (more particularly its form plan). The aim of the study is to reveal the potential of conditional content and its forms of

expression through which conditional markers or non-conditional structures and analyzing only non-conditional ones.

MATERIALS AND METHODS

This research is qualitative by its nature. The research methodology is based on qualitative research design. The research is theoretical-practical as it develops some theoretical research principles as generalizations, comparison, contrast, analysis, synthesis, critical review and so on and deals with analysis of the material in question. In this study, the following linguistic analysis methods are used: linguistic description, interpretation, stylistic analysis and etc. The language material used for analysis is the expression of conditionality in non-conditional structures in literary texts of English. The object of research is non-conditional constructions expressing conditional relations in English literary texts.

RESULTS AND DISCUSSION.

1. He cannot know that it is only one man against him, nor that it is an old man. ***But what a great fish he is and what will he bring in the market if the flesh is good.*** He took the bait like a male and he pulls like a male and his fight has no panic in it. ***I wonder if he has any plans or if he is just as desperate as I sin?*** (Ernest Hemingway, “The old man and the Sea", 1952, 24).

According to the analysis of the sentence in question, its stylistic features are revealed by the following: the subordinate clause in the forms of exclamatory and rhetoric sentences, enumeration of subordinate clauses. The aim is to describe the physical feature of a character and inner feelings (astonishment, wonder, presupposition) of a character.

2. "What kind of a hand is that," he said. **"Cramp then if you want.** Make yourself into a claw. It will do you no good." (Ernest Hemingway, "The old man and the Sea", 1952, 28).

As it is analysed in this passage, the following linguistic factors determine the stylistic aspect of the conditional sentence: the imperative form of a main clause, word order or inversion in the main clause. The aim is to show inner feelings and psychological state of the character.

3. And what is mine? Mine I must improvise to his because of his great size. **If he will jump I can kill him.** But he stays down forever. Then I will stay down with him forever (Ernest Hemingway, "The old man and the Sea", 1952, 29).

This analysis can show ungrammaticality in the subordinate clause: the use of “will” after the conjunction “if”, as a means of expressing stylistic information, the conditional constructions emerge some stylistic effect. The aim is to show uncertainty of a character to a situation.

4. But he seems calm, he thought, and following his plan. But what is his plan, he thought. And what is mine? Mine I must improvise to his because of his great size. If he will jump I can kill him. **But he stays down forever. Then I will stay down with him forever** (Ernest Hemingway, "The old man and the Sea", 1952, 29).

As it is seen from this example, the stylistic aspect of the sentence in bold is determined by the followings: the use of non-conditional structures to express a conditionality: two independent sentences (two affirmative sentences for the expression of main and subordinate clauses). The aim is to show the personality, character or temperament of a character.

5. The sun and his steady movement of his fingers had uncramped his left hand now completely and he began to shift more of the strain to it and he shrugged the muscles of his back to shift the hurt of the cord a little. **"If you're not tired, fish,"** he said aloud, **"you must be very strange"** (Ernest Hemingway, "The old man and the Sea", 1952, 33).

As this analysis shows, the use of the subject and its exclamation form in the same subordinate clause determines the stylistics of the conditional clause in bold. The aim is to express inner feelings, emotional state of a character.

6. Imagine if each day a man must try to kill the moon, he thought. The moon runs away. But imagine if a man each day should have to try to kill the sun? We were born lucky, he thought (Ernest Hemingway, "The old man and the Sea", 1952, 37). As it is analysed, the inversion of some parts of the subordinate clause: inversion of adverbial modifier of time "each day", the use of two modal verbs in the same place of the subordinate clause are important to reveal the stylistics of the conditional sentence. The aim is to express a strong emotionality of a character, his inner feelings.

7. **The boy was here he would wet the coils of line,** he thought. Yes. If the boy were here. If the boy were here (Ernest Hemingway, "The old man and the Sea", 1952, 40).

According to the analysis, the affirmative sentence instead of a subordinate clause to express conditionality is used to make the conditional sentence stylistically bound. As a result, the inner feelings of a character are revealed, the emotional state of the old man is expressed.

8. His dress was very plain and simple, and the fashion of it between the Asiatic and the European; but he had on his head a light helmet of gold, adorned with jewels, and a plume on the crest. ***He held his sword drawn in his hand to defend himself, if I should happen to break loose;*** it was almost three inches long; the hilt and scabbard were gold enriched with diamonds (Jonathan Swift, "Gulliver's Travels" 1727, 27).

As the analyses show that ungrammaticality of “should” after “if” is a factor which determines the stylistic aspect of the sentence in bold. To reach an emotional effect, the writer uses such language means.

9. However, many of the most learned and wise adhere to the new scheme of expressing themselves by things; which has only this inconvenience attending it, that if a man’s business be very great, and of various kinds, he must be obliged, in proportion, to carry a greater bundle of things upon his back, unless he can afford one or two strong servants to attend him (Jonathan Swift, "Gulliver’s Travels", 1727, 232).

The analysis shows that ungrammaticality of the use of non-finite form of the verb “to be” is also a means of expressing a stylistic aspect of the conditional sentence.

10. I was amazed to see such actions and behaviour in brute beasts; and concluded with myself, that if the inhabitants of this country were endued with a proportionable degree of reason, they must needs be the wisest people upon earth (Jonathan Swift, "Gulliver’s Travels", 1727, 283).

As it is seen from the example that the use of the combination of modal verbs in the main clause is important for the conditional sentence to be stylistically free.

CONCLUSION

Conditionality as a linguistic phenomenon is complex issue in linguistics and therefore it can be expressed by not only conditional structures but also non-conditional constructions. In fact, the content plan of this grammatical category is so essential in human thought and reasoning as a result, it influences its form plan. The conditional relations in English can be expressed in non-conditional structures (the conditional meaning in the non-conditional structures): interrogatives (subordinate clause in the form of interrogatives, main clause in the form of interrogatives), affirmatives (subordinate clause in the form of affirmatives), imperatives (main clause in the form of imperatives), exclamatory sentences (subordinate clause in the form of exclamatory sentence), relative clause (both subordinate and main clauses in the form of relative clause).

REFERENCES

1. Ernest Hemingway. The old man and the Sea. New York, 1952. - 65 p.
2. Jonathan Swift. Gulliver’s Travels. London, 1727. - 383 p.

GLOBAL URBANIZATSIYA SHAROITIDA KICHIK VA O‘RTA SHAHARLAR TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-FUNKSIONAL MODELLARI

Kurbanaliyeva X.I.
TDIU katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada global urbanizatsiya sharoitida kichik va o‘rta shaharlarning ijtimoiy-funksional o‘zgarishi hamda ularni guruhlash modellari tahlil qilinadi. Yirik megapolislar soyasida qolayotgan kichik shahar tizimlarining ijtimoiy-falsafiy qiyofasini o‘rganilib, ularni aglomerativ, avtonom va tarmoqli modellarga ajratilgan. Tadqiqotda Talkot Parsonsning tizimli-funksional nazariyasi hamda G. Lapponing hududiy modellaridan foydalanilgan. Shuningdek, ushbu modellarning O‘zbekiston sharoitidagi ko‘rinishi mahalliy xususiyatlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Kichik va o‘rta shaharlar, urbanizatsiya modellari, aglomeratsiya, avtonom shahar, sotsial kapital, ijtimoiy falsafa, tizimli-funksional nazariya, ijtimoiy harakatchanlik.*

ABSTRACT

The article analyzes the socio-functional transformation of small and medium-sized towns in the context of global urbanization, along with models for their classification. Examining the socio-philosophical profile of small urban systems that often remain in the shadow of major megacities, the study categorizes them into agglomerative, autonomous, and networked models. The research utilizes Talcott Parsons’ structural-functional theory and G. Lappo‘s territorial models. Furthermore, the manifestations of these models within the specific conditions of Uzbekistan are highlighted on the basis of localized characteristics.

Keywords: *Small and medium-sized towns, urbanization models, agglomeration, autonomous city, social capital, social philosophy, structural-functional theory, social mobility.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются социально-функциональная трансформatsiя малых и средних городов в условиях глобальной урбанизatsii, а также модели их классификatsii. Исследуя социально-философский облик малых городских систем, остающихся в тени крупных мегаполисов, автор разделяет их на агломератsионные, автономные и сетевые модели. В исследовании использованы структурно-функциональная теория Талкотта Парсонса и территориальные

модели Г. Лаппо. Кроме того, проявление данных моделей в условиях Узбекистана освещено на основе местных особенностей.

Ключевые слова: *Малые и средние города, модели урбанизатsiи, агломератsiя, автономный город, социальный капитал, социальная философия, структурно-функциональная теория, социальная мобильность.*

KIRISH

2025-yilda dunyodagi 8,2 milliard aholining 45 foizi shaharlarda, 36 foizi shaharchalarda (posyolkalarda) va qolgan 19 foizi qishloq joylarda istiqomat qilgan [1]. Biroq zamonaviy tadqiqotlar, sotsiologik so‘rovlar va iqtisodiy tahlillarning katta qismi faqat yirik megapolislar va poytaxt aglomeratsiyalariga qaratilgan. Kichik va o‘rta shaharlar esa ko‘pincha e’tibordan chetda qolmoqda. Ammo har qanday davlatda shahar tizimining barqarorligini, demografik muvozanatni va qishloq bilan shahar o‘rtasidagi ijtimoiy ko‘prikni aynan kichik va o‘rta shaharlar ushlab turadi. Kichik va o‘rta shaharlar shunchaki Toshkent, Samarqnd, Buxoro kabi yirik markazlarning kichraytirilgan shakli emas. Ularning o‘ziga xos sotsial muhiti, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlar tizimi bor. Hozirgi postindustrial jamiyatga o‘tish davrida bu shaharlar funksional va ijtimoiy jihatdan jiddiy transformatsiyani boshdan kechirmoqda. Ushbu o‘zgarishlarni to‘g‘ri tushunish va boshqarish uchun jahon amaliyotidagi mavjud konseptual modellarni o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kichik va o‘rta shaharlar sotsiumini ilmiy jihatdan tahlil qilishda jahon va mahalliy olimlar bir nechta asosiy yo‘nalishlarni ilgari surishgan. L. Servillo, R. Atkinson G‘arbiy Yevropa tajribasida kichik shaharlarni shunchaki aholi soni bilan emas, balki ularning hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy roli va funksional o‘rni bo‘yicha baholash ustuvor yo‘nalish hisoblanadi[2].

M. Vagner va A. Grouening fikricha, ilm-fanda kichik va o‘rta shaharlarga munosabatni butunlay o‘zgartirish zarur [3]. Ilgari olimlar ularga yirik megapolislar soyasidagi, unchalik ahamiyatli bo‘lmagan hududlar deb qarashgan bo‘lsa, ushbu tadqiqotchilar kichik shaharlarni mutlaqo mustaqil va alohida o‘rganilishi kerak bo‘lgan yangi ilmiy yo‘nalish sifatida asoslashdi. A. Hamdouch va K. Banovaklar esa mazkur shaharlarning ichki sotsial resurslari va ijtimoiy tarmoqlariga e’tibor qaratib, kichik shaharning muvaffaqiyati mahalliy elita va jamoaning faolligiga, ya’ni hududiy kapitalning uyg‘unlashuviga bog‘liqligini ta’kidlashadi [4].

MDH maktabi vakillaridan G.M. Lappo o‘zining “Shaharlar geografiyasi” asarida kichik shaharlarning mukammal funksional tasnifini berib, yirik aglomeratsiyalar atrofidagi yo‘ldosh shaharlar muammosini ochib bergan [5].

I. Sekushina esa urbanizatsiya jarayonlarining kichik va o‘rta shaharlar demografiyasiga ta’sirini statistik tahlil qilib, migratsiya oqimlari oqibatida yo‘qotilayotgan resurslarni yangi tarmoqlarga yo‘naltirish zarurligini asoslagan [6].

O‘zbekistonda shahar tizimlari va ularning demografik xususiyatlari dastlab iqtisodiy geografiya nuqtai nazaridan A.S. Soliyev, S.K. Tashtayeva, M.M. Egamberdiyevalar tomonidan o‘rganilgan [7]. B.X. Umurzakov va Z.N. Tojievalar esa O‘zbekistondagi urbanizatsiya jarayonlarining o‘ziga xos demografik tendensiyalari va shahar aholisining sun’iy ko‘payish sur’atlarini tizimli tahlil qilishgan [8]. Keyingi yillarda urbanizatsiyani keng qamrovli ijtimoiy-institutsional va madaniy jarayon sifatida baholashga bo‘lgan qiziqish ortdi. Xususan, Q.B. Sayidov tomonidan urbanizatsiyaning jamiyat ijtimoiy-madaniy hayotiga ta’siri ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan tadiq etilgan bo‘lsa [9], kichik shaharlar kontekstida ijtimoiy infratuzilmaning inson kapitalini rivojlantirishdagi o‘rni Q.N. Qayumov tomonidan sotsiologik yondashuvlar asosida o‘rganilgan [10]. Biroq, ushbu izlanishlarga qaramasdan, aynan kichik va o‘rta shaharlar ijtimoiy rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari va ijtimoiy kapital transformatsiyasi haligacha yaxlit ijtimoiy-falsafiy tahlil obyekti sifatida tizimli tadqiq etilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida Talkot Parsonsning strukturaviy-funksional tahlil metodi olingan [11]. Parsonsning to‘rtlik modelini kichik shahar sotsiumiga tizim sifatida quyidagicha amalda qo‘llash mumkin:

1. **Adaptatsiya:** Shahar iqtisodiyotining moslashuvchanlik darajasi, mahalliy ishlab chiqarish tarmoqlari va aholining bandlik tuzilmasi.
2. **Maqsadga erishish:** Mahalliy hokimiyat organlari va boshqaruvchi elitaning strategik qarorlari, shaharni rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlar.
3. **Integratsiya:** Mahalla tizimi doirasidagi ijtimoiy munosabatlar, aholi o‘rtasidagi o‘zaro ishonch va ijtimoiy birdamlik.
4. **Latentlik:** Lokal sotsiumga xos bo‘lgan tarixiy xotira, an’analar, madaniy kodlar va hududiy identifikatsiya mezoni.

Shuningdek, tadqiqotda qiyosiy-falsafiy tahlil uslubidan foydalanilgan holda, Abu Nasr Farobiyning “Fozil odamlar shahri” [12] hamda Ibn Xaldunning “Al-Umran” (shahar sivilizatsiyasi) [13] konsepsiyalari zamonaviy global urbanistik modellar bilan qiyoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Jahon tajribasi va mahalliy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda kichik va o‘rta shaharlarning ijtimoiy qiyofasi uchta asosiy model asosida o‘zgarmoqda:

1. Yo‘ldosh shahar modeli va uning sotsiomadaniy asoratlari

Ushbu tizim yirik megapolislar yoki poytaxtning to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtisodiy, demografik va funksional ta’sir doirasiga tushib qolgan shahar tuzilmalariga xosdir. O‘zbekistonning real urbanistik voqeligida, xususan Toshkent aglomeratsiyasi misolida bu jarayon Keles, Yangiyo‘l, Ohangaron va Nurafshon kabi shaharlar hayotida yaqqol ko‘rinadi. Mazkur hududlarning ichki sotsium arxitektonikasi va kundalik hayot ritmi poytaxtning kuchli va doimiy sotsial-iqtisodiy bosimi ostida qayta shakllanmoqda. Modelning eng asosiy strukturaviy xususiyati — bu o‘ta intensiv, tizimli va kundalik xarakterga ega bo‘lgan **“mayatniksimon” migratsiya** hodisasidir. Mehnatga layoqatli, intellektual va ijtimoiy jihatdan faol mahalliy aholining mutlaq ko‘pchiligi kunning faol qismini va o‘z sotsial energiyasini poytaxtda sarflaydi. Natijada, yo‘ldosh shahar o‘zining klassik sotsial-iqtisodiy funksiyalarini, ya’ni ichki ish o‘rinlari yaratish, avtonom madaniy-maishiy markaz bo‘lish xususiyatlarini yo‘qotib boradi. Ilmiy tilda bu jarayon shahar makonining “yotoqxona daxasi” holatiga kelishi deb ataladi [14].

Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan eng xavfli jihati — bu erda uzoq yillar davomida shakllangan lokal shahar identifikatsiyasi tanazzulga uchraydi. Mahalliy aholi ongida o‘zi yashab turgan kichik shaharga nisbatan daxldorlik hissi pasayib, sotsiomadaniy marginal qatlam yuzaga keladi. Ushbu qatlam an’anaviy qishloq ijtimoiy nazoratidan butunlay uzilgan, biroq poytaxt sotsiumiga ham to‘laqonli va tizimli integratsiya bo‘la olmagan o‘ziga xos sub’ektiv makonda yashaydi.

T. Parsonsning tizimli modeliga ko‘ra, aglomerativ xarakterdagi yo‘ldosh shaharlarda aynan **Integratsiya** funksiyasi, ya’ni ichki ijtimoiy nazorat mexanizmlari eng ko‘p zarar ko‘radi. Mahallaning an’anaviy regulyativ va tarbiyaviy roli bu erda zaiflashadi, chunki jamoa a’zolari sotsial faolligining asosiy qismi lokal hududdan tashqarida kechadi. Natijada qo‘shnichilik aloqalari uziladi, begonalashuv kuchayadi. **E. Soyerning** “fazoviy adolatsizlik” konsepsiyasiga tayanadigan bo‘lsak [15], tashqi tomondan ko‘p qavatli uylar qurilishi urbanizatsiya jarayonini shiddatli ketayotgandek ko‘rsatsa-da, ichki ijtimoiy infratuzilma — sifatli maktabgacha ta’lim, madaniy-ma’rifiy maskanlar, sotsial integratsiya maydonlari poytaxt ko‘rsatkichlaridan keskin orqada qolaveradi.

2. Avtonom-agrar model: Sotsial lift va lokal moslashuv

Yirik ma’muriy va sanoat markazlaridan geografik jihatdan uzoqda, asosan intensiv qishloq xo‘jaligi hududlari qurshovida rivojlanayotgan va o‘z-o‘zini ta’minlashga yo‘naltirilgan mustaqil shaharlar ushbu modelning asosini tashkil etadi. Sirdaryo va Jizzax viloyatining kichik shahar tizimlari buni yaqqol tasdiqlaydi. Ushbu model doirasida yuzaga keladigan eng asosiy sotsial muammo — yoshlar va malakali kadrlar orasida tashqi demografik migratsiyaga moyillikning o‘ta yuqoriligidir.

Shunga qaramay, mazkur shaharlarda ijobiy sotsiomadaniy fenomen sifatida, Abu Nasr Farobiy o‘z asarlarida tasvirlagan “fozil jamoa” ideallariga yaqin bo‘lgan o‘zaro hamjihatlik, an’anaviy mahalla birdamligi va kommunal birdamlik juda barqaror saqlangan. Parsons tizimi bo‘yicha aytganda, bu erda **Latentlik**, ya’ni madaniy namunalarni saqlash va tizim barqarorligini ta’minlash funksiyasi dominantlik qiladi.

Biroq, eng diqqatga sazovor va sotsiologik jihatdan kutilmagan tendensiya shundaki, ushbu lokal sotsiumda yosh avlodning sotsial mobilligi rasmiy institutlar — ya’ni oliy ta’lim tizimi orqali emas, balki lokal bozor arxitektonikasi, agrosanoat xizmatlari va xususiy tadbirkorlik kabi muqobil va norasmiy iqtisodiy tarmoqlar orqali kechadi. Masalan, Sirdaryo viloyatining Baxt shahri lokal sotsiumi sotsiologik tahlil qilinganda, yoshlarning oliy o‘quv yurtlariga kirish ko‘rsatkichlari ancha past bo‘lishiga qaramay, ularning sotsial depressiyaga tushmayotganligi aniqlangan. Buning sababi, yosh avlodning mahalliy bozor iqtisodiyoti va xizmat ko‘rsatish zanjiriga erta integratsiyalashuvidir. Bu holat o‘ziga xos “lokal sotsial lift” vazifasini o‘tab, ijtimoiy moslashuv va moddiy barqarorlikni ta’minlashning eng real va ratsional strategiyasi sifatida xizmat qilmoqda [16]. Bu esa klassik g‘arb sotsiologiyasidagi “ta’lim — asosiy sotsial lift” degan universal tezisning lokal darajada transformatsiyaga uchrashini isbotlaydi.

3. Tarmoqli — Postindustrial-Smart model.

Bu yo‘nalish axborot jamiyati va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan, jismoniy masofa va geografik cheklovlar tushunchasini butunlay inkor etuvchi eng zamonaviy shahar sotsium modelidir. Bu shaharlar iqtisodiy jihatdan yirik zavod yoki sanoat korxonalariga bog‘liq bo‘lmaydi. Aksincha, kichik shahar o‘zining yuqori ekologik ustunligi, tabiatga yaqinligi, arzon va xavfsiz yashash sharoiti hamda tinch sotsial iqlimi tufayli zamonaviy “raqamli migrantlar” uchun jozibador markazga aylanadi [17].

Ibn Xaldunning Shahar tsivilizatsiyasi konsepsiyasi ushbu modelda yangicha mazmun kasb etadi: endilikda shahar sotsiumining kuchi uning jismoniy zichligi yoki

mexanik aholi sonida emas, balki global axborot-kommunikatsiya tarmoqlariga qay darajada ulanganligida namoyon bo‘ladi. Shahar o‘zining lokalligi va madaniy o‘ziga xosligini to‘liq saqlagan holda global makonning ajralmas qismiga aylanadi.

Jeyn Jeykobsning “kichik urbanizm” falsafiy merosidan kelib chiqib xulosa qilinsa [18], O‘zbekiston sharoitida kichik va o‘rta shaharlarni sun’iy ravishda, stixiyali tarzda faqat “beton va g‘isht markazlariga” aylantirish lokal jamiyatda jiddiy ijtimoiy anomiyalarni, sotsial begonalashuvni va jinoyatchilikning ortishini keltirib chiqarishi mumkin. Negaki, shahar faqatgina binolar majmuasi emas, u birinchi navbatda tirik sotsial organizmdir.

Manuel Kastelsning “tarmoqli jamiyat” nazariyasiga muvofiq [19], kichik shaharlarni saqlab qolish va rivojlantirishning eng oqilona ijtimoiy-falsafiy yo‘li — mahalliy aholi o‘rtasidagi o‘zaro sotsial ishonch, mahalla munosabatlari va ijtimoiy kapitalni asrab qolgan holda, ularga raqamli va innovatsion imkoniyatlarni bosqichma-bosqich joriy etishdir. Ya’ni, kelajak ssenariysi “Global fikrlash — lokal harakat qilish” tamoyiliga tayanishi shart. Robert Putnam ta’kidlaganidek, jamoaviy birdamlikni tashqi tarmoqlar bilan bog‘lovchi ko‘priklar orqali rivojlantirishgina kichik shaharlarni global inqirozlardan asrab qoladi [20].

XULOSA

O‘tkazilgan ijtimoiy-falsafiy tahlillar hamda tizimli modellashtirish asosida quyidagi yakuniy xulosa va amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Kichik va o‘rta shaharlarni ilmiy interpretatsiya qilishda faqat aholi soniga tayanadigan demografik-statistik yondashuvlardan voz kechib, ularning sotsial funksiyasi, hayotiy dunyosi va ijtimoiy kapitalini o‘rganuvchi konseptual modellashtirishga o‘tish zarur.
2. O‘zbekistonning kelgusi urbanizatsiya dasturlarida ikkiyoqlama strategiyani qo‘llash maqsadga muvofiq. Aglomeratsiya doirasidagi yo‘ldosh shaharlar uchun ularni yirik markaz bilan transport, logistika va ijtimoiy xizmatlar jihatidan to‘liq sinxronlashtiruvchi Aglomerativ-Integratsion boshqaruv modelini joriy etish. Agrar va chekka hududlardagi shaharlar uchun esa ichki sotsial kapital, o‘z-o‘zini boshqarish va mahalliy tadbirkorlik muhitini qo‘llab-quvvatlovchi Endogen-Tarmoqli model ssenariysini tatbiq etish zarur.
3. Keles, Yangiyo‘l va Nurafshon kabi intensiv “mayatniksimon" migratsiyaga uchragan shaharlarda aholining poytaxtga sotsiomadaniy qaramligini kamaytirish va lokal identifikatsiyani tiklash maqsadida, zamonaviy madaniy-ma’rifiy markazlar, kovorking zonalar va yoshlar teatr-studiyalarini barpo etish. Bu qadam hududning faqatgina “yotoqxona makoni” bo‘lib qolish xavfini bartaraf etadi.

4. Ekologik jihatdan toza va tinch iqlimga ega bo‘lgan ayrim chekka kichik shaharlarga qonunchilik darajasida “Kreativ-Smart shahar” maqomini berish. Ushbu hududlarga ko‘chib o‘tadigan va masofadan ishlaydigan IT-mutaxassislari, dizaynerlar va intellektual mehnat egalari uchun daromad solig‘i bo‘yicha maxsus imtiyozlar tizimini joriy etish. Bu chora hududlarda kreativ sinf konsentratsiyasini oshiradi.

5. “Smart-Mahalla” modeli orqali Mahallaning regulyativ rolini raqamlashtirish. Tarmoqli model elementlarini milliy qadriyatlar tizimiga o‘tkazish maqsadida, kichik shaharlardagi mahalla fuqarolar yig‘inlari faoliyatiga raqamli sotsiologik monitoring va jamoat nazorati platformalarini integratsiya qilish. Bu orqali an’anaviy ijtimoiy ishonch elementlarini saqlab qolgan holda, mahalliy hokimiyat organlari bilan virtual muloqot va sotsial loyihalarni hamjamiyat ssenariysi asosida amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2025). World Urbanization Prospects 2025: Summary of Results. UN, New York, p. 5.
2. Servillo, L., Atkinson, R., & Hamdouch, A. (2017). Small and medium-sized towns in Europe: Conceptual, methodological and policy issues. Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 108(4), pp. 365-379.
3. Wagner, M., & Growe, A. (2021). Research on Small and Medium-Sized Towns: Framing a New Field of Inquiry. World, 2(1), pp. 105–126. https://doi.org/10.3390/world2010008
4. Hamdouch, A., Demaziere, C., & Banovac, K. (2017). The socio-economic profiles and development trajectories of small and medium-sized towns in Europe. Regional Studies, pp. 1-15.
5. Лаппо, Г. М. (1997). География городов. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 480 с.
6. Секушина, И. (2018). Урбанизатsiя в России и значение малых и средних городов в развитии сельских территорий. Траектория науки, Т. 4, № 8, с. 3001-3012.
7. Солиев, А. С., Таштаева, С. К., & Эгамбердиева, М. М. (2020). Шаҳарлар географияси. Тошкент: Innovatsiya-Ziyo, 186 б.
8. Умурзаков, Б. Х., & Тожиева, З. Н. (2021). Ўзбекистон: демографик ривожланиш ва урбанизация. Тошкент: Университет, 210 б.

9. Сайидов, Қ. Б. (2023). Шаҳар урбанизацияси ва унинг ижтимоий-маданий ривожланишига таъсири. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертатsiяси автореферати. Бухоро, 24 б.
10. Қаюмов, Қ. Н. (2022). Кичик шаҳарларда ижтимоий инфратузилма объектларини бошқаришнинг социологик жиҳатлари. Jamiyat va boshqaruv, № 3, 85-92 б.
11. Parsons, T. (1951). The Social System. Glencoe, IL: Free Press.
12. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. “Yangi asr avlodi”, 2025. 304 b.
13. Ибн Халдун. Муқаддима. Тошкент, “TRAST AND SUPPORT” нашриёти, 2025. 400 б.
14. Champion, T. (2001). Testing the differential urbanisation model on British data. Town Planning Review, 72(1), pp. 73-96.
15. Soja, E. W. (2010). Seeking Spatial Justice. University of Minnesota Press, p. 288.
16. Toshchenko, J. T. (2018). Phantoms of social reality: Metamorphoses of social lift in small towns. Sociological Studies, (4), pp. 34-45.
17. Florida, R. (2002). The Rise of the Creative Class. Basic Books, New York, p. 432.
18. Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities. New York: Random House, p. 458.
19. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell, Oxford, p. 624.
20. Putnam, R. D. (2000). Bowl.ing Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster

FOROBIYNING “FOZIL ODAMLAR SHAHRI” ASARIDA IDEAL JAMIYAT VA INSONPARVARLIK G‘OYALARI

Elboyev Farxod Xolmaxmat o‘g‘li
TDIU assistant o‘qituvchisi
+998909539656

Axmatov Shahzod Boymirza o‘g‘li
TDIU assistenti
+998971081661

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Abu Nasr Muhammad al-Forobiyning «Fozil odamlar shahri» asari atroflicha tahlil qilinadi. Maqolada Forobiy ta’limotining falsafiy asoslari, ideal davlat tuzilishi haqidagi qarashlari, rahbar (Birinchi Bosh)ga qo‘yiladigan talablar, fuqarolar tabaqalanishi va axloqiy kamolot masalalari ko‘rib chiqiladi. Sharq falsafasi tarixida muhim o‘rin tutgan ushbu asar Aristotel va Platon siyosiy falsafasining davomi sifatida baholanib, islom falsafasi bilan qadimgi yunon tafakkuri sintezi nuqtai nazaridan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *Forobiy, fozil odamlar shahri, ideal davlat, siyosiy falsafa, axloq, kamolot, Sharq falsafasi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится всестороннее исследование труда Абу Насра Мухаммада аль-Фараби «Город добродетельных людей» (Китāб āрāʾ ахл аль-Мадина аль-Фāḍила). В статье рассматриваются философские основы учения аль-Фараби, его взгляды на устройство идеального государства, требования, предъявляемые к правителю (Первому Главе), расслоение граждан и вопросы нравственного совершенства. Занимающий важное место в истории восточной философии, этот труд оценивается как продолжение политической философии Аристотеля и Платона и изучается с точки зрения синтеза исламской философии и античной греческой мысли.

Ключевые слова: *аль-Фараби, город добродетельных людей, идеальное государство, политическая философия, этика, совершенство, восточная философия.*

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of Abu Nasr Muhammad al-Farabi’s work The Virtuous City. The article examines the philosophical foundations of al-Farabi’s doctrine, his views on the structure of the ideal state, the requirements

placed upon the ruler (the First Chief), the stratification of citizens, and matters of moral perfection. This work, which holds an important place in the history of Eastern philosophy, is evaluated as a continuation of Aristotle's and Plato's political philosophy and is studied from the perspective of a synthesis between Islamic philosophy and ancient Greek thought.

Keywords. *al-Farabi, the virtuous city, ideal state, political philosophy, ethics, perfection, Eastern philosophy.*

KIRISH

Jahon madaniyatiga katta hissa qo‘shgan musulmon Renessansining mashhur faylasufi, qomusiy olimi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Forobiy (870–950) – “Sharqning Arastusi” va “ikkinchi muallim” (Mu’allim as-soniy) unvonlarini qozongan mutafakkir bo‘lib, u Forobda (hozirgi Qozog‘istonning Turkiston viloyati) tug‘ilib, Bag‘dod va Damashqda ilm tahsil qilgan va o‘z falsafiy maktabini yaratgan[36].

Forobiyning ilmiy merosi keng qamrovlidir: mantiq, metafizika, siyosat falsafasi, musiqa nazariyasi, til falsafasi va tabiatshunoslik sohalari bo‘yicha yuz dan ortiq asarlar yozgan.[37] Uning siyosiy falsafaga oid eng yirik va muhim asari “Kitob ara’ ahl al-madina al-fozila” – “Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari kitobi” hisoblanadi. Mazkur asar IX–X asrlarda yashab ijod etgan faylasuf tomonidan Yunon falsafasi va islom dini tamoyillarini uyg‘unlashtirgan holda yozilgan bo‘lib, u nafaqat ideal siyosiy tuzum, balki insonning axloqiy kamoloti va baxtga erishuv yo‘llari haqidagi yaxlit ta’limotni o‘z ichiga oladi. Ushbu maqolada asarning asosiy g‘oyalari, falsafiy asoslari va dolzarbligi ko‘rib chiqiladi. Maqolaning maqsadi — mazkur asardagi asosiy g‘oyalarni zamonaviy ilmiy-falsafiy talqin asosida tizimli ochib berish va uning Sharq falsafasi tarixidagi ahamiyatini ko‘rsatishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

“Fozil odamlar shahri” Forobiy tomonidan X asrning o‘rtalarida, taxminan 940–942-yillarda yozilgan. Asarning yaratilishiga ikkita kuchli intellektual oqim ta’sir ko‘rsatgan: biri — arablar orqali o‘zlashtirilgan yunon falsafasi, ikkinchisi — islom teologiyasining kosmologik va axloqiy ta’limotlari. Asar Platon va Aristotelning siyosiy falsafiy g‘oyalarini, xususan Platonning «Davlat» (Respublika) asari bilan

[36] Al-Forobiy, Abu Nasr. Kitob ara' ahl al-madina al-fozila (Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari). / Arabchadan tarjima: N. Komilov. – Toshkent: «O'zbekiston», 1993. – 224 b. // Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 516 p.

[37] Al-Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent, 1993. – B. 5–7; // Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 516 p.

bevosita muloqotda tuzilgan bo‘lib, islom teologiyasining kosmologik tasavvurlari bilan organik tarzda birlashtirilgan.[38]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Forobiy o‘z asarida olamning yaratilishi (emanatsiya nazariyasi) dan boshlab, inson tabiatini, jamiyat tuzilishini va ideal davlatga erishish yo‘llarini ketma-ket tushuntirib beradi. Bu yondashuv asarni nafaqat siyosiy traktat, balki yaxlit falsafiy sistema sifatida belgilaydi.

Asarning tuzilishi uch asosiy qismdan iborat: birinchida – kosmologiya va metafizika (olam yaratilishi), ikkinchisida – psixologiya va insoniy tabiat, uchinchisida – siyosiy va axloqiy ta’limot (ideal shahar va uning ziddiyatlari) bayon etiladi. Bu tuzilma faylasufning bilimni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishini ko‘rsatadi.

Forobiy «fozil shahar» (al-madina al-fozila) tushunchasini sog‘lom organizm bilan qiyoslab tushuntiradi. Xuddi inson tanasida barcha a’zolar bitta maqsad – sog‘liqni saqlab turish yo‘lida o‘zaro hamkorlik qilgani kabi, fozil shaharda ham barcha fuqarolar yagona maqsad – haqiqiy baxtga (as-sa’oda) erishish yo‘lida birlashadi.[39]

Fozil shaharning ziddi – “jaholat shahri” (al-madina al-johiliyya) bo‘lib, unda fuqarolar boylik, shuhrat yoki jismoniy zavq kabi o‘tkinchi narsalarni baxtu saodat deb biladi va haqiqiy kamolotdan mahrum bo‘ladi. Forobiy bunday jamiyatlarni “hayvon shahri”, “pastkashlik shahri”, “zolimlik shahri” kabi turlarga bo‘ladi.

Fozil shaharda ijtimoiy tabaqalanish qat’iy ierarxiya asosida quriladi: fuqarolar o‘z qobiliyatlari, bilimlari va jamiyatga hissalari bo‘yicha tartiblanadi. Birinchi o‘rinda faylasuf-podshoh, so‘ng uning o‘rinbosarlari – donolar va olimlar, keyin esa hunarmandlar, dehqonlar va boshqa toifalar keladi. Bu ierarxiya meritokratik tamoyilga asoslanadi.[40]

Forobiy fozil shaharga rahbarlik qila oladigan Birinchi Bosh (ar-Ra’is al-awwal) uchun o‘n ikki sifat ro‘yxatini beradi. Bu sifatlar jismoniy, aqliy va axloqiy xususiyatlarni o‘z ichiga oladi:

Jismoniy sifatlar: kuchli tana, yaxshi sog‘liq, o‘tkir idrok va hissiyotlar. Aqliy sifatlar: kuchli xotira, keskin zehn, ziyraklik, notiqlik va ta’limga qobiliyat. Axloqiy sifatlar: haqiqatsevarlik, iffat, to‘g‘rilik, adolat, jasurlik va katta ruhiyat

[38] Mahdi, M. Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – 272 p.
[39] Al-Forobiy. Fozil odamlar shahri. – B. 89–92; // Strauss, L. «Farabi's Plato» // Louis Ginzberg Jubilee Volume. – New York: American Academy for Jewish Research, 1945. – P. 357–393.
[40] Mahdi, M. Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – P. 144–162; // Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: «Movarounnahar», 1996. – 2-jild. – 248 b.

(mag‘lubiyatni e’tirof etmaslik emas, balki ulug‘vorlik). Bundan tashqari, rahbar faylasuf ham bo‘lishi, ya’ni aqliy kamolotga erishgan bo‘lishi shart.[41]

Forobiy bir shaxsda barcha bu fazilatlarni topish qiyin ekanligini tan oladi. Shuning uchun u «jamoaviy rahbarlik» (imomlik) modelini ham ko‘rib chiqadi: agar bitta shaxsda barcha sifatlar bo‘lmasa, bir necha kishidan tashkil topgan kengash orqali boshqaruv amalga oshirilishi mumkin.

Forobiyning ideal rahbar ta’rifi Platonning «faylasuf-podshoh» tushunchasi bilan yaqqol uyg‘unlikni ko‘rsatadi. Biroq Forobiy bu g‘oyani islom kontekstiga moslashtirib, rahbarni payg‘ambar va olim-faylasuf fazilatlarini birlashtirgan shaxs sifatida tasvirlaydi. Bu jihat uni Platonian an’anadan ajratib turadigan o‘ziga xos hissa hisoblanadi.

Forobiy axloqiy kamolot va baxt ta’limoti haqida to‘xtalar ekan, «baxt» (as-sa’oda) tushunchasini asarning markaziy kategoriyasi sifatida belgilaydi. Baxt – bu faqat moddiy farovonlik emas, balki aqliy va ma’naviy kamolotga erishish, Faol Aql bilan muvofiqlikka kelishdir. Bu aristotelcha eudaimonia tushunchasining islom falsafasidagi ifodasidir.

Axloqiy fazilatlar (fozilalar) Forobiy tomonidan ikki turga bo‘linadi: aqliy fazilatlar va xulqiy fazilatlar. Aqliy fazilatlar (hikmah, ‘aql, fahn) tafakkur va bilish orqali rivojlanadi, xulqiy fazilatlar esa (adolat, jasorat, sahovat) odatlar va tarbiya natijasida shakllanadi.

Forobiy insonning aqliy kamolotini to‘rt bosqichga bo‘ladi: moddiy aql (al-’aql al-hayuloni), malaka aqlga ega bo‘lish (bil-malaka), faol aql (bil-fi’l) va orttirilgan aql (al-mustafod). Eng yuqori bosqichda inson Faol Aql bilan birlashib, haqiqiy bilimga va oxir-oqibat baxtga erishadi.

Ta’lim va tarbiyaning roli g‘oyatda kattadir. Forobiy ta’limni ikki usulda ko‘radi: nazariy ta’lim (fikr va dalillar orqali) va amaliy ta’lim (mashqlar, odatlar va namunalar orqali). Fozil shaharning asosiy vazifalaridan biri fuqarolarni shu ikki yo‘l bilan tarbiyalashdan iborat.

Asarning tarixiy va zamonaviy ahamiyati. «Fozil odamlar shahri» o‘rta asrlar islom siyosiy falsafasida siyosiy tafakkurning mustaqil yo‘nalishi sifatida shakllangan ilk sistemali asardir. Ibn Rushd (Averroes), Ibn Sino (Avicenna), al-Mavordi va boshqa mutafakkirlar Forobiy g‘oyalarini o‘z asarlarida rivojlantirgan.

G‘arb olimlari, xususan Richard Walzer, Muhsin Mahdi va Shlomo Pines Forobiy falsafasini sinchkovlik bilan o‘rganib, uning yunon falsafasi an’anasidagi

[41] Al-Forobiy. Fozil odamlar shahri. – B. 111–118; // Fakhry, M. A History of Islamic Philosophy. 3rd ed. – New York: Columbia University Press, 2004. – 448 p

o‘rnini belgilab berdi. Zamonaviy tadqiqotlar Forobiyni «islom siyosiy falsafasining otasi» sifatida tan oladi.

O‘zbek va markaziy osiyo falsafiy an’anasida ham Forobiy alohida o‘rin tutadi. Uning asarlari XI asrdayoq arab va forsdan o‘zbek tiliga tarjima qilingan, Ulug‘bek madrasalarida o‘qitilgan. Zamonaviy O‘zbekistonda Forobiy g‘oyalari milliy mafkura va ta’lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi.[42]

Zamonaviy nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, Forobiyning ideal davlat ta’limoti bir qator dolzarb masalalarni ko‘tarib chiqadi: adolatli boshqaruv, bilim va siyosatning o‘zaro munosabati, fuqarolarning axloqiy tarbiyasi va jamiyatning birligini ta’minlovchi umumiy qadriyatlar masalasi. Bu g‘oyalar bugungi kunda ham siyosiy falsafa va ijtimoiy etika uchun muhim manba bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asari islom falsafasi tarixida siyosiy tafakkurning eng yirik namunalaridan biri bo‘lib, Sharq va G‘arb falsafiy an’analarini sintez qilgan nodir intellektual yodgorlikdir. Asar nafaqat o‘z davri uchun, balki keyingi asrlar uchun ham kuchli ta’sir manbaiga aylangan.

Forobiy o‘z asarida uchta asosiy g‘oyani ilgari suradi: birinchidan, ideal jamiyat axloqiy va aqliy kamolotga asoslanishi kerak; ikkinchidan, rahbar barcha fazilatlarni o‘zida mujassam etgan faylasuf-podshoh bo‘lishi lozim; uchinchidan, insonning haqiqiy baxti – bu moddiy boylik emas, balki Faol Aql bilan ruhiy birlashuvdan iborat. Bu g‘oyalar islom falsafasining universal insonparvarlik ruhini yorqin ifodalaydi.

Zamonaviy siyosiy falsafa va ijtimoiy etika nuqtai nazaridan Forobiy g‘oyalarini qayta o‘rganish – nafaqat tarixiy bilish, balki hozirgi zamon jamiyati uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan falsafiy izlanishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Al-Forobiy, Abu Nasr. Kitob ara’ ahl al-madina al-fozila (Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari). / Arabchadan tarjima: N. Komilov. – Toshkent: «O‘zbekiston», 1993. – 224 b.
2. Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 516 p.
3. Mahdi, M. Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – 272 p.
4. Strauss, L. «Farabi’s Plato» // Louis Ginzberg Jubilee Volume. – New York: American Academy for Jewish Research, 1945. – P. 357–393.

[42] Yo'ldoshev, J. Forobiy falsafiy merosi va zamonaviy ta'lim. // O'zbek pedagogika jurnali. – 2018. – №4. – B. 12–19.

5. Fakhry, M. A History of Islamic Philosophy. 3rd ed. – New York: Columbia University Press, 2004. – 448 p.
6. Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: «Movarounnahar», 1996. – 2-jild. – 248 b.
7. Yo‘ldoshev, J. Forobiy falsafiy merosi va zamonaviy ta’lim. // O‘zbek pedagogika jurnali. – 2018. – №4. – B. 12–19.

AXLOQIY PRINSIPLAR VA SUN'IY INTELLEKT: INSONIYATNING YANGI MUAMMOLARI

Ergashev Ozodbek Baxodurovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti assistent o'qituvchisi
+998770736309
e-mail: obek2155@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola sun'iy intellekt (SI) texnologiyasining tez rivojlanishi va uning insoniyat hayotiga ta'siri haqida so'z yuritadi. Sun'iy intellektning axloqiy va ijtimoiy jihatlari, ayniqsa, uning qaror qabul qilish jarayonlarida yuzaga keladigan yangi axloqiy muammolarni tahlil etadi. Maqolada sun'iy intellekt tizimlarining insoniyatning kundalik hayotiga qanday ta'sir ko'rsatishi, bu texnologiyaning adolat, tenglik, shaxsiy huquqlar va xavfsizlik kabi asosiy axloqiy prinsiplar bilan qanday bog'lanishi muhokama qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellektning kelajakdagi rivojlanishi va uning axloqiy mas'uliyatini ta'minlash uchun qanday chora-tadbirlar ko'rilishi kerakligi haqida fikrlar bildiriladi. Maqola o'zida nafaqat texnologik, balki etik nuqtai nazardan ham zamonaviy masalalarni o'z ichiga oladi va bu sohada mavjud bo'lgan dilemmalarni muhokama qiladi.

***Kalit so'zlar**: Sun'iy intellekt, axloqiy prinsiplar, etika, texnologik rivojlanish, axloqiy mas'uliyat, inson huquqlari, qaror qabul qilish, etik dilemmalar, algoritmik adolat, insoniyat va texnologiya.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается стремительное развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) и их влияние на жизнь человечества. Особое внимание уделяется этическим и социальным аспектам ИИ, в частности, возникающим новым моральным дилеммам в процессе принятия решений. В статье анализируется, как ИИ влияет на повседневную жизнь людей и как эта технология соотносится с такими основными моральными принципами, как справедливость, равенство, права личности и безопасность. Также рассматриваются перспективы развития ИИ и меры, необходимые для обеспечения его этической ответственности. Статья охватывает не только технологические, но и этические вопросы, затрагивая современные вызовы и дилеммы в данной сфере.

***Ключевые слова:** Искусственный интеллект, моральные принципы, этика, технологическое развитие, этическая ответственность, права человека,*

принятие решений, этические дилеммы, алгоритмическая справедливость, человечество и технологии.

ABSTRACT

The article discusses the rapid development of artificial intelligence (AI) technologies and their impact on human life. It focuses on the ethical and social aspects of AI, especially the emerging moral dilemmas in decision-making processes. The article analyzes how AI systems affect daily human life and how this technology aligns with key moral principles such as justice, equality, individual rights, and safety. It also considers the future development of AI and the necessary measures to ensure its ethical responsibility. The article addresses not only technological but also ethical perspectives, exploring current challenges and dilemmas in this field.

Keywords: *Artificial intelligence, moral principles, ethics, technological development, ethical responsibility, human rights, decision-making, ethical dilemmas, algorithmic justice, humanity and technology.*

KIRISH

Sun’iy intellekt hech shubhasiz insoniyat bugungi kunda erishgan ilm-fanning eng katta yutuqlardan biridir. Har bir texnologik kashfiyot singari sun’iy intellekt ham insoniyatning turmush tarzini yanada yaxshilash, unga turli qulayliklar taqdim etish maqsadida yaratilgan. Albatta sun’iy intellekt bu jihatdan o‘z vazifasini bajarmoqda. Ammo bilan birga ushbu texnologiyalar odamlarning ish faoliyatini osonlashtirayotgan bo‘lsa-da, ularning axloqiy va ijtimoiy oqibatlari ham muhim savollarni keltirib chiqarmoqda. Bir qancha olimlar bu masalalar haqida o‘z ilmoiy ishlarida to‘xtalib o‘tishmoqda. Masalan Oksford universiteti professori Luciano Floridi ham o‘zining bir qancha ilmiy ishlarida sun’iy intellekt va axloq masalalarini tahlil qilmoqda.

Sun’iy intellektning keltirib chiqaradigan axloqiy muammolaridan biri bu jamiyatdagi mas’uliyat yoki javobgarlikdir. Masalan jamiyatda biror bir kasb egasi, biror olim xato qilsa uning xatosi keltirib chiqargan oqibatga ko‘ra unga huquqiy jazo berilishi mumkin. Lekin sun’iy intellekt xato qilsa uning xatosi uchun kim javobgarlikka tortiladi degan savol mavjud. Masalan sun’iy intellekt boshqarayotgan mashina avtohalokatga uchradi va buning oqibatida kimdir zarar ko‘rdi. Xo‘sh, paydo bo‘lgan zararni kim qoplaydi? Mashinaning egasimi? Lekin u sun’iy intellekt mashinasini to‘g‘ri boshqarishi uchun pul to‘lagan va tabiiyki dasturchilarni aybdor deb hisoblaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sun’iy intellekt tizimlari kundalik hayotda muhim qarorlar qabul qilishga yaqinlashgan sayin, ularning axloqiy tanlovlari global miqyosda muhokama qilinmoqda. Bu borada 2016–2018 yillarda MIT Media Lab tomonidan olib borilgan “Moral Machine” loyihasi sun’iy intellekt axloqiy jihatlariga oid eng yirik eksperimentlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotning asosiy savoli quyidagicha edi: “Agar avtonom (haydovchisiz) avtomobil muqarrar avariyaga uchrasa, kimni qutqarishi kerak — yo‘lovchimi yoki piyodami?”

Loyihada 200 dan ortiq mamlakatdan 2 milliondan ortiq ishtirokchi qatnashgan. Ularga turli axloqiy dilemmalar (masalan, keksa odammi yoki yosh bola, boymi yoki kambag‘al, jinoyatchimi yoki shifokormi) asosida qarorlar taqdim etildi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra G‘arb davlatlarida (masalan, AQSH, Kanada) yoshlar foydasiga qarorlar ko‘p qabul qilingan bo‘lsa, Sharqiy Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlarida keksa insonlar ustuvor deb topilgan.

Ijtimoiy stereotiplarga ko‘ra ishtirokchilarning ko‘pchiligi ijtimoiy jihatdan “foydaliroq” deb hisoblangan (masalan, shifokor, homilador ayol) odamlarni qutqarishni tanlagan.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, odamlar sun’iy intellektdan adolat kutadi, biroq o‘zlari ba’zida qaror qabul qilishda tenglik tamoyillariga zid harakat qilishadi.

Bu tadqiqot sun’iy intellekt tizimlari uchun universal axloqiy algoritm yaratish qanchalik murakkab ekanini ko‘rsatdi. Chunki axloqiy qadriyatlar jamiyatdan jamiyatga farq qiladi, ba’zida bir-biriga zid bo‘ladi. Shuningdek, bu tajriba sun’iy intellekt qarorlari orqasida insoniy tanlovlar va madaniy me’yorlar turganini eslatadi.

Yana bir muammo bu sun’iy intellekt yordamida insonlar ongini o‘qish imkoniyatining paydo bo‘lishidir. Bundan kimlardir o‘z manfaati yo‘lida foydalanadigan bo‘lsa buning oqibatida misli ko‘rilmagan muammolar kelib chiqish xavfi mavjud. Yaqin kelajakda sun’iy intellekt shunday imkoniyatlarga ega bo‘liahi haqida ham qarashlar mavjud. Masalan Matthew Hutson o‘z maqolasida sun’iy intellekt inson ongini o‘qiydigan mashinalar sari bir qadam qo‘yganini aytib o‘tadi. [43]Uning aytishicha tadqiqotchilar “deep learning“ deb atalgan o‘rganishlarida inson miyasidagi neyronlarga qarab u qanday tasvirni ko‘rganligi haqida ma’lumot olishgan. Kelajakda bu kabi tadqiqotlar rivojlanib inson ongiga ta’sir o‘tkazish imkoniyatlari ham vujudga kelishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida axloqiy va huquqiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Yana bir Oksford universiteti professori Nik Bostrom (Nick Bostrom) kelajakda sun’iy intellektning insondan ustun bo‘lishi xavfi mavjudligini aytadi. Bunda asosiy

[43] https://www.science.org/content/article/artificial-intelligence-learning-read-your-mind-and-display-what-it-sees

muammo shundaki buning oqibatida inson irodasi pasayishi yoki umuman yo‘qolib ketishi mumkin. Falsafiy nuqtai nazardan, bu masala insonning mavjudlikdagi o‘rni (ontologik maqomi)ga tegishli. Inson hozirgacha o‘zini aqlan eng yuqori mavjudot sifatida tasavvur qilib kelgan. Ammo agar sun’iy intellekt bizdan aqlan ustun bo‘lsa, inson endi markaziy sub’yekt emas, balki boshqarilishi mumkin bo‘lgan ob’yektga aylanadi. Bu esa antropotsentrizm g‘oyasini rad etishga olib keladi.

Bundan tashqari, iroda erkinligi masalasi muhim o‘rin tutadi. Immanuel Kant ta’kidlaganidek, inson axloqiy mavjudot sifatida qaror qabul qilishda erkin bo‘lishi kerak. Agar sun’iy intellekt inson harakatlarini optimallashtirish yoki tartibga solish bahonasida uning tanlovlarini cheklasa, bu erkinlikning yo‘qolishiga olib keladi. Erkinlik bo‘lmagan jamiyatda esa axloqiy javobgarlik va subyektivlik zaiflashadi.

Axloqiy jihatdan, sun’iy intellekt tomonidan inson qarorlariga aralashish mas’uliyat muammosini yuzaga keltiradi. Sun’iy intellekt axloqiy sub’yekt sifatida shakllanmagan — u faqat algoritmik ko‘rsatmalarga amal qiladi. Shunday ekan, noto‘g‘ri qaror yoki oqibatlar uchun kim javobgar bo‘ladi? — bu savol hali ochiq.

Shuningdek, inson huquqlari va shaxsiy daxlsizlik tamoyillari ham xavf ostida qoladi. Agar sun’iy intellekt tizimlari insonning ongini tahlil qila olsa, uning fikrlari va xatti-harakatlarini oldindan belgilab bera olsa, bu holat axloqiy nazorat o‘rniga texnologik manipulyatsiyaga aylanib qolishi mumkin.

Zamonaviy sun’iy intellekt, ayniqsa chuqur o‘rganishga asoslangan tizimlar, “qora quti” (black box) deb ataladigan xususiyatga ega: ya’ni tizim qarorining qanday shakllangani ko‘p hollarda inson uchun tushunarsiz bo‘lib qoladi. Bu esa axloqiy mas’uliyatni aniq belgilashni imkonsiz qiladi. Sud qarorlariga, bank kreditlariga yoki tibbiy tashxislarga AI aralashayotgan bir paytda, qarorning ochiqligi va asoslanishi axloqiy jihatdan muhim tamoyildir.

Sun’iy intellekt tizimlari tarixiy ma’lumotlarga asoslangan holda o‘rganadi. Agar bu ma’lumotlarda ilgari mavjud bo‘lgan gender, irqiy yoki sinfiy kamsitishlar mavjud bo‘lsa, sun’iy intellekt ularni takrorlaydi yoki hatto kuchaytiradi. Masalan, AQSHda ba’zi yirik kompaniyalarning yollash tizimlarida sun’iy intellekt ayollarni muhandislik lavozimlaridan chetlashtirgan holatlar kuzatilgan. Bu “algoritmik adolatsizlik” jamiyatda mavjud muammolarni avtomatlashtirib, ularni axloqiy darajada chuqurlashtiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak sun’iy intellekt insoniyat tarixidagi eng muhim ilmiy yutuqlardan biri sifatida jamiyatimizning deyarli barcha jabhalariga kirib bormoqda. Texnologik qulayliklar, samaradorlik va innovatsion yondashuvlar orqali

u kundalik hayotimizni soddalashtirmoqda. Ammo bu jarayon bir qator murakkab axloqiy, huquqiy va falsafiy savollarni ham kun tartibiga olib chiqmoqda.

Maqolada ko‘rsatilganidek, sun’iy intellekt tizimlarining qaror qabul qilishdagi mustaqilligi, mas’uliyat va javobgarlik muammolari, madaniy kontekstlarga bog‘liq axloqiy mezonlarning xilma-xilligi — bularning barchasi universal axloqiy algoritm yaratish imkonini cheklaydi. “Moral Machine” tajribasi bu muammolarning naqadar murakkab va madaniy jihatdan farqli ekanini ko‘rsatdi. Boshqa bir misolda, inson ongining sun’iy intellekt orqali tahlil qilinishi, shaxsiy daxlsizlik va iroda erkinligi masalalarini xavf ostiga qo‘ymoqda.

Falsafiy nuqtai nazardan, insonning mavjudlikdagi o‘rniga sun’iy intellektning ta’siri masalasi juda muhim. Antropotsentrizmga putur yetishi, insonni ob’yektga aylanishi xavfi, erkinlik va axloqiy subyektivlikning so‘nishi — bular bugungi texnologik taraqqiyot fonida jiddiy falsafiy muammolarni yuzaga keltiradi.

Demak, sun’iy intellektni axloqiy me’yorlar bilan uyg‘unlashtirish, uni inson qadriyatlariga zid bo‘lmagan yo‘nalishda rivojlantirish global darajadagi dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Bu borada olimlar, siyosatchilar, dasturchilar va keng jamoatchilik o‘zaro hamkorlikda harakat qilishi, sun’iy intellekt taraqqiyotiga yo‘l-yo‘riq berishi zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Awad E., Dsouza S., Kim R., Schulz J., Henrich J., Shariff A., Bonnefon J.-F., Rahwan I. The Moral Machine experiment // *Nature*. — 2018. — Vol. 563, Issue 7729. — P. 59–64.
2. Бостром Н. Сверхинтеллект: пути, опасности, стратегии. — М.: АСТ, 2016.—480с.
3. Jobin A., Ienca M., Vayena E. The global landscape of AI ethics guidelines // *Nature Machine Intelligence*. — 2019. — Vol. 1, Issue 9. — P. 389–399.
4. High-Level Expert Group on AI. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. — European Commission, 2019. — 41 p.
5. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. — Paris : UNESCO, 2021. — 46 p.
6. Mittelstadt B.D., Allo P., Taddeo M., Wachter S., Floridi L. The ethics of algorithms: Mapping the debate // *Big Data & Society*. — 2016. — Vol. 3(2).
7. Русакович А. В. Этические вызовы искусственного интеллекта // *Философия и общество*. — 2020. — № 4 (129). — С. 63–78.

PERSONIFIKATSIYANING PRAGMA-SEMANTIK XUSUSIYATLARI (Isajon Sultonning “Xazinabon yoxud Hazrati Xizr izidan” asari misolida)

Dilrabo Baxronova
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori, DSc.
Malika Mo‘minova
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti o‘qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan pragmalingvistika doirasida personifikatsiya (jonlantirish) hodisasining pragma-semantik xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot obyekti sifatida yozuvchi Isajon Sultonning “Xazinabon yoxud Hazrati Xizr izidan” asari tanlab olingan bo‘lib, undagi mavhum tushunchalar va tabiat hodisalarining insoniylashtirilishi semantik, pragmatik va kontekstual tahlil metodlari yordamida ochib berilgan. Tahlillar natijasida personifikatsiyaning badiiy matnda shunchaki stilistik bezak emas, balki qahramonlarning ichki psixologik holatini vizuallashtiruvchi va o‘quvchiga kuchli hissiy ta’sir ko‘rsatuvchi muhim lisoniy-pragmatik mexanizm ekanligi aniqlangan va ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: *pragmalingvistika, personifikatsiya, jonlantirish, semantik transformatsiya, kommunikativ niyat, nutqiy akt, badiiy matn, Isajon Sulton*

ПРАГМА-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРСОНИФИКАЦИИ (на материале произведения Исаджона Султона «Хазинабон ёхуд Ҳазрати Хизр изидан»)

Дилрабо Бахронова,
DSc, профессор,
Узбекский государственный университет мировых языков,
Малика Муминова,
преподаватель, Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми.

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются прагма-семантические свойства явления персонификации (олицетворения) в рамках прагмалингвистики, являющейся одним из ведущих направлений современного языкознания. В качестве объекта

исследования выбрано произведение писателя Исажона Султона «Хазинабон, или По следам Хазрата Хызра», в котором гуманизация абстрактных понятий и природных явлений раскрывается с помощью методов семантического, прагматического и контекстуального анализа. В результате анализа научно обосновано, что персонификация в художественном тексте является не просто стилистическим украшением, а важным лингвопрагматическим механизмом, визуализирующим внутреннее психологическое состояние героев и оказывающим сильное эмоциональное воздействие на читателя.

Ключевые слова: *прагмалингвистика, персонификация, олицетворение, семантическая трансформация, коммуникативное намерение, речевой акт, художественный текст, Исажон Султон*

PRAGMA-SEMANTIC FEATURES OF PERSONIFICATION (Based on Isajon Sulton's "Xazinabon yoxud Hazrati Xizr izidan")

Dilrabo Bakhronova,
DSc, Professor,
Uzbekistan State World Languages University,
Malika Muminova,
Lecturer, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi,

ABSTRACT

This article examines the pragma-semantic properties of the personification phenomenon within the framework of pragmalinguistics, which is one of the leading fields of modern linguistics. The novel "Khazinabon or in the Footsteps of Hazrat Khizr" by the writer Isajon Sulton was selected as the object of research, in which the humanization of abstract concepts and natural phenomena is revealed through the methods of semantic, pragmatic, and contextual analysis. As a result of the analysis, it is scientifically proven that personification in a literary text is not merely a stylistic decoration, but an important linguo-pragmatic mechanism that visualizes the internal psychological state of the characters and exerts a powerful emotional impact on the reader.

Keywords: *pragmalinguistics, anthropocentric paradigm, personification, semantic transformation, communicative intention, speech act, literary text, Isajon Sulton*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni antroposentrik paradigma doirasida o‘rganish dolzarb masalalardan biri sifatida olimlar nazaridan tushmay kelmoqda. Til endilikda shunchaki aloqa vositasi emas, balki inson tafakkuri, madaniyati va ruhiyati ifodasi sifatida keng tadqiq etilmoqda. Shu nuqtai nazardan pragmalingvistika til birliklarining nutqiy vaziyatdagi maqsad va ta’sir mexanizmlarini o‘rganadigan muhim yo‘nalish sifatida tobora rivojlanmoqda.

Pragmalingvistika til vositalarining inson ongiga ta’siri, muallif maqsadi va o‘quvchi interpretatsiyasi o‘rtasidagi munosabatni tahlil qiladi. Sh. Safarovning fikricha, pragmatika “insonning til orqali maqsadli faoliyatini o‘rganuvchi fan” hisoblanadi [1, B. 42] Darhaqiqat, badiiy matnda qo‘llangan har bir obraz, metafora yoki personifikatsiya kabi har bir badiiy tasviriy vosita muallifning kommunikativ niyatini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur ilmiy tadqiqotning obyektini personifikatsiya hodisasi tashkil etib, u inson tafakkuri va badiiy tasavvurining eng qadimiy hamda qudratli ifoda vositasi sifatida barcha zamonlarda adabiyot va san’atning muhim tarkibiy qismi bo‘lib kelmoqda. Borliqni anglash jarayonida inson tabiat hodisalari, jonsiz jismlar yoki mavhum tushunchalarni o‘z ruhiyati bilan uyg‘un holda idrok etishga intilgan va ayni shu ehtiyoj natijasida jonlantirish yuzaga kelgan. Qadimgi yunon ritorikasida bu hodisa “prosopopoeia” atamasi bilan izohlangan bo‘lib, u jonsiz jismlar yoki mavhum tushunchalarga insoniy sifat, xatti-harakat va his-tuyg‘ularni yuklash usuli orqali talqin qilingan. Qadimgi mutafakkirlar, xususan, Aristotel badiiy nutq qudratining ko‘p jihatdan uning obrazliligi va tasviriy vositalariga bog‘liqligini ta’kidlagan. Shu bois, jonlantirish qadimdan nafaqat estetik bezak, balki o‘quvchi yoki tinglovchining hissiyotiga ta’sir etuvchi poetik vosita sifatida ham qadrlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Keyingi davrlarda personifikatsiya Yevropa stilistikasi doirasida metaforik tafakkurning eng muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida chuqur o‘rganildi [8, 9]. Xususan, rus stilistika maktabi vakillari uning lingvopoetik salohiyatiga alohida e’tibor qaratdilar. V.Vinogradov jonlantirishni badiiy obrazlilikni kuchaytiruvchi poetik mexanizm deya baholab, uning tabiat va inson ruhiyati o‘rtasida hissiy uyg‘unlik yaratishga xizmat qilishini qayd etadi [2, C.118]. Olimning fikricha, jonlantirish orqali jonsiz narsa inson kechinmalariga yaqinlashadi va natijada matnning estetik-psixologik ta’siri kuchayadi. I.Galperin esa jonlantirishni stilistik semantikaning asosiy ifoda vositalaridan biri deb hisoblab, uni tasvir obyektini o‘quvchi hissiyotiga yaqinlashtiruvchi poetik usul sifatida talqin qiladi [3, C.136].

Tadqiqotchining ta’kidlashicha, jonlantirish mavhum tushunchalarni jonli obraz darajasiga ko‘tarib, o‘quvchining hissiy idrok etish jarayonini yanada faollashtiradi.

Zamonaviy pragmalingvistika doirasida ham personifikatsiya hodisasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Zero, badiiy matndagi har bir obraz muallifning kommunikativ maqsadi va o‘quvchiga ko‘zda tutilgan ta’siri bilan chambarchas bog‘liqdir. J. Ostin va J. Sirl tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasiga ko‘ra, lisoniy birliklar nafaqat axborot uzatish vazifasini bajaradi, balki muayyan hissiy-pragmatik ta’sir ham ko‘rsatadi [4, P. 94; 5, P. 58]. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, jonlantirish oddiy tasviriy vosita emas, balki o‘quvchi tafakkuri va hissiyotiga faol ta’sir etuvchi estetik-pragmatik birlik sanaladi. Masalan, *“armon bo‘y cho‘zadi”, “aql shoshadi”, “yolg‘izlik hukm suradi”* kabi iboralarda mavhum tushunchalarning insoniylashtirilishi ruhiy iztirob, ichki ziddiyat va psixologik zo‘riqishni yanada kuchliroq ifodalashga xizmat qiladi. Bunday obrazlar o‘quvchi ongida kuchli assotsiativ tasavvurlar uyg‘otib, matnning hissiy shiddatini oshiradi.

O‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida ham jonlantirish badiiy tafakkurning muhim unsuri sifatida talqin etiladi. N. Mahmudov obrazlilikni badiiy tilning asosiy xususiyatlaridan biri deya baholab, jonlantirish hodisasini milliy poetik tafakkurning estetik ifoda shakllaridan biri sifatida ko‘rsatadi [6, B. 54]. Olimning fikricha, tabiat hodisalari yoki mavhum tushunchalarga insoniy xususiyatlarni yuklash bevosita xalqning hissiy idroki, olamni poetik anglash usuli va milliy tafakkur tarzi bilan bog‘liqdir. D. Quronov ham jonlantirishni inson ichki kechinmalarini bilvosita ifodalashning muhim poetik vositasi sifatida baholab, *shamol, tun, sog‘inch, ayriliq, armon* kabi tushunchalarning jonlantirilishi badiiy matnda psixologik teranlik va hissiy ta’sirchanlikni kuchaytirishini ta’kidlaydi [7, B. 162].

Tadqiqotda badiiy nutqda jonlantirishning pragmatik-semantik xususiyatlari tahlili jarayonida bir necha usullardan foydalanildi. Semantik tahlil personifikatsiyalangan iboralarda ma’no o‘zgarishlari va semantik transformatsiyalarni aniqlashga yordam berdi. Muallifning kommunikativ niyati va jonlantirishning o‘quvchiga hissiy ta’sirini aniqlash uchun pragmatik tahlil qo‘llanildi. Badiiy matnda jonlantirishning funksional rolini o‘rganishda kontekstual tahlil, stilistik tahlil kabilar uning ekspressiv va estetik funksiyalarini ochib berishga yordam berdi.

Tadqiqotimizning predmeti sifatida “Xazinabon yoxud Hazrati Xizr izidan” asaridagi personifikatsiyalar tanlangan bo‘lib, asar Isajon Sulton tomonidan 2002-yilda yozilgan. Unda Buxoroda joylashgan yetti pir avliyolar qadamjosini ziyorat qilgan insonning ruhiy va ma’naviy izlanishlari haqida hikoya qilinadi. Ziyorat

davomida uchragan turli insonlar va ularning taqdirlari orqali jamiyatdagi illatlar hamda muammolar ramziy yoritiladi. Yozuvchi xazinabon tilidan bu insonlar orqali ba'zi o'rinlarda insonning cheksiz nafs va ochko'zligi (boy bo'la turib yana boylik so'rab kelganlar misolida), boylik huzur-halovat olib kelmasligi turli badiiy tasviriy vositalar: o'xshatish, personifikatsiya, metafora, epitet orqali mohirona ifodalanadi.

Asarda insonlarning avliyolar huzuriga faqat so'rash va manfaat ko'zlab kelishi tanqidiy ruhda tasvirlangan. Asar o'quvchida shukronalik hissini uyg'onishiga turtki bo'lib qolmasdan, adog'i yo'q cheksiz istaklari xususida bir bor o'ylab ko'rishga undaydi. Muallif turli ramziy tasvirlar, falsafiy mushohadalar orqali insonning ma'naviy kamolot sari yo'li naqadar murakkab ekanligini ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan.

Tahlillarimiz jarayonida personifikatsiyaning turli pragma-semantik xususiyatlari aniqlandi va tizimlashtirildi (1-jadval).

1-jadval. Personifikatsiyali birliklarning pragma-semantik tasnifi

Personifikatsiyali birlik	Semantik asos	Pragmatik vazifa
"armon bo'y cho'zadi"	Armonning jonlantirilishi	Ichki iztirobni kuchaytirish
"aql shoshadi"	Abstrakt tushunchaning insonlashuvi	Ruhiy tanglikni ifodalash
"shamol o'ynardi"	Tabiat hodisasining jonlantirilishi	Dinamik poetik tasvir yaratish
"yolg'izlik hukm surayotgan"	Psixologik holatning faol subyektga aylanishi	Ichki bo'shliqni chuqurlashtirish
"orzular ucharmikin"	Orzuning harakatlanishi	Umid va mavhumlikni ifodalash

Tadqiqot natijalari personifikatsiyaning badiiy matnda muhim pragma-semantik vazifa bajarishini ko'rsatdi. Avvalo, jonlantirish usuli matnning emotsional ta'sirchanligini kuchaytiradi. Jonsiz predmet yoki mavhum tushunchalarga insoniy xususiyat berilishi o'quvchida oddiy axborotdan ko'ra kuchliroq hissiy munosabat uyg'otadi. Masalan, "armon bo'y cho'zadi", "aql shoshadi" kabi ifodalarda ruhiy holat obrazli va ta'sirchan shaklda ifodalangan. Shuningdek, personifikatsiya abstrakt tushunchalarni konkret hissiy obrazga aylantiradi. Armon, yolg'izlik, sog'inch kabi mavhum kechinmalar jonlantirish orqali o'quvchi tasavvurida "tirik" holatda gavdalanadi. Bu esa matnning semantik chuqurligi va estetik qimmatini oshiradi.

Tahlillar muallifning ichki kechinmalarini bilvosita ifodalashda personifikatsiyaning muhim vosita ekanini ko'rsatdi. Muallif o'z ruhiy holatini bevosita bayon qilish o'rniga, uni shamol, tun, xotira yoki orzu kabi obrazlar orqali ifodalaydi. Natijada matnda psixologik ta'sirchanlik va poetik obrazlilik kuchayadi.

Endilikda personifikatsiyali sintagmalar tahlilidan sodda va murakkab qo‘shma gaplar tarkibida keladigan personifikatsiyalar xususida to‘xtalib o‘tamiz. Asarda 10ga yaqin personifikatsiyalar aniqlangan bo‘lib, shularning deyarli yarmidan ko‘pi sodda gaplar tarkibida uchramaydi.

Hech qayerda izlaganimni topmadim. Afrosiyob shamollari, Nurota izg‘irinlari, Samarqandu Buxoroning yetti avliyosi daxmalariyu noma’lum toshlari…birontasi menga o‘z sirini ochmadi. Semantik nuqtai nazardan qaraganda, yuqoridagi gapni ikki ma’noviy guruhga bo‘lib tahlil qilish maqsadga muvofiq: dinamik(harakatdagi) obyektlar va statik (turg‘un) obyektlar semantikasi. Birinchi turga kiruvchi *shamol* va *izg‘irin* harakatda bo‘lganligi uchun ularning “sir saqlashi” dinamik personifikatsiyani hosil qilib, ular sirlarni eshitgan va ularni o‘zi bilan olib kelayotgan guvohlar sifatida semantik yuk olgan. Ikkinchisi esa *“Avliyolar daxmalari”* va *“noma’lum toshlar”* turg‘un obyektlar semantik hosilasi bo‘lib, ularning *“sir ochmasligi”* tarixiy xotiraning toshlarga muhrlanganligini anglatuvchi chuqur semantik ma’noni yuzaga keltiradi.

Pragmatik jihatdan esa ushbu gapda “muloqotning uzulishi”(Communication breakdown) hodisasi kuzatilib, gapda yashirin (implicit) ma’no bor: qahramon bu joylarni shunchaki tomosha qilmagan, u bu yerlardan ma’naviy haqiqatni, o‘zligini yoki o‘zi bilmaydigan ilmlarni izlagan.

Do‘ndim shoxdan qo‘pgan quruq yaproqqa,
Sahar yeli, to‘zg‘it meni, ur meni.
Ko‘tar to‘zonimni bundan uzoqqa,

Yorning yalang oyog‘iga ur meni… Asarning birgina o‘rnida keltirilgan mazkur she’riy misrada ham personifikatsiyalar talaygina uchraydi. Unda personifikatsiyaning maxsus turi — o‘zbek tilshunosligida nido (ritorik murojaat), g‘arb va ingliz tilshunosligida esa apostrofa (Apostrophe) deb yuritiladigan badiiy usul markaziy o‘rinni egallaydi.

To‘rtlikda o‘ziga xos semantik ma’no kuzatiladi: birinchi misradagi “quruq yaproq” obrazi insonning jonsizlashuvini (depersonifikatsiya), *“sahar yeli”* esa jonsiz tabiatning jonlanishini ifodalaydi. Pragmatik jihatdan matndagi buyruq fe’llari *(“to‘zg‘it”, “ur”, “ko‘tar”)* aslida iltijo va yolvorish funksiyasini bajarib, lirik qahramon tirik holida yoriga yetisha olmasligini anglagach (presuppozitsiya), o‘zini tabiat ixtiyoriga topshiradi. O‘zini maydalanib ketgan tuproq – to‘zonga qiyoslashi natijasida tasavvufiy ma’no hosil bo‘lmoqda: insonning moddiy borlig‘I – tanasi yo‘q bo‘lib, ruhi va ishqi zarralarga, ya’ni to‘zonga aylanib, shu chang-to‘zon holida yorning oyoqlari ostiga urulishni orzu qilyapti.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi doirasida badiiy matnni tahlil qilish inson omilini, uning tafakkuri, ruhiyati va dunyoni idrok etish mexanizmlarini tadqiqot markaziga olib chiqadi. Isajon Sultonning “Xazinabon yoxud Hazrati Xizr izidan” asari misolida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, personifikatsiya hodisasi matnda faqat estetik bezak yoki stilistik figura sifatida emas, balki murakkab pragma-semantik va lingvokognitiv funksiyalarni bajaruvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, jonlantirish birliklari abstrakt va falsafiy mazmundagi tushunchalarni konkretlashtirish, personifikatsiyalangan obrazlar vositasida qahramonlarning ichki kechinmalari hamda psixologik ziddiyatlarini ifodalash, shuningdek, matnning emotsional-ekspressiv va estetik ta’sirchanligini kuchaytirishda muhim o‘rin tutadi. Mazkur birliklar badiiy voqelikni antropomorfik talqin qilish orqali o‘quvchining kognitiv faolligini oshiradi, muallif konsepsiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda matnning interpretativ imkoniyatlarini kengaytiradi.

Muallif personifikatsiya vositasida inson ruhiyatining murakkab va ko‘p qatlamli qirralarini badiiy jihatdan modellashtirishga, o‘quvchini ma’naviy-falsafiy mushohadaga undashga erishgan. Natijada personifikatsiyalar asarning nafaqat lingvopoetik, balki pragmatik va lingvomadaniy salohiyatini ham belgilovchi muhim konseptual vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa personifikatsiya hodisasini badiiy matnning mazmuniy-struktur yaxlitligini ta’minlovchi hamda muallifning individual badiiy tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvistik mexanizm sifatida baholash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – 286 б.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 255 с.
3. Galperin I. R. Stylistics. – 2nd ed. – Moscow: Higher School Publishing House, 1977. – 332 p.
4. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
5. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.

6. Маҳмудов Низомиддин. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 184 б.
7. Қуронов Дилмурод. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 2010. – 288 б.
8. Baxronova, D., & Turamuratova, I. (2024). Xorijiy tillarni o ‘qitishning inson shaxsiy va ijtimoiy kamolotidagi ahamiyati. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 208-212).
9. Бахронова, Д. К. (2022). Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши. Филол. фан. д-ри дисс, 245.

AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY O‘QITISH METODLARINING QIYOSIY TAHLILI

Baxridinova Nargiza Sobirovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili amaliy fanlar №1 kafedrasi katta o‘qituvchisi

Norboyeva Muslima Otabek qizi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada an’anaviy va zamonaviy o‘qitish metodlarining mohiyati, ularning asosiy funksiyalari hamda o‘zaro farqlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyati, o‘quvchi shaxsini rivojlantirishdagi o‘rni va samaradorligi to‘liq ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy metodlarning ta’lim sifatini oshirishdagi ustun tomonlarini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *an’anaviy metodlar, zamonaviy metodlar, o‘quvchi markazli ta’lim, interaktiv metodlar, pedagogika, innovatsiya, ta’lim samaradorligi, ta’lim algoritmlari, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, elektron resurslar.*

ABSTRACT

This article analyzes the essence of traditional and modern teaching methods, their main functions, and their differences. It also highlights the importance of modern pedagogical approaches in the educational process, as well as their role and effectiveness in developing students’ personalities. The research results demonstrate the advantages of modern methods in improving the quality of education.

Keywords: *traditional methods, modern methods, student-centered learning, interactive methods, pedagogy, innovation, teaching effectiveness, educational algorithms, digital technologies, artificial intelligence, electronic resources.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются сущность традиционных и современных методов обучения, их основные функции и различия. Также освещается значение современных педагогических подходов в образовательном процессе, их роль и эффективность в развитии личности учащегося. Результаты исследования показывают преимущества современных методов в повышении качества образования.

Ключевые слова: *традиционные методы, современные методы, обучение, ориентированное на учащегося, интерактивные методы, педагогика,*

инновации, эффективность обучения, образовательные алгоритмы, цифровые технологии, искусственный интеллект, электронные ресурсы.

KIRISH (INTRODUCTION)

Hozirgi globallashayotgan va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimi tub o‘zgarishlarga uchramoqda. Jamiyatning yangi ehtiyojlari, mehnat bozoridagi zamonaviy talablar va ma’lumot oqimining keskin tezlashuvi ta’lim berish metodlarini tizimli ravishda yangilash zaruratini yuzaga keltirdi. Shu nuqtai nazardan, an’anaviy va zamonaviy o‘qitish metodlarini qiyosiy o‘rganish hamda ularning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash birinchi darajali ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ko‘p yillar davomida ta’lim tizimining asosi hisoblangan klassik yondashuvlar bugungi kun raqamli avlodi talablariga to‘liq javob bera olmayapti. Muammo ko‘pincha o‘quvchilarning intilishida emas, balki qo‘llanilayotgan metodlarning inson kognitiv imkoniyatlari hamda zamonaviy texnologik muhitga mos kelmasligidadir. Ushbu maqolada an’anaviy o‘qitish tizimining kamchiliklari tahlil qilinib, zamonaviy interaktiv yondashuvlar, elektron resurslar va sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni yoritib beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Ta’lim metodikasi va pedagogik texnologiyalarni rivojlantirish borasida ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tadqiqot olib borganlar. Xususan, asosan nazariy bilimlarni tizimli uzatishga asoslangan an’anaviy metodlarning shakllanishi va rivojlanish asoslari Asqarova (2020) hamda Begmatov va Bo‘ronov (2019) kabi olimlarning ishlarida nazariy jihatdan asoslangan.

So‘nggi yillarda ta’limga innovatsion va raqamli yondashuvlarni olib kirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Abduraxmonova (2025) o‘z tadqiqotlarida ta’lim jarayoniga zamonaviy metodik yondashuvlar — kompetensiyaviy, kommunikativ, interfaol, integrativ va raqamli texnologiyalarning kirib kelishi til o‘qitishda sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berganini ta’kidlaydi. Uning fikricha, elektron resurslar, multimedia vositalari va loyihaviy ta’lim o‘quvchilarning nutqiy hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlik ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt (SI) imkoniyatlari ta’lim algoritmlarini shaxsiylashtirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Toshboyeva (2025) o‘z ilmiy ishlarida sun’iy intellektning ta’lim oluvchining vaqtini tejashga va ta’limda muvaffaqiyatli rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatayotganini qayd etadi. Qodirov va Karimova (2023) hamda Azizova (2022) kabi tadqiqotchilar raqamli

texnologiyalar va SI algoritmlari talabalarning individual xususiyatlari va o‘rganish usullari asosida ta’lim trayektoriyasini moslashtirishga xizmat qilishini isbotlaganlar.

METODOLOGIYA (METHODOLOGY)

Ushbu maqola qiyosiy-tahliliy (review-based) metodologiyaga asoslangan bo‘lib, unda empirik ma’lumotlar to‘plash o‘rniga an’anaviy va zamonaviy pedagogik yondashuvlar nazariy jihatdan qiyoslanadi. Tadqiqot obyekti sifatida ta’lim tizimidagi kognitiv jarayonlar va o‘qitish algoritmlari olindi.

Tahlil jarayonida quyidagi metodologik bosqichlar va mezonlardan foydalanildi:

- **Tizimli tahlil:** An’anaviy ta’limning reproduktiv tabiati va uning o‘quvchi motivatsiyasiga ta’siri baholandi.
- **Qiyosiy-pedagogik yondashuv:** O‘qituvchi markazli (teacher-centered) va o‘quvchi markazli (student-centered) ta’lim tizimlarining farqlari jadval asosida guruhlandi.
- **Texnologik integratsiya tahlili:** Raqamli texnologiyalar, elektron resurslar va sun’iy intellekt vositalarining dars jarayonidagi samaradorlik ko‘rsatkichlari nazariy modellashtirildi.

NATIJALAR (RESULTS)

O‘tkazilgan qiyosiy tahlil natijalari an’anaviy va zamonaviy metodlarning tub farqlarini va ta’lim oluvchining shaxsiy rivojlanishidagi o‘rnini yaqqol ko‘rsatib berdi.

Solishtirish mezonlari	An’anaviy o‘qitish metodlari	Zamonaviy o‘qitish metodlari
Ta’lim markazi	O‘qituvchi asosiy markazda va boshqaruvchi rolda bo‘ladi.	O‘quvchi faol subyekt sifatida markazga qo‘yiladi.
Bilim berish uslubi	Reproduktiv xarakterda (yod olish va takrorlash).	Interaktiv, izlanish va mustaqil fikrlashga asoslangan.
Dars shakli	Ko‘pincha passiv ma’ruza va tushuntirish.	Guruhli ishlar, munozaralar, loyihalar va rolli o‘yinlar.
Baholash tizimi	Faqat yakuniy natijaga asoslangan (summativ).	Rivojlanishni doimiy nazorat qiluvchi formativ baholash.
Texnologik ta’minot	Minimal darajada yoki faqat darsliklardan foydalaniladi.	Raqamli texnologiyalar, SI va elektron resurslar integratsiyasi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, zamonaviy metodlarning bir qator ustun jihatlari aniqlandi: o‘quvchilarning faolligini oshiradi, mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi, amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi hamda ta’lim jarayonida individual (shaxsiylashtirilgan) yondashuvni ta’minlaydi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy o‘qitish metodlari insonning axborotni kognitiv qabul qilish va xotirada saqlash qonuniyatlariga to‘liq mos keladi. An’anaviy ta’limda bilimlar tizimli berilsa-da, passiv tinglash formati o‘quvchining mustaqil tahlil qilish imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi. Yakuniy natijaga asoslangan baholash esa o‘quv jarayonidagi kognitiv o‘sishni to‘liq aks ettira olmaydi, bu esa talabalarda motivatsiyaning so‘nishiga olib keladi.

Zamonaviy yondashuvda esa o‘quvchi tayyor axborotni shunchaki qabul qiluvchi emas, balki uni qayta ishlovchi faol subyektga aylanadi. Guruhli debat va loyihaviy ishlar real hayotiy vaziyatlarni modellashtirib, o‘rganilgan materialning xotirada uzoq muddatli saqlanishini (retention) ta’minlaydi.

Bu jarayonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ayniqsa sun’iy intellektning o‘rni beqiyos. Sun’iy intellekt ta’lim oluvchining savollariga tezkor javob berish, vizual va taqdimot materiallarini yaratish bilan cheklanib qolmay, ta’lim algoritmlarini har bir talabaning individual qobiliyati va o‘rganish tezligiga moslashtiradi. Bu esa dars samaradorligini keskin oshiradi.

Biroq, zamonaviy metodlarni amaliyotga joriy etishda bir qator tizimli muammolar ham mavjud:

1. O‘qituvchilarning texnologik va metodik jihatdan yetarli tayyorgarlikka ega emasligi.
2. Ta’lim muassasalarida texnik vositalarning yetishmasligi.
3. Akademik soatlarning (vaqt resurslarining) cheklanganligi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun pedagogik kadrlarning raqamli va innovatsion malakasini doimiy oshirib borish strategik vazifa hisoblanadi.

XULOSA (CONCLUSION)

Tadqiqot natijasida xulosa qilish mumkinki, an’anaviy va zamonaviy o‘qitish metodlarining har biri o‘ziga xos ahamiyatga ega. An’anaviy metodlar fanning fundamental nazariy asoslarini tizimli yetkazib berishda muhim rol o‘ynasa-da, bugungi raqamli asrda o‘quvchi shaxsini va uning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishda zamonaviy interaktiv yondashuvlar ancha samarali va ustun hisoblanadi.

Bugungi kun ta’lim tizimi faqatgina quruq yodlashga emas, balki tanqidiy fikrlash va muammolarni mustaqil hal qilishga asoslanishi zarur. Ta’lim sifatini

oshirishning eng optimal va muvozanatlashgan yechimi — an’anaviy metodlarning ijobiy, fundamental jihatlarini saqlab qolgan holda, ularni raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt imkoniyatlari hamda zamonaviy interfaol metodlar bilan uyg‘unlashtirgan (blended learning) holda tashkil etishdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Abduraxmonova, G. (2025). O‘zbek tili o‘qitish metodikasi: an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar tahlili. *Pedagog respublika ilmiy jurnali*, 8(11), 15-noyabr.
2. Asqarova, M. (2020). *O‘zbek tili o‘qitish metodikasining nazariy asoslari*. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari jamiyati nashriyoti.
3. Azizova, M. (2022). Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalarning o‘rni. *Pedagogik mahorat ilmiy jurnali*.
4. Begmatov, E., & Bo‘ronov, A. (2019). *Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot*. Toshkent: "Noshir".
5. G‘ulomov, A., & Mamajonov, Z. (2017). *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: Universitet.
6. Qodirov, S., & Karimova, G. (2023). *Sun’iy intellekt va ta’lim texnologiyalari: yangi davr imkoniyatlari*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
7. Toshboyeva, R. Sh. (2025). Zamonaviy o‘qitish metodlarini amaliyotga joriy etishda sun’iy intellektning ahamiyati. *Ilmiy maqolalar to‘plami*, 644-bet, 2025-05-27.

MANAGEMENT INNOVATION PROJECT OF THE DIRECTOR OF A PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATION

Kasimova Shakhlo Bahromovna
Head Preschool Educational Organization No. 18 of Kokand City

ANNOTATION

This article scientifically covers the concept of a management innovation project of a director of a preschool educational organization, its content, structural structure and importance in the effective management of an educational institution. Also, the pedagogical and managerial possibilities of improving management activities, increasing the quality of education and the competitiveness of the institution based on an innovative project are analyzed.

Keywords: *preschool educational organization, director, management, innovative project, educational management, strategic development, innovative activities, management technologies.*

INTRODUCTION

The reforms being implemented in the preschool education system require the organization of the activities of heads of educational institutions based on modern requirements. Today, the director of a preschool educational organization must act not only as a leader who implements administrative management, but also as a manager who determines the development strategy of the educational institution, manages innovative processes and directs the pedagogical team towards a common goal. In this regard, the management innovation project of the MTT director is an important management tool that serves to improve the activities of the institution, eliminate existing problems and identify new prospects for development.

The concept of an innovative project is interpreted in the scientific literature as a systematic activity aimed at creating innovations or improving existing activities, having a specific purpose, a specific deadline and resources. In the field of education, an innovative project means a purposeful activity aimed at modernizing pedagogical or managerial processes, introducing new technologies and improving the quality of education. The management innovation project developed by the director of the MTT is inextricably linked to the institution’s development strategy and serves to increase efficiency by implementing new approaches to management activities.

The content of the management innovation project involves a thorough analysis of the current state of the institution, identification of development needs, setting promising goals and developing mechanisms for achieving them. Such a project is

not a random or short-term activity, but a scientifically based, planned and monitored management process. It comprehensively takes into account the internal capabilities of the institution, the potential of the pedagogical team, the level of cooperation with parents, the state of the material and technical base, and indicators of the quality of education.

The management innovation project of the director of the MTT is primarily aimed at creating an innovative environment in the educational institution. An innovative environment represents a set of conditions that allow teachers to promote new ideas and initiatives, carry out creative activities, and develop professionally. In an organization where such an environment exists, teachers are ready to accept innovations, effectively use modern methods and technologies in the educational process, and regularly improve their activities.

DISCUSSION AND RESULTS

The successful implementation of innovative projects in a preschool educational organization is largely determined by the leadership potential of the director. In modern educational management, the leader is recognized not only as a person who controls or gives instructions, but also as a transformational leader who directs the team towards a common goal, inspires employees to develop and supports innovative initiatives. Transformational leadership forms a positive attitude towards innovations in the pedagogical team, stimulates creative initiatives and increases the innovative potential of the organization. Therefore, the management innovation project of the MTT director should include not only organizational changes, but also the development of the professional outlook and motivation of team members.

Any innovative project is associated with a certain level of risk, and its results are not fully guaranteed in advance. Therefore, in the activities of the director of the MTT, it is important to identify, assess and reduce potential risks and their negative impact. Risks may be associated with the unpreparedness of teachers for innovations, insufficient material and technical resources, problems in the use of information and communication technologies, or a decrease in the motivation of project participants. In such cases, careful planning by the leader, the development of alternative solutions and regular monitoring ensure the effectiveness of the innovative project.

The effectiveness of the management innovation project of the director of the MTT should be assessed using scientifically based criteria. In this regard, such indicators as the dynamics of the quality of education, changes in the professional competence of teachers, the level of parental satisfaction, the number of employees participating in innovative activities, the level of digitalization of management processes, and the social prestige of the organization are important. Regular analysis

of effectiveness allows for an objective assessment of the project results and the definition of further development strategies.

One of the important factors of innovative development is the formation of a healthy corporate culture in the organization. Corporate culture represents a system of cooperation, mutual respect, collective responsibility and common values among teachers. In the process of implementing innovative projects, the creation of an environment of open communication by the director, support for the initiatives of teachers and recognition of their successes increase the innovative activity of the team. As a result, a pedagogical environment is formed in the educational organization that is adaptable to changes, development-oriented and supportive of innovations.

One of the important aspects of the management innovation project is related to strategic planning. The strategic approach allows you to set long-term development goals for the institution and achieve them gradually. The innovative project developed by the director serves to create a model for the future development of the organization. In this process, priority areas such as the quality of education, the qualifications of teachers, the introduction of digital technologies, strengthening cooperation with parents, and improving the management system are taken into account. In modern conditions, the effectiveness of management innovation projects is largely associated with digital technologies. Digital management tools allow you to optimize document circulation, quickly process data, and improve monitoring and control mechanisms. Therefore, the use of information and communication technologies plays a special role in the innovative project of the director of the MTT. This serves to improve the quality of management decision-making, save time and resources, and ensure transparency of management.

The content of innovative management projects in the modern education system is expanding. In the future, it is expected that such areas as the use of artificial intelligence technologies, improving digital monitoring systems, making data-based management decisions, and managing individual development trajectories will become a priority in the activities of preschool educational organizations. In this regard, the director of the MTT, when developing innovative management projects, should take into account not only existing needs, but also future development trends of the education system. This will ensure the long-term competitiveness of the organization and bring the quality of education to a new level.

Scientific research shows that management activities organized on the basis of innovative projects increase the motivation of the pedagogical team, improve the quality of education and accelerate the pace of development of the organization. In

particular, innovative projects aimed at developing the professional competence of teachers, popularizing best practices and improving the internal control system are highly effective. Therefore, the director of the preschool educational institution should comprehensively take into account pedagogical, psychological, economic and managerial factors when developing a management innovation project.

In conclusion, the management innovation project of the director of the preschool educational institution is an important strategic mechanism that ensures the sustainable development of the preschool educational institution, increases the quality of education and management efficiency. It allows you to modernize the activities of the institution, form an innovative environment, develop the potential of the pedagogical team and implement modern management technologies. As a result, the competitiveness of the preschool educational institution increases, the quality of educational services improves and a more favorable pedagogical environment is created for the comprehensive development of children.

REFERENCES

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On Education". - Tashkent, 2020.
2. Decrees and decisions of the President of the Republic of Uzbekistan on the development of the preschool education system.
3. Belaya K.Yu. Upravlenie doshkolnym obrazovatelnym uchrejdeniem. - Moscow: Sphere, 2021.
4. Potashnik M.M. Innovative processes and education. - Moscow: Pedagogy, 2020.
5. Clarin M.V. Innovative model of education. - Moscow: Prosveshchenie, 2019.
6. Slastenin V.A. Pedagogy. - Moscow: Academy, 2021.

POSTMODERNIZM VA YANGI REALIZM: ZAMONAVIY INGLIZ ADABIYOTIDA USLUBIY O‘ZGARISHLAR

Sadullayeva Nazokat Kuvondiq qizi
katta o‘qituvchi,
O‘zbekiston Davlat jahon tillari universiteti
Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: Nazoshka9300@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy izlanishimizda zamonaviy ingliz adabiyotida Postmodernism dan New Realism ga o‘tish jarayoni va u bilan bog‘liq uslubiy o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda postmodernistik adabiyotga xos bo‘lgan fragmentatsiya, intertekstuality va metafiksion yondashuvlarning asta-sekin zaiflashuvi hamda yangi realizmda ijtimoiy haqiqat, individual tajriba va psixologik tasvirning kuchayishi asoslab beriladi. Shuningdek, Zadie Smith va Ian McEwan kabi zamonaviy ingliz yozuvchilarining asarlari misolida mazkur uslubiy transformatsiyaning amaliy ko‘rinishlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ingliz adabiyotida realizm elementlarining qayta tiklanishi global ijtimoiy-madaniy jarayonlar va o‘quvchi ehtiyojlarining o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liq.

Kalit so‘zlar: *Postmodernism, New Realism, zamonaviy ingliz adabiyoti, uslubiy o‘zgarishlar, intertekstuality, metafiksiya, realizm, narrativ strategiyalar, Zadie Smith, Ian McEwan.*

АННОТАЦИЯ

В данном научном исследовании анализируются стилистические изменения в современной английской литературе, связанные с переходом от Postmodernism к New Realism. Особое внимание уделяется ослаблению характерных черт постмодернизма, таких как фрагментация, интертекстуальность и метафикциональность, а также усилению интереса к социальной реальности, индивидуальному опыту и психологической глубине в рамках нового реализма. На примере произведений Zadie Smith и Ian McEwan рассматриваются практические проявления данных стилистических трансформаций. Результаты исследования показывают, что возрождение реалистических тенденций в современной английской литературе тесно связано с глобальными социокультурными изменениями и эволюцией читательских ожиданий.

Ключевые слова: *Postmodernism, New Realism, современная английская литература, стилистические изменения, интертекстуальность, метафикция, реализм, нарративные стратегии, Zadie Smith, Ian McEwan.*

ABSTRACT

In this research examines stylistic transformations in contemporary English literature, focusing on the transition from Postmodernism to New Realism. The study highlights the gradual decline of key postmodern features such as fragmentation, intertextuality, and metafiction, alongside the growing emphasis on social reality, individual experience, and psychological depth within the framework of new realism. The works of Zadie Smith and Ian McEwan are analyzed as representative examples of these stylistic shifts. The findings suggest that the resurgence of realist elements in contemporary English literature is closely linked to global socio-cultural changes and evolving reader expectations.

Keywords: *Postmodernism, New Realism, contemporary English literature, stylistic transformations, intertextuality, metafiction, realism, narrative strategies, Zadie Smith, Ian McEwan*

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida ingliz adabiyotida muhim estetik va uslubiy o‘zgarishlar yuz berdi. Xususan, Postmodernism oqimi uzoq vaqt davomida adabiy jarayonning yetakchi yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lib, fragmentatsiya, intertekstuality, metafiksiya va haqiqatning nisbiyligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turdi. Biroq, XXI asrga kelib, adabiyotda yangi tendensiyalar shakllana boshladi va ular New Realism tushunchasi doirasida izohlanmoqda.

Zamonaviy ingliz adabiyotida kuzatilayotgan ushbu o‘zgarishlar, avvalo, ijtimoiy haqiqatga bo‘lgan qiziqishning ortishi, insonning individual tajribasi va psixologik holatlarini yanada chuqurroq tasvirlashga intilish bilan xarakterlanadi. Postmodernistik o‘yin va ironiyaga asoslangan yondashuv o‘rnini asta-sekin real voqelikni aks ettirishga qaratilgan an’anaviy va yangicha realizm shakllari egallamoqda. Bu jarayonda Zadie Smith, Ian McEwan kabi yozuvchilarning ijodi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu ilmiy izlanishda zamonaviy ingliz adabiyotida postmodernistik paradigmaning transformatsiyasi va yangi realizmning shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — mazkur ikki adabiy yo‘nalish o‘rtasidagi uslubiy farqlarni aniqlash, ularning badiiy ifoda vositalarini solishtirish hamda

zamonaviy adabiy jarayondagi o‘rnini belgilashdan iborat. Shu bilan birga, maqolada global ijtimoiy-madaniy omillarning adabiy uslubga ta’siri ham ko‘rib chiqiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zamonaviy ingliz adabiyotida Postmodernism dan New Realism ga o‘tish jarayoni murakkab va ko‘p qirrali hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. XX asrning ikkinchi yarmida postmodernizm adabiyotda hukmron oqim bo‘lib, u an’anaviy realizmga qarshi turuvchi estetik tizimni shakllantirdi. Bu oqim vakillari, jumladan Jean-François Lyotard postmodern holatni “katta narrativlarga ishonchsizlik” sifatida izohlaydi [1]. Ushbu yondashuv adabiyotda yagona haqiqatning inkor etilishi va ko‘p qatlamli ma’nolarning yuzaga chiqishiga olib keldi.

Postmodernistik asarlarda voqelik fragmentlarga bo‘linadi, syujet chiziqlari izchil emas, balki uzilgan va ko‘p variantli shaklda beriladi. Masalan, Julian Barnes ning *Flaubert’s Parrot* (1984) asarida tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima o‘rtasidagi chegaralar buziladi, bu esa o‘quvchini matnni qayta talqin qilishga undaydi. Shuningdek, Martin Amis asarlarida ironik va o‘yinli uslub ustuvor bo‘lib, real voqelik ko‘pincha parodiya orqali aks ettiriladi.

Biroq XXI asr boshlariga kelib, postmodernizmning haddan tashqari murakkabligi va o‘quvchi bilan masofa yaratishi tanqid ostiga olina boshladi. Fredric Jameson postmodern madaniyatni “kech kapitalizmning madaniy logikasi” sifatida tavsiflab, unda chuqur ijtimoiy mazmunning yo‘qolib borayotganini ta’kidlaydi [2]. Shu sababli adabiyotda real hayot muammolariga qaytish ehtiyoji kuchaydi.

Natijada **“New Realism”** deb ataluvchi yangi tendensiya shakllandi. Bu yo‘nalish adabiyotda ijtimoiy haqiqatni yanada aniqroq va bevosita aks ettirishga intiladi. Yangi realizm vakillari insonning kundalik hayoti, psixologik kechinmalari va ijtimoiy muammolarni markazga qo‘yadi. Masalan, **Ian McEwan** ning *Atonement* (2001) romanida individual ayb, xotira va haqiqat muammolari realistik uslubda chuqur tahlil qilinadi. Asarda muallif haqiqat va badiiy tasvir o‘rtasidagi murakkab munosabatni ko‘rsatgan bo‘lsa-da, umumiy yondashuv realizmga yaqinlashadi [3].

Shuningdek, Zadie Smith ning *White Teeth* (2000) asari zamonaviy ko‘p madaniyatli jamiyatni realistik va ijtimoiy kontekstda tasvirlaydi. Unda globalizatsiya, identitet va madaniy xilma-xillik masalalari yoritiladi. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, bu asar “zamonaviy jamiyatning ijtimoiy va madaniy muammolarini yangi realizm ruhida aks ettiradi” [4].

Uslubiy jihatdan ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. Postmodernizmda til o‘yinlari, intertekstual havolalar va metafiksiya ustuvor bo‘lsa, yangi realizmda sodda va aniq ifoda, izchil narrativ va psixologik chuqurlik muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o‘quvchi bilan yaqinroq aloqa o‘rnatishga xizmat qiladi. Ba’zi adabiyotshunoslar

bu jarayonni “realizmning qayta tiklanishi emas, balki uning zamonaviy shaklda transformatsiyasi” deb baholaydilar [5].

Shu bilan birga, yangi realizm postmodernizmni to‘liq inkor etmaydi, balki uning ayrim elementlarini o‘zida saqlab qoladi. Masalan, zamonaviy asarlarda ba’zan intertekstuality yoki narrativ o‘yin elementlari uchrasa-da, ular asosiy emas, balki yordamchi vosita sifatida ishlatiladi. Bu holat adabiy jarayonning evolyutsion xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi [6]

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot zamonaviy ingliz adabiyotida Postmodernism va New Realism o‘rtasidagi uslubiy o‘zgarishlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy (comparative analysis), tarixiy-adabiy (historical-literary) va interpretativ (hermenevtik) metodlar asosiy metodologik asos sifatida qo‘llanildi.

Qiyosiy-tahliliy metod yordamida postmodernistik va yangi realizmga oid badiiy asarlarning uslubiy xususiyatlari o‘zaro solishtirildi. Xususan, Ian McEwan hamda Zadie Smith asarlarida narrativ struktura, obrazlar tizimi va til xususiyatlari tahlil qilindi. Ushbu yondashuv adabiy jarayondagi o‘zgarishlarning ichki mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tarixiy-adabiy metod orqali postmodernizmning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, shuningdek, uning zamonaviy adabiyotdagi transformatsiyasi o‘rganildi. Bu jarayonda postmodernistik nazariyaning asosiy qoidalari Jean-François Lyotard tomonidan ilgari surilgan “katta narrativlarga ishonchsizlik” konsepsiyasi asosida tahlil qilindi [7]. Shu bilan birga, yangi realizmning yuzaga kelish omillari global ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan bog‘liq holda izohlandi.

Interpretativ (germenevtik) metod esa badiiy matnlarning chuqur semantik tahlilini amalga oshirish imkonini berdi. Bu metod orqali matnlarda yashirin ma’no qatlamlari, muallif pozitsiyasi va o‘quvchi qabulining o‘ziga xos jihatlari ochib berildi. Xususan, Patricia Waugh tomonidan ishlab chiqilgan metafiksiya nazariyasi postmodern matnlarni tahlil qilishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qildi [8].

Tadqiqot jarayonida, shuningdek, zamonaviy adabiy jarayonni tizimli ravishda anglash uchun madaniy-tahliliy yondashuv ham qo‘llanildi. Bu yondashuv doirasida Fredric Jameson ning postmodernizmni “kech kapitalizmning madaniy logikasi” sifatida talqin qiluvchi qarashlari inobatga olindi [9]. Mazkur metodologik asoslar tadqiqotning ilmiy izchilligi va xulosalarning ishonchliligini ta’minlaydi.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda zamonaviy ingliz adabiyotida Postmodernism dan New Realism ga o‘tish jarayoni va uning asosiy uslubiy xususiyatlari tahlil qilindi.

O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, postmodernizmga xos bo‘lgan fragmentatsiya, intertekstuality va metafiksion yondashuvlar asta-sekin o‘z ahamiyatini yo‘qotib, ularning o‘rnini ijtimoiy voqelikni bevosita aks ettirishga yo‘naltirilgan realistik tendensiyalar egallamoqda.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, zamonaviy ingliz adabiyotida insonning individual tajribasi, psixologik holati va jamiyatdagi o‘rni yanada chuqurroq yoritilmoqda. Ian McEwan va Zadie Smith kabi yozuvchilar ijodida realizmning yangilangan shakli namoyon bo‘lib, unda postmodernizm elementlari to‘liq inkor etilmaydi, balki transformatsiyalashgan holda qo‘llaniladi. Bu holat adabiy jarayonning uzluksiz evolyutsion xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida globalizatsiya, madaniy integratsiya va ijtimoiy o‘zgarishlarning adabiy uslubga bevosita ta’siri mavjudligi aniqlandi. Bu omillar zamonaviy yozuvchilarning real hayot muammolariga ko‘proq e’tibor qaratishiga sabab bo‘lmoqda.

Takliflar

1. Zamonaviy ingliz adabiyotidagi uslubiy o‘zgarishlarni yanada chuqurroq o‘rganish uchun postmodernizm va yangi realizmning boshqa milliy adabiyotlardagi (masalan, Amerika yoki Yevropa adabiyoti) rivojlanishini qiyosiy tahlil qilish tavsiya etiladi.
2. Adabiy jarayonni o‘rganishda faqat nazariy yondashuv emas, balki empirik (matn tahlili asosidagi) tadqiqot usullaridan ham keng foydalanish lozim.
3. Zamonaviy ingliz romanlarida postmodernistik va realistik elementlarning uyg‘unlashuvini alohida korpus asosida tahlil qilish kelgusidagi ilmiy ishlar uchun muhim yo‘nalish bo‘lishi mumkin.
4. Oliy ta’lim jarayonida zamonaviy ingliz adabiyotidagi uslubiy transformatsiyalar bo‘yicha maxsus kurslar va seminarlar tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jean-François Lyotard. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
2. Fredric Jameson. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press, 1991.
3. Ian McEwan. *Atonement*. London: Jonathan Cape, 2001.
4. Zadie Smith. *White Teeth*. London: Hamish Hamilton, 2000.
5. David Lodge. *The Practice of Writing*. London: Penguin Books, 1996.
6. Patricia Waugh. *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. London: Routledge, 1984.

7. Terry Eagleton. *Literary Theory: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 2008.
8. Linda Hutcheon. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York: Routledge, 1988..
9. Mikhail Bakhtin. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press, 1981.

BIN SIN USLUBINING EMOTSIONAL TABIATI

Dilafruz Sodiqova
Mustaqil izlanuvchi,TDSHU
dilafruzusmonova791@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XX asr yangi xitoy adabiyotining yirik vakili, "4-may" harakati faoli Bing Xin (Se Binxin) ijodining janriy-uslubiy tabiati va lingvopoetik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi adibaning "muhabbat falsafasi" konsepsiyasini hamda ayol yozuvchilarning xitoy adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rnini zamonaviy adabiyotshunoslik prizmasida qayta baholash zarurati bilan belgilanadi.

Tahlil markazida klassik xitoy tili (wenyan) va G‘arb sintaktik modellarini zamonaviy so‘zlashuv nutqi (baihua) bilan sintez qilgan o‘ziga xos "Bing Xin uslubi" (Bing Xin ti) tadqiqi yotadi. Maqolada yozuvchining milliy adabiy til me’yorlashuviga qo‘shgan hissasi hamda so‘zlashuv tilini badiiy yuksaltirish mahorati tizimli yoritiladi.

Tadqiqotda adiba nasridagi voqelik in’ikosi va "emotsiosentrizm" tamoyili o‘rganilib, inson, tabiat hamda ichki kechinmalar uyg‘unligidan iborat emotsionallikning "sintetik modeli" ochib beriladi. Shuningdek, Bing Xin ijodining bolalar adabiyoti hamda Tayvan madaniy renessansidagi o‘rni, zamonaviy sinologiyadagi retsepsiyasi umumlashtiriladi.

Xulosada adiba asarlaridagi lirik ifoda, neologizm va evfemizmlardan foydalanish mahorati XX asr xitoy adabiyotidagi novatorlik tendensiyalarining in’ikosi ekanligi ko‘rsatiladi. Mazkur tadqiqot adibaning boy badiiy-lingvistik olamini tizimli tahlil qilish orqali zamonaviy sharqshunoslik fanlari rivojiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Bin Sin, muhabbat falsafasi, Bin Sin uslubi, emotsiosentrizm, yangi xitoy adabiyoti, esseistika, lingvopoetika, sintetik model, bolalar adabiyoti.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются жанрово-стилистическая природа и лингвопоэтические особенности творчества Бин Синь (Се Бинсинь) — выдающейся представительницы новой китайской литературы XX века и активной участницы «Движения 4 мая». Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления произведений Бин Синь через призму современного литературоведения, в частности, определения роли женщин-писательниц в развитии китайской литературы.

В центре исследования находится концепция универсальной «философии любви», а также анализ «стиля Бин Синь» (Bing Xin ti), представляющего собой синтез классического китайского языка (вэньянь), западных синтаксических моделей и современной разговорной речи (байхуа). В статье научно обоснован вклад писательницы в нормализацию национального литературного языка через художественное совершенствование разговорной речи.

Автором анализируются художественная концепция, реализм и принцип «эмоциоцентризма» в прозе Бин Синь. В ходе исследования доказывается создание писательницей «синтетической модели» эмоциональности, объединяющей человека, природу и внутренние переживания. Также рассматривается роль её творчества в китайской детской литературе и культурном ренессансе Тайваня, обобщается уровень рецепции её наследия в современной синологии.

В заключении отмечается, что мастерство использования лирической экспрессии, неологизмов и эвфемизмов отражает новаторские тенденции в китайской литературе XX века. Данное исследование способствует развитию современного востоковедения через системный анализ образного мышления писательницы.

Ключевые слова: *Бин Синь, философия любви, стиль Бин Синь, эмоциоцентризм, новая китайская литература, эссеистика, лингвопоэтика, синтетическая модель, детская литература.*

ABSTRACT

This article examines the genre-stylistic nature and linguopoetic features of the works of Bing Xin (Xie Bingxin), a prominent figure in 20th-century modern Chinese literature and an active participant in the "May Fourth Movement." The relevance of the study lies in the necessity to re-evaluate Bing Xin's literary legacy through the prism of modern literary criticism, specifically focusing on the role of female writers in the development of Chinese literature.

The research focuses on the author's universal "Philosophy of Love" and the analysis of the "Bing Xin Style" (Bing Xin ti), which synthesizes Classical Chinese (wenyan), Western syntactic models, and modern vernacular speech (baihua). The article scientifically substantiates the writer's contribution to the normalization of the national literary language by elevating vernacular speech to a sophisticated literary level.

The study explores the artistic conception, realism, and the principle of "emotiocentrism" in Bing Xin's prose. It demonstrates how she created a "synthetic

model" of emotionality that harmonizes humanity, nature, and inner feelings. Furthermore, the article compares her influence on Chinese children's literature and the cultural renaissance in Taiwan, summarizing the level of her reception in modern Sinology.

The study concludes that her mastery of lyrical expression, neologisms, and euphemisms reflects the innovative trends of 20th-century Chinese literature. This research contributes to the advancement of modern Oriental studies by providing a systematic analysis of the writer's figurative thinking and creative world.

Keywords: *Bing Xin, philosophy of love, Bing Xin style, emotiocentrism, new Chinese literature, essayistics, linguopoetics, synthetic model, children's literature.*

KIRISH

XX asr yangi xitoy adabiyotining shakllanish va taraqqiyot bosqichlarini Bin Sin (Se Binsin) ijodiy merosisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Adiba "4-may harakati"(五四运动 Wǔsì Yùndòng) uyg‘otgan intellektual salohiyatni adabiy maydonga olib kirib, o‘zining universal "muhabbat falsafasi" orqali insonparvarlik g‘oyalarining yangi qirralarini kashf etdi. Bin Sin ijodining salmoqli qismini tashkil etuvchi esseistika janri haqiqat, ezgulik va go‘zallikning o‘zaro dialektik birligini namoyon etuvchi o‘ziga xos badiiy tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

"Bin Sin uslubi **冰心体** (Bīng Xīn tǐ)” — bu shunchaki yozuv usuli emas, balki an’anaviy xitoy adabiyoti xazinasi bilan G‘arbning ilg‘or adabiy tendensiyalari o‘zaro qovushgan, intellektual va estetik jihatdan mukammal shakllangan betakror lisoniy fenomendir. Yozuvchining "Yosh kitobxonlarga maktublar"(“寄小读者”Jì xiǎo dúzhě) asari[44] nafaqat bolalar adabiyotining tamal toshi, balki epistolyar janrning yuksak badiiy namunasi bo‘lib, unda vatanparvarlik, ona mehri va tabiat estetikasi uyg‘unlikda aks etadi. Bin Sin tili o‘zining musiqiyligi, ritmik tuzilishi va parallelizm hamda antiteza kabi ritorik usullarning o‘rinli qo‘llanilishi bilan zamonaviy xitoy adabiy tilining me’yorlashuviga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Adibaning ijodiy maktabi nafaqat materik Xitoyda, balki 1950-1960 yillardagi Tayvan adabiy muhitida ham chuqur iz qoldirib, lirik nasrning rivojlanishiga turtki berdi. Bin Sin ijodini akademik darajada o‘rganish 1930-yillardayoq boshlangan bo‘lib, bugungi kunda uning asarlari estetik va gnoseologik jihatdan qayta talqin qilinmoqda. Mazkur maqolada Bin Sin asarlarining lisoniy qurilishi va badiiy konsepsiyasi zamonaviy adabiyotshunoslik metodologiyasi asosida tadqiq etiladi.

[44]冰心. 寄小读者 [M]. 北京: 人民文学出版社, 2000: 1-5.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqotda tizimli-tarkibiy va lingvopoetik tahlil metodlari orqali Bin Sin asarlarining lisoniy qurilishi hamda "muhabbat falsafasi" konsepsiyasi yaxlit tizim sifatida o‘rganildi. Shuningdek, biografik, qiyosiy-tarixiy va psixologik metodlar tatbiq etilib, adibaning individual uslubi, adabiy novatorligi hamda emotsionallikning sintetik modeli ilmiy asoslandi.

NATIJALAR

Esse (**散文** Sǎnwén)[45] — Bin Sinning eng sevimli adabiy formasi bo‘lib, uning barcha asarlarining uchdan ikki qismidan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Bin Sin esselari — bu haqiqat, yaxshilik va go‘zallik birlashgan badiiy olamdir, uning uslubi esa samimiy va jozibaga boydir. **郁达夫** Yu Dafu: “Esselarning nafisligi, yozuvning latofati va fikrlarning sofligi Bin Sinni Xitoydagi betakror yozuvchiga aylantirdi”(“**散文的清**丽，文字的典雅，思想的纯洁，在北京（中国）的作家中，冰心是独一无二的»), deb ta’kidlagan hamda yosh kitobxonlar orasida uning ijodiga befarq qoladiganlar juda kamligini qayd etgan[46].

“Bin Sin uslubi” — bu yozuvchi Bin Sin tomonidan yaratilgan, o‘ziga xos lingvistik xususiyatlari bilan ajralib turadigan noyob adabiy uslubdir. Bin Sinning o‘zi bir safar o‘z uslubining asosiy lisoniy xarakteristikasini o‘nta iyeroglif bilan umumlashtirgan edi: **“Klassik xitoy tili bilan uyg‘unlashgan so‘zlashuv tili”** va **“G‘arb madaniyati ta’siridagi xitoy tili”**[47]. Bin Sin nasri “tiniq va nafis” tili bilan ajralib turadi. U so‘zlashuv tilini mohirona takomillashtirib, uni adabiy til darajasiga ko‘tardi. Adiba klassik adabiy iboralar va leksikani zamonaviy tilga singdirdi va integratsiya qildi. Hali “4-may harakati” davridayoq Bin Sin so‘zlashuv xitoy tilida (bayxua) ijod qilgan. Garchi uning yozuvi ravon bo‘lsa-da, iqtiboslar va sintaktik qurilmalarda goh-gohida klassik xitoy tili (venyan) so‘zlari uchrab turadi. Biroq, bu shunchaki klassik va so‘zlashuv elementlarining qo‘shilishi emas, balki puxta sayqallangan va ishlov berilgan, yagona lisoniy san’atga — lo‘nda, tiniq, yangi va latofatli uslubga aylangan parchalardir.

Tadqiqotchilar “Bin Sin uslubi”ning xususiyatlarini **yumshoqlik, nafislik, boy mazmun va ritm** deb ta’riflaydilar. Uning satrlari xoh yorqin, xoh vazmin bo‘lsin, kuchli lirik ifodalilikka ega bo‘lib, kitobxonlarga poetik va rangtasviriy estetikani tuhfa etadi. Gaplarning turli uzunlikda bo‘lishi hamda parallelizm va antitezaning

[45] "Tarqoq matn" yoki "Erkin nasr". Bu termin keng ma'noda barcha she'riy bo'lmagan badiiy nasrni anglatadi. Bin Sin aynan shu janrning (ayniqsa, lirik esse — *shūqíng sǎnwén*) mohir ustasi hisoblanadi.

[46]**郁达夫**.《**中国新文学大系·散文二集**》导言 [M]. **上海**: **良友**图书印刷公司, 1935: 12-17.

[47]**冰心**，《**我的文体**》，载《冰心全集》第二卷·1994 **年版**。

o‘rinli qo‘llanilishi tilning musiqiyligini yanada oshiradi. Shuningdek, u sifatlarning takrorlanishidan (duplikatsiya) ustalik bilan foydalanganki, bu uning tilini jonli va chuqur qiladi. So‘z tanlash, gap tuzilishi, ritorika va ritmdagi ushbu puxta takomillashtirishlar uning “klassik xitoy tilini xalqchil qilish”[48] va “xitoy tilini vesternizatsiya qilish”[49] konsepsiyalarining rivojlanishiga xizmat qildi.

Bin Sin yozuv uslubining eng xarakterli namunasi uning **“Yosh kitobxonlarga maktublar”** nomli yozishmalar to‘plamidir[50]. **“Yosh kitobxonlarga maktublar”** — bu Bin Sin 1923-yildan 1926-yilgacha AQShda tahsil olgan davrida yosh o‘quvchilarga yo‘llagan maktublari to‘plamidir. Ushbu maktublarning 21 tasi aynan uning Amerikadagi o‘qishi davomida yozilgan. Asarda xorijdagi taassurotlarni muhrlash, vatanparvarlik va sog‘inch hislarini ifodalash uchun nafis, latofatli, yengil va go‘zal, lo‘nda hamda ravon tildan foydalanilgan. Mavzular tabiat, ona mehri va bolalik beg‘uborligi atrofida aylanib, muallifning “muhabbat falsafasi”ni aks ettiradi. “Yosh kitobxonlarga maktublar” kitobxonlar orasida “Bin Sin uslubi” sifatida shuhrat qozongan va zamonaviy Xitoy bolalar adabiyotining eng ilk namunalaridan biri hisoblanadi. Xitoyga qaytganidan so‘ng, Bin Sin “Yosh kitobxonlarga yana maktublar” va “Yosh kitobxonlarga uchinchi bor maktublar” turkumini yaratib, muhabbat falsafasi mavzusini davom ettirdi.

Uning esselari juda keng ta’sir kuchiga ega bo‘ldi. 阿英 A In bir safar shunday degan edi: *“Yosh kitobxonlar orasida Lu Sin ta’sirida bo‘lmaganlar topilishi mumkin, ammo Bin Sin ta’sirini his qilmaganlar juda kam”*. Shuningdek, u qadimgi yozuv uslubidan olingan xitoy sintaksisi ham ko‘plab yoshlar qalbida aks-sado berganini va ular tomonidan taqlid qilinib, yozuvda o‘ziga xos “Bin Sin uslubi” shakllanishiga xizmat qilganini ta’kidladi. Bin Sin esselari — haqiqat, yaxshilik va go‘zallik birlashgan badiiy olamdir[51].

1950 va 1960-yillarda Bin Sinning kuchli ta’siri ostida bo‘lgan 林海音 Lin Xayin, 琦君 Si Szyun, 王鼎钧 Van Dinszyun va “Borliq” (Bytie) shoirlari[52] Tayvan madaniyatini qayta tiklash jarayonida ishtirok etib, o‘z asarlarini ona mehri, ijtimoiy mavzudagi romanlar va “Bin Sin uslubi”dagi qisqa she’rlar bilan boyitdilar[53].Bin

[48] “vernacularization”- adabiy matnning elitistik va murakkab sintaktik qoliplardan tozalanib, keng xalq ommasi tushunadigan leksik-grammatik qatlamga o'tishi.
[49] “g‘arblashtirish” -milliy adabiy tilga G'arb tillari (asosan ingliz va fransuz) sintaksisi, punktuatsiyasi va mantiqiy qurilmalarining tizimli ravishda integratsiya qilinishi.

[51] 钱理群. 中国现代文学三十年 [M]. 北京: 北京大学出版社, 1998.

[52] 纪弦 (Jì Xián) va uning atrofidagi **“Zhongyuan” (中原文艺)** yoki zamonaviy she’riyat oqimi vakillari nazarda tutilgan. Ba'zan bu guruh xitoycha 现代派 (Xiàndàipài — *Modernistlar*) deb ham yuritiladi.

[53] 古继堂. 台湾小说发展史 [M]. 台北: 文史哲出版社, 1989.

Sinning yozuv uslubi zamonaviy adabiyot tarixida keng e'tirof etilgan. Uning uslubiy xususiyatlari — **yumshoqlik, nafislik, boy mazmun va ritmdir**[54].

Bin Sin ijodini akademik o'rganish jarayonidagi muhim qadam 1932-yil iyul oyida 赵景深 Chjao Szinshen tomonidan tayyorlangan va 李希同 Li Situn tahriri ostida chiqqan "冰心论"**"Bin Sin nazariyasi"**[55] kitobining nashr etilishi bo'ldi. Bu Bin Sin haqidagi esselarning ilk to'plami bo'lib, o'z ichiga 梁实秋 Lyan Shisyu, 沈从文 Shen Sunven, 何玉波 Xe Yubo va boshqalarning ham maqtov, ham tanqidiy fikrlarini qamrab olgan edi. Ushbu kitob bugungi kunda ham Bin Sin ijodini va uning davridagi cheklovlarni tushunish uchun muhim qo'llanma hisoblanadi.

Bin Sinning yozuv uslubi so'zlashuv xitoy tilining **ravonligi va aniqligini**, klassik xitoy tilining **lo'ndaligi va nafisligi** bilan uyg'unlashtiradi. U so'zlashuv leksikasini takomillashtirish va klassik sintaktik tuzilmalarni integratsiya qilish orqali o'ziga xos, nafis va nazokatli uslubni shakllantirdi. Uning uslubiy xususiyatlari — yumshoqlik, nafislik, boy mazmun va ritmdir[56]. Uning nasrida ko'pincha asar boshi va oxirining uyg'unligini ta'minlovchi "aylanma tuzilma"dan, shuningdek, ritm tuyg'usini kuchaytirish uchun parallelizm va antiteza kabi ritorik usullardan foydalaniladi.

Ushbu janrning asosida (爱的哲学- ai de zhe xue) **muhabbat falsafasi** yotadi, hissiyotlar esa uchta asosiy mavzu orqali ifodalanadi: **ona mehri**, **bolalik beg'uborligi** va **tabiat**. "Yulduzlar" va "Bahor suvi"[57]kabi asarlar qisqa she'rlar shaklida yozilgan; "Yosh kitobxonlarga maktublar" asari maktublar orqali teng huquqli muloqot g'oyasini yetkazadi; "O'tmish voqealari" kabi esselar esa tabiatning shaxslantirilgan (personifikatsiya qilingan) obrazlari yordamida garmonik estetik olamni yaratadi[58]

Uning asarlari keng tarqalishi bilan odamlar adibaning nasri va she'riyatini ulug'lab, **"Bin Sin uslubi"**, **"Buloq suvi uslubi"** va **"Yulduzli osmon uslubi"** kabi iboralarni qo'llay boshladilar[59]. "Kichkina to'q sariq chiroq" va "Yosh kitobxonlarga maktublar" kabi asarlari darsliklarga kiritilib, xitoy yoshlarining bir necha avlodi

[54] 朱栋霖, 朱晓进, 龙泉明. 中国现代文学史 [M]. 北京: 北京大学出版社, 2007.

[55] 赵景深 编, 李希同 校. 冰心论 [M]. 上海: 北新书局, 1932.

[56]陈漱渝. 冰心作品赏析 [M]. 北京: 文艺出版社, 1984.

[57] 冰心. 繁星·春水 [M]. 北京: 人民文学出版社, 1998.

[58] 范伯群. 冰心评传 [M]. 南京: 江苏人民出版社, 1984.

[59]孙中田. 冰心传 [M]. 福州: 福建人民出版社, 1982.

dunyoqarashini boyitdi[60]. 1933-yilda xitoylik yozuvchi va adabiyotshunos 茅盾 Mao Dun "Bin Sin haqida mulohazalar" [61] asarini yozdi, unda Bin Sin ijodiga har tomonlama baho berilib, uning hayot yo‘li va ijodiy shaxsiyati tizimli va batafsil tahlil qilindi. Keyinchalik, XX asr oxirida Mao Dunning ushbu ishiga sharh sifatida ko‘plab maqolalar paydo bo‘ldi, jumladan, Syu Yuexuaning "Mao Dunning ‘Bin Sin haqida mulohazalar’ kitobi haqida"[62] va Yue Kayxuaning "Mao Dun talqinida Bin Sin" [63] asarlari shular jumlasidandir. Ushbu maqolalarda "Bin Sin haqida mulohazalar" ijtimoiy-tarixiy tanqidga asoslangani ta’kidlanadi. Mao Dunning ishi, shubhasiz, XX asr boshlaridagi Bin Sin ijodiga oid tadqiqotlarning o‘ziga xosligini aks ettiradi; uning inqilobiy realizm tanqidi uzoq vaqt davomida Bin Sin ijodini o‘rganishda ustuvorlik qildi va hatto hukmronlik qildi, bunga zamonaviy tadqiqotchilar ham to‘liq qo‘shiladilar.

Yuqorida tilga olingan sharhlovchi ishlardan tashqari, Xitoyda XX asr oxirida Bin Sin nasri va she’riyatiga oid qator tadqiqotlar paydo bo‘ldi, xususan, Li Linning "Yangi davrda Bin Sin tadqiqotlari sharhi" [64] va Tan Syunning "1980-yillardan keyingi Bin Sin tadqiqotlari"[65] asarlarida adibaning "madaniy inqilob"dan keyingi ijodi, uning badiiy tafakkuri xususiyatlari, badiiy palitrasi va ijod psixologiyasi tahlil qilingan.

Xorijda, xususan Yaponiyada, Bin Sin ijodi olimlar e’tiborini hali 1920 va 1990-yillarda tortgan edi. Takino Shujining "Bin Sinning Yaponiyadagi qiyofasi: poklik kuchi" nomli asari eng mashhurlaridan biri bo‘lib, unda muallif biografik metoddan foydalangan holda Bin Sin asarlarini tahlil qiladi[66]. Bin Sinning Yaponiyaga tashrifi yapon tadqiqotchilarining unga bo‘lgan qiziqishini yanada oshirdi. Biroq, adiba Xitoyga qaytgach, bu qiziqish biroz pasaydi. Garchi keyinchalik uning asarlari Kurashiki Takeshiro tomonidan yapon tiliga tarjima qilingan bo‘lsa-da[67], uning ijodini tizimli o‘rganish deyarli 1990-yillarga qadar to‘xtab qoldi. Qolaversa, bugungi kunda ham ayrim yapon tadqiqotchilari Bin Sin ijodining qiymatiga shubha bilan qaraydilar. Umuman olganda, xitoylik adibaning nasri Yaponiyada faqat qisman o‘rganilgan. 1994-yilda Chjan Tanfen va Szya Linxin "Ingliz tilida so‘zlashuvchi

[60]钱理群. 冰心论 [M]. 北京: 人民文学出版社, 2002.

[61] 茅盾. 冰心论 [M]. 上海: 光华书局, 1933.

[62] 徐越华. 评茅盾的《冰心论》 [J]. 嘉兴师专学报, 1992 (3).

[63] 乐凯旋. 茅盾论评中的冰心 [J]. 冰心学刊, 2007 (1).

[64]李林. 新时期冰心研究综述 [J]. 冰心学刊, 1996 (2).

[65]谭旭. 八十年代以来的冰心研究 [J]. 福建师范大学学报 (哲学社会科学版), 1994 (1).

[66] 滝野修二. 日本对冰心的评价：清纯的力量 [J]. 冰心学刊, 1995 (1).

[67] 仓石武四郎 译. 冰心选集 [M]. 东京: 改造社, 1930.

dunyoda Bin Sin tadqiqotlari: tanqidiy sharh"[68] nomli asarini nashr etdilar. Unda so‘nggi 30 yil ichida ingliz tilida so‘zlashuvchi dunyoda Bin Sinning hayoti va ijodini o‘rganishdagi asosiy yutuqlar va asosiy nuqtalar umumlashtirilgan[69].

MUHOKAMA

Ushbu tadqiqotlar adiba ijodining yangi talqinlarini, xususan, uning "muhabbat falsafasi"ni taklif etadi. Ingliz tilidagi mualliflarning ishlari tizimliligi bilan ajralib turadi, bu esa Bin Sinning asl matnlarini yanada sinchkovlik va chuqur o‘rganish imkonini berdi. Umuman olganda, bu tadqiqotlar Britaniya va Amerika adabiyotshunosligidagi "yangi tanqidchilik"(new criticism) maktablari rivojining natijasidir.

Bin Sin nomi Sobiq Ittifoq sinologiya adabiyotlarida ilk bor 1930-yillarda tilga olingan. Taniqli sovet sinologi B.A. Vasilyev "Imperializm davri xitoy adabiyotida xorijiy ta’sir. Sharq adabiyoti muammolari" [70] nomli maqolasida Se Binsinni burjuaziya vakili deb atagan va uning ijodiga salbiy baho bergan. Shu bilan birga, muallif Se Binsinning uslubiy mahorati juda yuqori ekanligini va bu borada u boshqa yozuvchilardan ustunligini qayd etgan. Keyinchalik, 1983-yilda N.V. Zaxarova Bin Sinning hayot yo‘li, ijodiy ilhom manbalari va uning zamonaviy xitoy adabiyotiga ta’siri haqida bir qancha maqolalar e’lon qildi[71]. So‘ngra u adibaning asarlarini ko‘p marotaba tarjima qildi. N.S. Isayevaning "Xitoy ayollar nasri: kanonning qayta ko‘rib chiqilishi" monografiyasida esa "4-may" adabiyoti vakillari tomonidan onalik mavzusining talqin qilinishi kontekstida uning ijodi haqida qisqacha ma’lumot berilgan, xolos[72]. Bin Sin ijodiga bag‘ishlangan ishlarning aksariyati tarixiy sharoitlar va muallif hayotining asarlar mavzusi hamda badiiy palitrasiga ta’sirini tahlil qiluvchi maxsus tadqiqotlardan iborat. Tadqiqotchilar e’tiboridan deyarli chetda qolgan narsa — davr voqealari fonida muallifning emotsional holatini ifodalashdagi Bin Sin nasrining badiiy usullari xususiyatlaridir.

Ushbu maqolada biz Bin Sin esseistikasidagi obrazli bayonning estetikasi va hayot tasvirining haqqoniyligini emotsionallik nuqtayi nazaridan tahlil qildik. Shunday qilib, **maqolaning maqsadi** — Bin Sin nasridagi emotsionallikning badiiy konsepsiyasini, shuningdek, hissiyotlarni ifodalash usullarini aniqlash va tavsiflashdir.

[68] Zhang Tangfen and Jiang Linxin. "Bing Xin Studies in the English Speaking World: A Critical Survey." *Bing Xin Xue Kan* (Journal of Bing Xin Studies), no. 2, 1994.
[69] Голод Р. Б. Творчість Бін Сінь в англомовному світі: критичний огляд // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. — 2019. — № 43, том 2. — С. 54–57.
[70] Васильев Б. А. Иностранные влияния в китайской литературе эпохи империализма // Проблемы литератур Востока. Л., 1932.
[71] Захарова Н. В. Творческий путь Бин Синь // Проблемы литератур Дальнего Востока: Сборник материалов V Международной научной конференции [С]. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2012. — Т. 1.
[72] Исаева Н. С. Женская проза Китая: пересмотр канона [М]. Москва: Восточная литература, 2009.

Uning romanlari, she’rlari va kichik nasriy asarlari kitobxonlar tomonidan qizg‘in kutib olindi va tanqidchilar tomonidan keskin muhokama qilindi. Uning ijodi yosh kitobxonlar shaxsiyatining shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bin Sinning zamondoshi, taniqli yozuvchi, shoir va publitsist 郁达夫 Yu Dafu (1896–1945) adiba ijodini yuqori baholagan. U Bin Sinni ingliz shoiri P. Shelli[73] (Percy Shelley) bilan qiyoslaydi. Yu Dafuning subyektiv xohishlari yaqqol ko‘rinib turgan ushbu taqrizi, shubhasiz, Bin Sin nasriy olamining o‘ziga xos xususiyatlarini tushunishimizga yordam beradi.

Bin Sin asarlari uning dunyoqarashini — xitoy jamiyatining ruhiy dunyosi nozikliklarini individual nuqtayi nazardan ko‘ra bilishini namoyish etadi. Uning matnlarida nafaqat fikrlar aniq ifodalangan va go‘zal emotsiyalar nafis aks ettirilgan, balki muallifning o‘ziga xos **emotsiosentrik** (hissiyotga yo‘naltirilgan) uslubidan dalolat beruvchi ko‘chma ma’noli ifodalar ham saqlanib qolgan. Bin Sin — hayotning ayrim fragmentlarini tasvirlashning mohir ustasi. O‘zining sinchkov kuzatuvchanligi va chuqur hissiyotga beriluvchanligi tufayli u o‘z matnlarida tuyg‘ularning ichki tarangligi va so‘zning tashqi go‘zalligini birlashtira olgan.

Bin Sin nasri mavzular ko‘lami, psixologizm chuqurligi va muammolarning dolzarbligi bilan xarakterlanadi. O‘z shaxsiy tajribasi tasvirlari orqali u o‘tgan asrdagi Xitoyning murakkab ijtimoiy hayotining ayrim jihatlarini aks ettiradi. Nasr yaratish jarayonida adiba ko‘pincha peyzaj obrazlari yordamida hissiyotlarni ifodalashga ustuvorlik beradi. Bundan tashqari, yozuvchi hikoyani ko‘pincha birinchi shaxs nomidan olib boradi. **"Men"** — bu ko‘rganlarim, eshitganlarim, chekkan azoblarim, his qilganlarim va meni hayajonga solgan narsalar haqida hikoya qiluvchi muhabbat qissasini boshlash uchun kalitdir; bu esa kitobxonni sodir bo‘layotgan barcha narsalarni his qilishga majbur qiladi.

Bin Sin nasri tuganmas yashash irodasi va estetik ta’sir kuchi bilan to‘la. Bizning nazarimizda, buning sababi yozuvchining o‘z zamondoshlari hayotini haqqoniy tasvirlashi, fikr va tuyg‘ularini samimiy ifodalashi hamda go‘zallikka bo‘lgan yengib bo‘lmas intilishidadir. Uning matnlaridagi peyzajlar alohida estetika bilan ajralib turadi, chunki ular muallif emotsiyalarini o‘z ichiga oladi. Bu esa, shubhasiz, Bin Sin asarlarini lirika va peyzaj rangtasvirining uyg‘un sinteziga aylantiradi. Adibaning individual uslubi tiniq va aniq bo‘lib, unda so‘zlashuv nutqiga xos yengillik hamda klassik "venyan" adabiyoti nafisligi unsurlari birlashgan.

"Hayot haqida" (1944) essesida Bin Sin shunday yozadi:

[73] Persi Bishi Shelli (**Percy Bysshe Shelley**, 1792–1822) — ingliz adabiyotining eng yirik vakillaridan biri, romantizm yo‘nalishining yetakchi shoiri. Bin Sin ijodi bilan qiyoslanganda, asosan ularning ikkalasiga xos bo‘lgan **panteistik dunyoqarash** (tabiatni ilohiylashtirish) va **gumanizm** (insonparvarlik) nazarda tutiladi.

“**大 海庄**严地伸出臂儿来接引他，他一声不响地流入她的怀里。 **他消融了**，归化了，说不上快乐，也没有悲哀»(“*Dengiz sathi tantanavor ravishda unga [bahorgi jilg‘aga] quchoq ochdi va u hech qanday tovush chiqarmay, o‘zini uning og‘ushiga otdi. U erib ketdi, o‘zining asl tabiatiga qaytdi; na quvonchni angladi, na qayg‘uni his qildi").*

Ushbu parcha chuqur ma’noli metaforalarni o‘z ichiga oladi. Ular orasida — **“na quvonchni angladi, na qayg‘uni his qildi”** jumlasi o‘lim va yo‘qlikning obrazli tavsifidir. Oddiy odamlar nazarida o‘lim azobli va fojiali bo‘lib ko‘rinsa-da, muallif buni falsafiy kontekstga ko‘taradi.

Keyinchalik Bin Sin shunday mulohaza yuritadi:

«**生命中不是永**远快乐，也不是永远痛苦的，快 乐和痛苦是相生想成的»

("Hayot har doim ham quvonchli emas va har doim ham azobli emas. Baxt va azob bir-birini tug‘diradi va to‘ldiradi").

Mazkur esse quyidagi so‘zlar bilan yakunlanadi:

愿你生命 中有够多的云彩，来造成一个美丽的黄昏

"Ilohim, hayotingizda go‘zal shafaqni yaratish uchun yetarli darajada bulutlar bo‘lsin".

Bu yerda **"bulutlar"** hayot davomidagi turli-tuman taassurotlar va kechinmalar boyligi bilan qiyoslanmoqda. **"Go‘zal shafaq"** esa inson xotiralarga boy bo‘lgan, o‘zini baxtli his qilishi kerak bo‘lgan keksalik davrini anglatadi.

Bin Sin — o‘z asarlarining nafis badiiy konsepsiyasini yaratgan ijodkor. Bu konsepsiya asosan yozuvchining boy tasavvur kuchi bilan shakllangan. 1921-yildagi «**笑**»**"Kulgi"** (1920) essesida o‘ziga xos emotsional badiiy palitra yaratilgan. Asar boshida muallif "uzoq davom etgan yomg‘ir"dan keyingi deraza ortidagi manzarani chizadi:

(**苦雨**): “鱼深息了，凉云散了，树叶上的残滴映着月光 “… (*"...baliq chuqur nafas olardi, sovuq bulutlar tarqaldi, barglardagi qolgan tomchilar esa oy nurini aks ettirardi"*)

Ushbu mahzun kayfiyatda derazadan qarab turgan va birozdan so‘ng xayollarga berilgan qahramon paydo bo‘ladi. Uning xayollari **kulgi**dan iborat edi — muallif xotiralar va taassurotlarni aynan shu tarzda qurib, essening badiiy konsepsiyasini yaratadi.

Bin Sin nasridagi badiiy konsepsiya — bu ma’lum bir yaxlitlik, syujet, qahramonlar, tabiat, sezgilar va muallifning inson shaxsiyatiga bo‘lgan e’tibori

uyg‘unligidir. Masalan, (往事(七)”,1922) **"O‘tmish (yettinchi epizod)"** essesida Bin Sin xayolan yomg‘ir ostidagi lotos gulini tasvirlaydi. U shunday yozadi:

«雨势并 **不减退**，红莲却不摇动了。雨点不住的打着，只能在那勇敢 **慈怜的荷叶上面**， **聚了些流**转无力的水珠» (*"Yomg‘ir tinmadi, lekin qizil gul titramadi..."*).

"...Yomg‘ir tinmadi, lekin qizil gul titramadi. Yomg‘ir tomchilari to‘xtovsiz urilardi, biroq ular jasur va shafqatli lotos bargi ustida kuchsiz suv tomchilari bo‘lib to‘planib qolardi". U lotos bargini **onaga**, qizil gulni esa **o‘ziga** qiyoslaydi:

“**我心中深深的受了感**动——**母**亲呵！你是荷叶，我 **是**红莲。心中的雨点来了，除了你，谁是我在无遮拦天空下 **的**荫蔽?”(*"Qalbim tub-tubidan hayajonlandim — ey, ona! Sen — lotos bargisan, men — qizil gulman. Qalbimga yomg‘ir tomchilari tushganda, Sendan boshqa kim, Sendan o‘zga kim meni ochiq osmon ostida pana qila oladi?"*)

Xitoy madaniyatida lotos ona mehrining ramzlaridan biri bo‘lib, u ona va qiz o‘rtasidagi munosabatlarga oid ko‘plab kechinmalarni uyg‘otadi. Butun manzara aniq va lo‘nda, muqaddas va tantanavor ko‘rinishda namoyon bo‘ladi — bu Bin Sin kichik nasrining nafis badiiy konsepsiyasini umumlashtiradi. Bin Sin nasridagi badiiy konsepsiya insonlar, tabiat, buyumlar va tuyg‘ularni sub’ektiv va ob’ektiv dunyoning yagona holatiga birlashtiruvchi tasvir bilan yakunlanadi.

Yozuvchi hayotiy vaziyatlarni haqqoniy va samimiy tasvirlashga intiladi. U tasvirlagan buyumlar va voqealar o‘ziga xos va unutilmasdir. Ularning barchasi adibaning haqiqiy tuyg‘ularini aks ettiradi. Bin Sin asarlari, bizning ishonchimizcha, kitobxonni real hayot manzarasini chizgan holda **muhabbat falsafasi** olamiga g‘arq qiladi.

Tush"(«**梦**», 1921)" essesida Bin Sin o‘z bolaligini, anirog‘i otasi bilan sohilda o‘tkazgan vaqtlarini eslaydi. U biroz afsus bilan xotiralarga beriladi:

“ **除了几 点无聊的英雄泪**，还有什么, **她安于自己的境地了～生命如 果是圈儿般的循**环，或者便从’**将来**’**又走向**’过去’**的道 上去**，**但**这也是无聊呵”.(*"Bir necha ma’nosiz qahramonlik ko‘z yoshlaridan bo‘lak unda nima bor? U o‘z vaziyatiga ko‘nikkan. Agar hayot doira kabi aylansa yoki "kelajak"dan yana "o‘tmish" sari yo‘l olsa, bu ham zerikarli bo‘lardi"*).

Bin Sin ushbu hayot keltiradigan afsus va g‘am haqida ochiq yozadi. Bunda u ushbu qahramonning ilgari o‘zi yaratgan nafis obrazlardan keskin farq qilishiga

e’tibor bermaydi. Aynan shu so‘zlar kitobxonlarga yozuvchining tirik, haqiqiy tuyg‘ularini ko‘rsatadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarni chiqarishga asos bo‘ladi:

1. Emotsiosentrizm va intimizatsiya strategiyasi:

Bin Sin nasriy diskursining tayanch konstruksiyasi sifatida emotsiosentrizm (hissiyotning markaziy o‘rni) belgilandi. Adiba sub’ektiv kechinmalarni bayon qilishda birinchi shaxs ("Men") narratsiyasidan foydalanib, matnning intimizatsiya (kitobxon bilan yaqin muloqot o‘rnatish) darajasini yuksaltiradi. Bu uslub o‘quvchida muallif bilan hamnafaslik tuyg‘usini uyg‘otib, asar syujetini shaxsiy tajriba sifatida qabul qilishga xizmat qiladi.

2. Lirik-estetik ideal va peyzaj funksionalligi:

Adiba ijodida go‘zallikka intilish shunchaki estetik maqsad emas, balki insonning ruhiy kamolotini ifodalovchi falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Bin Sin esseistikasidagi peyzaj obrazlari passiv fon vazifasidan chiqib, muallifning ichki dunyosini aks ettiruvchi psixologik parallelizm vositasiga aylanadi. Tabiat unsurlari (dengiz, oy nuri, yomg‘ir) adiba nasrida insoniy tuyg‘ularning vizual proyeksiyasi bo‘lib xizmat qiladi.

3. Emotsionallikning sintetik-konseptual modeli:

Tadqiqotda Bin Sinning "sintetik emotsionallik" modeli asoslab berildi. Ushbu modelga ko‘ra, muallif o‘z individual hissiyotlarini aniq ob’ektlarga (masalan, ona mehrini lotos bargiga) ko‘chirish (translyatsiya qilish) orqali ob’ektiv dunyo bilan sub’ektiv kechinmaning garmonik birligini yaratadi. Bu esa asar badiiy konsepsiyasining yaxlitligini va obrazlarning ko‘p qatlamli metaforik quvvatini ta’minlaydi.

4. Emotsional realizm va avtobiografizm:

Bin Sin nasrida emotsional haqqoniylik realizm tamoyillari bilan uzviy bog‘liq. Garchi asarlar kuchli lirik bo‘yoqdorlikka ega bo‘lsa-da, ularning zamirida muallifning real hayotiy tajribasi, avtobiografik xotiralari va davrning ijtimoiy-madaniy manzarasi yotadi. Bin Sinning adabiy mahorati shundaki, u shaxsiy (subyektiv) kechinmani umuminsoniy (universal) qadriyat darajasiga ko‘tara oladi.

5. Lingvistik transformatsiya va novatorlik:

"Bin Sin uslubi" (冰心体) klassik xitoy tili (*venyan*)ning nazokati va zamonaviy so‘zlashuv nutqi (*bayxua*)ning ravonligini o‘zida mujassam etgan o‘ziga xos lisoniy fenomendir. Bu uslub zamonaviy xitoy adabiy tilining me’yorlashuvida, ritorik figuralar (parallelizm, antiteza) va ritmik qurilishning nasrdagi rolini belgilashda muhim bosqich bo‘lib xizmat qildi.

Xulosa qilib aytganda, Bin Sin nafaqat "4-may adabiyoti"ning yorqin vakili, balki zamonaviy xitoy nasrida inson ruhiyatini tasvirlashning yangi estetik mezonlarini yaratgan ijodkordir. Uning "muhabbat falsafasi" va emotsional-badiiy usullari bugungi kunda ham jahon adabiyotshunosligi kontekstida o‘zining gnoseologik va badiiy qimmatini yo‘qotmagan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. **王炳根**. **冰心**论集. **福建**：**海峡文**艺出版社，2009 **年**，**共** 897 页；
2. **徐越化**. 论矛盾的“**冰心**论”. **湖州**：**湖州**师专学报，1992 **年**，**共** 111 页；
3. **岳**凯华. **矛盾**论冰心. **邵阳学院学**报. **邵阳**，2007 **年第三期**，**共** 171 页；
4. **李玲**. 评新时期的冰心研究. **中国**现代文学研究丛刊. **北京**, 1996 **年第四期**, **共** 292 页；
5. **唐群**. **八十年代以来冰心研究述**评. 赣南师范学院学报. 赣南, 2002 **年第五期**，**共** 152 页；

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI FONDIDA SAQLANAYOTGAN BOBURIYLAR TARIXI BO‘YICHA QO‘LYOZMA MANBALAR

M.B. Axmedov
Toshkent Xalqaro Universiteti
Psixologiya va ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Tarix fanlari nomzodi, dotsent

ANNOTATSIYA

Abu Rayhon Beruniy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti sharq qo‘lyozmalari fondi boyligi va ilmiy ahamiyati jihatidan dunyodagi yirik kolleksiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu fonda Sharq mumtoz adabiyotining buyuk namoyandalari - taniqli faylasuf Abu Nasr Muhammad Forobiy, qomusiy olim Abu Ali ibn Sino, matematik va astronom Muhammad al-Xorazmiy, Qutbiddin Sheroziy, Mirzo Ulug‘bek Alisher Navoiy, Mahmud Koshg‘ariy, Rudakiy, Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy, Omar Xayyom, Mirzo Abdulqodir Bedil va boshqalarning adabiy asarlari, shuningdek, falsafa hamda tabiiy fanlarga oid qo‘lyozmalar jamlangan.

Mazkur fondda tarixiy asarlar ham saqlanib, ularning ko‘pchiligi Markaziy Osiyo, Hindiston, Eron, Afg‘oniston, Turkiya hamda arab mamlakatlari xalqlari tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Quyida biz mazkur fondda saqlanayotgan Boburiylar davri Hindiston tarixiga oid asosiy asarlar haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Kalit so‘zlar: *«Tuzuki Boburiy», «Boburnoma», «Bobur esdaliklari», «Tarixi Rashidiy».*

ANNOTATION

The Oriental Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan named after Abu Rayhan Beruni is one of the largest collections in the world in terms of wealth and scientific significance. This fund contains literary works by great representatives of Oriental classical literature - the famous philosopher Abu Nasr Muhammad Al-Farabi, the encyclopedist Abu Ali Ibn Sina, the mathematician and astronomer Muhammad Al-Khwarizmi, Qutbiddin Shirozi, Mirzo Ulugbek Alisher Navoi, Mahmud Kashgari, Rudaki, Firdawsi, Abdurakhman Jami, Omar Khayyam, Mirzo Abdulkadir Bedil and others, as well as manuscripts on philosophy and natural sciences.

This fund also contains historical works, many of which serve as an important source in studying the history of the peoples of Central Asia, India, Iran, Afghanistan, Turkey and Arab countries. Below we will dwell on the main works on the history of India during the Babur period, which are kept in this fund.

***Keywords**: "Tuzuki Baburiy", "Baburnama", "Memoirs of Babur", "Tarihi Rashidiy".*

«Boburnoma» - Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub memuar asar («Bobur esdaliklari»)

Asar yana **«Voqeoti Boburiy»** («Boburning sarguzashtlari») yoki **«Tuzuki Boburiy»** («Bobur tuzuklari») nomlari bilan ham uchraydi.

Muallif - Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-yil 14-fevralda Andijonda tug‘ilgan, 1530-yil 26-dekabrda vafot etgan) - mashhur o‘zbek shoiri, ilm-fan, san’at va adabiyotning yirik homiysi hamda Hindistonda Boburiylar sulolasining asoschisi (932/1526-yil). Mazkur asarda XV asr oxiri - XVI asr boshlarida O‘rta Osiyo, Afg‘oniston va Hindiston xalqlari tarixi o‘z aksini topgan.

Asarda avval 1494–1503-yillar voqealari (Boburning Farg‘onadagi faoliyati) bayon qilinadi. Shu bilan birga Farg‘ona va Movarounnahrning qisqacha geografik tavsifi berilib, Umar Shayx Mirzo (muallifning otasi), Sulton Ahmad Mirzo (1469–1494-yillarda Samarqandda hukmronlik qilgan), Sulton Mahmud Mirzo (1493–1495-yillarda Samarqandda hukmronlik qilgan) hamda Boysung‘ur Mirzo (avval Buxoroda, so‘ng Samarqandda, keyin Hisorda hukmronlik qilgan) haqida ma’lumotlar keltiriladi.

Shuningdek, 1504–1508-yillar voqealari (Boburning Kobul, Hirot va boshqa hududlardagi faoliyati) yoritilib, Kobul, Lag,mon va G‘azna viloyatlarining geografik tavsifi beriladi hamda Sulton Husayn Boyqaro (1470–1506-yillarda Hirotda hukmronlik qilgan) faoliyatiga tavsif beriladi.

Bundan tashqari, asarda 1519–1529-yillarda Boburning Hindistondagi faoliyati bilan bog‘liq voqealar ham bayon etilgan.

«Tarixi Rashidiy» - «Rashidiy yilnomasi»

Muallif - Mirzo Muhammad Haydar Dug‘lat (odatda Mirzo Haydar nomi bilan mashhur; Zahiriddin Muhammad Bobur uni “Haydar mirzo” deb tilga oladi). U 1499–1500-yillarda Toshkentda tug‘ilgan, 1550-yilda Kashmirda vafot etgan. U Boburning amakivachchasi bo‘lib, mashhur tarixchi va siyosiy arbob hisoblanadi. U Chig‘atoy ulusining muhim hududlaridan biri - Qashg‘arda nufuzli mavqega ega bo‘lgan dug‘lat qabilasining zodagon urug‘iga mansub edi.

Otasi 1509-yilda vafot etgach, u Kobulga, Bobur huzuriga boradi. 1512-yilda Sulton Saidxon tomoniga o‘tadi. Saidxon 1514-yilda Qashg‘ar xoni bo‘lgach, uni Badaxshon, Tibet va boshqa hududlarga harbiy yurishlar boshlig‘i etib yuboradi. 1533-yilda u Lohurga ketadi. 1539–1540-yillarda Agrada Humoyun (1530–1556) huzuriga kelib, u bilan birga Kannauj jangida Sher Shoh Suri ga qarshi kurashadi.

1541-yilda u Kashmirni egallab, amalda mustaqil davlat barpo etadi va shu yerda taxminan 1546-yilda o‘zining mashhur memuar asari - «Tarixi Rashidiy»ni yozadi. Asar Abdurashidxon (Yunusxonning o‘g‘li, 1533–1570) sharafiga bag‘ishlangan.

Mazkur asar ikki daftar (qism)dan iborat:

1. Birinchi daftar 1544–1545-yillardan boshlangan va 1546–1547-yillarda yakunlangan bo‘lib, unda Mo‘g‘uliston va Qashg‘ar hukmdorlarining tarixi Tug‘luq Temur (1347–1348-yillarda taxtga chiqqan) davridan boshlab Abdurashidxongacha bayon qilinadi.
2. Ikkinchi daftar muallifning xotiralaridan iborat bo‘lib, 1541–1542-yillardan yozila boshlagan, 1543–1544-yillardan keyin tugallangan va 1541–1542-yillar voqealarigacha yetkazilgan. Unda O‘rta Osiyo, Sharqiy Turkiston, Afg‘oniston hamda Shimoliy Hindistonda yuz bergan ko‘plab tarixiy voqealar, shuningdek, biografik va geografik ma’lumotlar keltiriladi.

«Humoyunnoma» - «Humoyun haqida kitob»

Mazkur asar Boburiy hukmdor Humoyun (1530–1556) haqida hikoya qiluvchi anonim rivoyatlar to‘plamidan iborat. Ushbu asar Boburiylar davlatining dastlabki davridagi ichki hayotining ayrim jihatlarini o‘rganishda muhim manbalardan biri sifatida katta ilmiy ahamiyatga ega.

«Akbarnoma» - «Akbar haqida kitob»

Mazkur asar **«Tarixi Akbarshohiy»** («Akbarshoh tarixi»), **«Tarixi Akbar»** («Akbar tarixi») nomlari bilan ham ma’lum.

Muallif - Abul Fazl Allomiy (1551-yil 14-yanvarda Agrada tug‘ilgan, 1602-yil 22-avgustda vafot etgan) - davlat va diniy arbob, keng bilim sohibi, mashhur tarixchi, mohir xattot hamda she’riyatning nozik bilimdoni bo‘lgan. Shu sababli u «Allomiy» (ya’ni bilimdon, alloma) laqabi bilan tanilgan.

Asar uning oliy homiysi - Akbar topshirig‘i bilan yozilgan bo‘lib, unda Akbarning ajdodlari tarixi hamda asosan Akbar hukmronligi davri 1593-yilgacha batafsil va hujjatlarga asoslangan holda bayon etilgan. Asarni yozishda muallif

memuarlar, rasmiy yozuvlar, hujjatlar va boshqa birlamchi manbalardan keng foydalangan. Keyinchalik voqealar bayoni 1601–1602-yillargacha yetkazilgan.

Asar uch jilddan iborat. Birinchi jild 1596-yil 26-aprelda yakunlangan. Uchinchi jild oxirida muallifning batafsil tarjimai holi keltirilgan bo‘lib, bu qism mustaqil asar sifatida **«Ayni Akbariy»** nomi bilan ham mashhur (O‘zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi, № 1721).

«Tazkirai zikri podishohoni Dekan» - «Dekan hukmdorlari tazkirasi (antologiyasi)»

Muallif - Abdulhaqq Sayfiddin Dehlaviy (1551-yilda tug‘ilgan, 1642-yilda vafot etgan) - mashhur hind olimi, ilohiyotshunos va tarixchi bo‘lib, fors tilida yozilgan ko‘plab asarlar muallifi hisoblanadi. U o‘z nasl-nasabini XVI asrda Buxorodan Hindistonga kelgan ajdodlarga bog‘laydi.

Mazkur asarda Dehli hududidagi mahalliy sulolalar haqida qisqacha ma’lumotlar berilgan bo‘lib, Bayon Muhammad G‘uriy (Hindistonda Muhammad G‘uriy nomi bilan mashhur, XII asr) davridan boshlab Boburiy hukmdor Akbar zamonigacha davom ettiriladi.

Asarda shuningdek Bengaliya, Jaunpur, Mandu, Gujarat, Multon, Sind va Kashmir hukmdorlari haqida ham ma’lumotlar keltirilgan. Voqealar 1530–1531-yillargacha yetkazilgan bo‘lib, asar 1596–1597-yillarda yakunlangan.

«Ayini Akbariy» - «Akbar tuzuklari» (yoki «Akbar qonun-qoidalari»)

Muallif - Abul Fazl Allomiy. Ushbu asar Akbar tarixiga bag‘ishlangan uch jildli yirik tadqiqotning bir qismi bo‘lib, uchinchi jild ko‘pincha mustaqil asar sifatida qaraladi.

Mazkur qismda Akbar hukmronligi davrida Hindistonning boshqaruv tizimi va statistik ma’lumotlari bayon etilgan. Unda feodal mulk shakllaridan biri bo‘lgan soyurg‘ol, mansabdorlar va harbiy zodagonlar ierarxiyasi, ruhoniylar faoliyati, davlat lavozimlari vazifalari (masalan, faujdar - viloyat harbiy boshlig‘i, kotval - shahar hokimi, xazinador va soliq yig‘uvchilar) haqida ma’lumotlar keltiriladi.

Shuningdek, Akbar tomonidan yangi o‘lchov va vazn tizimini joriy etilishi hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari narxlari jadvalining belgilanishi haqida ham batafsil ma’lumot beriladi.

Ushbu asar XVI–XVII asrlardagi Hindiston ijtimoiy va iqtisodiy hayotining xususiyatlarini yorituvchi o‘rta asr hind tarixnavisligining muhim va qimmatli yodgorliklaridan biri hisoblanadi.

«Jahongirnoma» - «Jahongir haqida kitob»

Asar **«Tuzuki Jahongiriy»** («Jahongir tuzuklari») nomi bilan ham mashhur. Muallif – Boburiy shahzoda Jahongir (to‘liq ismi – Salim Nuriddin Muhammad Jahongir; 1569-yilda tug‘ilgan, 1605-yildan hukmronlik qilgan, 1627-yilda vafot etgan).

Mazkur asar muallifning to‘liq avtobiografiyasini o‘z ichiga oladi. Unda voqealar Jahongirning taxtga chiqishidan boshlab oylar va hafta kunlari tartibida bayon qilinib, hukmronligining 17-yiligacha (1622-yilgacha) yetkazilgan. Asar ikki jilddan iborat bo‘lib, 1618-yilda yozilgan.

«Tabaqoti Akbarshohiy» — «Akbarshoh tabaqalari»

Muallif - Nizomiddin Ahmad Buxoriy (to‘liq ismi Xoja Nizomiddin Ahmad Dehlaviy, Xoja Muhammad Muqim al-Haraviy; 1554–1555-yillarda tug‘ilgan, 1594–1595-yillarda vafot etgan). U Hindistonda Akbar davrida yuqori harbiy lavozimlarda xizmat qilgan: dastlab Gujarat viloyatida baxshi (moliyaviy-harbiy boshqaruv amaldori), keyinchalik esa Boburiylar imperiyasining markaziy boshqaruvida faoliyat yuritgan.

Asar muallif nomi bilan **«Tarixi Nizomiy»** («Nizomiy tarixi») deb ham ataladi, shuningdek qisqa nomi **«Tabaqoti Akbariy»** sifatida ham mashhur. Asar 1593–1594-yillarda yozilgan bo‘lib, Hindiston tarixiga bag‘ishlangan muhim manbalardan biridir va keyingi hind tarixchilari tomonidan keng foydalanilgan.

Unda voqealar G‘aznaviylar hukmdori Sabuktegin (977–978-yillardan) davridan, Hindistonda islom dini tarqalishining boshlanishidan tortib, Akbarshoh hukmronligi davrigacha bayon qilinadi.

Asar quyidagi qismlardan iborat:

- kirish qismi - unda G‘aznaviylar (962–1186) tarixi bayon etiladi;
- to‘qqiz bo‘lim - har biri alohida hukmdor sulolasi yoki viloyat tarixiga bag‘ishlangan;
- xulosa qismi - unda Akbar tasarrufidagi hududlar, shahar va qishloqlar hamda ulardan olinadigan daromadlar haqida ma’lumot beriladi.

«Tarixi Ferishta» - «Ferishta yilnomasi»

Asar **«Gulshani Ibrohimi»** («Ibrohim gulshani») nomi bilan ham mashhur. Muallif - Muhammad Qosim Hindushoh, kengroq tanilgan nomi bilan Ferishta, Bidjapur hukmdori Ibrohim II Adilshoh (1579–1626) huzurida yuqori lavozimlarda ishlagan. Asar uning topshirig‘i bilan yozilgan va unga bag‘ishlangan bo‘lib, shuning uchun ikkinchi nomi paydo bo‘lgan. Mazkur asar musulmon Hindiston tarixi,

xususan kichik sulolalar tarixiga oid qimmatli manba hisoblanadi. U ikki jilddan iborat bo‘lib, kirish qismi, o‘n ikki bob (makola) va xulosadan iborat.

«Muntaxab at-tavorix» - «Yilnomalardan ixtiyoriy tanlov»

Muallif - Abdulkadir Mulukshohi Badavuniy (vafoti 1615). Asarda Hindiston tarixi arab istilosidan boshlab 1595–1596-yillargacha bayon etilgan.

«Iqbalnomai Jahongiri» - «Jahongir baxti kitobi»

Asar boshqa nom bilan **«Jahongirnoma»** («Jahongir kitobi») ham tanilgan. Muallif - Sharif ibn Dust Muhammad, laqabi Mu’tamadxon (vafoti Hindistonda 1639–1640). U Erondan bo‘lib, Boburiy Nuriddin Jahongir (1605–1627) huzurida baxshi lavozimida xizmat qilgan va yuqori martabalarga erishgan.

Asar uch jilddan iborat bo‘lib, unda Akbar va uning o‘g‘li Jahongir hukmronligi tarixi yoritiladi:

- birinchi jild - Akbar oldingi hukmdorlar;
- ikkinchi jild - Akbar;
- uchinchi jild -- Jahongir.

Asar 1620–1627-yillarda Kashmirda yozilgan. Voqealar yilma-yil, hukmronlik davri tartibida bayon etilgan.

«Zafarnomai Shohjahon» - «Shohjahon g‘alabalari kitobi»

Muallif - Abu Talib Kalim Hamadoni (vafoti 1651). Asarda Boburiy Shahjahon (1628–1659) hukmronligi she’riy shaklda bayon etilgan. Asar ikki qismdan iborat:

- birinchi qism - Shahjahon taxt merosi sifatida bo‘lgan davridagi voqealar;
- ikkinchi qism - Hindiston taxtiga chiqishi va Dekan hududini zabt etib, Agra poytaxtiga ko‘chishi davridagi voqealar.

«Podshohnoma» - «Podshah kitobi»

Asar boshqa nom bilan **«Shohjahonnoma»** («Shohjahon haqida kitob») deb ham ataladi. Muallif - Abdulhamid Lahori (vafoti 1654). Asarda Boburiy Shahjahon hukmronligi tarixi bayon etilgan.

«Tarxonnoma» - «Tarxonlar kitobi»

Muallif - Sayyid Jamol mir Jaloliddin Shirazi. Asar Sind hududidagi Arg‘un sulolasi hukmdorlari va tarxonlarning nasab-naslini yoritishga bag‘ishlangan bo‘lib, ularning nasli Ilxonlar davrida yashagan Arsunxon Tarxon (1284–1291), Hulagu xon

nabirasi, Chingiziy urug‘iga borib taqaladi. Asar 1654-yilda Mirza Muhammad Solih Tarxon (vafoti 1660) topshirig‘i bilan yozilgan. Mirza Muhammad Solih Tarxon, Mirza Iso Tarxonning o‘g‘li, Shahjahon huzurida yuqori lavozimlarda xizmat qilgan.

«Latoif al-akhbor» - «Voqealarning nozik bayoni»

Asar boshqa nom bilan **«Tarixi Kandahori»** («Kandahar tarixi») deb ataladi. Mazkur qo‘lyozmada muallif o‘z nomini keltirmaydi, ammo tadqiqotchilar uning kimligini aniqlagan. Turli manbalarda muallif nomi turlicha qayd etilgan: ba’zilarda - Rashidxon Badi (Muhammad Badi sifatida), boshqalarida - Rashidxon Badi’ az-Zaman Mahabbatxoni, yoki Badi az-Zaman Muhabbatxoni.

Muallif 1653-yilda Hindiston shahzodasi Dara Shikuh bilan Kandaharga yurishda ishtirok etgan. Keyinchalik u Boburiy hukmdor Aurangzeb davrida ham faoliyat yuritgan. Muallif 80 yoshdan oshganida Agrada vafot etgan (ba’zi manbalarga ko‘ra 1695–1696-yillar, boshqalarga ko‘ra Aurangzeb hukmronligining 41-yili, ya’ni 1697–1698).

Asar 1653–1658-yillar oralig‘ida yozilgan bo‘lib, uch qismdan iborat:

1. **Agaz (boshlanish)** - Kandahar qal’asining ishg‘olidan oldingi voqealar, xususan Aştarxoniylar avlodidan Nadir Muhammadxon (1642–1645) o‘g‘illari tomonidan ota hukmdorga qarshi qo‘zg‘olon va uning taxtdan tushirilishi.
2. **Namaish (namoyish)** - 10 may 1653-yildan 8 oktabr 1653-yilgacha Dara Shikuh yetakchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlari tomonidan Kandaharga uyushtirilgan muvaffaqiyatsiz hujumning kundalik bayoni.
3. **Hatima (xulosa)** - Dara Shikuhning Multonga qaytishi.

Asar shuningdek Boburiylar harbiy tarixiga oid ko‘plab ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi va muallifning shaxsiy kuzatuvlari hamda voqealar guvohi sifatida yozilgan.

«Amali Solih» - «Yaxshi amallar»

Asar boshqa nomlar bilan ham tanilgan: **«Tarixi Shohjahoni»** («Shohjahon tarixi») va **«Shohjahonnoma»** («Shohjahon kitobi»).

Muallif - Muhammad Solih Kanbuyi Lahori (vafoti 1674–1675).

Asarda Boburiy hukmdor Shahjahon (1628–1659) davrida Hindiston tarixi yoritilgan. Kirish qismida uning ajdodlari, xususan Amir Temur (1370–1405) davridan boshlab bayon etiladi. Asarda Hindiston va qo‘shni davlatlar, xususan O‘rta Osiyo bilan munosabatlar, shuningdek Afg‘onlar hayoti va odatlari haqida ko‘plab ma’lumotlar berilgan.

Asar uch jilddan iborat bo‘lib, 1669–1670-yillarda muallif tomonidan to‘ldirilgan (Shohjahon davrida yashagan shayxlar va olimlar haqidagi bo‘lim qo‘shilgan).

«Olamgirnoma» - «Dunyo zabt etuvchisi kitobi»

Muallif - Muhammad Qosim Muhammad Amin Munshi (vafoti 1681, Dehli).

U Boburiy hukmdor Aurangzeb (1658–1707)ning shaxsiy kotibi (munshi) bo‘lib, taxtga chiqqan ilk yilidan boshlab, muqaddimada qayd etilganidek, hukmdorning farmoni bilan uning hukmronligi tarixini rasmiy hujjatlar asosida o‘n yillik davrlarga bo‘lib yozgan. Asar to‘liq Aurangzebga taqdim etilgan va u tomonidan ko‘rib chiqilgan, kerak bo‘lsa tuzatilgan.

Asarda voqealar 1658-yil aprel oyida Aurangzebning Avrangoboddan ketishi bilan boshlanib, 1667-yil dekabr - 1668-yil yanvar oylarigacha, ya’ni hukmronligining dastlabki o‘n yilini qamrab oladi.

Garchi asarda Aurangzebga nisbatan maqtov ohangi sezilsa ham, undagi keng faktik material tufayli u XVII asr o‘rtalaridagi Boburiylar imperiyasi tarixini o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Asar 1668-yilda tugallangan.

«Xulosat at-tavorix» - «Yilnomalarning kvintesensiyasi»

Muallif - Sunjan Ray Munshi (XVIII asrning ikkinchi yarmida faol bo‘lgan). U Batala shahrida tug‘ilgan va yoshlikdan asar yozilgunga qadar turli amaldorlar huzurida kotib (munshi) bo‘lib xizmat qilgan. Sunjan Ray Munshi maktublar san’ati bo‘yicha yetuk mutaxassis, hind va musulmon madaniyatini birlashtirgan bilimdon sifatida tanilgan.

Asar Hindiston tarixini qadimiy davrlardan boshlab, Boburiy hukmdor Aurangzeb taxtga chiqishigacha bayon qiladi. Unda hindular tarixi, dini e’tiqodlari, muqaddas kitoblari, mazhablari va kastalari, shuningdek, rajo, musulmon tasarruflar va sulolalar tarixi yoritilgan. Bu ma’lumotlar XVI asrda Hindiston va O‘rta Osiyodagi turli ijtimoiy va siyosiy institutlarning rivojlanish tendensiyalarini aniqlashda katta ahamiyatga ega. Asar 1695–1696-yillarda yozilgan va muallif tomonidan Aurangzeb Alomgirga taqdim etilgan.

«Ma’osiri Olamgiri» - «Alomgirning qahramonlik ishlariga bag‘ishlangan asar»

Muallif - Muhammad Saqi Mustaidxon (vafoti 1723–1724).

Asar Hindiston tarixini Aurangzeb hukmronligi davridan boshlab uning vafotigacha yoritadi. U 1710–1711-yillarda Alam Bahadirshah huzurida Mustaidxonning homiysi Inoyatallohxon iltimosi bilan yozilgan.

Asar ikki qismdan iborat:

1. Birinchi qism - Muhammad Qosim Munshining **«Olamgirnoma»** asarining qisqacha mazmuni;
2. Ikkinchi qism - muallifning shaxsiy yozuvi bo‘lib, Aurangzeb hukmronligining 11-yilidan uning vafotigacha bo‘lgan voqealarni davom ettiradi.

«Mukhtasari Latif» - «Hindiston tarixining qiziqarli qisqacha bayoni»

Muallif - Rup Narayyan Kihtriy (XVII asr oxiri - XVIII asr boshlarida faol), Sialkot shahrida tug‘ilgan.

U ushbu asarni 1714-yilda Lutfullohxon Bahadur topshirig‘i bilan yozgan. Asar qisqacha Hindiston hukmdorlari tarixini bayon qiladi va tayyorlashda Ray Bindraban (Ray Baharamalning o‘g‘li) tomonidan yozilgan **«Lubb at-tavorixi Hind»** («Hindiston yilnomalari asosiy mazmuni») asari asos sifatida olingan.

Asar tarkibida Dekan, Gujarat, Malva, Hondisa, Bengal, Jaunpur, Sind, Multan va Kashmir hududlaridagi hukmdorlarning qisqacha tarixi ham keltirilgan. **«Lubb at-tavorixi Hind»** Hindiston tarixini Aurangzebning 32-yil hukmronligigacha (1689–1690) qamrab olsa, mazkur asar esa 1712-yilgacha bo‘lgan davrni yoritadi va o‘n bobdan iborat.

BIZNES BOSHQARUVIDA RAQAMLASHTIRISH VA SUN'IY INTELLEKTNING ROLI

Imamova Nilufar Asamutdinovna
TDShU, Xalqaro reytinglar bilan ishlash bo'limi boshlig'i,
mustaqil izlanuvchi
E-mail: nilufar_imamova@tsuos.uz
ORCID - 0000-0001-9723-5348

ANNOTATSIYA

Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida qo'llanilishi, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri hamda raqamli transformatsiya jarayonlarining o'ziga xos jihatlari tahlil qilingan. Sun'iy intellektning tadbirkorlikdagi o'rni — ma'lumotlarni tahlil qilish, qaror qabul qilishni avtomatlashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va yangi biznes modellarini yaratish imkoniyatlari asosida ochib berilgan. Shuningdek, maqolada katta ma'lumotlar (Big Data), "Internet of Things" (IoT) va bulutli texnologiyalar integratsiyasi orqali sun'iy intellektning iqtisodiy tizimlarda amaliy qo'llanishi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, xususiy tadbirkorlik, katta ma'lumotlar, raqamli transformatsiya, IoT, bulutli texnologiyalar, avtomatlashtirish, innovatsiya, raqobatbardoshlik.*

THE ROLE OF DIGITALIZATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BUSINESS MANAGEMENT

Imamova Nilufar Asamutdinovna
TSUOS, Head of the International Rankings department,
independent researcher
E-mail: nilufar_imamova@tsuos.uz
ORCID - 0000-0001-9723-5348

ABSTRACT

The article analyzes the implementation of artificial intelligence technologies in small business and private entrepreneurship, as well as their impact on economic efficiency and digital transformation. The role of artificial intelligence is revealed through its ability to analyze data, automate decision-making, optimize production processes, and develop new business models. The study also examines the integration

of Big Data, Internet of Things (IoT), and cloud technologies in economic systems and their influence on business innovation.

Keywords: *artificial intelligence, digital economy, private entrepreneurship, Big Data, digital transformation, Internet of Things, cloud technologies, automation, innovation, competitiveness.*

РОЛЬ ЦИФРОВИЗАЦИИ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНИИ БИЗНЕСОМ

Имамова Нилуфар Асамутдиновна
ТГУВ, Начальник отдела по работе с международными рейтингами, независимый исследователь.
E-mail: nilufar_imamova@tsuos.uz
ORCID - 0000-0001-9723-5348

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются процессы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере малого бизнеса и частного предпринимательства, а также их влияние на экономическую эффективность и цифровую трансформацию. Раскрыта роль искусственного интеллекта в анализе данных, автоматизации принятия решений, оптимизации производственных процессов и формировании новых бизнес-моделей. Кроме того, в работе анализируется интеграция технологий больших данных (Big Data), Интернета вещей (IoT) и облачных решений в экономические системы.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровая экономика, частное предпринимательство, большие данные, цифровая трансформация, Интернет вещей, облачные технологии, автоматизация, инновации, конкурентоспособность.*

KIRISH

Hozirgi kunda bozor iqtisodiyotiga transformasion jarayonlarning chuqurlashuvi hamda raqamli iqtisodiyotning tobora kengayib borish sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida raqamli texnologiyalarning qo‘llanilishi jarayoni, shuningdek, raqamli texnologiyalarning turi va hajmi intensiv ravishda ortib bormoqda.

Mazkur jarayonlarning tezlashuviga yana bir sabab, bir qancha variantlarni qamrab oluvchi biznes jarayonlar, vazifalar, tashkilotlar hamda tarmoqlarga oid tartiblanmagan yirik hajmdagi ma’lumotlar bazasining ortib borishidir.

Tadbirkorlik amaliyotida yirik hajmdagi ma’lumotlar bu – biznes va iqtisodiyotda konkret masalaga nisbatan qaror qabul qilishdagi o‘ziga xos yondashuvlar, usullar va vositalarning jamlanmasidir. Yirik hajmdagi ma’lumotlarning chuqur tahlilini amalga oshirilishi – foydali va maqbul bilimlarni tadbiq qilish orqali tadbirkorlik faoliyatining turli sohalarida qarorlar qabul qilishda foydalanish imkonini beradi. Yirik hajmdagi ma’lumotlarning chuqur tahlili sun’iy intellektning texnologiyalari bazasida maxsus, o‘ziga xos bog‘liqliklarni, shablonlarni va tendensiyalarni aniqlash jarayoni sifatida baholash mumkin, shuningdek, yirik hajmdagi ma’lumotlarning chuqur tahlili natijalaridan biznesdagi diagnostika va tahlil uchun dasturiy mahsulotlar ishlab chiqishda foydalaniladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma’lumotlar bazasi ma’lumotlar bilan ishlashning barcha bosqichlarida namoyon bo‘ladi: ma’lumotlarni ochiq manbalardan import qilish va yig‘ishdan boshlab, to ma’lumotlarni mashinalashgan ta’lim va algoritmlar asosidagi chuqur ta’lim vositalari asosida tahlil qilish va qayta ishlashgacha bo‘lgan jarayonni o‘z ichiga oladi. Sun’iy intellekt – hisoblash quvvatlarining, mashinalashgan ta’lim va algoritmlar asosidagi chuqur ta’limning yuqori darajada ortib borishi evaziga “aqlliylashib” bormoqda.

Mobil qurilmalar, bulutli texnologiyalar va iot (Internet of things)-tezlashtirgichlar foydali bilimlarni ajratib olishning yangi imkoniyatlarini namoyon qilish orqali yirik hajmdagi ma’lumotlar tizimini kengaytirib yubormoqda.

Iot - tezlashtirgichlar uskuna va texnologiyalarning yagona tarmoqqa majmuaviy ulangan tizimi bo‘lib, u bulut va uskunalar o‘rtasidagi, shuningdek, barcha uskunalar o‘rtasidagi aloqani ta’minlab beradi.

Iot - tezlashtirgichlar va raqamli o‘zgarishlar, ya’ni transformatsiya jarayonlari natijasida ma’lumotlar real vaqt sharoitida fizik obyekt yoki tizimni modellashtirishda foydalaniladigan yangi raqamli biznes-modellar va raqamli-nusxalarni shakllantiruvchi biznes-aktivlar bo‘lib bormoqda. Fizik aktivning raqamli nusxasini yaratish orqali turli darajadagi mutaxassislarning ishlab chiqarish, texnik va boshqaruv bo‘yicha gipotezalarini samaradorligini baholash, shuningdek, muammolarni ko‘rsatib berish imkoni yaratiladi.

Yirik ma’lumotlar tizimi sun’iy intellektning texnologiyalari bilan integratsiyalashganda ma’lumotlardan qarorlarga o‘tish imkonini beradi. Ushbu konsepsiya “tahlilchilar darajasidagi model” (Gartner analytic ascendancy), ya’ni sun’iy intellekt texnologiyalarining amaliyotga tatbiq qilinishi va natijada biznes uchun yirik ma’lumotlarning qimmatlilik darajasining oshish evolyutsiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Sun’iy intellekt va tahlil biznesni axborot resursiga, ya’ni operatsion hamda boshqaruv darajalaridagi qarorlarni qabul qilish uchun axborot resursiga aylantirmoqda.

Tadbirkorlik va biznesda sun’iy intellektni bir qancha vazifalarni bajaruvchi agent sifatida ko‘rish mumkin, ya’ni:

1. Mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi hamda sotuvchi bo‘linmalar yoki tashkilotlar miqyosidagi iqtisodiy funksiyalarning menejeri va muvofiqlashtiruvchisi;
2. Qaror qabul qilishning an’anaviy shakllari va funksiyalarini, shu jumladan qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, ma’muriy, sud yoki saylovni o‘zgartiradigan hukumat tizimining tarkibiy qismi;
3. Tijorat tuzilmalarining bozor ulushini qayta taqsimlashda ishtirok etuvchi raqobat munosabatlari agenti;
4. Samaradorlikni oshirish vositasi va insonlarga ta’sir qilishning yangi shakllari.

Katta hajmdagi ma’lumotlar raqamli biznesni rivojlantirish katalizatori va raqamli transformatsiyaning mantiqiy davomi, shuning bilan birga tez tarqaladigan xavf-xatarlarning generatoridir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ushbu bilim sohasining muammoli sohasi va uni amaliy qo‘llash imkoniyati ikki yo‘nalishda ko‘rib chiqilishi mumkin:

- biznes va jamiyat uchun algoritmlarni ishlab chiqish bilan bog‘liq yangi imkoniyatlar;
- qabul qilingan qarorlarning xolisligi va qonuniyligini ta’minlash imkoniyati.

Savdo kompaniyalarga tegishli katta ma’lumotlarga asoslangan sun’iy intellekt tizimlari va funksiyalarini amalga oshirish siyosatini ishlab chiqishning eng muammoli jihatlari bu – ish o‘rinlari, tarafkashlik, mas’uliyat, maxfiylikni saqlash uchun xatti-harakatlarni amalga oshirilishidir.

Biznesning raqamli transformatsiyasi, katta ma’lumotlar va sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida ekspertlar manipulyatsiya va noqonuniy qarorlar qabul qilish imkoniyatini cheklashi kerak bo‘lgan bir qator tavsiyalarni taklif qilmoqdalar, ya’ni:

1. “Inson-mashina” tizimida qaror qabul qilishda alohida insoniy mas’uliyatni talab qiladigan muhim xizmatlar va quyi tizimlarni aniqlash, shuningdek, ushbu tizimlarda aqlli agentlarning rolini maslahat darajasiga cheklash;
2. Qaror qabul qilish tizimidagi turli ta’sir masalalarini hal qiluvchi sun’iy intellekt ilovalarini sinovdan o‘tkazish, boshqarish va mustaqil audit jarayonlarini ishlab chiqish;

3. Qarorlar algoritmik tarzda ishlab chiqiladigan muhitda axborotni oshkor qilishning standartlashtirilgan usullarini belgilash va tasdiqlash;

4. Algoritmik tarzda qabul qilingan qarorlar ustidan shikoyat qilish yoki ko‘rib chiqish uchun standart tartiblarni o‘rnatish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ayni damda sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar texnologiyalari asosida aniq biznes vazifalarini bajarish uchun inson xatti-harakatlariga taqlid qila oladigan tizimlar va mashinalar yaratilmoqda. Mazkur texnologiyalar sun’iy intellekt texnologiyalarining amaliy tatbiq etilishi, ya’ni chatbotlar, aqlli yordamchilar, tavsiyalar tizimlari va boshqalar ko‘rinishida namoyon bo‘lishi keng ommalashib bormoqda.

Shu bilan birga, shuni ham yodda tutish lozimki, sun’iy intellekt qaror qabul qilishda insonlarni to‘liq almashtirish uchun mo‘ljallanmagan. Uning maqsadi aniq muammolarni hal qilish uchun katta ma’lumotlar to‘plamlarini qidirish, tartiblash va optimallashtirish iboratdir, bu holat insonning biznes yuritish hamda rivojlanish bo‘yicha imkoniyatlarini yanada kengaytiradi va sun’iy intellekt biznesning qimmatli resursiga aylanadi. Katta ma’lumotlar va sun’iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish va biznesda qo‘llash – biznesni raqamli o‘zgartirish dasturlarini amalga oshirishni ta’minlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Taklif va tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

Raqamli texnologiyalar, jumladan sun’iy intellekt va mashinali o‘rganishdan foydalanish - jarayonlarni yanada avtomatlashtirishga va bugungi kunda inson resurslarini talab qiladigan vazifalar sonini ko‘paytirishga qaratiladi.

Biznesda sun’iy intellekt texnologiyalaridan keng ko‘lamli foydalanishga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omil bu nomukammallik, ba’zi hollarda esa - normativ-huquqiy bazaning mavjud emasligidir. Mazkur holatlarni inobatga olgan holda txnologik jarayonlardagi iqtisodiy oqibatlar, ishchi kuchi tarkibidagi o‘zgarishlar, tengsizlik va texnologik ishsizlik korxonalar tomonidan alohd hisobga olinishi maqsadga muvofiqdir.

Raqamli transformatsiya jarayoni, biznes natijalarini taqsimlashda umumiy foyda va tenglik, shuningdek, qarorlarni tizimlarga topshirish ustidan nazorat kabi tamoyillar muhokama bosqichidan normativ bosqichga o‘tishi samarali natijalarni ta’minlashga turtki bo‘ladi.

Biznesdagi qatnashchilarning mas’uliyati, shuningdek, vazifalar va qarorlarning shaffofligi hamda tushunarliligi ushbu sektorga investisiyalarni rag‘batlantirilishiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalarni (birinchi navbatda sun’iy intellekt) ishlab chiqish, sinovdan o‘tkazish va qo‘llashni tartibga soluvchi mukammal ishlab chiqilgan me’yoriy-texnik baza - ularni qo‘llash natijasi sifatini va shunga mos ravishda iqtisodiy samarani olishni ta’minlashga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Avloqulova, S. S. (2022). Sun’iy intellekt — biznes samaradorligi va barqarorligini oshirish vositasi sifatida. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 1/2022 (yanvar-fevral), 332–338 b.
2. Chalmers, D., MacKenzie, N. G., & Carter, S. (2021). Artificial intelligence and entrepreneurship: Implications for venture creation in the Fourth Industrial Revolution. Entrepreneurship Theory and Practice, 45(5), 1028–1053. https://doi.org/10.1177/1042258720934581
3. Imamova, N. A. (2025). TA’LIM KLASTERINING INSTITUTSIONAL TUZILISHI VA UNING SAMARALI FAOLIYATI. *XXI Asr: Fan va ta’lim masalalari (XXI век: Вопросы науки и образования)*, *3*, 34-45.
4. Imamova, N. Milliy Iqtisodiyotda Ta’lim Klasterlarini Aniqlash Va Faoliyatini Baholash Usullari. *Green Economy and Development*, *3*(7), 666802.
5. Imamova, N. Ta’lim xizmatlari bozori samaradorligini oshirishda ta’lim klasterlarining roli. *Green Economy and Development*, *3*(9), 662198.
6. Imamova, N. Ta’lim Klasterlari Faoliyatining Barqaror Taraqqiyotdagi O ‘rni. *Green Economy and Development*, *3*(8), 666690.
7. Imamova, N. Ta’lim Klasterlari Kontekstida Boshqaruvning Zamonaviy Muammolari Va Strategik Yechimlari: Triple Helix Modeli Asosida Tahlil. *Green Economy and Development*, *3*(10), 667214.
8. Imomova, N. A. (2020). Process of industrialization and modern trends in IT. *TRANS ASIAN JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT RESEARCH Учредители: Diva Enterprises Private Limited*, *9*(10), 27.
9. Lévesque, M., Obschonka, M., & Nambisan, S. (2022). Pursuing impactful entrepreneurship research using artificial intelligence. Entrepreneurship Theory and Practice, 46(4), 803–832. https://doi.org/10.1177/10422587221077604
10. Obschonka, M., & Audretsch, D. B. (2019). *Artificial intelligence and big data in entrepreneurship: A new era has begun. Journal of Business Venturing*, Advance online publication. https://doi.org/10.1007/s11187-019-00202-4
11. Имамова, Н. А. (2024). МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТДА ТАЪЛИМ КЛАСТЕРЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. *XXI Asr: Fan va ta’lim masalalari (XXI век: Вопросы науки и образования)*, *2*(2), 97-111.

12. Имамова, Н. А. (2025). ЖАҲОН ТАЖРИБАСИДА ТАЪЛИМ КЛАСТЕРЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ МОДЕЛЛАРИ. *XXI Asr: Fan va ta'lim masalalari (XXI век: Вопросы науки и образования)*, *2*, 116-128.
13. Кокуйцева Т.В., Овчинникова О.П. Методические подходы к оценке эффективности цифровой трансформации предприятий высокотехнологичных отраслей промышленности // Креативная экономика. – 2021. – Том 15. – № 6. – С. 2413–2430. doi: 10.18334/ce.15.6.112192

РАҚАМЛИ МУҲИТДА БОЛА ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШГА ОИД ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР: ТАСНИФИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Хамдамова Фируза Уразалиевна,
Жаҳон иқтисодиети ва дипломатия университети, доцент в.б.
Юридик фанлар доктори (DS),
E-mail: fxamdamova@uwed.uz

АННОТАЦИЯ

Мақолада рақамли муҳитда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид замонавий халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда рақамлаштириш шароитида халқаро стандартларнинг ривожланиш тенденциялари таҳлил қилинади. Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни қамров соҳаси, географик мезон ва юридик кучига кўра таснифлаш масалалари кўриб чиқилади. Универсал ва минтақавий халқаро шартномалар, «юмшоқ ҳуқуқ» ҳужжатлари ҳамда болаларнинг рақамли макондаги хавфсизлигини таъминлашга қаратилган халқаро техник стандартларга алоҳида эътибор қаратилади. Мақолада кибербуллинг, болаларнинг рақамли эксплуатацияси, шахсий маълумотлар махфийлигининг бузилиши ва бошқа онлайн таҳдидлар билан боғлиқ замонавий муаммолар таҳлил қилинади. Шунингдек, болаларни рақамли даврда халқаро-ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг асосий тенденциялари, жумладан превентив тартибга солиш моделига ўтиш, рақамли инклюзивликни ривожлантириш, рақамли платформалар масъулиятини кучайтириш ҳамда child rights by design концепциясини жорий этиш масалалари ёритилади. Тадқиқот натижасида боланинг хавфсизлиги, иштироки ва энг яхши манфаатларини таъминлашга қаратилган комплекс халқаро стандартлар тизими шаклланиб бораётгани ҳақида хулоса қилинади.

Калит сўзлар: *бола ҳуқуқлари, рақамли муҳит, рақамлаштириш, халқаро ҳуқуқ, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар, болаларни ҳимоя қилиш, боланинг рақамли ҳуқуқлари, кибербуллинг, шахсий маълумотлар, рақамли хавфсизлик, soft law, child rights by design.*

INTERNATIONAL LEGAL ACTS ON THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: CLASSIFICATION AND DEVELOPMENT TRENDS

Khamdamova Firuza Urazalievna,
University of world economy and diplomacy,
Associate Professor,
Doctor of Science in Law (DS),
E-mail: fxamdamova@uwed.uz

ABSTRACT

The article examines contemporary international legal instruments regulating the protection of children's rights in the digital environment and analyzes the main trends in the development of international standards in the context of digitalization. Particular attention is paid to the classification of international legal documents according to their scope, geographical coverage, and legal force. The study explores universal and regional international treaties, soft law instruments, and international technical standards aimed at ensuring child safety in the digital space. The article analyzes modern challenges related to cyberbullying, digital exploitation of children, violations of personal data privacy, and other online threats. It further highlights key trends in the development of international legal protection of children in the digital era, including the transition to preventive regulatory approaches, the promotion of digital inclusion, the strengthening of responsibilities of digital platforms, and the implementation of the child rights by design concept. The article concludes that a comprehensive system of international standards is gradually emerging, focused on ensuring children's safety, participation, and best interests in the digital environment.

Keywords: *children's rights, digital environment, digitalization, international law, international legal instruments, child protection, digital rights of the child, cyberbullying, personal data, digital safety, soft law, child rights by design.*

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АКТЫ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ РЕБЁНКА В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ: КЛАССИФИКАЦИЯ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Хамдамова Фируза Уразалиевна,
Университет мировой экономики и дипломатии, и.о. доцента,
Доктор юридических наук (DS),
E-mail: fxamdamova@uwed.uz

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются современные международно-правовые акты, регулирующие защиту прав ребёнка в цифровой среде, а также анализируются основные тенденции развития международных стандартов в условиях цифровизации. Рассматриваются подходы к классификации международно-правовых документов по сфере охвата, географическому критерию и юридической силе. Особое внимание уделяется универсальным и региональным международным договорам, актам «мягкого права», а также международным техническим стандартам, направленным на обеспечение безопасности детей в цифровом пространстве. Анализируются современные вызовы, связанные с кибербуллингом, цифровой эксплуатацией детей, нарушением конфиденциальности персональных данных и иными онлайн-угрозами. В статье раскрываются ключевые тенденции развития международно-правовой защиты детей в цифровую эпоху, включая переход к превентивной модели регулирования, развитие цифровой инклюзивности, усиление ответственности цифровых платформ и внедрение концепции child rights by design. Делается вывод о формировании комплексной системы международных стандартов, ориентированной на обеспечение безопасности, участия и наилучших интересов ребёнка в цифровой среде.

Ключевые слова: *права ребёнка, цифровая среда, цифровизация, международное право, международно-правовые акты, защита детей, цифровые права ребёнка, кибербуллинг, персональные данные, цифровая безопасность.*

ВВЕДЕНИЕ

В XXI веке цифровизация стала одним из ключевых факторов трансформации общественных отношений, существенно влияющим на реализацию и защиту прав человека. Особенно заметно данное влияние проявляется в отношении детей, которые являются одной из наиболее активных

и одновременно наиболее уязвимых категорий пользователей цифрового пространства. Интернет, социальные сети, мобильные приложения, искусственный интеллект, цифровые платформы и иные информационно-коммуникационные технологии создают широкие возможности для получения образования, развития, коммуникации, доступа к информации и участия детей в общественной жизни. Вместе с тем цифровая среда порождает и новые угрозы, связанные с кибербуллингом, цифровой эксплуатацией, распространением противоправного и вредоносного контента, нарушением конфиденциальности персональных данных, манипулятивным воздействием алгоритмов и вовлечением несовершеннолетних в противоправную деятельность.

В современных условиях ребёнок всё чаще становится не только объектом защиты, но и самостоятельным участником цифровых отношений. Это обусловливает необходимость переосмысления традиционных подходов к международно-правовой защите прав ребёнка и адаптации существующих международных стандартов к условиям цифровой эпохи. Переосмысление же в свою очередь обуславливает необходимость анализа международно-правовых актов, регулирующих защиту прав ребёнка в цифровой среде, их классификацию, а также выявления современных тенденций развития международных стандартов в данной сфере.

Методология

Методологическую основу исследования составили общенаучные и специальные методы научного познания. В ходе исследования были использованы:

- формально-юридический метод;
- сравнительно-правовой метод;
- системно-структурный анализ;
- метод классификации;
- метод международно-правового толкования.

Эмпирическую основу исследования составили универсальные и региональные международно-правовые акты, регулирующие вопросы защиты прав ребёнка в цифровой среде, включая:

- Конвенцию ООН о правах ребёнка 1989 года [1];
- Факультативный протокол к Конвенции о правах ребёнка 2000 года, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии 2000 года [2];

- Конвенцию ООН против киберпреступности; укрепление международного сотрудничества в борьбе с определенными преступлениями, совершаемыми с использованием информационно-коммуникационных систем, и в обмене доказательствами в электронной форме, относящимися к серьезным преступлениям 2024 года [3];
- Конвенцию Совета Европы о защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия 2007 года (Лансаротская конвенция) [4];
- Конвенцию Совета Европы о киберпреступности 2001 года (Будапештская конвенция) [5];
- Общий комментарий № 25 Комитета ООН по правам ребёнка в связи с цифровой средой (2021 г.) [6];
- Соответствующие резолюции ООН и ЮНЕСКО;
- а также руководящие принципы ЮНИСЕФ и Совета Европы.

В исследовании также использованы современные международные доктринальные подходы к пониманию цифровых прав ребёнка и концепции **child rights by design**.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведённый анализ показывает, что международно-правовые акты в сфере защиты прав ребёнка в цифровой среде могут быть классифицированы по нескольким основаниям: по сфере охвата, географическому критерию, юридической силе и функциональному назначению.

По сфере охвата международно-правовые акты по защите детей в условиях цифровизации можно подразделить на общие и специальные. К числу общих международно-правовых актов относятся документы, закрепляющие базовые права ребёнка и распространяющие своё действие как на офлайн-, так и на онлайн-среду. Ключевое место среди них занимает Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года. Специальные международно-правовые акты принимаются непосредственно в целях регулирования вопросов защиты детей в цифровой среде. Особое значение имеет Общий комментарий № 25 Комитета ООН по правам ребёнка (2021 г.), закрепляющий право детей на безопасную цифровую среду и обязанности государств по обеспечению защиты детей онлайн.

По географическому критерию можно выделить универсальные и региональные документы. Универсальные международные договоры формируют основу глобальной системы защиты прав ребёнка. Важнейшее значение имеют:

- Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года;

• Факультативный протокол 2000 года.

На региональном уровне существенную роль играют:

• Лансаротская конвенция 2007 года;
• Будапештская конвенция 2001 года;
• Африканская хартия прав и благополучия ребёнка 1990 года;
• Американская конвенция о правах человека 1969 года.

По юридической силе и природе можно выделить документы обязательного и рекомендательного характера.

К актам рекомендательного характера относятся резолюции и руководящие принципы, принятые международными организациями.

В качестве примеры можно привести резолюции Совета ООН по правам человека о праве на неприкосновенность частной жизни в цифровую эпоху, подчёркивающие необходимость защиты персональных данных детей [7].

К источникам «мягкого права» относятся также Руководящие принципы ЮНИСЕФ по цифровой безопасности детей [8] и Руководящие принципы Совета Европы по цифровой среде и детям [9].

Несмотря на отсутствие обязательной юридической силы, данные документы оказывают существенное влияние на формирование международных стандартов и развитие национального законодательства государств. Особенность данных документов заключается в их способности оперативно реагировать на стремительное развитие цифровых технологий.

Отдельную группу составляют международные технические стандарты:

• *стандарты защиты персональных данных детей;*
• *рекомендации по возрастной идентификации пользователей;*
• *принципы безопасного проектирования цифровых платформ;*
• *стандарты цифровой грамотности.*

В технических стандартах особое значение приобретает **концепция child rights by design,** предполагающая интеграцию принципов защиты прав ребёнка непосредственно в архитектуру цифровых технологий. Данная концепция была разработана в трудах **Сонии Ливингстон [10], Аманды Терд [11], Марии Стоиловой [12],** в которых подчёркивается необходимость адаптации международных стандартов к цифровой среде и учета новых форм уязвимости детей. В их трудах обосновывается необходимость внедрения **принципа «прав ребёнка по замыслу» (child rights by design),** предполагающего интеграцию стандартов защиты прав ребёнка на всех этапах разработки цифровых технологий и платформ. Сегодня данный принцип получил закрепление во

многих международно-правовых актах в области прав человека и цифровизации.

Также на основе проведенного обзора и анализа можно выделить две основные группы международно-правовых документов, регулирующих вопросы прав ребёнка в условиях цифровизации.

Первая группа — это международные документы по правам ребёнка, положения которых применимы к цифровой среде и распространяются на деятельность детей в режиме онлайн. К ним относятся универсальные и региональные акты, закрепляющие основные права ребёнка: право на неприкосновенность частной жизни, свободу выражения мнения, доступ к информации, защиту от насилия, эксплуатации и дискриминации. Несмотря на то, что большинство данных документов были приняты в доцифровую эпоху, их нормы подлежат расширительному толкованию и применяются к отношениям, возникающим в сети Интернет и иных цифровых пространствах.

Вторая группа — это международные документы, посвящённые вопросам цифровизации, информационного общества, искусственного интеллекта и цифровых технологий, в которых содержатся специальные положения, касающиеся обеспечения безопасности и защиты детей в цифровой среде. Данные акты регулируют вопросы защиты персональных данных детей, противодействия онлайн-насилию, кибербуллингу, сексуальной эксплуатации детей в сети, а также обеспечения безопасного и инклюзивного использования цифровых технологий несовершеннолетними.

Таким образом, современная система международно-правовой защиты прав ребёнка в условиях цифровизации представляет собой комплекс взаимосвязанных универсальных, региональных, обязательных и рекомендательных норм, направленных на обеспечение безопасности, достоинства и свободного развития ребёнка в цифровой среде.

Проведённая классификация международно-правовых актов свидетельствует о постепенном формировании самостоятельного направления международного регулирования — защиты прав ребёнка в цифровом пространстве. При этом развитие цифровых технологий, искусственного интеллекта и глобальных цифровых платформ требует дальнейшего совершенствования международных стандартов, усиления международного сотрудничества государств, а также выработки единых механизмов ответственности цифровых платформ за соблюдение и защиту прав детей онлайн.

В современных условиях эффективность международной защиты прав ребёнка всё в большей степени зависит от способности международного сообщества обеспечить баланс между цифровыми возможностями, свободой доступа к информации и необходимостью гарантирования безопасности ребёнка в сети Интернет.

Проведённый анализ международно-правовых актов позволяет выделить несколько ключевых тенденций развития международных стандартов.

Во-первых, усиливается международно-правовая защита детей от онлайн-угроз, включая кибербуллинг, цифровую эксплуатацию и распространение вредоносного контента.

Во-вторых, возрастает значение защиты персональных данных детей и регулирования деятельности цифровых платформ.

В-третьих, развивается концепция цифровой инклюзивности, направленная на обеспечение равного доступа детей к цифровым технологиям и цифровым навыкам.

В-четвёртых, современное международное право постепенно переходит от реактивной модели регулирования к превентивному подходу, ориентированному на предупреждение цифровых угроз.

Наконец, усиливается тенденция **к возложению повышенной ответственности на цифровые платформы и технологические компании** за соблюдение прав ребёнка в цифровой среде.

Дискуссия

Результаты исследования свидетельствуют о том, что международное право постепенно адаптируется к вызовам цифровой эпохи посредством формирования комплексной системы международных стандартов защиты прав ребёнка.

Несмотря на значительный прогресс в развитии международно-правового регулирования, существующая система всё ещё находится в стадии формирования. Существенная часть современных международных стандартов носит рекомендательный характер, что затрудняет обеспечение единообразного уровня защиты прав ребёнка в различных государствах.

Особую сложность представляет транснациональный характер цифровых угроз, требующий усиления международного сотрудничества государств, международных организаций и цифровых платформ.

Проведённый анализ показывает, что международное право постепенно адаптируется к условиям цифровизации, однако данный процесс остаётся

фрагментарным и во многом реактивным. Несмотря на наличие значительного количества международных актов, большинство универсальных документов были приняты в доцифровую эпоху и не содержат прямого регулирования цифровых отношений. Это обуславливает необходимость расширительного толкования существующих норм и формирования новых международных стандартов, ориентированных на специфику цифровой среды.

Одной из ключевых дискуссионных проблем современной международно-правовой науки является вопрос о достаточности существующих международных механизмов защиты детей в сети Интернет. С одной стороны, Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года сохраняет универсальный характер и позволяет применять закреплённые в ней права к цифровой среде. С другой стороны, стремительное развитие цифровых технологий, искусственного интеллекта, алгоритмических систем и цифровых платформ формирует новые угрозы, которые не охватываются традиционными международно-правовыми конструкциями. В частности, речь идёт о проблемах цифрового профилирования детей, алгоритмического воздействия на несовершеннолетних, коммерциализации детских данных, манипулятивного контента и зависимости от цифровых платформ.

В научной литературе всё чаще обосновывается необходимость формирования самостоятельной концепции цифровых прав ребёнка как нового направления международного права прав человека. Данная концепция предполагает признание того, что ребёнок в цифровой среде выступает не только объектом защиты, но и самостоятельным субъектом цифровых правоотношений, обладающим правом на безопасный доступ к цифровым технологиям, цифровую идентичность, защиту персональных данных, цифровую грамотность и участие в цифровом пространстве. В этой связи особое значение приобретает Общий комментарий № 25 Комитета ООН по правам ребёнка (2021 г.), который фактически стал первым международным актом системного характера, посвящённым правам ребёнка в цифровой среде.

Отдельного внимания заслуживает развитие концепции child rights by design («права ребёнка по замыслу»), предполагающей интеграцию международных стандартов защиты прав ребёнка непосредственно в архитектуру цифровых технологий и платформ. Данный подход отражает переход международного регулирования от реактивной модели, ориентированной на устранение последствий нарушений, к превентивной модели, направленной на предупреждение цифровых угроз ещё на этапе разработки технологий. В современных условиях именно превентивный подход

рассматривается как наиболее эффективный механизм защиты детей в цифровом пространстве.

Существенной тенденцией современного этапа является усиление ответственности цифровых платформ и технологических компаний за соблюдение прав ребёнка. Если ранее основная обязанность по обеспечению прав ребёнка возлагалась преимущественно на государства, то в условиях цифровизации всё более значимую роль начинают играть транснациональные цифровые корпорации, обладающие значительным влиянием на информационную среду, поведение и безопасность детей. В этой связи в международном праве постепенно формируется подход, согласно которому цифровые платформы должны не только соблюдать минимальные стандарты безопасности, но и активно участвовать в обеспечении защиты детей от цифровых угроз.

Таким образом, современное международное право находится на этапе формирования новой модели защиты прав ребёнка, адаптированной к цифровой эпохе. Дальнейшее развитие международных стандартов будет связано с укреплением универсальных механизмов цифровой безопасности детей, развитием концепции цифровых прав ребёнка, совершенствованием регулирования искусственного интеллекта и цифровых платформ, а также расширением международного сотрудничества в сфере обеспечения прав и безопасности несовершеннолетних в цифровом пространстве.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современная система международной защиты прав ребёнка в условиях цифровизации характеризуется многоуровневым и комплексным характером. Она включает универсальные и региональные международные договоры, акты «мягкого права», рекомендации международных организаций, а также технические стандарты и руководящие принципы, направленные на обеспечение безопасности детей в цифровом пространстве.

Проведённый анализ показывает, что международно-правовое регулирование постепенно смещается от реактивной модели защиты к превентивному подходу, ориентированному на предупреждение цифровых угроз и создание безопасной цифровой среды.

Вместе с тем существующая система международно-правового регулирования всё ещё требует дальнейшего совершенствования. Эффективная защита прав ребёнка в цифровую эпоху возможна исключительно при условии

комплексного международного сотрудничества государств, международных организаций, институтов гражданского общества и технологических компаний.

Таким образом, современная эволюция международных стандартов свидетельствует о формировании комплексной модели обеспечения прав ребёнка в цифровой среде, основанной на принципах безопасности, инклюзивности, участия и приоритета наилучших интересов ребёнка.

СНОСКИ/ИКТИБОСЛАР/REFERENCES:

1. Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года. Текст документа доступен на https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
2. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребёнка 2000 года, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии 2000 года. Текст документа доступен на https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rightschild_protocol2.shtml
3. Конвенция ООН против киберпреступности; укрепление международного сотрудничества в борьбе с определенными преступлениями, совершаемыми с использованием информационно-коммуникационных систем, и в обмене доказательствами в электронной форме, относящимися к серьезным преступлениям 2024 года. Текст документа доступен на https://www.un.org/ru/documents/treaty/A-RES-79-243
4. Конвенция Совета Европы о защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия 2007 года. Текст документа доступен на https://base.garant.ru/70359656/
5. Конвенция Совета Европы о киберпреступности 2001 года. Текст документа доступен на https://base.garant.ru/4089723/
6. Общий комментарий № 25 Комитета ООН по правам ребёнка в связи с цифровой средой (2021 г.). Текст документа доступен на https://www.ohchr.org/ru/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-25-2021-childrens-rights-relation
7. Резолюция, принятая Советом по правам человека 26 сентября 2019 года 42/15. Право на неприкосновенность частной жизни в цифровой век. Текст документа доступен на https://digitallibrary.un.org/record/3837297/files/A_HRC_RES_42_15-RU.pdf
8. Policy guide on children and digital connectivity. UNICEF, 2018. Available at https://www.unicef.org/esa/media/3141/file/PolicyLab-Guide-DigitalConnectivity-Nov.6.18-lowres.pdf

9. Policy guidance on empowering, protecting and supporting children in the digital environment. Council of Europe, 2018. Available at https://edoc.coe.int/en/children-and-the-internet/8011-policy-guidance-on-empowering-protecting-and-supporting-children-in-the-digital-environment.html
10. Children and the Internet. Great Expectations, Challenging Realities, Sonia Livingstone. Polity Press, Cambridge (2009). - 301 pp.
11. Third, Amanda, et al., 'Children's Rights in the Digital Age: A Download from Children Around the World', Young and Well Cooperative Research Centre, Melbourne, 2014. Available at https://www.aeema.net/WordPress/wp-content/uploads/2014/10/Childrens-Rights-in-the-Digital-Age.pdf
12. Articles by Maria Stoilova are available at https://scholar.google.com/citations?user=hHlqZkQAAAAJ&hl=en

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA SOLIQ NAZORATI SAMARADORLIGINI KOMPLEKS BAHOLASH METODIKASINI ISHLAB CHIQISH

Abdug‘afforov Farruxbek Ismatjon o‘g‘li
"Vatan" universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida tashkil etilgan soliq nazorati samaradorligini kompleks baholash metodikasini ishlab chiqish masalasini ilmiy jihatdan ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda mavjud baholash yondashuvlarining metodologik cheklovlari aniqlanadi va O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilgan integral baholash modeli taklif etiladi. "AKT-asoslangan Soliq Nazorati Samaradorligi Indeksi" (ASNSI) to‘rt komponent va o‘n to‘qqiz sub-indikatordan tashkil topib, soliq nazoratini infratuzilma, samaradorlik, risklarni boshqarish va soliq to‘lovchilar bo‘ysunuvchanligi o‘lchovlarida kompleks baholashga mo‘ljallangan. Metodika ekspert baholash (Delphi), bosh komponentalar tahlili (PCA) va Min-Max normalizatsiya usullari kombinatsiyasiga asoslanadi. 2024-2025-yillar rasmiy statistik ma’lumotlari asosida amalga oshirilgan hisob-kitoblar O‘zbekistonning ASNSI ko‘rsatkichi 70,5 ballni tashkil etishini va mamlakat "o‘rtacha yuqori" darajada turishini ko‘rsatdi. Hududiy tahlil Toshkent shahri va Qoraqalpog‘iston o‘rtasida sezilarli raqamli tafovut mavjudligini aniqladi. Tadqiqot natijalari Davlat soliq qo‘mitasi uchun amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so‘zlar: *soliq nazorati, axborot texnologiyalari, integral indeks, ASNSI, soliq ma’muriyatchiligi, samaradorlikni baholash, soliq risklari, raqamli iqtisodiyot, ekspert baholash, normalizatsiya.*

DEVELOPING A COMPREHENSIVE METHODOLOGY FOR ASSESSING THE EFFICIENCY OF ICT-BASED TAX CONTROL

ABSTRACT

This article scientifically examines the development of a comprehensive methodology for assessing the efficiency of tax control organized on the basis of information and communication technologies (ICT). The study identifies the methodological limitations of existing assessment approaches and proposes an integrated assessment model adapted to the conditions of Uzbekistan. The "ICT-based Tax Control Efficiency Index" (ICTCEI) consists of four components and nineteen sub-indicators, designed for a comprehensive assessment of tax control

across the dimensions of infrastructure, efficiency, risk management, and taxpayer compliance. The methodology is based on a combination of expert assessment (Delphi), principal component analysis (PCA), and Min-Max normalization methods. Calculations based on official statistical data for 2024-2025 showed that Uzbekistan's ICTCEI score is 70.5 points, placing the country at an "upper-medium" level. The regional analysis identified a significant digital disparity between the city of Tashkent and Karakalpakstan. The research concludes with practical recommendations for the State Tax Committee.

Keywords**:** *tax control, information technologies, composite index, ICTCEI, tax administration, efficiency assessment, tax risks, digital economy, expert assessment, normalization.*

KIRISH

Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq munosabatlarining murakkablashuvi va biznes operatsiyalarining real vaqtda amalga oshirilishi davlat soliq xizmatlari faoliyatiga yangicha talablar qo‘ymoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan 2020-yilda e’lon qilingan "Tax Administration 3.0" konsepsiyasiga ko‘ra, soliq nazoratining kelajagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun’iy intellekt va real vaqtda monitoring tizimlarining keng joriy etilishi bilan bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasi 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan soliq islohotlari doirasida axborot texnologiyalarini soliq tizimiga joriy etish bo‘yicha tizimli ishlarni olib bormoqda. "my.soliq.uz" elektron platformasi, elektron hisob-fakturalar (EHF), onlayn nazorat-kassa apparatlari (ONKKA), tovarlarni majburiy raqamli markirovka qilish va P2P-monitoring kabi vositalar joriy etildi. Biroq AKT vositalarining keng joriy etilishi natijasida muhim metodologik muammo yuzaga keldi: soliq nazoratining samaradorligini qanday miqdoriy usulda baholash mumkin?

Tadqiqot muammosi aniq belgilangan: AKT asosida tashkil etilgan soliq nazoratining samaradorligini kompleks, ko‘p o‘lchovli va miqdoriy baholovchi metodologiyaning mavjud emasligi soliq siyosatini shakllantirishda dalillarga asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatini cheklaydi. Hozirgi kunda soliq nazorati samaradorligi asosan bitta-ikkita ko‘rsatkich (soliq tushumlari hajmi, aniqlangan qo‘shimcha tushum) orqali baholanadi, bu esa tizimning haqiqiy holatini to‘liq aks ettirmaydi.

Tadqiqotning maqsadi — axborot texnologiyalari asosida soliq nazorati samaradorligini infratuzilma, nazorat samaradorligi, risklarni boshqarish va soliq

to‘lovchilar bo‘ysunuvchanligi o‘lchovlarida kompleks baholovchi integral metodikani ishlab chiqish va O‘zbekiston misolida aprobatsiya qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: (1) AKT asosida soliq nazoratining nazariy asoslarini o‘rganish; (2) soliq nazorati samaradorligini baholash bo‘yicha mavjud yondashuvlarning cheklovlarini aniqlash; (3) to‘rt komponentli integral baholash modelini ishlab chiqish; (4) komponent indekslari va og‘irlik koeffitsientlarini ekspert-statistik usullar bilan aniqlash; (5) metodikani O‘zbekiston misolida empirik sinovdan o‘tkazish; (6) siyosat tavsiyalarini shakllantirish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: birinchi marta O‘zbekiston uchun AKT asosida soliq nazorati samaradorligini baholovchi to‘rt komponentli (AKT infratuzilmasi, soliq nazorati samaradorligi, soliq risklari boshqaruvi va soliq to‘lovchilar bo‘ysunuvchanligi) og‘irlikli integral ASNSI modeli ilmiy asosda ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari soliq ma’muriyatchiligining monitoring va baholash tizimiga integratsiya qilinishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USLUBIY ASOS

Soliq nazorati har qanday davlat moliyaviy tizimining tayanch elementi bo‘lib, soliq qonunchiligi talablariga rioya etilishini ta’minlashga qaratilgan kompleks faoliyatni ifodalaydi. An’anaviy soliq nazorati XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan bo‘lib, ekspost yondashuv, tasodifiy tanlash va qog‘oz hujjatlar bilan ishlash kabi xususiyatlarga ega edi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi an’anaviy yondashuvlarning yetarli emasligini ko‘rsatdi. OECD ning "Tax Administration 3.0" konsepsiyasi soliq ma’muriyatchiligining uchta evolyutsion bosqichini ajratadi: klassik (1990-yillargacha), elektron (1990-2020) va raqamli (2020-yildan). Raqamli bosqich soliq jarayonlarini biznes-jarayonlarga integratsiya qilish (compliance by design) tamoyiliga asoslanadi.

AKT asosida soliq nazoratining nazariy asoslari bir necha yondashuv doirasida o‘rganilgan. Texnologik yondashuv (E. Brynjolfsson, A. McAfee) raqamli texnologiyalarning soliq jarayonlariga ta’sirini hal qiluvchi omil sifatida ko‘rib chiqadi. Institutsional yondashuv (D. Acemoglu, J. Robinson) AKT joriy etish samaradorligini institutsional sifat bilan bog‘laydi. Xulq-atvor yondashuvi (R. Thaler, C. Sunstein) AKTning soliq to‘lovchilar xulqiga ta’sirini o‘rganadi. Mahalliy ilmiy adabiyotda soliq ma’muriyatchiligi masalalari A.S. Jo‘rayev, M.Q. Pardayev, X.S. Gadoyev kabi olimlarning ishlarida tadqiq etilgan.

Soliq nazorati samaradorligini baholash bo‘yicha xalqaro amaliyotda bir necha yondashuv mavjud. OECD ning yillik "Tax Administration" hisobotlari soliq

xizmatlari faoliyatini taqqoslama ko‘rsatkichlar orqali baholaydi. Xalqaro valyuta jamg‘armasining TADAT (Tax Administration Diagnostic Assessment Tool) metodikasi soliq ma’muriyatchiligini to‘qqiz natijaviy soha bo‘yicha baholaydi. Biroq ushbu yondashuvlar asosan umumiy soliq ma’muriyatchiligiga qaratilgan bo‘lib, aynan AKT komponentini ajratib ko‘rsatmaydi.

Mavjud yondashuvlarning umumiy cheklovi quyidagi jadvalda tizimli ko‘rinishda keltirilgan (1-jadval):

Yondashuv	Asosiy o‘lchov	O‘zbekistonga nisbatan cheklovi
Bitta ko‘rsatkich (soliq tushumi)	Fiskal natija	AKT hissasini ajratmaydi
OECD Tax	Taqqoslama	AKT komponenti
XVJ TADAT	9 natijaviy soha	Hududiy tafovutni
Soliq tafovuti (tax gap)	Yashirin baza	Hisoblash murakkab,

1-jadval. Soliq nazorati samaradorligini baholash yondashuvlarining qiyosiy tahlili

1-jadval shuni ko‘rsatadiki, mavjud yondashuvlar AKT asosida soliq nazorati samaradorligini ajratib, kompleks va hududiy kesimda baholash imkonini bermaydi. Aynan shu metodologik bo‘shliq mazkur tadqiqotning ilmiy yo‘nalishini belgilab beradi.

TADQIQOT USULLARI

Tadqiqotda to‘rtta asosiy metodologik yondashuv qo‘llanildi.

Birinchi metod — qiyosiy tahlil. OECD, XVJ va boshqa tashkilotlarning soliq ma’muriyatchiligini baholash metodologiyalari bir-biriga nisbatan va O‘zbekiston kontekstida solishtirilib o‘rganildi.

Ikkinchi metod — ekspert baholash. Soliq sohasi va raqamli iqtisodiyot bo‘yicha 35 nafar mutaxassis so‘roviga asoslanib, har bir komponent va sub-indikatorning og‘irlik koeffitsienti aniqlandi. Ekspertlar tarkibiga akademik muhit (11 kishi), Davlat soliq qo‘mitasi xodimlari (13 kishi), IT-sektor mutaxassislari (7 kishi) va mustaqil iqtisodchilar (4 kishi) kiritildi. So‘rov Delphi metodologiyasi asosida uch bosqichda o‘tkazildi.

Uchinchi metod — bosh komponentalar tahlili (Principal Component Analysis, PCA). Sub-indikatorlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlikni aniqlash va og‘irlik koeffitsientlarini statistik asoslash maqsadida qo‘llanildi.

To‘rtinchi metod — Min-Max normalizatsiya va integral indeks hisoblash. Barcha sub-indikatorlar turli o‘lchov birliklarida ifodalanganligi sababli ularni yagona 0-100 shkalasiga keltirish zarur bo‘ldi. Normalizatsiya formulasi:

$$X_i^n = (X_i - X_i_min) / (X_i_max - X_i_min) \times 100$$

Bu yerda X_i^n — normallashtirilgan qiymat, X_i — asl qiymat, X_i_min va X_i_max — indikatorning minimal va maksimal qiymatlari. Integral indeks og‘irlikli yig‘indi formula orqali hisoblanadi:

$$ASNSI = w_1 \cdot AKTII + w_2 \cdot SNSI + w_3 \cdot SRBI + w_4 \cdot STBI$$

bunda $\Sigma w_i = 1$. Tadqiqotda Davlat soliq qo‘mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Davlat statistika agentligi, "Fiskal tahlillar" ochiq axborot kanali hamda OECD va XVJ hisobotlari ma’lumotlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Ishlab chiqilgan "AKT-asoslangan Soliq Nazorati Samaradorligi Indeksi" (ASNSI) to‘rtta asosiy komponentdan iborat. Har bir komponentning og‘irlik koeffitsienti ekspert baholash va PCA tahlili kombinatsiyasi asosida aniqlandi (2-jadval):

Komponent indeksi	Qisqartma	Og‘irlik	O‘lchov mazmuni
AKT Infratuzilmasi Indeksi	AKTII	0,25	Raqamli infratuzilma darajasi
Soliq Nazorati Samaradorligi Indeksi	SNSI	0,30	Nazoratning bevosita samarasi
Soliq Risklari Boshqaruvi Indeksi	SRBI	0,20	Risklarni aniqlash va boshqarish
Soliq To‘lovchilar Bo‘ysunuvchanligi Indeksi	STBI	0,25	Ixtiyoriy bo‘ysunuvchanlik va qulaylik

2-jadval. ASNSI komponentlari va og‘irlik koeffitsientlari

Eng yuqori og‘irlik (0,30) Soliq Nazorati Samaradorligi Indeksiga berilgan, chunki u soliq nazoratining bevosita natijasini o‘lchaydi. AKT infratuzilmasi va soliq to‘lovchilar bo‘ysunuvchanligi indekslariga teng og‘irlik (0,25) berilgan. Soliq risklari boshqaruvi indeksiga 0,20 og‘irlik belgilangan, bu O‘zbekistonda mazkur sohada statistik bazaning hali to‘liq rivojlanmaganligini hisobga oladi.

Har bir komponent indeksi bir necha sub-indikatordan tashkil topadi. AKT Infratuzilmasi Indeksi (AKTII) yetti sub-indikatordan iborat: internet qamrovi, mobil aloqa, bulutli infratuzilma, elektron raqamli imzo qamrovi, my.soliq.uz qamrovi, soliq xodimlari AKT-malakasi va kiberxavfsizlik darajasi. Soliq Nazorati Samaradorligi Indeksi (SNSI) yetti sub-indikatorni qamrab oladi: soliq tushumi/YaIM nisbati, soliq tafovuti, bir tekshiruv samarasi, tekshiruv aniqligi, real vaqt monitoring qamrovi, avtomatlashtirilgan jarayonlar va sun’iy intellekt qo‘llanilishi. Soliq Risklari Boshqaruvi Indeksi (SRBI) besh sub-indikatorni o‘z

ichiga oladi. Soliq To‘lovchilar Bo‘ysunuvchanligi Indeksi (STBI) olti sub-indikatordan iborat.

ASNSI yakuniy ko‘rsatkichi quyidagi shkala bo‘yicha talqin qilinadi (3-jadval):

ASNSI oralig‘i	Daraja	Tavsifi
90-100	Juda yuqori	Yetakchi davlatlar darajasi
75-89	Yuqori	Rivojlangan davlatlar
60-74	O‘rtacha yuqori	Yaxshi rivojlanayotgan davlatlar
45-59	O‘rtacha	Tipik rivojlanayotgan davlatlar
0-44	Past	Boshlang‘ich raqamlashtirish bosqichi

3-jadval. ASNSI talqin shkalasi

Ishlab chiqilgan metodika O‘zbekiston Respublikasi misolida 2024-2025-yillar ma’lumotlari asosida sinovdan o‘tkazildi. Har bir komponent indeksi normallashtirilgan sub-indikatorlar og‘irlikli yig‘indisi sifatida hisoblandi. Natijalar 4-jadvalda keltirilgan:

Komponent indeksi	Hisoblangan qiymat	Daraja
AKT Infratuzilmasi Indeksi (AKTII)	69,25	O‘rtacha yuqori
Soliq Nazorati Samaradorligi Indeksi (SNSI)	69,50	O‘rtacha yuqori
Soliq Risklari Boshqaruvi Indeksi (SRBI)	60,50	O‘rtacha yuqori
Soliq To‘lovchilar Bo‘ysunuvchanligi Indeksi (STBI)	80,95	Yuqori

4-jadval. O‘zbekiston bo‘yicha ASNSI komponentlari (2024-2025)

Komponentlar ASNSI formulasiga qo‘yilganda:

$$ASNSI = 0{,}25 \cdot 69{,}25 + 0{,}30 \cdot 69{,}50 + 0{,}20 \cdot 60{,}50 + 0{,}25 \cdot 80{,}95 = 70{,}5$$

Olingan natija — 70,5 ball — O‘zbekistonni "o‘rtacha yuqori" darajaga (60-74 oralig‘i) joylashtiradi. Eng kuchli komponent — Soliq To‘lovchilar Bo‘ysunuvchanligi Indeksi (80,95), bu O‘zbekistonda elektron soliq xizmatlarining qulayligi va ommabopligini aks ettiradi. Eng zaif komponent — Soliq Risklari Boshqaruvi Indeksi (60,50), bu sun’iy intellekt va trans-chegaraviy risk-tahlil sohalari takomilga muhtojligini ko‘rsatadi.

ASNSI metodikasi hududlar kesimida ham qo‘llanildi. Hisob-kitoblar Toshkent shahri (81,1 ball) va Qoraqalpog‘iston Respublikasi (55,8 ball) o‘rtasida sezilarli — 25 ball atrofidagi — raqamli tafovut mavjudligini ko‘rsatdi. Bu hududiy soliq nazoratining samaradorligini oshirish bo‘yicha maxsus chora-tadbirlar zarurligini asoslab beradi.

Xalqaro miqyosda O‘zbekistonning ASNSI ko‘rsatkichi Qozog‘iston (69,9) bilan deyarli teng, biroq yetakchi davlatlar — Singapur (92,1), Janubiy Koreya (89,1) — dan sezilarli darajada past. Bu farq qisqartirilishi mumkin bo‘lib, aniq strategik rejaga muhtoj.

MUNOZARA

Taklif etilgan ASNSI metodikasi mavjud yondashuvlar bilan solishtirganda uchta asosiy afzallikka ega. Birinchi afzallik — kompleks yondashuv: metodika soliq nazoratini to‘rtta mustaqil o‘lchovda baholaydi, bu bitta ko‘rsatkichga tayanishdan ko‘ra to‘liqroq manzara beradi. Ikkinchi afzallik — miqdoriy aniqlik: har bir komponent aniq formulalar va normallashtirilgan sub-indikatorlar asosida hisoblanadi. Uchinchi afzallik — hududiy va dinamik moslashuvchanlik: metodika viloyatlar kesimida hamda yillik dinamikada qo‘llanilishi mumkin.

Metodikaning cheklovlari ham ochiq e’tirof etilishi zarur. Birinchi cheklov — ayrim sub-indikatorlar (sun’iy intellekt qo‘llanilishi, trans-chegaraviy risklar) uchun rasmiy statistika hali to‘liq yo‘lga qo‘yilmagan va ekspert baholash bilan to‘ldirildi. Ikkinchi cheklov — og‘irlik koeffitsientlari ekspert so‘rovi asosida aniqlanganligi sababli ekspert tarkibining o‘zgarishi natijalarga ta’sir qilishi mumkin. Uchinchi cheklov — metodika birinchi marta qo‘llanilmoqda va uning prediktiv validligi vaqt qatori tahlili orqali kelajakda tekshirilishi kerak.

ASNSI metodikasini xalqaro o‘xshash yondashuvlar bilan solishtirish foydali. OECD ning Tax Administration Series ko‘rsatkichlar majmuasi keng qamrovli bo‘lsa-da, integral indeks shaklida umumlashtirilmaydi. XVJ ning TADAT metodikasi natijaviy sohalarga asoslanadi, lekin ball-reyting tizimini bermaydi. ASNSI ning farqlovchi xususiyati — u soliq nazoratining AKT komponentini ajratib, yagona integral ko‘rsatkich shaklida ifodalaydi va hududiy disaggregatsiyani ta’minlaydi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot axborot texnologiyalari asosida soliq nazorati samaradorligini kompleks baholash metodikasini ishlab chiqdi. Asosiy ilmiy natijalar quyidagicha: birinchidan, mavjud baholash yondashuvlarining AKT komponentini ajratmaslik va hududiy tafovutni ko‘rsatmaslik kabi cheklovlari aniqlandi; ikkinchidan, to‘rt

komponent va o‘n to‘qqiz sub-indikatordan iborat ASNSI integral modeli ishlab chiqildi; uchinchidan, metodika O‘zbekiston misolida sinovdan o‘tkazilib, ASNSI ko‘rsatkichi 70,5 ball ekanligi aniqlandi; to‘rtinchidan, hududiy tahlil Toshkent shahri va Qoraqalpog‘iston o‘rtasidagi 25 ballik tafovutni isbotladi.

Amaliy tavsiyalar

− Davlat soliq qo‘mitasi ASNSI metodikasini soliq ma’muriyatchiligining yillik monitoring va baholash tizimiga integratsiya qilishi tavsiya etiladi;

− eng zaif komponent — soliq risklari boshqaruvi — bo‘yicha sun’iy intellektga asoslangan risk-tahlil tizimini kengaytirish zarur;

− hududiy tafovutni qisqartirish maqsadida ASNSI past bo‘lgan hududlarda AKT infratuzilmasiga maqsadli investitsiyalar yo‘naltirilishi lozim;

− metodika asosida viloyat soliq boshqarmalari faoliyatini baholash va reyting tizimini joriy etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning asosiy cheklovi ayrim sub-indikatorlar uchun rasmiy statistik bazaning to‘liq emasligidir. Kelajak tadqiqotlar uchun uchta yo‘nalish belgilanadi: ASNSI ning prediktiv validligini vaqt qatori tahlili orqali tekshirish; og‘irlik koeffitsientlarini muntazam qayta kalibrlash mexanizmini ishlab chiqish; metodikani Markaziy Osiyo davlatlari miqyosida kengaytirish va mintaqaviy taqqoslash imkoniyatini yaratish.

Xulosa qilib aytganda, taklif etilgan ASNSI metodikasi O‘zbekistonda AKT asosida soliq nazorati samaradorligini ob’ektiv va kompleks baholash imkonini beradi hamda soliq siyosatini dalillarga asoslangan tarzda shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD. Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration. — Paris: OECD Publishing, 2020. — 156 p.
2. OECD. Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. — Paris: OECD Publishing, 2024. — 248 p.
3. IMF. Tax Administration Diagnostic Assessment Tool (TADAT): Field Guide. — Washington DC: TADAT Secretariat, 2019.
4. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. — New York: W.W. Norton & Company, 2014. — 336 p.
5. Acemoglu D., Robinson J.A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. — New York: Crown Business, 2012. — 544 p.

6. Thaler R., Sunstein C. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. — New Haven: Yale University Press, 2008. — 304 p.
7. Jo‘rayev A.S. Davlat soliq xizmati. — T.: Iqtisod-moliya, 2022. — 384 b.
8. Pardayev M.Q. Soliq nazorati: nazariya va amaliyot. — T.: Iqtisod-moliya, 2021. — 296 b.
9. Gadoyev X.S. Soliq ma’muriyatchiligi. — T.: Adolat, 2021. — 312 b.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi PF-6098-sonli "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish to‘g‘risida"gi Farmoni. — T., 2020.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-sonli "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni. — T., 2020.
12. OECD. Tax Policy Reforms 2024: OECD and Selected Partner Economies. — Paris: OECD Publishing, 2024. — 192 p.
13. "Fiskal tahlillar" ochiq axborot kanali. — https://t.me/fiskaltahlil (murojaat sanasi: 22.05.2026).
14. Davlat soliq qo‘mitasining rasmiy veb-sayti. — https://www.soliq.uz (murojaat sanasi: 20.05.2026).
15. OECD. Measuring Tax Administration Performance: Composite Indicators Approach. — Paris: OECD, 2023.

KO‘P OQIMLI RUDA TAYYORLASH JARAYONLARIDA TEMPORAL MANTIQ ASOSIDA SIFAT MONITORINGI VA OPERATIV BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

[1]Alimov Shoxriddin Muxammatovich,
[2]Temirova Hilola Rustamjon qizi,
[3]Kayirbayev Isa Baxtiyar o‘g‘li
[1]ODTI“Konchilik ishi” kafedrasi v.v.b., dotsenti, (PhD).
[2]ODTI “Konchilik ishi” kafedrasi magistranti.
[3]ODTI “Konchilik ishi” kafedrasi magistranti.
alimov_shm@mail.ru, isakayirbayev@gmail.com +998935807440.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boyitish fabrikasiga yuboruvchi ruda oqimlarining sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarini real vaqt rejimida monitoring qilish hamda operativ boshqarish masalalari tadqiq etilgan. Ruda tayyorlash jarayonlari ko‘p o‘lchamli, nostatsionar va to‘liq bo‘lmagan axborot sharoitida ishlovchi murakkab avtomatlashtirish obyekti sifatida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda mavjud laboratoriya va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarining kamchiliklari tahlil qilinib, kiruvchi ruda oqimlarining xususiyatlarini maydalashdan keyingi chiqish oqimlari hamda vaqt bog‘liqliklari asosida aniqlash usuli taklif etilgan. Ushbu yondashuv Timed Interval Calculus (TIC) temporal mantiq apparati asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, ruda oqimlarining diskret va uzluksiz holatlari o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlari: *Ruda oqimi, boyitish fabrikasi, temporal model, Timed Interval Calculus, avtomatlashtirilgan monitoring tizimi, real vaqt tizimi, ruda sifati, ruda tayyorlash, operativ boshqaruv, ko‘p oqimli texnologik jarayon.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследованы вопросы мониторинга и оперативного управления качественными и количественными показателями рудных потоков, направляемых на обогатительную фабрику, в режиме реального времени. Процессы подготовки руды рассмотрены как сложный объект автоматизации, функционирующий в условиях многомерности, нестационарности и неполноты информации.В ходе исследования проведён анализ недостатков существующих лабораторных и автоматизированных систем контроля, а также предложен метод определения характеристик входящих рудных потоков на основе параметров выходного потока после дробления и временных зависимостей. Данный подход разработан на основе

аппарата темпоральной логики Timed Interval Calculus (TIC) и позволяет устанавливать взаимосвязь между дискретными и непрерывными состояниями рудных потоков.

Ключевые слова: *Рудный поток, обогатительная фабрика, темпоральная модель, Timed Interval Calculus, автоматизированная система мониторинга, система реального времени, качество руды, подготовка руды, оперативное управление, многопоточный технологический процесс.*

ABSTRACT

This article investigates the issues of real-time monitoring and operational control of the qualitative and quantitative parameters of ore flows supplied to the processing plant. Ore preparation processes are considered as complex automation objects operating under conditions of multidimensionality, non-stationarity, and incomplete information. The study analyzes the shortcomings of existing laboratory and automated control systems and proposes a method for determining the characteristics of incoming ore flows based on the output flow parameters after crushing and temporal dependencies. This approach is developed on the basis of the Timed Interval Calculus (TIC) temporal logic framework and makes it possible to establish relationships between the discrete and continuous states of ore flows.

Keywords: *Ore flow, processing plant, temporal model, Timed Interval Calculus, automated monitoring system, real-time system, ore quality, ore preparation, operational control, multi-stream technological process.*

KIRISH

Boyitish fabrikasiga kirib keladigan texnologik jarayon tog‘-kon va qayta ishlash korxonasida uning temiryo‘l vagonlaridan qabul qilish bunkerlariga tushirilishi va boyitish jarayoniga mos holatgacha maydalanishi bilan boshlanadi. Bugungi kunda turli uchastkalardan keladigan rudalarni qayta ishlashning ko‘p oqimli sxemalarida kiruvchi ruda oqimlarining xususiyatlarini operativ rejimda nazorat qilish deyarli juda murakkab hisoblanadi.

Avtomatlashtirish obyekti sifatida ko‘rilganda, ruda aralashmasini qayta ishlashning ko‘p komponentli oqimlari texnologik jarayoni ko‘p o‘lchamli, nostatsionar boshqaruv obyekti bo‘lib, u to‘liq bo‘lmagan axborot sharoitida ishlaydi hamda o‘zgaruvchan texnologik vaziyat va tashqi buzuvchi omillar mavjudligida tezkor boshqaruvni talab qiladi. Ruda yetkazib berish jarayoni 1-rasmda keltirilgan.

Hozirgi ruda tayyorlash jarayonlarini operativ boshqarish tizimlarida quyidagi kamchiliklar mavjud:

- kiruvchi qayta ishlanayotgan ruda material oqimlarining sifat ko‘rsatkichlarini operativ o‘zgarishi boshqaruv qarorlariga ta’sirini hisobga olmaslik;

• ruda tayyorlash texnologik jarayonlari natijalariga operatorlar – texnologlarning kasbiy darajasi va inson omilining sezilarli ta’siri.

Ruda tayyorlash bosqichida eng muhim ishlab chiqarish-tahliliy vazifalardan biri har bir karyerdan temiryo‘l transporti orqali kelayotgan rudaning hajmi va sifatini real vaqt rejimida onlayn baholash hisoblanadi [1]. Bu keyingi texnologik bosqichlarning samaradorligini belgilaydi.

Shuni ta’kidlash kerakki, bunday baholarni real vaqt rejimida olish diagnostik kirish nazorati tizimi sharoitida oson vazifa emas. Buning asosiy sababi — katta bo‘lakli (1200 mm gacha) ruda oqimining boyitish fabrikasiga kirish vaqtida uning sifat va massa-hajm ko‘rsatkichlarini ishonchli real vaqt o‘lchashdagi qiyinchiliklardir.

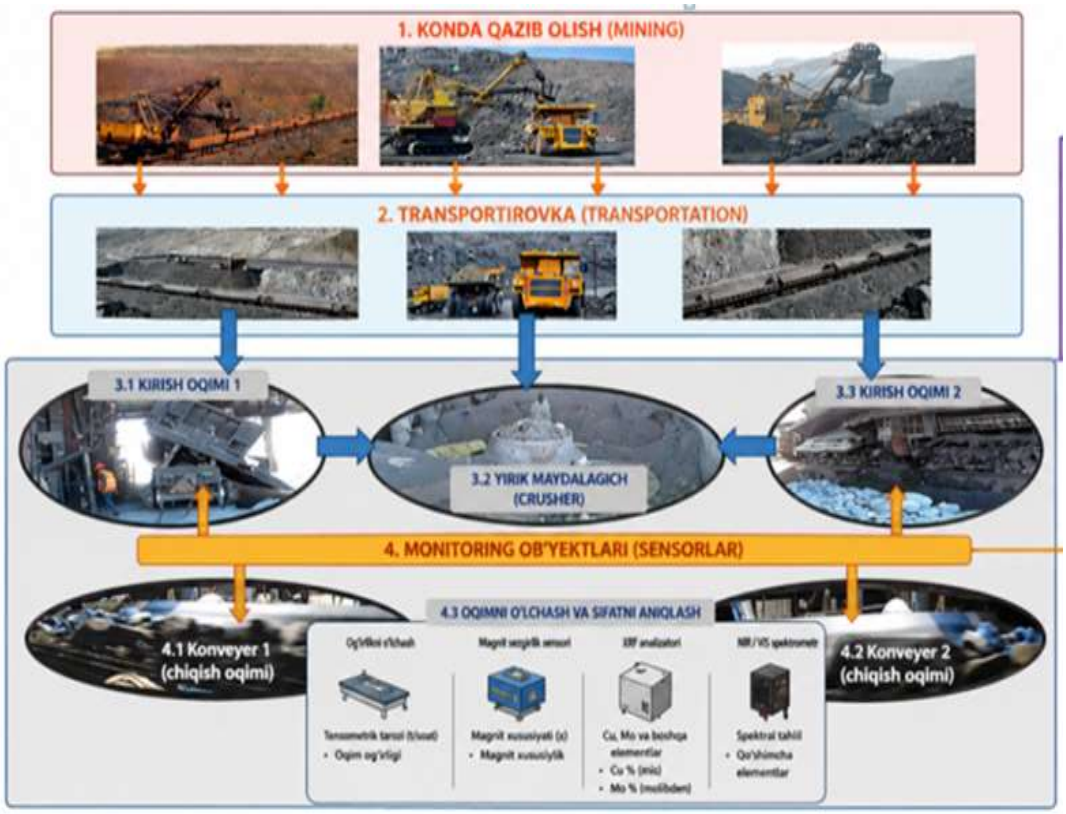

1-rasm. Karyerlarda yuk oqimini monitoring qilish sxemasi.

Laboratoriya ma’lumotlari va karyerda amalga oshiriladigan geodezik o‘lchovlardan foydalanish ham samarali emas, chunki o‘lchovlar orasidagi vaqt oralig‘i katta bo‘lib, ruda sifatini karyer va boyitish fabrikasida baholash natijalari o‘zaro farq qiladi. Shunday qilib, mavjud metodologiya, dasturiy ta’minot va texnik vositalar ko‘p oqimli boyitish fabrikalariga kiruvchi ruda oqimlarining sifat va miqdoriy xususiyatlarini real vaqt rejimida ishonchli o‘lchash imkonini bermaydi. Shu sababli ushbu maqola doirasida kiruvchi oqimlarning sifat va miqdoriy xususiyatlarini katta maydalashdan keyingi chiqish oqimi o‘lchovlari asosida vaqt (temporal), mantiq paradigmasi yordamida aniqlash imkoniyati o‘rganilgan.

Vaqt mantiqlari hodisalarni tavsiflashning kuchli vositasi bo‘lib, real vaqt tizimlarini ifodalashda katta ifoda imkoniyatiga ega [2]. Ruda oqimlarining hajmi va sifatini baholashda, katta maydalash jarayonining kirish va qayta ishlash vaqt xususiyatlarini hisobga olgan holda bu oqimlarning xususiyatlarini yuk tushirish jarayonining xronologiyasi hamda maydalashdan keyingi chiqish oqimining sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlari asosida qayta tiklash mumkin.

Bunda temporal model quyidagi jihatlarni hisobga oladi:

- real boshqariladigan jarayon tomonidan belgilangan vaqt cheklovlari sharoitida yechim olish zarurati;
- muammoni tavsiflash va yechim topish jarayonida vaqt omilini hisobga olish zarurati;
- qaror qabul qilish uchun zarur barcha obyektiv ma’lumotlarni olishning imkonsizligi va shu sababli ekspert (subyektiv) ma’lumotlardan foydalanish;
- vaqt bo‘yicha o‘zgarib boradigan katta hajmdagi ma’lumotlardan foydalanish zarurati (sensorlar ko‘rsatkichlari, operator harakatlari va boshqalar).

Ruda tayyorlashning temporal tavsifi

Yuqorida ta’kidlanganidek, boyitish fabrikasiga kirib kelayotgan ruda oqimlarining sifat va miqdoriy xususiyatlarini real vaqt rejimida va amaliyot uchun zarur aniqlikda bevosita ishonchli o‘lchash juda murakkab muammo hisoblanadi. Shu sababli, bu xususiyatlarni chiqish oqimi bo‘yicha tegishli hisob-kitoblar orqali aniqlash imkoniyati ko‘rib chiqiladi. Biroq, kirish oqimlarini boshqarish muammosini yagona yechimga ega bo‘lishi uchun quyidagi qo‘shimcha vaqtga oid ma’lumotlar zarur: oqimlarning boyitish jarayoniga kirish momentlari, ularning maydalash kompleksidagi harakat dinamikasi hamda maydalashdan keyingi integrallashgan chiqish oqimini o‘lchash xronologiyasi [1, 2]. Bunday vaqtga oid ma’lumotlar majmuasi kirishdagi ruda massasi hajmi va sifatini nazorat qilish muammosining yagona yechimga ega bo‘lishini ta’minlaydi va u maydalashning texnologik sxemasi bilan belgilanadi.

Ushbu sxemaga muvofiq, o‘lchami 1200 mm gacha bo‘lgan yirik bo‘lakli ruda turli karyerlardan temiryo‘l orqali (105 tonna yuk ko‘taruvchi dumpkarlar) kelib qabul bunkerlarga tushiriladi [4, 5]. Har bir qabul bunkeridan chiqqan ruda 350–400 mm gacha maydalangan holda ikkinchi maydalash bosqichiga uzatiladi, bu bosqichda ruda 22 mm dan kichik o‘lchamgacha maydalanadi. Ikkinchi bosqich mahsuloti keyingi qayta ishlash uchun lenta konveyerlarga yuboriladi. Shunday qilib ΔT vaqt oralig‘ida turli karyerlardan kelgan vagonlarning diskret oqimlari maydalashdan so‘ng yagona uzluksiz ruda oqimiga aylanadi va bu oqimning lahzaviy massa hamda sifat ko‘rsatkichlarini yetarli aniqlik va ishonchlilikda o‘lchash mumkin bo‘ladi. ΔT

vaqt oralig‘i ruda massasining harakat tezligini va uning sifat hamda miqdoriy ko‘rsatkichlari o‘lchanadigan nuqtaga yetib kelish jarayonini ifodalovchi turli hodisalarni o‘z ichiga oladi. Natijada kirishdagi diskret oqim birliklari va chiqishdagi uzluksiz oqim segmentlari o‘rtasida moslik o‘rnatiladi.

Ruda tayyorlashning temporal modeli

Ruda tayyorlashning temporal modelini qurish va uning asosida boyitish fabrikalarida kirishdagi diskret oqimlardan ma’lum bir vagonning chiqish oqimidagi tegishli ruda segmentini aniqlash uchun Timed Interval Calculus (TIC) apparati qo‘llaniladi.

TICning asosiy elementlari quyidagi tushunchalarni belgilaydi:

• Vaqt sohasi (T). T — manfiy bo‘lmagan haqiqiy sonlar to‘plami bo‘lib, interval vaqt nuqtalari ketma-ketligidir. Masalan, [x … y] intervali quyidagicha aniqlanadi:

$$\forall x, y : R^*[x \dots y] = \{ z{:}T \mid x \le z \le y \}$$

• Konstantalar. Masalan, maksimal og‘irlik (MaxWeight) R haqiqiy son sifatida ifodalanadi:

• Vaqt belgisi (trace). Bu vaqt sohasi bo‘yicha o‘zgaruvchi funksiyadir. Masalan, konveyerdagi ruda og‘irligi: O‘girlik: $T \rightarrow R$

• Interval operatorlari. Uchta asosiy operator mavjud: α, ω, σ ular $I \rightarrow T$ tipiga ega bo‘lib, mos ravishda intervalning boshlanish nuqtasi, tugash nuqtasi va uzunligini qaytaradi.

• Interval qavslar. Interval ichidagi predikat asosida aniqlangan barcha intervallarni qaytaradi. Masalan: [Weight (α) ≤ Weight] bu — interval boshidagi qiymatdan kichik bo‘lmagan qiymatni bildiradi.

• Qoidalar. Qoidalar interval xususiyatlarini va ularning o‘zaro bog‘liqligini belgilaydi.

Monitoring tizimini amalga oshirish

Yuqorida keltirilgan temporal mantiq qoidalarining amaliy qo‘llanilishi temir rudasi boyitish fabrikasi (EF) kirishidagi ruda oqimlarini monitoring qilish tizimini ishlab chiqishda amalga oshirildi [5]. Monitoring tizimi Siemens ning dublikatlangan kontrolleri asosida qattiq real vaqt tizimlari tamoyillarini hisobga olgan holda ishlab chiqildi va kontrollerning operatsion muhitining umumiy algoritmi bilan birlashtirilgan funksional to‘liq dasturiy bloklar ko‘rinishida amalga oshirildi. Ushbu bloklarning funksional tavsifi matnda keyinroq berilgan.

Real vaqt sharoitida o‘tkazilgan tajribalar shuni ko‘rsatdiki taklif etilgan ilmiy-texnik yechimlar maydalash bo‘limiga kirayotgan ruda sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarini monitoring qilish samaradorligini oshiradi hamda ruda tayyorlash va

boyitish jarayonlarini operativ boshqarish uchun obyektiv ma’lumotlar shakllanishini ta’minlaydi.

Taklif etilgan yondashuv laboratoriya usullari bilan solishtirildi:

- laboratoriya usuli aniq, lekin real vaqt emas;
- mavjud real vaqt tizimlari (OCS) har bir oqim uchun alohida qurilma talab qiladi.

Bu esa juda qimmatga tushadi (har biri bir necha yuz ming dollar).

Taklif etilgan tizim esa:

- ko‘p oqimli jarayon uchun faqat bitta OCS dan foydalanadi,
- xarajatlarni sezilarli kamaytiradi,
- iqtisodiy jihatdan samaraliroq hisoblanadi.

Taklif etilgan kiruvchi ruda sifatini boyitish fabrikasida boshqarish texnologiyasi qayta ishlanayotgan ruda oqimlarini operativ monitoring qilish uchun kompyuterlashtirilgan tizimning asosini tashkil etadi. Kiruvchi ruda oqimlarining hajm, og‘irlik va sifat ko‘rsatkichlarini o‘lchash yirik maydalash blokining chiqish konveyerlarida o‘rnatilgan sensorlar yordamida amalga oshiriladi, bu yerda alohida mobil ruda tashuvchi birliklarning rudasi integratsiyalanadi. Yirik maydalash jarayonining chiqishida ruda oqimi allaqachon uni tortish va sifat parametrlarini o‘lchash imkonini beruvchi xususiyatlarga ega bo‘ladi. Har bir konveyerda ushbu o‘lchovlarni bajarish uchun tenzometrik tarozilar va magnit sezgirlik sensorlari o‘rnatilgan. Kirish ruda oqimi xususiyatlarining dinamik modelini qurish uchun yirik maydalash operatsiyasidan keyingi ruda xususiyatlari modeli hamda ruda tashuvchilar harakati va vagonlarning tushirilishining xronologik boshqaruviga asoslangan bunkerga ruda tushirishning temporal modeli ishlab chiqiladi.

Ruda tayyorlash kompleksiga kiruvchi ruda oqimining sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarini operativ boshqarish tizimining tuzilmasi 2-rasmda ko‘rsatilgan. Kompyuterlashtirilgan kiruvchi ruda sifatini operativ monitoring qilish tizimi ko‘p darajali avtomatlashtirish tizimi sifatida yaratilgan bo‘lib, unda apparat vositalarining zaxiralangan (redundant) tuzilmasi mavjud va ishlayotgan kontrollerlardan zaxira kontrollerlarga tez, avtomatik va uzluksiz o‘tish imkoniyatini ta’minlagan. Asosiy apparat platformasi sifatida sanoatda keng qo‘llaniladigan Siemens dasturlanadigan mantiqiy kontrollerlari (PLC) ishlatiladi. Ushbu kontrollerlarning yagona interfeyslari va kuchli ishlab chiqaruvchi dasturiy ta’minoti tizimni modulli kengaytirish imkonini beradi hamda kelajakda yangi texnik vositalarni qo‘llash orqali tizimni modernizatsiya qilishga sharoit yaratadi.

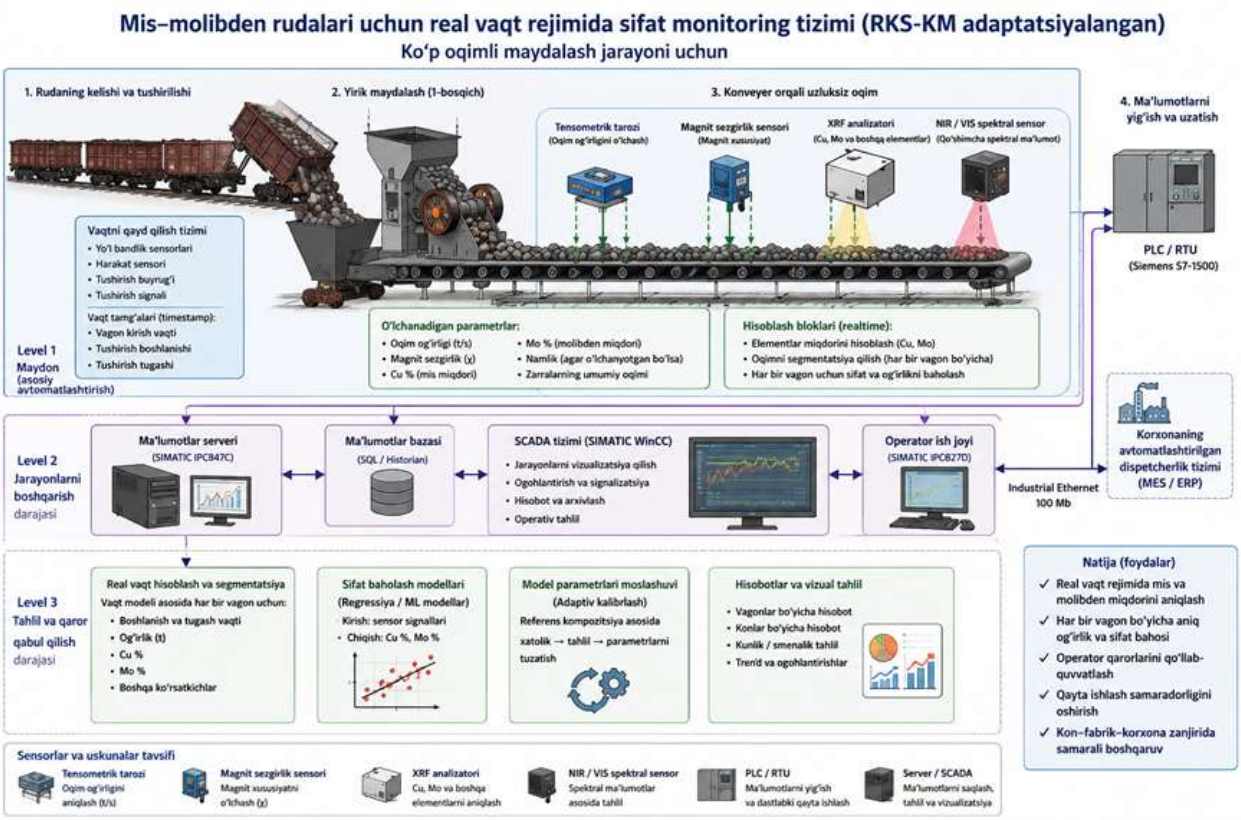

2-rasm. Mis-molibden ruda konlari uchun real vaqt rejimida sifat monitoring tizimi

Avtomatlashtirish tizimi uchun Simatic S7 417-5H CPU zaxiralangan kontrolleri ET 200M masofaviy I/O stansiyalari bilan qo‘llaniladi.

Unda monitoring vazifasining quyidagi asosiy funksiyalari amalga oshiriladi:

- yirik maydalashdan keyingi ruda aralashmasi oqimining xususiyatlarini nazorat qilish va o‘lchash;
- tushirish zonasi holati va xronologiyasini tahlil qilish mantiqi;
- yirik maydalash operatsiyasidan keyingi ruda massasining sifat va hajm oqimi bo‘yicha axborot modelini shakllantirish, uni segmentlarga ajratish va kiruvchi ruda oqimi vaqt oralig‘i bilan bog‘lash;
- ogohlantirish va signalizatsiya tizimi.

Kompyuterlashtirilgan tizimning yuqori darajasida ma’lumotlar serveri va foydalanuvchi ishchi stansiyalari o‘rnatilgan bo‘lib, ular 100 Mbit/s tezlikdagi Industrial Ethernet lokal tarmog‘i orqali bog‘langan hamda korxonaning avtomatlashtirilgan dispetcherlik boshqaruv tizimiga ulanish imkoniga ega.

Ishchi stansiyalar va ma’lumotlar serveri sifatida SIMATIC IPC847C sanoat dizaynidagi maxsus shaxsiy kompyuterlar qo‘llaniladi. Tushirish operatorining ish joyida SIMATIC IPC627D o‘rnatilgan sanoat embedded kompyuteri ishlatiladi.

Operator darajasida quyidagi interfeys qo‘llab-quvvatlanadi:

- ishchi stansiyalar mnemonik diagrammalarida ma’lumotlarni ko‘rsatish;

- texnologik nosozliklar va avariyalar uchun yorug‘lik signalizatsiyasi;
- tizimning texnik vositalari holatini ko‘rsatish;
- boshqaruv sozlamalari va nazorat parametrlarini o‘zgartirish;
- jarayon parametrlarini arxivlash uchun ma’lumot manbai;
- parol orqali tizim funksiyalariga kirishni ruxsatlash.

Tizimning dasturiy asosida Siemens va Microsoft vositalari qo‘llaniladi:

- SIMATIC PCS 7, V8.2 ishlab chiqish muhiti;
- SIMATIC WINCC V7.3, RT 2048 (2048 tashqi o‘zgaruvchi), SCADA tizimlari uchun ijro dasturiy ta’minot, yagona litsenziya;
- ma’lumotlar serveri va ishchi stansiyalarda operatsion tizim sifatida Windows 7 64-bit SP1 ishlatiladi.

Kiruvchi ruda oqimlari xususiyatlarini operativ baholash natijalariga va qayta ishlanayotgan ruda turiga muvofiq, maydalash va maydalashdan keyingi butun zanjir bo‘yicha boshqaruv qarorlari qabul qilinadi hamda konchilik va qayta ishlash jarayonlari o‘rtasida iqtisodiy samarali o‘zaro aloqani ta’minlovchi obyektiv axborot bazasi yaratiladi. Ruda tayyorlash jarayonlarining avtomatlashtirish obyekti sifatidagi murakkabligi yuqorida qayd etilgan. Ularga xos xususiyat — o‘lchanmaydigan tashqi buzuvchi omillar (minerallarning fizik-kimyoviy va sirt xossalari, maydalagich qoplamasining holati va boshqalar) ta’siri ostida ishlashdir. Bunday sharoitlarda kiruvchi ruda xususiyatlari operativ modelining adekvatligini baholash va uning parametrlarini o‘z vaqtida tuzatish muhim ahamiyatga ega. Kiruvchi ruda sifat baholarining real xususiyatlarga mosligini tekshirish uchun standart vagon tarkiblari shakllantiriladi va qayta ishlashga yuboriladi. Bu tarkiblarda har bir vagon uchun va butun tarkib bo‘yicha ruda og‘irligi, foydali komponent miqdori, kon, vagonlar soni va boshqalar aniqlanadi. Standart tarkibni qayta ishlash jarayonida avtomatlashtirilgan kiruvchi ruda monitoring tizimi tomonidan aniqlangan xususiyatlar dastlabki (referent) ma’lumotlar bilan solishtiriladi.

Monitoring natijalarining adekvatlik ko‘rsatkichi — olingan bahoning referent qiymatdan og‘ish moduli hisoblanadi. Ushbu ishda boyitish fabrikasiga kirib kelayotgan ruda oqimlarining sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarini real vaqt rejimida aniqlash va boshqarish muammosi ko‘rib chiqildi. An’anaviy laboratoriya o‘lchovlari va mavjud avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari ko‘p oqimli, murakkab va nostatsionar texnologik jarayonlarda yetarli darajada tezkor hamda ishonchli axborot bera olmaydi. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarini operativ boshqarishda sezilarli cheklovlar keltirib chiqaradi. Shu nuqtayi nazardan, kiruvchi ruda oqimlarining xususiyatlarini bevosita o‘lchash o‘rniga, ularni maydalash jarayonidan keyingi chiqish oqimlari va vaqt (temporal) bog‘liqliklar asosida qayta tiklash yondashuvi

taklif etildi. Ushbu yondashuv Timed Interval Calculus (TIC) kabi temporal mantiq apparatlariga asoslanib, ruda oqimlarining diskret va uzluksiz holatlari o‘rtasida matematik bog‘lanish o‘rnatishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Chanturiya V.A., Innovatsionnye protsessy v tekhnologiyakh pererabotki mineralnogo syrya slozhnogo veshchestvennogo sostava // GIAB. – 2009. – № 12. – T. 15. – S. 9–25
2. Dremukha, A.S., Ershov V.V. Matematicheskie osnovy prognozirovaniya geologicheskikh pokazateley pri dobyche rud // Nauchnye osnovy sozdaniya vysokoproizvoditelnykh kompleksno-mekhanizirovannykh rudnikov: nauchnye trudy MGI. – Moskva, 1978. – S. 132–136.
3. Alimov Sh.M., Melnikova T.Y., Kayirbayev I.B. Yoshlik-I konida portlatish ishlari ko‘rsatgichlarini yaxshilash maqsadida qiya skvajinalardan foydalanishning afzalliklari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. *ISSN: 2181-1784 2024.*
4. Alimov Sh.M., Ahmadov U.A., Kayirbayev I.B. Portlatish ishlarida detonatorni skvajinadagi zaryadning maqbul ko‘rsatgichlariga joylashtirish orqali tog‘ jinslarining maydalanish darajasini oshirish. Sanoatda raqamli texnologiyalar. ISSN: 3030-3214 2025.
5. Алимов Ш.М., Ташкулов А.А. “Обоснование оптимальных параметров эффективного регулирования степени дробления”. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 5/2 ISSN 2181-1784. May 2022 стр 475-487.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ARABIZMLARNING QO‘LLANISHIGA TA’SIR ETGAN EKSTRALINGVISTIK OMILLAR

Muxiddinov Muzaffar Ziyoviddin o‘g‘li
Oriental universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning faol qo‘llanishiga ta’sir etgan ekstralingvistik omillar IMRAD talablari asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlarida uchraydigan arabiy leksik birliklarning diniy-ma’rifiy, tasavvufiy, ijtimoiy-prestij, madrasaviy ta’lim hamda ko‘p tillilik muhiti bilan bog‘liq jihatlari yoritildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, arabizmlar Navoiy matnlarida faqat o‘zlashma leksika sifatida emas, balki diniy-falsafiy konseptlarni ifodalovchi, uslubiy yuksaklikni ta’minlovchi va XV asr madaniy-intellektual muhitini aks ettiruvchi muhim til hodisasi sifatida namoyon bo‘ladi. Arab tilining Qur’on, hadis, fiqh, tafsir, mantiq va tasavvuf ilmlaridagi nufuzi Navoiy ijodida arabcha birliklarning keng semantik maydonga ega bo‘lishiga zamin yaratgan. Maqolada arabizmlarning badiiy-estetik, terminologik va konseptual funksiyalari izchil tahlil qilinib, ularning turkiy adabiy til taraqqiyotidagi o‘rni asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, arabizmlar, ekstralingvistik omillar, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Majolis un-nafois”, tasavvuf, ko‘p tillilik, madrasaviy ta’lim, leksik qatlam.*

ABSTRACT

This article analyzes the extralinguistic factors that influenced the active use of Arabisms in the works of Alisher Navoi in accordance with the IMRAD structure. The study examines the religious, educational, Sufi, socio-prestigious, madrasa-based and multilingual factors associated with Arabic lexical units found in “Nasoyim ul-muhabbat” and “Majolis un-nafois”. The findings indicate that Arabisms in Navoi’s texts function not only as borrowed lexical units, but also as important linguistic means for expressing religious-philosophical concepts, creating elevated stylistic tone and reflecting the cultural-intellectual environment of the fifteenth century. The prestige of Arabic in Qur’anic studies, hadith, fiqh, tafsir, logic and Sufism contributed to the broad semantic and functional scope of Arabisms in Navoi’s literary language.

Keywords*: Alisher Navoi, Arabisms, extralinguistic factors, Nasoyim ul-muhabbat, Majolis un-nafois, Sufism, multilingualism, madrasa education, lexical layer.*

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiy tili taraqqiyotida alohida bosqichni tashkil etadi. Uning asarlarida turkiy tilning ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda arab va fors tillaridan kirib kelgan leksik qatlamlar ham faol ishlatilgan. Ayniqsa, arabizmlar Navoiy matnlarida diniy, axloqiy, tasavvufiy, ilmiy va estetik mazmunni ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu hodisani faqat til ichki qonuniyatlari bilan izohlash yetarli emas; uni XV asr Movarounnahr va Xuroson hududidagi ijtimoiy-madaniy muhit, islom sivilizatsiyasi, madrasaviy ta’lim, ilmiy an’ana va ko‘p tillilik jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish zarur.

XV asrda arab tili Qur’on, hadis, fiqh, tafsir, mantiq, kalom, falsafa va tasavvuf ilmlarining asosiy ifoda vositasi bo‘lgan. Shu sababli ilm ahli, adiblar va mutafakkirlar arab tilini mukammal bilishga intilganlar. Navoiy ham ana shu madaniy-intellektual muhitda shakllangan ijodkor sifatida arab tilining terminologik va semantik imkoniyatlaridan ongli ravishda foydalangan. “Nasoyim ul-muhabbat”da ilm, ma’rifat, haqiqat, adolat, iymon, sabr, sidq, rizo, zikr, faqir, zohid kabi birliklar tasavvufiy-axloqiy konseptlarni ifodalasa, “Majolis un-nafois”da ilm, fazl, adl, hikmat, ma’rifat, shukr, voqif, ojiz, mujrim kabi leksemalar adabiy-biografik tavsiflarda muhim uslubiy vazifa bajaradi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, Navoiy asarlaridagi arabizmlarni ekstralingvistik omillar bilan bog‘lab tahlil qilish o‘zbek adabiy tili tarixida leksik qatlamlarning shakllanish mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Arabizmlar Navoiy matnlarida faqat o‘zlashgan so‘zlar majmui emas, balki diniy-falsafiy tafakkur, ma’naviy qadriyatlar, ilmiy an’ana va madaniyatlararo aloqalarning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning maqsadi Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning qo‘llanishiga ta’sir ko‘rsatgan asosiy ekstralingvistik omillarni aniqlash va ularning badiiy-matniy funksiyalarini yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: arabiy birliklarning diniy-ma’rifiy muhit bilan bog‘liqligini aniqlash; ko‘p tillilik va ilmiy-adabiy an’ananing ta’sirini izohlash; arabizmlarning terminologik, uslubiy va konseptual vazifalarini tahlil qilish; “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlari asosida umumiy ilmiy xulosalar chiqarish.

METODLAR

Tadqiqot sifat tahliliga asoslangan bo‘lib, unda tarixiy-lisoniy, tavsifiy, semantik-funksional va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy material sifatida Alisher Navoiy ijodida, xususan “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlarida uchraydigan arabiy leksik birliklar tanlandi. Tahlilda

arabizmlarning matndagi vazifasi, ularning semantik qamrovi, badiiy-uslubiy yuklamasi hamda tarixiy-madaniy sharoit bilan bog‘liqligi o‘rganildi.

Tarixiy-lisoniy yondashuv orqali arabizmlarning XV asr ijtimoiy va madaniy muhitidagi o‘rni aniqlashtirildi. Tavsifiy metod yordamida ilm, ma’rifat, haqiqat, adolat, sabr, sidq, rizo, hikmat, fazl, faqir, zohid, komil kabi birliklarning ma’no doirasi bayon qilindi. Semantik-funksional tahlil esa arabizmlarning diniy-falsafiy tushunchalarni ifodalash, uslubiy yuksaklik yaratish va axloqiy-estetik baholash vazifalarini ko‘rsatishga xizmat qildi.

Kontekstual tahlilda arabcha birliklarning matn ichidagi qo‘llanish muhiti e’tiborga olindi. Jumladan, “Nasoyim ul-muhabbat”dagi tasavvufiy maqomlar, ruhiy kamolot, sabr, rizo, zikr, faqirlik va zohidlik bilan bog‘liq birliklar alohida ko‘rib chiqildi. “Majolis un-nafois”dagi arabizmlar esa shoir va adiblarning fazilatlarini baholash, ilmiy saviyasini ko‘rsatish, adabiy muhitning ma’naviy mezonlarini ifodalash nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida arabizmlar to‘rt asosiy omil bo‘yicha guruhlandi: diniy-ma’rifiy omil, madrasaviy ta’lim va ilmiy an’ana omili, ko‘p tillilik va madaniyatlararo integratsiya omili, ijtimoiy-prestij va uslubiy yuksaklik omili. Bunday tasnif arabiy birliklarning Navoiy asarlaridagi vazifalarini tizimli ko‘rsatishga imkon berdi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning keng qo‘llanishi, avvalo, islomiy-ma’rifiy muhit bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi. XV asrda Movarounnahr va Xuroson hududida islom sivilizatsiyasi yetakchi mafkuraviy kuch sifatida qaror topgan bo‘lib, arab tili diniy bilimlar, ilmiy tafakkur va ma’naviy tarbiyaning asosiy tili sifatida e’tirof etilgan. Shu sababli Navoiy tasavvufiy, axloqiy va falsafiy tushunchalarni ifodalashda arabcha birliklardan keng foydalangan.

“Nasoyim ul-muhabbat” asarida ilm, ma’rifat, haqiqat, iymon, sabr, sidq, rizo, zikr, faqir, zohid, oshiq, ma’shuq kabi arabiy leksemalar ruhiy kamolot va tasavvufiy tajriba bilan bog‘liq konseptlarni ifodalaydi. Bu birliklar matnda oddiy nomlovchi vazifani emas, balki chuqur diniy-falsafiy mazmunni tashuvchi konseptual birlik vazifasini bajaradi. Masalan, sabr, rizo va sidq kabi so‘zlar tasavvufda insonning ruhiy poklanishi, nafsni tarbiyalashi va Haqqa yaqinlashish yo‘lini anglatadi.

“Majolis un-nafois” asarida arabizmlar adabiy muhitni baholash, shoir va adiblarning fazilatlarini ko‘rsatish, ilmiy va axloqiy mezonlarni ifodalashda faol ishtirok etadi. Ilm, fazl, hikmat, adl, ma’rifat, shukr, voqif, ojiz, mujrim kabi leksemalar biografik va tanqidiy tavsiflarda ma’naviy-estetik me’yor sifatida

ishlatiladi. Bu holat arab tilining o‘sha davrda yuqori madaniy kapitalga ega bo‘lganini tasdiqlaydi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, arabizmlar Navoiy matnlarida uch asosiy vazifani bajaradi: birinchidan, diniy va tasavvufiy terminologiyani ifodalaydi; ikkinchidan, badiiy matnga tantanavorlik, jiddiylik va ma’naviy yuksaklik ohangini beradi; uchinchidan, ko‘p tilli madaniy muhitning izini saqlaydi. Shu jihatdan arabizmlar Navoiy ijodida leksik o‘zlashma emas, balki tarixiy-madaniy va konseptual hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Ekstralingvistik omil	Navoiy asarlaridagi ko‘rinishi	Arabizmlarning vazifasi
Diniy-ma’rifiy muhit	Qur’on, hadis, fiqh, tafsir va tasavvufga oid tushunchalar matnga kirib kelgan.	Haqiqat, ma’rifat, iymon, sabr, rizo kabi konseptlarni ifodalash.
Madrasaviy ta’lim va ilmiy an’ana	Arab tili ilm-fan, mantiq, falsafa va diniy bilimlar tili sifatida nufuzga ega bo‘lgan.	Ilmiylik, terminologik aniqlik va mavhum-falsafiy mazmun yaratish.
Ko‘p tillilik muhiti	Turkiy, arab va fors tillari bir-biri bilan faol aloqada bo‘lgan.	Leksik boyish, semantik kengayish va madaniyatlararo integratsiyani aks ettirish.
Ijtimoiy-prestij omili	Arab tilini bilish ziyolilik va ilmiy saviya belgisi sifatida qaralgan.	Matnga tantanavorlik, nufuz, jiddiylik va yuksak uslub berish.
Badiiy-estetik ehtiyoj	Arabiy birliklar poetik va biografik tavsiflarda faol qo‘llangan.	Axloqiy-estetik baholash, ruhiy holat va fazilatlarni ifodalash.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Navoiy asarlaridagi arabizmlarni faqat tilga kirib kelgan tayyor leksik birliklar sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Ular o‘z davrining diniy-ma’rifiy tizimi, madrasaviy ta’limi, ilmiy-adabiy an’anasi va ijtimoiy-madaniy ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan murakkab hodisadir. Arabizmlar Navoiy matnlarida semantik jihatdan kengaygan, turkiy til tizimiga moslashgan va yangi badiiy-estetik funksiyalar kasb etgan.

Arab tili XV asrda Qur’on va hadis ilmlarining tili bo‘lgani uchun tasavvufiy va diniy tushunchalarni ifodalashda asosiy manba vazifasini bajargan. Shuning uchun Navoiy asarlarida haqiqat, tariqat, ma’rifat, hikmat, sabr, rizo, zikr kabi birliklar keng qo‘llangan. Bu so‘zlar o‘zbek tilida ham keyinchalik barqaror semantik maydon hosil qilib, milliy adabiy tilning ma’naviy-falsafiy qatlamini boyitgan.

Ko‘p tillilik muhiti ham arabizmlarning funksional faolligini oshirgan. Navoiy yashagan davrda turkiy, arab va fors tillari bir-biri bilan faol aloqada bo‘lgan. Arabcha birliklar forsiy adabiy an’ana va turkiy poetik tafakkur bilan uyg‘unlashgan

holda o‘zbek adabiy tilida yangi uslubiy imkoniyatlarni yuzaga chiqargan. Masalan, ilm, fazl, adl, hikmat kabi birliklar faqat termin emas, balki badiiy baholash vositasi sifatida ham ishlatilgan.

Arabizmlarning ijtimoiy-prestij vazifasi ham alohida ahamiyatga ega. O‘sha davrda arab tilini bilish ilmiy salohiyat va ziyolilik belgisi hisoblangan. Shu bois, arabcha birliklarning matnga kiritilishi muallifning bilim darajasi, diniy-ma’rifiy saviyasi va adabiy muhitga mansubligini ko‘rsatgan. Bu omil “Majolis un-nafois”dagi adabiy-biografik tavsiflarda ayniqsa yaqqol seziladi.

Muhokama natijalari arabizmlar Navoiy ijodida bir vaqtning o‘zida terminologik, estetik, konseptual va madaniy vazifalarni bajarganini ko‘rsatadi. Ular orqali muallif diniy-axloqiy qadriyatlarni ifodalagan, tasavvufiy dunyoqarashni badiiy shaklga solgan va turkiy adabiy tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan.

XULOSA

Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning faol qo‘llanishi XV asrning diniy-ma’rifiy, ilmiy, ijtimoiy va madaniy muhiti bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, arabizmlar Navoiy matnlarida tasavvufiy-falsafiy tushunchalarni ifodalash, axloqiy-estetik mezonlarni belgilash, ilmiylik va tantanavorlik ohangini kuchaytirish hamda ko‘p tilli adabiy muhitni aks ettirish vazifalarini bajargan.

“Nasoyim ul-muhabbat”da arabiy birliklar, asosan, tasavvufiy maqomlar, ruhiy kamolot, sabr, rizo, zikr va ma’rifat kabi konseptlar bilan bog‘liq holda qo‘llangan. “Majolis un-nafois”da esa ular adabiy-biografik tavsif, shoir va adiblarning fazilatlarini baholash, ilmiy va ma’naviy saviyani ko‘rsatish vositasi sifatida ishlatilgan. Bu holat arabizmlarning Navoiy ijodida keng semantik va funksional imkoniyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, arabizmlar Navoiy asarlarida faqat lisoniy o‘zlashma emas, balki islomiy meros, madrasaviy ta’lim, tasavvufiy tafakkur, ko‘p tillilik va madaniyatlararo integratsiya natijasida shakllangan tarixiy-madaniy hodisadir. Ularning o‘rganilishi o‘zbek adabiy tili tarixini, Navoiy poetik tafakkurini va XV asr madaniy-intellektual muhitini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Izzatillayev, P. (2022). “Hasht bihisht” va “Majolis un-nafois” asarlarining matniy tadqiqi. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, *3*(3).
2. Navoiy, A. Muhokamat ul-lug‘atayn. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
3. ESHONBOBOEV, A. (2019). ALISHER NAVOIY SHARQ ADABIYOTI NAZARIYOTCHISI SIFATIDA. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, *2*(2).

4. Abdug‘afurov, A. Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy g‘oyalar. Toshkent.
5. Hayitmetov, A. Navoiy lirikasi va badiiy mahorat masalalari. Toshkent.
6. Rustamov, A. So‘z xususida so‘z. Toshkent: Fan.
7. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. Toshkent.
8. Ne’matov, H., & Rasulov, R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent.

O‘ZBEK BADIIY ASARLARIDA FLORISTIK METAFORALARNING ANTROPOSENTRIK XUSUSIYATLARI

Jamoliddinova Iroda Bahodir qizi
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), katta o‘qituvchi
University of Business and Science
E-pochta: irodajamoliddinova8@gmail.com
ORCID ID:0009-0004-9417-426X

Boydadayeva Mukarram Shokirjon qizi
University of Business and Science
Lingvistika (o‘zbek tili yo‘nalishi)
1-kurs magistranti
E-mail: mukarramboydadayeva@gmail.com
Tel: +998999355451

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek badiiy asarlarida qo‘llanilgan floristik metaforalarning antroposentrik xususiyatlari kognitiv va lingvokulturologik yondashuv asosida keng va chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘simlik nomlari orqali yaratilgan metaforik birliklarning insonning tashqi ko‘rinishi, ruhiy holati, axloqiy fazilatlari va ijtimoiy mavqeini ifodalashdagi semantik, pragmatik va stilistik funksiyalari aniqlangan. Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar", Oybekning "Navoiy", Said Ahmadning "Ufq", O‘tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarlari hamda o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalariga asoslangan tahlil 150 dan ortiq floristik metaforik birliklarni qamrab oladi. Natijalar floristik metaforalarning o‘zbek milliy tafakkuri, estetik qarashlarini va lingvomadaniy konseptual tizimini aks ettiruvchi muhim antroposentrik mexanizm ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqot antroposentrik paradigma, kognitiv metafora nazariyasi va lingvokulturologiya kesishmasida amalga oshirilgan.

Kalit so‘zlar: *floristik metafora, antroposentrizm, kognitiv metafora, lingvopoetika, lingvokulturologiya, badiiy diskurs, konseptual model, semantik tahlil, o‘zbek tili, milliy mentalitet.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится широкий анализ антропоцентрических особенностей флористических метафор в узбекских художественных произведениях на основе когнитивного и лингвокультурологического подходов. В ходе исследования определены семантические, прагматические и стилистические функции метафорических единиц, образованных от названий

растений, в выражении внешности, душевного состояния, нравственных качеств и социального статуса человека. Анализ охватывает более 150 флористических метафорических единиц из классических произведений узбекской литературы и образцов устного народного творчества.

Ключевые слова: *флористическая метафора, антропоцентризм, когнитивная метафора, лингвопоэтика, лингвокультурология, художественный дискурс.*

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the anthropocentric features of floristic metaphors in Uzbek literary works from cognitive and linguocultural perspectives. The study identifies the semantic, pragmatic and stylistic functions of plant-based metaphorical units in expressing human appearance, emotional states, moral qualities, and social status. The analysis covers more than 150 floristic metaphorical units drawn from classical Uzbek literary works — Abdulla Qodiriy's "Bygone Days", Oybek's "Navoi", Said Ahmad's "Horizon", and O'tkir Hoshimov's "World's Affairs" — as well as from samples of Uzbek oral folk art. The results demonstrate that floristic metaphors constitute a crucial anthropocentric mechanism reflecting Uzbek national thought, aesthetic views, and linguocultural conceptual system. The research is conducted at the intersection of the anthropocentric paradigm, conceptual metaphor theory, and linguoculturology.

Keywords: *floristic metaphor, anthropocentrism, cognitive metaphor, linguopoetics, linguoculturology, literary discourse, conceptual model, semantic analysis, Uzbek language, national mentality.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda antroposentrik paradigma tilni inson tafakkuri, madaniyati va kognitiv faoliyati bilan uzviy bog‘liq tizim sifatida o‘rganadi. V. fon Gumboldtning "Til — xalqning ruhi, xalqning ruhi esa tilidir" degan mashhur ta’rifi bu yondashuvning falsafiy asosini belgilab bergan. [1] Ushbu paradigmaga ko‘ra, metafora nafaqat badiiy tasvir vositasi, balki insonning borliq haqidagi konseptual bilimlarini shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida talqin qilinadi. Metafora orqali abstrakt tushunchalar konkret va tanish tajriba asosida yangicha ma’no kasb etadi.

G. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson tafakkuri metaforik xaritalash (conceptual mapping) asosida ishlaydi: bir konseptual soha (manba) ikkinchi bir soha (maqsad) bilan o‘xshatiladi va shu orqali yangi ma’no hosil qilinadi. [2] Masalan, ingliz tilidagi "ARGUMENT IS WAR" (MUHOKAMA

JANGDIR) konseptual metaforasi o‘nlab leksik birliklarda namoyon bo‘lgani kabi, o‘zbek tilidagi "INSON – O‘SIMLIK" konseptual metaforasi ham yuzlab floristik birliklarni birlashtiruvchi chuqur kognitiv modelni tashkil etadi.

O‘zbek xalqi qadim zamonlardan beri o‘simliklar bilan chambarchas bog‘liq hayot kechirgan: dehqonchilik, bog‘dorchilik, dorivor o‘tlar bilan davolash uning madaniyatining ajralmas bo‘laklaridan hisoblanadi. Shu bois o‘zbek tilida o‘simlik nomlaridan kelib chiqqan metaforik birliklar — floristik metaforalar — g‘oyat keng tarqalgan va milliy mentalitetning eng yorqin lingvistik in’ikosi sifatida badiiy adabiyotda faol qo‘llanib kelmoqda. Z.D.Popova ta’kidlaganidek, "floristik kod madaniyatda o‘simliklar dunyosi bilan bog‘liq barcha belgi va timsollar majmuasini o‘z ichiga oladi". [3]

O‘zbek tilshunosligida N. Mahmudov, Sh. Safarov, E. Begmatov kabi olimlar metaforaning lingvokognitiv va lingvokulturologik jihatlarini tadqiq etgan bo‘lsa-da, floristik metaforalarning antroposentrik aspektdagi o‘rni yetarli darajada o‘rganilmagan. [4, 5, 6] Mavjud tadqiqotlarda bu birliklar ko‘pincha umumiy metafora nazariyasi doirasida yoki frazeologiya sifatida ko‘rib chiqilgan, lekin ularning inson obrazini yaratishdagi konseptual va funksional roli alohida tizimli tahlil qilinmagan. A.Doniyorovning ta’kidlashicha, "tildagi antroposentrik vositalar o‘sha xalqning o‘z-o‘zini anglash tarzini eng to‘g‘ri aks ettiruvchi ko‘zgu hisoblanadi". [7]

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, o‘zbek badiiy diskursidagi floristik metaforalar antroposentrik paradigma doirasida birinchi marta tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, floristik metaforalar o‘zbek badiiy tafakkurida inson obrazini yaratishning muhim kognitiv va estetik vositasi ekanligini, ular orqali milliy madaniyatga xos go‘zallik, poklik, donishmandlik va kamolot konseptlarining shakllanishi kuzatilishi mumkin.

Tadqiqot maqsadi: o‘zbek badiiy matnlarida floristik metaforalarning inson konseptini ifodalashdagi o‘rnini antroposentrik paradigma doirasida tizimli ravishda aniqlash va tasniflash.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

– o‘zbek badiiy matnlarida floristik metaforalarning konseptual guruhlarini aniqlash va tasniflashtirish;

– ularning semantik-kognitiv va stilistik xususiyatlarini o‘rganish;

– "INSON – O‘SIMLIK" konseptual modelining lingvokognitiv jihatlarini izohlash;

– floristik metaforalarning funksional-semantik guruhlarini belgilash;

– badiiy matnlarda inson obrazini yaratishdagi roli va milliy madaniy kodning ifodasini ko‘rsatish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Metafora nazariyasining rivojlanishida bir necha muhim bosqichlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Aristotel o‘zining "Poetika" asarida metaforani "bir narsaga boshqa narsaning nomini berish" deb ta’riflagan va uni badiiy nutqning asosiy vositasi sifatida belgilagan. [8] XIX asrda A.A. Potebnya metaforani tafakkurning asosiy shakli deb e’lon qildi va uning bilish funksiyasiga alohida urg‘u berdi. [9] Bu sohada haqiqiy inqilob XX asrda G. Lakoff va M. Johnson tomonidan "Metaphors We Live By" (1980) asari bilan amalga oshirildi: ular metaforani til hodisasi emas, balki kontseptual tizimning bir qismi deb isbotladilar. [2]

O‘zbek tilshunosligida metafora masalasi bir qancha olimlar tomonidan o‘rganilgan. N. Mahmudovning "Tilning qalbini tanish" (2012) asarida o‘zbek badiiy tili metaforasining milliy-madaniy xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan; olim metaforani "xalqning ruhiy portreti" deb atagan. [4] M. Yo‘ldoshevning "Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili" (2007) tadqiqotida metaforaning badiiy nutqdagi funksional-semantik roli ko‘rsatilib, o‘zbek adabiyotida floristik timsollarning keng qo‘llanilishi qayd etilgan. [10]

Floristik leksikaga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar orasida Z. Yunusovaning "Floristik leksikaning lingvomadaniy tahlili" (2020) nomli dissertatsiyasi e’tiborga loyiq. Muallif o‘simlik nomlarining o‘zbek tilida lingvomadaniy potentsialini, ularning frazeologik va metaforik imkoniyatlarini o‘rgangan. [11] N. Husanovning o‘zbek xalq maqollarida o‘simlik nomlarini tadqiq etishga bag‘ishlangan ishi ham floristik leksikaning lingvokulturologik jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. [12] Shuningdek, Sh. Safarovning kognitiv tilshunoslikka bag‘ishlangan tadqiqoti o‘zbek tilidagi metaforik modellarni konseptual jihatdan tahlil qilishning nazariy asosini yaratgan. [5]

Antroposentrik yondashuv nuqtai nazaridan N.D. Arutyunovaning "Teoriya metafory" (1990) asari muhim manba hisoblanadi. Olima metaforani inson va borliq o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi universal vosita sifatida ko‘rib chiqib, uning antroposentrik xarakterini asoslagan. [13] V.A. Maslovaning "Lingvokulturologiya" (2001) darsligi esa madaniy kod va til birliklari o‘rtasidagi aloqani o‘rganishda uslubiy asos bo‘lib xizmat qiladi: olima ta’kidlaganidek, "har bir til birligi madaniy xotiraning bir bo‘lagidir". [14] V.I. Karasikning "lingvomadaniy konsept" nazariyasi esa floristik metaforalarning konseptual tuzilmasini tahlil qilishda qo‘llaniladi. [15]

Xalqaro miqyosda N.I. Tolstoy va S.M. Tolstaya boshchiligidagi slavyan madaniyati maktabi floristik kod tushunchasini ishlab chiqib, uni barcha xalqlarda

mavjud universal hodisa deb isbotlagan. [16] Mazkur tadqiqot ushbu xalqaro ilmiy tajribani o‘zbek floristik metaforalariga tatbiq etib, o‘zbek milliy madaniy kodining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek klassik va zamonaviy adabiyotining asosiy namunalari tanlandi: Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar", Oybekning "Navoiy", Said Ahmadning "Ufq", O‘tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" romanlari, Alisher Navoiy g‘azaliyoti, Hamid Olimjon va Cho‘lpon she’rlari, shuningdek o‘zbek xalq og‘zaki ijodining turli janrlari — maqollar, topishmoqlar, alla va qo‘shiqlar.

Umumiy tadqiqot korpusi 150 dan ortiq floristik metaforik birliklarni o‘z ichiga oldi. Birliklarning ajratib olinishi quyidagi mezonlar asosida amalga oshirildi: a) o‘simlik nomi yoki o‘simlikka xos belgi manba soha sifatida xizmat qilishi; b) metaforik ma’noda inson yoki unga oid tushunchani ifodalashi; c) matndagi funksional va stilistik ahamiyati.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi:

– Tavsifiy-tahliliy metod: o‘zbek badiiy matnlaridagi floristik metaforalar tizimli ravishda kuzatildi, tavsiflandi va tasnif qilindi.

– Komponent (sema) tahlil metodi: floristik metaforalarda ifodalangan ma’no tarkibi, semantik komponentlar (semalar) va konnotatsiyalar aniqlandi.

– Kognitiv-metaforik modellashtirish: Lakoff-Johnson nazariyasiga asosan metaforik xaritalash (manba soha → maqsad soha) tahlil qilindi.

– Kontekstual tahlil: metaforalarning turli janr va uslublardagi matnlarda qo‘llanish xususiyatlari aniqlandi.

– Lingvomadaniy tahlil: metaforik birliklarning milliy-madaniy jihatlari, ularning mentalitet bilan uzviy aloqasi o‘rganildi.

– Qiyosiy-tipologik metod: o‘zbek floristik metaforalari boshqa turkiy va Sharq tillari materiallaridagi o‘xshash hodisalar bilan qiyoslab o‘rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar natijasida floristik metaforalar quyidagi beshta asosiy konseptual guruhga ajratildi va har bir guruh tarkibida o‘zbek badiiy adabiyoti hamda xalq ijodidan olingan aniq misollar asosida tahlil qilindi.

1. Go‘zallik va estetik ideal metaforalari

O‘zbek tilida gul obrazi milliy estetikaning markaziy elementi sifatida metaforik ko‘chimda g‘oyat keng qo‘llanadi. Bu holat o‘zbek xalqining asrlar davomida gul etishtirishga, bog‘dorchilikka bo‘lgan muhabbatini aks ettiradi. Badiiy adabiyotda

inson go‘zalligini ifodalash uchun qo‘llaniladigan floristik metaforalar orasida gul, lola, rayhon, nasrin va binafsha obrazlari eng faol guruhni tashkil etadi.

Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romanida Kumush va Ziyoda obrazlarini tasvirlashda floristik metaforalar keng qo‘llanilgan. "Guldek qiz" — go‘zal, nozik qiz; "lola yuz" — qizil yonoqli go‘zal; "rayhondek nafis" — xushbo‘y va nozik iboralar qahramon portretining asosiy rang-tus beruvchi vositalariga aylanadi. Alisher Navoiyning g‘azallarida esa gulning parchasi — yor yuziga, tikoni — hijron azobiga ramz bo‘ladi: "Gul yuzingdin o‘zga ko‘ngul istamas ko‘zum" misrasida gul — ilohiy go‘zallikning timsoli. [17]

Hamid Olimjonning "Oydin" she’rida: "Sen bir gulsan, men sening bog‘boning" — bu misrada bog‘dorchilik ramzi orqali ayol-erkak munosabati ifodalangan. [18] Ayniqsa quyidagi gul turlari alohida konnotatsiyaga ega: lola — o‘zbek mentalitetida qahramonlik va fidoiylikning ramzi; nasrin (atirgul) — nazokat, ixlosmandlik, sevgining timsoli; rayhon — baraka, farovonlik va mehribonlikning ramzi; binafsha — kamtarlik va sadoqatning timsoli. Go‘zallik metaforalari guruhida 42 ta birlik aniqlandi va ular matnda asosan inson portretini boyitish, tasviriy kuch berish funksiyasini bajaradi.

2. Emotsional holat metaforalari

O‘zbek badiiy matnlarida insonning ichki ruhiy holati, his-tuyg‘ular va emotsional o‘zgarishlarni ifodalashda floristik metaforalar muhim stilistik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu guruhga kiradigan metaforalar o‘simliklarning tabiiy o‘zgarishlari — gullash, so‘lish, to‘kilish, yashillanish — bilan inson emotsional holatini qiyosiy asosda bog‘laydi.

"Lolaqizg‘aldoqdek qizarish" iborasi o‘zbek badiiy matnlarida uyat, hayajon va hissiy ta’sirning eng keng tarqalgan metaforik ifodalaridan biridir. O‘tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarida bu ibora qahramon ruhiy kechinmalarining yorqin tasviriy ifodasiga aylanadi. "Yuragi gullab ketdi" — quvondi, hissiyotlar jo‘shdi; "gul ochildi" — baxt keldi, sevinch toshdi; "so‘ldi, saraldi" — kasal bo‘ldi, g‘am-g‘ussa qopladi kabi iboralar inson emotsional dinamikasini o‘simlik hayotiga qiyoslab ifodalaydi. Said Ahmadning "Ufq" romanida qahramonlarning ichki kechinmalari florometaforalar orqali moddiylashtirilib, abstraktdan konkretga ko‘tariladi: "Ko‘ngli quriy boshladi" — umidsizlik; "yuragi niholday titradi" — qo‘rquv va hayajon. Emotsional holat metaforalari guruhida 38 ta birlik ajratildi.

3. Axloqiy fazilat va ma’naviy sifat metaforalari

Floristik metaforalarning muhim bir qismi insonning axloqiy fazilatlari, ma’naviy sifatlari va xarakter xususiyatlarini ifodalaydi. Bu guruh o‘zbek milliy

etikasining til orqali ifodalanishini ko‘rsatuvchi eng qimmatli qatlam hisoblanadi. O‘zbek badiiy adabiyotida ijobiy axloqiy sifatlar ko‘pincha xushbo‘y, foydali va go‘zal o‘simliklar — rayhon, nasrin, chinor, archa — orqali ifodalansa, salbiy sifatlar zaharli yoki foydasiz o‘simliklar — tikan, begona o‘t, zahar giyoh — orqali tasvirlanadi.

"Rayhon — poklik va ezgulikning ramzi" konsepti o‘zbek badiiy adabiyotida keng ko‘lamdagi metaforalarni yuzaga keltirgan: "rayhondek pokiza qalb", "rayhondek mehribon ona", "rayhondek nafasi shifobaxsh" kabi iboralar Oybek romanlarida tez-tez uchraydi. [19] "Don to‘liq boshoq egiladi" maqolidan kelib chiqqan metafora esa bilimdon, ulug‘ odamning kamtarligini ifodalaydi — bu o‘zbek etikasidagi "ilm va kamtarlik" konseptual aloqasining yaqqol lingvistik ko‘rinishi. "Tikan qalbli", "begona o‘t kabidir" kabi salbiy baholovchi iboralar esa axloqiy nuqsonlarni o‘simliklar olamining salbiy vakillari orqali ifodalaydi. Bu guruhda 35 ta birlik aniqlandi.

4. Ijtimoiy mavqe va salobat metaforalari

O‘zbek badiiy adabiyotida insonning ijtimoiy mavqei, obro‘-e’tibori, kuchi va salobatini ifodalashda daraxtlarning kuchli va barqaror turlari — chinor, terak, archa, dub — faol metaforik manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu guruh o‘zbek milliy mentalitetidagi ijtimoiy ierarxiya va obro‘ga munosabatni ko‘rsatadi.

"Chinordek ulug‘ inson" iborasi o‘zbek badiiy matnlarida donishmandlik, kuch va hayot tajribasining eng keng tarqalgan metaforasi hisoblanadi. Cho‘lponning "Daraxt" she’rida bu obraz ozodlikka intilishning timsoliga aylanadi: "Tirik bo‘lsam, yashil bo‘laman, qurimasman." [20] Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romanida Otabek va uning atrofidagi ijobiy qahramonlar chinor, terak kabi kuchli daraxtlarga qiyoslanib tasvirlanadi. "Terakdek baland bo‘yli", "archadek mustahkam" iboralari erkak qahramonlarning portretida tez-tez uchraydi.

Oybek romanida Navoiy obrazini yaratishda ham daraxt metaforasi markaziy o‘rin egallaydi — ulug‘ shoir chinorga qiyoslanib, uning kuchi va ma’naviy salohiyati ta’sirli tarzda ifodalanadi. [19] Shu bilan birga, maqol va aforizmlarda ham bu konsept faoldir: "Qari chinor ildizi kuchli bo‘ladi" — hayot tajribasi va donolikni, "Yangi nihol ko‘klaydi" — yosh avlodning kelajagini ifodalaydi. Ijtimoiy mavqe metaforalari guruhida 28 ta birlik aniqlandi.

5. Hayotiy rivojlanish (kamolot) metaforalari

O‘zbek badiiy matnlarida insonning hayot yo‘li, o‘sishi, yetilishi va kamolotga etishi o‘simliklarning tabiiy rivojlanish sikli — urug‘, nihol, o‘sish, gullash, meva berish va so‘lish — orqali konseptuallashtiriladi. Bu guruh "HAYOT DARAXT" kontseptual metaforasining eng keng ifodalangan qatlamidir.

"Nihol" obrazi o‘zbek adabiyotida yosh avlod va o‘sish konseptining asosiy metaforik ifodasidir. "Yosh nihol singari o‘sdi" iborasi badiiy matnlarda inson shakllanishining tabiat qonunlariga mos holda kechishini ta’kidlaydi. Hamid Olimjon she’riyatida "hayot daraxti", "ildiz otmoq", "shox-shabba yoymoq" kabi metaforik iboralar hayot falsafasining markaziy timsollariga aylanadi. [18] Said Ahmad asarlarida esa "yetilgan meva" va "urug‘ ekish" metaforalari orqali insonning ijtimoiy etuklik va ma’naviy kamolotga erishish yo‘li tasvirlanadi.

Maqol va xalq ijodida kamolot metaforalari tarbiyaviy-didaktik vazifani bajaradi: "Ekkan olib, ekmagan topib yeydi" — mehnat va natija haqida; "Yosh daraxt egilur, qari daraxt sinur" — moslashuvchanlik va qatiylik haqida; "Urugining hosil berishi uchun suv bermoq kerak" — tarbiya va e’tibor haqida. Bu guruhda 22 ta birlik ajratildi. Umumiy ko‘rinishda barcha besh guruh bo‘yicha 165 ta floristik metaforik birlik tahlil qilindi.

MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek badiiy tafakkurida "INSON – O‘SIMLIK" konseptual metaforik modeli juda faol ishlaydi. Lakoff va Johnson nazariyasiga muvofiq, bu model orqali insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy xususiyatlari tabiat obrazlari asosida konseptualizatsiya qilinadi: abstrakt his-tuyg‘ular va axloqiy sifatlar o‘simliklar olamining konkret va tanish xossalari orqali ifodalanadi. [2]

V.A. Maslovaning lingvokulturologik qarashlarini tasdiqlagan holda aytish mumkinki, o‘zbek tilidagi floristik metaforalar nafaqat til hodisasi, balki madaniy xotira va milliy ongning ifodasidir. [14] Har bir o‘simlik o‘zbek madaniyatida o‘ziga xos semiotik qiymatga ega: chinor — kuch va donolik, rayhon — poklik va baraka, lola — fidoyilik va qahramonlik, binafsha — kamtarlik va sadoqat. Bu semiotik tizim o‘zbek badiiy diskursida muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi madaniy kod vazifasini bajaradi.

V.I. Karasikning “lingvomadaniy konsept" nazariyasi nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, o‘zbek badiiy tafakkuridagi "GUL" konsepti o‘z tarkibida bir necha qatlamli ma’no strukturasini saqlaydi: obrazli qatlam (ko‘zga ko‘rinadigan gul), kontseptual qatlam (go‘zallik, muhabbat, nazokat) va qiymatli qatlam (ijobiy baho, olqish, mehr). [15] Aynan shu ko‘p qatlamlilik floristik metaforalarni o‘zbek badiiy matnlarida benihoya samarali stilistik va kognitiv vositaga aylantiradi.

Tadqiqot natijalarini oldingi ishlar bilan qiyoslab ko‘rganda, N. Mahmudov tahlil qilgan badiiy metaforaning milliy-madaniy xususiyatlari [4] va Z. Yunusovaning floristik leksikaga doir xulosalari [11] bizning tadqiqot natijalarimiz bilan uyg‘un kelmoqda. Shu bilan birga, antroposentrik paradigma doirasida o‘zbek

badiiy matnlarida floristik metaforalarni tizimli konseptual guruhlarga ajratish va "INSON–O‘SIMLIK" modelining lingvokognitiv jihatdan izohlanishi mazkur tadqiqotning o‘ziga xos ilmiy hissasi hisoblanadi.

Qiyosiy jihatdan olib qaraydigan bo‘lsak, boshqa turkiy tillarda ham o‘xshash floristik metaforik modellar mavjud: qozoq tilida "gul" va "daraxt" obrazlari, turk tilida "goncheyi lale" (lola kurtak) metafizik she’riyatda keng qo‘llaniladi. Biroq o‘zbek floristik metaforalarida rayhon obrazining bunday markaziy o‘rin egallashi, lolaning fidoyilik timsoli sifatida yuksak semiotik qiymat kasb etishi — o‘zbek milliy madaniy kodining o‘ziga xos xususiyatlaridir.

ILMIY YANGILIK

Mazkur tadqiqot o‘zbek tilshunosligiga quyidagi ilmiy yangiliklar bilan hissa qo‘shadi:

1. O‘zbek badiiy matnlaridagi floristik metaforalar birinchi marta to‘liq antroposentrik paradigma asosida tizimli ravishda tasniflandi va beshta konseptual guruh aniqlandi: go‘zallik va estetik ideal, emotsional holat, axloqiy fazilat, ijtimoiy mavqe va kamolot metaforalari.

2. 150 dan ortiq birlikdan iborat o‘zbek badiiy adabiyotining floristik metaforik korpusi shakllantirildi va har bir birlik konseptual, semantik va funksional jihatdan tahlil qilindi.

3. "INSON – O‘SIMLIK" konseptual modeli Lakoff-Johnson nazariyasi asosida lingvokognitiv jihatdan izohlandi va o‘zbek badiiy tafakkurida bu modelning markaziy o‘rni isbotlandi.

4. O‘zbek badiiy matnlarida floristik metaforalar funksional-semantik guruhlari (portret yaratish, emotsional ifodalash, axloqiy baholash, ijtimoiy tavsif, kamolot tasviri) aniqlandi va ularning stilistik funksiyalari ko‘rsatildi.

5. Floristik metaforalarning o‘zbek milliy madaniy kodi (rayhon — poklik, lola — fidoyilik, chinor — donolik va kuch) va uning badiiy diskursdagi ishlash mexanizmi birinchi marta tizimli tavsifga ega bo‘ldi.

XULOSA

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek badiiy adabiyotidagi floristik metaforalar inson obrazini yaratishning muhim kognitiv va estetik vositalaridan biridir. Ular orqali milliy madaniyatga xos go‘zallik, poklik, donishmandlik va kamolot konseptlari ifodalanib, o‘zbek lingvomadaniy tizimining muhim konseptual qatlamini tashkil etadi.

"INSON – O‘SIMLIK" konseptual metaforik modeliga asoslangan 150 dan ortiq birlikning tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, o‘zbek badiiy

tafakkurida insonning barcha asosiy jihatlari — tashqi ko‘rinish, ichki holat, axloqiy sifat, ijtimoiy mavqe va hayot yo‘li — floristik metaforalar orqali konseptuallashtiriladi. Ikkinchidan, har bir o‘simlik o‘zbek milliy madaniy kodida o‘ziga xos semiotik qiymatga ega bo‘lib, bu qiymatlar badiiy diskursda muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi kommunikativ vosita sifatida ishlaydi. Uchinchidan, floristik metaforalar o‘zbek badiiy adabiyotida faqat stilistik bezak emas, balki ma’no yaratishning asosiy kognitiv mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, uning natijalari o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitishda, o‘zbek badiiy matnlarining lingvistik tahlilida, leksikografiya va frazeografiyada, shuningdek lingvomadaniy ta’lim dasturlarini boyitishda qo‘llanilishi mumkin. Bu tadqiqot yo‘nalishi bo‘yicha keng qamrovli floristik metaforalar lug‘atini tuzish va o‘zbek-turk, o‘zbek-qozoq qiyosiy tahlilini amalga oshirish keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Gumboldt V. fon. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu. – Moskva: Progress, 1984. – 397 s.

[2] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

[3] Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. – Moskva: AST, 2007. – 314 s.

[4] Mahmudov N. Tilning qalbini tanish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012. – 208 b.

[5] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.

[6] Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 232 b.

[7] Doniyorov A. Etnolinguistika va milliy mentalitet. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 256 b.

[8] Aristotel. Poetika. – Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1957. – 184 s.

[9] Potebnya A.A. Mysl’ i yazyk. – Kharkov, 1913. – 225 s.

[10] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 192 b.

[11] Yunusova Z. Floristik leksikaning lingvomadaniy tahlili. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. – 180 b.

[12] Husanov N. O‘zbek xalq maqollarida o‘simlik nomlari. – Toshkent: Fan, 1995. – 144 b.

[13] Arutyunova N.D. Teoriya metafory. – Moskva: Progress, 1990. – 512 s.

[14] Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s.

[15] Karasik V.I. Yazykovoy krug: lichnost, kontseptu, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.

[16] Tolstoy N.I. Yazyk i narodnaya kul’tura. – Moskva: Indrik, 1995. – 512 s.

[17] Navoiy A. G‘azallar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2014. – 480 b.

[18] Olimjon H. Asarlar to‘liq to‘lami. 1-jild. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1965. – 320 b.

[19] Oybek. Navoiy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2010. – 512 b.

[20] Cho‘lpon. Asarlar. 2-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1994. – 416 b.

[21] Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2009. – 384 b.

[22] Said Ahmad. Ufq. – Toshkent: Fan, 2012. – 296 b.

[23] Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Sharq, 2015. – 312 b.

[24] O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 560 b.

[25] Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006. – 400 b.

FLORISTIK METAFORALARDA MILLIY MENTALITETNING AKS ETISHI

Qazaqova Nozima Abdulboqiyevna,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Email: nozimakozakova2@ gmail. com

Boydadayeva Mukarram Shokirjon qizi
University of Business and Science
Lingvistika (o‘zbek tili yo‘nalishi)
1-kurs magistranti
E-mail: mukarramboydadayeva@gmail.com
Tel: +998999355451

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilining floristik metafora tizimi milliy mentalitet prizmasidan keng va chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘simlik nomlaridan kelib chiqqan metaforik birliklarning lisoniy-madaniy mohiyati, ular orqali o‘zbek xalqining dunyoni anglash tarzi, turmush falsafasi, gender stereotiplari va estetik qarashlari qanday ifodalanishi ilmiy asosda ko‘rsatib beriladi. Maqolada gul, daraxt, meva, o‘t va boshqa o‘simlik turlariga oid metaforalarning konkret til misollarida tahlili amalga oshiriladi. Floristik metaforalar milliy tafakkurning til vositasidagi eng nozik in’ikosi, kognitiv-madaniy belgi tizimining muhim qatlami ekani isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: *floristik metafora, milliy mentalitet, lingvomadaniyat, o‘simlik nominatsiyasi, til va tafakkur, etnolinguistika, kognitiv lingvistika, kontseptual metafora, gender metaforasi, frazeologiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится широкий анализ системы флористических метафор узбекского языка через призму национального менталитета. Исследование раскрывает языково-культурную сущность метафорических единиц, образованных на основе названий растений. В статье приводятся конкретные языковые примеры из узбекского народного творчества, художественной литературы и повседневной речи.

Ключевые слова: *флористическая метафора, национальный менталитет, лингвокультура, этнолингвистика, когнитивная лингвистика, фразеология.*

ANNOTATION

This article provides a comprehensive analysis of the floristic metaphor system in the Uzbek language through the prism of national mentality. The research reveals the linguocultural essence of metaphorical units derived from plant names, exploring how the worldview, life philosophy, gender stereotypes, and aesthetic values of the Uzbek people are encoded in them. The article includes concrete language examples from Uzbek folklore, literary texts, and everyday speech. It is demonstrated that floristic metaphors constitute a significant layer of the cognitive-cultural sign system and represent the most nuanced reflection of national thinking through language.

Keywords: *floristic metaphor, national mentality, linguoculture, plant nomination, language and thought, ethnolinguistics, cognitive linguistics, conceptual metaphor, gender metaphor, phraseology.*

KIRISH

Til — bu faqat aloqa vositasi emas, balki xalqning ruhiy olami, tarixiy xotirasi va milliy o‘zligining eng chuqur ifodachisidir. Har bir xalqning dunyoni idrok etish tarzi, tabiatga munosabati, estetik ideallari va axloqiy qadriyatlari — barchasi til orqali ifodalanadi va avloddan avlodga uzatiladi. Mashhur tilshunos V.fon Gumboldtning “Til — xalqning ruhi, xalqning ruhi esa tilidir” degan qoidasi bu haqiqatni eng lo‘nda tarzda ifodalagan.[1] O‘zbek xalqi qadim zamonlardan beri o‘simliklar bilan chambarchas bog‘liq hayot kechirgan: dehqonchilik, bog‘dorchilik, o‘t-o‘otshabada bilan davolash uning madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib kelgan. Shu bois o‘zbek tilida o‘simlik nomlaridan kelib chiqqan metaforik birliklar — floristik metaforalar — g‘oyat keng tarqalgan va milliy mentalitetning eng yorqin lingvistik in’ikosi hisoblanadi.

Floristik metaforalar deganda o‘simliklar (gul, daraxt, o‘t, meva, don va boshqalar) nomlaridan kelib chiqqan yoki o‘simliklar olamiga taalluqli tasviriy vositalar asosida shakllangan metaforik ifodalar tushuniladi. Bu birliklar tilning leksik-semantik tizimida alohida qatlam tashkil etib, ularda xalqning milliy-madaniy tajribasi, estetik didlari, ruhiy-psixologik xususiyatlari va ekologik qarashlari mujassamlashgan. G.Lakoff va M.Jonson ta’kidlaganidek, “metafora — bu faqat so‘z san’ati emas, balki tafakkurning o‘ziga xos shakli”: biz nafaqat so‘lashganda, balki o‘ylaganda ham metafora orqali harakat qilamiz.[2] O‘zbek tilida guldek go‘zal, chinordek baquvvat, o‘tdek qovoq kabi iboralar buning yaqqol namunalaridir.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o‘zbek lingvomadaniyatida floristik metaforalar tizimli va mukammal o‘rganilmagan. Vaholanki, bu birliklar nafaqat til boyligini ko‘rsatadi, balki xalqning ruhiy-ma’naviy dunyosini, milliy xarakter

xususiyatlarini, tabiatga bo‘lgan munosabatini ham aks ettiradi. Z.D.Popovaning yozishicha, “floristik kod madaniyatda o‘simliklar dunyosi bilan bog‘liq barcha belgi va timsollar majmuasini o‘z ichiga oladi”.[3] Kognitivlingvistika va etnolinguistika nuqtai nazaridan floristik metaforalarni tahlil etish o‘zbek milliy mentalitetining til orqali ifodalanish mexanizmlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tadqiqot maqsadi: o‘zbek tilidagi floristik metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlarini va ularning milliy mentalitetni ifodalashdagi o‘rnini aniqlash. Tadqiqot vazifalari: floristik metaforalar tizimini tasniflashtirish; ularning semantik-kognitiv xususiyatlarini o‘rganish; til misollarida milliy mentalitet belgilarini aniqlash; gender va madaniy stereotiplarni tahlil qilish.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Metafora nazariyasining rivojlanishida bir necha muhim bosqichlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Aristotel o‘zining “Poetika” asarida metaforani “bir narsaga boshqa narsaning nomini berish” deb ta’riflagan va uni badiiy nutqning asosiy vositasi sifatida belgilagan.[4] XIX asrda A.A.Potebnya metaforani tafakkurning asosiy shakli deb e’lon qildi va uning bilish funksiyasiga alohida urg‘u berdi.[5] Biroq bu sohada haqiqiy inqilob XX asrda yuz berdi.

G.Lakoff va M.Jonson o‘zlarining “Metaphors We Live By” (1980) asarida kognitiv metafora nazariyasini ishlab chiqdilar. Ularning asosiy tezisi shuki, metafora — til hodisasi emas, balki kontseptual tizimning bir qismi. Masalan, “MUHOKAMA JANG” kontseptual metaforasi ingliz tilida “He attacked every weak point in my argument”, “I demolished his argument” kabi o‘nlab iboralarda namoyon bo‘ladi.[2] O‘zbek tilida esa “HAYOT DARAXT” kontseptual metaforasi yuzlab floristik iboralarda ko‘rinadi: hayot daraxti, ildiz otmoq, shox-shabba yoymoq, so‘lmoq va hokazo.

O‘zbek tilshunosligida metafora masalasi bir qancha olimlar tomonidan o‘rganilgan. N.Mahmudovning “Tilning qalbini tanish” (2012) asarida o‘zbek badiiy tili metaforasining milliy-madaniy xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan; olim metaforani “xalqning ruhiy portreti” deb atagan.[6] M.Yo‘ldoshev o‘zining “Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili” (2007) nomli tadqiqotida metaforaning badiiy nutqdagi funksional-semantik rolini ko‘rsatib, o‘zbek adabiyotida floristik timsollarning keng qo‘llanilishini qayd etgan.[7]

P.Qodirovning “O‘zbek metaforasi” (1985) monografiyasi bu sohada dastlabki yirik ilmiy tadqiqot sifatida alohida ahamiyatga ega. Olim o‘zbek metaforasining milliy xususiyatlarini, jumladan, tabiat bilan bog‘liq metaforik modellarni batafsil tahlil qilgan.[8] U.Normatov (2018) esa o‘zbek tilida metaforik nominatsiyaning

o‘ziga xos yo‘llarini o‘rganib, floristik metaforalarning semantik potentsiali juda keng ekanini ko‘rsatgan.[9]

Etnolinguistika yo‘nalishida E.Begmatovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari” (1985) asari floristik leksikaning madaniy belgilanganligini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.[10] A.Doniyorovning “Etnolinguistika va milliy mentalitet” (2021) tadqiqotida o‘zbek tili birliklari orqali milliy xarakter xususiyatlarini aniqlash metodologiyasi ishlab chiqilgan.[11]

Floristik leksikaga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar orasida Z.Yunusovaning “Floristik leksikaning lingvomadaniy tahlili” (2020) nomli dissertatsiyasi e’tiborga loyiq. Muallif o‘simlik nomlarining o‘zbek tilida lingvomadaniy potentsialini, ularning frazeologik va metaforik imkoniyatlarini o‘rgangan.[12] N.Husanovning o‘zbek xalq maqollarida o‘simlik nomlarini tadqiq etishga bag‘ishlangan ishi ham floristik leksikaning lingvokulturologik jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.[13]

Xalqaro miqyosda N.I.Tolstoy va S.M.Tolstaya boshchiligidagi slavyan madaniyati maktabi floristik kod tushunchasini ishlab chiqib, uni barcha xalqlarda mavjud deb isbotlagan.[14] V.V.Kolesnova floristik metaforalarning universalligi va milliy-madaniyo‘ziga xosligini qiyosiy tarzda tahlil qilgan.[15] Ushbu xalqaro tajriba o‘zbek floristik metaforalarini o‘rganishda ham qo‘llanilishi mumkin.

TADQIQOT METODLARI.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi:

Tavsifiy-tahliliy metod: o‘zbek tilidagi floristik metaforalar tizimi hozirgi til holati asosida kuzatildi, tavsiflandi va tasnif qilindi.

Komponent tahlil metodi: floristik metaforalarda ifodalangan ma’no tarkibi, semantik komponentlar (semalar) va konnotatsiyalar aniqlandi.

Lingvomadaniy tahlil metodi: metaforik birliklarning milliy-madaniy jihatlari, ularning mentalitet bilan uzviy aloqasi o‘rganildi.

Kontekstual tahlil metodi: metaforalarning turli janr va uslublardagi matnlarda, nutq vaziyatlarida qo‘llanish xususiyatlari aniqlandi.

Kognitiv-semantik yondashuv: floristik metaforalarning kontseptual asoslari, ularning tafakkur modellari bilan aloqasi tahlil qilindi.

Qiyosiy-tipologik metod: o‘zbek floristik metaforalari boshqa turkiy va Sharq tillari materiallaridagi o‘xshash hodisalar bilan qiyoslab o‘rganildi.

Etnolinguistik tahlil: floristik metaforalar orqali xalq turmushi, urf-odatlari va qadriyatlar tizimidagi bog‘liqliklar aniqlandi.

Tadqiqot uchun material manbasi sifatida quyidagilar xizmat qildi: o‘zbek badiiy adabiyoti (Alisher Navoiy, Cho‘lpon, O‘yg‘un, Hamid Olimjon va boshqalar

asarlari); xalq ogʻzaki ijodi namunalari (maqollar, topishmoqlar, ertak va dostonlar); oʻzbek frazeologik lugʻatlari; kundalik va publitsistik nutq.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Oʻzbek tilidagi floristik metaforalarni quyidagi asosiy semantik guruhlar boʻyicha tasniflash mumkin:

a) Inson xarakter va ma'naviy xislatlarini ifodalovchi metaforalar; b) Inson tashqi goʻzalligi va jismoniy holatini tasvirlovchi metaforalar; c) Ijtimoiy munosabat va statusni ifodalovchi metaforalar; d) Hayotiy qadriyat, falsafa va axloqni aks ettiruvchi metaforalar; e) Gender stereotiplari va oilaviy munosabatlarni ifodalovchi metaforalar.

Mazkur tasniflash oʻzbek milliy mentalitetida oʻsimliklar olamining qanchalik keng kontseptual maydon hosil qilishini koʻrsatadi. Sh.Safarov ta'kidlaganidek, "harbir milliy tildagi metaforik model oʻsha xalqning kognitiv xaritasini aks ettiradi".[16]

Oʻzbek tilida gul obrazi milliy estetikaning markaziy elementi sifatida metaforik koʻchimda gʻoyat keng qoʻllanadi. Bu holat oʻzbek xalqining asrlar davomida gul etishtirishga, bogʻdorchilikka boʻlgan muhabbatini aks ettiradi. Oʻzbek xalq ijodida gulga bagʻishlangan qoʻshiqlar, maqollar, topishmoqlar soni boshqa oʻsimliklarnikiga nisbatan ancha koʻp.

Misollar: "Gul yuz" — goʻzal yuz; "guldek yashnadi" — rivojlandi, gullab-yashnadi; "yuragi gullab ketdi" — quvondi; "gul ogʻiz" — chiroyli soʻzlovchi; "gullagan yosh" — balogʻatga etgan davr. Hamid Olimjonning "Oydin kechalar" she'rida: "Gullarim ochildi, yulduzlarim chiqdi" — bu misrada "gul" baxt va sevinchning metaforasi.[17] Navoiyning gʻazallarida esa gulning parchasi — yor yuziga, tikoni — hijron azobiga ramz boʻladi: "Gul yuzingdin oʻzga koʻngul istamas koʻzum".

Ayniqsa quyidagi gul turlari alohida konnotatsiyaga ega: Lola — oʻzbek mentalitetida qahramonlik va fidoiylikning ramzi. "Lola qon ichida oʻsadi" maqoli Vatan uchun qurbon boʻlish gʻoyasini ifodalaydi. Nasrin (atirgul) — nazokat, ixlosmandlik, sevgining timsoli. "Nasrindek qiz" — nozik va goʻzal qiz. Rayhon — baraka, farovonlik va mehribonlikning ramzi. "Rayhondek yigit" — nafaqat chiroyli, balki xushxoʻy va mehribon yigit. Binafsha — kamtarlik va sadoqatning timsoli. "Binafsha kabi boshini eggandi" — kamtarona, izzatli muomalani bildiradi.

Oʻzbek lingvomadaniyatida daraxt obrazi eng koʻp qoʻllanadigan va eng koʻp qirrali floristik metaforalardan biridir. Daraxt metaforasi milliy mentalitetda uchta asosiy kontseptual modelni ifodalaydi: oila va nasab, kuch va matonat, abadiylik va umr.

Oila va nasab modeli: “Ajdodlar daraxti”, “Shajara” (arabcha “draxt” so‘zidan), “urug‘-avlod shoxlari” kabi iboralar oila nasabini tirik, o‘sib boradigan mavjudot — daraxt — sifatida tasvirlaydi. Bu o‘zbek mentalitetida oila muqaddas, tirik tizim ekani g‘oyasini ko‘rsatadi. Maqol: “Daraxt ildizidan quvvat oladi, inson ota-onasidan”.

Kuch va matonat modeli: “Tog‘ yeli egmagan chinor”, “Chinordek kuchli”, “Terakdek to‘g‘ri” iboralari o‘zbek erkaklariga nisbatan qo‘llanuvchi eng olqishli sifatlar qatoriga kiradi. Cho‘lponning “Daraxt” she’rida bu obraz ozodlikka intilishning timsoliga aylanadi: “Tirik bo‘lsam, yashil bo‘laman, qurimasman.”[18] Abadiylik modeli: “Umr daraxti”, “ayriliq to‘y daraxti”, “so‘lgan daraxt” — bu iboralar hayot va o‘limning, yashlik va qarilikni daraxt o‘sishi va so‘lishi orqali metaforik ifodalashga asoslanadi. Maqol: “Yosh daraxt egilur, qari daraxt sinur” — yoshlikdagi moslashuvchanlik va qarilikdagi qat’iylik haqida.

O‘zbek xalq maqollarida meva va sabzavot bilan bog‘liq floristik metaforalar soni judayam ko‘p bo‘lib, ular xalqning amaliy falsafasini, mehnat va natija haqidagi qarashlari, hayotiy donoligini aks ettiradi. Bu metaforalar, ayniqsa, tarbiyaviy-didaktik vazifani bajarishda muhim rol o‘ynaydigan maqollar va nasihatlarda faol qo‘llaniladi.[13]

Mehnat va natija falsafasi: “Bog‘bon ko‘rib, meva yeydi” — mehnat qilgan natijasini ko‘radi; “Urug‘ ekmasang, hosil o‘rmaysan” — sababsiz oqibat yo‘q; “Ekkan olib, ekmagan topib yeydi” — mehnat va mehr haqida. Tabiiy etilish falsafasi: “Yetilgan olma o‘zidan to‘kiladi” — hamma narsa o‘z vaqtida bo‘lishi kerak; “Achchi bo‘lmasa, shirin bilinar” — qiyinchiliksiz qadri yo‘q. Sifat va mazmun: “Chuvalchanglagan olmani yema, silliq bo‘lgani ham bilinmasin”; “Qovunni ko‘rib ol, xotinni so‘rab” — (sifat va ko‘rinish haqida ifodalovchi maqol).

Inson fazilatlari va ijtimoiy holat: “Uzum uzumdan rang oladi” — muhit ta’siri haqida; “O‘t yemagan ot semir, gap yemagan odam semir” — behuda so‘zga e’tibor bermaslik; “Asalariday ish qilib, asalidek shirin yasha” — mehnat va farovonlik. “Don to‘liq boshiq egiladi” maqoli kamtarlik va bilimlilik g‘oyasini ifodalaydi: bilimdon, ulug‘ odam hech qachon manman bo‘lmaydi, don to‘liq boshoq yerga egilganidek.

O‘zbek tilida o‘t-o‘otshabada va don-g‘alla bilan bog‘liq floristik metaforalar ikki qutbli semantik tizimni tashkil etib, milliy mentalitetning dialektik tabiatini aks ettiradi. Bir tomonda ijobiy, boshqa tomonda salbiy konnotatsiyali metaforalar qo‘shimcha qo‘yilgan.

Ijobiy qatb: “Sabzavorday yashnadi” — gulladi, rivojlandi; “Yashil o‘t kabi yangilandi” — yangi kuch bilan kirishdi; “Yashil yaylov” — mo‘lchilik, baxt-

farovonlik makoni; “Hayot yashil” — hayotda umid bor. Don-g‘alla metaforasida: “Altinday don” — qimmatli narsa; “El donasi” — xalqning eng yaxshi vakili; “Ko‘zning go‘zali” — eng qadrli.

Salbiy qatb: “Begona o‘t” — nomaqbul, o‘zga muhitga tushib qolgan odam; “O‘t bosgan daho” — e’tiborga olinmagan, unutilgan iste’dod; “O‘tday ko‘karib ketdi” (salbiy) — nazoratdan chiqib ketish; “Yovvoyi o‘t” — tartibsiz, madaniyatsiz. Bu ikkilamchi semantik model o‘zbek xalqining tabiatni doimo beruvchi va oluvchi, yasharuvchi va so‘luvchi — ikki qutbli — sifatida idrok etish mentalitetini ko‘rsatadi.[19]

O‘zbek tilidagi floristik metaforalarning muhim bir qismi gender munosabatlarini ifodalashda faol qo‘llanadi va bu orqali o‘zbek mentalitetidagi ayol va erkak obrazlariga oid stereotiplarni yaqqol ko‘rish mumkin. Bu gender metaforalari ijtimoiy-madaniy tarixning til xotirasidagi izlaridir.[20]

Ayol obrazi ko‘pincha nozik, atrofiga xushbo‘y taratuvchi gullar — lola, nasrin, rayhon, binafsha — bilan bog‘liq metaforalar orqali tasvirlanadi: “Guldek qiz” — go‘zal qiz; “Lola yuz” — qizil yonoqli go‘zal; “Rayhondek ona” — mehmondo‘st, iliqlik taratuvchi ona; “Binafsha ko‘zlar” — to‘q binafsha rangli, chuqur ko‘zlar. Hamid Olimjonning “Oydin” she’rida: “Sen bir gulsan, men sening bog‘boning” — bu misrada bog‘dorchilik ramzi orqali ayol-erkak munosabati ifodalangan.[17]

Erkaklar obrazida esa daraxtlarning kuchli va barqaror turlari — chinor, terak, archa, dub — ustunlik qiladi: “Chinordek er” — baquvvat va ishonchli eri; “Terakdek baland bo‘yli yigit” — uzun boylik yigit; “Archadek mustahkam” — qat’iy va barqaror. Maqol: “Er kishi terak bo‘lsin, xotin kishi nasrin” — erkak va ayolning oiladagi rollarini ramziy tarzda ifodalaydi.

Ushbu gender metaforalari bir tomondan o‘zbek milliy estetikasini, boshqa tomondan ijtimoiy-tarixiy sharoitda shakllanib qolgan gender stereotiplarini aks ettiradi. Bugungi zamonaviy o‘zbek diskursida — ayniqsa yangi adabiyot va publitsistikada — bu stereotiplarni qayta ko‘rib chiqish tendentsiyasi kuzatilmoqda: “Chinordek qiz”, “terakdek ayol” kabi inversiv metaforalar paydo bo‘la boshladi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida floristik metaforalarning qo‘llanilishi ayniqsa ko‘zga tashlanadi. Topishmoqlarda: “Qizil ko‘ylak kiydi, bezak sozdi, qo‘shnilarini to‘yga chaqirdi” — javob: olcha. Bu topishmoqda olcha gullashi boshqa daraxtlar gullab-yashnashini bildiradi, ya’ni jamoa va birlikning timsoli. “Yoshligida ko‘k, keksaligida ola, o‘lganda qora” — javob: g‘o‘ox. Bu erda g‘o‘xning rang o‘zgarishi hayot bosqichlari: yoshlik, etuklik va o‘limning metaforasi.

Maqollarda: “Yaxshi xotin — bog‘dagi gul, yomon xotin — arpadagi tikon” — oilaviy hayotdagi qarama-qarshi holatlar floristik metafora orqali ifodalangan; “Gulni

yaxshi ko‘rsang, tikonga ham chida” — yaxshilik bilan birga qiyinchilik ham keladi; “Cho‘lda ham gul ochiladi” — qiyin sharoitda ham iste’dod namoyon bo‘ladi.

Alisher Navoiy g‘azallarida gulzor va bog‘ obrazlari ishq falsafasining asosini tashkil etadi. “Gulshan” — gul bog‘ — yori yashagan dunyo; “qush” esa oshiq qalbining timsoli. Navoiy ijodida floristik metaforalar tasavvuf falsafasi bilan uyg‘unlashib, yangi ma’no qatlami kasb etadi: gul — ilohiy go‘allik, bu dunyo chiroyining timsoli.

XULOSA

Amalga oshirilgan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi floristik metaforalar milliy mentalitetning eng chuqur, eng ko‘p qirrali lingvistik qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ular o‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan qadriyatlari, estetik ideallari, ekologik ongi, gender qarashlari va tabiatga bo‘lgan alohida muhabbatini o‘zida mujassamlashtirgan.

Floristik metaforalar orqali o‘zbek milliy mentalitetining quyidagi asosiy xususiyatlari namoyon bo‘ladi: 1) Tabiat bilan uyg‘unlik va unga hurmat — tabiat nafaqat o‘rab turgan muhit, balki insonning ma’naviy ko‘zgusi; 2) Go‘allikni ichki va tashqi fazilatlarning yaxlitligi sifatida idrok etish — “rayhondek yigit” nafaqat chiroyli, balki mehribon; 3) Oila va avlod davomiyligiga yuksak qiymat berish — daraxt metaforasi shajara g‘oyasini ifodalaydi; 4) Mehnat, sabr-qanoat va tabiiy etilish falsafasi — meva va urug‘ metaforalari; 5) Ikkilangan dialektik dunyoqarash — har narsaning yaxshi va yomon tomoni bor; 6) Gender rollarining tabiiy belgilanishi — gul va daraxt metaforalari orqali.

Floristik metaforalarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, folkloristika, ijtimoiy psixologiya va ta’lim uchun ham ahamiyatlidir. Bu tadqiqot yo‘nalishi bo‘yicha keng qamrovli lug‘at tuzish, o‘zbek tilini chet tillari sifatida o‘qitishda foydalanish va lingvomadaniy ta’lim dasturlarini boyitish mumkin. Milliy mentalitetni floristik metaforalar orqali o‘rganish o‘zbek tili va madaniyatini yanada chuqurroq anglashning ilmiy samarali yo‘li ekanligini mazkur tadqiqot isbotladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.

[2] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

[3] Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. – M.: AST, 2007. – 314 s.

[4] Аристотель. Поэтика. – М.: Художественная литература, 1957. – 184 с.

[5] Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1913. – 225 с.

[6] Mahmudov N. Tilning qalbini tanish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012. – 208 b.

[7] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 192 b.

[8] Qodirov P. O‘zbek metaforasi. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1985. – 176 b.

[9] Normatov U. O‘zbek tilida metaforik nominatsiya // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2018, 4-son. – B. 28–36.

[10] Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 232 b.

[11] Doniyorov A. Etnolinguistika va milliy mentalitet. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 256 b.

[12] Yunusova Z. Floristik leksikaning lingvomadaniy tahlili. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. – 180 b.

[13] Husanov N. O‘zbek xalq maqollarida o‘simlik nomlari. – Toshkent: Fan, 1995. – 144 b.

[14] Толстой Н.И. Язык и народная культура. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.

[15] Колеснова В.В. Флористическая метафора на русском и английском языках. – СПб.: Наука, 2003. – 198 с.

[16] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.

[17] Olimjon H. Asarlar to‘liq to‘lami. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1965. – 1-jild. – 320 b.

[18] Cho‘lpon. Asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1994. – 2-jild. – 416 b.

[19] Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 400 b.

COGNITIVE AND LINGUISTIC MECHANISMS IN VOCABULARY LEARNING AND RETENTION

Bakhridinova Nargiza Sobirovna
Uzbek State World Languages University
Senior Teacher of the Department of Applied Sciences №1

Baxtiyorova Guli Shahzodovna
Student of the English First Faculty
Uzbek State World Languages University

ABSTRACT

This paper examines how people learn and remember new vocabulary. It focuses on three main strategies: organizing words by topic (like sorting items into rooms in a house), connecting new words to real-life situations and personal experiences, and learning all the different forms of a word at the same time. The paper draws on existing research in cognitive psychology and language learning to support these ideas. The findings suggest that vocabulary is remembered much better when it is organized, personally meaningful, and learned in complete form. These strategies are simple enough for any learner to apply in daily study.

Keywords: *vocabulary learning, memory organization, topic-based learning, real-life application, word forms, retention.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada insonlar yangi so‘z boyligini qanday o‘rganishi va xotirada saqlab qolishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda uchta asosiy strategiyaga e’tibor qaratilgan: so‘zlarni mavzular bo‘yicha tizimlashtirish (xuddi buyumlarni uydagi xonalarga joylashtirgandek), yangi so‘zlarni real hayotiy vaziyatlar va shaxsiy tajribaga bog‘lash hamda so‘zning barcha turli shakllarini bir vaqtning o‘zida o‘rganish. Mazkur g‘oyalarni ilmiy jihatdan asoslash uchun kognitiv psixologiya va til o‘rganish sohasidagi mavjud tadqiqotlarga tayanilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘z boyligi tizimli ravishda guruhlanganda, shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lganda va yaxlit shaklda o‘rganilganda xotirada ancha yaxshi saqlanib qoladi. Ushbu strategiyalar shunchalik soddaki, ularni har qanday til o‘rganuvchi kundalik mustaqil ta’lim jarayonida osongina qo‘llashi mumkin.

Kalit so‘zlar: *so‘z boyligini o‘rganish, xotirani shakllantirish, mavzuga asoslangan ta’lim, real hayotda qo‘llash, so‘z shakllari, xotirada saqlab qolish.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается, как люди усваивают и запоминают новые лексические единицы. Основное внимание уделяется трем ключевым стратегиям: организации слов по темам (по аналогии с распределением вещей по комнатам в доме), связыванию новых слов с реальными жизненными ситуациями и личным опытом, а также одновременному изучению различных грамматических форм слова. Для обоснования этих идей в работе используются существующие исследования в области когнитивной психологии и освоения языка. Результаты показывают, что лексика запоминается значительно лучше, если она структурирована, имеет личную значимость и усваивается в комплексной форме. Данные стратегии достаточно просты, что позволяет любому учащемуся применять их в процессе ежедневного самостоятельного обучения.

Ключевые слова: *изучение лексики, организация памяти, тематическое обучение, практическое применение, формы слова, удержание в памяти.*

INTRODUCTION

Learning new vocabulary is one of the most important parts of learning any language. It does not matter how good your grammar is — if you do not know enough words, you cannot communicate properly. Yet most learners struggle with vocabulary. They study words, feel like they know them, and then forget them a few days later. This is a very common experience, and there is actually a good reason for it.

The problem is often not a lack of effort. The problem is that many learners are using methods that do not match how the brain actually works. Research in cognitive psychology and linguistics has shown that the brain does not remember random lists of words well. It remembers words that are connected to something — a structure, a personal experience, a feeling, or a pattern. When vocabulary learning uses these natural brain tendencies, the results are much better.

This paper focuses on three specific strategies. The first is topic-based vocabulary organization, which means grouping words into meaningful categories so the brain can retrieve them more easily. The second is applying language to real life,

which means actively using new words in everyday situations that personally matter to the learner. The third is learning multiple word forms at the same time. The aim of this article is to explain why these strategies work and how they can be applied in practice.

LITERATURE REVIEW

Researchers have been studying vocabulary learning for many decades, and the field has produced clear and consistent findings. One of the most foundational is the idea that depth of processing determines how well something is remembered. Craik and Lockhart (1972) proposed that the more deeply a person processes a piece of information — thinking about its meaning, connecting it to other knowledge, using it in context — the stronger the memory trace becomes. Simply reading a word and its translation is shallow.

Nation (2001), one of the most cited researchers in vocabulary acquisition, showed that learners need to seea word many times before they really learn it, and seeing it in different situations helps them learn it better. He also demonstrated the importance of knowing a word in all its grammatical forms, not just the base form. This directly supports the strategy of learning word forms together, which is discussed later in this paper.

Schmidt (1990) introduced the concept of "noticing" — the idea that learners only acquire language features they consciously pay attention to. This supports real-life vocabulary use. When a learner deliberately looks for a word in the target language for something they see or experience, they are engaging in exactly the process of noticing Schmidt described, which greatly improves retention.

Baddeley (1986) studied working memory and described a "phonological loop" — a mental system that briefly holds the sound of a word in mind. This helps explain why saying a word aloud or repeating it internally helps with learning. It also supports the benefit of encountering words in spoken contexts, not just written ones. Together, these theories form a strong foundation for the strategies discussed in this paper.

METHODOLOGY

This article is a review-based study. It does not collect new data from participants. Instead, it examines existing theories and findings in cognitive psychology and applied linguistics and uses them to evaluate three vocabulary learning strategies. The strategies were selected based on common difficulties that language learners report, and each one is analyzed using established theoretical

frameworks. The focus is on understanding why certain strategies work, using theoretical explanation and practical examples rather than statistics.

The three main frameworks used in the analysis are the levels of processing theory (Craik & Lockhart, 1972), Nation's (2001) vocabulary knowledge framework, and Schmidt's (1990) noticing hypothesis. These were chosen because they are directly relevant to the strategies being discussed and are well-established in the literature.

RESULTS

First, organizing vocabulary by topic significantly improves recall. The brain uses associative memory — it finds words by following connections to related words, not by searching at random. When words are grouped into meaningful clusters, such as "travel," "family," or "health," the brain builds a richer network around each word, making it much easier to retrieve under pressure. Words that are stored in isolation have no such network to support them.

Second, connecting new words to real-life situations leads to much stronger retention than passive study. When learners use words in contexts that are personally meaningful — describing their own experiences, naming what they see around them, talking about plans and hopes — they engage emotionally and cognitively at the same time. This engagement creates a deeper memory trace that is more durable over time.

Third, learning word forms simultaneously is more efficient than learning them separately. When a learner studies "decide," "decision," "decisive," and "decisively" together, they are storing four connected pieces of knowledge in one session. This increases vocabulary size without requiring much extra study time and helps learners recognize language patterns, making it easier to learn new words in the future.

DISCUSSION

The three strategies discussed in this paper all share a common principle: they work with the brain's natural tendencies. Vocabulary that meets all of these strategies is far more likely to be remembered.

The brain-as-a-house analogy helps illustrate this clearly. Imagine your memory as a house. If everything inside is mixed up — clothes in the kitchen, food in the bedroom — finding anything is slow and frustrating. But if the house is properly organized, with each room serving a clear purpose, you know exactly where to look for what you need. Our brains work the same way. When words are stored in organized "rooms" — grouped by topic, theme, or context — the brain knows where to search when it needs to retrieve a word quickly. Randomly memorized words, by

contrast, are like objects thrown into a pile. They might technically be there, but finding them in the middle of a real conversation is extremely hard. This is exactly why learners sometimes go blank on a word they clearly studied — it was never stored in any meaningful structure.

The principle of real-life language application goes beyond simply "using the language more". It is about creating personal connections between new words and lived experience. When a learner walks down the street and actively names everything they see in the language they are learning — the buildings, the weather, the people, the feelings they have — something important happens. Each word becomes attached to a real sensory moment. If they do not know a word, they look it up immediately, use it in that moment, and it becomes part of a real memory. This is a completely different experience from writing it on a flashcard. The word is no longer just a definition. It belongs to a real place and a real time in that person’s life.

The same strategy can be used with time as well. A learner who talks about what happened to them yesterday, what they are doing today, and what they are planning and hoping for next month is covering a vast range of vocabulary naturally. More importantly, that vocabulary is vocabulary they actually need and care about. Personal relevance, as the research consistently shows, is one of the strongest predictors of retention.

Learning word forms together is perhaps the simplest of the three strategies to implement, but it is one of the most consistently overlooked. Many learners study the verb form of a word, consider it learned, and move on. But a word is not truly known until it can be used in all its grammatical roles. Knowing that "decide" becomes "decision" as a noun and "decisive" as an adjective does not take much extra time to learn, but it results in vocabulary that is far more flexible and usable.

CONCLUSION

This paper has argued that vocabulary learning is most effective when it is organized, personally meaningful, and complete. The brain is not a passive storage box. It is an active, associative system that learns best when new information connects naturally to what it already knows and cares about. Memorizing unrelated words from a list does not match how the brain works. Building vocabulary that is sorted by topic, tied to real experiences, and rich in word forms does.

The three strategies discussed — topic-based organization, real-life application, and simultaneous learning of word forms — are not complicated, time-consuming or expensive. They do not require special technology or courses. They simply require a shift in how learners think about vocabulary learning. A word is not truly learned

when it is copied into a notebook. It is learned when you can find it when you need it, use it correctly in a real context, and recognize it in all its forms.

Future research could explore how these three strategies work in combination and whether certain types of learners benefit more from one approach than another. For any language learner — beginner or advanced — these principles are a practical and accessible place to start.

REFERENCES

1. Baddeley, A. D. (2018). Working memory: Theories, models, and controversies. Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 40(1), 19–37. https://doi.org/10.1080/13803395.2017.1326125
2. Barcroft, J. (2020). Input processing and vocabulary acquisition in a second language. Routledge.
3. Godfroid, A. (2020). Eye tracking in second language acquisition and bilingualism: A research synthesis and methodological guide. Routledge.
4. Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press.
5. Nation, I. S. P. (2022). Learning vocabulary in another language (3rd ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009118125
6. Siyanova-Chanturia, A., & Pellicer-Sánchez, A. (Eds.). (2022). Understanding formulaic language: A second language acquisition perspective. Routledge.
7. Wen, Z. (2021). Working memory and second language learning: Theoretical approaches and research paradigms. Routledge.

JAZOIR MUSTAQILLIKKA ERISHGACH FRANSIYA BILAN ALOQALARI HAMDA MIGRATSIYAGA TA'SIRI

Sharofova Diyora Shavkat qizi
TDSHU tayanch doktoranti
Diyorasharofova33@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jazoir 1962-yilda mustaqilikka erishdi va bu jarayonlar 1954-1962-yillargacha davom etgan milliy-ozodlik urushlari natijasida sodir bo'ldi. Jazoir mustaqillikka erishgach davlat boshqaruvi, siyosiy-iqtisodiy kabi bir qator sohalarda muammolarga duch keldi. 132 yillik mustamlaka davridagi yo'qotishlarni tiklash, ishsizlik, kambag'allik, urush vayronagarchiligi kabi muammolar bilan 80 foiz yevropaliklarni va 30 foiz jazoirliklarni chiqib ketishi ro'y berdi. Ushbu chiqib ketgan aholining katta qismi oliy ma'lumotli bo'lib, texnik xodim, o'qituvchi, shifokor, muhandis va kichik tadbirkorlardan iborat, ular o'zlari bilan olib ketish ilojisi bo'lgan texnika, jihoz, kapital va qimmatli hujjatlarni olib ketgan. Jazoirning tadbirkor, intellektual soha vakillaridan iborat fuqarolarining 90 foizi yurtni tark etdi. Jazoir mustaqilligining ilk yillarida yuzaga kelgan ushbu muammolar sababli hukumat migratsiyani qo'llab quvvatladi. Migrantlar hamda ishchi muhojirlarning pul aylanmalari iqtisodiy qiyinchilikdagi yechim sifatida ko'rildi. Jumlada, mustaqillikdan keyin Jazoirdan migratsiya qiladigan aholining hamda xorijiy pul jo'natmalarining miqdorida o'sish kuzatildi.

Kalit so'zlar: *migratsiya, nazorat, havfsizlik, hamkorlik, mehnat shartnomalari, faoliyat muddatlari, ruhsatnoma, guvohnomalar.*

ОТНОШЕНИЯ АЛЖИРА С ФРАНЦИЕЙ ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МИГРАЦИЮ

АННОТАЦИЯ

Алжир получил независимость в 1962 году, и эти процессы стали результатом национально-освободительных войн, продолжавшихся с 1954 по 1962 год. После обретения независимости Алжир столкнулся с рядом проблем в государственном управлении, политике и экономике. Такие проблемы, как восстановление потерь 132 лет колониального правления, безработица, бедность и разрушения от войны, привели к исходу 80 процентов европейцев и 30 процентов алжирцев. Большинство из этих эвакуированных были высокообразованными людьми, включая техников, учителей, врачей,

инженеров и мелких предпринимателей, которые взяли с собой все оборудование, технику, капитал и ценные документы, которые могли. 90 процентов граждан Алжира, включая предпринимателей и интеллигенцию, покинули страну. Из-за этих проблем, возникших в первые годы независимости Алжира, правительство поощряло миграцию. Денежные переводы мигрантов и трудовых мигрантов рассматривались как решение экономических трудностей. В частности, после обретения независимости наблюдался рост числа людей, мигрирующих из Алжира, и объема денежных переводов из-за рубежа.

Ключевые слова: *миграция, контроль, безопасность, сотрудничество, трудовые договоры, периоды деятельности, разрешения, свидетельства.*

ALGERIA'S RELATIONS WITH FRANCE AFTER INDEPENDENCE AND IMPACT ON MIGRATION

ABSTRACT

Algeria gained independence in 1962, and these processes occurred as a result of the national liberation wars that lasted from 1954 to 1962. After gaining independence, Algeria faced a number of problems in public administration, politics, and economics. Problems such as restoring the losses of 132 years of colonial rule, unemployment, poverty, and war devastation led to the exodus of 80 percent of Europeans and 30 percent of Algerians. The majority of this exodus was highly educated, consisting of technicians, teachers, doctors, engineers, and small businessmen, who took with them whatever equipment, equipment, capital, and valuable documents they could. 90 percent of Algeria's citizens, including entrepreneurs and intellectuals, left the country. Due to these problems that arose in the early years of Algerian independence, the government encouraged migration. The remittances of migrants and migrant workers were seen as a solution to economic difficulties. In particular, after independence, there was an increase in the number of people migrating from Algeria and the amount of foreign remittances.

Keywords: *migration, control, security, cooperation, labor contracts, periods of activity, permits, certificates.*

KIRISH

Mustaqillik uchun harakatlar va "Jazoir urushi"ning ilk davrida Fransiyada migratsiyaga ba'zi cheklovlar qo'yildi, ammo bu muhojirlar oqimini to'xtatmadi,

aksincha 1956-yilda ularning soni 350,000 nafarga yetishiga olib keldi.[74] 1961-yilgacha Fransiyadagi jazoirliklar soni 500,000 nafarga yetdi, mustaqillikning dastlabki yilida haftasiga deyarli 70,000 nafar jazoirliklar migratsiya qildi va keyingi uch yil davomida ularning miqdori yiliga 40,000 nafarga yetdi.[75] Jazoirlik muhojirlarning mustaqillikning dastlabki yillarida katta miqdorda Fransiyaga ko‘chib kelish jarayonida uchrashi mumkin bo‘lgan til, transport, turar-joy kabi muammolarni bartaraf etishda Fransiyadagi jazoirliklar diasporasi yordam berdi. Fransiya tomonidan jazoirlik migrantlar ustidan nazorat va politsiya xizmati to‘la tashkillashtirilmagan edi. Buning sababi, deport hamda jazolash tartiblari politsiya tomonidan zudlik bilan amalga oshirilmaganligi bilan bog‘liq edi. “Hommes et Migration” jurnalida qayd etilgan mutaxassislar fikricha, “turist sifatida yoki boshqa yo‘llar bilan kelgan jazoirlik noqonuniy ishchi muhojirlar politsiya nazorati va monitoringdan o‘tishmagan, ular boshqa migrantlarga ko‘rsatiladigan xizmatlardan foydalanmagan hamda Jazoirga bir taraflama transport orqali qaytgan”.[76]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu tadqiqotda Shimoliy Afrika mintaqasining umumiy hamda Jazoirning yaxlit davlat sifatida tarixini chuqur tahlil qilingan holda xorijiy va mintaqaviy adabiyotlardan foydalanilgan. Jumladan, Castles Stephen, and Mark J. Miller[77], Philippe Fargues[78], Hassan Boubakri[79], Hein de Haas[80] kabilar Jazoir tarixi va migratsiyasini xalqaro va mintaqalar miqyosida tahlil qilgan. Ланда Р.Г.[81], Michael Sammers[82], Murial Cohen[83], Amelia H. Lyons[84], Kassa Houari[85] kabi tarixshunos

[74] Hein de Haas. North african migration systems: evolution, transformations and development linkages// Zacatecas, México.: Red Internacional de Migración y Desarrollo, 2006, No. 7. – PP. 65-95.
[75] Hein de Haas. North african migration systems: evolution, transformations and development linkages// Zacatecas, México.: Red Internacional de Migración y Desarrollo, 2006, No. 7. – PP. 65-95.
[76] Amelia H. Lyons. French or Foreign? The Algerian Migrants’ Status at the End of Empire (1962–1968)// Journal of Modern European History, 2014, No 12:1, P.P. 126-145.
[77] Castles Stephen, and Mark J. Miller. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. - New York.: Palgrave Macmillan, 1993. - 352 p.
[78] Philippe Fargues. Migration in the Arab World, United Nations Expert Group Meeting on International Migration. – Beirut.: European University Institute, 2005. - P. 198.
[79] Hassan Boubakri. Migration in North Africa. – Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung, 2021. – P. 59.
[80] Hein de Haas. North african migration systems: evolution, transformations and development linkages Zacatecas. - México: Red Internacional de Migración y Desarrollo, 2006. - No. 7. – PP. 65-95.
[81] Ланда Р.Г. История Алжира. XX век. - М.: Институт востоковедения РАН, 1999. - 309 с.
[82] Michael Sammers. The Production of Diaspora: Algerian mmigration from colonialism to neo-colonialism(1840-1970). Antipode, University of Liverpool. – Liverpool, 1997, - No. 29:1-. P.P. 32-64.
[83] Murial Cohen. Post-colonial Algerian immigration: Putting down roots in the face of exclusion. Le Mouvement Social. – 2017. – No 258. – P.P. 29 – 48.
[84] Amelia H. Lyons. French or Foreign? The Algerian Migrants’ Status at the End of Empire (1962–1968). Journal of Modern European History, 2014.- No 12:1-. P.P. 126-145.
[85] Kassa Houari. Confessions d’un immigré: un Algérien à Paris. – Paris: Lieu Commun, 1988, – 48 p.

olimlar Jazoir davlatining yaxlit tarixini, migratsiyasi, Fransiya bilan munosabatlari kabi mavzularni tadqiq qilgan.

Ushbu tadqiqotning metodologik nuqtai nazaridan tahlil qilishda tarixiylik, davrlashtirish, taqqoslash, solishtirish, empirik kuzatuv, intervyu-suhbatlar kabi metodlardan unumli foyldalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mustaqillik urushi yillarida migratsiyaga nisbatan qat'iy cheklovlar o'rnatilmagan bo'lsa-da, biroq muhojirlar ustidan mustamlakachilik yillariga qaraganda kuchliroq nazorat o'rnatildi. Migrantlar soni ko'payib borgach, ularning ustidan nazorat o'rnatish, tashkilotlar uchun ularga xizmat ko'rsatish, ma'lumotlar yig'ish qiyinlashib bordi. Shu tariqa migrantlar tomonidan ayrim vaqtlarda ijtimoiy tartibsizliklar keltirib chiqardi. Bu hukumatga 1964-1965-yillarda jazoirliklarga berilgan migratsiyadagi erkinlik imkoniyatlarini cheklash, uzoq muddatga joylashish kabilarda cheklovlar o'rnatish zaruriyatini tug'dirdi.[86] Bu holat jazoirliklar migratsiya shakliga katta ta'sir qilmagan bo'lsa-da, 1964-yilda tuzilgan "Jazoirlik ishchilar milliy departamenti" orqali chegarada qat'iy tekshiruv boshlanishiga olib keldi. Buning oqibatida jazoirliklar uchun Fransiyaga migratsiya qilish murakkablashib bordi. 1965-yilda Jazoir migratsiyasiga o'zgartirish kiritildi, ya'ni ular Fransiyaga migratsiya qilishdan oldin qaytish biletiga ega hamda hisobida 500 frank mablag' bo'lishi lozim edi. Bundan tashqari, yakka turist vizasi ham taklif etilib, muddati 200 haftani tashkil qilgan. Turist sifatida migratsiya qilib, uzoq vaqt ishlash maqsadida bo'lgan muhojirlar xatti harakatlari qonunga xilof deb baholandi va ular ham deport bo'ldi. Ushbu jarayonlar Jazoir migratsiyasi ko'rsatkichiga sezilarli ta'sir qildi. Jumladan, 15 yoshida Fransiyaga borgan jazoirlik yozuvchi Kassa Hauri o'zining memuarida keltirishicha: "Oddiy holga aylangan deportatsiya jazoirlik migrantlar orasida katta tashvishga sabab bo'lgan edi. Shu sababli turli tashkilotlar ro'yxatidan o'tish uchun migrantlar besh kunlab navbatda turishlariga to'g'ri kelgan."[87] Ba'zilar bunday tavakkalli yo'ldan ko'ra boshqa muqobil yo'l tanladi. Xususan, jazoirlik migrant Z. Lamina bilan integratsiya va immigratsiya bo'yicha tarixiy tadqiqotchi Marie Kloudi Blank va og'zaki tarix tadqiqotchisi Rosa Olmos o'rtasida olib borilgan suhbatda u "migratsiya tartiblari va qaytarib yuborilishidan xavfsirab" 1966-yilda Fransiyaga Tunis orqali ketgani keltirilgan.[88] Oqibatda, 1961-1965-yillar orasida Jazoir migratsiya ko'rsatkichida pasayish kuzatildi, jumladan,

[86] Philippe Fargues. Migration in the Arab World, United Nations Expert Group Meeting on International Migration. – Beirut.: European University Institute, 2005. - P 198.
[87] Kassa Houari. Confessions d'un immigré: un Algérien à Paris. – Paris: Lieu Commun, 1988 – P. 33.
[88] Lamina Z. bilan suhbat. Nanterre: "La Contemporaine collections" to'plami, 2011.

Jazoir ichki ishlar vazirligi SAMAS Fransiyaga immigratsiya to‘g‘risida ma’lumot taqdim etgan:[89]

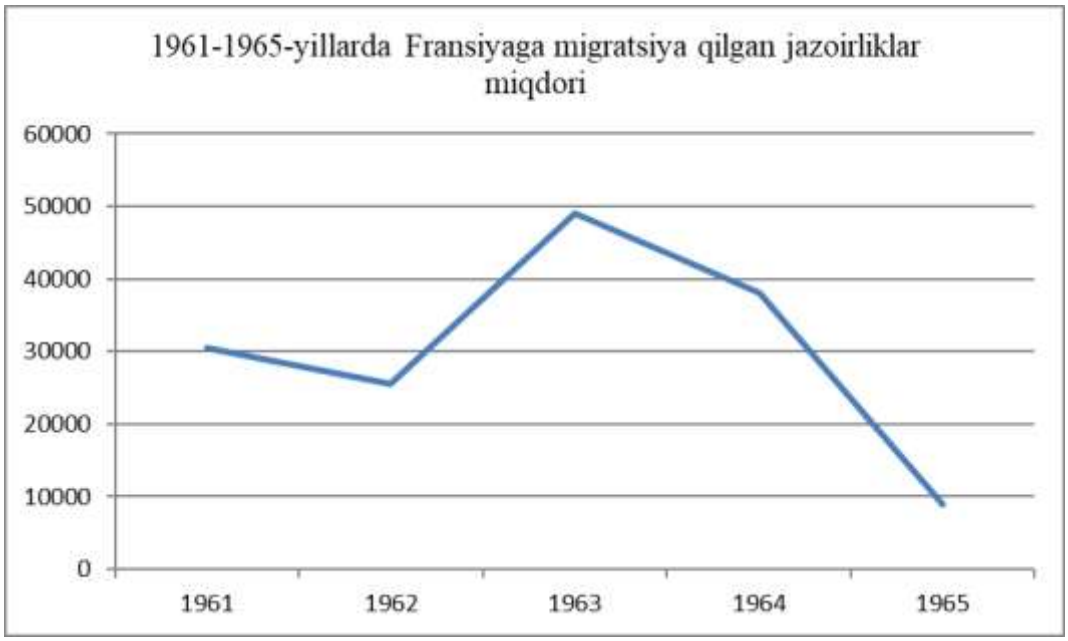

Jazoir migratsiyasi murakkablashgani nafaqat erkaklar uchun, balki ayol va bolalarning migratsiya ko‘rsatkichiga ham ta’sir qildi. Mustamlaka davrida jazoirlik ayol va bolalar migratsiyasi boshqa hududlar bilan qiyoslaganda ertaroq boshlangan edi. Biroq, mustaqillikdan so‘ng Fransiya Sog‘liqni saqlash va aholi vazirligi hamda Ichki ishlar vazirligi ayollar va bolalar ko‘chib kelishidan integratsiya sababidan xavfsiradi. Xususan, 1952-yilda 3,500 nafar, 1954-yilda 6,000 nafar, 1962-yilda 25,000 nafar jazoirlik ayollar mavjud edi. Jazoir ijtimoiy xizmatlar tashkiloti xabar berishiga ko‘ra, 1963-yilgacha Fransiyada aniq belgilangan ish joyi va uyi bo‘lmagan ko‘plab oialalar migratsiya qilgan. Mustamlakachilik davridagi uy-joyga ega erkaklar ayol va farzandlari bilan Fransiyada doimiy joylashish imkoniyatiga mustaqillikdan keyin cheklov qo‘yildi. Jazoir uchun ham bu maqbul emas edi, sababi ayollar va bolalarning chiqib ketishi muhojir pul aylanmalari miqdoriga salbiy ta’sir qilar edi. Ichki ishlar va Jazoir ishlari vazirlari Rojer Fray va Lui Joxe 1961-yilda Jazoir oialalarining Fransiyada joylashuvini cheklashni taklif qildi hamda uy-joy sertifikati sharti amalga kiritildi. Ushbu sertifikat Fransiyada joylashish maqsadida bo‘lgan oilalarga beriladi va quyidagi shartlarga muvofiq edi: sertifikatda oila a’zolari soni, oylik maosh miqdori belgilanadi hamda oila a’zolarining ijara uyi oila boshlig‘ining maoshining 15 foizidan oshmasligi lozim, aks holda ushbu sertifikat ularga taqdim etilmaydi hamda ular Fransiyada oilasi bilan joylashishdan mahrum bo‘ladi.[90] 1965-

[89] Castles Stephen, and Mark J. Miller. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. - New York.: Palgrave Macmillan, 1993. - P. 87.
[90] Murial Cohen. Post-colonial Algerian immigration: Putting down roots in the face of exclusion.// Le Mouvement Social. – 2017. – No 258. – P.P. 29 – 48.

yilda Jazoir ijtimoiy xizmatlar tashkiloti direktori Jak Revoning ta'kidlashiga ko'ra, Fransiyada Jazoir, Italiya va Polsha xalqining oila ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan.[91] 1967-yilda Ichki ishlar vazirligi ijtimoiy xizmatlar vaziri Jean-Marsel Jeannery va Ichki ishlar vaziri Rojer Frey uy-joy sertifikatiga o'zgartirish kiritdi. Ularning keltirishicha, "jazoirliklar kichik hajmdagi uylarda katta miqdorda oilaviy yashashlari Fransiya demografiyasi va ijtimoiy hayotini havf ostiga qo'ydi".[92] Oqibatda, uy sharoiti, oila a'zolari miqdori hamda boshqa masalalarga anniqlik kiritildi, xususan, farzandlari bor ota-onalar yashash uchun qulay bo'lgan ikki xona uyda istiqomat qilishi lozim. Agar ishchi muhojirlar farzandlari bilan birga ota-onasini ham olib kelish niyatida bo'lib, talab darajasidagi uyda istiqomat qilmasa, ularga uy-joy sertifikati berilmagan. Qonunan ular yurtiga qaytishi lozim, ammo ular sharoitsiz chekka hududlardagi turar-joylarda qolib, Fransiyada yashashni davom ettirgan.[93] Hukumat ayollar va bolalarni Fransiyada joylashishiga to'sqinlik qilsa ham 1970-yillarning oxirida 100,000 ta jazoirlik oialalari shakllandi. Jazoirlik migrantlar soni 800,000 nafardan oshdi hamda ularning 25 foizi ayollardan va 30 foizi bolalardan iborat edi. Bu miqdor nafaqat ko'chib kelayotgan muhojirlar sabab, balki tabiiy ko'payish oqibatida ham ro'y berdi. "Fransiya aholi va migratsiya departamenti" ma'lumotiga ko'ra "hozirgi 600,000 nafar Fransiyadagi jazoirliklarni kelajakda, yangi migrantlar miqdori kabi bo'lmasa-da, mutanosib ravishda ko'payishini inobatga olmaslik mushkul, 1966-yildan beri bu o'rta hisob ko'rsatkichida, lekin ularda tug'ilish darajasi baland."[94] Xususan, 1946-1966-yillarda Fransiyada taxminan 130,000 nafar bolalar dunyoga kelgan hamda ularning katta qismi 1980-yillarda Fransiyada qolgan va o'zlarini oilalariga asos solgan. Fransiyada media orqali ham oilalar bilan ko'chib kelish hamda integratsiya masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi. Radio eshittirishlari va teleko'rsatuvlar, jumladan "Fransiya Radiosi" shanba kuni fransuz. arab va berber tilida efir olib borgan. Ularda go'yoki "jazoirliklar" bilan suhbatlar o'tkazilgan hamda Fransiyada oila bilan yashash qiyinchiliklari haqida aytilgan. Suhbatlar jazoirliklarning uy-joy, mutanosib ish topmasdan oila a'zolari bilan qiyinchilikka uchrashlari, ma'naviy va psixologik zararlari mazmunida amalga oshirilgan.[95]

[91] Michael Sammers. The Production of Diaspora: Algerian mmigration from colonialism to neo-colonialism(1840-1970)// Antipode, University of Liverpool. – Liverpool, 1997, No. 29:1, P.P. 32-64.
[92] Amelia H. Lyons. French or Foreign? The Algerian Migrants' Status at the End of Empire (1962–1968)// Journal of Modern European History, 2014, No 12:1, P.P. 126-145.
[93] Ланда Р.Г. История Алжира. XX век. М.: Институт востоковедения РАН, 1999, - С. 171..
[94] Murial Cohen. Post-colonial Algerian immigration: Putting down roots in the face of exclusion.// Le Mouvement Social. – 2017. – No 258. – P.P. 29 – 48.
[95] Amelia H. Lyons. French or Foreign? The Algerian Migrants' Status at the End of Empire (1962–1968)// Journal of Modern European History, 2014, No 12:1, P.P. 126-145.

Biroq, 1968-yilgi shartnomaning ham jazoirliklar uchun o‘ziga xos jihatlari mavjud edi. Ilgarilari jazoirliklardan Fransiyada yashashi uchun faqatgina pasportning o‘zi talab qilinar edi (ko‘p hollarda migrantlarga pasport bo‘lmasa ham chora ko‘rilmagan), shartnoma endi jazoirliklarga Fransiyada yashashlari uchun pasport bilan birga ruxsatnomalarga ham ega bo‘lish majburiyatini yukladi. Ushbu ruxsatnomada migrantning Jazoirdan kelgan hududi, Fransiyadagi yashash manzili, ish sohasi hamda Fransiyada yashash muddati belgilanar edi. Ushbu ruxsatnoma 3-5 va uzog‘i bilan 10 yilga berilar, migrantlarga Jazoir va Fransiya o‘rtasida erkin harakatlanish imkonini yaratgan. Natijada, Jazoirga borib-qaytish miqdori 35-40 foizga ko‘tarildi, ushbu ruxsatnoma taqdim etilgunicha ko‘plab jazoirliklar Fransiyani ishidan ayrilib qolmaslik sababidan tark etmagan. Ruxsatnoma orqali Fransiya hukumati Jazoir migrantlarini oson nazorat qilgan, migrantlar esa ko‘plab ijtimoiy hamda siyosiy huquqlarga ega bo‘lgan.[96] Davlat boshqaruvi, partiyalarga birlashish kabi ba’zi siyosiy huquqlarda cheklovlar bo‘lsa-da, xizmat ko‘rsatishda jazoirliklar deyarli fransuzlar bilan teng ko‘rilar edi. Jazoirliklar boshqa migrantlar bilan solishtirilganda, yuqori maoshli va malakali soha vakillari bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lib, ular muammosiz huquqshunos, shifokor, sa’natkor va xususiy tabirkor kabi kasblarni egallay olgan.

1960-yillarda jazoirliklar Fransiyadagi eng yirik xorijiy fuqarolar ko‘rsatkichini tashkil qilgan, ular rivojlangan industrial va yirik sanoat markazlarida joylashgan edi. 1968-yilda Fransiyadagi xorijiy muhojirlar sonining jazoirliklar ko‘rsatkichi 25 foizdan 1975-yilda 35 foizga o‘zgardi.[97] Marokash va Tunis bilan qiyoslaganda, jazoirlik muhojirlarning sonida kam miqdorda bo‘lsa-da ayol ishchi vakillari mavjud edi, bundan tashqari qisqa shartnoma muddatidan ko‘ra uzoq muddatli joylashuv hamda sanoat, metallurgiya, qurilish, avtomabilsozlik, xizmat ko‘rsatish kabi ma’lum sohalarda mehnat qilishlari ularning o‘ziga xosligini ta’minlagan.[98]

XULOSA

XX asrning 60-yillaridagi migratsiya shakli jazoirliklar uchun imkoniyatlar va ayrim qiyinchiliklar bilan o‘tdi. Dastlabki yillarda erkak ishchilar jamoasi tomonidan mehnat migratsiyasi amalga oshirilgan bo‘lsa, keyingi yillarda migrantlar oila a’zolari bilan uzoq muddatlarga joylashishga intildi. XX asrning 60-70-yillaridagi migratsiyaning o‘ziga xos tomoni muhojirlarning Fransiyada joylashishga erishib, fuqarolik uchun harakat qilishlari bilan izohlanadi. “Jazoir fuqarolar urushi” va

[96] Castles Stephen, and Mark J. Miller. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. - New York.: Palgrave Macmillan, 1993. - P. 87.
[97] Hassan Boubakri. Migration in North Africa. – Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung,2021. – P. 59.
[98] Philippe Fargues. Migration in the Arab World, United Nations Expert Group Meeting on International Migration. – Beirut.: European University Institute, 2005. - P. 198.

mustaqillikdan so‘ng Fransiya jazoirliklar migratsiyasiga turli cheklovlar o‘rnata boshladi, ammo boshqa hududlar, xususan, Marokash va Tunis migratsiyasini qo‘llab quvvatladi. Jazoirdan oilalar ko‘chib kelishi, ayollar va bolalarning mavjudligi uning diasporasi rivojlanishiga va turli jamg‘arma hamda tashkilotlar faoliyat yuritishiga sababchi bo‘ldi. Natijada, hukumat migratsiyaga to‘siqlar o‘rnatib, murakkablashtirishiga qaramay, diaspora tashkilot hamda jamg‘armalari muhojirlarga ko‘chib kelib, joylashishiga va ish topishiga yordam berdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Amelia H. Lyons. French or Foreign? The Algerian Migrants’ Status at the End of Empire (1962–1968). Journal of Modern European History, 2014.- No 12:1-. P.P. 126-145.
2. Castles Stephen, and Mark J. Miller. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. - New York.: Palgrave Macmillan, 1993. - 352 p.
3. Hein de Haas. North african migration systems: evolution, transformations and development linkages Zacatecas. - México: Red Internacional de Migración y Desarrollo, 2006. - No. 7. – PP. 65-95.
4. Hassan Boubakri. Migration in North Africa. – Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung, 2021. – P. 59.
5. Kassa Houari. Confessions d’un immigré: un Algérien à Paris. – Paris: Lieu Commun, 1988, – 48 p.
6. Murial Cohen. Post-colonial Algerian immigration: Putting down roots in the face of exclusion. Le Mouvement Social. – 2017. – No 258. – P.P. 29 – 48.
7. Michael Sammers. The Production of Diaspora: Algerian mmigration from colonialism to neo-colonialism(1840-1970). Antipode, University of Liverpool. – Liverpool, 1997, - No. 29:1-. P.P. 32-64.
8. Lamina Z. bilan suhbat. Nanterre: “La Contemporaine collections” to‘plami, 2011.
9. Philippe Fargues. Migration in the Arab World, United Nations Expert Group Meeting on International Migration. – Beirut.: European University Institute, 2005. - P. 198.
10. Ланда Р.Г. История Алжира. XX век. - М.: Институт востоковедения РАН, 1999. - 309 с.

MULKDORLARDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA DAXLDORLIK TUYG‘USINI SHAKLLANISHIDA MA’NAVIY YETUKLIKNING AHAMIYATI

Raxmankulov Farxod Raximkulovich
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa,ma’naviyat asoslari va
huquq ta’limi kafedrasi katta o’qituvchisi
+998996740086
E-mail: fedizara07@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mulkdorlar qatlamida qolaversa yoshlarda vatanga daxldorlik, vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllanishi, jamiyatda ma’naviy yetuklikning rivojlanishi va bu rivojlanishda mulkdorlarning qatlamining roli to’g‘risidagi fikr va mulohazalar umumlashtirishga harakat qilindi.

Kalit so’zlar: *mulkdorlar qatlami, taraqqiyot, daxldorlik tuyg‘usi, vatanparvarlik, ma’naviy yetuklik.*

ABSTRACT:

This article attempts to summarize the ideas and observations on the formation of feelings of patriotism and belonging to the homeland among the property-owning class, as well as among young people, the development of spiritual maturity in society, and the role of the property-owning class in this development.

Keywords*: property-owning class, development, sense of belonging, patriotism, spiritual maturity.*

KIRISH

Yurtimiz mustaqillikka erishgandan so’ng xalqimiz ongida g‘oyaviy bo’shliq paydo bo’ldi. Ushbu g‘oyaviy bo’shliqni vatanparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan qadriyat, urf-odat va mafkuralar zarur edi. Ushbu ezgu maqsadlarni amalga oshirish uchun davlatimiz boshchiligida qonun ijodkorlari, xalq vakillari, soha mutaxassislari, keng jamoatchilik va yetuk olimlar bel bog‘lashdi [99]. Ular xalqimiz ongini vatanparvarlik g‘oyalarini, ezgu maqsadlarni singdirish maqsadida katta ko’lamdagi ishlarni amalga oshirishdi. Tadqiqotchi – olimlar bu borada o’z ilmiy ishlarida turli tadqiqot ishlarini amalga oshirgan.

[99] Rakhmankulov, F. R. (2023, October). THE NEED TO FORM A SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY AMONG THE OWNERS. In Международная конференция академических наук (Vol. 2, No. 10, pp. 17-19).

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi va xalqimizga yo’llagan Murojaatnomasi mamlakatimizda erkin, farovon, demokratik davlat barpo etilib, “Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari” degan muhim tamoyil hayotimizda chuqur ildiz otayotgani hamda mamlakatimizda bu sohada izchil davlat siyosati amalga oshirlayotganligini keng namoyon etdi.

Davlatimiz rahbari mamlakatimiz Prezidenti lavozimiga kirishgan ilk kundan erkin, farovon, demokratik davlat barpo etish g‘oyasini ilgari surib, bu boradagi muhim vazifalarni belgilab berdi. Shunga muvofiq mamlakatimizni izchil rivojlantirish, modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo’yicha ustuvor yo’nalishlarni amalga oshirishning 2017-2021 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlandi. Mazkur Davlat dasturining “Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish” yo’nalishi ijrosi doirasida fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish hamda ularning ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish yuzasidan keng ko’lamli ishlar olib borildi. Bu O’zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish uchun davlat siyosati darajasida keng qamrovli, tizimli ishlar amalga oshirilayotganiga yaqqol dalildir.

Murojaatnomada “nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bugungi kunda aholini o’ylantirayotgan muammolarga davlat idoralari e’tiborini qaratib, o’zlarining asoslangan takliflarini berib borishlari maqsadga muvofiq bo’ladi”[100], deya bu masalaga ham alohida e’tibor qaratildi. Hududlar darajasida ijtimoiy sheriklikni yo’lga qo’yish, Oliy Majlis huzuridagi Nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo’llab-quvvatlash jamoat fondining faoliyatini takomillashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy hayotga oid va jamoatchilikda alohida qiziqish uyg‘otadigan o’ta muhim masalalarga doir qarorlarni qabul qilishda jamoatchilik bilan maslahatlar, jamoatchilik eshituvlarini o’tkazish majburiyligini aniq belgilash, davlat va jamiyat o’rtasida o’zaro yaqin hamkorlik o’rnatish maqsadida Malakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida jamoatchilik nazoratini yo’lga qo’yish o’z taklif va mulohazalarini bildirib o’tdilar[101].

Ochiqlik, oshkoralik hayotimiz mezoniga aylanayotgan mamlakatimizda xalq bilan samarali muloqotni ta’minlash dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Ma’lumki, besh yil muqaddam ilk bor mamlakat aholisi va hukumatning to’g‘ridan-to’g‘ri

[100] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевниг Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси аъзоларига Мурожаатномаси.-Т.: 29 декабрь. 2020.

[101] Рахманкулов, Ф. (2023). MULKDORLAR QATLAMIDA IJTIMOIY MAS’ULIYAT TUYG ‘USINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, *3*(11).

muloqoti yo'lga qo'yilgani, endilikda bu borada olib borilayotgan ishlarni, xalq bilan muloqot holati va rivojlanishini o'rganish, davlat organlari faoliyati ochiqligini tizimli tahlil qilish joriy etilgani ham to'g'ri yo'lni tanlab olganimizni ko'rsatmoqda. Bu boradagi yutuqlarimiz xalqaro hamjamiyat tarafidan ham e'tirof etilayotgani quvonarlidir. Mazkur yo'nalishlarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish sohasida ilmiy va ekspert doiralar ishtirokida amaliy tadqiqotlar o'tkazib, ularning natijalarini umumlashtirish asosida kelajakda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning milliy modelini yanada takomillashtirish, strategik yo'nalishlarini belgilash bo'yicha takliflar ishlab chiqish tizimini yaratayotganimiz o'z samaralarini bermoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xo'sh, ijtimoiy hayotimizni o'zgartirishga xizmat qiladigan ushbu hujjat bilan fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirishga qanday muhim vazifalar qo'yilmoqda?

Bu jarayonda birinchidan, sohaning normativ-huquqiy tartibga solinishi holatini, huquqni qo'llash amaliyoti, ijtimoiy sheriklik va jamoatchilik nazoratini amalga oshirishni o'rganib, davlat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari bilan samarali hamkorligini yo'lga qo'yib, faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi. Ikkinchidan, jamiyatda siyosiy partiyalar rolini oshirib, raqobatdosh ko'p partiyali tizimning rivojlanish darajasini tahlil qilib borish va siyosiy partiyalar tomonidan o'tkaziladigan tadbirlarning elektorat manfaatiga xizmat qilishini ta'minlovchi loyihalar joriy etiladi. Uchinchidan, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda nodavlat notijorat tashkilotlari ishtirokining muammolarini tizimli o'rgangan holda fuqarolik jamiyatini tashvishga solayotgan dolzarb masalalar bo'yicha ilmiy-amaliy konferensiyalar, seminarlar va jamoatchilik eshituvlari o'tkazish ta'minlanadi. Shuningdek, rivojlangan demokratik davlatlar tajribasi asosida davlat va jamiyat o'rtasida ochiq muloqotni tashkil etib, fuqarolarning dolzarb muammolarini hal etishning optimal yondashuvlarini ishlab chiqish ham asosiy vazifalarimizdan biri bo'ladi.

Mamlakatimizda mustaqilligimizning birinchi o'n yilligida mulkchilik munosabatlari, mulkni davlat tasarrufidan chiqarib, mamlakat aholisiga xususiylashtirib berish, mulkdorlar qatlamini paydo bo'lishi, tadbirkorlik faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish kabi masalalar amalaga oshirilgan bo'lsa, keyingi davrlarda esa tadbirkorlarning soniini oshirish, ularni jahon bozoridagi faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlar bilan raqobat qilishlari uchun sharoit yaratish, turli xil

jamoat fondlarini tashkil qilish, mulkdorlar qatlamida milliy o'zlikni anglash tuyg'ularini shakllantirish kabi masalalarga bag'ishlangan[102].

Islohotlarning ilmiy va tahliliy jihatdan puxta ishlab chiqilishi va natijada mamlakatimizning kelajakda har tomonlama rivojlanishida muhim poydevor vazifasini o'taydi. Yangilanayotgan O'zbekiston tarixiy o'zgarishlar bilan jahonga yuz tutgan bugungi kunda qamrovli vazifalarni amalga oshirish shijoatli yoshlar, qolaversa mulkdorlar qatlami a'zolari, hayotiy tajribaga ega nuroniy oqsoqollar va umuman mamalakatimiz taraqqiyotiga ma'nan mas'ul bo'lgan fuqarolarning ma'nan yetukligiga bog'liq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевниг Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси аъзоларига Мурожаатномаси.-Т.: 29 декабрь. 2020.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори.– 03.05.2019 йил. № (4307)
3. Rakhmankulov, F. R. (2023, October). THE NEED TO FORM A SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY AMONG THE OWNERS. In Международная конференция академических наук (Vol. 2, No. 10, pp. 17-19).
4. Рахманкулов, Ф. (2023). MULKDORLAR QATLAMIDA IJTIMOIY MAS'ULIYAT TUYG'USINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(11).
5. Rakhmankulov, F. R. (2023, October). THE NEED TO FORM A SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY AMONG THE OWNERS. In Международная конференция академических наук (Vol. 2, No. 10, pp. 17-19).

[102] Рахманкулов , Ф. . (2023). ЎЗБЕКИСТОНДА МУЛКДОРЛАР ҚАТЛАМИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ. Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования, 2(13), 58–61

ЗАМОНАВИЙ ОЛИЙ ТАЪЛИМДА АКАДЕМИК БОШҚАРУВ ВА УНИВЕРСИТЕТ АВТОНОМИЯСИ

Якубов Умид Бобаевич,
Гапурова Лобар Нарзуллаевна,
Касимов Ботир Садриддинович
Олий таълимни ривожлантириш ва глобал ҳамкорлик маркази

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада академик бошқарув ва университет автономиясининг назарий ҳамда институционал асослари таҳлил қилинган. Тадқиқотда академик бошқарувнинг мазмуни, унинг асосий тамойиллари, университет автономиясининг турлари ва уларнинг замонавий олий таълим тизимидаги аҳамияти ёритилган. Шунингдек, Европа, АҚШ ва Осиё мамлакатларидаги автономия моделлари ҳамда халқаро тажрибалар қиёсий таҳлил қилинган. Университет автономияси ва институционал ҳисобдорлик ўртасидаги мувозанат, сифат назорати, аккредитация жараёнлари ҳамда рейтинг кўрсаткичларига таъсир этувчи омиллар ўрганилган. Ўзбекистон олий таълим тизимида амалга оширилаётган институционал ислоҳотлар, автономияни босқичма-босқич кенгайтириш, рақамли бошқарув инструментларини жорий этиш ва KPI асосида бошқарув тизимини такомиллаштириш масалалари таҳлил қилинган. Тадқиқот натижалари университет автономияси шаффофлик, ҳисобдорлик ва сифат назорати билан уйғунлашган ҳолда амал қилгандагина барқарор институционал ривожланиш ва халқаро рақобатбардошликни таъминлашини кўрсатади.

Калит сўзлар: *академик бошқарув, университет автономияси, академик эркинлик, институционал ҳисобдорлик, олий таълим, сифат назорати, аккредитация, KPI, рақамли бошқарув, халқаро рейтинглар.*

ACADEMIC GOVERNANCE AND UNIVERSITY AUTONOMY IN MODERN HIGHER EDUCATION

ABSTRACT

This article analyzes the theoretical and institutional foundations of academic governance and university autonomy. The study examines the essence of academic governance, its main principles, and the significance of different forms of university autonomy in the modern higher education system. In addition, the autonomy models and international experiences of European, American, and Asian universities are comparatively analyzed. The balance between university autonomy and institutional

accountability, quality assurance, accreditation processes, and factors influencing international ranking indicators are also explored. The article further investigates the institutional reforms being implemented in the higher education system of Uzbekistan, including the gradual expansion of autonomy, the introduction of digital governance instruments, and the improvement of KPI-based management systems. The findings demonstrate that university autonomy can ensure sustainable institutional development and international competitiveness only when it is harmonized with transparency, accountability, and quality assurance mechanisms.

Keywords: *academic governance, university autonomy, academic freedom, institutional accountability, higher education, quality assurance, accreditation, KPI, digital governance, international rankings.*

АКАДЕМИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И УНИВЕРСИТЕТСКАЯ АВТОНОМИЯ В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы теоретические и институциональные основы академического управления и университетской автономии. В исследовании раскрываются сущность академического управления, его основные принципы, а также значение различных видов университетской автономии в современной системе высшего образования. Кроме того, проведён сравнительный анализ моделей автономии и международного опыта университетов Европы, США и стран Азии. Изучены вопросы баланса между университетской автономией и институциональной подотчётностью, механизмы обеспечения качества, процессы аккредитации и факторы, влияющие на показатели международных рейтингов. Также рассмотрены институциональные реформы, осуществляемые в системе высшего образования Узбекистана, включая поэтапное расширение автономии, внедрение цифровых инструментов управления и совершенствование системы управления на основе KPI. Результаты исследования показывают, что университетская автономия может обеспечить устойчивое институциональное развитие и международную конкурентоспособность только при её гармоничном сочетании с прозрачностью, подотчётностью и механизмами контроля качества.

Ключевые слова: *академическое управление, университетская автономия, академическая свобода, институциональная подотчётность, высшее образование, обеспечение качества, аккредитация, KPI, цифровое управление, международные рейтинги.*

КИРИШ.

XXI асрда билимга асосланган иқтисодиёт ва инновацион ривожланиш шароитида олий таълим тизими миллий тараққиётнинг стратегик омилига айланмоқда. Глобаллашув, рақамли трансформация ва илмий-техник тараққиёт суръатларининг ошиши университетлар фаолиятини янги талаблар асосида қайта ташкил этишни тақозо этмоқда. Замонавий университет фақат таълим берувчи муассаса эмас, балки илмий тадқиқот, инновация ва ижтимоий ривожланиш маркази сифатида ҳам фаолият юритиши лозим.

Олий таълимни модернизация қилиш жараёни, аввало, бошқарув моделини такомиллаштириш билан боғлиқ. Марказлашган маъмурий бошқарув шароитида университетлар кўпроқ ижро этувчи субъект сифатида фаолият юритган бўлса, бугунги кунда улар мустақил стратегик қарор қабул қиладиган институционал субъектга айланмоқда. Шу нуқтаи назардан академик бошқарув ва университет автономияси масаласи долзарб аҳамият касб этади.

Академик бошқарув университетнинг таълим, илмий тадқиқот, молиявий ресурслар ва кадрлар сиёсати билан боғлиқ қарорларни қабул қилиш ва амалга ошириш тизимини англатади. У фақат маъмурий бошқарув билан чекланмай, академик эркинлик, институционал автономия, ҳисобдорлик ва сифат назорати механизмларини ҳам қамраб олади.

Университет автономияси эса университетнинг ўқув дастурларини шакллантириш, илмий сиёсатни белгилаш, молиявий ресурсларни бошқариш ва кадрлар сиёсати бўйича мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқини англатади. Бироқ автономия мутлақ эркинлик эмас; у ҳисобдорлик ва сифат назорати билан уйғун ҳолда амал қилиши лозим.

Мазкур тадқиқотнинг мақсади академик бошқарув ва университет автономиясининг назарий асосларини таҳлил қилиш ҳамда Ўзбекистон шароитида уни такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Академик бошқарув тамойиллари. Академик бошқарув замонавий университет фаолиятининг институционал асосини ташкил этувчи комплекс тизим ҳисобланади. У таълим, илмий тадқиқот, молиявий бошқарув ва кадрлар сиёсати билан боғлиқ қарорларни қабул қилиш, амалга ошириш ва назорат қилиш жараёнларини қамраб олади.

Илмий адабиётларда академик бошқарув университет ичидаги ваколатлар тақсимоти, қарор қабул қилиш жараёнлари ва манфаатдор томонлар ўртасидаги муносабатлар тизими сифатида тавсифланади. Бу тизимда раҳбарият, профессор-ўқитувчилар, талабалар ва ташқи ҳамкорлар муайян даражада иштирок этади.

Академик бошқарувнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- академик эркинлик;
- институционал автономия;
- шаффофлик ва ҳисобдорлик;
- самарадорлик ва натижага йўналтирилганлик.

Академик эркинлик таълим ва тадқиқот мазмунини мустақил белгилаш ҳуқуқини англатса, институционал автономия университетнинг стратегик қарорларни мустақил қабул қилиш имкониятини ифодалайди. Шу билан бирга, шаффофлик ва ҳисобдорлик қабул қилинган қарорлар учун жавобгарликни таъминлайди.

Университет бошқарув моделлари. Университет бошқаруви тарихан марказлашган моделдан автоном бошқарув моделига ўтиш жараёни билан тавсифланади.

Марказлашган моделда университет давлат органларига қатъий бўйсунади ва асосий қарорлар юқори давлат органлари томонидан қабул қилинади. Ушбу моделнинг афзаллиги ягона стандарт ва назорат тизимини таъминлашда намоён бўлса-да, инновация ва ташаббускорликни чеклаши мумкин.

Автоном модель эса университетнинг институционал мустақиллигига асосланади. Бунда стратегик режалаштириш, молиявий бошқарув ва академик қарорлар университет ичида қабул қилинади. Бу модел инновацияни рағбатлантириб, университетнинг глобал рақобат муҳитига мослашувчанлигини оширади.

Замонавий тенденция тўлиқ марказлашув ёки мутлақ автономия эмас, балки автономия ва ҳисобдорлик ўртасидаги мувозанатли моделни шакллантиришга қаратилган.

Institutional accountability ва институционал самарадорлик. Institutional accountability — институционал ҳисобдорлик университет автономиясининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Университет мустақил қарор қабул қилган шароитда унинг фаолияти ва натижалари шаффоф баҳоланиши лозим.

Институционал самарадорлик қуйидаги мезонлар орқали баҳоланади:

- таълим сифати;
- илмий мақолалар сони;
- халқаро ҳамкорлик;
- грантлар ҳажми;
- битирувчиларнинг иш билан таъминланиши.

Ҳисобдорлик ва автономия ўзаро боғлиқ категориялар бўлиб, уларнинг мувозанати университетнинг барқарор ривожланишини таъминлайди.

Академик автономия: Академик автономия университетнинг таълим мазмуни ва илмий фаолият йўналишларини мустақил белгилаш ҳуқуқини англатади. У университетнинг асосий миссияси — билим яратиш ва уни тарқатиш жараёни билан бевосита боғлиқ.

Академик автономия университетга:

- ўқув дастурларини мустақил шакллантириш;
- янги мутахассисликлар очиш;
- халқаро стандартларга мос таълим технологияларини жорий этиш;
- халқаро илмий ҳамкорликни ривожлантириш имконини беради.

Илмий сиёсат соҳасида университет тадқиқот устувор йўналишларини мустақил белгилаш ва халқаро грантларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлади.

Молиявий автономия. Молиявий автономия университетнинг бюджетни шакллантириш ва молиявий ресурслардан мустақил фойдаланиш ҳуқуқини англатади.

Молиявий автономия шароитида университет:

- давлат грантлари;
- контракт тушумлари;
- илмий лойиҳалар;
- хусусий инвестициялар орқали даромад манбаларини диверсификация қилади.

Бу университетнинг молиявий барқарорлигини таъминлайди ва стратегик йўналишларга инвестиция киритиш имконини яратади. Шу билан бирга, молиявий автономия аудит ва шаффофлик механизмлари билан уйғунлашган ҳолда амал қилиши лозим.

Ташкилий ва маъмурий автономия. Ташкилий автономия университетнинг ички бошқарув тузилмасини шакллантириш ва кадрлар сиёсати бўйича мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқини ифодалайди.

Университет:

- факультет ва илмий марказлар ташкил этиш;
- профессор-ўқитувчиларни танлаш;
- рағбатлантириш ва аттестация тизимини жорий этиш имкониятига эга бўлади.

Маъмурий автономия эса университетнинг кундалик бошқарув жараёнларини мустақил ташкил этиш ҳуқуқини англатади. Рақамли бошқарув инструментларини жорий этиш, электрон ҳужжат айланмаси ва тезкор қарор қабул қилиш бошқарув самарадорлигини оширади.

Глобал тенденциялар ва халқаро тажрибаларда Европа

университетлари тажрибаси. Европа университетларида автономия модели Болонья жараёни ва Европа олий таълим макони (EHEA) концепцияси асосида шаклланган.

Европа модели қуйидаги тўрт асосий йўналишга таянади:

- академик автономия;
- молиявий автономия;
- ташкилий автономия;
- кадрлар сиёсати автономияси.

Европа тажрибасида давлат университетларнинг стратегик йўналишини белгилайди, аммо кундалик академик қарорларга аралашмайди. Бу “steering at a distance” модели сифатида тавсифланади.

Шу билан бирга, автономия сифат назорати ва аккредитация тизимлари билан мувозанатлаштирилади.

АҚШ ва Осиё мамлакатлари тажрибаси. АҚШ университетлари юқори даражада институционал мустақилликка эга. Улар Васийлар кенгаши (Board of Trustees) орқали бошқарилади ва молиявий ресурсларни мустақил бошқаради.

АҚШ моделида:

- эндоумент фондлари;
- хусусий донорлар;
- грантлар;
- контракт асосидаги таълим хизматлари муҳим молиявий манба ҳисобланади.

Осиё мамлакатларида, хусусан Япония, Жанубий Корея ва Сингапурда автономия давлатнинг стратегик ривожланиш дастурлари билан уйғунлаштирилган.

Бу мамлакатларда “performance-based governance” тамойили қўлланилиб, университетлар KPI асосида баҳоланади.

Автономия ва рейтинглар ўртасидаги боғлиқлик. QS ва Times Higher Education (THE) каби халқаро рейтинглар университетларнинг академик ва институционал самарадорлигини баҳолайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, автономия даражаси юқори бўлган университетларда:

- илмий фаоллик;
- халқаролашув;
- грантлар ҳажми;
- инновацион салоҳият юқори бўлади.

Автономия университетга халқаро профессорларни жалб қилиш, илмий

грантлар олиш ва стратегик қарорларни тез қабул қилиш имконини беради. Бу эса рейтинг индикаторларига бевосита таъсир кўрсатади.

Автономия ва ҳисобдорлик мувозанати. Университет автономияси кенгайган сари институционал ҳисобдорлик масаласи стратегик аҳамият касб этади. Автономия мустақил қарор қабул қилиш имконини берса, ҳисобдорлик ушбу қарорлар учун жавобгарликни таъминлайди.

Замонавий олий таълим тизимида университет очиқ институт сифатида қаралади. Шу сабабли унинг:

- молиявий фаолияти;
- академик натижалари;
- стратегик режалари;
- жамоатчилик олдидаги ҳисоботлари шаффоф бўлиши лозим.

Сифат назорати ва аккредитация автономиянинг муҳим кафолати ҳисобланади. Ички ва ташқи баҳолаш механизмлари университетнинг таълим сифати ва илмий фаолиятини мунтазам таҳлил қилиш имконини беради.

Аккредитация жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. ўз-ўзини баҳолаш;
2. ташқи экспертлар текшируви;
3. хулоса ва тавсиялар;
4. кейинги мониторинг.

Автономиянинг муайян хатарлари ҳам мавжуд. Жумладан:

- молиявий таваккалчилик;
- ресурсларни самарасиз тақсимлаш;
- таълим сифатининг пасайиши;
- кадрлар сиёсатида субъективлик;
- ижтимоий тенгсизлик хавфи.

Шу боис автономия шаффофлик, аудит ва сифат назорати билан уйғунлашган ҳолда амал қилиши зарур.

Ўзбекистонда академик бошқарув истиқболлари: Ўзбекистонда сўнгги йилларда олий таълим тизимида кенг қамровли институционал ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Университетлар автономиясини кенгайтириш ва халқаро рақобатбардошликни ошириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди.

Сўнгги йилларда:

- кредит-модул тизими жорий этилди;
- халқаро ҳамкорлик кенгайди;
- рақамли таълим платформалари жорий қилинди;

- университетларга молиявий мустақиллик элементлари берилди.

Бироқ қатор муаммолар ҳам сақланиб қолмоқда:

- бошқарув маданиятининг етарли эмаслиги;
- стратегик режалаштириш тажрибасининг чекланганлиги;
- KPI тизимининг формал характерга эгалиги;
- илмий инфратузилманинг етарли даражада ривожланмаганлиги.

Шу нуқтаи назардан автономияни босқичма-босқич кенгайтириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Самарадорликни ошириш бўйича таклифлар. Ўзбекистонда академик бошқарув самарадорлигини ошириш учун қуйидаги чора-тадбирлар муҳим аҳамиятга эга:

- KPI асосида бошқарув тизимини жорий этиш;
- халқаро интеграцияни кучайтириш;
- молиялаштириш манбаларини диверсификация қилиш;
- рақамли бошқарув инструментларини кенг қўллаш;
- раҳбар кадрлар учун стратегик менежмент дастурларини ташкил этиш.

ERP, LMS ва KPI мониторинг платформалари университет бошқарувининг шаффофлиги ва самарадорлигини оширишда муҳим роль ўйнайди.

ХУЛОСА

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, университет автономияси замонавий олий таълим тизимини ривожлантиришнинг муҳим институционал шарти ҳисобланади. Бироқ автономия мутлақ эркинлик эмас, балки масъулиятли бошқарув, стратегик режалаштириш ва ҳисобдорлик билан уйғунлашган тизимдир.

Автономия университетларга:

- мустақил қарор қабул қилиш;
- инновацияни ривожлантириш;
- халқаро ҳамкорликни кенгайтириш;
- рақобатбардошликни ошириш имконини беради.

Шу билан бирга, автономиянинг самарали амал қилиши учун:

- шаффофлик;
- аудит;
- аккредитация;
- сифат назорати;
- институционал ҳисобдорлик механизмлари мустаҳкам бўлиши зарур.

Ўзбекистон шароитида академик бошқарувни такомиллаштириш

автономияни босқичма-босқич кенгайтириш, рақамли бошқарувни жорий этиш ва халқаро стандартларга мос институтционал муҳитни шакллантириш орқали амалга оширилиши мумкин.

Натижада университетлар миллий ва глобал таълим маконида рақобатбардош, инновацион ва барқарор институционал субъектга айланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Shattock, M. (2014). Managing Good Governance in Higher Education. Open University Press.
2. European University Association. (2017). University Autonomy in Europe III: The Scorecard 2017. Brussels: EUA.
3. Trakman, L. (2008). “Academic Governance in the Modern University.” Higher Education Management and Policy, 20(3), 1–15.
4. Kezar, A., & Eckel, P. D. (2004). “Meeting Today’s Governance Challenges: A Synthesis of the Literature and Examination of a Future Agenda for Higher Education.” The Journal of Higher Education, 75(4), 371–399.
5. Aghion, P., Dewatripont, M., Hoxby, C., Mas-Colell, A., & Sapir, A. (2010). “The Governance and Performance of Universities.” Economic Policy, 25(61), 7–59.
6. Berdahl, R. (1990). “Academic Freedom, Autonomy and Accountability in British Universities.” Studies in Higher Education, 15(2), 169–180.
7. Fielden, J. (2008). Global Trends in University Governance. Washington, DC: World Bank.
8. Schwarz, S., & Westerheijden, D. F. (2004). Accreditation and Evaluation in the European Higher Education Area. Springer.
9. Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2011). Public Management Reform: A Comparative Analysis – New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State. Oxford University Press.
10. Мирзиёев, Ш. М. (2019). Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги ПФ-5847-сон Фармони.

UMUMIY O‘RTA MAJBURIY TA’LIMGA O‘TISH DAVRIDA SURXONDARYO VILOYATI XALQ TA’LIMI TIZIMI (1972–1985-YILLAR)

To‘xtashev Sherzod O‘ngboy o‘g‘li
Surxondaryo viloyati ichki ishlar boshqarmasi
Jinoyat qidiruv boshqarmasi
Korrupsiya va iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish
bo‘limi katta tezkor vakili
E-mail: [muallif@example.uz]

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XX asrning 70-yillari boshlarida boshlangan umumiy o‘rta majburiy ta’limga o‘tish jarayoni va uning Surxondaryo viloyati xalq ta’limi tizimi rivojiga ta’siri tarixiy nuqtai nazardan tahlil etilgan. Tadqiqotda 1972-yilgi SSSR Vazirlar Soveti va KPSS Markaziy Qo‘mitasining "Yoshlarning umumiy o‘rta ma’lumotga o‘tishini yakunlash va umumta’lim maktabini yanada rivojlantirish to‘g‘risida"gi qarori va uning amalga oshirilish jarayoni yoritilgan. Viloyatda 8 yillikdan 10 yillik majburiy ta’limga o‘tish, maktab tarmog‘ining kengayishi, pedagogik kadrlarning malaka darajasining yaxshilanishi, shuningdek, o‘quvchilarning paxta yig‘im-terimiga jalb etilishi natijasida yuzaga kelgan muammolar tahlil etilgan. Muallif xulosa o‘rnida ushbu davrdagi yutuq va kamchiliklarning viloyatning keyingi ta’lim rivoji uchun ahamiyatini baholaydi.

Kalit so‘zlar: *Surxondaryo viloyati, umumiy o‘rta majburiy ta’lim, 10 yillik maktab, 1972-yilgi qaror, xalq ta’limi, pedagogik kadrlar, paxta yig‘im-terimi, ta’lim sifati, qishloq maktablari, internat-maktablar, kasb-hunarga yo‘naltirish.*

АННОТАЦИЯ

В статье с историко-научной точки зрения анализируется процесс перехода к всеобщему среднему обязательному образованию, начавшийся в начале 70-х годов XX века, и его влияние на развитие системы народного образования Сурхандарьинской области. В исследовании освещены постановление Совета Министров СССР и ЦК КПСС 1972 года «О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодёжи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы» и процесс его реализации. Проанализированы переход от 8-летнего к 10-летнему обязательному образованию в области, расширение школьной сети, улучшение квалификационного уровня педагогических кадров, а также проблемы, возникшие вследствие привлечения учащихся к хлопкоуборочным работам. В

заключении автор оценивает значение достижений и недостатков данного периода для последующего развития образования в области.

Ключевые слова: *Сурхандарьинская область, всеобщее обязательное среднее образование, 10-летняя школа, постановление 1972 года, народное образование, педагогические кадры, хлопкоуборочные работы, качество образования, сельские школы, школы-интернаты, профессиональная ориентация.*

ABSTRACT

This article analyzes from a historical-scientific perspective the process of transition to universal compulsory secondary education that began in the early 1970s and its impact on the development of the public education system in Surkhandarya region. The study examines the 1972 resolution of the USSR Council of Ministers and the Central Committee of the CPSU "On the completion of the transition to universal secondary education for youth and the further development of the general education school" and the process of its implementation. The transition from 8-year to 10-year compulsory education in the region, the expansion of the school network, the improvement of the qualification level of pedagogical personnel, as well as the problems that arose due to the involvement of pupils in cotton harvesting are analyzed. In conclusion, the author evaluates the significance of the achievements and shortcomings of this period for the subsequent development of education in the region.

Keywords: *Surkhandarya region, universal compulsory secondary education, 10-year school, 1972 resolution, public education, pedagogical personnel, cotton harvesting, quality of education, rural schools, boarding schools, vocational orientation.*

KIRISH

XX asrning 70-yillari O‘zbekiston SSR xalq ta’limi tarixida sifat o‘zgarishlari davri sifatida e’tirof etiladi. Aynan shu yillarda mamlakat bo‘yicha umumiy o‘rta majburiy ta’limga o‘tish jarayoni yakunlandi. Bu jarayon urushdan keyingi davrda (1949-yilda) joriy etilgan majburiy yetti yillik ta’limning, keyinroq (1962–1963-o‘quv yilidan) sakkiz yillik ta’limga aylantirilishining mantiqiy davomi edi. 1972-yilgi qaror barcha sovet o‘smirlarini 10 yillik o‘rta ta’lim bilan qamrab olishni asosiy strategik vazifa qilib qo‘ydi.

Surxondaryo viloyati uchun bu vazifani amalga oshirish o‘ziga xos murakkabliklar bilan bog‘liq edi. Viloyat asosan agrar mintaqa bo‘lib, aholisining katta qismi qishloq joylarda yashardi. Tog‘li va qiyin yetib boriladigan tumanlarda — Boysun, Sariosiyo, Uzun, Sherobod tumanlarining olis qishloqlarida — har bir aholi

punktida to‘liq o‘rta maktab tashkil etish moddiy-texnik jihatdan ham, pedagog kadrlar bilan ta’minlash jihatidan ham qiyin masala bo‘lgan. Shu bilan birga, viloyat O‘zbekistondagi eng yirik paxtachilik mintaqalaridan biri bo‘lib, yillik paxta yig‘im-terim mavsumida maktab o‘quvchilari va o‘qituvchilarining ko‘plab kunlari dalada o‘tib ketardi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mavzuning ilmiy ahamiyati shundaki, 1972–1985-yillar oralig‘idagi davr Surxondaryo viloyati xalq ta’limi tarixining "sovet ta’lim modeli"ning so‘nggi va eng to‘liq amal qilgan bosqichidir. Aynan shu davrda viloyatda hozirgi kunda ham faoliyat ko‘rsatib kelayotgan ko‘plab maktablar qurib bitkazildi, pedagogik kadrlar zaxirasi shakllandi, ta’lim infratuzilmasi mustahkamlandi. Biroq shu bilan birga, sovet ta’lim modelining ichki ziddiyatlari — ta’limning mafkuralashtirilishi, paxta yig‘im-terimiga jalb etish orqali o‘quv jarayonining buzilishi, milliy madaniyat va tilning ikkinchi darajaga tushirilishi kabi muammolar ham aynan shu yillarda eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi.

Tadqiqotning maqsadi — Surxondaryo viloyatida 1972–1985-yillarda umumiy o‘rta majburiy ta’limga o‘tish jarayonini, viloyat ta’lim tizimining bu davrdagi rivojini va shu jarayonda yuzaga chiqqan yutuq hamda muammolarni ilmiy-tarixiy nuqtai nazardan yoritishdir. Tadqiqotda tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy-tarixiy tahlil, statistik tahlil va xronologik yondashuv tamoyillaridan foydalanildi.

XX asrning 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab SSSRda barcha yoshlarning 10 yillik o‘rta ma’lumot olishini ta’minlash strategik vazifa sifatida ilgari surila boshlandi. 1962–1963-o‘quv yilida 7 yillik maktablarning 8 yillik maktablarga aylantirilishi bu yo‘nalishdagi muhim qadam edi. 1972-yil 20-iyunda SSSR KPSS Markaziy Qo‘mitasi va Vazirlar Soveti "Yoshlarning umumiy o‘rta ma’lumotga o‘tishini yakunlash va umumta’lim maktabini yanada rivojlantirish to‘g‘risida" deb nomlangan birgalikdagi qarorni qabul qildi. Mazkur qaror mamlakatda umumiy o‘rta majburiy ta’limga o‘tish jarayonining yakunlovchi bosqichi boshlanganini e’lon qildi.

Qarorning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat edi: 8 yillik majburiy ta’limni tugatgan barcha yoshlarni 10 yillik o‘rta ta’lim olishlari uchun zarur shart-sharoit bilan ta’minlash; o‘rta umumta’lim maktablari tarmog‘ini, ayniqsa, qishloq joylarda, kengaytirish; o‘rta ta’lim olish imkoniyatlarini diversifikatsiyalash, ya’ni yoshlar to‘liq o‘rta ta’limni nafaqat oddiy umumta’lim maktablarida, balki kasb-hunar bilim yurtlari, kasb-texnika maktablari, kechki maktablar orqali ham olishlarini ta’minlash; maktablarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash; pedagogik kadrlarning malakasini oshirish.

Surxondaryo viloyatida 1972-yilgi qarorni amalga oshirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar majmuasi ishlab chiqildi. Birinchi navbatda, viloyat va tuman maorif bo‘limlari xodimlari, mahalla va qishloq fuqarolar yig‘ini vakillari ishtirokida 7–15 yoshli barcha o‘smirlarni ro‘yxatga olish ishi olib borildi. Bu ish ayniqsa olis qishloq joylarda — Boysun, Sariosiyo, Uzun, Sherobod, Denov tumanlarining tog‘ va tog‘oldi qishloqlarida — alohida zo‘r berib o‘tkazildi. Maktabga qatnamayotgan, sakkiz yillik majburiy ta’limni tugatib, davom etmagan yoshlarni qaytadan o‘qishga jalb etish ustida ish olib borildi.

Ikkinchi yo‘nalish — viloyatda yangi 10 yillik maktablarni qurish va mavjud 8 yillik maktablarni 10 yillik maktablarga aylantirish ishi bo‘ldi. To‘qqizinchi besh yillik reja (1971–1975) va o‘ninchi besh yillik reja (1976–1980) davrlarida viloyatda o‘nlab yangi maktab binolari qurib bitkazildi. Ayniqsa, qishloq joylarda — Sherobod, Sho‘rchi, Jarqo‘rg‘on, Qumqo‘rg‘on, Termiz, Denov, Sariosiyo tumanlarida — yangi tipdagi (uch qavatli, zamonaviy jihozlangan) maktablar paydo bo‘la boshladi.

Uchinchi yo‘nalish — viloyatda kasb-hunar ta’limi tizimini kengaytirish bo‘ldi. 1972-yilgi qarorga muvofiq yoshlar 10 yillik ta’limni nafaqat oddiy umumta’lim maktablarida, balki kasb-hunar bilim yurtlarida ham olishlari mumkin edi. Viloyatda paxtachilik, chorvachilik, qurilish, transport, savdo, xizmat ko‘rsatish sohalariga ixtisoslashgan kasb-hunar texnika bilim yurtlari (KHTBY/SPTU) tarmog‘i kengaytirildi. Bu muassasalarda yoshlar bir vaqtning o‘zida ham umumta’lim, ham kasbiy ta’lim olishardi.

Internat-maktablar tarmog‘i. Tog‘li va olis qishloq tumanlarda yashovchi bolalarni o‘rta ta’lim bilan qamrab olish maqsadida internat-maktablar tarmog‘i kengaytirildi. 1956-yildan boshlab SSSRda joriy etilgan internat-maktablar tizimi 70-yillarda viloyatda jadal rivojlandi: Boysun, Sariosiyo, Sherobod, Uzun, Termiz va boshqa tumanlarda yangi internat-maktablar ochildi. Ayniqsa, ko‘p bolali qishloq oilalaridan kelgan iqtidorli o‘quvchilar, yetim va qaramog‘idagi bolalar uchun maxsus internat-maktablar mavjud edi. Bu muassasalar viloyatdagi tog‘ va olis hududlardagi bolalarning to‘liq o‘rta ma’lumot olish imkoniyatlarini sezilarli kengaytirdi.

To‘rtinchi yo‘nalish — kechki va sirtqi (umumiy o‘rta ma’lumot) maktablar faoliyatining kengaytirilishi bo‘ldi. Sakkiz yillik ta’limni tugatib ishlashga ketgan, ammo to‘liq o‘rta ma’lumotga ega bo‘lmagan ishchi va xizmatchi yoshlarni o‘qitish maqsadida viloyat shaharlari va yirik qishloq xo‘jaligi punktlarida kechki maktablar tarmog‘i kengaytirildi. Bu maktablar 70–80-yillarda viloyatdagi 10 yillik ta’lim bilan qamrab olish ko‘rsatkichini oshirishda muhim rol o‘ynadi.

1972–1985-yillar oralig‘ida Surxondaryo viloyatida maktab tarmog‘i sezilarli darajada kengaydi. Sovet davlatining bu davrda xalq ta’limi sohasiga ajratayotgan mablag‘lari yildan-yilga ortib bordi va viloyat ham ushbu jarayondan o‘z ulushini olar edi. To‘qqizinchi (1971–1975), o‘ninchi (1976–1980) va o‘n birinchi (1981–1985) besh yillik rejalarning xalq ta’limiga oid vazifalari Surxondaryo viloyatida ham izchil amalga oshirildi.

Maktab tarmog‘i o‘sishining quyidagi asosiy yo‘nalishlari ko‘zga tashlanadi: birinchidan, viloyat markazi Termiz, Denov, Sherobod, Sho‘rchi, Boysun, Sariosiyo, Qumqo‘rg‘on, Jarqo‘rg‘on kabi shaharlarda yangi umumta’lim maktablari, ixtisoslashtirilgan rus tilini chuqur o‘rganadigan maktablar, fizika-matematika va aniq fanlar chuqurlashtirilgan sinflar ochildi. Ikkinchidan, qishloq joylarda 8 yillik maktablar bosqichma-bosqich 10 yillik maktablarga aylantirildi. Uchinchidan, viloyatning olis va aholi siyrak tumanlarida yangi internat-maktablar tashkil etildi.

Sovet davrida amaliyotga keng tatbiq etilgan ixtisoslashtirilgan maktablar tizimi viloyatda ham rivojlandi. Xususan, rus tilini chuqur o‘rganadigan maktablar tarmog‘i kengaytirildi. Mamlakat miqyosida 1980-yillar boshiga kelib rus tilini chuqur o‘rganish bilan shug‘ullanadigan 13 maxsus maktab-internat va 1959 ta umumta’lim maktablari ochilganligi haqida ma’lumotlar mavjud. Bunday maktablar Surxondaryo viloyatida ham, asosan Termiz va boshqa yirik shaharlarda, faoliyat ko‘rsatardi. 1975 va 1979-yillarda Toshkentda, 1983-yilning 20–21-mayida esa Samarqand shahrida rus tilini o‘qitishni yaxshilashga bag‘ishlangan Butunittifoq nazariy-ilmiy konferensiyalari o‘tkazilib, ularda viloyat o‘qituvchilari ham ishtirok etgan.

Pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi. 1972–1985-yillar Surxondaryo viloyati pedagogik kadrlar tayyorlash tizimida muhim o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Eski Termiz pedagogika bilim yurti bilan birga, viloyatda oliy pedagogika ta’limi muassasalari ham shakllana boshladi. Termiz davlat pedagogika instituti (keyinchalik Termiz davlat universiteti) viloyat uchun asosiy oliy pedagogika ta’limi markaziga aylandi. Mazkur institut har yili matematika, fizika, kimyo, biologiya, ona tili va adabiyot, tarix, chet tili, jismoniy tarbiya va boshqa yo‘nalishlarda yuzlab o‘qituvchilarni tayyorlab, viloyat maktablariga yo‘naltirib turardi.

Shu bilan birga, viloyat maktablari uchun pedagog kadrlar qo‘shni viloyatlardagi yetakchi oliy o‘quv yurtlari — Samarqand davlat universiteti, Buxoro davlat pedagogika instituti, Toshkent davlat universiteti va Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutidan ham yetkazib berildi. Mamlakat miqyosida pedagogika kadrlarini tayyorlashning yagona tartibga solingan tizimi 70-yillarda allaqachon shakllangan edi: 1962-yilda ToshDU qoshida birinchi marta pedagogika fanlari bo‘yicha ilmiy darajalar beruvchi Birlashgan Sovet tashkil etilgan, 1952-yildan

boshlab o‘qituvchilar institutlari pedagogika institutlariga aylantirilgan, 1953-yildan pedbilim yurtlari o‘rta maktab negizida ishlaydigan bo‘lgan edi. Bu tizim 70–80-yillarda samarali ishlab, Surxondaryo viloyatining ham pedagogik kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini ta’minlashda muhim rol o‘ynadi.

70–80-yillarning o‘rtalariga kelib viloyat maktablarida ishlovchi o‘qituvchilarning aksariyat qismi oliy yoki to‘liq o‘rta maxsus pedagogik ma’lumotga ega edi. Bu — urushdan keyingi davrning (1945–1946-o‘quv yilida 2682 o‘qituvchidan atigi 71 nafari oliy ma’lumotli edi) o‘sha davriga nisbatan tubdan farq qiluvchi sifat o‘zgarish edi. Oliy ma’lumotli pedagoglar ulushi 1985-yilga kelib viloyat bo‘yicha 70–75 foizga yetdi. Bu, shubhasiz, viloyatda ta’lim sifatining yaxshilanishida muhim omil bo‘ldi.

Pedagog kadrlarning ijtimoiy-moddiy ahvoli ham 70–80-yillarda urushdan keyingi davrga nisbatan sezilarli yaxshilangan edi. O‘qituvchilar oylik maoshlari muntazam ravishda ko‘tarilib, qishloq joylarida ishlaydigan pedagoglarga turli imtiyozlar (yer uchastkasi, yoqilg‘i bilan ta’minlash, uy-joy navbati bo‘yicha imtiyoz) berilardi. Shu bilan birga, jamiyatda o‘qituvchi kasbining ijtimoiy nufuzi yuqori darajada saqlanardi: maktab direktori, viloyatda hurmatli o‘qituvchilar tuman va viloyat ijtimoiy hayotida faol o‘rin egallardi.

70–80-yillardagi umumiy o‘rta majburiy ta’lim siyosatining yutuqlari bilan birga bir qator jiddiy ziddiyatlari va salbiy oqibatlari ham yuzaga keldi. Surxondaryo viloyati misolida bu muammolarni quyidagi yo‘nalishlarda ko‘rib chiqish mumkin.

Birinchi muammo — paxta yig‘im-terimiga o‘quvchilarning ommaviy jalb etilishi. 70–80-yillarda Surxondaryo viloyati O‘zbekistondagi yetakchi paxtachilik mintaqalaridan biriga aylangan edi. Yillik paxta yig‘im-terim mavsumi (sentyabr–oktyabr–noyabr oylari) viloyat ta’limi uchun jiddiy sinov davri bo‘lardi. Maktab o‘quvchilari, asosan 8–10-sinflar, shuningdek, o‘qituvchilarning katta qismi 1,5–3 oy davomida paxta dalalariga jalb etilardi. Bu davrda darslar to‘xtatilar yoki nominal ravishda o‘tkazilardi. Adabiyotlarda qayd etilishicha, o‘quv yilining 3–4 oyi mazkur majburiy tadbirlar bilan band bo‘lib, bu o‘zbek o‘quvchisini jahon standartlaridan ortda qoldirar va zamonaviy fan sohalarini o‘zlashtirishga imkon bermay qo‘yardi.

Surxondaryo viloyatida paxta terimiga bolalar mehnatining keng qo‘llanilishi viloyat ta’limining muhim muammosi edi. Maktab direktorlari va tuman maorif bo‘limlari bir tomondan paxta planini bajarish bo‘yicha viloyat va respublika rahbariyatining qattiq talablariga duch kelishar, ikkinchi tomondan o‘quvchilar va o‘qituvchilarning sog‘lig‘ini, ta’lim sifatini saqlash zaruriyatini his etishardi. Bu ziddiyat tizimli xarakterga ega bo‘lib, 70–80-yillar davomida hal etilmagan holda

davom etdi va faqat O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin ushbu amaliyot to‘xtatildi.

Ikkinchi muammo — ta’limning mafkuralashtirilishi. 70–80-yillarda umumiy o‘rta majburiy ta’lim mazmunan kuchli mafkuralashtirilgan edi. O‘quv dasturlarining katta qismi marksizm-leninizm asoslari, KPSS tarixi, partiya hujjatlari va sovet g‘oyaviyligini singdirishga yo‘naltirilgan edi. O‘zbek xalqining milliy tarixi, madaniyati, urf-odatlari, jadidchilik harakati, mustaqillik uchun kurashgan ma’rifatparvarlar to‘g‘risida ma’lumotlar deyarli berilmasdi yoki bir tomonlama, salbiy talqinda yoritilardi. Tarix darslarida "sovet xalqi" tushunchasi ustun bo‘lib, mahalliy xalqlarning milliy o‘ziga xosligi ikkinchi darajaga tushirilgan edi. Bu hol Surxondaryo viloyatining ko‘p qatlamli, qadimiy tarixiy o‘tmishga ega aholisi uchun ayniqsa sezilarli muammo edi: viloyatning Termiz, Boysun, Sherobod, Denov hududlarining buyuk tarixi va madaniyati maktab dasturlarida yetarli aks ettirilmas edi.

Uchinchi muammo — rus tilining ustuvor mavqei va milliy tilning ikkinchi darajaga tushirilishi. 70–80-yillarda butun mamlakat bo‘yicha rus tili "millatlararo muloqot tili" sifatida g‘oyaviy va amaliy jihatdan kuchli mavqega ko‘tarildi. Maktabdan tortib oliy o‘quv yurtlariga qadar mahalliy millat vakillariga rus tilini o‘rganish majburiyati yuklatildi. Maktablar, oliy va o‘rta-maxsus o‘quv yurtlaridagi barcha binolar, xonalar va yotoqxonalarda asosan rus tilida tashviqot va targ‘ibot ko‘rgazma qurollari, shiorlar va chaqiriqlar joylashtirilardi. Surxondaryo viloyatining o‘zbek tilli aholisi katta ko‘pchilikni tashkil etishiga qaramay, viloyatda rus tilini chuqur o‘rganadigan maxsus maktablar tarmog‘i kengaytirildi, ba’zi fanlar bo‘yicha eng yaxshi darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari rus tilida edi. O‘zbek tilida o‘qitiladigan maktablarning ko‘pchiligida o‘quv-uslubiy adabiyotlar tanqisligi sezilardi.

To‘rtinchi muammo — ta’limning kvantitativ ko‘rsatkichlariga e’tibor. 70–80-yillarda sovet xalq ta’limi tizimi son ko‘rsatkichlariga (maktablar soni, o‘quvchilar soni, o‘qituvchilar soni, o‘zlashtirish foizi) g‘oyat katta e’tibor qaratardi. Bu hol amaliyotda "qog‘ozda yutuq" ko‘rinishidagi rasmiyatchilikka olib keldi. Maktab direktorlari va o‘qituvchilar yuqori o‘zlashtirish foizini ko‘rsatish uchun zaif o‘qiydigan o‘quvchilarga ham qoniqarli baholar qo‘yishga, sinfdan-sinfga o‘tkazishga majbur bo‘lar edi. Natijada 1985-yilga kelib maktab o‘quvchilarining o‘quv rejasidagi soatlarini o‘zlashtira olmasligi odatiy hol bo‘lib qoldi. Bu — paxta yig‘im-terimiga jalb etilish bilan birga viloyat ta’lim sifatining haqiqiy darajasini pasaytirgan asosiy omillardan biri bo‘ldi.

Shu bilan birga, viloyat ta’lim tizimining ushbu davrdagi yutuqlarini ham e’tirof etish lozim. Birinchidan, viloyatda 10 yillik majburiy ta’lim bilan qamrab olish

darajasi sezilarli kengaydi. 1985-yilga kelib viloyatdagi 15–17 yoshli yoshlarning aksariyat qismi yo umumta’lim maktablarida, yo kasb-hunar texnika bilim yurtlarida o‘qiyotgan, yoki kechki maktablarda ta’lim olayotgan edi. Aholining umumiy savodxonlik darajasi tarixan eng yuqori ko‘rsatkichlarga yetdi.

Ikkinchidan, viloyatning maktab tarmog‘i sifat jihatdan tubdan o‘zgardi: zamonaviy uch qavatli, kabinet tizimi yo‘lga qo‘yilgan, ko‘rgazma qurollari, kichik laboratoriya jihozlari bilan ta’minlangan maktablar paydo bo‘ldi. Bu maktablar viloyatning katta qismida mustaqillik davrida ham (ya’ni 1990-yillar va undan keyin) ta’limning asosiy bazasini tashkil etib keldi.

Uchinchidan, pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi shakllandi. Termiz davlat pedagogika instituti viloyat uchun asosiy oliy pedagogika ta’limi markaziga aylandi va minglab malakali o‘qituvchilar tayyorlab berdi.

To‘rtinchidan, viloyatda o‘qituvchi kasbining ijtimoiy nufuzi yuqori darajada saqlandi. Bu — keyinchalik mustaqillik davrida xalq ta’limi sohasini saqlash va rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etgan ma’naviy zaxira bo‘ldi.

XULOSA

Birinchidan, 1972-yilgi SSSR Vazirlar Soveti va KPSS Markaziy Qo‘mitasining "Yoshlarning umumiy o‘rta ma’lumotga o‘tishini yakunlash va umumta’lim maktabini yanada rivojlantirish to‘g‘risida"gi qarori Surxondaryo viloyati xalq ta’limi tarixida sifat o‘zgarishlar davrini boshlab berdi. Mazkur qaror viloyatda 10 yillik majburiy ta’limga bosqichma-bosqich o‘tish, maktab tarmog‘ini kengaytirish va pedagog kadrlar bilan ta’minlash yo‘nalishida keng ko‘lamli vazifalarni belgilab berdi.

Ikkinchidan, 1972–1985-yillar oralig‘ida viloyatda yetti, sakkiz va 10 yillik maktablar tarmog‘i sezilarli kengaydi, yangi tipdagi zamonaviy maktab binolari qurib bitkazildi, kasb-hunar texnika bilim yurtlari, internat-maktablar va kechki maktablar tarmog‘i rivojlantirildi. Bu jarayon viloyatning barcha tumanlarini, jumladan, olis tog‘ qishloqlarini ham ta’lim xizmatlari bilan qamrab olish imkonini berdi.

Uchinchidan, viloyat pedagog kadrlarining sifat tarkibi tubdan o‘zgardi. Termiz davlat pedagogika institutining tashkil etilishi va faoliyat ko‘rsatishi viloyatni asosan o‘z hisobidan malakali o‘qituvchilar bilan ta’minlash imkoniyatini yaratdi. 1985-yilga kelib viloyat maktablarida ishlaydigan o‘qituvchilarning katta qismi oliy yoki to‘liq o‘rta maxsus pedagogik ma’lumotga ega edi.

To‘rtinchidan, 10 yillik majburiy ta’limning joriy etilishi viloyat aholisining umumiy savodxonlik va madaniy darajasining sezilarli oshishiga olib keldi. Yoshlarning aksariyat qismi to‘liq o‘rta ma’lumot bilan qamrab olindi, qishloq qizlari uchun ham bu ta’lim darajasi standart ko‘rsatkichga aylandi.

Beshinchidan, shu bilan birga, 1972–1985-yillar viloyat xalq ta’limi rivojining ichki ziddiyatlari kuchaygan davr ham bo‘ldi. Paxta yig‘im-terimi mavsumida o‘quvchilarning ommaviy jalb etilishi, ta’limning kuchli mafkuralashtirilishi, milliy madaniyat va tilning ikkinchi darajaga tushirilishi, son ko‘rsatkichlarini qog‘ozda ko‘rsatishga e’tibor — bu omillar haqiqiy ta’lim sifatining sezilarli pasayishiga olib keldi va keyinchalik mustaqillik davrida ta’lim islohotlarining zaruratini taqozo etgan jiddiy muammolarga aylandi.

Oltinchidan, 1972–1985-yillardagi sovet ta’lim modelining tajribasi keyingi davrlar — mustaqillik arafasidagi va mustaqillik davridagi xalq ta’limi rivoji uchun ham ijobiy, ham salbiy o‘rnaklar qoldirdi. Maktab tarmog‘i, pedagogik kadrlar zaxirasi, infratuzilma — bular keyingi avlodlar uchun saqlanib qolgan ijobiy meros bo‘lsa, ta’limning mafkuralashtirilishi, o‘quvchilarni majburiy mehnatga jalb etish kabi salbiy amaliyotlar bartaraf etilishi lozim bo‘lgan illatlar bo‘lib qoldi.

Mazkur mavzu kelgusida Surxondaryo viloyati davlat arxivi materiallari, tuman va aniq maktablar miqyosidagi hujjatlar asosida yanada chuqurroq tadqiq etilishi, davr guvohlari — qariya o‘qituvchilarning xotiralari yozib olinishi, har bir tuman bo‘yicha statistik dinamika tiklanishi, viloyat ta’limining etnomadaniy va lingvistik tomonlari batafsil yoritilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Surxondaryo viloyati / O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. — Toshkent: O‘zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. — 8-jild.
2. Tursunov S.N. Surxondaryo tarixini o‘rganish. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi meros nashriyoti, 1999. — 248 b.
3. Tursunov S.N., Qobilov E., Pardayev T., Murtozayev B. Surxondaryo tarix ko‘zgusida. — Toshkent: Sharq, 2001. — 312 b.
4. Murtazoyeva R.H. O‘zbekistonda ijtimoiy-madaniy hayot (XX asr): tarixiy tahlil. — Toshkent: O‘zbekiston, 2009. — 312 b.
5. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar): akademik litsey va kasb-hunar kollejlari 1-bosqich o‘quvchilari uchun darslik / mas’ul muharrir: Q. Rajabov. — Toshkent: Sharq, 2010. — 416 b.
6. Sodiqov X. va boshq. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). — Toshkent: O‘qituvchi, 2019. — 480 b.
7. Karimov O. XX asrning 70–80-yillarida O‘zbekiston xalq ta’limi tizimida pedagog kadrlar masalasi // FTAI. — 2022. — Jild 3, Nashr 4. — B. 89–96.
8. Joldasov O. Sovet ta’lim tizimi: tarix va tahlil // Oyina jurnali. — 2023. — № 4. — B. 15–22.

9. Ergashev I. Janubiy O‘zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash tarixi (XX asrning ikkinchi yarmi) // Oriental Journal of History, Politics and Law. — 2024. — Vol. 4, Issue 6. — P. 70–75.
10. Bobomurodov O., Yo‘ldoshev R. Surxondaryo viloyati tarixi: ma’muriy tuzilish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish. — Termiz: Surxon-nashr, 2018. — 196 b.
11. SSSR KPSS MQ va Vazirlar Sovetining 1972-yil 20-iyundagi "Yoshlarning umumiy o‘rta ma’lumotga o‘tishini yakunlash va umumta’lim maktabini yanada rivojlantirish to‘g‘risida"gi qarori // SSSR Vazirlar Soveti qarorlari to‘plami. — 1972. — № 14. — 79-modda.
12. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, R-1-fond (Viloyat xalq maorifi bo‘limi), 1-ro‘yxat, 1972–1985-yillarga oid hujjatlar.
13. O‘zbekistonda paxta yetishtirish va maktab o‘quvchilarining unga jalb etilishi muammosi // Oxshamzoda L. "Cotton harvesting" tadqiqotlari. — 2025.

MA’LUMOTLARNI YO‘QOTISHLARSIZ XAVFSIZ SIQISH UCHUN 3D XAOTIK AKSLANTIRISHLAR

Yo‘ldashboyev Shahzod Rashid o‘g‘li
Urganch davlat universiteti magistranti,
Maxmudjonov Orifjon Maxmudjon o‘g‘li
Urganch davlat universiteti magistranti,

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada WAM 3D xaotik akslantirishi hamda Huffman va LZW algoritmlari asosida matnli ma’lumotlarni xavfsiz siqish usuli tadqiq etiladi. Tizim 10^165 gacha bo‘lgan keng kalitlar fazosi orqali kiberhujumlardan ishonchli himoyani ta’minlaydi. Tajribalar hosil qilingan ketma-ketliklarning barcha NIST testlaridan o‘tganini va entropiya ko‘rsatkichi 7.9993 ga tengligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *3 o‘lchamli xaotik akslantirishlar, WAM 3D diskret xaritasi, shifrlash, xaos nazariyasi, Huffman kodlash, LZW algoritmi, NIST testlari.*

3D ХАОТИЧЕСКИЕ ОТОБРАЖЕНИЯ ДЛЯ БЕЗОПАСНОГО СЖАТИЯ ДАННЫХ БЕЗ ПОТЕРЬ

Юлдашбоев Шахзод Рашидович
магистрант Ургенчского государственного университета
Махмуджонов Орифжон Махмуджонович
магистрант Ургенчского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется интегрированный метод безопасного сжатия текстовых данных с использованием хаотической карты WAM 3D и алгоритмов Хаффмана и LZW. Система обеспечивает защиту от атак «грубой силы» благодаря пространству ключей 10^165. Результаты подтверждают успешное прохождение тестов NIST и достижение информационной энтропии уровня 7.9993.

Ключевые слова: *Трехмерные хаотические отображения, WAM 3D, шифрование, теория хаоса, кодирование Хаффмана, алгоритм LZW, тесты NIST.*

3D CHAOTIC MAPS FOR SECURE LOSSLESS DATA COMPRESSION

Shakhzod Yuldashboyev
Master's student at Urgench State University
Orifjon Maxmudjonov
Master's student at Urgench State University

ABSTRACT

This article presents an integrated method for secure, lossless text compression using the WAM 3D discrete chaotic map alongside Huffman and LZW algorithms. The system ensures robust protection against brute-force attacks with a key space of 10^165. Results show that the sequences pass all NIST tests, achieving an ideal information entropy of 7.9993.

Keywords. *3D chaotic mappings, WAM 3D discrete map, encryption, chaos theory, Huffman coding, LZW algorithm, NIST tests.*

KIRISH

Hozirgi raqamli davrda raqamli ma'lumotlar, ayniqsa matnli va multimedia fayllari hajmining geometrik progressiya bilan ortishi aloqa kanallarining o'tkazish qobiliyati va saqlash resurslariga bo'lgan ehtiyojni keskin kuchaytirmoqda. An'anaviy shifrlash algoritmlari (masalan, AES va DES) ma'lumotlarni himoya qilishda samarali bo'lsa-da, ular yuqori redundantlikka (ortiqchalik) ega bo'lgan katta hajmli fayllarni qayta ishlashda resurslarni ko'p iste'mol qiladi va uzatishda kechikishlarni yuzaga keltiradi. Shu sababli, cheklangan tarmoq kengligi sharoitida ma'lumotlarni bir vaqtning o'zida ham samarali siqish (compression), ham xavfsiz shifrlash (encryption) imkonini beruvchi integrallashgan yondashuvlarni ishlab chiqish zamonaviy axborot texnologiyalarining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ushbu muammolarni hal qilishda uch o'lchamli (3D) xaotik akslantirishlar nazariyasi o'zining boshlang'ich qiymatlarga o'ta sezgirligi, deterministik tasodifiyligi va murakkab dinamik trayektoriyalari bilan yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Mazkur tadqiqotda 3D xaotik akslantirishlar yordamida matnli fayllarning hajmini yo'qotishlarsiz (lossless) kichraytirish va ularning konfidensialligini ta'minlash algoritmlari tahlil qilinadi, bu esa ma'lumotlarni xavfsiz va resurs-tejamkor usulda uzatish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Xaotik tizimlarning axborotni himoya qilish va siqishdagi o‘rni so‘nggi yillarda ko‘plab tadqiqotlar markazida bo‘lib kelmoqda. Dastlabki ilmiy izlanishlarda asosan Logistic va Tent kabi bir o‘lchamli (1D) va ikki o‘lchamli (2D) xaotik akslantirishlar qo‘llanilgan. Biroq, 1D tizimlar o‘zining sodda tuzilishi va kalitlar fazosining cheklanganligi sababli kiberhujumlarga, xususan, "brute-force" (to‘liq saralash) hujumlariga nisbatan zaif ekanligi isbotlangan. Shu sababli, zamonaviy tadqiqotchilar murakkab dinamik trayektoriyaga va yuqori entropiyaga ega bo‘lgan uch o‘lchamli (3D) va undan yuqori tartibli giperxaotik tizimlarga e’tibor qaratmoqdalar[1].

Ilmiy adabiyotlarda ma’lumotlarni siqish va shifrlashni integratsiyalash bo‘yicha bir necha asosiy yo‘nalishlar mavjud. Masalan, Liu va uning hamkasblari (2024) o‘z ishlarida giperxaotik tizimni Compressed Sensing (CS) texnologiyasi bilan birlashtirib, tasvirlarni bir vaqtning o‘zida ham siqish, ham himoya qilish metodikasini taklif etganlar. Shuningdek, Haddad (2025) va Gong (2018) kabi tadqiqotchilar Zigzag skanerlash texnikasi va 3D fraktal xaotik tizimlardan foydalanib, piksellar o‘rnini samarali chalkashtirish (permutation) orqali ma’lumotlar redundantligini kamaytirishga erishganlar.

Shu bilan birga, ko‘plab tadqiqotlarda CS texnologiyasining asosiy afzalligi shundaki, u tasvirni to‘liq tiklash uchun barcha piksellarni emas, balki uning siyrak ifodasini ifodalovchi kam sonli o‘lchov koeffitsiyentlarini saqlashga imkon beradi. Agar ushbu o‘lchov jarayoni oddiy tasodifiy matritsa orqali emas, balki xaotik ketma-ketliklar asosida shakllantirilsa, siqish jarayonining o‘zi kriptografik himoya vazifasini ham bajaradi. Bunda o‘lchov matritsasining elementlari xaotik tizim parametrlariga, boshlang‘ich shartlarga va iteratsiya soniga bog‘liq bo‘ladi. Natijada ruxsatsiz foydalanuvchi tasvirning asl holatini tiklash uchun nafaqat siqilgan ma’lumotlarga, balki xaotik tizimning aniq matematik modeli, parametrlar to‘plami va boshlang‘ich qiymatlariga ham ega bo‘lishi kerak. Bu holat siqilgan his qilish asosidagi qo‘shma shifrlash tizimlarini oddiy transformatsion siqish usullariga nisbatan xavfsizroq qiladi. Ayniqsa, DWT yoki DCT kabi klassik siqish usullari bilan CS texnologiyasini birlashtirish orqali tasvirning muhim chastotaviy komponentlari ajratib olinadi, ortiqcha ma’lumotlar kamaytiriladi va qolgan koeffitsiyentlar xaotik permutatsiya hamda diffuziya bosqichlari orqali shifrlanadi. Bunday yondashuvda siqish koeffitsiyenti, tiklash sifati, hisoblash murakkabligi va xavfsizlik darajasi o‘rtasidagi muvozanat asosiy mezon sifatida qaraladi[2].

Adabiyotlarda uchraydigan yana bir muhim yo‘nalish — bu tasvirni bloklarga bo‘lish, har bir blokning statistik xususiyatlarini aniqlash va xaotik tizimlar yordamida adaptiv shifrlashni amalga oshirishdir. An’anaviy algoritmlarda barcha

bloklarga bir xil ishlov berilishi natijasida ba’zi hollarda shifrlangan tasvirda statistik izlar saqlanib qolishi mumkin. Adaptiv yondashuvda esa bloklarning entropiyasi, energiyasi, yorqinlik darajasi yoki tekstura murakkabligi hisobga olinadi. Masalan, yuqori detalli bloklar kuchli diffuziya bilan, silliq fon qismlari esa kuchli permutatsiya bilan qayta ishlanishi mumkin. Bu usul tasvirning lokal xususiyatlariga moslashgan holda ishlagani uchun xavfsizlikni oshiradi va ortiqcha hisoblash xarajatlarini kamaytiradi. 3D va giperxaotik tizimlar bunday adaptiv sxemalar uchun ayniqsa qulay hisoblanadi, chunki ular bir vaqtning o‘zida bir nechta mustaqilga yaqin xaotik ketma-ketliklarni hosil qila oladi. Ushbu ketma-ketliklarning biri bloklar tartibini aralashtirishga, ikkinchisi piksel qiymatlarini o‘zgartirishga, uchinchisi esa kalitga bog‘liq transformatsiya parametrlarini tanlashga xizmat qilishi mumkin. Natijada shifrlash jarayoni ko‘p bosqichli va murakkab xarakterga ega bo‘ladi[3].

Giperxaotik tizimlarning ustunligi ularning kamida ikki yoki undan ortiq musbat Lyapunov eksponentlariga ega bo‘lishi bilan izohlanadi. Bu esa tizim traektoriyasining oddiy xaotik tizimlarga qaraganda tezroq ajralishini va bashorat qilish imkoniyatining yanada pasayishini anglatadi. Tasvir kriptografiyasida bunday xususiyat juda muhim, chunki shifrlash algoritmi kalitdagi juda kichik o‘zgarishga ham butunlay boshqa natija berishi kerak. Agar boshlang‘ich qiymatning 10^-14 darajadagi farqi shifrlangan tasvirni tubdan o‘zgartirsa, bu kalit sezgirligi yuqori ekanini ko‘rsatadi. Shu sababli so‘nggi tadqiqotlarda Lorenz, Chen, Lü, Rossler va ularning modifikatsiyalangan giperxaotik variantlari keng qo‘llanmoqda. Bundan tashqari, sinus, cosine, exponential, logistic va tent komponentlarini birlashtirgan yangi aralash xaotik xaritalar ham taklif qilinmoqda. Bunday kombinatsion modellar klassik xaritalardagi cheklangan xaotik oraliq, past murakkablik va davriylik kabi kamchiliklarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Tasvirlarni shifrlashda xavfsizlik darajasini baholash uchun faqat algoritmning nazariy murakkabligini ko‘rsatish yetarli emas. Amaliy tahlilda kalitlar fazosi, kalit sezgirligi, gistogramma tahlili, korrelyatsiya koeffitsiyenti, axborot entropiyasi, NPCR, UACI, shovqinga chidamlilik va kesilgan tasvirni tiklash imkoniyati kabi mezonlar qo‘llanadi. Shifrlangan tasvirning gistogrammasi imkon qadar tekis taqsimlangan bo‘lishi kerak, chunki tekis taqsimot tajovuzkorning piksel chastotalari asosida asl tasvir haqida xulosa chiqarishini qiyinlashtiradi. Korrelyatsiya tahlilida esa asl tasvirda qo‘shni piksellar orasida kuchli bog‘liqlik mavjud bo‘lsa, shifrlangan tasvirda bu bog‘liqlik nolga yaqinlashishi lozim. Axborot entropiyasining 8 ga yaqin bo‘lishi 8 bitli tasvirlarda piksel qiymatlari tasodifiyga yaqin taqsimlanganini bildiradi. NPCR ko‘rsatkichi tasvirdagi bitta piksel o‘zgarishi shifrlangan natijaning qancha foiziga ta’sir qilishini ko‘rsatsa, UACI o‘rtacha intensivlik o‘zgarishini

ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkichlarning yuqori bo‘lishi algoritmning differensial hujumlarga bardoshli ekanini ko‘rsatadi[4].

Siqish va shifrlashni birlashtirgan tizimlarda yana bir muhim masala — tiklangan tasvir sifati va xavfsizlik o‘rtasidagi muvozanatdir. Kuchli siqish tasvir hajmini sezilarli kamaytiradi, biroq tiklash bosqichida sifat yo‘qotilishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, past siqish darajasi yuqori sifatni saqlaydi, ammo uzatish va saqlash xarajatlarini kamaytirish imkonini cheklaydi. Shuning uchun adabiyotlarda PSNR, SSIM, MSE va CR kabi ko‘rsatkichlar keng qo‘llanadi. PSNR qiymatining yuqori bo‘lishi tiklangan tasvirning asl tasvirga yaqinligini bildiradi, SSIM esa strukturaviy o‘xshashlikni baholaydi. CR siqish darajasini ifodalaydi. Zamonaviy modellarda ushbu mezonlar xavfsizlik indikatorlari bilan birgalikda tahlil qilinadi. Ya’ni algoritm faqat tez yoki faqat xavfsiz bo‘lishi emas, balki real amaliy muhitda sifat, tezlik, xotira sarfi va himoya darajasi bo‘yicha optimal natija berishi kerak.

Bundan tashqari, so‘nggi yillarda sun’iy intellekt va chuqur o‘rganish texnologiyalarini xaotik shifrlash tizimlari bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan tadqiqotlar ham ko‘paymoqda. Neyron tarmoqlar yordamida tasvirning muhim sohalarini aniqlash, siqish koeffitsiyentlarini adaptiv tanlash yoki xaotik tizim parametrlarini optimallashtirish mumkin. Masalan, tibbiy tasvirlarda diagnostik ahamiyatga ega bo‘lgan sohalar kamroq yo‘qotish bilan saqlanib, fon yoki kam ahamiyatli qismlar kuchliroq siqilishi mumkin. Masofaviy zondlash tasvirlarida esa obyektlar chegarasi, yo‘l tarmoqlari, binolar yoki tabiiy resurslarga oid muhim hududlar alohida himoya qilinadi. Bu yondashuv tasvirni bir xil darajada qayta ishlash o‘rniga, uning semantik mazmuniga mos kriptografik va kompression ishlov berishga imkon beradi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xaotik tizimlar asosidagi siqish-shifrlash algoritmlari tasvir xavfsizligini ta’minlashda istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. 1D xaotik akslantirishlar soddaligi sababli dastlabki bosqichda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, zamonaviy xavfsizlik talablariga javob berish uchun 2D, 3D va giperxaotik tizimlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. CS, DWT, DCT, zigzag skanerlash, fraktal xaos, adaptiv blokli ishlov berish va xeshga asoslangan kalit generatsiyasi kabi usullarni birlashtirish orqali yuqori xavfsizlikka, samarali siqishga va sifatli tiklash natijalariga erishish mumkin. Shu bilan birga, ushbu sohada hali hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar ham mavjud. Jumladan, algoritmlarning real vaqt rejimida ishlash tezligi, apparat qurilmalarga mosligi, energiya sarfi, kalit almashinuvi xavfsizligi va standart kriptografik tahlillardan o‘tkazilishi dolzarb vazifalar qatoriga kiradi. Kelgusida xaotik tizimlar, siqilgan his qilish va sun’iy intellektni integratsiyalashgan holda

ishlab chiqiladigan modellar tibbiyot, biometrika, harbiy aloqa, IoT qurilmalari va bulutli tasvir saqlash tizimlari uchun yanada ishonchli va samarali yechimlar yaratishga xizmat qiladi[5].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqot metodologiyasi uch o‘lchamli xaotik akslantirishlar va matnli ma’lumotlarni yo‘qotishlarsiz siqish (lossless compression) algoritmlarini integratsiyalashga asoslangan. Jarayon quyidagi ketma-ketlikdagi bosqichlardan iborat (1-rasm):

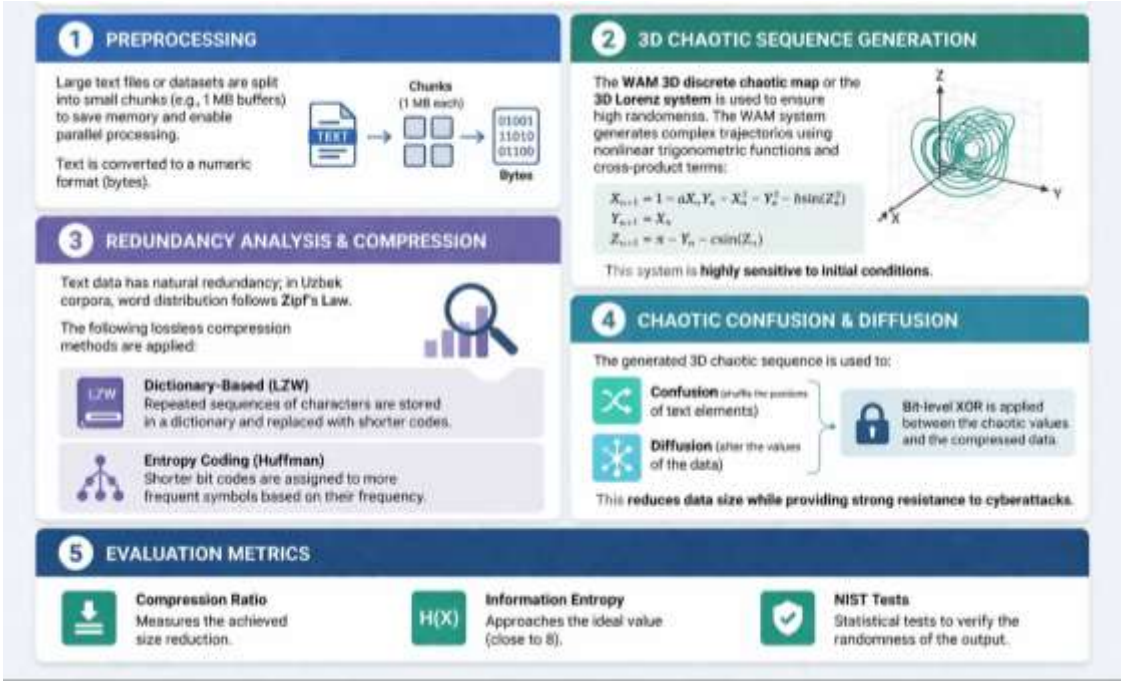

1-Rasm. uch o‘lchamli xaotik akslantirishlar va matnli ma’lumotlarni yo‘qotishlarsiz siqish (lossless compression) jarayoni bosqichlari.

1. Ma’lumotlarga dastlabki ishlov berish (Preprocessing): Ushbu bosqichda matndagi simvollar raqamli ko‘rinishga (baytlarga) o‘tkaziladi.

2. 3D xaotik ketma-ketlikni shakllantirish: WAM tizimi nochiziqli trigonometrik funksiyalar va o‘zaro ko‘paytma hadlari (xy,$x2$,$y2$,$z2$) yordamida murakkab trayektoriyalarni hosil qiladi:

$$x_{n+1} = 1 - ax_n y_n - x_{n_2} - y_{n_2} - bsin(z_{n_2})$$

$$y_{n+1} = x_n$$

$$z_{n+1} = \pi - y_n - csin(z_n)$$

Bu tizim boshlang‘ich qiymatlarga o‘ta sezgirligi bilan ajralib turadi.

3. Redundanlikni tahlil qilish va siqish: Matnli ma’lumotlar o‘ziga xos tabiiy redundantlikka (ortiqchalik) ega bo‘lib, o‘zbek tili korpuslarida so‘zlarning taqsimlanishi Zipf qonuniyatiga bo‘ysunadi.

4. Xaotik chalkashtirish va diffuziya: Hosil qilingan 3D xaotik ketma-ketlik matn elementlarining o‘rnini almashtirish (confusion) va ularning qiymatlarini o‘zgartirish (diffusion) uchun ishlatiladi.

5. Natijalarni baholash mezonlari: Algoritmning samaradorligi siqish koeffitsiyenti (Compression Ratio), axborot entropiyasi (ideal qiymat 8 ga yaqinligi) va NIST testlari orqali tekshiriladi.

Ushbu metodologiya matnli fayllarni ham hajmiy jihatdan optimallashtirish, ham yuqori darajadagi konfidensiallikni ta’minlash imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Xaotik tizimning dinamik xususiyatlari. Tizimning xaotik ekanligini tasdiqlash uchun Lyaponov koeffitsiyenti (LE) hisolandi. WAM 3D diskret xaotik xaritasi uchun olingan natijalar kamida bitta musbat LE (LE1 = 0.0193) mavjudligini ko‘rsatdi, bu tizimning boshlang‘ich qiymatlarga o‘ta sezgirligini va aperiodik ekanligini isbotlaydi. Shuningdek, 0-1 testi natijalari (K qiymati 1 ga yaqinligi: Kx = 0.9958) tizimning deterministik xaotik tabiatini yana bir bor tasdiqladi.

NIST tasodifiylik testlari. Hosil qilingan xaotik ketma-ketliklarning kriptografik talablarga javob berishi NIST SP 800-22 test paketi yordamida tekshirildi. Frequency, Runs, FFT va Non-overlapping Template kabi barcha 15 ta testdan muvaffaqiyatli o‘tildi (p-value > 0.01), bu ketma-ketliklarning yuqori darajadagi tasodifiylikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

Siqish samaradorligi (Compression Performance). Matnli fayllarni siqishda lug‘atga asoslangan LZW va entropiya asosidagi Huffman kodlash usullari qo‘llanilganida, ma’lumotlarning yo‘qotishlarsiz (lossless) qayta tiklanishi ta’minlandi.

XULOSA

Uch o‘lchamli (3D) xaotik akslantirishlar nazariyasi matnli ma’lumotlarni xavfsiz shifrlash va samarali siqish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. WAM 3D va Lorenz tizimlari o‘zining yuqori dinamik murakkabligi hamda boshlang‘ich qiymatlarga sezgirligi bilan an’anaviy usullardan ustundir. Hosil qilingan ketma-ketliklar NIST SP 800-22 testlaridan muvaffaqiyatli o‘tib, kriptografik yaroqliligini tasdiqladi. Tizim 10^{165} gacha bo‘lgan keng kalitlar fazosi hamda yuqori NPCR va UACI ko‘rsatkichlari orqali kiberhujumlardan ishonchli himoyani ta’minlaydi. Huffman va LZW algoritmlarining xaotik tartiblash bilan integratsiyasi ma’lumotlar hajmini sifatini yo‘qotmasdan sezilarli darajada kichraytirishga va aloqa kanallaridagi yuklamani kamaytirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdul-Kareem, A. A., & Al-Jawher, W. A. M. (2023). WAM 3D Discrete Chaotic Map for Secure Communication Applications. *International Journal of Innovative Computing* , 13(1-2), 45-54.
2. Ali, N. A., Rahma, A. M. S., & Shaker, S. H. (2023). 3D Content Encryption Using Multi-Level Chaotic Maps. *Iraqi Journal of Science* , 64(5), 2521–2532.
3. S. G. Matlatipov, J. Rajabov, E. Kuriyozov, and M. Aripov, “UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language,” in Proc. 3rd Annu. Meeting Special Interest Group Under-resourced Lang. @ LREC-COLING 2024, 2024, pp. 394–403.
4. K. Madatov, S. Matlatipov, and M. Aripov, “Uzbek text’s correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus,” *arXiv preprint arXiv:2303.00465*, 2023.
5. B. Kutlimuratova, E. Kuriyozov, and M. Tillaeva, “Teaching English as a foreign language for primary school children: Literature review,” Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, pp. 161–171, 2022.

IKKI O‘LCHAMLI XAOTIK AKSLANTIRISHLAR ASOSIDA TASVIRLARNI XAVFSIZ SIQISH VA SHIFRLASH TEXNOLOGIYALARI

Maxmudjonov Orifjon Maxmudjon o‘g‘li
Urganch davlat univesiteti magistranti
orifjonmaxmudjonov72@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ikki o‘lchamli (2D) xaotik akslantirishlarning nazariy asoslari va ularning raqamli tasvirlarni siqish hamda shifrlashdagi istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 2D xaotik tizimlarning (masalan, 2D-ELSCM, 2D-SQSM) 1D tizimlarga nisbatan ustunligi, xususan, kengroq kalitlar fazosi va yuqori Lyapunov eksponenti (8.3175 gacha) isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: *2D xaotik akslantirishlar, Lyapunov eksponenti, tasvirni siqish, kvant xavfsizligi, entropiya, DWT*

АННОТАЦИЯ

Данная статья анализирует теоретические основы двумерных (2D) хаотических отображений и их применение в сжатии и шифровании изображений. Показано, что 2D хаотические системы (например, 2D-ELSCM, 2D-SQSM) превосходят одномерные системы благодаря более широкому пространству ключей и более высоким показателям экспоненты Ляпунова (до 8.3175).

Ключевые слова: *двумерные хаотические отображения, экспонента Ляпунова, сжатие изображений, квантовая безопасность, энтропия, DWT.*

ABSTRACT

This paper analyses the theoretical foundations of two-dimensional (2D) chaotic mappings and their applications in image compression and encryption. It demonstrates that 2D chaotic systems (e.g., 2D-ELSCM, 2D-SQSM) outperform 1D systems due to a larger key space and higher Lyapunov exponents (up to 8.3175).

Keywords: *2D chaotic mappings, Lyapunov exponent, image compression, quantum security, entropy, DWT.*

KIRISH

Hozirgi raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlangan davrda tasvirlar axborot almashinuvining asosiy vositasiga aylandi, biroq ularni ochiq tarmoqlar orqali uzatish va saqlash xavfsizlik bilan bog‘liq jiddiy maxfiylik muammolarini keltirib chiqarmoqda. Raqamli tasvirlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ya’ni ma’lumotlar hajmining o‘ta kattaligi va qo‘shni piksellar orasidagi kuchli korrelyatsiya bog‘liqligi

sababli, matnlar uchun mo‘ljallangan an’anaviy shifrlash algoritmlari (masalan, AES va DES) ularga ishlov berishda past samaradorlik va yetarsiz xavfsizlik kabi kamchiliklarni namoyon etmoqda. Shu sababli, xaotik tizimlarning boshlang‘ich sharoitlarga o‘ta sezgirligi, ergodikligi va bashorat qilib bo‘lmasligi tasvir ma’lumotlarini ham himoyalash, ham ularning hajmini samarali siqishda fundamental matematik asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

METODOLOGIYA

Bir o‘lchamli (1D) xaotik akslantirishlar amalga oshirishda sodda bo‘lsa-da, ularning xaotik diapazoni cheklanganligi va traektoriya tanaffuslari zamonaviy kriptografik hujumlarga qarshi yetarli bardoshlilikni ta’minlay olmaydi. Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida ishlab chiqilgan 2D-SQSM, 2D-LASM va 2D-ELSCM kabi ikki o‘lchamli tizimlar murakkab chiziqli bo‘lmagan dinamikasi, yuqori Lyapunov eksponentlari (8.3175 gacha) va ulkan kalitlar fazosi (masalan, 2^732 gacha) bilan ajralib turadi. Hozirgi kunda ushbu tizimlarni tasvirlarni siqish (DWT, DCT yoki Siqilgan his qilish, Compressed Sensing) va shifrlash jarayonlarini birlashtirilgan tizimga (Joint Compression-Encryption)[1] integratsiya qilish sohaning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tasvirlarni himoyalash va siqish jarayonlarini yagona arxitekturada birlashtirishda xaotik tizimlardan foydalanish, avvalo, piksel qiymatlari va ularning fazoviy joylashuvini nazorat qilib bo‘lmaydigan darajada murakkab tarzda o‘zgartirish imkonini beradi. An’anaviy yondashuvlarda tasvir avval siqilib, so‘ngra alohida shifrlansa, qo‘shma siqish-shifrlash modelida bu ikki bosqich o‘zaro bog‘liq holda bajariladi. Bunda tasvirning ortiqcha statistik axboroti kamaytiriladi, shu bilan birga qolgan muhim koeffitsiyentlar xaotik ketma-ketliklar yordamida diffuziya va permutatsiya qilinadi. Masalan, DWT asosida tasvir past va yuqori chastotali komponentlarga ajratilganda, inson ko‘zi uchun muhim bo‘lgan past chastotali soha saqlanib, yuqori chastotali qismlardagi ortiqcha ma’lumotlar kamaytiriladi. Shundan so‘ng 2D-LASM yoki 2D-SQSM kabi xaotik xaritalar yordamida koeffitsiyentlarning tartibi almashtiriladi va ularning amplituda qiymatlari o‘zgartiriladi[2]. Bu jarayon nafaqat tasvir hajmini qisqartiradi, balki shifrlangan tasvirda asl tasvirga xos bo‘lgan gistogramma, korrelyatsiya va energiya taqsimoti belgilarini ham yo‘qotadi. DCT asosidagi yondashuvda esa tasvir bloklarga bo‘linib, har bir blok chastota koeffitsiyentlariga aylantiriladi. Xaotik tizim bu bloklarning tanlanishi, kvantlash darajasi, koeffitsiyentlarning joylashuvi va shifrlash ketma-ketligini boshqaradi. Natijada kalitga bog‘liq adaptiv transformatsiya hosil bo‘ladi. Siqilgan his qilish usuli bilan integratsiyalashgan modelda esa tasvir siyrak ko‘rinishga o‘tkaziladi va tasodifiy o‘lchov matritsasi orqali kam sonli o‘lchovlar olinadi. Agar ushbu o‘lchov matritsasi

xaotik ketma-ketlik asosida shakllantirilsa, u bir vaqtning o‘zida ham siqish, ham maxfiy shifrlash vazifasini bajaradi. Bunday holatda tasvirni tiklash uchun nafaqat o‘lchovlar, balki xaotik tizim parametrlari, boshlang‘ich qiymatlari va matritsa generatsiyasi tartibi ham zarur bo‘ladi. Shu bois qo‘shma siqish-shifrlash sxemalari hisoblash xarajatlarini kamaytirish, uzatish tezligini oshirish va xavfsizlikni kuchaytirish jihatidan alohida shifrlash hamda alohida siqish algoritmlariga nisbatan ustunlikka ega bo‘ladi.

TAHLIL

Ikki o‘lchamli xaotik xaritalarning tasvir kriptografiyasidagi afzalligi ularning dinamik murakkabligi, parametrlar sezgirligi va ko‘p o‘lchamli kalitlar fazosi bilan belgilanadi. 1D xaotik xaritalarda ayrim parametrlar oralig‘idagina xaotik xatti-harakat kuzatilgani sababli, ularning ketma-ketliklari ba’zi hollarda davriy yoki taxmin qilinadigan xususiyatga ega bo‘lib qoladi. 2D-SQSM, 2D-LASM va 2D-ELSCM kabi tizimlarda esa ikkita o‘zgaruvchi o‘zaro chiziqli bo‘lmagan bog‘lanish orqali rivojlanadi. Bu esa hosil bo‘ladigan xaotik ketma-ketliklarning murakkabligini oshirib, piksellar orasidagi tabiiy korrelyatsiyani keskin pasaytiradi. Tasvir shifrlashda odatda ikki asosiy bosqich qo‘llanadi: permutatsiya va diffuziya. Permutatsiyada piksel yoki transformatsiya koeffitsiyentlarining joylashuvi o‘zgartiriladi, diffuziyada esa ularning qiymatlari kalitga bog‘liq tarzda yangilanadi[3]. 2D xaotik xaritalar ushbu ikki bosqichni kuchaytiradi, chunki ular yordamida har bir piksel pozitsiyasi va qiymatini mustaqil, ammo kalitga bog‘liq tarzda boshqarish mumkin. Masalan, birinchi xaotik ketma-ketlik indekslarni aralashtirish uchun, ikkinchi ketma-ketlik esa XOR, modul qo‘shish yoki bit darajasidagi aylantirish amallarini bajarish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, shifrlash algoritmiga ochiq tasvirga bog‘liq xesh qiymatini kiritish orqali bir xil kalit ishlatilgan taqdirda ham har xil tasvirlar uchun turlicha shifrlash natijalari olinadi. Bu tanlangan ochiq matn hujumlariga qarshi bardoshlilikni oshiradi. Xavfsizlik tahlilida kalitlar fazosi, kalit sezgirligi, gistogramma tekisligi, qo‘shni piksellar korrelyatsiyasi, axborot entropiyasi, NPCR va UACI ko‘rsatkichlari muhim hisoblanadi. Yaxshi loyihalangan xaotik shifrlash tizimida shifrlangan tasvir gistogrammasi deyarli bir tekis taqsimlanadi, gorizontal, vertikal va diagonal yo‘nalishlardagi korrelyatsiya nolga yaqinlashadi, entropiya esa ideal 8 qiymatiga yaqin bo‘ladi. NPCR va UACI ko‘rsatkichlarining yuqori bo‘lishi tasvirdagi bitta piksel o‘zgarishi butun shifrlangan tasvirga sezilarli ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Bu diffuziya mexanizmining kuchli ekanini bildiradi va algoritmni differensial hujumlarga nisbatan ishonchli qiladi.

MUHOKAMA

Amaliy jihatdan bunday modellar tibbiy tasvirlar, masofaviy zondlash ma’lumotlari, biometrik identifikatsiya tizimlari, harbiy kuzatuv tasvirlari va bulutli saqlash xizmatlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, tibbiy diagnostika tasvirlarida bemorning shaxsiy ma’lumotlari, kasallik belgilari va klinik xulosalar bevosita tasvir tarkibida aks etishi mumkin. Shu sababli MRT, KT yoki rentgen tasvirlarini ochiq tarmoq orqali uzatishda ularning maxfiyligini saqlash bilan birga, fayl hajmini kamaytirish ham zarur[4]. Qo‘shma siqish-shifrlash sxemasi bu ikki talabni bir vaqtning o‘zida bajaradi: uzatish kanali yuklamasi kamayadi va begona shaxs tasvir mazmunini tiklay olmaydi. Masofaviy zondlashda yuqori aniqlikdagi sun’iy yo‘ldosh tasvirlari juda katta hajmga ega bo‘lgani uchun ularni real vaqtga yaqin rejimda uzatish murakkabdir. Xaotik siqish-shifrlash yondashuvi bunday ma’lumotlarni ixcham, lekin himoyalangan shaklda uzatish imkonini beradi. Biometrik tizimlarda esa barmoq izi, yuz tasviri, ko‘z qorachig‘i yoki kaft tomir izi kabi ma’lumotlarning o‘g‘irlanishi qayta tiklab bo‘lmaydigan xavf tug‘diradi. Parolni almashtirish mumkin, ammo biometrik belgini almashtirib bo‘lmaydi. Shuning uchun biometrik tasvirlarni saqlashda oddiy shifrlashdan tashqari, kalitga bog‘liq transformatsiya, xaotik aralashtirish va siyrak o‘lchovlar orqali maxfiylik darajasini oshirish dolzarb hisoblanadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda yengil vaznli, apparatga mos, real vaqt rejimida ishlovchi va sun’iy intellekt bilan integratsiyalashgan algoritmlarni ishlab chiqish muhim vazifa bo‘lib qoladi. Ayniqsa, IoT qurilmalari, dronlar, aqlli kameralar va mobil tibbiy diagnostika tizimlarida hisoblash resurslari cheklanganligi sababli, algoritm nafaqat xavfsiz, balki energiya tejamkor va tezkor bo‘lishi ham kerak. 2D xaotik tizimlar asosidagi qo‘shma siqish-shifrlash modellari aynan shu talablarni qondirishga yaqin turadi, chunki ular oddiy matematik rekurrent formulalar orqali murakkab va tasodifiyga o‘xshash ketma-ketliklar hosil qiladi. Shu bilan birga, ularning kriptografik mustahkamligi faqat kalitlar fazosi kattaligi bilan emas, balki algoritmning umumiy konstruksiyasi, kalit generatsiyasi, diffuziya chuqurligi, transformatsiya bosqichlari va hujumlarga qarshi tahlil natijalari bilan ham baholanishi lozim.

Tizim metodologiyasi doirasida dastlab kirish tasviri Diskret Vavelet Almashtirish (2D-DWT) yoki DCT yordamida vaqt sohasidan chastota sohasiga o‘tkaziladi. Bunda tasvirning asosiy energiyasi past chastotali (LL) koeffitsiyentlarda jamlanadi, yuqori chastotali qismlar esa piksellardagi ikkinchi darajali detallarni aks ettiradi. Hajmni kichraytirish uchun faqat LL koeffitsiyentlari saqlab qolinadi va tasvir hajmini uning asl hajmidan bir necha barobar kichraytirish uchun Siqilgan his qilish (Compressed Sensing, CS) algoritmi qo‘llaniladi. Bunda 2D xaotik akslantirish

yordamida shakllantirilgan o‘lchov matritsalari tasvir sifatini (SSIM > 98%) saqlab qolgan holda ma’lumotlar uzatish kanalidagi yuklamani sezilarli darajada kamaytiradi[5].

Siqilgan ma’lumotlarning xavfsizligini ta’minlash uchun dinamik diffuziya bosqichida 2D xaotik tizimdan olingan pseudo-tasodifiy ketma-ketliklar normalizatsiya qilinib, siqilgan tasvir piksellari bilan bitma-bit XOR operatsiyasi orqali birlashtiriladi. Ba’zi ilg‘or metodlarda diffuziya jarayoni DNA kodlash va Zigzag almashtirishlari bilan boyitiladi, bu esa tizimning statistik hujumlarga va kvant tahlillariga qarshi bardoshliligini oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, meta-evristik optimallashtirish algoritmlari (GWO, COOT) bilan sintez qilingan tizim tasvirlarni qayta tiklash sifatini (SSIM > 98.8%) saqlab qolgan holda mutlaq chidamlilikni kafolatlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ikki o‘lchamli xaotik akslantirishlar ochiq tarmoqlar orqali vizual ma’lumotlarni uzatishda ideal entropiya ko‘rsatkichlariga (7.999 ga yaqin) erishish imkonini beradi. 2D xaotik tizimlar taqdim etadigan ulkan kalitlar fazosi statistik, differensial va "brute-force" hujumlariga qarshi mutlaq xavfsizlikni ta’minlaydi. Kelajak istiqbollari ushbu jarayonlarni real vaqt rejimida ishlovchi apparat qurilmalariga (VLSI/FPGA) joriy etish hamda ularni kvant hujumlariga bardoshli metodlar bilan boyitishga qaratilgan. 2D xaotik akslantirishlar zamonaviy kiberxavfsizlik va ma’lumotlarni tejash texnologiyalarining fundamental asosi bo‘lib, vizual ma’lumotlarni himoyalashda eng ishonchli yechimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Liu, F., & Wu, S. (2025). A robust color image encryption algorithm based on 2D-SQSM hyperchaotic map and cyclic shift scrambling. PLOS One, 20(10), e0333640
2. Zhang, H., Liu, X., Chen, K., Te, R., & Yan, F. (2025). Robust Image Encryption with 2D Hyperchaotic Map and Dynamic DNA-Zigzag Encoding. Entropy, 27(6), 606
3. S. G. Matlatipov, J. Rajabov, E. Kuriyozov, and M. Aripov, “UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language,” in Proc. 3rd Annu. Meeting Special Interest Group Under-resourced Lang. @ LREC-COLING 2024, 2024, pp. 394–403.
4. B. Kutlimuratova, E. Kuriyozov, and M. Tillaeva, “Teaching English as a foreign language for primary school children: Literature review,” Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, pp. 161–171, 2022.

5. J. Mattiev, U. Salaev, and B. Kavšek, “Advanced Word Game Design Based on Statistics: A Cross-Linguistic Study with Extended Experiments,” Big Data Cognit. Comput., vol. 9, no. 4, p. 103, 2025.
6. Hua, Z., & Zhou, Y. (2016). Image encryption using 2D Logistic-adjusted-Sine map. Information Sciences, 339, 237-253.

STUDY OF THE INTERACTION OF COPPER(II) IONS WITH SILK FIBROIN USING THEORETICAL CALCULATIONS

Khushnudbek Eshchanov
PhD., Department of Chemistry, Faculty of Natural and Agricultural sciences, Urgench State University, Kh.Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan
*e-mail: xeshchanov77@gmail.com
Gulinur Polvonova
Teacher, 2nd school with classes where some subjects are studied in depth, Ravnak 126 h., 220200, Bagat, Uzbekistan.
Amir Shigabutdinov
Doctoral student, Department of Chemistry, Faculty of Natural and Agricultural sciences, Urgench State University, Kh. Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan
e-mail: amir.shigabutdinov.96@mail.ru
Mukhabbat Baltaeva
DSc., Department of Chemistry, Faculty of Natural and Agricultural sciences, Urgench State University, Kh.Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan.
e-mail: bmuhabbat@rambler.ru
Risolat Esomurodova
Teacher, Department of Algebra and mathematical engineering, Faculty of Physics and mathematics, Urgench State University, Kh. Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan
e-mail: risolat@urdu.uz

ABSTRACT

In addition to being the primary raw material for the silk textile industry, materials based on silk fibroin and its compounds with various metals are also of significant importance. Studies have been conducted on the sorption of certain metal ions by silk fibroin and the formation of complex compounds through interactions with these ions. However, many scientific studies have not fully explored which amino acid sequences in silk fibroin bind with copper(II) ions. Using quantum chemical calculations, molecular docking methods, and other theoretical calculation methods, it was studied which amino acid sequences in silk fibroin are bound to by copper(II) ions. Through these calculations, an attempt was made to explain the structure of copper-fibroin. It was observed that the physical parameters related to the composition of the copper-fibroin complex determined based on calculations were consistent with the experimental results.

Keywords: *Copper(II) ion, IR spectrum, quantum chemical calculation, silk fibroin, UV-Vis spectrum.*

INTRODUCTION

The characterization of materials using quantum chemical calculations began mainly in the 1970s. However, with the improvement of computational methods and the development of computer technology, developments in this field continue rapidly [1, 2].

Silk consists mainly of fibroin, a natural strong, flexible, and biodegradable fibrous protein. The unique structure and properties of fibroin make it a valuable material for various applications. In the medical field, fibroin is used in areas such as tissue engineering and drug delivery systems. These properties of silk fibroin (SF) protein encourage theoretical and practical research on it. The main component of SF is fibroin protein, small amounts of lipids and polysaccharides. SF has a modular hydrophobic structure of high molecular weight, which is separated by small hydrophilic groups. SF consists of two main chains: a hydrophobic heavy (H-) chain and a hydrophilic light (L-) chain. These two chains are linked by a disulfide bond (HL). The P25 molecule is a hydrophobic glycoprotein that is bound to HL by intermolecular forces and hydrogen bonds and plays an important role in maintaining structural integrity.

The most widely produced silk fiber is obtained from the silkworm *Bombyx mori*. SF in silk from *Bombyx mori* consists of a heavy chain (H-chain, 360-390 kDa) and a light chain (L-chain, 27 kDa) linked by disulfide bonds, and they bind to a glycoprotein called P25. The bound state is cross-linked by non-covalent interactions in a molar ratio of 6:6:1, respectively [3, 4].

The H-chain is composed mainly of glycine (43-46%, G), alanine (30%, A), serine (12%, S), tyrosine (5.3% Y) and other amino acids residues. The H-chain of SF can be viewed as a repeating natural block copolymer consisting of 12 domains forming the crystal parts separated by 11 less organized domains consisting of a non-repeating primary sequence. This block copolymer structure of the H-chain accounts for the characteristic mechanical properties of SF [5].

The H-chain has a unique repeating sequence. This structure includes a highly repetitive sequence of Gly-Ala-Gly-Ala-Gly-Ser (GAGAGS), a relatively less repetitive sequence of hydrophobic or aromatic residues, and amorphous regions that include negatively charges, polar, bulky hydrophobic or aromatic residues [6].

NMR is one of the most suitable methods for studying the structure of SF, as it can determine the molecular structure at the atomic level of various sample forms, from solutions to solids. The structural properties of *Bombyx mori* fibroin can be

conveniently studied by using the $(AG)_n$ peptide as a model for the crystal region. The solution structure of liquid silk, especially the repeating sequences of $(GAGXGA)_n$ (X=Ser, Tyr or Val) and GAASGA, has been determined by NMR [7].

The SF structure was first proposed to have an antiparallel β-sheet structure by X-ray diffraction studies. Later, Takahashi et al. reported some internal structural distortions in this antiparallel β-sheet model of fibroin. In addition, the Ala-specific peak in the solid-state NMR spectrum of *Bombyx mori* silk fiber was found to be broad and asymmetric, reflecting the heterogeneous structure of the silk fiber. It was shown that conformation-dependent NMR chemical shifts can be used to easily and selectively determine the proportion of mixed structures. In addition, the atomic-level structure can be obtained by NMR with stable isotope targets of peptides. The sequential peptide model of the crystal region $(AGSGAG)_5$ was confirmed by solid-state NMR [8, 9].

The L-chain and P25 participate in the formation of the amorphous part of SF. They consist of α-helix and random structures. The distance between the same type of atoms (helix layer) in the α-helix chain is 1.5 Å. The angle between the helices is 26°. One turn of the helix consists of 3.6 amino acid residues. If these residues are transferred from the helical state in the linear form, this distance will be 5.4 Å. The orderly arrangement (crystallization) of the fibroin polypeptide chains increases with a decrease in the moisture content. In addition, thermal heating of the fiber in an inert environment also leads to an increase in the degree of crystallization [10].

O. Kratky and S. Kuriyama, based on X-ray diffraction analysis of crystal fragments of *Bombyx mori* SF, showed that the unit cell parameters are a=9.29 Å, b=9.44 Å, c=6.95 Å and that it has an orthorhombic form [11]. Y. Takahashi reported in his scientific publications that the unit cell parameters of SF are a=9.38 Å, b=9.49 Å, c=6.98 Å and that it is monoclinic [12]. The unit cell parameters of SF obtained from silk fiber waste are a=10.88 Å, b=7.62 Å, c=7.79 Å, α=90°, β=90°, γ=105° and it is monoclinic [13].

Quantum chemical calculations of silk proteins involve the use of computational methods to simulate the electronic structure and properties of the protein. These calculations can provide insight into the chemical, physical, and mechanical properties of the protein, as well as its interactions with water or other molecules. The most commonly used quantum chemical methods for studying proteins are based on density functional theory (DFT) and molecular mechanics (MM). DFT calculations provide more precise information about the electronic structure and energies of the protein, while MM methods are used to describe the molecular mechanics of the

protein, including bond lengths, angles, and torsion angles. In addition, semi-empirical methods are also used [14, 15].

Before studying SF through theoretical calculations, it is necessary to have a good understanding of its molecular structure. There are many databases that contain information on the structures and other properties of proteins. The most widely used and reliable database of this kind is UniProt. UniProt is an open database for studying protein sequences.

UniProt is a freely available database of amino acid residue sequences and functional groups in proteins, with much of the information coming from genome projects. It also contains a large amount of information on the biological functions of proteins from the research literature [16].

Using these databases, the molecular structure of SF can be studied to a sufficient extent. If we pay attention to the information about fibroin in the UniProt and Swiss databases, we can see that the heavy chain (H) of SF consists of 5263 amino acid residues. The molecular mass of the H-chain is 391593 Da [17].

The crystal part of the H-chain consists of β-structure chains. β-structure chains play a very important role in the formation of crystal parts of proteins. If the β-structure chains are disrupted, the crystal parts decrease. It is of great importance to study the physical and chemical properties of silk using theoretical calculations.

Calculations have been carried out to determine the interactions between graphite and SF using molecular dynamics (MD) simulations. It has been considered that SF-layered nanostructures have strong orientational and spatial compatibility with graphite, which leads to hydrophobic effects, destabilizing solvent-protein interactions, and stabilizing protein-protein and protein-graphite interactions [18].

Curcumin has been studied by researchers to show its very promising medicinal properties when loaded within an SF matrix. Molecular-level characterization using molecular dynamics simulations showed that the drug entrapment efficiency was in perfect agreement with the interaction energy models derived from MM/PBSA calculations [19].

Fibroin-chitosan composites, especially those containing nanohydroxyapatite, show potential for bone regeneration. The physicochemical properties of these biocomposites depend on the compatibility between their components. Studies have been conducted to analyze the intermolecular interactions of fibroin and chitosan using a molecular dynamics approach. It has been shown that β-sheet fragments in fibroin participate in the formation of numerous hydrogen bonds and ionic bonds with chitosan [20].

Since copper(II) ions have antibacterial properties, the interaction of SF with copper(II) ions has prompted research into the production of new materials with antibacterial properties. Such materials could be used in medicine for wound dressings, hygiene products, and antibacterial agents [21].

Until now, the coordination and structure of copper(II) ions in aqueous solutions have been a highly controversial topic. Many theoretical and experimental studies have been carried out on this issue. For example, in the studies conducted by Katia Julia de Almeida and her team, they tried to prove the structure of water-bound copper(II) ions in the six- and five-coordinate states through quantum chemical calculations (density functional theory) [22].

Studies have also shown that copper(II) ions in copper(II) sulfate solution and crystals are coordinated by six water molecules using other physical methods. Aqueous solutions of copper(II) sulfate have been found to have a distorted octahedral shape with four water molecules located closer to the cation coordination sphere and two water molecules located further away [23].

An examination of the total intensity of X-ray scattering on copper(II) chloride showed that the copper(II) ion in a copper(II) chloride solution with a concentration of 3.18 mol/L is covered by 2.7 oxygen atoms and 3.3 chloride ions at a distance of 0.193±0.003 nm. A 4.35 mol/L aqueous solution of copper(II) chloride has 2.4 oxygen atoms and 3.6 chloride ions at the same distance. An X-ray structural analysis of a 2.95 mol/L aqueous solution of copper(II) chloride showed that the four equatorial sites in the disordered complex of the copper(II) ion are occupied by an average of 2.8 water molecules and 1.2 chloride ions at a distance of 0.195 nm. In dilute solutions, copper(II) ions are bound to five or six water molecules [24, 25].

X-ray diffraction analyses of copper(II) nitrate solutions showed that the copper(II) ions were in five or six coordinated states with water molecules. EXAFS and XANES studies of aqueous solutions of copper(II) perchlorate at various concentrations (from 0.3 mol/L to saturated solutions) showed that the copper hexaaqua complex was stable [26-28].

Most copper(II) complexes are highly catalytically active compounds. They can be used in chemical syntheses and various other chemical processes. Copper(II) ions interact with SF to form copper-fibroin composite materials. Copper(II) ions can be formed by absorbing or adding copper(II) ions to SF solutions. Copper(II) ions confer bioactivity and antibacterial properties to SF, while SF is a biocompatible and biodegradable product that supports cell growth and tissue regeneration. SF contains groups that react with copper(II) ions, but the binding and reaction mechanisms of these groups have not been fully studied.

Bonds can be formed as a result of ionic interactions between negatively charged functional groups in SF and positively charged metal ions. The SF protein has negatively charged polyfunctional groups, including -COOH, -NH_2, -OH, -CO-NH-, -CO- and -S-S-. These negatively charged functional groups provide binding sites for metal ions. In addition, these polar functional groups contain atoms with lone pairs, including O and N. These atoms tend to chelate with electron-deficient metal ions, forming coordination bonds [29, 30].

Xiao-Hong, Zong Ping Zhou et al. studied the effects of Cu(II) ions and pH on the conformational changes of SF recovered from *Bombyx mori* fibers using EPR and ^{13}C-NMR methods. Raman spectroscopy analysis results showed that when the solution pH was lowered from 8.0 to 4.0, the Cu(II) coordination atoms in SF changed from four nitrogens to two nitrogens and two oxygens, and also to one nitrogen and three oxygens. It was suggested that the imidazole Np in the basic and neutral AHGGYSGY polypeptide in SF could form a 1:1 complex with Cu(II) ions. It was shown that its residues were bound to two deprotonated main chain nitrogens from two glycines and one nitrogen or oxygen from serine [31].

W. X. Chen et al. proposed a new alternative method for ammonia removal from gas-phase systems by coordination exchange reaction with metal-SF complex fibers and attempted to characterize the complex composition. Electron spin resonance spectra (ESR) and atomic absorption spectrometry in this work showed that when the copper(II) content was low and under acidic conditions, the $Cu(O)_4$ coordination complex was formed on the SF fiber. When the copper(II) content was high, the cuprammonium complex was formed. The experimental results showed that the $Cu(O)_4$ complex was more effective than the $Cu(N)_4$ complex in ammonia adsorption [32].

Increasing the amount of copper(II) chloride in SF weakens silk I crystallization and Cu(II) ion chelation, which makes SF scaffolds unstable in water. Copper chloride dihydrate above 5.0 % has been shown to inhibit silk I crystallization [33, 34]. Based on the above information, it has not been systematically studied how to coordinate copper(II) ions with which amino acids and which parts of the SF chain. Therefore, it is appropriate to determine the optimal structure of the copper-fibroin complex through theoretical calculations.

THEORETICAL PART

Computational methods for protein structure determination

The most widely used force fields for studying protein structures are the CHARMM force fields. These force fields include CHARMM19, CHARMM22, and

its two-dimensional potential-corrected variant CHARMM22/CMAP, as well as later versions such as CHARMM27, CHARMM36, and various modifications such as CHARMM36m and CHARMM36IDPSFF [35]. The CHARMM22 force field takes into account the partial charges of the atoms of the protein, the interactions between the model compounds, and water, in quantum chemical calculations. In addition, CHARMM22 is fully parameterized for the TIP3P exact water model [36]. The CHARMM22 force field has the following potential energy function [37]:

$$V = \sum_{bonds} k_b (b - b_0)^2 + \sum_{angles} k_\theta (\theta - \theta_0)^2 + \sum_{dihedrals} k_\phi [1 + \cos(n\phi - \delta)] + \sum_{impropers} k_\omega (\omega - \omega_0)^2 + \sum_{Urey-Bradley} k_u (u - u_0)^2 + \\ + \sum_{nonbonded} \left(\varepsilon_{ij} \left[\left(\frac{R_{\min_{ij}}}{r_{ij}} \right)^{12} - 2 \left(\frac{R_{\min_{ij}}}{r_{ij}} \right)^{6} \right] + \frac{q_i q_j}{\varepsilon_r r_{ij}} \right) \quad (1)$$

The CHARMM program allows for the creation and analysis of a wide range of molecular simulations. The most basic types of simulations are the minimization of the production processes of a given structure and molecular dynamics trajectory. Advanced features include free energy perturbation (FEP), quasi-harmonic entropy estimation, correlation analysis, and combined quantum and quantum mechanics-molecular mechanics (KM/MM) methods [38].

There are also many programs that predict the structure of proteins based on computational methods such as the above. One of the most reliable of these is the Robetta program. This program includes relatively fast and accurate deep learning-based methods, RoseTTAFold and TrRosetta, and an interactive submission interface that allows for customizing procedures for homology modelling, constraints, etc. It can model multi-chain complexes using RoseTTAFold or comparative modelling (CM) and provides a large sampling capacity. The CM method uses the PDB100 template database, the Evolutionary Model Database (EMD) and also provides an option for custom templates [39]. The best options with the lowest error rate can be selected and downloaded.

Based on the above, the CHARMM22 computational method and the Robetta program were used to study the structure of the SF molecule chains.

Determination of the ability of copper(II) ions to bind to SF using molecular docking

In the field of molecular modelling, docking techniques can be used to determine the possibility of a ligand and a receptor forming a stable complex and the preferred orientation of one molecule towards the other when bound. The preferred orientation can in turn be used to predict the binding or binding affinity between two molecules using scoring functions. Many scoring functions are based on molecular

mechanics force fields, which estimate the pose energy at the binding site. The various contributions of binding can be written in the following equation:

$$\Delta G = \Delta G_{sol} + \Delta G_{konf} + \Delta G_{\text{int}} + \Delta G_{rot} + \Delta G_{t/t} + \Delta G_{vib} \quad (2)$$

There are many programs available for performing molecular docking calculations. Among them, the online platform SeamDock combines various docking tools into a common system. The platform devotes considerable effort to 3D visualization of ligands, receptors, and docking poses and their interactions with receptors [40]. Taking into account the above capabilities and methods, the SeamDock platform was used to determine which parts of SF molecules and which amino acid residues strongly bind copper(II) aqua complex ions. ProteinSol and CamSol programs were also used to calculate some properties of the fibroin macromolecule [41, 42].

Determination of the coordination binding possibilities of copper(II) ions with SF molecules using quantum chemical calculations

Using the SeamDock platform, it was determined which amino acid residues of SF molecules formed strong bonds with copper(II) aqua complex ions and the possibilities of forming coordination bonds were determined using the CHARMM22 and PM3 calculation methods.

To do this, models of variants that can form coordination bonds were created and their full energies were determined. The model variant with the lowest full energy was determined and the composition of the resulting complex was theoretically determined. Based on the models of the identified variants, their total IR spectrum was calculated. In addition, UV spectra were also calculated. The IR and UV spectra obtained based on theoretical calculations were compared with the ATR-IR and UV-Vis spectra of the copper-fibroin complex obtained in practice.

EXPERIMENTAL

Obtaining the copper-fibroin complex

0.5 g of SF was added to 100 ml of 0.1 M $CuCl_2$ solution and mixed thoroughly for 10 minute. Then, the mixing was stopped, the mouth of the container was closed, and the mixture was left for 7 days. After 7 days, the color of the SF sample turned yellow. The sample was filtered and washed with hot distilled water until no excess copper(II) ions remained in the sample. The yellow sample was dried, and a portion of it was dissolved in a 1:2:8 molar mixture of $CaCl_2$, ethanol, and water. The UV spectrum was obtained on a UV-1800 Shimadzu spectrophotometer, and the ATR-

FTIR spectrum of the remaining portion was studied using a FT/IR-JASCO 4600 spectrometer.

RESULTS AND DISCUSSION

The UniProt database provides accurate scientific information on the structure and chemical composition of the *Bombyx mori* SF H-, L-chains and P25 macromolecule. The amino acid residues with the largest share in the H-chain are Ser (12.1 %), Ala (30.3 %) and Gly (45.9 %). Determining which parts of the SF macromolecule form primary bonds of copper(II) ions in an aqueous solution is a problematic issue.

Initially, the binding possibilities of copper(II) ions to the L-chain and the P25 molecule were determined on the SeamDock platform. For this, a model of the copper(II) aqua complex ($[Cu(H_2O)_6]^{2+}$) was created, and the model was saved in sdf and pdb formats. The SeamDock platform accepts sdf, pdb and mol2 formats for the ligand file.

According to the results of the molecular docking calculation of the L-chain with the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion in the Smina program on the SeamDock platform, a binding corresponding to the smallest value of the Gibbs energy (ΔG= -4.6 kcal/mol) was found (Figure 1).

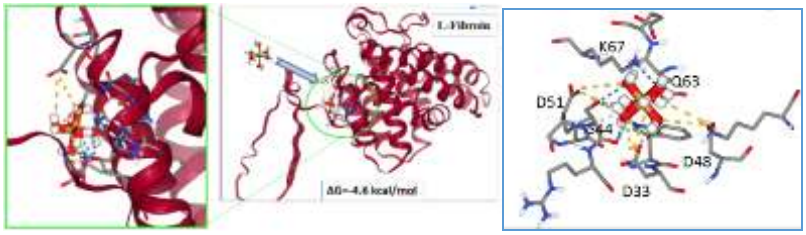

Fig.1. Binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to the L-chain of SF.

It was found that the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion was strongly bound to the amino acid residues Asp33, Asp51, Asp48, Ser44, Lys67 and Gln63 in the L-chain. Table 1 below shows which functional groups of the amino acid residues it binds to.

Table 1. Types of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion binding to amino acid residues in the L-chain

Parts that form a bond	Chemical bond type
D33-COO^-..... $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	Ionic bonding
D51-COO^-..... $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	Ionic bonding
D48-COO^-..... $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	Ionic bonding
S44-OH..... $[[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond
S44-C=O..... $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond

K67-NH_2..... $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond
Q63-$CONH_2$..... $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond

The placement of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion in the part of the L-chain where the above-mentioned amino acids are located can be explained by another reason. The negative potential field of the part where these amino acids are located is considered to have a relatively strong effect. This is also shown by the results obtained by calculating using the ProteinSol program. The probability of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion going to the part with the high negative potential field is very high (Figure 2).

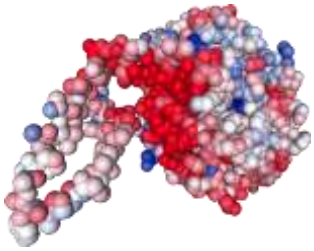

Fig.2. The potential field of the L-chain: Negative potential field in red, positive potential field in blue.

Therefore, it is observed that $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions are located in the part of the L-chain where the above-mentioned amino acids are located.

Considering the determined binding states, the coordination binding of the copper(II) ion with the functional groups of the above amino acid residues and the structure was determined using the PM3, UHF and CHARMM22 calculation methods. Calculations showed that among the considered model variants, the coordination binding of the copper(II) ion with the C=O and –OH groups of Ser44, with the $-COO^-$ group of Asp33 and Asp 48, with the $-(CH_2)_2NH_2$ group of Gln63, and with the $-(CH_2)_4NH_2$ group of Lys67 has the smallest value of the total energy determined by the CHARMM22 method, i.e. -943.865 kcal/mol. The total energy value determined by PM3 was equal to -199334 kcal/mol (Figure 3).

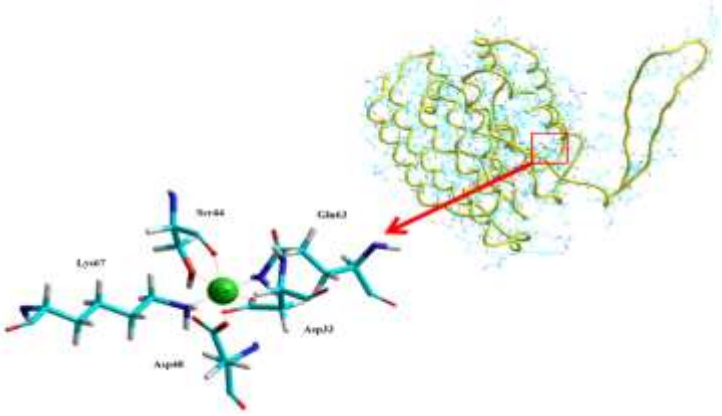

Fig.3. Coordinative binding of copper(II) ion to amino acid residues in the L-chain of SF.

In the Smina program on the SeamDock platform, calculations were performed using the molecular docking method of the P25 molecule of SF with the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion. As a result, it was observed that the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion forms bonds with the His220, Tyr56, Trp203, Ser207 and Arg211 amino acid residues of the P25 molecule. In this case, the change in Gibbs energy was -4.2 kcal/mol. This indicator was found to be the smallest value among all poses (Figure 4).

The localization of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion in the part of the P25 molecule where the above amino acids are located can be explained by the potential field effect. The negative potential field of the part where the His220, Tyr56, Trp203, Ser207 and Arg211 amino acid residues are located is considered to have a relatively strong effect. The results of the calculations also confirm this data. The model of the P25 molecule, generated based on the results obtained through calculations in the ProteinSol program, is illustrated below with a potential field.

The parts shown in red represent the negative potential field. Therefore, the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion has a high probability of binding to this part of the P25 molecule (Figure 5, Table 2).

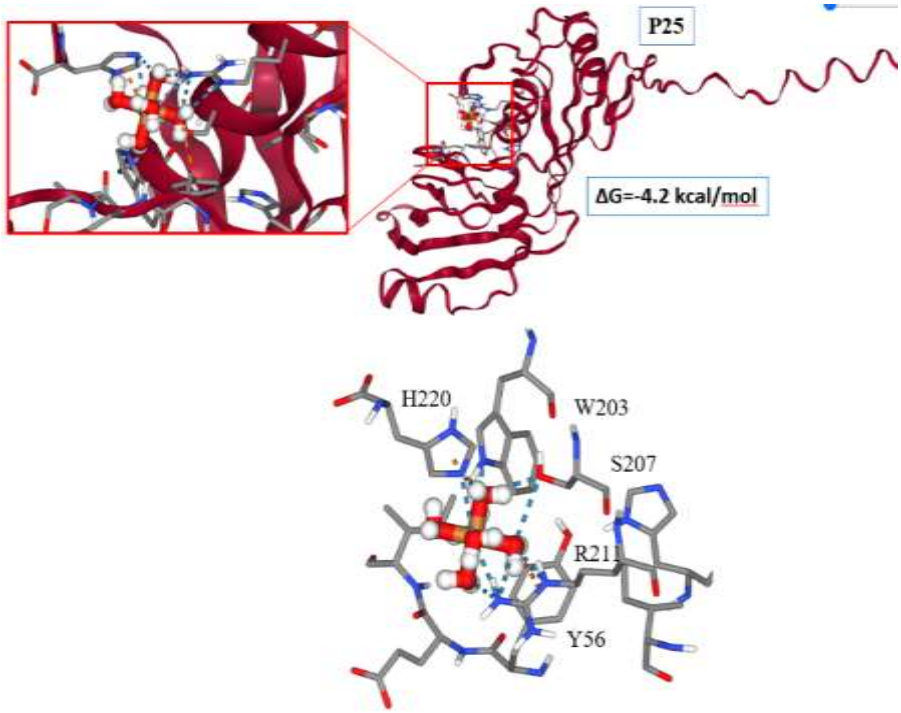

Fig.4. General and specific forms of binding of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to the P25 molecule of SF.

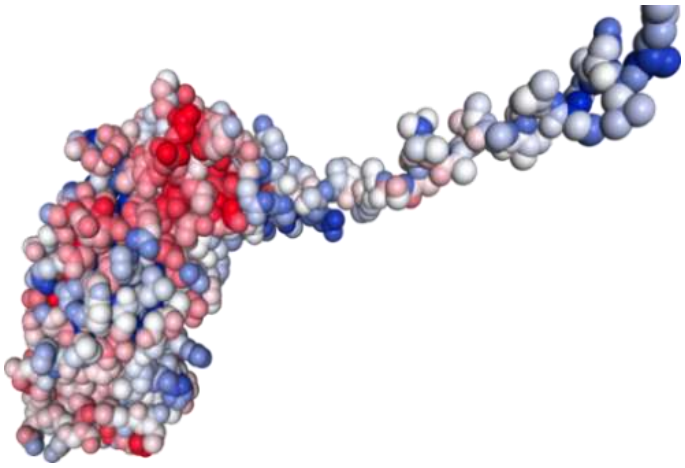

Fig.5. The potential field of the P25 molecular.

Table 2. Types of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion binding to amino acid residues in the P25 molecule

Parts that form a bond	Chemical bond type
H220-C_2NH_3NH….....….$[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	Ionic bonding
Y56-CH_2-C_6H_4-OH……..…...$[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	Ionic bonding
H220-C_2NH_3NH…...…….$[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond
W203-$CH_2C_8H_5NH$.....$[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond
S207-OH.....$[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond
R211-$(CH_2)_3NHCNH_2NH_2$.....$[Cu(H_2O)_6]^{2+}$	hydrogen bond

Based on the above result, the possibilities of forming coordination bonds of the copper(II) ion to the functional groups of amino acid residues in the P25 molecule were determined using the PM3 and CHARMM22 calculation methods.

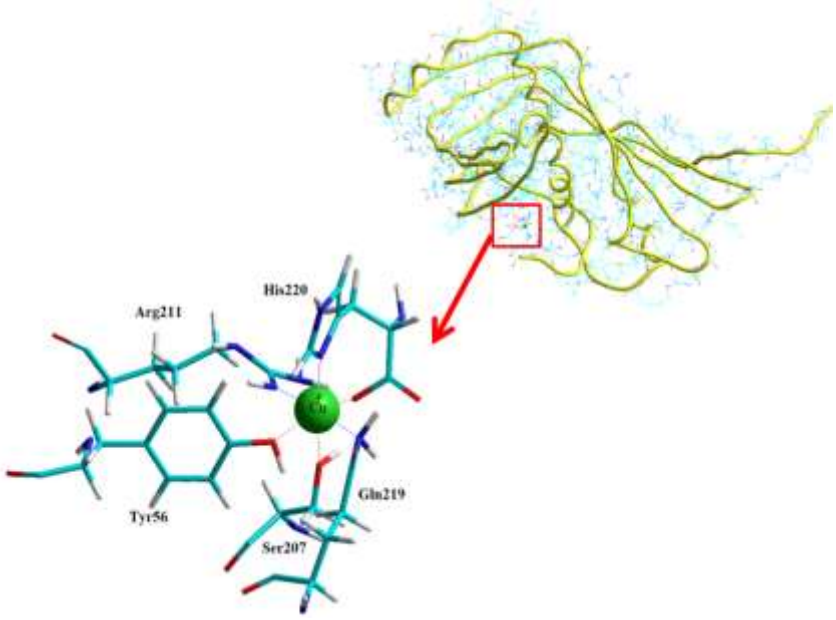

Fig.6. Coordinative binding of copper(II) ion to amino acid residues in the P25 molecule of SF.

It was found that the coordination bond state of the copper(II) ion with the N and -COO^- of the side group of Y220, the -$(CH_2)_3NHCNHNH_2$ group of Arg211, the -CH_2-C_6H_4-OH group of Tyr56, the -$(CH_2)_2NH_2$ group of Gln219 and the -OH group of Ser207 is the most favorable in terms of energy. In this case, the smallest value of the total energy was -1361.83 kcal/mol according to the CHARMM22 method and -222494 kcal/mol according to PM3.

The H-chain consists of 5263 amino acid residues, and there are 11 chains that separate the crystal parts from each other. The N-terminal domain and C-terminal domains in the chain also have random and α-structure states, which are also part of the amorphous parts.

N-terminal domain

MRVKTFVILCCALQYVAYTNANINDFDEDYFGSDVTVQSSNTTDEIIRD ASGAVIEEQITTKKMQRKNKNHGILGKNEKMIKTFVITTDSDGNESIVEEDVL MKTLSDGTVAQSYVAADAGAYSQSGPYVSNSGYSTHQGYTSDFSTSAAV

Chains between crystal parts

A1) TGSSGFGPYVANGGYSRSDGYEYAWSSDFGT
A2) TGSSGFGPYVAHGGYSGYEYAWSSESDFGT
A3) TGSSGFGPYVANGGYSGYEYAWSSESDFGT
A4) TGSSGFGPYVAHGGYSGYEYAWSSESDFGT
A5) TGSSGFGPYVAHGGYSGYEYAWSSESDFGT
A6) TGSSGFGPYVANGGYSGYEYAWSSESDFGT
A7) TGSSGFGPYVANGGYSGYEYAWSSESDFGT
A8) TGSSGFGPYVANGGYSGYEYAWSSESDFGT
A9) TGSSGFGPYVNGGYSGYEYAWSSESDFGT
A10) TGSSGFGPYVANGGYSGYEYAWSSESDFGT
A11) TGSSGFGPYVANGGYSRREGYEYAWSSKSDFET

C-terminal domain

RGYGQGAGSAASSVSSASSRSYDYSRRNVRKNCGIPRRQLVVKFRALPC VNC

Since the H-chain is very large, it requires studying the chain in parts. Initially, models of the chains forming the amorphous parts were created using the Robetta program. Modeling is based on the amino acid sequence. The structures of the N- and

C-terminal domain chains and 11 chains located between the crystalline parts created in the Robetta program are presented below (Figure 7).

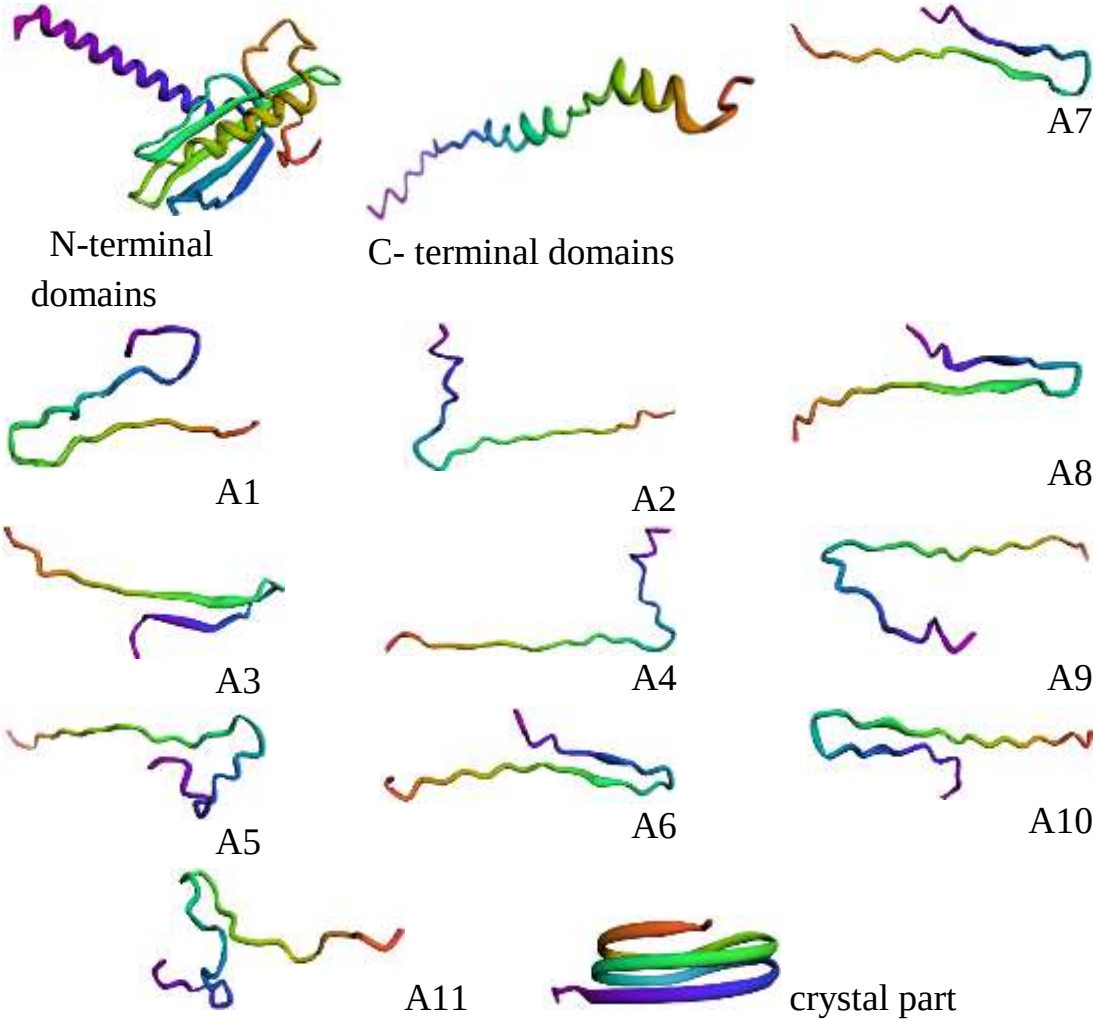

Fig.7. Structures of 11 chains located between the N- and C-terminal domains chains and crystal fragments

Using the Smina program on the SeamDock platform, the binding possibilities of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to the chains created above for the structural models were studied and the change in the Gibbs energy value was determined. The values of the Gibbs energy representing the binding of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to the chains forming the amorphous parts are presented in the graph below (Figure 8).

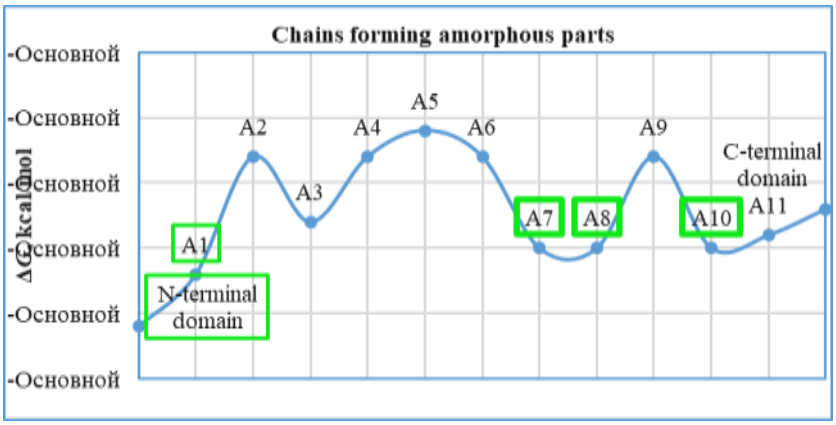

Fig. 8. Gibbs energy change values for the binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to chains forming amorphous parts in the H-chain.

It can be seen from the graph that the value of change of Gibbs energy for binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to N-terminal domain, A1, A7, A8 and A10 chains is the smallest. The Gibbs energy change value for the binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions to the chains forming the crystal part is relatively large, -3.6 kcal/mol. Therefore, the probability of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions being located in the N-terminal domain, A1, A7, A8 and A10 chains of the H-chain of SF is high. It can be concluded that the probability of binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions to the chains forming the crystal part is very low (Figure 9).

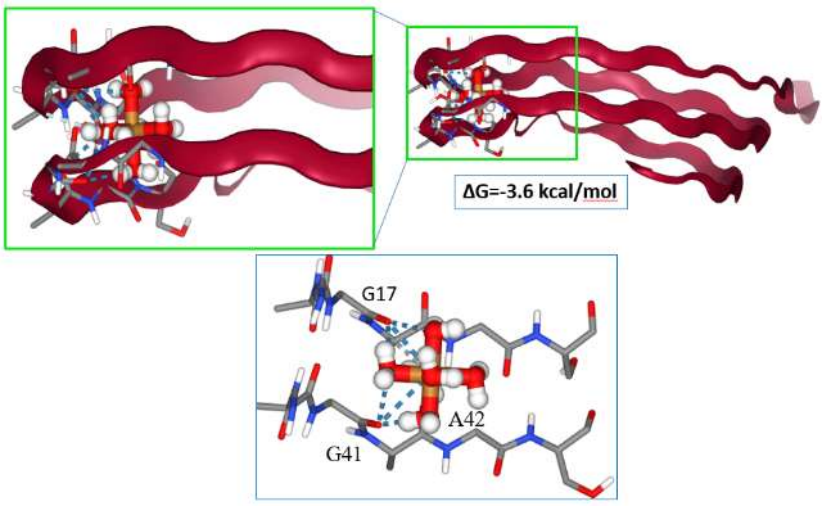

Fig.9. Binding of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to the chain forming the crystal part

Figures 10 and 11 fully illustrate the binding of the $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to amino acid residues in the N- terminal domain, A1, A7, A8, and A10 chains, and the Gibbs energy values.

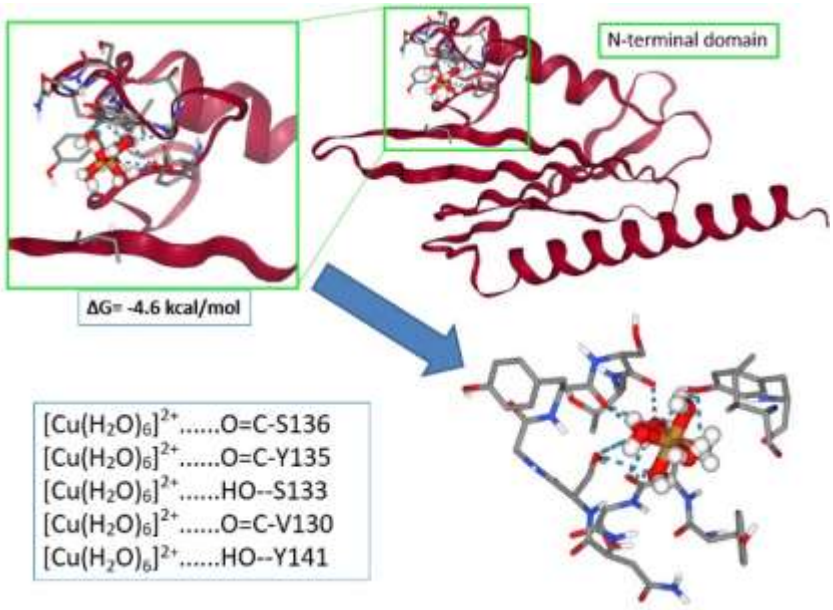

Fig.10. Binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions to the N-terminal domain.

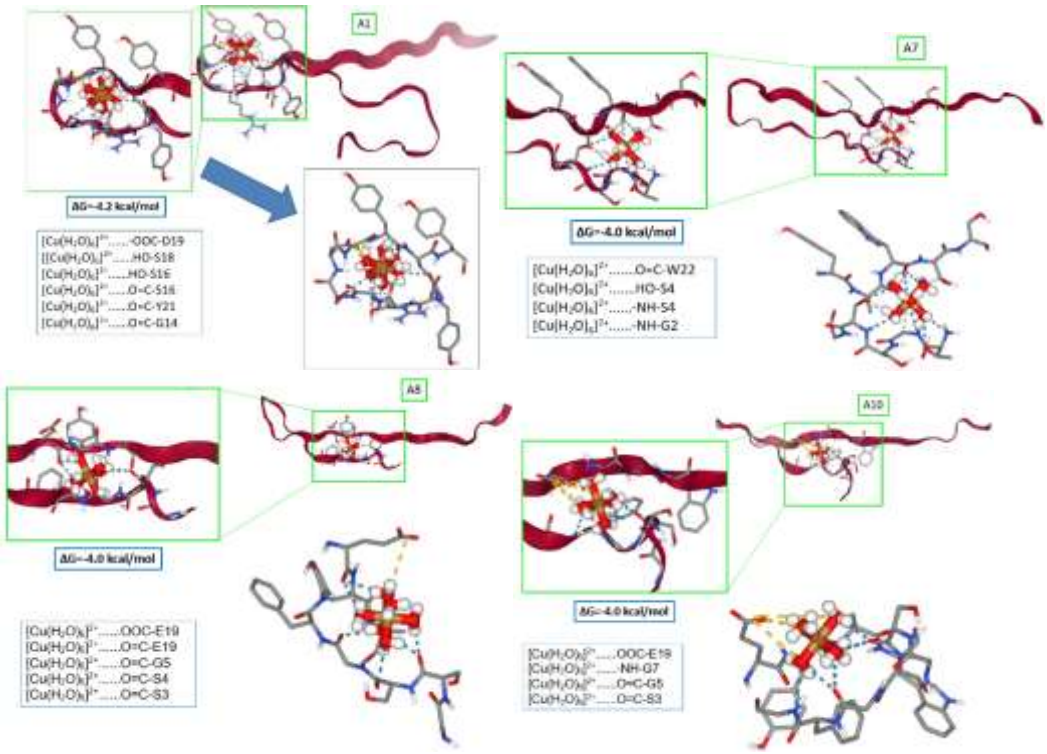

Fig.11. Binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ion to chains A1, A7, A8 and A10.

Taking into account the results of the molecular docking calculation method, the coordination binding of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions to amino acid residues in the N-terminal domain, A1, A7, A8, and A10 chains of the H-chain was determined using the PM3 and CHARMM22 calculation methods.

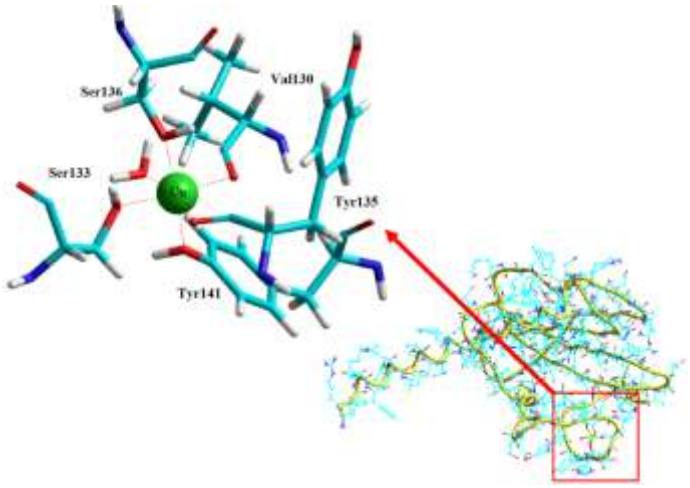

Fig.12. Coordination binding of copper(II) ions to the N-terminal domain in the H-chain

The probability of forming a coordination compound with the N-terminal domain in the H-chain of copper(II) ions in the form depicted in Figure 12 was determined. In this case, the total energy value was equal to -74.65 kcal/mol according to CHARMM22, and -205852 kcal/mol according to PM3. However, it turned out that the probabilities of coordination bonds of copper(II) ions with chains A1, A7, A8 and A10 are energetically very low.

Based on the results of theoretical calculation methods, it turns out that the probabilities of forming coordination bonds of copper(II) ions with the L-chain of SF, the N-terminal domain in the H-chain and amino acid residues in the P25 molecule are the highest. It can be assumed that copper(II) ions form complexes by binding to the functional groups of the last amino acid residues His220, Arg211, Gln219, Ser207 and Tyr56 of the P25 molecule.

Next, copper(II) ions can form complexes with the functional groups of the amino acid residues Ser44, Asp33, Asp 48, Gln63 and Lys67 in the L-chain. It can be considered that it can also form a complex with the amino acids in the N-terminal domain chain in the H-chain. The probability of copper(II) ions binding to the functional groups of the amino acid residues Val130, Ser133, Tyr135, Ser136 and Tyr141 in the N- terminal domain is high.

The table below compares the total energy values determined using the PM3 semi-empirical calculation method for models of possible complexes (Table 3).

Table 3. Copper(II) ions are coordination bonded parts

Copper(II) ions are coordination bonded part	ΔG, kcal/mol	E, kcal/mol
P25-Cu	-222585	-222494

L-chain-Cu	-199392	-199334
N-terminal domen-Cu	-205940	-205852

The calculation results showed that the probability of coordination of copper(II) ions with the functional groups of amino acid residues in the crystal parts is very low.

It can be assumed that the penetration of metal ions in an aqueous solution between SF molecules occurs most rapidly in the regions of fibroin molecules with high water affinity. Therefore, knowing which parts of SF have high water affinity (soluble parts) is very important. Theoretical calculations were performed to confirm these data.

CamSol software was used to determine the H- and L-chains of SF and the water affinity of P25 molecule. In the calculation, parts with a score greater than 1 indicate highly water-affected parts, and a score less than -1 indicate parts with very low water affinity. The overall result helps to determine the overall intrinsic solubility of the protein. Below are diagrams showing the results of calculations performed in the CamSol program for the L-chain of SF and the P25 molecule (Figure 13 and 14).

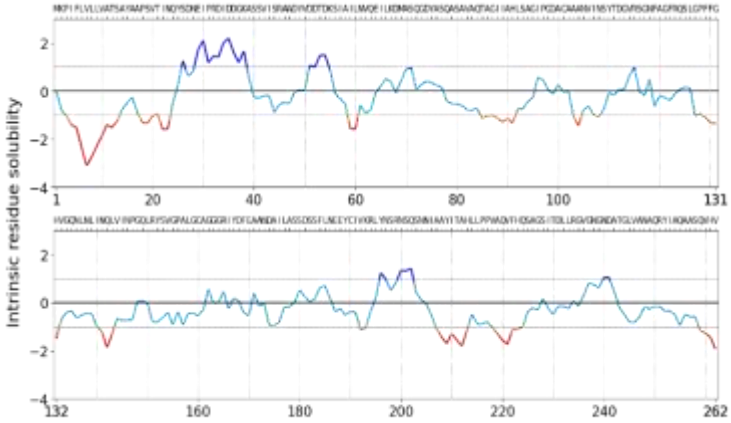

Fig.13. Map of the water-soluble parts of the L-chain.

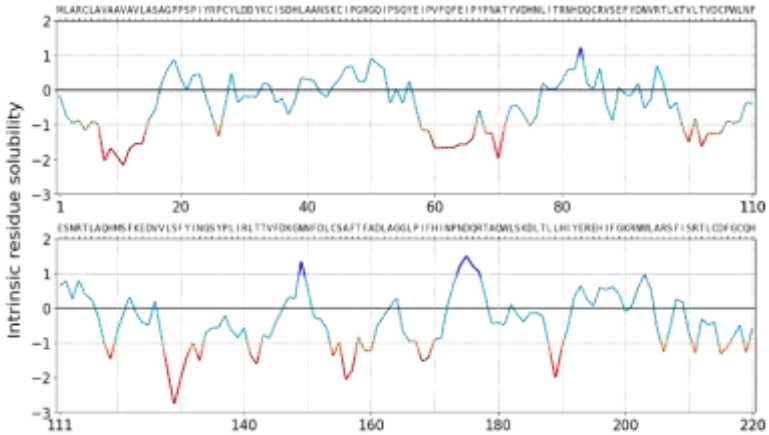

Fig.14. Map of the water-prone (soluble) parts of the P25 molecule of SF.

Since the H-chain of SF is very large, it was analyzed in parts. The N-terminal domain, the first crystal part and the A1 chain were selected for this. The analysis results showed that the highest value of water affinity was observed in the N-terminal domain. The A1 chain had a slightly lower value than the N-terminal domain. The lowest value was determined in the chain forming the crystal part (Figure 15-17).

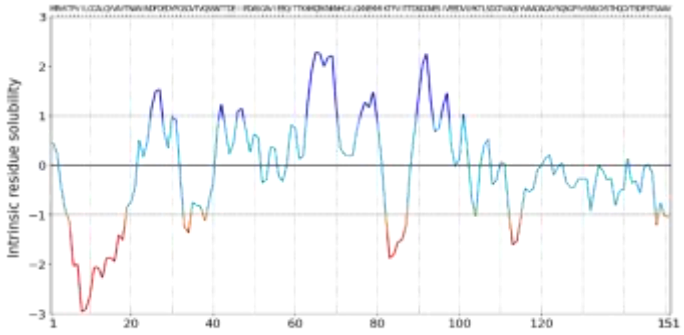

Fig.15. Map of the water-soluble parts of the N-terminal domain.

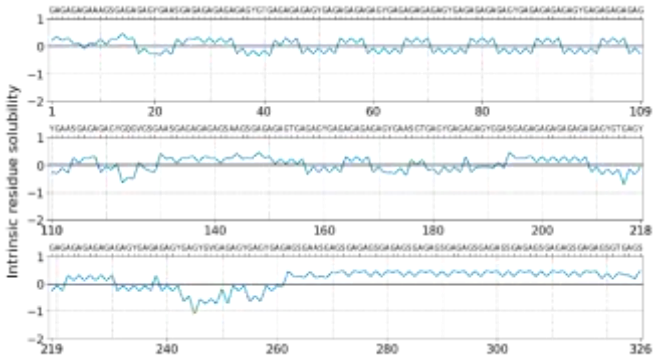

Fig.16. Map of the water-soluble parts of the crystal part after the N-terminal domain.

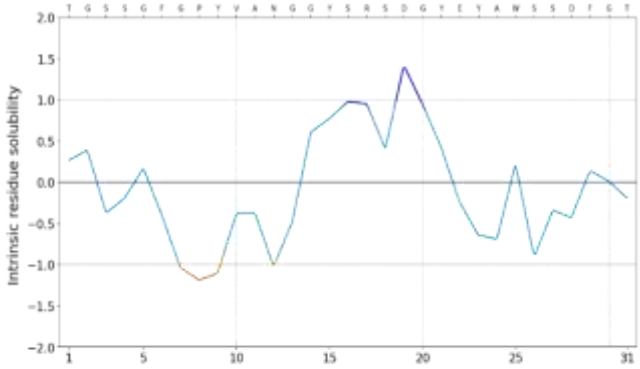

Fig.17. Map of the water-soluble parts of the A1 chain

Based on the calculation results, water penetration is intensive in the L-chain and the P25 molecule. In the H-chain, water penetration is intensive in the parts where the N-terminal domain and A1 chains are located. Therefore, the probability of $[Cu(H_2O)_6]^{2+}$ ions in the aqueous solution penetrating these parts and forming a complex compound was high.

An experiment was carried out to obtain a copper-fibroin complex. When an SF sample was placed in a solution containing copper(II) ions ($CuCl_2$) and stored for 7 days, it was observed that the SF sample turned from white to yellow. The resulting yellow sample was filtered and washed with hot distilled water until the excess copper(II) ions were completely washed out. The yellow color of the sample did not disappear. The observation of a color change can be considered an initial indication that SF and copper(II) ions formed a compound.

This sample was dried in a drying cabinet at a temperature of 70ºC. The yellow color was retained even after the drying process was completed. ATR-IR spectroscopy analysis was performed to determine which functional groups of this sample had changed (Figure 18).

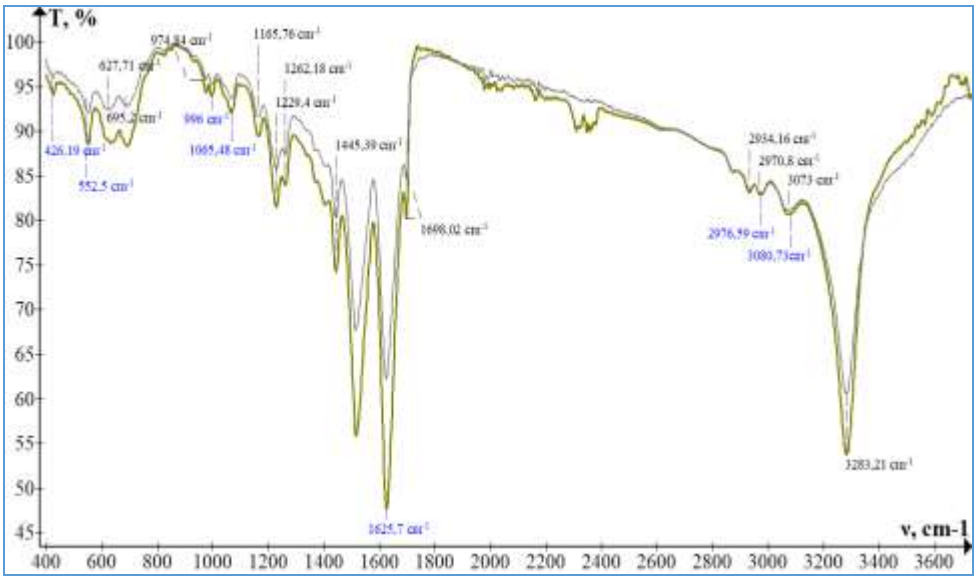

Fig.18. ATR-IR spectrum of the copper-fibroin complex obtained in the experiment.

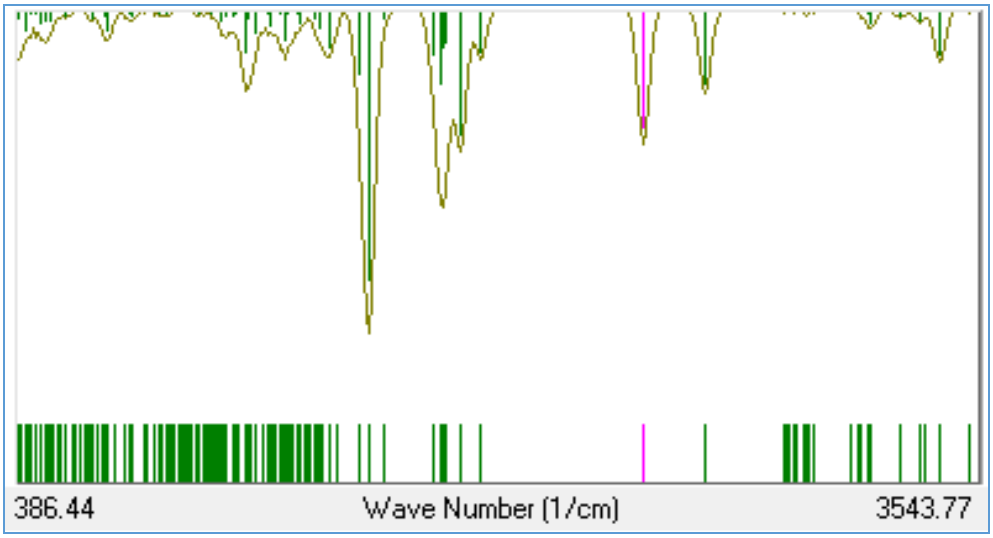

Fig.19. The IR spectrum of the Cu-fibroin complex obtained through theoretical calculations.

An increase in the intensity of the absorption at 426.19 cm^{-1} in the ATR-IR spectrum of the SF sample containing copper was observed. It is known that in the IR spectra of proteins bound by copper coordination bonds, absorptions related to Cu-N, and Cu-O bonds are observed in the regions 470-350 cm^{-1}. The absorption in the 426.19 cm^{-1} region in the ATR-IR spectrum indicates the formation of Cu-N and Cu-O bonds [43].

IR spectra were calculated by theoretical calculations based on models of the states in which copper(II) ions can form complexes with SF (Figure 19) [44, 45]. The table below compares the results of spectroscopic analysis obtained in practice and determined through theoretical calculations (Table 4).

Table 4. IR spectrum results of the copper-fibroin complex obtained by theoretical calculation and in practice

Calculation-derived IR spectrum results	Practical FTIR spectrum results	Copper-bound functional group
3283,2 cm^{-1}, 3293,7 cm^{-1}	3283,21 cm^{-1}	Cu-NH, Cu-O=C
1626,4 cm^{-1}	1625,7 cm^{-1}	Cu-O=C-Gly, Cu-NH-Gly
427,11 cm^{-1}	426,19 cm^{-1}	Cu-O=C, Cu-NH-

The results of the analysis showed that the theoretically calculated IR spectrum parameters were found to be in agreement with the ATR-FTIR spectrum parameters of the sample obtained in practice. These results confirm that the structural models determined on the basis of the calculations are correct.

When the yellow Cu-fibroin complex obtained in the experiment was dissolved in a 1:2:8 molar mixture of calcium chloride, ethanol and water, and the UV-Vis spectrum was obtained, maximum absorption was observed in the 275 and 326 nm regions. The absorption in the 275 nm region belongs to the fibroin protein. We considered the absorption in the 326 nm region to be related to the complex compounds formed by copper(II) ions with proteins. The maximum absorption is observed in the 540-550 nm regions in the complex compounds formed by copper(II) ions with proteins under alkaline conditions. The reaction of copper(II) ions with SF in an aqueous solution results in the formation of a complex with a specific composition, as indicated by the color of the sample and the UV-Vis spectrum (326 nm) (Figure 20).

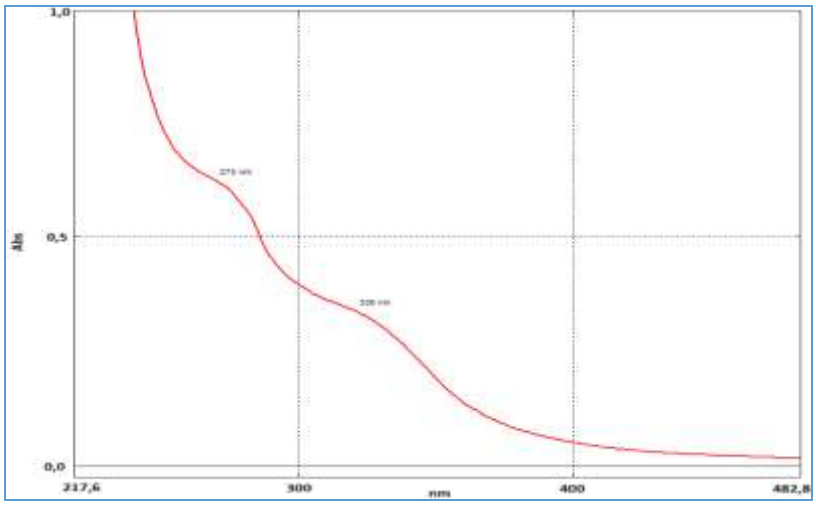

Fig.20. UV-Vis spectrum of the Cu-fibroin complex obtained in the experiment: absorptions were observed in the wavelength regions of 275 and 326 nm.

Based on the above models, their UV spectra were determined by quantum chemical calculations. The calculations were performed using the ZINDO/S semi-empirical method (Figure 21-23).

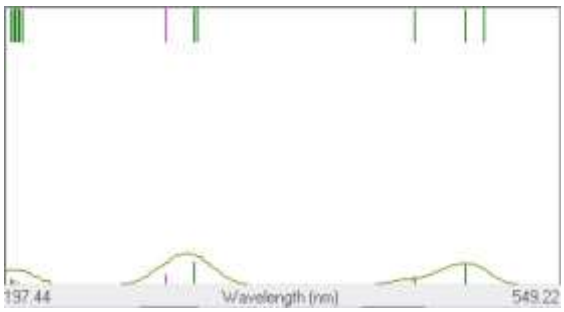

Fig.21. UV spectrum of the copper-fibroin complex formed in the L-chain.

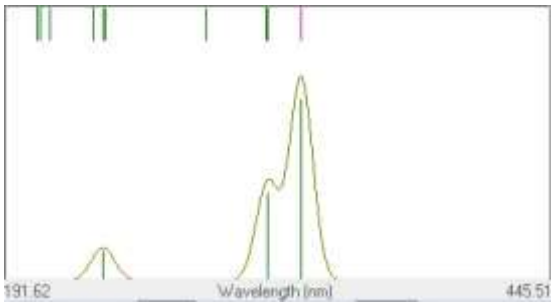

Fig.22. UV spectrum of the copper-fibroin complex formed with the P25 molecule.

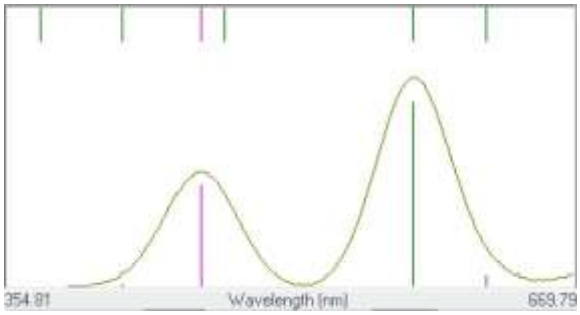

Fig.23. UV spectrum of the complex formed in the N- terminal domain of the H-chain.

If we pay attention to the UV spectrum results obtained through theoretical calculations, the absorption for the copper-fibroin complex formed in the L-chain was observed at 308 nm, for the complex formed in the P25 molecule at 313.7 and 329.7 nm, and for the complex formed in the N- terminal domain at 462.5 nm. It can be seen that the UV-Vis spectrum of the copper-fibroin complex obtained in the experiment is relatively consistent with the theoretically calculated UV spectrum results of the complex formed in the L-chain and especially in the P25 molecule. Based on the results of experimental physical studies and theoretical calculations, it can be assumed that copper(II) ions in solution form copper-fibroin complexes with amino acid residues in the L-chain of SF and the P25 molecule.

CONCLUSION

Theoretical calculations revealed that the coordination bonds of copper (II) ions with the C=O and –OH groups of Ser44, with the $–COO^-$ group of the Asp33 and Asp48, with the $–(CH_2)_2NH_2$ group of Gln63, and with the $–(CH_2)_4NH_2$ group of Lys67 in L-fibroin are energetically most favourable. It was found that the copper (II) ion forms relatively stable coordination bonds with the N and $–COO^-$ of the side group of His220 in the P25 molecule, with the $–(CH_2)_3NHCNHNH_2$ group of Arg211, with the $–CH_2-C_6H_4-OH$ group of Tyr56, with the $–(CH_2)_2NH_2$ group of Gln219 and

with the –OH group of Ser207. It was found that copper (II) ions form coordination bonds only with the N-domain in the heavy chain. The results of the calculated IR and UV spectra of the copper-fibroin complex determined by quantum chemical calculations are consistent with the ATR-IR and UV-Vis spectra of the experimentally obtained sample, confirming the results of the above study. This study may contribute to the study of the interaction of other metal ions with silk fibroin to some extent.

Author contributions

KE author designed the research; KE and GP authors performed the experiments; KE and MB authors analysed the data; KE and RE authors wrote the manuscript draft; KE and AS authors revised the manuscript. All authors approved the final version of the manuscript.

REFERENCES:

1. Cook D. B. (1998) *Handbook of computational quantum chemistry*, Oxford University Press.

2. Bocharnikova, E. N., Tchaikovskaya, O. N., Bazyl, O. K., Artyukhov, V. Y., & Mayer, G. V. (2020) Theoretical study of bisphenol A photolysis. *Adv. Quantum Chem.*, 81, 191-217.

3. Hakimi O, Knight D.P, Vollrath F, Vadgama P (2007) Spider and mulberry silkworm silks as compatible biomaterials. *Composites. Part B. Engineering.*, 38, 324–337.

4. Inoue S, Tanaka K, Arisaka F, Kimura S, Ohtomo K, Mizuno S. (2000) Silk fibroin of *Bombyx mori* is secreted, assembling a high molecular mass elementary unit consisting of H-chain, L-chain, and P25, with a 6:6:1 molar ratio. *J. Biol. Chem.*, 275, 40517–40528.

5. Moreno-Tortolero, R. O., Luo, Y., Parmeggiani, F., Skaer, N., Walker, R., *et al*. (2024) Molecular organization of fibroin heavy chain and mechanism of fibre formation in Bombyx mori. *Commun. Biol.*, 7, 786.

6. Valluzzi R, Gido S.P, Muller W, Kaplan D.L. (1999) Orientation of silk III at the air-water interface". *Int. J. Biol. Macromol.*, 24, 237–242.

7. Suzuki, Y. (2016) Structures of silk fibroin before and after spinning and biomedical applications. *Polym. J.*, 48, 1039-1044.

8. Takahashi, Y., Gehoh, M., & Yuzuriha, K. (1999) Structure refinement and diffuse streak scattering of silk (Bombyx mori). *Int. J. Biol. Macromol.*, 24, 127-138.

9. Suzuki, Y., & Asakura, T. (2010) Local conformation of serine residues in a silk model peptide,(Ala–Gly–Ser–Gly–Ala–Gly) 5, studied with solid-state NMR: REDOR. *Polym. J.*, 42, 354-356.

10. Magoshi, J., Magoshi, Y., Becker, M. A., Kato, M., Han, Z., *et al*. (2000) Crystallization of silk fibroin from solution. *Thermochim. Acta*., 352, 165-169.

11. Warwicker, J. O. (1956) The crystal structure of silk fibroins. *Trans. Faraday Soc.*, 52, 554-557.

12. Takahashi Y., Gehoh M. and Yuzuriha K. (1991) Crystal structure of silk (Bombyx mori). *J. Polym. Sci., Part B:Polym. Phys*., 29, 889-891.

13. Sarymsakov, A. A., Baltaeva, M. M., & Eshchanov, K. O. (2024) Preparation and study of properties of sorbents based on the fibrous waste of “Bombyx mori” natural silk. *Lat. Am. Appl. Res*., 54, 531-538.

14. Ryde U. (2016) QM/MM Calculations on Proteins. *Methods Enzymol.*, 577, 119-158.

15. Schmitz, S., Seibert, J., Ostermeir, K., Hansen, A., Göller, A. H., *et al*. (2020) Quantum chemical calculation of molecular and periodic peptide and protein structures. *J. Phys. Chem. B.*, 124, 3636-3646.

16. Žurovec, M., Vašková, M., Kodrík, D., Sehnal, F., & Kumaran, A. K. (1995) Light-chain fibroin of Galleria mellonella L. *Mol. Gen. Genet*., 247, 1-6.

17. Teramoto, H., & Kojima, K. (2015) Incorporation of methionine analogues into Bombyx mori silk fibroin for click modifications. *Macromol. Biosci*., 15, 719-727.

18. Zorman, M., Phillips, C., Shi, C., Zhang, S., De Yoreo, et al. (2024) Thermodynamic Analysis of Silk Fibroin–Graphite Hybrid Materials and Their Morphology. *J. Phys. Chem. B.*, 128, 2371-2380.

19. Montalban, M. G., Chakraborty, S., Pena-Garcia, J., Verli, H., Villora, G., et al. (2020) Molecular insight into silk fibroin based delivery vehicle for amphiphilic drugs: Synthesis, characterization and molecular dynamics studies. *J. Mol. Liq*., 299, 112156.

20. Przybyłek M., Tuwalska A., Ledziński D., Śmigiel S., Sionkowska A., et al. (2024) Effect of Nanohydroxyapatite on Silk Fibroin–Chitosan Interactions—Molecular Dynamics Study, *Appl. Sci.*, 14, 4131.

21. Leal Egaña, A., & Scheibel, T. (2010) Silk-based materials for biomedical applications. *Biotechnol. Appl. Biochem*., 55, 155-167.

22. de Almeida, K. J., Rinkevicius, Z., Hugosson, H. W., Ferreira, A. C., & Ågren, H. (2007) Modeling of EPR parameters of copper (II) aqua complexes. *Chem. Phys*., 332, 176-187.

23. Musinu, A., Paschina, G., Piccaluga, G., and Magini, M. (1983) Short-range order in a NASIGLAS sample by X-ray diffraction. *Inorg. Chem*., 22, 1184.

24. Ansell, S., Tromp, R. H., & Neilson, G. W. (1995) The solute and aquaion structure in a concentrated aqueous solution of copper (II) chloride. *J. Phys. Condens. Matter*., 7, 1513-1524.

25. Texler, N. R., Holdway, S., Neilson, G. W., & Rode, B. M. (1998) Monte Carlo simulations and neutron diffraction studies of the peptide forming system 0.5 mol kg− 1 CuCl 2–5mol kg− 1 NaCl–H 2 Oat 293 and 353 K. *J. Chem. Soc., Faraday Trans.*, 94, 59-65.

26. Sham, T.K., Hastings, J.B., and Perlman, M.L., Chem. Phys. Lett., 1981, vol. 83, no. 2, p. 391.

27. Neilson, D.L., Newsome, J.R., and Sandstrom, M., J. Chem. Soc., Faraday Trans., 1981, vol. 77, no. 7, p.1245.

28. Tajiri, Y. and Wakita, H., Bull. Chem. Soc. Japan., 1986, vol. 59, no. 7, p. 2285.

29. Li, Y.; Yao, L.; Zhang, L.; Zhang, Y.; Zheng, T.; Liu, L.; Zhang, L. Enhanced physicochemical stabilities of cyanidin-3-O-glucoside via combination with silk fibroin. Food Chem. 2021, 355, 129479.

30. Yao, L.; Xu, J.; Zhang, L.; Liu, L.; Zhang, L. Nanoencapsulation of Anthocyanin by an Amphiphilic Peptide for Stability Enhancement. Food Hydrocoll. 2021, 118, 106741.

31. Chen, W. X., Lu, S. F., Yao, Y. Y., Pan, Y., & Shen, Z. Q. (2005). Copper (II)-silk fibroin complex fibers as air-purifying materials for removing ammonia. Textile research journal, 75(4), 326-330.

32. Hua, J., Yang, H., Li, X., Xiao, J., Zhou, S., You, R., & Ma, L. (2022). Cu (II)-functionalized silk fibroin films for the catalytic generation of nitric oxide. Biointerphases, 17(3), 031001.

33. MacKerell AD Jr, Feig M, Brooks III CL (2004). "Extending the treatment of backbone energetics in protein force fields: limitations of gas-phase quantum mechanics in reproducing protein conformational distributions in molecular dynamics simulations". J Comput Chem. 25 (11): 1400–1415.

34. Brooks CL, Chen J, Im W (2006). "Balancing solvation and intramolecular interactions: toward a consistent generalized born force field (CMAP opt. for GBSW)". J Am Chem Soc. 128 (11): 3728–3736.

35. Vanommeslaeghe, K.; MacKerell, A. D. (May 2015). "CHARMM additive and polarizable force fields for biophysics and computer-aided drug design". Biochimica et Biophysica Acta (BBA) - General Subjects. 1850 (5): 861–871.

36. Mostashari-Rad T, Arian R, Mehridehnavi A, Fassihi A, Ghasemi F (June 13, 2019). "Study of CXCR4 chemokine receptor inhibitors using QSPR andmolecular docking methodologies". Journal of Theoretical and Computational Chemistry. 178 (4).

37. Kitchen DB, Decornez H, Furr JR, Bajorath J (Nov 2004). "Docking and scoring in virtual screening for drug discovery: methods and applications". Nature Reviews. Drug Discovery. 3 (11): 935–49. doi:10.1038/nrd1549.

38. Hwang, W., Mallis, R. J., Lang, M. J., & Reinherz, E. L. (2020). The αβ TCR mechanosensor exploits dynamic ectodomain allostery to optimize its ligand recognition site. Proceedings of the National Academy of Sciences, 117(35), 21336-21345.

39. Yang, J., Anishchenko, I., Park, H., Peng, Z., Ovchinnikov, S., & Baker, D. (2020). Improved protein structure prediction using predicted interresidue orientations. Proceedings of the National Academy of Sciences, 117(3), 1496-1503.

40. Morris, G. M., Huey, R., Lindstrom, W., Sanner, M. F., Belew, R. K., Goodsell, D. S., & Olson, A. J. (2009). AutoDock4 and AutoDockTools4: Automated docking with selective receptor flexibility. Journal of computational chemistry, 30(16), 2785-2791.

41. Hebditch, M., & Warwicker, J. (2019). Web-based display of protein surface and pH-dependent properties for assessing the developability of biotherapeutics. Scientific reports, 9(1), 1969.

42. Sormanni, P., Aprile, F. A., & Vendruscolo, M. (2015). The CamSol method of rational design of protein mutants with enhanced solubility. Journal of molecular biology, 427(2), 478-490.

43. Nakamoto, K. Infrared and Raman spectra of inorganic and coordination compounds. Part A: theory and applications in inorganic chemistry; Part B: application in coordination, organometallic, and bioinorganic chemistry, John Wiley & Sons, Inc., 2009.

44. Hayward S, Kitao A, Go N. Harmonic and anharmonic aspects in the dynamics of BPTI—a normal-mode analysis and principal component analysis. Protein Science, 3, (1994) 936–943.

45. Mott, A. J., & Rez, P. Calculation of the infrared spectra of proteins. European biophysics journal, 44(3), (2015) 103–112.

REZISTORLI BO‘LUVCHI UCHUN EHM DASTURINI YARATISH

Jurayev Saydulla Abdurahmonovich
TKTI katta o‘qituvchisi
Hammuallif talabalar:
Xudaynazarova Sabina Sherzod qizi;
Qo‘ziyev Shahboz Karim o‘g‘li;
Xuvaydullayeva Fotima Xabibulla qizi;
Abdurashidov Bekjon Shuxrat o‘g‘li.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada elektron qurilmalarni loyihalashda keng qo‘llaniladigan rezistorli kuchlanish bo‘luvchilarni hisoblash jarayonini avtomatlashtirish masalasi ko‘rib chiqilgan. An’anaviy hisob-kitoblardagi vaqt sarfi va sermehnatlikni kamaytirish maqsadida Delphi dasturlash muhitida maxsus EHM dasturi ishlab chiqilgan. Dasturiy ta’minot tarkibidagi "case" tanlash kaliti yordamida Om va quvvat qonunlariga asoslangan algoritmlar, shuningdek, o‘quv jarayonida ushbu dasturdan foydalanishning dolzarbligi va afzalliklari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *rezistorli bo‘luvchi, kuchlanish, EHM dasturi, Delphi, algoritm, Om qonuni, quvvat, avtomatlashtirish, ta’lim jarayoni.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос автоматизации процесса расчета резистивных делителей напряжения, широко используемых при проектировании электронных устройств. В целях сокращения трудозатрат и времени, затрачиваемого на традиционные ручные расчеты, в среде программирования Delphi разработана специальная программа для ЭВМ. Описаны алгоритмы, основанные на законе Ома и формуле мощности, реализованные с помощью оператора выбора "case", а также обоснована актуальность и преимущества внедрения данной программы в образовательный процесс.

Ключевые слова: *резисторный делитель, напряжение, компьютерная программа, Дельфи, алгоритм, закон Ома, мощность, автоматизация, образовательный процесс.*

ABSTRACT

This article addresses the issue of automating the calculation process for resistive voltage dividers, which are widely used in electronic device design. To reduce the time consumption and labor intensiveness of traditional manual calculations, a specialized computer program has been developed using the Delphi

programming environment. The algorithms based on Ohm's law and power formulas, implemented via the "case" selection statement, are described, and the relevance and advantages of utilizing this software in the educational process are highlighted.

***Keywords**: resistor divider, voltage, computer program, Delphi, algorithm, Ohm's law, power, automation, educational process.*

KIRISH

Elektron qurilmalar yaratishda kuchlanishni kamaytirish maqsadida rezistorli bo‘luvchilardan foydalanish zarurati paydo bo‘ladi. Har safar rezistorlarning qiymatini qog‘ozga yozib hisoblash sermehnat ishdir. Bunday ishlar tadqiqotchilardan ancha vaqt sarflashni talab qiladi. Zamonaviy electron vositalardan xususan EHM dasturlaridan foydalanishning imkoni yaratilsa yuqoridagi sermehnatlik va vaqt sarflash tejaladi.

Shu yo‘nalishda bir necha talabalar bilan suhbat o‘tkazib ularning fikrlarini o‘rganildi. Ta'lim jarayonida ushbu masalada tadqiqot o‘tkazish uchun EHM uchun dastur yaratilsa va undan o‘quv jarayonlarida foydalalanilsa qanday o‘zgarishlar bo‘lishi mumkinligi o‘rganildi. Talabalar ushbu mavzuda dastur yaratilishi maqsadli ish bo‘lishi ta'kidlab yuqorida aytilgan EHM dasturini yaratish dolzarb ekani suhbat yakunida aniqlandi. Ushbu xolatdan kelib chiqib R1 va R2 rezistorlari yordamida kuchlanishni bo‘luvchi ekvivalent chizma ishlab chiqildi.(1-rasm.)

$$i = \frac{U}{R1+R2} \qquad i = \frac{U_2}{R2}$$

$$R1 = R2\left(\frac{U}{U_2} - 1\right)$$

$$P_{rez} >= i \cdot U$$

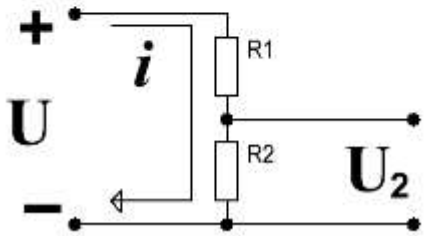

1 – rasm. Kuchlanishni bo‘luvchi rezistorlarning ekvivalent chizmasi.

Ushbu chizmaga quvvat (P=I*U) va Om(I=U/R) qonini formulalari ham qo‘shib yozildi. Delphi dasturlash muhiti yordamida dasturi yaratildi. Dasturlashda “case”

tanlash kaliti yordamida protseduralar ishlab chiqildi. Bunda tegishli algoritm bajarilganda kalit tegishli shartga o‘tadi va hisoblashni bajaradi:

```
r2:=R2rezistor.Position+R2rezistor01.Position/10;
Rezistor2.Caption:=‘R2 = ‘+FloatToStr(r2)+’  Om ‘;
r1:= r2*( (u/u2)-1 );
Rezistor1.Caption:=‘R1 = ‘+Format(‘%.02f’,[r1])+’  Om ‘;
i:=u2/r2;
i:=i*1000;//---milli amper--------
if i>=1000 then Iumumiy.Caption:=‘i = ‘+Format(‘%.02f’,[i/1000])+’  A ‘
        else Iumumiy.Caption:=‘i = ‘+Format(‘%.02f’,[i])+’  mA ‘;
p:=i*u/1000;
Prezistor.Caption:=‘P = ‘+Format(‘%.04f’,[p])+’  W ‘;
p1:=i*u1/1000;
Prezistor1.Caption:=‘P1>= ‘+Format(‘%.04f’,[p1])+’  W ‘;
p2:=i*u2/1000;
Prezistor2.Caption:=‘P2>= ‘+Format(‘%.04f’,[p2])+’  W ‘;
```

Bu birinchi tanlov asosidagi proceduralarning bajarilishi. Endi ikkinchi tanlovni bayon qilamiz:

```
r2:=R2rezistor.Position+R2rezistor01.Position/10;
r2:=r2*1000;
Rezistor2.Caption:=‘R2 = ‘+FloatToStr(r2/1000)+’  kOm ‘;
r1:= r2*( (u/u2)-1 );
Rezistor1.Caption:=‘R1 = ‘+Format(‘%.02f’,[r1/1000])+’  kOm ‘;
i:=u2/r2;
i:=i*1000000;//----mikro amper-------
if i>=1000 then Iumumiy.Caption:=‘i = ‘+Format(‘%.02f’,[i/1000])+’  mA ‘
        else Iumumiy.Caption:=‘i = ‘+Format(‘%.02f’,[i])+’  mkA ‘;
p:=i*u/1000000;
Prezistor.Caption:=‘P = ‘+Format(‘%.06f’,[p])+’  W ‘;
p1:=i*u1/1000000;
Prezistor1.Caption:=‘P1>= ‘+Format(‘%.06f’,[p1])+’  W ‘;
p2:=i*u2/1000000;
Prezistor2.Caption:=‘P2>= ‘+Format(‘%.06f’,[p2])+’  W ‘;
```

Bu ikkinchi tanlov asosidagi proceduralarning bajarilishi. Endi uchinchi tanlovni bayon qilamiz:

```
r2:=R2rezistor.Position+R2rezistor01.Position/10;
r2:=r2*1000000;
Rezistor2.Caption:=‘R2= ‘+FloatToStr(r2/1000000)+’  MOm’;
r1:= r2*( (u/u2)-1 );
Rezistor1.Caption:=‘R1= ‘+Format(‘%.02f’,[r1/1000000])+’  MOm’;
i:=u2/r2;
i:=i*1000000000;//----nano amper---------
if i>=1000 then Iumumiy.Caption:=‘i= ‘+Format(‘%.02f’,[i/1000])+’  mkA’
          else Iumumiy.Caption:=‘i= ‘+Format(‘%.02f’,[i])+’  nA’;
p:=i*u/1000000000;
Prezistor.Caption:=‘P = ‘+Format(‘%.08f’,[p])+’  W ‘;
p1:=i*u1/1000000000;
Prezistor1.Caption:=‘P1>= ‘+Format(‘%.08f’,[p1])+’  W ‘;
p2:=i*u2/1000000000;
Prezistor2.Caption:=‘P2>= ‘+Format(‘%.08f’,[p2])+’  W ‘;
```

Ushbu dastur kodlari yuqoridagi chizma bo‘yicha hisoblashlar amalga oshirilishiga hizmat qiladi. O‘ziga hos algoritm asosida ishlaydigan dasturning to‘liq kodini yoritamiz:

```
unit Rezistorni_xisoblash;

interface

uses
  Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms,
  Dialogs, StdCtrls, ComCtrls, ExtCtrls;

type
  TForm1 = class(TForm)
    R2rezistor: TTrackBar;
    Rezistor1: TLabel;
    Image1: TImage;
    Rezistor2: TLabel;
    RadioButton1: TRadioButton;
    RadioButton2: TRadioButton;
```

```
    RadioButton3: TRadioButton;
    Ukirish1: TTrackBar;
    U2chiqish1: TTrackBar;
    Label3: TLabel;
    Label4: TLabel;
    Label5: TLabel;
    Umanbaa: TEdit;
    U2chiq: TEdit;
    Ukirish01: TTrackBar;
    U2chiqish01: TTrackBar;
    Label6: TLabel;
    Timer1: TTimer;
    Prezistor: TLabel;
    Iumumiy: TLabel;
    R2rezistor01: TTrackBar;
    Label1: TLabel;
    Prezistor1: TLabel;
    Prezistor2: TLabel;
    Chiqish: TButton;
    procedure Timer1Timer(Sender: TObject);
    procedure U2chiqish1Change(Sender: TObject);
    procedure Ukirish1Change(Sender: TObject);
    procedure ChiqishClick(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
    procedure Xisoblash(b:byte);
  end;

var
  Form1: TForm1;

implementation

{$R *.dfm}
```

```
procedure TForm1.Xisoblash(b:byte);
var
u,u1,u2:real;
r1,r2:real;
i:real;
p,p1,p2:real;

begin
u:=Ukirish1.Position+Ukirish01.Position/10;
if u=0 then Ukirish01.Position:=1;
u2:=U2chiqish1.Position+U2chiqish01.Position/100;
if u2=0 then U2chiqish01.Position:=1;
Umanbaa.Text:=FloatToStr(u)+' V';
U2chiq.Text:=FloatToStr(u2)+' V';
u1:=u-u2;
case b of
  1: begin//----------------------------------------
    r2:=R2rezistor.Position+R2rezistor01.Position/10;
    Rezistor2.Caption:='R2 = '+FloatToStr(r2)+'   Om ';
    r1:= r2*( (u/u2)-1 );
    Rezistor1.Caption:='R1 = '+Format('%.02f',[r1])+'   Om ';
    i:=u2/r2;
    i:=i*1000;//---milli amper--------
    if i>=1000 then Iumumiy.Caption:='i = '+Format('%.02f',[i/1000])+'   A '
               else Iumumiy.Caption:='i = '+Format('%.02f',[i])+'   mA ';
    p:=i*u/1000;
    Prezistor.Caption:='P = '+Format('%.04f',[p])+'   W ';
    p1:=i*u1/1000;
    Prezistor1.Caption:='P1>= '+Format('%.04f',[p1])+'   W ';
    p2:=i*u2/1000;
    Prezistor2.Caption:='P2>= '+Format('%.04f',[p2])+'   W ';
    end;//----------------------------------------

  2: begin//----------------------------------------
    r2:=R2rezistor.Position+R2rezistor01.Position/10;
    r2:=r2*1000;
    Rezistor2.Caption:='R2 = '+FloatToStr(r2/1000)+'   kOm ';
```

```
    r1:= r2*( (u/u2)-1 );
    Rezistor1.Caption:='R1 = '+Format('%.02f',[r1/1000])+'  kOm ';
    i:=u2/r2;
    i:=i*1000000;//----mikro amper-------
    if i>=1000 then Iumumiy.Caption:='i = '+Format('%.02f',[i/1000])+'  mA '
               else Iumumiy.Caption:='i = '+Format('%.02f',[i])+'  mkA ';
    p:=i*u/1000000;
    Prezistor.Caption:='P = '+Format('%.06f',[p])+'  W ';
    p1:=i*u1/1000000;
    Prezistor1.Caption:='P1>= '+Format('%.06f',[p1])+'  W ';
    p2:=i*u2/1000000;
    Prezistor2.Caption:='P2>= '+Format('%.06f',[p2])+'  W ';
    end;//----------------------------------------

  3: begin//----------------------------------------
    r2:=R2rezistor.Position+R2rezistor01.Position/10;
    r2:=r2*1000000;
    Rezistor2.Caption:='R2= '+FloatToStr(r2/1000000)+'  MOm';
    r1:= r2*( (u/u2)-1 );
    Rezistor1.Caption:='R1= '+Format('%.02f',[r1/1000000])+'  MOm';
    i:=u2/r2;
    i:=i*1000000000;//----nano amper---------
    if i>=1000 then Iumumiy.Caption:='i= '+Format('%.02f',[i/1000])+'  mkA'
               else Iumumiy.Caption:='i= '+Format('%.02f',[i])+'  nA';
    p:=i*u/1000000000;
    Prezistor.Caption:='P = '+Format('%.08f',[p])+'  W ';
    p1:=i*u1/1000000000;
    Prezistor1.Caption:='P1>= '+Format('%.08f',[p1])+'  W ';
    p2:=i*u2/1000000000;
    Prezistor2.Caption:='P2>= '+Format('%.08f',[p2])+'  W ';
    end;//----------------------------------------
  end;
end;

procedure TForm1.Timer1Timer(Sender: TObject);
begin
```

```
    if Ukirish1.Position<=U2chiqish1.Position then
U2chiqish1.Position:=U2chiqish1.Position-1;
    if RadioButton1.Checked then Xisoblash(1);
    if RadioButton2.Checked then Xisoblash(2);
    if RadioButton3.Checked then Xisoblash(3);
    end;

    procedure TForm1.U2chiqish1Change(Sender: TObject);
    begin
    if Ukirish1.Position<=U2chiqish1.Position then
U2chiqish1.Position:=U2chiqish1.Position-1;
    if U2chiqish1.Position=0 then U2chiqish01.Position:=1;
    end;

    procedure TForm1.Ukirish1Change(Sender: TObject);
    begin
    if Ukirish1.Position<=U2chiqish1.Position then
U2chiqish1.Position:=U2chiqish1.Position-1;
    if Ukirish1.Position=0 then Ukirish01.Position:=1;
    end;

    procedure TForm1.ChiqishClick(Sender: TObject);
    begin
    Close
    end;

    end.
```

Delphi dasturlash muhiti yordamida yaratilgan ushbu dasturning kompilyatsiyalangan tayyor ishchi xolatidagi rasmi quyida keltiriladi. Ushbu dasturdan ta’lim jarayorlari yoki nuxandislar tamonidan foydalanish samarali bo‘ladi.

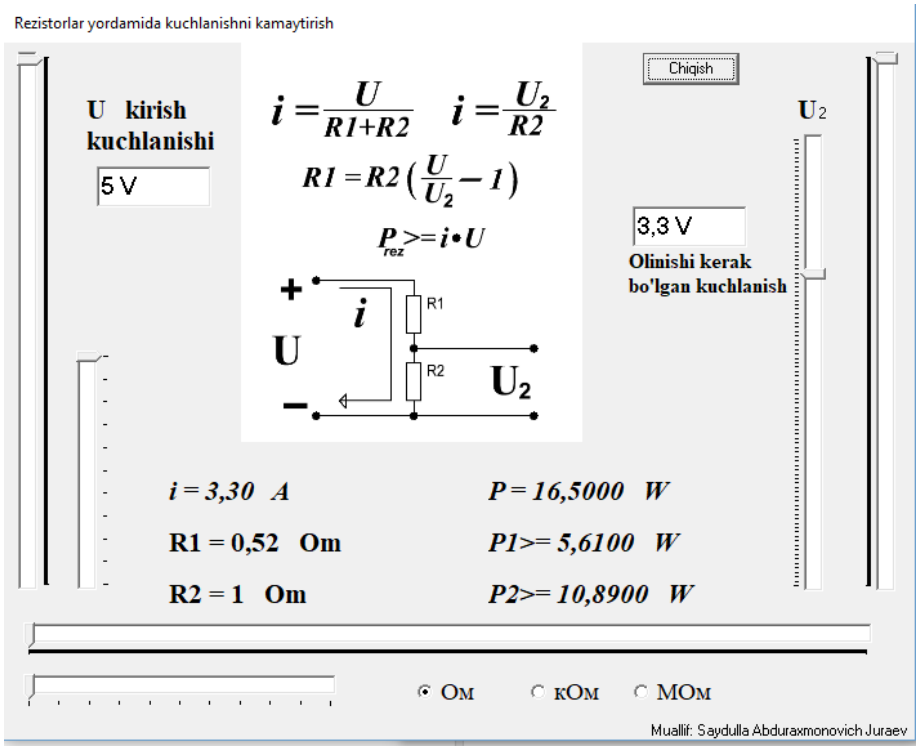

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqotlar va dasturiy ishlanmalar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:Elektron qurilmalarni loyihalashda rezistorli kuchlanish bo‘luvchilarni qo‘lda hisoblash ko‘p vaqt va mehnat talab qilishi aniqlandi va ushbu jarayonni raqamlashtirish zarurati asoslandi.Delphi dasturlash muhitida yaratilgan EHM dasturi Om va quvvat qonunlariga tayangan holda qarshilik (Om, kOm, MOm), tok kuchi va quvvat yo‘qotishlarini yuqori aniqlikda, soniyalar ichida hisoblash imkonini berdi.Mazkur dasturiy ta’minotning ta’lim jarayoniga joriy etilishi talabalarning laboratoriya va mustaqil ishlarini bajarish samaradorligini oshiradi, vaqtni tejaydi hamde muhandislik hisob-kitoblaridagi inson omili bilan bog‘liq xatolarni bartaraf etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov A.S. va b. Elektrotexnika va elektronika asoslari. Masalalar to‘plami va laboratoriya ishlari T. O‘qituvchi. 1991 y.
2. Charls Gross Fundamentals of Electrical Engineering 2012 by Taylor & Francis Group, LLC CRC Press is an imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business.
3. GiorgioRizzoniPrinciples and Applications. McGraw-Hill Higher Education 2010g.996r.

4. Planck Collaboration Planck 2013 results. XVI. Cosmological parameters. — arXiv:1303.5076
5. P. Giridhar Kiniand Ramesh C. Bansal, Energy management systems. Published by InTech.JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech. (p.61)
6. Gayibov T.SH. Energetika va energiya samaradorlik muammolari. O‘quv uslubiy majmua. TDTU qoshidagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish tarmoq markazi 2016 y.
7. Infocom.uzelektron jurnali: www.infocom.uz
8. www.press-uz.info
9. www.ziyonet.uz

INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION AND NATIONAL COURTS: THE ROLE OF THE NEW YORK CONVENTION IN THE ENFORCEMENT OF ARBITRAL AWARDS

Mukhammadieva Rukhshona
Second-Year Student
Faculty of Criminal Justice
Tashkent State University of Law

ABSTRACT

In the context of globalization and the rapid expansion of international trade, disputes arising from cross-border commercial relations have become increasingly complex. Traditional state courts are often unable to provide efficient and neutral mechanisms for resolving international commercial disputes. Consequently, international commercial arbitration has emerged as one of the most preferred methods of dispute resolution. This article examines the fundamental differences between international arbitration and national courts, with particular attention to the enforcement of arbitral awards under the 1958 New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. The article also analyzes the legal framework of arbitration in Uzbekistan and evaluates the country's efforts to align its arbitration legislation with international standards. The study concludes that the New York Convention plays a decisive role in ensuring the effectiveness and global acceptance of arbitration as a reliable dispute resolution mechanism.

Keywords: *international arbitration, national courts, arbitral awards, New York Convention, enforcement, commercial disputes, Uzbekistan, international commercial law.*

INTRODUCTION

The growth of international trade and foreign investment has significantly increased the number of disputes involving parties from different jurisdictions. In such disputes, the choice of an effective dispute resolution mechanism becomes critically important. Traditionally, national courts have served as the primary institutions for dispute resolution. However, due to issues such as lengthy procedures, lack of neutrality, jurisdictional limitations, and difficulties in enforcing foreign judgments, parties increasingly prefer international commercial arbitration.

International arbitration offers several advantages over national courts, including flexibility, confidentiality, neutrality, and easier enforcement of decisions across borders. One of the most significant legal instruments supporting the effectiveness of

arbitration is the Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, commonly known as the New York Convention of 1958.

The Convention established a unified international legal framework for the recognition and enforcement of arbitral awards among contracting states. Today, it is considered the cornerstone of international commercial arbitration. Uzbekistan, as a participant in international economic relations, has also undertaken important legal reforms aimed at improving arbitration mechanisms and attracting foreign investment.

This article explores the differences between international arbitration and state courts, analyzes the importance of the New York Convention, and evaluates the development of arbitration legislation in Uzbekistan.

International Commercial Arbitration: Concept and Characteristics

International commercial arbitration is a private method of dispute resolution whereby parties agree to submit their disputes to independent arbitrators rather than national courts. Arbitration is based on party autonomy, meaning that the parties are free to choose the applicable law, arbitration rules, place of arbitration, and arbitrators.

One of the main characteristics of arbitration is neutrality. In disputes involving parties from different countries, neither side may wish to submit the dispute to the courts of the opposing party's state. Arbitration provides a neutral forum that reduces concerns regarding bias and political influence.

Another important feature is confidentiality. Unlike court proceedings, which are generally public, arbitration proceedings are usually private. This is especially important for commercial entities seeking to protect trade secrets and business reputations.

Arbitration is also known for procedural flexibility. Parties may adapt procedures according to the nature of the dispute, which often leads to faster dispute resolution compared to national courts. Furthermore, arbitrators are usually experts in specialized areas of law or commerce, increasing the quality of legal analysis in technically complex disputes.

Despite these advantages, arbitration also has certain disadvantages. Arbitration proceedings may involve substantial costs, particularly in disputes administered by major arbitration institutions such as the International Chamber of Commerce (ICC) or the London Court of International Arbitration (LCIA). In addition, the possibilities for appealing arbitral awards are limited.

National Courts and Judicial Proceedings

National courts remain an essential mechanism for dispute resolution within domestic legal systems. Courts possess sovereign authority and their decisions are

legally binding within the jurisdiction of the state. Judicial proceedings are generally governed by strict procedural rules established by national legislation.

One advantage of national courts is the availability of appellate review. Parties dissatisfied with a court decision may challenge the judgment before higher judicial authorities. Courts also possess stronger coercive powers in relation to evidence collection and interim measures.

However, state courts face several limitations in international disputes. First, court proceedings are often time-consuming and expensive. Second, domestic courts may be perceived as biased in favor of local parties. Third, enforcing foreign court judgments in another jurisdiction may be difficult due to the absence of international enforcement mechanisms comparable to the New York Convention.

In many cases, international business entities avoid litigation before national courts precisely because of concerns regarding neutrality and enforceability.

Comparative Analysis of Arbitration and State Courts

International arbitration and national courts differ significantly in terms of procedure, enforceability, confidentiality, and neutrality.

Arbitration provides parties with greater autonomy and flexibility. The parties may select arbitrators with expertise in specific commercial sectors, whereas judges in national courts are assigned by the state. Arbitration proceedings are usually faster and more confidential than litigation.

In contrast, state courts offer stronger procedural safeguards, including appellate review and public accountability. Judicial proceedings may also be less expensive in certain domestic disputes.

The most significant distinction concerns enforcement. Arbitral awards benefit from the enforcement regime established by the New York Convention, which currently has more than 170 contracting states. Foreign court judgments, by comparison, are often subject to complicated bilateral treaties or domestic recognition procedures.

As a result, arbitration has become the preferred dispute resolution mechanism in international commerce.

The Role of the New York Convention in the Enforcement of Arbitral Awards

The Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards was adopted in New York on 10 June 1958 under the auspices of the United Nations. The Convention entered into force on 7 June 1959 and is widely regarded as the most successful treaty in the field of international commercial arbitration.

The primary objective of the Convention is to facilitate the recognition and enforcement of foreign arbitral awards among contracting states. Article III of the Convention obliges contracting states to recognize arbitral awards as binding and enforce them in accordance with national procedural rules.

One of the Convention's most important achievements is the limitation of grounds upon which enforcement may be refused. Article V establishes an exhaustive list of exceptions, including invalid arbitration agreements, violations of due process, excess of arbitral authority, procedural irregularities, and public policy concerns.

The Convention significantly strengthened international confidence in arbitration because parties can expect arbitral awards to be enforceable across multiple jurisdictions. Without such an enforcement mechanism, arbitration would lose much of its practical value.

The success of the Convention is demonstrated by its widespread adoption. Today, it serves as the foundation of the global arbitration system and contributes substantially to the development of international trade and investment.

Arbitration Reforms and Legal Framework in Uzbekistan

Uzbekistan has undertaken substantial legal reforms aimed at improving the investment climate and integrating into the international economic system. One important step was Uzbekistan's accession to the New York Convention in 1996.

In recent years, Uzbekistan has adopted several legislative measures regulating arbitration activities. In particular, the Law of the Republic of Uzbekistan "On International Commercial Arbitration," adopted in 2021, established a modern legal framework for international arbitration based largely on the UNCITRAL Model Law.

The adoption of this legislation reflects Uzbekistan's commitment to creating favorable legal conditions for foreign investors and international businesses. The law recognizes the validity of arbitration agreements, regulates arbitral procedures, and establishes mechanisms for recognition and enforcement of arbitral awards.

Furthermore, Uzbekistan has shown increasing interest in developing alternative dispute resolution mechanisms in order to reduce the burden on state courts and improve legal certainty in commercial relations.

Nevertheless, certain challenges remain. These include the need for greater judicial experience in arbitration-related matters, consistent enforcement practices, and increased awareness among businesses regarding the advantages of arbitration.

Despite these challenges, Uzbekistan's legal reforms demonstrate positive progress toward harmonization with international arbitration standards.

CONCLUSION

International commercial arbitration has become one of the most effective mechanisms for resolving cross-border commercial disputes. Compared with national courts, arbitration offers neutrality, confidentiality, procedural flexibility, and, most importantly, an effective international enforcement system.

The New York Convention of 1958 plays a central role in the success of arbitration by ensuring the recognition and enforcement of arbitral awards across contracting states. The Convention established a reliable legal framework that significantly enhanced international confidence in arbitration.

Uzbekistan's accession to the New York Convention and the adoption of modern arbitration legislation indicate the country's willingness to integrate into the global legal and economic system. Although certain practical challenges remain, ongoing legal reforms are likely to strengthen Uzbekistan's position as a favorable jurisdiction for international commerce and investment.

Ultimately, the relationship between arbitration and national courts should not be viewed as purely competitive. Instead, both mechanisms complement each other in promoting justice, legal certainty, and the effective resolution of international commercial disputes.

REFERENCES

1. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, New York, 1958.
2. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration, 1985 (with amendments adopted in 2006).
3. Born, Gary B. *International Commercial Arbitration*. 3rd ed., Kluwer Law International, 2021.
4. Redfern, Alan, et al. *Redfern and Hunter on International Arbitration*. 7th ed., Oxford University Press, 2022.
5. Moses, Margaret L. *The Principles and Practice of International Commercial Arbitration*. 3rd ed., Cambridge University Press, 2017.
6. Law of the Republic of Uzbekistan "On International Commercial Arbitration," adopted February 16, 2021.
7. United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). "Status: Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958)."
8. Blackaby, Nigel, et al. *Redfern and Hunter on International Arbitration Student Version*. Oxford University Press, 2020.

9. Park, William W. *Arbitration of International Business Disputes*. 2nd ed., Oxford University Press, 2012.
10. Born, Gary B. "The New York Convention: A Self-Executing Treaty." *Michigan Journal of International Law*, vol. 40, no. 1, 2019, pp. 115–150.

O‘ZBEKISTONDA IJTIMOIY DAVLAT TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Davletova Muxabbat Narimanovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Falsafa” kafedrasi tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu matnda O‘zbekistonda ijtimoiy davlat tizimini takomillashtirish va uning milliy modelini rivojlantirishning sakkizta asosiy konseptual yo‘nalishi tahlil qilingan. Muallif ijtimoiy davlat rivojlanishining keyingi bosqichida inson qadri, formal tenglikdan real imkoniyatlar tengligiga o‘tish va miqdoriy ko‘rsatkichlardan sifatli natijador boshqaruvga tayanish zarurligini asoslab beradi. Shuningdek, tizim samaradorligini oshirishda huquqiy kafolat va professional ijtimoiy xizmatlar uyg‘unligi, muammolarning oldini olishga qaratilgan profilaktik yondashuv hamda davlat, mahalla va professional xizmat ko‘rsatuvchilar o‘rtasidagi funksional muvozanatni ta’minlash masalalari yoritilgan. Maqolaning yakuniy xulosasi mavjud institutlarni fuqarolar hayotidagi real va ijobiy o‘zgarishlarga yo‘naltirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Ijtimoiy davlat, inson qadri, ijtimoiy adolat, real teng imkoniyatlar, natijador boshqaruv, ijtimoiy xizmat, ijtimoiy integratsiya, profilaktik yondashuv, mahalla tizimi, jamoatchilik nazorati.*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В данном тексте анализируются восемь основных концептуальных направлений совершенствования системы социального государства и развития его национальной модели в Узбекистане. Автор обосновывает, что на следующем этапе развития социального государства необходимо опираться на человеческое достоинство, переход от формального равенства к реальному равенству возможностей и от количественных показателей к качественному результативному управлению. Также освещаются вопросы гармонизации правовых гарантий и профессиональных социальных услуг, профилактического подхода, направленного на предупреждение проблем, а также обеспечения функционального баланса между государством, махаллей и профессиональными службами. Итоговый вывод статьи ориентирован на

перенаправление существующих институтов на реальные и позитивные изменения в жизни граждан.

Ключевые слова: *Социальное государство, человеческое достоинство, социальная справедливость, реальное равенство возможностей, результативное управление, социальная услуга, социальная интеграция, профилактический подход, система махалли, общественный контроль.*

CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR IMPROVING THE WELFARE STATE SYSTEM IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This text analyzes eight core conceptual directions for improving the welfare state system and developing its national model in Uzbekistan. The author argues that the next stage of welfare state development must be centered on human dignity, a transition from formal equality to real equality of opportunities, and a shift from quantitative indicators to qualitative, result-oriented management. Furthermore, the text highlights the harmony between legal guarantees and professional social services, a preventive approach aimed at anticipating social risks, and the functional balance between the state, the mahalla, and professional social workers. The final conclusion emphasizes redirecting existing institutions toward achieving tangible and positive changes in the daily lives of citizens.

Keywords: *Welfare state, human dignity, social justice, real equal opportunities, result-oriented management, social service, social integration, preventive approach, mahalla system, public control.*

KIRISH

O‘zbekistonda ijtimoiy davlat shakllanishining tarixiy, konstitutsiyaviy va institutsional asoslari tahlil qilingach, navbatdagi ilmiy vazifa — ushbu tizimni takomillashtirishning konseptual yo‘nalishlarini ishlab chiqishdir. Chunki ijtimoiy davlatning e’lon qilinishi, alohida institutlar tashkil etilishi va strategik hujjatlarda ijtimoiy maqsadlarning belgilanishi muhim bosqich bo‘lsa-da, bu jarayonning yakuniy maqsadi fuqarolarning kundalik hayotida real adolat, ijtimoiy xavfsizlik, teng imkoniyat va inson qadrini ta’minlashdan iboratdir [1]. Shu bois ushbu tadqiqotda asosiy e’tibor ijtimoiy davlat institutlarini yanada takomillashtirish, ularning natijadorligini oshirish, fuqaroga yo‘naltirilgan xizmatlar tizimini kuchaytirish va milliy modelning konseptual asoslarini aniqlashga qaratiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ijtimoiy davlatni takomillashtirishda birinchi konseptual asos — inson qadri markaziy mezon bo‘lishidir. Inson qadri davlat siyosatining umumiy shiori emas, balki har bir institut, xizmat va qaror uchun amaliy o‘lchov bo‘lishi kerak. Bu shuni anglatadiki, ijtimoiy yordam tayinlashda, xizmat ko‘rsatishda, ehtiyojni baholashda, rad javobini asoslashda, shikoyatni ko‘rib chiqishda va monitoring yuritishda fuqaro statistik birlik yoki “muhtoj toifa” sifatida emas, huquq egasi bo‘lgan shaxs sifatida ko‘rilishi lozim [2]. Ijtimoiy davlatning sifati aynan shu yerda — yordamning mavjudligida emas, yordam berish jarayonida inson sha’ni, maxfiyligi va erkinligi qanchalik saqlanishida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi konseptual asos — ijtimoiy adolatni resurs taqsimoti bilan birga imkoniyatlar tengligi sifatida tushunishdir. Ijtimoiy adolat faqat pensiya, nafaqa yoki moddiy yordam miqdorida ifodalanmaydi. U ta’lim sifati, sog‘liqni saqlashga kirish, munosib mehnat, uy-joy sharoiti, transport, raqamli xizmatlardan foydalanish, huquqiy himoya va jamiyat hayotida ishtirok etish imkoniyatlarining fuqarolar o‘rtasida qanchalik adolatli taqsimlanishida ko‘rinadi [3]. Demak, ijtimoiy davlatni takomillashtirish faqat ijtimoiy yordam tizimini kengaytirish emas, balki insonning o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarishiga to‘sqinlik qilayotgan tizimli cheklovlarni kamaytirishdir.

Bu jihatdan O‘zbekiston ijtimoiy davlatining keyingi bosqichi formal tenglikdan real teng imkoniyatga o‘tish vazifasi bilan belgilanadi. Formal tenglik barcha fuqarolarga bir xil huquqlar berilishini anglatadi. Ammo real teng imkoniyat bu huquqlardan foydalanish uchun zarur sharoitlar mavjudligini bildiradi. Masalan, ta’lim huquqi barcha bolalar uchun belgilangan bo‘lishi mumkin, lekin chekka hududdagi maktabda malakali o‘qituvchi, internet, laboratoriya va transport imkoniyatlari yetarli bo‘lmasa, bu huquq real teng imkoniyatga aylanmaydi. Sog‘liqni saqlash huquqi mavjud bo‘lishi mumkin, ammo tibbiy xizmat sifati hudud, daromad yoki ijtimoiy maqomga qarab farqlansa, ijtimoiy adolat to‘liq ta’minlanmaydi [4].

Uchinchi konseptual asos — natijador boshqaruvdir. Ijtimoiy davlatda boshqaruv faqat hujjatlar qabul qilish, xizmatlar ro‘yxatini kengaytirish yoki mablag‘ ajratish bilan baholanmasligi kerak. Asosiy mezon inson hayotidagi real o‘zgarishdir. Masalan, kambag‘allikni qisqartirish dasturi qancha oilaga yordam berilgani bilan emas, qancha oila barqaror daromad, sifatli ta’lim, sog‘liq va mehnat imkoniyatlariga ega bo‘lgani bilan baholanishi zarur. Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash nafaqa yoki texnik vosita berilishi bilan emas, ularning mustaqil

harakatlanishi, ta’lim olishi, ishlashi va jamiyatda ishtirok etishi bilan o‘lchanishi kerak [5].

Natijador boshqaruvning asosiy talabi — miqdoriy hisobotdan sifatli baholashga o‘tishdir. Amaliy boshqaruvda “qancha xizmat ko‘rsatildi?”, “qancha mablag‘ ajratildi?”, “qancha fuqaro qamrab olindi?” kabi ko‘rsatkichlar muhim. Biroq ular ijtimoiy davlat samaradorligini to‘liq ko‘rsatmaydi. “Xizmat fuqaroga mos bo‘ldimi?”, “uning muammosi hal qilindimi?”, “u o‘zini hurmat qilingan shaxs sifatida his qildimi?”, “xizmatdan keyin uning mustaqilligi oshdimi?” kabi savollar natijadorlikning mazmuniy mezonlarini tashkil etadi [6]. Shu bois ijtimoiy davlatni takomillashtirishda monitoring tizimi fuqarolar tajribasi, xizmat sifati, hududiy tenglik va uzoq muddatli ijtimoiy natijalarni ham o‘z ichiga olishi kerak.

To‘rtinchi konseptual asos — huquqiy kafolat va professional xizmat uyg‘unligidir. Ijtimoiy davlat huquqiy davlat bilan uzviy bog‘liq. Huquqiy kafolat bo‘lmasa, ijtimoiy yordam subyektiv yoki marhamatga o‘xshash tus olishi mumkin; professional xizmat bo‘lmasa, huquqiy norma qog‘ozda qoladi. Shu sababli ijtimoiy davlatda har bir kafolat aniq xizmat mexanizmi bilan bog‘lanishi kerak: fuqaro qayerga murojaat qiladi, uning ehtiyoji qanday baholanadi, xizmat muddati qanday, rad javobi qanday asoslanadi, shikoyat tartibi qanday, xizmat sifati kim tomonidan nazorat qilinadi? Bu savollarga aniq javob bo‘lmasa, ijtimoiy huquqlar real hayotda to‘liq ishlamaydi [7].

Beshinchi konseptual asos — ijtimoiy yordamdan ijtimoiy xizmatga, ijtimoiy xizmatdan ijtimoiy integratsiyaga o‘tishdir. Ijtimoiy yordam fuqaroning darhol ehtiyojini qoplashga xizmat qiladi. Ijtimoiy xizmat uning murakkab hayotiy holatini baholab, kompleks ko‘mak beradi. Ijtimoiy integratsiya esa fuqaroning jamiyatga to‘laqonli qo‘shilishi, mustaqil hayot kechirishi va o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarishini anglatadi. O‘zbekiston ijtimoiy davlatini takomillashtirishda ushbu uch bosqich o‘zaro bog‘liq bo‘lishi kerak. Faqat yordam berish yetarli emas; yordam xizmatga, xizmat esa inson imkoniyatlarini kengaytiruvchi integratsiyaga olib borishi lozim [8].

Masalan, kambag‘al oilaga moddiy yordam berish birinchi bosqichdir. Oilaning ehtiyojini baholash, ota-onani bandlikka ulash, bolalarni ta’limda qo‘llab-quvvatlash, sog‘liq muammolarini hal qilish va psixologik maslahat berish ikkinchi bosqichdir. Oila barqaror daromadga, bolalar sifatli ta’limga, ota-onalar mustaqil iqtisodiy faoliyatga va jamiyatda faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lsa, uchinchi bosqich — ijtimoiy integratsiya yuzaga keladi. Shu mantiq nogironligi bo‘lgan shaxslar, yolg‘iz keksalar, zo‘ravonlikdan jabrlanganlar va ishsiz yoshlar bilan ishlashda ham qo‘llanishi kerak.

Oltinchi konseptual asos — profilaktik ijtimoiy davlat g‘oyasidir. Ijtimoiy davlat faqat muammo chuqurlashgandan keyin yordam beradigan tizim bo‘lib qolmasligi kerak. U xavfni oldindan aniqlaydigan, oilani inqirozdan oldin qo‘llab-quvvatlaydigan, bolani maktabdan chetlanishdan oldin ko‘radigan, nogironligi bo‘lgan shaxsni jamiyatdan ajralishdan oldin qo‘llaydigan, ishsiz yoshni uzoq muddatli kambag‘allikka tushishdan oldin bandlikka ulaydigan tizim bo‘lishi lozim [9]. Profilaktika ijtimoiy davlatning insoniy va iqtisodiy jihatdan eng samarali yo‘nalishlaridan biridir.

Profilaktik yondashuvni kuchaytirish uchun ijtimoiy davlatda erta signal tizimlari zarur. Maktab bola xulqi va qatnovidagi o‘zgarishni ko‘radi, mahalla oiladagi murakkablikni sezadi, tibbiyot tizimi surunkali kasallik va parvarish ehtiyojini aniqlaydi, bandlik xizmati uzoq muddat ishsizlik xavfini kuzatadi, ijtimoiy xodim esa ushbu signallarni kompleks baholash va xizmatga ulash mexanizmiga aylantiradi. Agar bu bo‘g‘inlar bog‘lanmasa, har bir tizim muammoning faqat bir qismini ko‘radi va ijtimoiy xavf chuqurlashadi.

Yettinchi konseptual asos — mahalla, professional xizmat va davlat instituti o‘rtasidagi funksional muvozanatdir. Mahalla ehtiyojni joyida ko‘rish, fuqaroga yaqin bo‘lish va ishonch kanali sifatida muhim. Ammo mahalla professional xizmatning o‘rnini bosa olmaydi. Ijtimoiy xodimlar esa ehtiyojni baholash, individual reja tuzish, maxfiylikni saqlash va xizmatlarni muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi. Davlat institutlari esa moliyaviy, huquqiy va tashkiliy kafolatlarni ta’minlaydi. Shu bois takomillashtirishning muhim sharti — ushbu uch bo‘g‘in o‘rtasida “o‘rin bosish” emas, “o‘zaro to‘ldirish” munosabatini yaratishdir [10].

Agar barcha mas’uliyat mahallaga yuklansa, ijtimoiy yordam subyektivlashishi va shaxsiy hayot daxlsizligi zaiflashishi mumkin. Agar barcha jarayon markaziy idoralarga topshirilsa, yashirin ehtiyojlar ko‘rinmay qoladi. Agar professional xizmatlar moliyaviy va huquqiy kafolatlarsiz qolsa, ular formal tuzilmaga aylanadi. Demak, O‘zbekiston ijtimoiy davlati uchun optimal model — mahalla lokal sezgirlikni, ijtimoiy xizmat professional baholashni, davlat esa kafolat va resursni ta’minlaydigan modeldir.

Sakkizinchi konseptual asos — ochiqlik va jamoatchilik nazoratini ijtimoiy davlat sifatining ajralmas qismiga aylantirishdir. Ijtimoiy davlat keng mablag‘, ko‘p idora va eng zaif fuqarolar hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan soha. Shu sababli u yopiq ma’muriy tizim bo‘lib qolmasligi kerak. Fuqarolik jamiyati institutlari, ilmiy ekspertlar, nodavlat tashkilotlar, nogironligi bo‘lgan shaxslar tashkilotlari, xotin-qizlar tashkilotlari, yoshlar vakillari va xizmat oluvchilarning o‘zi ijtimoiy xizmatlar

sifatini baholashda ishtirok etishi kerak [11]. Bu nafaqat nazorat, balki tizimni takomillashtirish mexanizmidir.

Mazkur qism bo‘yicha mualliflik pozitsiyasi shundan iboratki, O‘zbekistonda ijtimoiy davlatni takomillashtirishning konseptual asoslari inson qadri, ijtimoiy adolat, real teng imkoniyat, natijador boshqaruv, professional xizmat, profilaktika, mahalla bilan funksional hamkorlik va jamoatchilik nazorati uyg‘unligida shakllanishi kerak. Ijtimoiy davlatning keyingi bosqichi yangi institutlar yaratish bilangina emas, mavjud institutlarni inson hayotidagi real o‘zgarishlarga yo‘naltirish bilan belgilanadi.

XULOSA

O‘zbekistonda ijtimoiy davlat tizimini takomillashtirishning konseptual asoslari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar va matn tahlili quyidagi strategik xulosalarni shakllantirishga imkon beradi:

- Inson qadri va ijtimoiy adolat bosh mezon sifatida: Ijtimoiy davlatning samaradorligi fuqarolarga berilayotgan moddiy ko‘mak miqdori bilan emas, balki yordam ko‘rsatish jarayonida inson sha’ni, daxlsizligi va erkinligining qanchalik himoya qilinishi bilan o‘lchanadi. Haqiqiy ijtimoiy adolatga erishish formal tenglikdan (qonuniy huquqlardan) chekka hududlarda ham sifatli ta’lim, tibbiyot va munosib mehnat sharoitlarini kafolatlovchi real teng imkoniyatlar modeliga o‘tishni taqozo etadi.
- Boshqaruvda miqdordan sifatga o‘tish: Sohaga ajratilgan mablag‘lar yoki qamrab olingan fuqarolar soni kabi miqdoriy hisobotlar o‘rnini inson hayotidagi real va ijobiy o‘zgarishlarni aks ettiruvchi natijador boshqaruv tizimi egallashi lozim. Har qanday ijtimoiy dasturning yakuniy maqsadi fuqaroni qaramlikda qoldirish emas, balki uning jamiyatga to‘laqonli ijtimoiy integratsiyasini va iqtisodiy mustaqilligini ta’minlashdir.
- Profilaktik va tizimli yondashuv: Ijtimoiy inqirozlarning oqibatlari bilan kurashishdan ko‘ra, ularning barvaqt oldini oluvchi "erta signal tizimlari"ni (maktab, mahalla, tibbiyot va bandlik organlari integratsiyasi) rivojlantirish ham insoniy, ham iqtisodiy jihatdan eng samarali yo‘ldir. Huquqiy kafolatlar qog‘ozda qolib ketmasligi uchun ular bevosita professional ijtimoiy ish xizmatlari bilan mustahkamlanishi shart.
- Optimal hamkorlik modeli: O‘zbekiston ijtimoiy davlatining kelajagi davlat (resurs va kafolat) – mahalla (lokal sezgirlik) – professional xizmat (mutaxassis bahosi) o‘rtasidagi funksional muvozanatga tayanadi. Ushbu zanjirda institutlarning bir-birini takrorlashi emas, balki o‘zaro to‘ldirishi va jarayonlarning fuqarolik jamiyati hamda jamoatchilik nazorati uchun ochiq bo‘lishi tizim shaffofligini ta’minlaydi. O‘zbekistonda ijtimoiy davlat rivojlanishining navbatdagi bosqichi

shunchaki yangi tuzilmalar yaratishni emas, balki mavjud institutlar falsafasini tubdan o‘zgartirib, ularni fuqaroning kundalik hayotida real adolat, ijtimoiy xavfsizlik va inson qadrini ta’minlashga safarbar etishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023. 1-, 13-, 46-, 48-, 50-, 57-, 77-moddalar. Internet manba, URL: https://lex.uz/uz/docs/-6445145
2. Julia Moses. “Social Citizenship and Social Rights in an Age of Extremes: T. H. Marshall’s Social Philosophy in the Longue Durée.” *Modern Intellectual History*, 2019.
3. Daniel Béland, Kimberly J. Morgan, Herbert Obinger, Christopher Pierson (eds.). *The Oxford Handbook of the Welfare State*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2021.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni. Internet manba, URL: https://lex.uz/ru/docs/-6600413
5. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-641-son Qonuni. 15.10.2020. Internet manba, URL: https://www.lex.uz/actinfo/correspondents/-7093722
6. International Labour Office. *World Social Protection Report 2024–2026*. Geneva: ILO, 2024.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko‘rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-82-sonli Farmoni. Toshkent, 2023.
8. Rosa Süleymanoğlu. “Keynesçi Refah Devleti’nin Gelişimi, Dönüşümü ve Sosyal Hizmet Bağlamında Değerlendirilmesi.” *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016.
9. International Labour Office. *World Social Protection Report 2024–2026*. Geneva: ILO, 2024.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-350-son. Toshkent, 2013.
11. O‘zbekiston Respublikasining “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-474-son. Toshkent, 2018; O‘zbekiston Respublikasining “Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-376-son. Toshkent, 2014.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ЭВОЛЮЦИИ ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Азимова Чарос Азаматовна
Старший преподаватель Ташкентского
университета архитектуры и строительства
charosrose@gmail.com

Фаттоева Орзигуль Нормамадова
Ассистент Ташкентского университета
архитектуры и строительства
orzugulfattoyeva@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется социально-философская сущность индивидуального образования в современной системе образования и его роль в развитии личности и общества. В условиях глобализации и цифровой трансформации возрастает необходимость развития новых форм образования, основанных на гуманитарных принципах. С этой точки зрения философия индивидуального образования трактуется как важный социальный фактор, служащий реализации интеллектуального, духовного и социального потенциала человека с учетом потребностей, способностей и интересов. Подчеркивается значение индивидуального обучения в формировании самостоятельности, ответственности, способности к саморазвитию и социальной активности учащихся. Также философски анализируется роль эволюции образовательной философии данного подхода в обеспечении социальной справедливости, равных возможностей и индивидуальных образовательных траекторий.

Ключевые слова: *индивидуальное обучение, образовательная траектория, проектное образование, наставничество, человеческий капитал, образовательная трансформация, когнитивное развитие.*

ABSTRACT

This article analyzes the socio-philosophical essence of individualized education in the modern educational system and its role in personal development and social progress. In the context of globalization and digital transformation, there is a growing need to develop new forms of education based on humanistic principles. From this perspective, the philosophy of individualized education is interpreted as an important social factor that serves to realize an individual's intellectual, spiritual,

and social potential by taking into account their needs, abilities, and interests. The article highlights the significance of individualized education in fostering students' independence, responsibility, self-development skills, and social engagement. Furthermore, the role of this approach in the evolution of the philosophy of education, ensuring social justice, equal opportunities, and individualized learning trajectories is analyzed from a philosophical perspective.

Keywords: *Individual education, educational trajectory, project-based learning, mentoring, human capital, educational transformation, cognitive development.*

ВВЕДЕНИЕ

Обучение представляет собой естественную человеческую деятельность, формирующуюся под влиянием личного опыта, когнитивной осведомлённости, критического мышления, культурного происхождения и окружающей среды. Обучение определяется как устойчивое и долговременное изменение в знаниях и способностях человека, отражающее то, что он знает и умеет делать. Процесс обучения формируется посредством взаимодействия личности с окружающими, включая передачу знаний и навыков от других людей, а также приобретение опыта. Таким образом, обучение является индивидуальным опытом, который позволяет расширять знания, мировоззрение, навыки и понимание человека. Поэтому модели индивидуального обучения способствуют удовлетворению личных потребностей и достижению индивидуальных целей. Кроме того, интеграция образовательных технологий может играть решающую роль в решении проблем философии образования и совершенствовании образовательного процесса на основе индивидуального опыта обучения.

Индивидуальное обучение представляет собой инновационный образовательный подход, который адаптирует процесс обучения с учётом уникальных потребностей, предпочтений и возможностей каждого студента [Basham J. D., 2016. An operationalized understanding of personalized learning. Journal of Special Education Technology, 31(3), 126–136]. Данная стратегия, ориентированная на обучающегося, способствует созданию более эффективной и увлекательной образовательной среды, а также развитию ключевых компетенций, необходимых для успешной деятельности в современном мире.

Индивидуальное обучение побуждает студентов к самостоятельному поиску знаний и развитию критического мышления, стимулируя их к решению проблем в процессе обучения [Shemshack, A., Spector, J. M. 2020. A systematic literature review of personalized learning terms. Smart Learning Environments, 7(1), 33]. Благодаря предоставлению индивидуальных подходов, соответствующих целям каждого обучающегося, студенты получают возможность расширять

свои знания, углублять понимание изучаемого материала и более эффективно реализовывать свой образовательный потенциал.

Индивидуальное обучение уже давно является предметом изучения. Однако с 2008 года оно стало привлекать всё больше внимания. Вместе с тем разнообразие терминов, используемых для обозначения индивидуального обучения в системе социально-гуманитарных наук, иногда затрудняет развитие соответствующих теорий и исследований. Несмотря на наличие многочисленных ресурсов и научных работ, посвящённых индивидуальному обучению в контексте эволюции философии образования, отсутствие общепринятого термина может препятствовать дальнейшему развитию исследований в области индивидуальных образовательных траекторий.

Если рассматривать философию образования, то эволюция индивидуального обучения на протяжении многих столетий существовала в форме системы «учитель–ученик». Во второй половине прошлого века, с началом развития образовательных технологий, индивидуальное обучение стало реализовываться в виде систем дополнительного платного обучения, направленного на более глубокое освоение учащимися отдельных предметов или курсов. Обучение характеризуется как устойчивое и долговременное изменение того, что человек знает и что он способен делать, либо как результат обучения и адаптированного преподавания, учитывающего индивидуальные потребности и цели. Эволюция философии индивидуального образования рассматривается как эффективный подход, способный повышать мотивацию, вовлечённость и уровень понимания, а также максимально увеличивать удовлетворённость обучающихся и эффективность обучения [Gomez S., Zervas P., Sampson D. G., Fabregat R. 2014. Context-aware adaptive and personalized mobile learning delivery. 24].

Индивидуальное обучение становится всё более востребованным благодаря новым технологиям, включая большие данные и аналитику обучения. В настоящее время теории философии индивидуального образования во многом вдохновлены философией образования прогрессивной эпохи прошлого века, особенно идеями Джон Дьюи, основанными на его работах 1915 и 1998 годов, в которых особое внимание уделяется личностно-ориентированному обучению, социальному обучению, расширению учебной программы и адаптации к изменяющемуся миру [McCombs B. L., Whisler J. S. 1997. The Learner-Centered Classroom and School: Strategies for Increasing Student Motivation and Achievement. 50].

Авторы подчёркивали, что личностно-ориентированная образовательная среда развивается с учётом индивидуальных особенностей обучающихся и на основе наиболее эффективных знаний о преподавании и обучении. Кроме того, Лок, Спейсер и Каул отмечали, что индивидуализированное обучение является средством реализации личностно-ориентированного образования. Фицджеральд и соавторы указывали, что индивидуализация в настоящее время является важной темой для государственных разработчиков образовательной политики и для обсуждения технологически ориентированного проектирования обучения, однако в образовательных исследованиях данная проблематика представлена в меньшей степени.

С другой стороны, исследователи отмечали, что образование заинтересовано в создании персонализированной системы обучения, которая адаптирует педагогические методы, учебные программы и образовательную среду к учебным потребностям и предпочтениям студентов. Система индивидуального обучения способна предложить наиболее эффективные решения для преодоления недостатков универсальных подходов, применяемых в технологически ориентированных образовательных системах. Её цель заключается в создании такой образовательной системы, которая могла бы динамически адаптироваться на основе особенностей обучающегося и потребностей в обеспечении индивидуального обучения. Шмид, занимавшийся изучением философии образования, на основе анализа научной литературы отметил, что индивидуальное обучение и преподавание представляют собой многослойную конструкцию, имеющую множество определений и различных форм реализации. Он также подчеркнул, что для развития философии индивидуального образования до сих пор отсутствует чётко сформулированная концепция.

Согласно результатам исследований Рейсмана, в контексте эволюции философии образования вместо термина «индивидуальное обучение» также используются такие понятия, как «личностно-ориентированное образование», «индивидуализированное обучение» и «адаптивное обучение». Эти термины были выбраны для анализа, поскольку являются наиболее широко используемыми как в философии образования, так и в образовательной практике. Индивидуализированная философия образования является одним из терминов, часто используемых для обозначения конкретных потребностей и целей личности в процессе обучения. Министерство образования США в 2010 году определило индивидуальное обучение как подход, включающий адаптацию темпа обучения к учащимся (индивидуализация), адаптацию

методов преподавания (дифференциация) и персонализацию учебного содержания. Не существует единого мнения относительно того, является ли индивидуализация компонентом личностно-ориентированного образования или же это отдельный термин, который может использоваться вместо него. Анализ литературы показал, что в философии образования индивидуализированное обучение нередко используется не как компонент, а как альтернативный термин личностно-ориентированного образования и как его производное. Кроме того, во многих исследованиях по индивидуализированному обучению данный подход применяется для обозначения индивидуальных образовательных планов, направленных на адаптацию обучения к потребностям и целям студентов с ограниченными возможностями.

В эволюции системы образования индивидуальное обучение изначально предлагалось как подход к индивидуализации учебных материалов для улучшения образовательного опыта учащихся с низкими учебными способностями, однако впоследствии было установлено, что оно может приносить пользу всем обучающимся [Barrio M. 2017. Personalized learning for students with disabilities. 35]. При изучении проблем философии образования индивидуализированное обучение позволяет организовать процесс обучения с учётом способностей учащихся и их потребностей. Хотя образовательная парадигма оказала влияние на развитие индивидуального обучения, в системе среднего специального и высшего образования существующее соотношение преподавателей и студентов остаётся фактором, затрудняющим индивидуализацию образовательного опыта без использования технологий.

Конструктивизм утверждает, что знания и понимание, приобретённые студентами, определяют их способность к обучению, а сам процесс получения знаний осуществляется в соответствии с личным опытом индивидов. Эволюция философии образования охватывает исторический процесс, начиная от передачи жизненного опыта в первобытный период, через интеллектуальное воспитание древневосточных и античных мыслителей, и заканчивая сложной системой формирования личности в современном информационном обществе. Именно в этот период также исследовались образовательные проблемы и анализировались системы индивидуализированного обучения.

В эволюции философии образования для изучения внедрения индивидуального обучения целесообразно выделить следующие периоды:

- **Первобытное общество:** Образование и воспитание не имели классового характера и заключались в практическом освоении навыков выживания, трудовых умений и традиций.

- **Античный период (Древняя Греция и Восток):** На первый план выходят разум, нравственность и воспитание гармонично развитой личности. Мыслители, такие как Сократ, Платон и Аристотель, рассматривали образование как процесс, ведущий человека к совершенству.
- **Средневековье и эпоха Возрождения:** Образование стремилось к сочетанию религиозных и светских знаний. В эпоху Восточного Ренессанса такие учёные, как Абу Наср аль-Фараби и Ибн Сина, систематизировали науки и развивали гуманистические основы образования.
- **Новое время и эпоха Просвещения:** Философы, такие как Жан-Жак Руссо и Джон Локк, выдвигали идеи уважения к личности ребёнка и его свободе в образовательном процессе.
- **XX–XXI века и современный период:** Образование рассматривается как сложный социокультурный феномен и основа концепции обучения на протяжении всей жизни. Современная философия образования направлена не только на профессиональную подготовку личности, но и на развитие творческого и критического мышления в условиях быстро меняющейся глобальной среды [Н. А. Шермухамедова. Философия образования и её перспективы. – Т., 2018. С. 10–15].

Подводя итог, можно отметить, что историческая эволюция философии образования тесно связана с развитием человека и общества, и в процессе её развития идея индивидуального обучения постепенно формировалась и совершенствовалась. В первобытном обществе образование было направлено на удовлетворение жизненных потребностей человека, обучение трудовой деятельности и передачу социального опыта из поколения в поколение. В античный период усилилось внимание к интеллектуальному, нравственному и духовному развитию личности. В Средние века и эпоху Восточного Возрождения философия образования значительно обогатилась, а вопрос формирования всесторонне развитой личности приобрёл особую актуальность. Это послужило теоретической основой для формирования принципов индивидуального подхода. В эпоху Просвещения свобода человека, самостоятельность личности и её естественное развитие начали рассматриваться как одна из главных целей образования. Эти идеи заложили философский фундамент современной концепции индивидуального образования. В XX веке в результате развития прагматизма, конструктивизма, гуманистической педагогики и теорий личностно-ориентированного обучения в системе образования центральное место заняла личность обучающегося. Основная задача образования стала заключаться не столько в передаче знаний,

сколько в формировании у личности навыков самостоятельного мышления, решения проблем, социальной активности и способности к саморазвитию. В этот период индивидуальное обучение стало рассматриваться как педагогический подход, учитывающий интересы, потребности, уровень подготовки и темпы развития учащихся.

В XXI веке стремительное развитие глобализации, информатизации и цифровых технологий привело к переходу системы индивидуального образования на новый этап. Искусственный интеллект, большие данные (Big Data), образовательная аналитика (Learning Analytics), адаптивные учебные платформы и цифровые образовательные среды значительно расширили возможности создания индивидуальных образовательных траекторий, соответствующих потребностям, способностям и целям каждого учащегося.

В результате образовательный процесс постепенно переходит от стандартной и унифицированной модели к персонализированной, гибкой и компетентностно-ориентированной системе. Таким образом, эволюция философии образования сыграла решающую роль в формировании системы индивидуального обучения. В ходе этой эволюции возникла новая педагогическая парадигма, в центре которой находится не общество и не учебная программа, а личность человека, его потребности, способности, интересы и жизненные цели. Современная система индивидуального образования направлена не только на усвоение знаний, но и на полную реализацию интеллектуального, духовного, социального и профессионального потенциала личности. Поэтому сегодня индивидуальное обучение рассматривается как одно из важнейших направлений трансформации образования и как значимый фактор развития человеческого капитала, обеспечения социальной справедливости и достижения устойчивого развития.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Basham J. D., Hall T. E., Carter Jr. R. A., Stahl W. M. (2016). *An operationalized understanding of personalized learning*. Journal of Special Education Technology, 31(3), 126–136.
2. Shemshack A., Spector J. M. (2020). *A systematic literature review of personalized learning terms*. Smart Learning Environments, 7(1), 33.
3. Gomez S., Zervas P., Sampson D. G., Fabregat R. (2014). *Context-aware adaptive and personalized mobile learning delivery*.
4. McCombs B. L., Whisler J. S. (1997). *The Learner-Centered Classroom and School: Strategies for Increasing Student Motivation and Achievement*.

5. Barrio M. (2017). *Personalized learning for students with disabilities*, 35.
6. Шермухамедова Н.А. (2018). *Философия образования и её перспективы*. Т., 94 с.

ТРАНСФОРМАЦИЯ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В НАЦИОНАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО

Набиев Фирузжон Хамидович
Самостоятельный соискатель Академии правосудия Республики Узбекистан; доктор философии по юридическим наукам (PhD), доцент Ферганского государственного университета.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются теоретические и практические аспекты трансформации норм международного права в сфере интеллектуальной собственности в национальное законодательство. Автор подробно анализирует влияние международного права на национальные правовые системы через призму таких классических доктрин, как монизм и дуализм. Особое внимание уделено процессам глобализации, унификации и гармонизации права, а также координационному характеру международно-правовых норм. В работе рассматривается концепция «территориальности», заложенная в Парижской и Бернской конвенциях, и специфика модельного законодательства стран СНГ в сфере интеллектуальной собственности. Кроме того, в статье приводится подробная классификация международных и региональных организаций (таких как ВОИС, ЮНЕСКО, ЕАПО, ЕПО и др.), играющих ключевую роль в имплементации международных норм и выработке единых подходов к охране интеллектуальной собственности в условиях современной цифровой и технологической трансформации.

Ключевые слова: *интеллектуальная собственность, международное право, национальное законодательство, имплементация, трансформация, монизм, дуализм, унификация правовых норм, ВОИС, ЮНЕСКО, модельное законодательство.*

ABSTRACT

The article explores the theoretical and practical aspects of the transformation of international intellectual property law norms into national legislation. The author analyzes in detail the influence of international law on national legal systems through the prism of such classical doctrines as monism and dualism. Special attention is paid to the processes of globalization, unification, and harmonization of law, as well as the coordinating nature of international legal norms. The paper examines the concept of "territoriality" established in the Paris and Berne Conventions and highlights the specifics of model legislation within the CIS member states in the field

of intellectual property. Furthermore, the article provides a comprehensive classification of international and regional organizations (such as WIPO, UNESCO, EAPO, EPO, etc.) that play a crucial role in implementing international standards and developing unified approaches to intellectual property protection amidst modern digital and technological transformations.

***Keywords*:** *intellectual property, international law, national legislation, implementation, transformation, monism, dualism, unification of legal norms, WIPO, UNESCO, model legislation.*

ANNOTATSIYA

Maqolada intellektual mulk sohasidagi xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikka transformatsiya qilishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Muallif monizm va dualizm kabi klassik doktrinalar prizmasi orqali xalqaro huquqning milliy huquqiy tizimlarga ta'sirini batafsil tahlil qiladi. Globallashuv, huquqni unifikatsiya va garmonizatsiya qilish jarayonlariga, shuningdek, xalqaro-huquqiy normalarning muvofiqlashtiruvchi xarakteriga alohida e'tibor qaratilgan. Ishda Parij va Bern konvensiyalarida belgilangan «hududiylik» (territoriallik) konsepsiyasi hamda MDHga a'zo davlatlarning intellektual mulk sohasidagi namunaviy qonunchiligi o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, maqolada zamonaviy raqamli va texnologik transformatsiyalar sharoitida xalqaro normalarni implementatsiya qilish va intellektual mulkni muhofaza qilishda yagona yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydigan xalqaro va mintaqaviy tashkilotlarning (BIMT (WIPO), YUNESKO, YAET (EAPO), ET (EPO) va boshqalar) batafsil tasnifi keltirilgan.

Kalit so'zlar: *intellektual mulk, xalqaro huquq, milliy qonunchilik, implementatsiya, transformatsiya, monizm, dualizm, huquqiy normalarni unifikatsiya qilish, BIMT (WIPO), YUNESKO, namunaviy qonunchilik.*

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос влияния международного права в области интеллектуальной собственности на национальное законодательство является одним из центральных и наиболее спорных в теории международного права.

Проанализировав труды таких исследователей как В.Г. Буткевич, С.В. Черниченко, Р.М. Хизриев[103]обратим внимание на то, что международное и национальное право в области интеллектуальной собственности, хотя и

[103] Черниченко С.В. Вопрос о соотношении международного и внутригосударственного права как правовых систем // Правоведение. 2009. № 1. С. 39.; Буткевич В.Г. Теоретические основы взаимодействия международного и внутригосударственного права: Ав-тореф. дис. д-ра юрид. наук. Киев, 1980. С. 29—30.; Хизриев Р.М. Соотношение норм международного и внутригосударственного права: Монография. Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2005. С. 23.

являются структурно разными системами права, оба носят ярко выраженный социальный характер и выражают актуальные потребности общества.

К. Бель-Вельки отмечает, что «Существует несколько основных причин унификации и гармонизации права, к которым, в частности, относятся:

1) процесс дальнейшей глобализации;

2) различия между национальным правом, которые приводят к дополнительным расходам при совершении трансграничных операций;

3) недостаточность национального права для эффективного регулирования трансграничных отношений;

4) потребность правоприменителей в более трансграничных правилах»[104].

Развивая данную мысль автора, отметим мнение Р.М. Хизриева, который в своей работе подчеркнул, что «В то же время в ряде случаев международно-правовая норма может быть и императивным предписанием, хотя в целом, в отличие от норм внутригосударственного права, для международного права характерны нормы координационного, а не императивно-обязательного характера»[105]. Полагаем, что данное мнение автора в полной мере отражает координационный аспект международно-правой нормы в области интеллектуальной собственности.

Здесь мы можем согласиться и с мнением А.С. Гавердовского, который отметил, что «Для наиболее полного воплощения в жизнь возможностей, заложенных в правовых нормах, государства могут прибегать к использованию тех или иных видов контроля, но при условии взаимного согласия субъектов правоотношения, зафиксированного в международном соглашении»[106].

Э.Бускаглии утвержал следеющее: «Теперь проницаемость национальных границ для международной торговли и идей возросла до таких масштабов, что заставила национальные власти пересмотреть правовую основу прав интеллектуальной собственности. Парижская и Бернская конвенции предоставили две основные доктрины в качестве правовой основы прав интеллектуальной собственности. Доктрина, известная как «территориальность», придерживается этого свойства, права должны соблюдаться в соответствии с правилами каждого штата. Эта правовая доктрина «независимости» устанавливает, что предоставление права

[104] Boele-Woelki K. Unifying and harmonising substantive law and the role of conflict of laws. Leiden, 2010. P. 85.
[105] Хизриев Р.М. Соотношение норм международного и внутригосударственного права: Монография. Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2005. С. 23.
[106] Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. Киев, 1980. С. 51-54.

собственности в пределах одного государства не другие государства предоставить такие же права»[107].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В своём научном исследовании И. Бровнлие указывает, что «Между международным договором и внутренними правом существуют две доктрины, известные как монизм и дуализм. Монизм рассматривает международный договор и внутреннее право, как взаимосвязанные части унитарной правовой системы. Согласно доктрине дуализма международный договор и внутреннее право представляют собой два отдельных и независимых правовых порядка, которые сосуществуют, но различаются по своим субъектам и источникам. Для того чтобы можно было ссылаться на международный договор, и чтобы международный договор мог быть использован и применен в национальных судах, государство должно совершить конкретный акт имплементации, и тогда нормы договора будут применяться как часть национального права, а не как международное право»[108].

В свою очередь, А.Крауфорд поясняет, что «Дуалистическая точка зрения «подчеркивает отчетливый и независимый характер международных и национальных правовых систем»[109]. Она рассматривает их как «отдельные правовые системы, существующие рядом друг с другом»[110]. Таким образом, в условиях дуализма международные право и национальной право являются двумя отдельными правовыми системами. Следствием этого разделения является то, что международное право должно быть «формально включена в национальной законодательство до того, как она вступит в силу перед правоприменительной практикой судов.

Другим следствием дуалистической точки зрения является то, что «ни один из правовых имеет право создавать или изменять правила другого»[111].

А. Крауфорд объясняет дуалистическую точку зрения, заявляя далее, что: «Когда международное право применяется полностью или частично в национальной правовой системе, это связано с нормами внутреннего законодательства этой правовой системы. В случае конфликта норм между

[107] Edgardo Buscaglia. Intellectual Property Law: Theory vs. Implementation. Columbia University, 2005, VOLUME XII, ISSUE 1. P 27
[108] Brownlie Ian, Principles of Public International Law, 5th edition (Clarendon: Oxford University Press, 1998), p. 31-33.
[109] Ames Crawford, Brownlie's principles of public international law (OUP, 8th ed., 2012). supra note 2, at 48.
[110] Ferreira G. & Ferreira-Snyman A., The Incorporation of Public International Law into Municipal Law and Regional Law against the Background of the Dichotomy between Monism and Dualism, 17 POTCHEFSTROOM ELEC. L.J. 1470, 1471 (2014)
[111] Ames Crawford, Brownlie's principles of public international law (OUP, 8th ed., 2012). supra note 2, at 48.

международным и национальном правом, дуалист предположил бы, что суд государства будет применять национальное право»[112].

«Монистическая точка зрения подразумевает, что национальное и международное право образует один правовой порядок, который следует считать связным между собой и непротиворечивым»[113]

М.Магаллона утверждал, что «Международное публичное право и внутригосударственное право представляют собой «единую систему права». Единая правовая система подразумевает, что «международное право может применяться непосредственно внутри национального правопорядка. В частности, международное право непосредственно подлежат исполнению в национальных судах без какой-либо необходимости включения в национальное право»[114].

Однако не все правовые системы являются чисто монистическими или дуалистическими, поскольку некоторые правовые системы отображают элементы обоих.

По нашему мнению, эти две доктрины стали неактуальными в соответствии с порядком, возникшим после Уругвайского раунда, что предполагало поиск единообразие законов как идеальный способ стимулирования международного товарооборота. Эта новая система установила, что предоставления прав интеллектуальной собственности, таких как патенты, должно быть на основе социальных норм, обусловленных необходимостью обмена благами между обществом и новатором. Новатор получает монопольный доход от инвестиций, а общество получает выгоду от постепенного распространения знаний.

А. Смирнов утверждает, что «Воздействие международно-правовых норм на модельное законодательство для государств-участников СНГ об интеллектуальной собственности, следует учитывать, что такое влияние не является абсолютным. Это вызвано «неполнотой конвенционного регулирования» — проблемой, возникающей в процессе использования международных договоров для унификации норм частного права (включая и сферу интеллектуальной собственности)»[115].

По мнению А. Богустова, «Такая неполнота может иметь несколько проявлений. Во-первых, ни одно международное соглашение не имеет всеобъемлющего характера, охватывающего все без исключения аспекты

[112] См. там же
[113] Stephen C. Neff, A Short History of International Law, in Malcolm Evans (ed.), International law 30 (2nd ed., 2006).
[114] Magallona M., The supreme court and international law: problems and approaches. 2 (2010); Sep. Op. of J. Vitug in Government of the United States of America v. Purganan, G.R. No. 148571 (Resolution), Dec. 17, 2002
[115] Смирнов А. Международное частное право. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 78 с.

отношений, складывающихся по поводу определенного объекта интеллектуальной собственности. Во-вторых, международные соглашения заключены в отношении далеко не всех объектов интеллектуальной собственности, признаваемых национальным законодательством. Это приводит к тому, что модельное законодательство в данной области зачастую выходит за рамки, установленные нормами международного права»[116].

Х. Бехруз характеризует значение модельного законодательства тем, что «одним из важнейших условий обеспечения высокой эффективности и реальной результативности такого вида акта является его всестороннее и последовательное научное обоснование, обусловливающее использование современных законотворческих технологий»[117]. В тоже время А. Богустов утверждает, что «Проблемой модельного законодательства является то, что оно в ряде случаев по своим технико-юридическим характеристикам и несоответствию социально-экономическим потребностям развития общества не способно исполнять роль нормативно-ориентирующего для формирования и совершенствования национальных правовых систем»[118].

В процессе разработки, принятия и дальнейшей имплементации международных норм в области интеллектуальной собственности важную роль играют международные организации в сфере ИС.

В качестве первой международной организации по вопросам защиты интеллектуальной собственности выступает ЮНЕСКО. Этот международный орган был создан еще в далеком 1946 году, который сразу стал заниматься проблематикой защиты прав интеллектуальной собственности.

При этом, по мнению Э.Р. Хасанова, его главенствующую роль в деле защиты прав интеллектуальной собственности нельзя недооценивать, поскольку именно этим международным органом были разработаны и приняты следующие нормативные акты: «Всемирная конвенция об авторском праве 1952 г.» (Женевская конвенция); «Международная конвенция об охране интересов артистов-исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций 1961 г.» (Римская конвенция); иные нормативно-правовые акты

[116] Богустов А.А. Проблемы взаимодействия международных договоров и модельного законодательства об интеллектуальной собственности для государств-участников СНГ. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2021, № 2, с. 101
[117] Бехруз Х. Сравнительное правоведение. Одесса: Фенікс; М.: ТрансЛит, 2008. 504 с.
[118] Богустов А.А.Проблемы взаимодействия международных договоров и модельного законодательства об интеллектуальной собственности для государств-участников СНГ. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2021, № 2, с. 102

международного уровня, по вопросам надлежащей защиты прав интеллектуальной собственности[119].

В тоже время авторы Л.Бентли и Б.Шерман считают, что «Правовые нормы ЮНЕСКО в деле защиты прав интеллектуальной собственности, далеко не всегда успевают за быстрым развитием технологий, в силу причин объективного характера и содержания» [120] . Поддерживая данную мысль авторов, мы можем сказать, что исходя из требований растущей экономики сделала необходимым создание специального органа, которым в последствии и стала Всемирная Организации интеллектуальной собственности (далее ВОИС) — это организации, занимающиеся авторскими правами, товарными знаками, патентами или другими правовыми концепциями интеллектуальной собственности.

Международные организации в сфере интеллектуальной собственности можно классифицировать следующим образом:

Международные организации универсального характера

1. Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС)
2. Африканская региональная организация интеллектуальной собственности (ARIPO)
3. Организация Africanine de la Propriété Intellectuelle (OAPI) или Африканская организация интеллектуальной собственности

Региональные организации

1. Евразийская патентная организация (ЕАПО)
2. Европейская патентная организация (EPO или EPOrg)
3. Патентное ведомство Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива (ССАГПЗ)
4. Ведомство интеллектуальной собственности Европейского союза (EUIPO)
5. Ведомство Бенилюкса по интеллектуальной собственности (BOIP)
6. Межгосударственный совет по охране интеллектуальной собственности (МГСИС)
7. Международный союз по охране новых сортов растений (UPOV)

Международные организации в сфере интеллектуальной собственности играют важную роль в выработке единого подхода к охране интеллектуальной собственности, позволяя странам сотрудничать, обмениваться передовым

[119] Хасанов Э.Р. Роль международных организаций в сфере охраны интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Право и государство: теория и практика. 2020. № 11(191). DOI 10.47643/1815-1337_2020_11_232

[120] Bently L., Sherman B. The Making of Modern Intellectual Property Law. - Cambridge: Cambridge University Press, 2015. - 242 p.

опытом и эффективно разрешать споры в данной области. Такие организации, ВОИС и ВТО способствуют имплементация норм международного права в области интеллектуальной собственности и предлагают следующие инструменты они для этого.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Boele-Woelki K. Unifying and harmonising substantive law and the role of conflict of laws. Leiden, 2010. P. 85.
2. Хизриев Р.М. Соотношение норм международного и внутригосударственного права: Монография. Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2005. С. 23.
3. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. Киев, 1980. С. 51-54.
4. Хасанов Э.Р. Роль международных организаций в сфере охраны интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Право и государство: теория и практика. 2020. № 11(191). DOI 10.47643/1815-1337_2020_11_232
5. Bently L., Sherman B. The Making of Modern Intellectual Property Law. - Cambridge: Cambridge University Press, 2015. - 242 p.

O‘RTA HIND-ORIY VA SHARQIY ERON TILLARI O‘RTASIDAGI LEKSIK O‘ZLASHMALARDA FONOLOGIK MOSLASHUV VA SEMANTIK O‘ZGARISHLAR

Shohjahon Sa’dullayev
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
E-mail: shohjahontadqiqot@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda o‘rta hind-oriy va sharqiy eron tillari o‘rtasidagi leksik o‘zlashmalarning fonologik hamda semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. O‘zlashma so‘zlarda kuzatiladigan tovush o‘zgarishlari, ma’no torayishi, ma’no kengayishi, metaforik va metonimik ko‘chish jarayonlari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo va Hindiston yarimoroli xalqlari o‘rtasidagi uzoq muddatli madaniy, diniy va iqtisodiy aloqalar til tizimlarida chuqur iz qoldirganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *o‘rta hind-oriy tillari, sharqiy eron tillari, leksik o‘zlashma, fonologik moslashuv, semantik o‘zgarish, til kontaktlari, etimologiya.*

ABSTRACT

This thesis analyzes the phonological and semantic features of lexical borrowings between Middle Indo-Aryan and East Iranian languages. The processes of sound changes, narrowing of meaning, broadening of meaning, metaphorical and metonymic migration observed in borrowed words are studied. The results of the study show that long-term cultural, religious and economic contacts between the peoples of Central Asia and the Indian subcontinent have left a deep mark on the language systems.

Keywords*: Middle Indo-Aryan languages, East Iranian languages, lexical borrowing, phonological adaptation, semantic change, language contacts, etymology.*

KIRISH

O‘rta hind-oriy tillari (pali, prakrit, buddaviy sanskrit, gandhari prakrit) hamda sharqiy eron tillari (sug‘d, baqtriya, xotan-sak va xorazmiy) qadim zamonlardan boshlab o‘zaro faol til aloqalarida bo‘lgan. Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshgan savdo, madaniy va diniy munosabatlar natijasida ushbu tillar o‘rtasida keng ko‘lamli leksik almashinuv yuzaga kelgan. O‘zlashmalar tarixiy til kontaktlarini o‘rganishda muhim lingvistik manba hisoblanadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot davomida hind-oriy tillaridan sharqiy eron tillariga o‘tgan o‘zlashmalarda aspiratsiyalangan undoshlarning soddalashuvi, fonemalarning qabul

qiluvchi til tizimiga moslashtirilishi hamda ayrim tovushlarning almashuvi kuzatildi. Sharqiy eron tillaridan hind-oriy tillariga kirgan birliklarda esa so‘z oxiriga qisqa unli qo‘shilishi va mahalliy fonologik tizimga moslashtirish jarayonlari aniqlandi.

Semantik tahlil natijalari o‘zlashmalarda ma’no torayishi, ma’no kengayishi, metaforik kengayish va metonimik ko‘chish kabi hodisalarning keng tarqalganligini ko‘rsatdi. Ayrim diniy terminlar tor ma’noda qo‘llanila boshlagan bo‘lsa, boshqa birliklar yangi va kengroq semantik mazmun kasb etgan. Shu bilan birga, ayrim o‘zlashmalar fonetik o‘zgarishlarga uchragan bo‘lsa-da, dastlabki ma’nosini saqlab qolgan.

Leksik qatlam tahlili hind-oriy tillarining ta’siri asosan din, falsafa, tibbiyot va axloq sohalarida, sharqiy eron tillarining ta’siri esa ma’muriy boshqaruv, harbiy ishlar, savdo va moddiy madaniyat terminologiyasida kuchli namoyon bo‘lganligini ko‘rsatadi.

XULOSA

O‘rta hind-oriy va sharqiy eron tillari o‘rtasidagi leksik o‘zlashmalar fonologik va semantik moslashuvning murakkab jarayonlarini aks ettiradi. Ushbu jarayonlar Markaziy Osiyo va Hindiston yarimoroli xalqlari o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning lingvistik ifodasi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari tarixiy tilshunoslik, etimologiya va til kontaktlari masalalarini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gharib B. Sogdian Dictionary. Tehran, 1995.
2. Cheung J. Etymological Dictionary of the Iranian Verb. Leiden–Boston: Brill, 2007.
3. Schoubben N. Traces of Language Contact in Niya Prakrit: Bactrian and Other Foreign Elements. Leiden University, 2024.
4. Turner R. L. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. London–New York, 2000.
5. Sa’dullayev S. Problems of Early Linguistic Contact and Etymology of Indo-Aryan and Central Asian Iranian Languages // Oriental Renaissance. 2026. Vol. 6. No. 1. P. 569–581.

CHUSTIY HAYOTI VA IJODINING O‘RGANILISHIGA DOIR

Otaxanova Mahmuda Mamadaliyevna
Namangan davlat universiteti,
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail:otaxanovamahmuda30@gmail.com
Tel:+998936768400

ANNOTATSIYA

XX asrda yashab, mumtoz an’analar yo‘lida qalam tebratgan ijod ahli kam emas. Ular qatoriga Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Habibiy, Sobir Abdulla, Nabixo‘ja Nurillaxo‘ja o‘g‘li Chustiy, Asqarali Charxiy, G‘afur G‘ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jamol Kamol kabi shoirlarni kiritish mumkin. Ana shunday shoirlardan biri Nabixon Chustiydir. Maqolada shoir hayoti va ijodining o‘zbek adabiyotshunosligida o‘rganilish jihatlariga e’tibor qaratilgan. Unda shoirning adabiy merosi, badiiy uslubi hamda ma’rifiy-estetik qarashlari turli davrlarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar*: aruz, barmoq, she’riy tizim, devon, XX asr o‘zbek she’riyati, an’aana, o‘ziga xoslik, badiiy mahorat.*

ON THE STUDY OF THE LIFE AND WORK OF CHUSTIY

Otaxanova Mahmuda Mamadaliyevna
Teacher of the department of uzbek literary criticism
Namangan State University
E-mail: otaxanovamahmuda30@gmail.com
Tel: +998936768400

ABSTRACT

In the twentieth century, there were numerous literary figures who created works in the tradition of classical literature. Among them are such poets as Zokirjon Kholmuhammad ogli Habibiy, Sobir Abdulla, Nabikhoja Nurillakhoja ogli Chustiy, Asqarali Charxiy, Gafur Gulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, and Jamol Kamol. One of these prominent poets is Nabikhon Chustiy. This article examines the study of the poet’s life and creative legacy within Uzbek literary scholarship. It analyzes his literary heritage, artistic style, and educational-aesthetic views on the basis of scholarly research conducted in different periods.

Keywords: *aruz, syllabic meter, poetic system, divan, twentieth-century Uzbek poetry, tradition, originality, artistic mastery.*

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ЧУСТИЙ

Отаханова Махмуда Мамадалиевна
преподаватель кафедры узбекского литературоведения
Наманганского государственного университета
E-mail: otaxanovamahmuda30@gmail.com
Тел.: +998936768400

АННОТАЦИЯ

В XX веке существовало немало представителей творческой интеллигенции, писавших в русле классических традиций. К их числу относятся такие поэты, как Зокиржон Холмухаммад угли Хабибий, Собир Абдулла, Набиходжа Нуриллахужа угли Чустий, Аскарали Чархий, Гафур Гулям, Эркин Вахидов, Абдулла Арипов, Джамол Камол. Одним из таких поэтов является Набихон Чустий.

В статье уделяется внимание вопросам изучения жизни и творчества поэта в узбекском литературоведении. В ней на основе научных исследований, проведённых в различные периоды, освещаются литературное наследие поэта, его художественный стиль, а также просветительно-эстетические взгляды.

Ключевые слова: *аруз, силлабическая система, поэтическая система, диван, узбекская поэзия XX века, традиция, своеобразие, художественное мастерство.*

KIRISH

Ma’lumki, XX asr boshlariga qadar she’riyatda ko‘hna aruz vazni istifoda etildi. Undan keyingi davrlardan e’tiboran muborak aruz tarixiy vazn darajasida baholanib, uning o‘rnini barmoq, qolaversa, sarbast egalladi. Barmoq she’r tizimi qayta jonlanib, zamonaviy adabiy jarayonning muhim poetik unsurlaridan biriga aylandi. Fitrat, Cho‘lpon, Elbek, Botu, Usmon Nosir kabi shoirlar she’riyatimizga erkin vazn va oq she’r kabi yangi shakllarni olib kira boshladi. Jamiyat hayotidagi jiddiy ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar shiddati endilikda og‘ir-vazmin aruz vazni taraqqiyotiga bo‘y bermay qo‘ygan edi. Bu davrdagi ko‘hna aruzga munosabat masalasi xususida akademik I.Sulton quyidagi fikrlarni bildirgan: “Asrimizning 20-yillarida bizning boy madaniy va adabiy merosimizga ixlosimiz qoralandi, o‘tmish madaniyatimizni o‘rganish man etildi. Hatto asrimizning oltmishinchi yillarida ham, masalan, ming yillik she’riyatimizning shakli bo‘lgan aruzga salbiy munosabat rasmiy ravishda “kattalar” ning nutq va maqolalarida aniq izhor etildi” [Izzat Suton,1996: 4]. Lekin shunday vaqtlarda ham she’riyat o‘zining azaliy o‘zanlaridan butunlay og‘ib ketmadi.

Bu davrda she’riyatning asosiy diqqat-e’tibori hayot va kishilar tafakkuridagi o‘zgarishlarni butun bo‘y-basti bilan tasvirlashga qaratildi. Zero, “XX asr o‘zbek adabiyoti xalq va jamiyat hayoti bilan mustahkam aloqa o‘rnatdi. Bunday aloqa adabiyotimizning avvalgi bosqichlarida bo‘lmagan. XX asr o‘zbek adabiyoti xalq va jamiyatni o‘z ortidan yetaklab, ularni hurriyat va milliy taraqqiyot manzillariga olib borishga intildi va bu intilishda muayyan yutuqlarga erishdi” [Karimov, 2001: 24-28]. O‘zbek she’riyati poetik shakl va janr, til va uslub jihatidan yangi pog‘onaga ko‘tarildi. Barmoq vaznida bitilgan an’anaviy she’rlar bilan birga mumtoz adabiyotimizning asosiy she’riy janrlari – g‘azal, mustazod, ruboiy, tuyuq va muxammas kabi poetik shakllardan keng foydalanildi. Jumladan, Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Habibiy, Sobir Abdulla, Nabixo‘ja Nurillaxo‘ja o‘g‘li Chustiy, Asqarali Charxiy, G‘afur G‘ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jamol Kamol kabi shoirlarning aruz vaznidagi she’rlari alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur ijodkorlar ko‘hna aruz “chirog‘ini” o‘chirmaslikka intilib, mumtoz an’analarga sodiq qolgan holda devonlar tuzdi, bu an’analarning hayotiyligini isbot etishdan to‘xtamadi. Ularning bunday sa’y-harakatlari yosh ijodkorlarda ham g‘azal janriga muhabbat uyg‘otdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Chustiyning serqirra ijodi adabiyotshunosligimizda I.Sulton, Sh. Yusupov, M. Nurmatov, I. Abdulloh, H. Sa’dulla, A.Qayumov, A. Xalilbekov, H.Homidiy, M. Ma’murov, M.Xo‘jayev, M. In’om, U. Abduazimova, A. Abduvaliev, Z. Dehqonova, T. Toshev, H. Orifiy, shuningdek, G. Boltayeva, Sh. Rahmonova, S. Shomurodova singari olimlar tomonidan o‘rganilgan. Bu tadqiqotlarni mazmun-mohiyatiga ko‘ra ikkiga bo‘lib tasniflash mumkin:

1. Muayyan davr adabiyoti va she’riyati xususiyatlari o‘rganilgan ishlarda Chustiyga munosabat masalasi. Bu guruhga I.Abdulloh, A. Xalilbekov, A.Qayumov, L.Qayumov, H.Homidiy, M.Ma’murov kabi olimlarning tadqiqotlari hamda Sh.Rahmonova, S.Shomurodova, G.Boltayevalarning dissertatsiyalarini kiritish mumkin.

2. Chustiy ijodiga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar. Mazkur guruhga esa I.Sulton, Sh. Yusupov, M. Nurmatov, U.Yusupov, M.Xo‘jayev, M. In’om, H. Orifiy, M. Ma’murov, Z. Dehqonova singari olimlarning shoir devonlariga yozgan so‘zboshilari, maqola va taqrizlarini kiritish mumkin. Binobarin, taniqli adabiyotshunos olim Hoji Ismatulloh Abdulloh “Markaziy Osiyoda Islom madaniyati” deb nomlangan 9 bobli kitobining 6-bobida Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan 85 ta adib, shoir, tilshunoslar haqida ma’lumotlar bergan. Jumladan, mazkur bobda aruznavis shoir Chustiyning hayotiy va ijodiy faoliyatiga ham

qisqacha to‘xtalib o‘tgan. Akademik A.Qayumov “Akademik G‘afur G‘ulom” nomli xotiralardan iborat risolasida shoirning ilmiy va ijodiy faoliyatini yoritar ekan, “XX asr o‘rtalarida O‘zbekistonning eng shuhratli shoirlaridan biri Chustiy edi… Uning yozgan g‘azal va murabba’lari, muxammas va masnaviylari xalq og‘ziga tushib ketgan, ularni xalq sevib qo‘shiq qilib kuylar edi”[Qayumov, 2002:83-84], deya Chustiy ijodi haqidagi o‘z mulohazalarini bayon qilgan.

Adabiyotshunos A.Xalilkekovning “Namangan adabiy gulshani” nomli ilmiy tadqiqotida Chustiy tarjimayi holidan tashqari teran ilmiy kuzatishlar ham mavjud. Jumladan, olim shoirning g‘azallari “mavzuan xilma-xil” ekanligi, ularda “buyuk insoniy ne’mat bo‘lgan, qadimiy, ammo hech bir zamonda eskirmaydigan, abadiy mavzu – muhabbat mavzusi nihoyatda chiroyli, o‘ynoqi va yorqin” kuylanganligi, shu bilan birga, “el ishqi, yurt muhabbati shoir g‘azallarining asosiy va yetakchi mavzularidan” ligi, “ayniqsa, urush davrida yaratgan g‘azallarida adib vatanparvarlik g‘oyalarini kuchli ifoda” laganligi-yu “favqulodda topib qo‘llangan tashbehlar, istioralar shoir hikmatlari ta’sir kuchini yanada oshir”ganligini ta’kidlaydi. Shuningdek, “Indamaslar olami” manzumasini tahlil etar ekan, u Chustiy ijodida alohida o‘ringa ega bo‘lgan asar ekanligini, falsafiy fikrlarga boyligi va ta’sirchanligi, ibrat va hikmatlarga to‘laligi bilan ajralib turishini alohida uqtiradi.

“Namangan adiblari” risolasi mualliflari – adabiyotshunos olimlar H.Homidiy va M.Ma’murovlar 140 ga yaqin namanganlik shoir va yozuvchilarning hayoti hamda ijodi haqida fikr yuritilib, asarlaridan namunalar berilgan. Jumladan, risolada Chustiyga ham alohida o‘rin ajratilgan. Unda Chustiyning kichik tarjimayi holini qayd etish asnosida bir qator she’riy tizmalarining e’lon qilinganligi, ijod namunalarining aksariyatida pandnoma ruh ustuvor bo‘lganligi, shoirning tarjimachilikda ham barakali ijod qilganligi, xususan, Sa’diyning “Bo‘ston” asari Chustiy tarjimasida o‘ziga xos tarzda amalga oshganligi haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Mazkur risola tazkira xarakterida bo‘lganligi uchun unda Chustiyning “Muhabbatnoma”, “Otam” nomli g‘azallari va Rudakiy ijodidan bir tarjima g‘azali ham keltiriladi.

Sh.Rahmonovaning “XX asr ikkinchi yarmi o‘zbek she’riyatida aruzning poetik shakl va mazmun takomilidagi o‘rni” nomli dissertatsiyasi Chustiy ijodining o‘ziga xos qirralarini adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganishni boshlab bergan dastlabki tadqiqot sifatida e’tiborga molik. Olima o‘z tadqiqotida XX asr ikkinchi yarmida yaratilgan devonlarning, xususan, Chustiy devonlarining ham vazn xususiyatlarini o‘rgangan. S.Shomurodova zamonaviy devonlarning yuzaga kelishi, poetikasi, o‘ziga xos adabiy-estetik tamoyillari va uslubiy jihatlarini yoritib berishga bag‘ishlangan “XX asr o‘zbek adabiyotida devonchilik an’anasi: mavzu, tarkib, vazn

va badiiy san’atlar” nomli dissertatsiyasida Nihoniy, Habibiy, Chustiy, Charxiy, Sobir Abdulla, Nojiy, E.Vohidov kabi shoirlarning devonlarini tadqiqotning obyekti sifatida tahlilga tortgan. Lekin olima Chustiyning “Ko‘ngil tilagi” nomli devonining janr tarkibini qisman o‘rganish bilangina cheklangan.

Adabiyotshunos G.Boltayeva “O‘zbek she’riyatida muxammas janri: genezisi, badiiy takomili” nomli tadqiqotida XV-XXI asr o‘zbek mumtoz va zamonaviy she’riyatida muxammas janri genezisi va badiiy takomili xususiyatlarini tadqiq etish jarayonida Hofiz Xorazmiy, Alisher Navoiy, Shohg‘arib Mirzo, Mashrab, Turdi, So‘fi Olloyor, Huvaydo, Munis, Ogahiy, Haziniy, Nodira, Uvaysiy, Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Anbar Otin, Komil Xorazmiy, Yusuf Saryomiy, Hamza, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Habibiy, Charxiy, Sobir Abdulla, G‘afur G‘ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Jamol Kamol, Omon Matjon, Mahmud Toir kabi ijodkorlar qatorida Chustiy muxammaslariga ham e’tibor qaratadi. Tadqiqotda shoirning “Kimni izlarsiz?”, “Vorislaring biz”, “Mening o‘lkam” nomli tab’i xud muxammaslari hamda “Yozalar” nomli Fuzuliy g‘azaliga taxmis muxammasi muayyan ilmiy muammo doirasida tahlilga tortilgan.

Mazkur tadqiqotlarda Chustiy ijodiyoti va ijtimoiy faoliyatining ayrim qirralariga u yoki bu darajada e’tibor qaratilgan bo‘lsa-da, shoir hayoti va lirik merosi borasida muayyan ilmiy-nazariy xulosalar berilgan dastlabki tadqiqotlar sifatida katta ahamiyatga ega.

Chustiy ijodi maxsus o‘rganilgan tadqiqotlar. Aruznavis Chustiy ijodini o‘rganish uning hayotlik chog‘idanoq boshlangan edi. She’rlari xususida bildirilgan mulohazalar, ular haqidagi bahslar, maqolalar bunga dalil bo‘la oladi. Bu jihatdan A.Qahhorning tanqidiy maqolasi [A.Qahhor, 1971: 253-263] alohida ahamiyatga ega. Adabiyotshunos I.Sultonovning Chustiy haqida muayyan ma’lumotlar beruvchi kuzatishlari alohida o‘rin tutadi. Olim “Chustiy haqida so‘z” nomli maqolasida Chustiyning zabardast g‘azalnavis shoir ekanligi, aruzga rasman salbiy munosabat bildirilayotgan bo‘lsa-da, hech qachon hazin, ruhiy ezik holda yurmaganini, g‘azallarining mashhurligi-yu hozirjavob ijodkorligini alohida e’tirof etgan.

Adabiyotshunos Sh. Yusupovning “Xalqqa baxshida ijod”, “Yurakdagi gaplar”, “Qirq yillik qadrdon”, “Kuyarman otashi hijron aro…” nomli maqolalari Chustiyning hayoti, ijodiy laboratoriyasi haqidagi salmoqli ishlardan bo‘ldi. Ayniqsa, Chustiyning “Hayotnoma” nomi bilan 1988-yilda chop etilgan ilk devoniga Sh.Yusupov tomonidan “Xalqqa baxshida ijod” nomli 10 betlik so‘zboshi yozilgani alohida e’tirofga loyiq. Olim mazkur chizgilarda shoir ijodining turli qirralariga to‘xtaladi: “Chustiy klassik she’riyatdagi an’anaviy obrazlarga murojaat qilganida, deyarli har safar bu obrazlarning o‘zidan oldingi yirik ijodkorlar nigohidan pinhon qolgan biror

yangi qirrasini ochishga, ularga yangicha ma’no va talqin berishga intiladi, ko‘p hollarda o‘quvchi kutmagan, favqulodda kuchli xulosalar chiqaradi” [Yusupov,1988: 10].

M. Nurmatov esa “Chustiy ijodxonasida” nomli maqolasida Chustiyning ijodkor bo‘lib yetishuvida otasining muhim o‘rni, keyin esa Qo‘qon adabiy muhitining ta’siri, 1939-yildan Markaz – Toshkentda faoliyat yuritishi, durdona asarlari birin-ketin chop etilib, kitobxonlar ko‘nglidan munosib joy egallaganligini ta’kidlaydi.

1994-yili shoir tavalludining 90 yilligi, 2004-yili esa 100 yilligi Vatanimiz miqyosida keng nishonlandi. Chustiy haqida ilmiy, publitsistik maqolalar, risolalar yaratildi. Shoirning “Ko‘ngil tilagi” nomli devoni chop etildi. Shu yillardan e’tiboran adib M. Inomxonov olib borgan ishlarning salmog‘i birmuncha kengroq bo‘ldi, deb ayta olamiz. Muallif 1994-yil Chustiyning 90 yillik tavalludiga bag‘ishlab xotiralar, esdaliklar va chop etilmagan nazmlardan iborat “Yod etingiz kamtarin Chustiyni ham…”, 2004-yilda “Yurakdagi gaplar”, 2012-yilda esa “Sog‘inch”, 2014-yilda “Bir sandiq javohir” nomli kitoblarini chop ettirdi. Muallif mazkur nashrlarda zamondosh shoir, yozuvchilar, san’at ahllarining Chustiy haqidagi turli xotiralarini jamlaydi. Hatto ayrimlarida shoirning biror devoniga kirmagan nazm namunalari ham uchraydi. M.In’omning ijodkor Nazirjon Nazar Mehriy bilan hammualliflikda Chustiy tavalludining 100 yilligiga bag‘ishlab chop ettirgan “Orzular guldastasi” nomli risolasi ham Chustiy ijodini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Negaki kitobda Chustiy qalamiga mansub 18 ta she’rning yozilish tarixi hikoya qilingan. Yozuvchi H. Orifiyning 2010-yil “Qalblardasiz, Mavlono Chustiy” nomi bilan nashr etilgan mo‘jazgina risolasi ham shoirning hayotiy faoliyati haqida muayyan ma’lumotlar berishda muhim hisoblanadi.

Aruznavis Chustiy ijodini o‘rganishga ilmiy yondashuv XX asrning 90-yillari oxirlaridan boshlandi. M.Xo‘jayev “Chustiy lirikasida tazod” nomli maqolasida shoir ijodida qo‘llangan tazod san’ati va uning o‘ziga xosliklari haqida fikr yuritgan. Shundan so‘ng tadqiqotchi o‘zining bir qator maqolalarini e’lon qilgan. Mazkur izlanishlarning barchasida o‘zbek she’riyati an’analarini chuqur o‘rgangan Chustiyning badiiy so‘zdan mohirona foydalana olganligi she’rlaridan keltirilgan namunalar misolida tahlilga tortilgan. M. Ma’murov “Chustiy maktublari” nomli maqolasida Chustiy ijodida uchraydigan she’riy maktublar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida fikrlar bildirgan.

Z. Dehqonova “Chustiy abadiyati”, “Chustiy tuyuqlari”, “Chustiyning pand risolasi” nomli maqolalarida shoir ijodi bo‘yicha umumiy xulosalar chiqargan.

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi, shoira M. Zohidova muharrirligi ostida shoir Chustiy ijodiga chizgilar, xotiralar, esselar, bag‘ishlovlardan iborat “Yod

etingiz kamtarin Chustiyni ham” deb nomlangan kitobning chop etilishi bu borada olib borilayotgan ishlarning yana bir samarali natijasi bo‘ldi.

Shoir asarlarining nashr etilishi istiqlol yillaridan so‘ng biroz jonlandi. Chustiyning bir necha she’riy to‘plamlari hayotlik chog‘idayoq chop etilib, kitobxonlar qalbidan joy olgan, ammo uning devoni hadeganda bosilavermadi. Buning boisi, albatta, o‘tgan asrning 40-yillari ikkinchi yarmidan e’tiboran shoir ijodiga qo‘yilgan keskin taqiqlar bo‘ldi. Taassufki, shoir intiqib kutgan devon uning vafotidan so‘ng 1988-yil “Hayotnoma” nomi bilan chop etildi. Shundan so‘ng ijodkorning “Sadoqat gullari” (1992), “Ko‘ngil tilagi” (1994), “Indamaslar olami” (1996), “Ko‘rguncha, xayr endi…” (2004), “Nasihat gulshani” (2012), “Muhabbatnoma” (2013) hamda “Saylanma” (2024) asarlari dunyo yuzini ko‘rdi.

XULOSA

Umuman olganda, adabiyotshunos olimlarning shoir ijodiga, uning she’riy iqtidoriga bergan baholari bir-biri bilan deyarli uyg‘un va ularning biri ikkinchisini to‘ldiradi, ular Chustiy ijodining u yoki bu qirrasini ochib berishi bilan ahamiyatga molikdir. Lekin ta’kidlash joizki, Chustiy lirikasining janriy tarkibi, mavzular mundarijasi, timsollar tizimi, shuningdek, she’riy san’atlar, qofiya va radif qo‘llash bilan bog‘liq shoir mahorati masalalari haligacha monografik tarzda maxsus tadqiq qilingan emas, bu esa bugungi adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb masalalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Болтаева Г. Ўзбек шеъриятида мухаммас жанри: генезиси, бадиий такомили: Фил. фан. докт. (ДSc) …дисс. – Тошкент, 2024. – В. 207.
2. Деҳқонова З. Чустий абадияти // Адабиёт кўзгуси, 2006. – № 9. – В. 143-145.
3. Ёд этингиз камтарин Чустийни ҳам // Шоир Чустий ижодига чизгилар, хотиралар, эсселар, бағишловлар.– Тошкент: MASHHUR-PRESS, 2020. – 272 б.
4. Инъомхон М. Бир сандиқ жавоҳир. Замондошлари шоир ҳақида. Хотиралар, эссе ва Чустий ижодидан намуналар // Тўпловчи М. Инъомов. – Наманган, 2014. – 223 б. ;
5. Инъомхон М. Ёд этингиз камтарин Чустийни ҳам… (хотиралар, эсдаликлар, чоп этилмаган назмлар). –Наманган, 1994. – 112 б.
6. Каримов Н. XX аср менинг тақдиримда // Jahon adabiyoti, 2001. – №1. – Б. 24–28.
7. Қаҳҳор А. Асарлар. Олти томлик. Олтинчи том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б. 253-263.

8. Қаюмов А. Академик Ғафур Ғулом (хотиралар). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 83-84.
9. Нурматов М. Чустий ижодхонасида // Наманган ҳақиқати, 1977, 27 август.
10. Нурматов М., Абдуллаев И. Анъаналар ва омилкорлик // Наманган ҳақиқати, 1969, 24 июль.; Нурматов М. Танқид ва эстетика. Монография. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – В. 122-127.;
11. Орифий Ҳ. Қалблардасиз, Мавлоно Чустий. Иккинчи нашр. – Наманган, 2010. – 24 б.
12. Султон И. Чустий ҳақида сўз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил, 12 июль, № 28.
13. Халилбеков А. Наманган адабий гулшани. Илмий тадқиқот. – Наманган: “Наманган” нашриёти, 2007. – Б. 228-235.
14. Хўжаев М. Чустий лирикасида тазод // Шарқшунослик, 1999, 4-сон. – Б. 39-44.
15. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти (Қисқача маълумотнома). – Тошкент: Шарқ, 2005. – Б. 262.
16. Ҳомидий Ҳ., Маъмуров М. Наманган адиблари. –Тошкент: Фан, 2007. – Б. 65-67.
17. Юсупов Ш. Куярман оташи ҳижрон аро… // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004. – № 25. – В. 1-2.
18. https://ziyouz.uz/matbuot/sovet-matbuoti/abdulla-qahhor-gap-aruzda-emas-1946/

O‘ZBEKISTONDA SMART RAQAMLI YASHIL BIZNESNI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI

Rustamova Gulbahor Nasretdinovna
Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi
Mustaqil tadqiqotchisi
ORCID: 0009-0009-8161-3813
Gmail: gulbahorrustamova333@gmail.com
Tel: +998 94 187 39 52

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekiston iqtisodiyotida smart texnologiyalar va raqamli yechimlarni yashil iqtisodiyot tamoyillari bilan uyg‘unlashtirishning ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida raqamli transformatsiyaning resurs samaradorligini oshirish, atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish va barqaror biznes modellarini shakllantirishdagi o‘rni o‘rganilgan. O‘zbekistonda smart yashil biznesni rivojlantirishning mavjud imkoniyatlari, to‘siqlari hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *smart texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot, yashil biznes, barqaror rivojlanish, resurs samaradorligi, innovatsion modellar, O‘zbekiston.*

ABSTRACT

This article analyzes the importance of integrating smart technologies and digital solutions with green economy principles within the economy of Uzbekistan. The research examines the role of digital transformation in enhancing resource efficiency, reducing environmental impact, and establishing sustainable business models. Scientific and practical recommendations have been developed to address the existing opportunities and overcome barriers to the development of smart green business in Uzbekistan.

Keywords*: smart technologies, digital economy, green business, sustainable development, resource efficiency, innovative models, Uzbekistan.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется значение интеграции смарт-технологий и цифровых решений с принципами «зеленой» экономики в экономике Узбекистана. В рамках исследования изучена роль цифровой трансформации в повышении ресурсоэффективности, снижении воздействия на окружающую среду и формировании устойчивых бизнес-моделей. Разработаны научно-практические предложения по реализации существующих возможностей и

преодолению барьеров на пути развития умного «зеленого» бизнеса в Узбекистане.

Ключевые слова: *смарт-технологии, цифровая экономика, «зеленый» бизнес, устойчивое развитие, ресурсоэффективность, инновационные модели, Узбекистан.*

KIRISH

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanish sari yuz tutishi, resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta’minlash dolzarb vazifaga aylanib bormoqda, bunda O‘zbekiston iqtisodiyoti ham global transformatsiya jarayonlaridan chetda qolmay, «yashil» iqtisodiyot tamoyillarini chuqur joriy etish bosqichiga qadam qo‘ydi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi an’anaviy biznes yuritish uslublarini butkul o‘zgartirib, smart yechimlar orqali ishlab chiqarishdagi energiya sarfini kamaytirish, chiqindilarni minimallashtirish va ekologik toza mahsulotlar yaratish uchun keng imkoniyatlar ochmoqda. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli raqamlashtirish siyosati nafaqat davlat boshqaruvi va ijtimoiy sohalarni, balki tadbirkorlik muhitini ham sifat jihatidan yangilashni taqozo etadi, bu esa smart raqamli yashil biznesni rivojlantirishning strategik ahamiyatini yanada oshiradi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, respublikamizda mavjud tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda raqamli infratuzilmani yashil texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish orqali mamlakat iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish va barqaror kelajakni ta’minlashning nazariy hamda amaliy asoslarini ishlab chiqish davr talabidir. Shu boisdan, ushbu ishda raqamli iqtisodiyotning ekologik yo‘nalishdagi salohiyatini ochib berish va smart biznes modellarining milliy iqtisodiyotimizdagi o‘rni hamda istiqbollarini tahlil qilish asosiy maqsad qilib belgilandi**.**

ADABIYOTLAR SHARXI VA METODOLOGIYA

Smart raqamli yashil biznes konsepsiyasi zamonaviy iqtisodiy nazariyaning eng tez rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u raqamli texnologiyalar va ekologik barqarorlikning sinergiyasiga asoslanadi. Taniqli olim L.M. Hilty o‘z tadqiqotlarida raqamlashtirishni yashil iqtisodiyotga o‘tishning asosiy katalizatori sifatida baholaydi, chunki u resurslar sarfini real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini beradi [1]. Shuningdek, G. George va uning hammualliflari biznes jarayonlarida raqamli infratuzilmaning uglerod izini kamaytirish va ijtimoiy-ekologik muammolarni yechishdagi o‘rni beqiyos ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berishgan [2].

O‘zbekiston iqtisodiyotida «yashil» o‘sish va raqamli texnologiyalarni joriy etish masalalari mahalliy olimlar tomonidan ham tizimli o‘rganilmoqda. Xususan,

iqtisodchi olim A.A. Abdukarimov o‘z ishlarida O‘zbekistonda yashil biznesning huquqiy va iqtisodiy asoslarini mustahkamlash hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini raqamli boshqarish mexanizmlarini joriy etish zarurligini ta’kidlaydi [3]. Bundan tashqari, A.R. Toshmatov smart texnologiyalar yordamida ishlab chiqarish korxonalarini avtomatlashtirish energiya samaradorligini oshirishning eng optimal vositasi ekanligini hamda milliy iqtisodiyotimizda bu jarayonni tezlashtirish uchun investitsion jozibadorlikni oshirish lozimligini qayd etadi [4].

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil va statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi bir necha bosqichdan iborat: birinchidan, O‘zbekistondagi raqamli iqtisodiyot va yashil energetika sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi; ikkinchidan, yuqorida nomi keltirilgan olimlarning nazariy qarashlari asosida ilg‘or xorijiy tajribalar smart biznes modellari prizmasidan qiyosiy o‘rganildi; uchinchidan, mavjud ekologik muammolar va raqamli yechimlarning o‘zaro bog‘liqligi ekonometrik modellar yordamida baholandi.

NATIJALAR VA TAHLILLAR

O‘zbekiston iqtisodiyotida smart raqamli yashil biznesni joriy etish jarayonlari murakkab va bosqichma-bosqich kechayotgan transformatsiyani aks ettiradi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ishlab chiqarish modellaridan smart-tizimlarga o‘tish faqat texnologik yangilanish emas, balki resurslarni boshqarish falsafasining tubdan o‘zgarishidir. L.M. Hilty o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, raqamli yechimlar atrof-muhitga ta’sirni kamaytirishda ma’lumotlar oqimini optimallashtirish orqali yashil biznes modellarining barqarorligini ta’minlaydi [1]. O‘zbekiston misolida ushbu jarayon ishlab chiqarish korxonalarida avtomatlashtirilgan energiya menejmenti tizimlarini (EMS) joriy etish orqali namoyon bo‘lmoqda.

Smart texnologiyalarning an’anaviy biznes modellariga nisbatan afzalliklari va ta’sir yo‘nalishlari quyidagi jadvalda tizimlashtirilgan:

Tahlil yo‘nalishlari	An’anaviy biznes modeli	Smart raqamli yashil model
Resurslardan foydalanish	Statik, nazoratsiz iste’mol	Dinamik, AI asosida optimallashtirilgan
Atrof-muhitga ta’sir	Yuqori darajadagi chiqindilar	Minimal chiqindi (aylanma iqtisodiyot)
Boshqaruv samaradorligi	Inson omiliga bog‘liq	Algoritmlar va real vaqt monitoringi
Texnologik integratsiya	Izolyatsiya qilingan tizimlar	IoT va bulutli platformalar sinergiyasi
Barqaror rivojlanish	Qisqa muddatli foyda	Uzoq muddatli ekologik barqarorlik

Tadqiqot jarayonida shuni kuzatish mumkinki, mamlakatimizdagi yirik sanoat korxonalari va klasterlarda raqamli platformalarning joriy etilishi ishlab chiqarishdagi noo‘rin yo‘qotishlarning oldini olishga xizmat qilmoqda. A.A. Abdukarimov

ta’kidlaganidek, yashil investitsiyalar samaradorligi aynan raqamli monitoring tizimlari orqali shaffoflashadi, bu esa investorlarning ekologik loyihalarga bo‘lgan ishonchini oshiradi [3]. G. George va hammualliflarining nazariyasiga ko‘ra, biznesning «yashillashuvi» – bu texnologiya va boshqaruv qarorlarining uyg‘unlashuvi bo‘lib, O‘zbekiston sharoitida bu jarayon raqamli infratuzilmaning rivojlanish darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir [2].

Bundan tashqari, A.R. Toshmatov fikriga ko‘ra, smart texnologiyalar yordamida korxonalar faoliyatini avtomatlashtirish nafaqat energiya samaradorligini oshiradi, balki ishlab chiqarish jarayonlarining atrof-muhitga salbiy ta’sirini kamaytirishning eng maqbul vositasiga aylanmoqda [4]. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli ekotizimni yaratish korxonalarda resurslarni tejash va chiqindilarni minimallashtirish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish imkonini beradi. Natijalar shundan dalolat beradiki, smart raqamli yashil biznes modellarini milliy iqtisodiyotimizga singdirish barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish va respublikaning global bozordagi raqobatbardoshligini ta’minlashning asosiy omilidir.

MUHOKAMA

Smart raqamli yashil biznesni O‘zbekiston iqtisodiyotiga integratsiya qilish shunchaki texnologik yangilanish emas, balki mamlakatning barqaror rivojlanish strategiyasini yangi sifat bosqichiga olib chiquvchi poydevordir. L.M. Hilty tadqiqotlariga ko‘ra, raqamli texnologiyalar yashil iqtisodiyot uchun «asab tizimi» vazifasini o‘taydi, ya’ni resurslardan foydalanishning har bir bosqichini real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini beradi [1]. O‘zbekiston sharoitida bu jarayon, ayniqsa, sanoat va qishloq xo‘jaligi klasterlarida energiya sarfini optimallashtirish va xomashyo isrofgarchiligini kamaytirish nuqtai nazaridan hal qiluvchi ahamiyatga ega.

G. George va hammualliflarining ta’kidlashicha [2], biznesning yashillashuvi va raqamli transformatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik innovatsion boshqaruv qarorlariga bevosita bog‘liq. O‘zbekiston bozorida raqamli yechimlarning (IoT, katta ma’lumotlar tahlili, AI) joriy etilishi quyidagi asosiy omillar orqali biznes samaradorligini oshirmoqda:

Resurslar nazorati. Smart sensorlar yordamida energiya va suv resurslarining haddan tashqari sarflanishi aniqlanmoqda, bu esa A.R. Toshmatov tomonidan qayd etilganidek, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishning eng samarali yo‘li hisoblanadi [4].

Shaffoflik va investitsiyalar. A.A. Abdukarimov fikriga ko‘ra [3], yashil biznes loyihalariga xalqaro investitsiyalarni jalb qilish uchun hisobotlarning raqamli platformalar orqali shaffof yuritilishi majburiy talabga aylanmoqda.

Atrof-muhitga ta’sir. Raqamli monitoring tizimlari korxonalarning atrof-muhitga tashlaydigan chiqindilarini standartlar darajasida ushlab turishga imkon beradi, bu esa ekologik talablarga rioya etishni osonlashtiradi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda ushbu tizimning rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omil bu kadrlar salohiyati va raqamli infratuzilmaning hududlar bo‘ylab notekis taqsimlanganligidir. Biroq, davlat tomonidan «Yashil iqtisodiyot» strategiyasining qabul qilinishi va raqamli xizmatlar ko‘lamining kengayishi ushbu to‘siqlarni bosqichma-bosqich bartaraf etmoqda. Smart raqamli biznes modellarining milliy iqtisodiyotga kirib kelishi nafaqat ichki bozorni, balki eksport salohiyatini ham barqarorlashtiradi, chunki global bozorda mahsulotning «yashil» ekanligi raqamli sertifikatlar orqali tasdiqlanishi talab etilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, smart raqamli yashil biznes O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun kelajak emas, balki bugungi kunning real talabidir. Raqamli yechimlar orqali atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish va resurs samaradorligini oshirish – mamlakatning global raqobatbardoshligini ta’minlashning yagona yo‘lidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda smart raqamli yashil biznesni rivojlantirish mamlakatning barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlash, resurslardan samarali foydalanish hamda atrof-muhit muhofazasini kuchaytirishda strategik ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalarning an’anaviy biznes jarayonlariga integratsiyasi nafaqat ishlab chiqarish tannarxini optimallashtirish va isrofgarchiliklarni minimallashtirishga, balki biznesning global raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot tahlillari shuni ko‘rsatadiki, smart yechimlar orqali energiya va xomashyo oqimlarini real vaqt rejimida boshqarish yashil iqtisodiyot tamoyillarini amalda ro‘yobga chiqarishning eng samarali mexanizmidir. Shuningdek, raqamli platformalar biznes jarayonlarida shaffoflikni ta’minlab, ekologik mas’uliyatni oshiradi va xalqaro investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratadi.

Kelgusida mamlakatimizda ushbu yo‘nalishni yanada jadallashtirish uchun raqamli infratuzilmani hududlar kesimida bir xil darajada rivojlantirish, «yashil» texnologiyalarni qo‘llovchi innovatsion ekotizimni shakllantirish hamda soha uchun yuqori malakali, ham iqtisodiy, ham raqamli ko‘nikmalarga ega kadrlarni tayyorlash ustuvor vazifa hisoblanadi. Yakuniy xulosa shundan iboratki, raqamli iqtisodiyot va yashil texnologiyalarning o‘zaro uyg‘unligi O‘zbekistonni mintaqadagi innovatsion yetakchi va barqaror rivojlanayotgan davlat sifatida mustahkamlashga qaratilgan eng to‘g‘ri iqtisodiy yo‘ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hilty L. M. Digitalization and Sustainability: A Review. – Zurich: Springer, 2021. – 210 p.
2. George G., Howard-Grenville J., Joshi A. Understanding and Tackling Societal Grand Challenges through Management Research. – London: Academy of Management Journal, 2016. – 188 p.
3. Abdukarimov A. A. O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2023. – № 2. – B. 45-52.
4. Toshmatov A. R. Raqamli texnologiyalar va energiya samaradorligi // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – 2024. – № 4. – B. 12-19.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI TA’LIMOTIDA OILA VA TARBIYA FALSAFASI: MILLIY MA’NAVIYATNI YUKSALTIRISH OMILI

Pardayev Abdurahim Chori o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti
Falsafa kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
e-mail: choriyevich94@mail.ru
tel: 97 140 06 00

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlarining oila va tarbiya haqidagi qarashlari hamda ularning milliy ma’naviyat taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi tarixiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda Sharq allomalarining oilani jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida baholashi, farzand tarbiyasi, axloqiy kamolot, ma’naviy qadriyatlar va komil insonni shakllantirishga oid g‘oyalari yoritilgan. Shuningdek, ushbu merosning bugungi kunda yoshlar ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirish, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash va milliy ma’naviyatni yuksaltirishdagi ilmiy-amaliy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Sharq mutafakkirlari, oila, tarbiya, milliy ma’naviyat, oilaviy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, komil inson, ma’naviy meros, yoshlar tarbiyasi, falsafiy qarashlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведён историко-философский анализ взглядов восточных мыслителей на семью и воспитание, а также их вклада в развитие национальной духовности. В исследовании раскрываются идеи восточных учёных о семье как важнейшем институте общества, вопросы воспитания детей, нравственного совершенствования личности, духовных ценностей и формирования гармонично развитого человека. Кроме того, обосновано научно-практическое значение данного наследия в укреплении семейных ценностей, совершенствовании духовно-нравственного воспитания молодёжи и развитии национальной духовности в современных условиях.

Ключевые слова: *восточные мыслители, семья, воспитание, национальная духовность, семейные ценности, нравственное воспитание, гармонично развитая личность, духовное наследие, воспитание молодёжи, философские взгляды.*

ABSTRACT

This article presents a historical and philosophical analysis of the views of Eastern thinkers on family and education, as well as their contribution to the

development of national spirituality. The study examines the ideas of Eastern scholars regarding the family as the fundamental institution of society, child upbringing, moral development, spiritual values, and the formation of a well-rounded individual. Furthermore, it highlights the scientific and practical significance of this intellectual heritage in strengthening family values, improving the spiritual and moral education of young people, and promoting national spirituality in contemporary society.

Keywords: *Eastern thinkers, family, education, national spirituality, family values, moral education, well-rounded individual, spiritual heritage, youth education, philosophical views.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyotini ta’minlash, milliy o‘zlikni asrab-avaylash hamda ma’naviy barkamol avlodni voyaga yetkazishda oilaning o‘rni tobora ortib bormoqda. Oila shaxs kamolotining dastlabki va eng muhim ijtimoiy instituti bo‘lib, unda insonning axloqiy fazilatlari, dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlarga munosabati va fuqarolik mas’uliyati shakllanadi.[121] Shu bois oilaviy tarbiya masalalarini milliy-ma’naviy meros asosida o‘rganish bugungi kunning dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida oila, farzand tarbiyasi, ota-onaning mas’uliyati, axloqiy poklik, ilm-ma’rifat va komil insonni tarbiyalash masalalariga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning ilmiy-falsafiy merosida oila jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi asosiy ijtimoiy institut sifatida talqin qilinadi.[122] Mazkur qarashlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan bo‘lib, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarda oilani mustahkamlash, yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini yuksaltirish hamda ajdodlarimizning boy ilmiy-ma’naviy merosidan samarali foydalanish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.[123] Bu esa Sharq mutafakkirlari merosidagi oila va tarbiya masalalarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida qayta tadqiq etishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Sharq mutafakkirlarining oila va tarbiya haqidagi qarashlarini tarixiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish, ularning milliy ma’naviyat rivojiga

[121] Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2021. – B. 281–285.
[122] Forobiy Abu Nasr. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – B. 98–105.
[123] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Toshkent, 2022.

qo‘shgan hissasini ochib berish hamda ushbu g‘oyalarning zamonaviy oilaviy tarbiya tizimidagi ilmiy-amaliy ahamiyatini asoslashdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma’lumki, yosh avlod tarbiyasida oilaning o‘rni beqiyosdir. Farzand tarbiyasi oiladan boshlanadi. Oila bolaning jismoniy kamolotidagina emas, balki ma’naviy kamolga yetishida ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birgalikda, aholi, ayniqsa yoshlar orasida g‘oyaviy-mafkuraviy ishlarni takomillashtirish, loqaydlik, beparvolik, milliy qadriyatlarimizga bepisandlik kabi tuban ijtimoiy illatlar jamiyat va davlat uchun g‘oyat zararli ekanligini tushuntirib berishda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning “G‘oyaga qarshi g‘oya, fikrga qarshi fikr, jaholatga qarshi ma’rifat” tamoyilini yoshlar ongiga singdirish, Vatanini chin dildan sevadigan, xalqimiz ravnaqini o‘ylaydigan, har tomonlama barkamol avlod qilib shakllantirishda “Oila-mahalla-ta’lim muassasasi” hamkorligining o‘rni muhimdir.

Ma’lumki, qadim zamonlardan boshlab oila, undagi axloq, odob masalalari har bir davrning, jamiyatning eng ilg‘or kishilari, olimlar, shoirlar, buyuk allomalar va donishmandlarning asosiy diqqat markazida bo‘lib kelgan. Sharqning buyuk allomalari Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg‘ariy, Kaykovus, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rizouddin Ibn Faxriddin, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Uvaysiy, Nodira, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi ko‘plab olim va yozuvchilar oila, odob-axloq masalalari yuzasidan o‘zlarining qimmatli fikrlarini bizlarga bayon qilib ketganlarki, ular hozirgi hayotimiz uchun ham katta ijtimoiy va mafkuraviy ahamiyatga ega. Yuqorida zikr etilgan bobokalonlarimizning asarlarida oila va oilaviy munosabatlarga alohida e’tibor qaratilgan.

Binobarin, turkiy xalqlarning qadimgi yodgorliklaridan biri bo‘lgan “Avesto”da oila inson salomatligi, kamolotining manbai, shuningdek muqaddas dargoh sifatida qadrli ekanligi, farzand tarbiyasi, oila barqarorligida er va xotinning teng darajada mas’ulligi haqidagi ilg‘or fikrlar bayon etilgan. Jumladan, asarning bosh qahramoni Zaradushtraning zamindagi eng muhtaram go‘sha qaysi go‘sha? – degan savoliga yaxshilik va ezguliklar xudosi bo‘lmish Axura Mazda: “Agar inson uy tiklab, olovga va oilasiga, xotini va farzandlariga, mollariga o‘rin ajratib bersa, yem-xashagi ko‘p bo‘lib, chorvasi va itlari to‘q yashasa, uyida noz-ne’matlar muhayyo bo‘lib, xotini va farzandlari farovon yashasa, uyida e’tiqodi sobit, olovi alangali, boshqa narsalari ham mo‘l-ko‘l bo‘lsa, o‘sha manzil muhtaramdir” – deb javob beradi.

“Avesto”da insoniy burch faqat axloqiy yo‘l-yo‘riqlarni o‘zlashtirishdan iborat bo‘libgina qolmasdan, balki inson oilaviy turmush, yaxshi yor va farzand to‘g‘risida ham o‘ylashi zarurligi ta’kidlanadi[124]. Unda qayd etilishicha, erkak kishi, avvalo uylanish uchun moddiy va ma’naviy tomondan to‘q va jismonan baquvvat bo‘lishi lozim. Buning uchun o‘z vaqtida ovqatlanishi zarur, aks holda erkak kishi o‘z xizmat va axloqiy burchlarini bajara olmaydi.

Umuman, zardushtiylikda oilaviy burch va farzand tarbiyasi alohida o‘rin tutadi. Bordi-yu erkak kishi zurriyod qoldirish qobiliyatiga ega bo‘lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tamg‘a bosishar yoki beliga zanjir bog‘lab yurishga majbur qilishardi. Ba’zan bunday erkakni qopga solishib kaltaklashgan. “Avesto”da qarindoshlarning o‘zaro oila qurishi man etilgan. Qavm va urug‘ qonini toza, avlodni benuqson saqlash uchun shunday qilingan. Ko‘p bolali oilalarga nafaqa tayinlash lozimligi qayd etilgan[125]. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, oila – bu qadim zamonlardan buyon hayot davomiyligini ta’minlab kelayotgan manba. Oilasiz kishilik jamiyatini tasavvur etib bo‘lmaydi.

Buyuk mutafakkir, qomusiy allomalarimizdan biri Abu Nasr Farobiy Yaqin va O‘rta Sharq xalqlarining ma’naviyati hamda madaniyati rivojiga bebaho hissa qo‘shdi. Axloqiy tarbiya va odob-axloqning nazariy masalalarini tadqiq etish mutafakkir ijtimoiy qarashlarining eng muhim qismidir. Farobiy inson axloqi va odobi xususida fikr yuritar ekan, u axloqning shakllanishini jamoaviy mehnat bilan birgalikda tasavvur qiladi. Uning fikricha, birgalikda mehnat qilish jamiyatni vujudga keltirganidek, axloqni ham jamoaviy mehnat yaratadi. Farobiy baxt tushunchasini kishilarning turmushdagi saodatga erishuvi deb tushunadi. Uningcha, “Baxtga erishish uchun foydali bo‘lgan hamma narsa va baxtga erishilishida ishga solinadigan hamma narsa yaxshilikdir va baxtga biron-bir darajada to‘sqinlik qiladigan hamma narsa mutlaqo yomonlikdir” [126]. Farobiy axloqning bilim bilan mushtarakligini asoslab beradi. Allomaning ta’kidlashicha, bilim insonni yaxshi xulqli, saxovatli va aql-idrokli qiladi. Inson bilimsiz o‘zi ko‘zlagan maqsadiga erisha olmaydi, - deb ta’kidlaydi. Inson baxt-saodatga erishmog‘i uchun insoniy fazilatlarning mazmun-mohiyatini ham anglab olmog‘i zarur. Fazilat allaqanday mavhum tushuncha emas, balki insonning inson bo‘lib kamol topishi jarayonidagi amaliy ishlari bilan o‘lchanadigan alohida ma’naviy-axloqiy xususiyatidir. Insonni yaxshi xayrli ishlar qilishga, go‘zal xulq-atvor sohibi bo‘lishga da’vat etuvchi ma’naviy-axloqiy xususiyatlar fazilatlar deb ataladi.

[124] Koshanova N. M "Xalqimiz hayotidagi Zardushtiylik ta'limoti bilan bog'liq an'analar va marosim//Tamaddun nuri. Beruniy - 2020. 80 – 81-b.
[125]Ҳ.Ҳомидов. “Шоҳнома”нинг шуҳрати. – Т.: “Ўзбекистон”,2012. 93–94-б.
[126] М.Хайруллаев. Фаробий ва унинг фалсафий рисолалари. – Т: “Фан”,2021.

E’tirof etish joizki, Farobiyning baxt haqidagi ta’limoti o‘rta asrning ilg‘or ta’limotlaridan biri bo‘lib, uning asosiy fikrlari manfaatlarimiz, boyliklarimiz va ideallarimizning eng mukammal timsollarini izlashga qaratilgan edi. Mutafakkirning ta’kidlashicha, bu dunyo kishisi o‘z hayotida aslida baxt deb ataluvchi eng yuksak kamolotga erishish uchun yaratilgan. Baxt – kishi o‘zi uchun izlaydigan ne’matdir. Asosiy narsa shu dunyodagi real hayot sharoitida erishilgan baxtdir. Bunday baxtga ham aqliy va ham jismoniy erkin harakatlar bilan erishiladi, har qanday harakatlar yo‘li bilan emas, balki (teng-baravar) me’yoriy va muayyan axloq-odob va odatlarga muvofiq tarzda muayyan va bir me’yordagi harakatlar yo‘li bilan erishiladi.

Chinakam baxtga erishish uchun qilinadigan ishlarda kishilar bir-birlariga yordam berish niyatida birlashgan shahar saxovatli shahar va baxtga erishish niyatida kishilar bir-biriga ko‘maklashadigan jamiyat saxovatli jamiyatdir, deb ta’kidlaydi Farobiy.

Insonni xunuk xulq-atvor, xatti-harakatlarga da’vat etuvchi ishtiyoqlar razolat deyiladi. Razolat insondagi kamchilik yoki nokasliklarning ifodasidir.

Farobiy davlatni har tomonlama yetuk o‘zida eng yaxshi insoniy fazilatlarni jo qilgan kishilar yordamida idora etish zarurligini qayd etadi. Shuningdek, u har tomonlama yetuk aholini ilm-ma’rifatga olib boruvchi fozil odamlar jamoasi haqidagi o‘z fikr-mulohazalarini ilgari suradi.

Uning fikricha, agar inson faqat o‘zi uchungina mehnat qilsa, u aytaylik, atoqli olim, buyuk donishmand, ajoyib shoir bo‘lishi mumkin, ammo hech qachon chinakam mukammal va ulug‘ inson bo‘la olmaydi. Tarix umumiy maqsad yo‘lida mehnat qilib, o‘zlari yanada olijanobroq bo‘lib qolgan kishilarni buyuk kishilar deb tan oladi; tajribada eng ko‘p kishilarga baxt keltirgan kishi eng baxtiyor kishi hisoblanadi.

Buyuk aql-zakovat sohibi Abu Rayhon Beruniy o‘zining 150 dan ziyod asarlarida inson hayotidagi tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni qamrab olgan.

Beruniyning izohlashicha, shaxsning ma’naviy qiyofasi u boshqa odamlar bilan muloqotda bo‘ladigan jamiyatda shakllanadi. Inson jamiyatda o‘z qarindosh-urug‘lari bilan birlashib yashashga majburdir, bundan maqsad bir-birini qo‘llab-quvvatlash hamda har bir kishining ham o‘zini, ham boshqalarni ta’minlash uchun kerakli ishlarni bajarishidir.

Odam hamma vaqt boshqalarning baxt-saodati haqida, muayyan vazifalarni bajarish zarurligi haqida o‘ylashi lozim. Mutafakkirning fikriga ko‘ra, muruvvatli kishi odamlarga xayrixoh, halol va haqgo‘y bo‘ladi. Beruniy mulozamat, rahmdillik, qat’iyat, sabr-toqat va kamtarlikni yuksak axloqli insonning asosiy xislatlari deb

biladi. Mutafakkir muruvvatlilik deganda, eng avvalo insonning axloqiy kamolotini tushunadi.

Beruniy o‘z asarlarida og‘ir nuqsonlarni – ziqnalik, yolg‘onchilik, munofiqlik, xushomadgo‘ylikni, ayniqsa kishilarning o‘z bilimlariga, qobiliyatlari va axloqiy xislatlariga muvofiq bo‘lmagan yuksak mavqeni egallashga intilishlarini qattiq qoralaydi.

Axloqan mukammal kishi, deb uqtiradi Beruniy, lazzat me’yorini biladi. Ammo shunday kishilar borki, ularning talab-ehtiyojlari cheksiz bo‘lib, ularda “dunyoning ko‘rki behuzur, uning go‘zalliklari esa - xunuk” bo‘lib tuyuladi. Haqiqiy odam shaxsiy va ijtimoiy hayotni aql-idrok va adolat talablariga muvofiq tarzda tashkil etishi lozim. Zero (odam) erisha borgan sari ortib boradigan intilish(gina) chinakam rohat baxsh etadi. U (odam) ana o‘shandagina (ilgari) bilmaganiga tushunib yetadi.

Insonning ichki va tashqi go‘zalligi bir bo‘lgandagina u haqiqiy kamolotga erishadi. Muallif ozodalik va orastalik olijanoblikning o‘zagidir deb uqtiradi. Yuksak madaniyatli kishi bo‘lgan Beruniy insonning tashqi yoqimli qiyofasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri uning axloqiy qiyofasiga bog‘liqligini uqtiradi. Shunga asosan, u tishni yuvish, ko‘z va qovoqlarni toza tutish, ularga surma qo‘yish, sochni esa zarur bo‘lganda, bo‘yash, tirnoqlarni olib turish va silliqlash lozimligi va hokazolarni ta’kidlaydi.

Mutafakkirning fikricha, agar inson axloq-odobli bo‘lishni istasa, yurish-turish va hayot kechirishning, madaniyatning barcha unsurlari, me’yorlariga rioya qilishi lozim. Shunday bo‘lish, avvalo, uning o‘ziga bog‘liq, chunki inson o‘z ehtiroslariga hukmron va ularni o‘zgartirishga qodirdir, u o‘z joni va tanini tarbiyalar ekan, uni ma’naviy shifokorlik bilan davolashi hamda asta-sekin axloq haqidagi kitoblarda ko‘rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishi zarur.

Beruniy oila va nikoh munosabatlarining juda nozik tomonlarini axloqiy va huquqiy nuqtai nazardan tadqiq qilar ekan, oilaning mustahkam va tinch-totuv bo‘lishi, er-xotinning ahilligi, shirinso‘zligi bir-biriga bo‘lgan mehr-oqibatiga bog‘liq, degan xulosaga keladi. Ayniqsa, uning yoshlarga qarata aytgan quyidagi purma’no nasihatlari g‘oyat muhim bo‘lib, bugungi kun yoshlari uchun ham alohida ahamiyatga ega:

“Ey, qizim, sen o‘rgangan uyingdan ketib, notanish xonadonga tushmoqdasan. Sen bo‘lajak kuyovingning hamma xislatlarini bilmaysan. Sen yer bo‘l, u osmon bo‘ladi. Sen u bilan shunday yo‘l tutki, uning oldida yer kabi kamtar bo‘lsang, u osmon kabi olijanob bo‘ladi. Osmon shifoli yomg‘iri bilan yerni ko‘kartirgani kabi, u ham o‘z mehr-shafqati bilan seni xushnud etadi.. .

Ering sendan shirin va yumshoq so‘zlar eshitsin. Yaramaydigan yoki eski libosda, yoki sochlaring tartibga solinmagan holda, uning oldiga o‘tirma. Shirin so‘zli bo‘lgin, bu ishing har qanday sehr-jodudan yaxshidir.

Suvdan tez-tez foydalangin. O‘zinga xushbo‘y narsalar bilan oro ber. Pokizalik hamisha yo‘ldoshing bo‘lsin”[127]. Beruniy o‘z ustozlari izidan borib, insonlar o‘rtasida o‘zaro bir-birini tushunish, tenglik va boshqaruvdagi adolatni himoya qilib chiqdiki, bu qarashlar bizning davrimizda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Oilaviy munosabatlar va ijtimoiy sohaga oid fanlar tizimida buyuk mutafakkir, dunyo xalqlari tafakkuri xazinasidan tib ilmining bilimdoni sifatida joy olgan alloma Abu Ali ibn Sinoning (bu so‘zdan *ibn Sino→avisenna→medisina* kelib chiqqan) o‘ziga xos qarashlari mavjud. Uning pedagogik va psixologik qarashlari, ijtimoiy asosga qurilgan bo‘lib, u bola tarbiyasida umuminsoniy tamoyilning qo‘llanilishini yoqlab chiqqan va tarbiyachi ota-onalarga bolani qattiq tana jazosidan ko‘ra, shaxsiy ibrat orqali tarbiyalash ma’qulligini uqtirgan. Ibn Sinoning “Tadbiri manzil” asarining katta bir bobi oila va oilaviy tarbiya masalalariga bag‘ishlangan. U oila boshlig‘i oldiga katta talablar qo‘yadi, farzandlarni bir-biriga mehribon qilib tarbiyalash haqida fikr yuritadi. Sharoit qanday bo‘lishidan qat’i nazar, bola tarbiyasi ota-onalarning vazifasidir. Ibn Sino o‘z asarlarida ota-ona davlat boshlig‘imi yoki jamiyatning oddiy bir a’zosimi baribir bola tarbiyasi masalasida ularga bir xil talab qo‘yiladi, degan g‘oyani ilgari suradi.

Alloma bola tarbiyasining qiyin va murakkab ish ekanini chuqur his etadi. Bola axloqining shakllanishida, deydi u er-xotinning bir-biriga bo‘lgan munosabati, bir-birini hurmat qilishlari ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Buning uchun oila a’zolarining har biriga ma’lum vazifalar yuklatilgan bo‘lishi, erkak kishining oilaga bosh bo‘lishi va zarur talablarni bajarishi, agarda biror narsani va’da qilgan bo‘lsa, va’dasining ustidan chiqishi lozimligini ta’kidlaydi. Bolaning mustaqil ovqatlanish davri boshlanishi bilan ota uning axloqiy tarbiyasiga kirishuvi zarurligini, maqsadga erishish uchun tarbiyada bolani ba’zan maqtash, ba’zan jazolash ham kerakligini aytadi.

Ibn Sino yashagan davrda ayollar haqida yoki ularning manfaatlari nuqtai nazaridan ijobiy fikrlar aytish qanchalik qiyin bo‘lishiga qaramay, u ayollarning oila va jamiyatda tutgan o‘rniga katta ahamiyat beradi, ijodiy ishlarida oqila ayollarni ko‘klarga ko‘tarib maqtaydi. Uningcha, agar ayol aqlli bo‘lsa, o‘z erining ishonchli do‘sti va hayotda eng birinchi yordamchisi bo‘ladi, bevafo er-xotinlar esa oilani halokatga olib boradi.

[127] Ҳ.Бобоев, С.Ҳасанов. Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.// “Ҳаёт ва қонун” журнали. 1996 йил, 3-сон.

Ibn Sino oilada to‘g‘ri tarbiyani olib borish, oila baxtining muhim asosi deb hisoblaydi. Uning fikricha, oilada otaning tabiatan yumshoq bo‘lishi bola tabiatini buzadi. Oilada bosh tarbiyachi otadir va otaning qattiqqo‘l bo‘lishi bolalar tarbiyasida muhimdir, chunki ota katta ta’sir kuchiga egadir. Muallif mazkur asarning “Ayollarning yaxshi sifatlari” bo‘limida onalarning oilada bosiq, dono, halol va kamtar bo‘lishlari hamda bola tarbiyasida otaga eng yaqin ko‘makdosh bo‘la olishlari oila mustahkamligini saqlashda katta yordam berishini ta’kidlaydi.

Allomaning “Tib qonunlari” kitobida esa bola tarbiyasidagi onaning vazifalari alohida ko‘rsatib berilgan. Bola kamolotida onaning mumkin qadar sipo, vazmin va bosiq bo‘lishi kerakligi, undagi g‘azablanish, qayg‘urish, qo‘rqish kabi ruhiy kechinmalar bolaga zarar keltirishi ta’kidlangan.

Ibn Sino oila boshlig‘i oldiga qator talablarni qo‘yadi. Oila boshlig‘i, deb yozadi u, ham nazariy, ham amaliy jihatdan oilada tarbiya masalalarini mukammal o‘zlashtirmog‘i lozim. Agar oila boshlig‘i tajribasiz bo‘lsa, u o‘z a’zolarini yaxshi tarbiyalay olmaydi, oxir oqibat u yaxshi ijobiy natijalarga erisha olmaydi, yomon tarbiya nafaqat ushbu oila, balki qo‘shnilarga, mahalla-ko‘yga ham yomon ta’sir qilishi mumkin. Oilada bola tarbiyasi ota-onaning jamiyatda tutgan mavqeidan qat’i nazar, ularning birlamchi vazifasidir. Donishmand mehnat tarbiyasi borasida fikr yuritar ekan, jumladan quyidagilarni ta’kidlaydi:

Har bir bolani biror hunarga o‘rgatmoq shart, yosh yigit biron hunarni o‘rgansa, uni hayotda tatbiq eta olsa va mustaqil hunar tufayli oilani ta’minlaydigan bo‘lsagina, otasi uni uylantirib qo‘ymog‘i lozim, deydi. Demak, allomaning oila qurish uchun zarur ijtimoiy va iqtisodiy yetuklik haqidagi fikrlari, ayniqsa yosh oila va oila quruvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, oilaning mustahkamligi va baxtli bo‘lishi aynan oila quruvchilarning ham ijtimoiy, ham iqtisodiy jihatdan yetukliklariga va ko‘proq, yigitning oila qurishga tayyorgarligiga bog‘liqdir.

O‘ziga xos tafakkur sohibi bo‘lgan, so‘z mulkining sultoni, buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning turmush madaniyati, odob-axloq, sevgi-muhabbat borasidagi qarashlari bu borada alohida o‘rin tutadi. Alloma o‘zining “Mahbub-ul qulub” (ya’ni “Qalblarning mahbubasi” asarida biz uchun qimmatli bo‘lgan o‘gitlarini bayon etib, turmush va oilaviy hayotdagi turli vaziyatlardan chiqishga imkon beruvchi fazilatlar va ularni tarbiyalash masalalariga e’tibor qaratadi va ayol kishining oilada tutgan o‘rni xususida, jumladan shunday deydi:

Yaxshi xotin – oilaning davlati va baxti. Uyning ozodaligi, uy egasining xotirjam va osoyishtaligi undan, husnli bo‘lsa, ko‘ngil yozig‘i, xushmuomala bo‘lsa, jon ozig‘idir. Oqila bo‘lsa, ro‘zg‘orda tartib-intizom bo‘ladi, asbob-anjomlar saranjom turadi. Kishi bu kabi jufti halol bilan qovushsa, agar bunday baxtga erishsa,

g‘am va kulfatda sirdoshga, oshkor va pinhoniy dard-alamda hamnafas tan mahramiga ega bo‘ladi. Turmushda boshingga har qanday jafo tushsa, hamdarding u, teskari aylanuvchi falakdan har balo kelsa, ko‘makdoshing u. Ko‘nglingga g‘am yuzlansa, u hamrox, badaningda xastalik va zaiflik kelsa, uning ham joni halak, ammo xudo ko‘rsatmasin, nomuvofiq xotin uchrasa, o‘z uyingda halokatli illat paydo bo‘ladi. U beandisha, shallaqi bo‘lsa, ko‘ngil undan ozor chekadi va yomonlik axtaruvchi bo‘lsa, undan ruh azob chekadi. Tili achchiq bo‘lsa, barchaning dilini yaralaydi, pokiza bo‘lmasa, eriga yuzi qoralik keltiradi.

Sharq xalqlari tarixi va madaniyatiga, umuman, ta’lim-tarbiyaga oid o‘nlab asarlar yozgan ma’rifatchi olim Rizouddin ibn Faxruddin o‘zining “Oila” asarida ayollar xususida shunday fikrlarni bayon qiladi:

“Oilaning asl ustuni – xotindur. Zero, erkaklar xulqu tarbiya xususida xotinlardan boshqa hech bir kimsaga bo‘ysunmaslar. Xatto, buyuk maktablarda oliy fikrli odamlar huzurida ilm oluvchilar ham onalaridan olgan tarbiyalari bilan yasharlar va bu tarbiyani so‘nggi kunlariga qadar saqlarlar. Shu sababdan ham faylasuflardan biri: – insonlar har vaqt xotinlar istagani kabi bo‘lajaklar, agarda buyuk va fazilatli odamlarga ehtiyojingiz bo‘lsa, xotunlarga buyuklik va fazilat o‘rgatingiz, - demishdir.

Tarbiyali xotin ota-onasini, er hamda bolasini, butun oila xulqini, oilaga munosabatli bo‘lgan do‘stu qo‘shnilarini, xodimu xodimalarini tarbiya-yu, husnu xulqi bilan mamnun qilur. O‘zi ham baxtli o‘laroq umr surur. Ammo tarbiyasiz xotin buning aksini qilib, ota-onasini, eru bolasini el masxarasiga qoldirur. O‘zi ham baxtsiz o‘laroq yashar, bolalarini tarbiyasiz qoldirib, umrlarini barbod qilur. Natijada, qizlik va onalik kabi dunyo va oxirat ne’matlaridan ham mahrum bo‘lur.

Bir inson naqadar boyu, naqadar martaba sohibi bo‘lsa-da, uning tarbiyali xotini bo‘lmasa, u baxtli emas. Zero, baxt oilasi ichida rohatli umr ko‘rmakdan iborat bo‘lib, oila ichida rohat ko‘rmagan inson oila tashqarisida ham rohat ko‘ra olmas. Shu sababdan ham xotinlarning tarbiyali bo‘lishlari zarur va buning foydasi ham butun millatga mansub bo‘lur”.

Darhaqiqat, oila bizning xalqimiz hayotida muqaddas ma’naviy qo‘rg‘on darajasiga ko‘tarilgan. Biror bir yozuvchi yoki adib yo‘qki, bu tushunchaga to‘xtab o‘tmagan bo‘lsin, biror bir shoir yo‘qki, oila haqida ash’or bitmagan bo‘lsin. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilik”, Kaykovus ibn Iskandarning “Qobusnoma”, Alisher Navoiyning “Mahbubul qulub”, “Arba’in”, Rizouddin ibn Faxruddinning “Oila”, Abdurauf Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari”, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Hifzi sihati oila” (Oila sog‘ligini muhofaza qilish),

Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi asarlari va boshqa ko‘plab badiiy, ilmiy adabiyotlar bu borada biz uchun bebaho ma’naviyat xazinasidir.

O‘zbek pedagogikasining rivojiga katta hissa qo‘shgan, ma’rifatparvar yozuvchi Abdulla Avloniy o‘zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida shaxs, axloq-odob, oila munosabatlari haqida, jumladan quyidagicha fikr yuritadi:

“Axloq, bu – xulqlar majmui. Xulq esa, ezgulik yoxud razillikning muayyan bir insonda namoyon bo‘lish shakli. Binobarin, har bir xulq ezgulik va olijanoblikning yoki razillik va badbinlikning timsoli. Shu jihatdan ular yaxshi va yomonga bo‘linadi. Lekin bular kishida o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Ularning shakllanishi uchun ma’lum bir sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug‘ilishidan yomon bo‘lib tug‘ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog‘liq. Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir.”[128]

Avloniy tarbiya doirasini keng tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo‘ymaydi. “Sog‘ tanda sog‘lom aql” degan hikmatning bejiz emasligini yaxshi biladi. Gapni, birinchi navbatda, bolaning sog‘ligi haqida qayg‘urish lozimligidan boshlaydi. Badanning salomat, quvvatli bo‘lmog‘i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o‘qimoq, o‘rganmoq va o‘rgatmoq uchun insonga kuchli, baquvvat va sog‘lom jasad lozimdur. Taniqli adabiyotshunos Abdurauf Fitrat o‘zining “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” nomli asarida oila, oila qurish va uni boshqarish, oilada farzand tarbiyasi bilan bog‘liq masalalar yuzasidan qimmatli fikrlarni bildiradi. Abdurauf Fitratning ushbu asarida oila – bir necha odamlardan iborat jamoa deb atalgan. Oilaning tinchligi va taraqqiyoti mamlakat taraqqiyotining asosini tashkil etishini muallif quyidagicha ta’kidlaydi:

“Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millatning intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tarbiyaga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo‘ladi”[129].

Farzandning to‘g‘ri tarbiya topishi, uning har tomonlama sog‘lom o‘sishi, jismonan va ma’nan kamolga yetishida ota-onaning vazifasi, burchi alohida o‘rin tutadi. Fitratning fikricha, ota-ona o‘z farzandining tarbiyasi bilan jiddiy shug‘ullanishi kerak, ammo farzand tarbiyasi bilan shug‘ullanadigan ota-onaning o‘zlari avvalo, tarbiya ko‘rgan, farzand tarbiyasi haqida muayyan bilimga ega bo‘lishlari kerak, ularning har ikkisi o‘z vazifasini, ota-onalik burchini mukammal

[128] Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent. Akademnashr. 2021.- 13 b.
[129] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2006. 215-б. 8Ўша асар. 216-б.

ado etishlari, toki ular “Farzandni jisman, aqlan va axloqan kamolga yetishtirib, hayot maydoniga kuchli, aqlli va yaxshi axloq bilan chiqarishi zarur”[130].

XULOSA

Yuqoridagi mulohazalardan ma’lum bo‘ladiki, oila va undagi farzandlar tarbiyasi tushunchasi insoniyat uchun muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki har bir inson o‘z ota-onasi bag‘rida ko‘z ochib dunyoga keladi va ularning ta’sirida atrof-olamni idrok etib, til chiqaradi va muomalani o‘rganadi. Shunday ekan, er-xotin munosabatlari farzand dunyoga kelishi bilan yanada muhim va mas’uliyatli pog‘onaga ko‘tariladi. Endi ular bir-birlariga emas, balki bolalarga shaxsan namuna va ibrat bo‘lishlari kerak, ya’ni ularda burch tushunchasi paydo bo‘ladi.

Oilada o‘g‘il bola otadan ko‘rganlarini, qiz bola esa onadan ko‘rganlarini o‘zida mujassam eta boradi. Demak, ota-onaning shaxsiy sifatlari, ularning moddiy va ma’naviy olami asta-sekin farzandlarga ko‘chadi. Bundan tashqari, farzandga ota-ona jismi va ruhidagi sifatlarning bir qismi irsiy holda ham o‘tgan bo‘ladi. Har bir yoshga, avvalo oilasidagi, ota-ona, aka-uka, opa-singillar o‘rtasidagi o‘zaro muomala madaniyati kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida: PF–158-son Farmon. – Toshkent, 2023.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
4. Avesto / Tarj. A. Mahkam. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
5. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
6. Beruniy, Abu Rayhon. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 2022.
7. Ibn Sino, Abu Ali. Tib qonunlari (tanlangan qismlar). – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2021.
8. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
9. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
10. Fitrat, Abdurauf. Tanlangan asarlar. IV jild. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006.
11. Hamidov H. "Shohnoma"ning shuhrati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

[130] Ўша асар

12. Xayrullayev M. Farobiy va uning falsafiy risolalari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018.
13. Boboyev H., Hasanov S. Beruniyning siyosiy-huquqiy qarashlari // *Hayot va qonun*. – 1996. – №3.
14. Musurmonova O. Oila ma’naviyati va tarbiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
15. Rasulov A. Sharq mutafakkirlari merosida oila va tarbiya masalalari // *Pedagogik mahorat*. – 2023. – №4.
16. Ibragimova D.R. Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asaridagi ma’naviy-axloqiy qarashlarni yosh avlodga singdirish omillari // *Science and Education*. – 2021. – №5.

INGLIZ TILIGA TO‘LIQ SIG‘MAYDIGAN MADANIY MA’NOLAR: TARJIMA, MADANIYAT VA DUNYOQARASH MASALASI

Usmonova Diyoraxon Furkatjon qizi
FarDU Ingliz tili amaliy kursi kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: diy.usmonova@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3349-8955

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada turli tillarda mavjud bo‘lgan, biroq ingliz tilida bir so‘z bilan to‘liq ifodalash qiyin bo‘lgan madaniy konseptlar tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida foydalanuvchilar tomonidan onlayn muhokamalarda keltirilgan misollar saralab olindi. Ular lug‘aviy ta’rif sifatida emas, balki oddiy til egalari madaniy ma’noni qanday his qilishi va tushuntirishga urinishi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqildi. Tahlilda saudade, hiraeth, sobremesa, hygge, lagom, sisu, tarof, ubuntu, kapwa, gezelligheid, apapacho, meraki, filotimo va boshqa tushunchalar asos qilib olindi. Maqolaning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, tarjima qiyinligi ingliz tilining imkoniyati cheklanganligidan emas, balki ayrim ma’nolar muayyan madaniy tajriba, ijtimoiy munosabat va qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liqligidan kelib chiqadi.

Kalit so‘zlar: *madaniy konsept, tarjima, ekvivalentsizlik, til va madaniyat, lingvistik dunyoqarash, madaniyatlararo kommunikatsiya.*

ABSTRACT

This article analyzes cultural concepts that exist in different languages, but are difficult to fully express in one word in English. The research material was selected from examples provided by users in online discussions. They were considered not as a dictionary definition, but from the point of view of how ordinary speakers of the language perceive and try to explain the cultural meaning. The analysis was based on the concepts of saudade, hiraeth, sobremesa, hygge, lagom, sisu, tarof, ubuntu, kapwa, gezelligheid, apapacho, meraki, filotimo and others. The main idea of the article is that the difficulty of translation does not arise from the limitations of the English language, but from the fact that some meanings are closely associated with a particular cultural experience, social relations and value system.

Keywords*: cultural concept, translation, non-equivalence, language and culture, linguistic worldview, intercultural communication.*

KIRISH

Har bir til inson tajribasini o‘ziga xos tarzda tasniflaydi. Bir tilda oddiy va tabiiy tuyuladigan so‘z boshqa tilda uzun izoh talab qilishi mumkin. Masalan, ispan tilidagi sobremesa faqat ovqatdan keyingi suhbat emas; u ovqatlanish jarayonining davomiga aylangan ijtimoiy muloqot shaklidir. Daniya madaniyatidagi hygge esa faqat “qulaylik” yoki “uyg‘un muhit” emas, balki yaqinlik, xavfsizlik, osoyishtalik va samimiylik bilan bog‘liq murakkab madaniy holatdir.

Bunday so‘zlar ko‘pincha “tarjima qilib bo‘lmaydigan” tushunchalar sifatida taqdim etiladi. Aslida bu ibora ehtiyotkorlik bilan ishlatilishi kerak. Chunki deyarli har qanday tushunchani boshqa tilda izohlash mumkin. Muammo butunlay tarjima qilib bo‘lmaslikda emas, balki bir so‘zli ekvivalent topish qiyinligidadir. Ingliz tili bu tushunchalarni izohlashi mumkin, lekin ko‘p hollarda ularning emotsional, tarixiy, axloqiy yoki ijtimoiy zichligini bir so‘z bilan bera olmaydi.

Roman Yakobson tarjimani faqat so‘zlarni almashtirish jarayoni sifatida emas, balki ma’noni boshqa belgilar tizimi orqali qayta ifodalash jarayoni sifatida tushuntiradi (Jakobson, 1959). Anna Wierzbicka esa ayrim so‘zlarni madaniyatning “kalit so‘zlari” deb baholaydi, chunki ular jamiyatning asosiy qadriyatlari va dunyoni idrok etish usullarini aks ettiradi (Wierzbicka, 1997). Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilida to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmagan madaniy konseptlar til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi aloqani o‘rganish uchun muhim material beradi.

Nazariy asos

Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya doirasida doimiy muhokama qilinadi. Til faqat axborot uzatish vositasi emas; u jamiyat a’zolari qanday his qilishini, qanday baholashini, qanday munosabat qurishini va qaysi xatti-harakatlarni maqbul deb bilishini ham ko‘rsatadi.

Kramsch tilni madaniy identifikatsiya maydoni sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, inson til orqali nafaqat gapiradi, balki o‘zini muayyan madaniy jamoaga mansub deb his qiladi va boshqalar bilan chegarani belgilaydi (Kramsch, 1998). Shu sababli madaniy konseptni tarjima qilishda faqat lug‘aviy ma’no yetarli emas; so‘z ishlatiladigan vaziyat, muloqot ohangi, ijtimoiy munosabat va qadriyat ham hisobga olinishi kerak.

Goddard va Wierzbicka leksik ma’nolar turli madaniy sohalar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ularning yondashuvida so‘z ma’nosi oddiy sinonimlar ro‘yxati bilan emas, balki inson tajribasining madaniy tarzda tashkil etilishi bilan tushuntiriladi (Goddard & Wierzbicka, 2014). Demak, saudade, lagom yoki tarof kabi tushunchalar faqat xorijiy so‘zlar emas, balki madaniy fikrlash shakllaridir.

Tadqiqot materiali va tanlash mezonlari

Maqola uchun material onlayn muhokamalarda foydalanuvchilar tomonidan keltirilgan misollardan saralandi. Bu material akademik lug‘at yoki rasmiy korpus maqomiga ega emas. Shunga qaramay, u juda foydali: chunki oddiy til egalari o‘z tilidagi ma’nolarni boshqa tilga tushuntirishda qayerda qiynalayotganini ochiq ko‘rsatadi.

Saralash jarayonida haqoratli, vulgar, milliy yoki siyosiy stereotiplarga asoslangan, ataylab kulgi uchun yozilgan va ilmiy tahlil uchun beqaror misollar chiqarib tashlandi. Shuningdek, faqat grammatik qiziqish uyg‘otadigan, lekin madaniy mazmuni yetarli ochilmagan misollar asosiy tahlilga kiritilmadi. Tanlangan birliklar emotsional holat, ijtimoiy marosim, axloqiy qadriyat, kundalik amaliyot yoki dunyoqarash bilan bog‘liq bo‘lishi shart deb olindi.

1-jadval. Materialni saralash mezonlari

Mezon	Tavsif	Natija
Madaniy mazmun	So‘z yoki ifoda oddiy predmetni emas, balki madaniy tajriba, odat, emotsiya yoki qadriyatni bildirishi kerak.	Faqat madaniy jihatdan izohlashga arziydigan birliklar qoldirildi.
Axloqiy neytrallik	Haqorat, vulgarizm, siyosiy nafrat, milliy stereotip va kamsituvchi misollar chiqarildi.	Maqola ilmiy va neytral tusda saqlandi.
Tarjima qiyinligi	Ingliz tilida bir so‘zli oddiy ekvivalent yo‘qligi yoki ekvivalentning ma’no maydoni torligi hisobga olindi.	Tahlil tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan asoslandi.
Izohlanish imkoniyati	Konseptni misol, vaziyat va madaniy sharh orqali tushuntirish mumkin bo‘lishi kerak.	Tasodifiy yoki tushunarsiz internet hazillari ishlatilmadi.

Emotsional konseptlar: sog‘inch, mehr va ichki holat

Birinchi guruhga emotsional tajribani ifodalovchi tushunchalar kiradi. Portugal tilidagi saudade ko‘pincha “sog‘inch”, “nostalgiya” yoki “kimnidir qo‘msash” sifatida tarjima qilinadi. Biroq bu tarjimalar so‘zning to‘liq ma’nosini bermaydi. Saudade ichida yo‘qlik, xotira, muhabbat, achinish va qaytish istagi birlashadi. U oddiy g‘am emas; u sevgi va masofa orqali shakllangan g‘amdir. Valiy tilidagi hiraeth ham shu turdagi murakkab emotsional konseptlardan biridir. Uni ko‘pincha “homesickness” deb tarjima qilishadi, lekin bu juda tor. Hiraeth uyga, o‘tmishga, yo‘qolgan makonga, avvalgi holatga yoki hatto hech qachon to‘liq mavjud bo‘lmagan orzuga nisbatan chuqur ichki tortilishni bildirishi mumkin. Bu tushuncha xotira va identiklik bilan bog‘liq.

Meksika ispan tilidagi apapacho esa mehr va taskin bilan bog‘liq. Uni “hug” yoki “cuddle” deb berish mumkin, ammo bunda faqat tashqi harakat ifodalanadi. Apapacho ko‘proq iliq quchoqlash, ruhiy qo‘llab-quvvatlash, mehr bilan ovutish

ma’nolarini jamlaydi. Shuning uchun uni ba’zan “qalb bilan quchoqlash” deb tushuntirishadi. Bu ilmiy tarjima emas, lekin madaniy sezimni yaxshi beradi. Grek tilidagi meraki ham emotsional va ijodiy ishtirokni ifodalaydi. Inson biror ishni meraki bilan bajarsa, u shunchaki vazifani ado etmaydi; unga ruhini, vaqtini, mahoratini va shaxsiy munosabatini qo‘shadi. Inglizcha “with passion” yoki “with care” yaqin, lekin meraki mazmunidagi ichki zavq va hunarmandona fidoyilikni to‘liq bermaydi.

Ijtimoiy amaliyotlar va kundalik madaniyat

Ikkinchi guruhga bevosita ijtimoiy amaliyotlar bilan bog‘liq konseptlar kiradi. Ispan tilidagi sobremesa bunga yaxshi misoldir. Bu tushuncha ovqatdan keyin stol atrofida qolib, suhbatni davom ettirish holatini bildiradi. Ingliz tilida buni “after-meal conversation” deb tushuntirish mumkin, ammo bunday tarjima juda funksional eshitiladi. Sobremesa esa ovqatlanishdan keyingi muloqotni alohida qadrlangan ijtimoiy vaqt sifatida ko‘rsatadi.

Daniyaliklar ishlatadigan hygge, niderland tilidagi gezelligheid va nemis tilidagi Gemütlichkeit bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, aynan bir xil emas. Ular ko‘pincha “coziness” yoki “comfort” deb beriladi. Lekin bu tushunchalarda jismoniy qulaylik bilan birga ijtimoiy iliqlik, suhbatdagi erkinlik, xavfsizlik va ruhiy yaqinlik ham bor. Xona qulay bo‘lishi mumkin, lekin hygge yoki gezelligheid odatda insonlar orasidagi muhit bilan yanada kuchli bog‘lanadi. Niderland tilidagi uitwaaien tushunchasi ham qiziqarli. U shamolli havoda tashqariga chiqib sayr qilish, boshni tozalash, ichki taranglikdan chiqish ma’nosini bildiradi. Inglizcha “to clear one’s head” ma’noni qisman beradi, lekin unda shamol, havo, tana harakati va ruhiy yangilanish birligi yo‘qoladi.Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, ayrim so‘zlar faqat hisni emas, balki butun madaniy vaziyatni nomlaydi. Bunday so‘zlarni tushunish uchun tarjima yetarli emas; ularning ortidagi hayot tarzini ham ko‘rish kerak.

2-jadval. Tanlangan madaniy konseptlar va ularning tarjima muammosi

Konsept	Til / madaniyat	Taxminiy inglizcha izoh	Nima uchun to‘liq tarjima qilinmaydi?
saudade	Portugal	longing, nostalgia, missing	Sog‘inch, muhabbat, xotira va yo‘qlik hissi birlashadi.
hiraeth	Valiy	homesickness, longing	Uy yoki o‘tmishga bog‘liq chuqur identiklik hissini ham bildiradi.
sobremesa	Ispan / Lotin Amerikasi	conversation after a meal	Ovqatdan keyingi suhbat alohida ijtimoiy qadriyat sifatida tushuniladi.
hygge	Daniya	coziness	Qulaylik, samimiylik, xavfsizlik va ijtimoiy yaqinlik birga keladi.
gezelligheid	Niderland	pleasant togetherness	Joy, odamlar va muhitning iliq

			uyg‘unligini bildiradi.
lagom	Shved	just enough	Miqdor emas, balki me’yor, muvozanat va ijtimoiy moslik qadriyati.
sisu	Fin	grit, resilience	Oddiy qat’iyatdan kuchliroq: og‘ir sharoitda ichki bardosh.
tarof	Fors / Eron	ritual politeness	Taklif, rad etish, kamtarlik va ijtimoiy hurmat marosimi.
kapwa	Filippin	shared identity	Shaxs o‘zini boshqalar bilan munosabatda anglaydi.
ubuntu	Afrika falsafiy an’analari	humanity, community	Insoniylikni jamoa va o‘zaro mas’uliyat orqali tushuntiradi.
apapacho	Meksika ispan tili	affectionate hug	Quchoqlash bilan birga taskin, mehr va ruhiy qo‘llab-quvvatlash bor.
meraki	Grek	doing with passion	Ishga ruh, mahorat va shaxsiy mehr qo‘shishni bildiradi.

Axloqiy va munosabatga oid konseptlar

Uchinchi guruhga insonlar o‘rtasidagi munosabat va axloqiy kutishlarni ifodalovchi tushunchalar kiradi. Fors madaniyatidagi tarof murakkab vijdoniy va ijtimoiy tizim sifatida qaraladi. Mezbon biror narsani bir necha bor taklif qilishi, mehmon esa bir necha bor rad etishi mumkin. Tashqaridan qaraganda bu ortiqcha marosimdek ko‘rinadi. Ammo madaniyat ichida bu hurmat, kamtarlik, mehmondo‘stlik va ijtimoiy masofani boshqarish usulidir. Beeman Eron madaniyatidagi nutq, maqom va hokimiyat munosabatlarini tahlil qilar ekan, bunday muloqot shakllari ijtimoiy tizim bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi (Beeman, 1986).

Filippin psixologiyasidagi kapwa tushunchasi ham muhim. Pe-Pua va Protacio-Marcelino (2000) kapwa tushunchasini Filipino psixologiyasining markaziy kategoriyalaridan biri sifatida izohlaydi. Kapwa oddiy “boshqalar” degani emas; u o‘zlik va boshqalar o‘rtasidagi umumiylikni bildiradi. Inson o‘zini alohida mavjudot sifatida emas, balki munosabatlar tarmog‘ida anglaydi.

Ubuntu ham shunga yaqin axloqiy-falsafiy konseptdir. U ko‘pincha “Men borman, chunki biz bormiz” mazmunida tushuntiriladi. Mbiti (1969) Afrika diniy-falsafiy tafakkurida shaxs va jamoa ajralmas bog‘liqlikda qaralishini ko‘rsatadi. Shu sababli ubuntu faqat “insoniylik” yoki “mehribonlik” emas; u o‘zaro mas’uliyat, jamoaviylik va inson bo‘lishning munosabatli tabiatini bildiradi. Grek tilidagi filotimo ham bir so‘z bilan to‘liq berilmaydi. U sharaf, vijdon, minnatdorlik, mas’uliyat, saxovat va ichki burch hissini birlashtiradi. Inglizcha “honour”, “duty” yoki “integrity” so‘zlari yaqin, lekin filotimo ichidagi axloqiy impuls va shaxsiy qadr hissini to‘liq bera olmaydi.

Me’yor, bardosh va hayotga munosabat

Ba’zi konseptlar madaniyatda qadrlanadigan yashash uslubini ifodalaydi. Shved tilidagi lagom shular jumlasidandir. Uni “just enough” deb tarjima qilish mumkin, lekin bu oddiy “yetarli” degani emas. Lagom ortiqchalikdan qochish, me’yorni bilish, boshqalar bilan uyg‘un yashash va muvozanatni saqlash qadriyatini anglatadi. Fin tilidagi sisu esa ichki bardosh va qat’iyatni bildiradi. Inglizcha “resilience” yoki “grit” yaqin bo‘lsa-da, sisu ko‘proq haddan tashqari og‘ir holatda ham davom eta olish kuchini anglatadi. Bu tushuncha fin madaniyatida iqlim, tarixiy sharoit, jismoniy mehnat va ruhiy mustahkamlik bilan bog‘liq tasavvurlarni uyg‘otadi.

Bunday konseptlar tasviriy emas, baholovchi xususiyatga ega. Ya’ni ular faqat inson qanday ekanini aytmaydi, balki qanday bo‘lishi kerakligi haqidagi madaniy tasavvurni ham beradi. Lagom - me’yorni, sisu - bardoshni, meraki - ishga ruh qo‘shishni, filotimo esa ichki axloqiy javobgarlikni qadrlaydi.

3-jadval. Madaniy konseptlarni ingliz tiliga uzatish strategiyalari

Strategiya	Qachon qo‘llanadi?	Afzalligi	Cheklovi
Taxminiy ekvivalent	Konsept ingliz tilidagi yaqin so‘z bilan qisman mos kelganda.	Matnni ixcham saqlaydi.	Madaniy nozikliklar yo‘qoladi.
Parafraz	Bir so‘z yetarli bo‘lmaganda.	Ma’no aniqroq tushuntiriladi.	Matn cho‘ziladi, badiiy kuch kamayishi mumkin.
Madaniy izoh	Konsept odat, marosim yoki qadriyat bilan bog‘liq bo‘lsa.	O‘quvchi vaziyatni tushunadi.	Akademik yoki izohli matn talab qiladi.
So‘zni asl shaklda qoldirish	Konsept matnda markaziy bo‘lsa yoki tanish loanwordga aylangan bo‘lsa.	Madaniy o‘ziga xoslik saqlanadi.	O‘quvchiga alohida tushuntirish kerak bo‘ladi.
Misol orqali tushuntirish	Konsept hayotiy vaziyatda yaxshiroq ochilganda.	Mazmun tabiiy qabul qilinadi.	Umumiy nazariy ma’no to‘liq ochilmasligi mumkin.

MUHOKAMA

Tahlil qilingan misollar madaniy konseptlarning tarjima muammosi bir necha qatlamdan iborat ekanini ko‘rsatadi. Birinchi qatlam - semantik zichlik. Saudade, hiraeth, apapacho va meraki kabi so‘zlar bir vaqtning o‘zida bir necha hissiy holatni birlashtiradi. Tarjimon ulardan birini tanlaganda qolganlari soyada qoladi. Ikkinchi qatlam - ijtimoiy amaliyot. Sobremesa, tarof, hygge yoki uitwaaien kabi konseptlarni tushunish uchun lug‘at emas, hayotiy vaziyat kerak. Bunday so‘zlar qanday yashash, qanday mehmon kutish, qanday dam olish yoki qanday suhbatlashish haqidagi

madaniy odatlarni saqlaydi. Uchinchi qatlam - qadriyat. Ubuntu, kapwa, filotimo, lagom va sisu kabi tushunchalar madaniyatning axloqiy tasavvurlarini aks ettiradi. Ular insoniylik, jamoa, vijdon, me'yor va bardosh haqidagi umumiy qarashlarni bitta so'z yoki qisqa birlikda jamlaydi.

Shu sababli bunday konseptlar tarjimada ko'pincha "ma'no yo'qotish" xavfiga uchraydi. Bu yo'qotish har doim xato degani emas. Tarjima har doim tanlovdir. Ammo ilmiy, madaniyatshunoslik yoki o'quv matnlarida bunday so'zlarni oddiy sinonim bilan almashtirish yetarli bo'lmaydi. Ularni izohlash, misol keltirish va madaniy vaziyat bilan bog'lash zarur.

XULOSA

Ingliz tiliga to'liq sig'maydigan madaniy konseptlar til va madaniyat o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni ko'rsatadi. Saudade, hiraeth, sobremesa, hygge, lagom, sisu, tarof, ubuntu, kapwa, gezelligheid, apapacho, meraki va filotimo kabi birliklar oddiy "qiziqarli xorijiy so'zlar" emas. Ular ma'lum madaniyatlarning hissiy, axloqiy va ijtimoiy tajribasini jamlagan ma'no tugunlaridir. Bunday tushunchalarni mutlaq tarjima qilib bo'lmaydi deyish to'g'ri emas. Ularni izohlash mumkin. Ammo ko'pincha bir so'z bilan almashtirish mumkin emas. Chunki tarjima qilinayotgan narsa faqat lug'aviy ma'no emas, balki butun madaniy kontekstdir. Shu nuqtayi nazardan, madaniy konseptlar tarjimashunoslik, leksik semantika va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun juda muhim material hisoblanadi. Ular til inson tajribasini qanday tartibga solishini, qaysi hislarni nomlashini, qaysi xatti-harakatlarni qadrlashini va qaysi ijtimoiy munosabatlarni muhim deb bilishini ko'rsatadi. Demak, madaniy konseptlarni tarjima qilish - bu faqat so'z tarjimasi emas, balki dunyoqarashni sharhlashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Beeman, W. O. (1986). Language, status, and power in Iran. Indiana University Press.
2. Goddard, C., & Wierzbicka, A. (2014). Words and meanings: Lexical semantics across domains, languages, and cultures. Oxford University Press.
3. Jakobson, R. (1959). On linguistic aspects of translation. In R. A. Brower (Ed.), On translation (pp. 232-239). Harvard University Press.
4. Kramsch, C. (1998). Language and culture. Oxford University Press.
5. Mbiti, J. S. (1969). African religions and philosophy. Heinemann.
6. Pe-Pua, R., & Protacio-Marcelino, E. (2000). Sikolohiyang Pilipino: A legacy of Virgilio G. Enriquez. Asian Journal of Social Psychology, 3(1), 49-71.

7. Usmonova, D. F. (2025). Ingliz tilidagi grammatik tushunchalarni o‘zlashtirishda tillararo farqlarni hisobga olish. FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities, 14(1), 218-225. https://doi.org/10.5281/zenodo.15734203
8. Wierzbicka, A. (1997). Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford University Press.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARINING AXBOROT KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING ROLI

Murodova Zarina Rashidovna
Buxoro davlat texnika universiteti
“AKT” kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
zarina_muradova_2025 @mail.

Jumanazarov Zokirjon Ergashbayevich
Osiyo Xalqaro univeristeti Urganch filiali magistranti
E-mail: jumanazarovzokirjon5@gmail.com
tel: 998-93-458-47-48

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalaridan foydalanish bugungi kunda qanchalik muhim ekanligi, ta’lim jarayoniga berishi mumkin bo‘lgan ijobiy tomonlari haqida yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy axborot-kamunikatsiya texnologiyalari ta’limga tadbiq etish orqali o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli, interaktiv va samarali tashkil etish imkoniyatlari taxlil qilingan. Raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini oshirish muhim ro‘l o‘ynashi alohida takidlangan.

Kalit so‘zlar: *texnologiya, ta’lim, axborot, innovatsiya, raqamlashtirish, o‘qitish jarayonini individuallashtirish,Bundan tashqari, ushbu texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish,o‘qitish jaraonini individuallashtirish va o‘quvchilarning motevatsiyasini kuchayririshga qaratilgan.*

ABSTRACT

This article highlights the critical importance of utilizing digital technologies in the modern educational process and explores the potential benefits they offer to the learning environment. The analysis focuses on the opportunities to organize the learning process more engagingly, interactively, and effectively by integrating contemporary information and communication technologies (ICT) into education. Furthermore, the significant role of digital technologies in enhancing students’ independent learning skills is emphasized. These technologies are also aimed at improving the quality of education, individualizing the teaching process, and increasing student motivation.

Keywords: *technology, education, information, innovation, digitalization. In addition, these technologies are aimed at improving the quality of education, individualizing the teaching process, and increasing students' motivation.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarning ahamiyati ortib borayotgan bir davrda, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining axborot kompetentsiyasini rivojlantirish muhim masala bo'lib qolmoqda. Axborot texnologiyalari ta'lim jarayonini samarali tashkil qilishda keng imkoniyatlar yaratib, o'qituvchilarga o'z pedagogik mahoratini oshirishda yordam beradi. O'quvchilarning zamonaviy dunyo talablariga mos holda tarbiyalanishi va ta'lim olishi uchun o'qituvchilar nafaqat o'z sohalari bo'yicha mutaxassis bo'lishi, balki raqamli texnologiyalarni chuqur o'rganib, ulardan unumli foydalana olishi zarur.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari o'z kasbiy faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'lim jarayonini zamonaviy va interaktiv shaklda tashkil qilishi, o'quvchilarning qiziqishlarini oshirishda va ularning intellektual salohiyatini rivojlantirishda asosiy vosita sifatida qo'llanishi lozim. Shuningdek, axborot kompetentsiyasini rivojlantirish faqat texnologik bilimlarni egallash emas, balki o'qituvchining axborot oqimlarini boshqarish, ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qilish va ulardan foydali xulosa chiqarish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Shu sababli, innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish boshlang'ich ta'limda sifatli ta'lim berishga katta hissa qo'shadi va ta'lim tizimining zamonaviy talablarga moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining axborot kompetentsiyasini shakllantirishda innovatsion texnologiyalarning roli ilmiy adabiyotlarda keng o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishda o'tkazilgan tadqiqotlar innovatsion texnologiyalar ta'lim jarayonida qanday afzalliklar yaratishi va o'qituvchilarning raqamli ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni haqida ko'plab muhim xulosalar beradi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalar o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli vositalardan foydalanish orqali o'qituvchi turli ta'lim resurslarini izlash, ularni saralash va dars jarayoniga moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon o'qituvchining mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantiradi hamda uni zamonaviy ta'lim talablariga moslashishiga yordam beradi.Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalar nafaqat o'qituvchining kasbiy faoliyatini takomillashtiradi, balki ta'lim jarayonining umumiy sifatini ham sezilarli darajada oshiradi. Interaktiv metodlar va raqamli vositalar yordamida darslar yanada qiziqarli

va tushunarli bo‘ladi, bu esa o‘quvchilarning darsga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi.Bundan tashqari, innovatsion texnologiyalar o‘qituvchilar uchun doimiy rivojlanish va o‘z ustida ishlash imkoniyatini yaratadi. Elektron ta’lim platformalari, onlayn kurslar va vebinarlar orqali ular o‘z bilim va ko‘nikmalarini muntazam yangilab borishlari mumkin. Bu esa ularning professional kompetensiyasini uzluksiz rivojlantirishga xizmat qiladi.

Masalan, E.A. Egoryeva va N.V. Malinovskaya (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida, innovatsion texnologiyalar o‘qituvchilarning axborot va kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha malakasini oshirishda samaradorligini ta’kidlaydi. Tadqiqotchilar raqamli ta’lim platformalari va masofaviy o‘qitish uslublarining o‘quvchilar va o‘qituvchilar uchun yangi imkoniyatlar ochib berishi, o‘qituvchilarning darslarni interaktiv, qiziqarli va texnologiyalarga boy formatda o‘tishiga imkon yaratishini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, P.G. Murtazayev (2021) innovatsion texnologiyalarning o‘quv jarayonida qo‘llanilishi natijasida o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirish va ularning bilimlarini mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etishini qayd etadi. Tadqiqotda boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilariga innovatsion texnologiyalar bilan ishlashda duch keladigan qiyinchiliklar va ularni yengib o‘tish strategiyalari ham muhokama qilinadi.

Yana bir muhim manba, V.I. Bespalko va R.A. Selevko (2020) tadqiqotlarida o‘qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetentsiyasini rivojlantirish bo‘yicha metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotlarda boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishda maxsus treninglar, masofaviy kurslar va o‘quv platformalarining ahamiyati ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, o‘quvchilarning texnologik muhitda ishlash qobiliyatlari va axborot oqimlarini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish muhimligi ham ta’kidlangan.

Global miqyosda olib borilgan tadqiqotlar, xususan, UNESCO (2021) tomonidan taqdim etilgan hisobotlar ham boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini raqamli texnologiyalar bilan tanishtirish va ulardan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Ushbu hisobotlar o‘qituvchilarning axborot texnologiyalari bo‘yicha malakasini oshirishni zaruriy shart sifatida ko‘rib, bu sohada qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan innovatsion yondashuvlarni ko‘rsatadi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalarni ta’lim tizimiga keng joriy etish orqali o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyati, mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalari va axborot bilan ishlash madaniyati yanada rivojlanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida innovatsion yondashuvlardan samarali foydalanish o‘quvchilarning

fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularning kelajakda raqobatbardosh mutaxassis bo‘lib yetishishida muhim omil hisoblanadi. Shu bois, ta’lim muassasalarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni yanada takomillashtirish, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini muntazam rivojlantirib borish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining axborot kompetentsiyasini shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimi uchun muhim vazifalardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish o‘qituvchilarning texnologik ko‘nikmalarini rivojlantirishga va dars jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli vositalardan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini interaktiv, qiziqarli va yanada samarali qilib tashkil etishga imkon beradi.

Innovatsion texnologiyalar nafaqat ta’lim sifatini yaxshilaydi, balki o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatini ham modernizatsiya qiladi. O‘qituvchilar o‘z darslarini o‘quvchilar ehtiyojlariga moslab, zamonaviy talablarga javob beradigan shaklda olib borish imkoniga ega bo‘ladilar. Shu bilan birga, tadqiqotda aniqlanganidek, o‘qituvchilar texnologik vositalardan foydalanishda ma’lum qiyinchiliklarga duch kelmoqda, bu esa ularning doimiy ravishda malaka oshirishi zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining axborot kompetentsiyasini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, raqamli ko‘nikmalarni rivojlantiradi va o‘qituvchilarning zamonaviy ta’lim muhitiga moslashishiga yordam beradi. Shu sababli, o‘qituvchilar uchun doimiy texnologik treninglar, masofaviy kurslar va o‘quv platformalarini joriy etish kelgusida ham dolzarb bo‘lib qoladi. Innovatsion texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy qilish orqali ta’lim sifati yanada yuqori bosqichga ko‘tariladi va o‘quvchilarning umumiy rivojlanishiga katta hissa qo‘shiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axmadaliyev, A. (2020). Ta’limda raqamli texnologiyalarni qo‘llashning dolzarb masalalari. Pedagogika va innovatsiyalar, 5(2), 45-56.
2. Alimova, G. (2019). Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining axborot kompetentsiyasini shakllantirishning metodik asoslari. Oliy ta’lim muammolari, 3(1), 32-42.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’limni rivojlantrish” To‘g‘risida qonuni, 3.09.2020-yildagi O‘RQ-637-son Samadov, T. (2021).
4. Rashidovna, Murodova Zarina, and Talabov Mirshod Dilshodovich. "Mustaqil ta’limni tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasini takomillashtirish." pedagogik tadqiqotlar jurnali 2.2 (2025): 274-277.
5. Rahmonov, O. (2020). Axborot texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi roli. O‘zbekiston ta’limi va ilm-fani, 2(1), 58-69.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Raqamli ta’lim” konsepsiyasi. Toshkent, 2020.
7.Soliyev M. Zamonaviy ta’limda AKTning ahamiyati. “Ta’lim va Fan” jurnali, 2019.

ЗНАЧЕНИЕ АНАЛИЗА ПОТРЕБНОСТЕЙ ПРИ ВНЕДРЕНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В EFL-ОБРАЗОВАНИЕ

Усмонова Диёрахон Фуркатжон кизи
ФерГУ, преподаватель
Кафедра практического курса английского языка
E-mail: diy.usmonova@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3349-8955

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль анализа потребностей при внедрении искусственного интеллекта в обучение английскому языку как иностранному. Подчеркивается, что AI-инструменты не должны вводиться в учебный процесс формально или только из-за их популярности. Их использование должно опираться на реальные потребности преподавателей и студентов. Анализ потребностей помогает определить уровень готовности, выявить пробелы в знаниях, выбрать подходящие инструменты и снизить риски, связанные с академической честностью, защитой данных и чрезмерной зависимостью от технологий.

Ключевые слова: *анализ потребностей, EFL, искусственный интеллект, AI-инструменты, подготовка преподавателей, учебная программа.*

ВВЕДЕНИЕ

Анализ потребностей является важным этапом в обучении английскому языку как иностранному. Он позволяет понять, какие знания, умения и виды поддержки действительно нужны студентам и преподавателям. Без такого анализа учебный курс часто строится на общих предположениях: выбирается модный учебник, новая технология или популярная методика, но не всегда ясно, насколько они подходят конкретной аудитории. Особенно актуальным анализ потребностей становится при внедрении искусственного интеллекта в EFL-образование. AI-инструменты сегодня используются для подготовки заданий, создания текстов, проверки грамматики, разработки тестов, адаптации материалов и организации обратной связи. Но сама по себе технология не делает обучение эффективным. Важно понять, зачем она используется, кто будет с ней работать и какие трудности могут возникнуть. Как отмечают Hutchinson and Waters (1987), обучение должно строиться не только вокруг содержания курса, но и вокруг реальных потребностей обучающихся. Brown (1995) также подчеркивает, что разработка учебной программы должна быть

системной и основанной на собранной информации. Поэтому перед внедрением AI в обучение английскому языку необходимо выяснить, какие навыки уже есть у преподавателей и студентов, чего им не хватает и какую поддержку нужно организовать.

Анализ потребностей как основа учебного процесса

Анализ потребностей помогает сделать обучение более точным и практичным. В EFL-контексте студенты могут изучать английский для разных целей: академического письма, профессионального общения, сдачи экзаменов, преподавания, чтения научной литературы или повседневной коммуникации. Поэтому один и тот же курс не может одинаково хорошо подходить всем. Long (2005) указывает, что анализ потребностей должен быть связан с реальными задачами, которые человек выполняет на языке. Например, будущему преподавателю английского языка нужно не только знать грамматику, но и уметь объяснять материал, готовить задания, давать обратную связь, оценивать письменные работы и управлять коммуникацией в классе. Если в этот процесс добавляются AI-инструменты, то нужно отдельно понять, какие именно задачи они должны помогать решать. AI может быть полезен при создании упражнений, адаптации текстов под уровень студентов, подготовке вопросов для обсуждения, разработке тестов и поиске идей для урока. Однако без анализа потребностей преподаватель может использовать AI случайно: не потому что это улучшает обучение, а потому что инструмент доступен. В таком случае технология становится не педагогическим решением, а просто внешним дополнением.

Готовность преподавателей к использованию AI

Один из главных вопросов - готовы ли преподаватели использовать искусственный интеллект осознанно. Исследование Pokrivcakova (2023) показало, что будущие EFL-преподаватели в целом положительно относятся к AI и считают его перспективным для образования. Однако многие из них признают, что плохо понимают базовые принципы работы искусственного интеллекта и его ограничения. Это важный момент: положительное отношение еще не означает готовность к грамотному применению.

Преподаватель должен понимать не только как пользоваться AI, но и как проверять его ответы, как адаптировать сгенерированные материалы, как объяснять студентам правила этичного использования и как не допустить подмены самостоятельной работы машинным текстом. Поэтому анализ потребностей должен выявлять не общую заинтересованность в AI, а конкретные пробелы: нехватку цифровых навыков, слабое понимание

этических вопросов, отсутствие опыта в создании промптов или неуверенность в оценивании AI-сгенерированных работ. Stevkovska (2025) показывает, что действующие EFL-преподаватели уже используют AI-инструменты, в основном для подготовки учебных материалов. При этом они осторожно относятся к их применению в классе, потому что видят риски: снижение креативности студентов, зависимость от технологий, проблемы с конфиденциальностью данных и академической честностью. Это доказывает, что преподавателям нужна не только техническая инструкция, но и методическая и этическая подготовка.

Этические и практические риски

Внедрение AI в EFL-образование дает новые возможности, но связано и с рисками: плагиатом, использованием непроверенных материалов, снижением самостоятельности студентов и вопросами защиты данных. Поэтому анализ потребностей должен включать этические аспекты: готовность преподавателей объяснять академическую честность, различать допустимое и недопустимое использование AI, а также учитывать цифровую грамотность студентов. Универсального решения нет, поэтому правила применения AI должны разрабатываться с учетом конкретного учебного контекста.

Роль анализа потребностей в разработке учебной программы

Анализ потребностей помогает правильно встроить AI в учебную программу. Он показывает, какие темы нужно включить в подготовку будущих преподавателей: основы AI, работа с промптами, проверка AI-контента, разработка заданий, этика, академическая честность, защита данных и оценивание. Кроме того, анализ потребностей помогает избежать поверхностной инновации. Иногда образовательные учреждения внедряют новые технологии только для того, чтобы выглядеть современно. Но если преподаватели не знают, как использовать AI, а студенты применяют его только для списывания, такая инновация не имеет смысла. Brown (1995) справедливо подчеркивает, что учебная программа должна строиться на реальных данных, а не на предположениях.

В EFL-образовании AI должен быть не заменой преподавателя, а инструментом поддержки. Он может ускорить подготовку материалов, помочь индивидуализировать обучение, дать дополнительные идеи и облегчить рутинные задачи. Но решение о его использовании должно исходить из педагогических целей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ потребностей необходим перед внедрением искусственного интеллекта в EFL-образование. Он помогает понять, какие реальные задачи стоят перед преподавателями и студентами, какие знания отсутствуют, какие инструменты подходят конкретной аудитории и какие риски нужно заранее учитывать. Исследования Pokrivcakova (2023) и Stevkovska (2025) показывают, что преподаватели и будущие преподаватели английского языка в целом видят потенциал AI, но нуждаются в подготовке, практических рекомендациях и ясных этических правилах. Поэтому начинать нужно не с выбора AI-инструмента, а с анализа потребностей. Только тогда искусственный интеллект будет работать на обучение, а не просто создавать видимость современного подхода.

REFERENCES

1. Brown, J. D. (1995). *The elements of language curriculum: A systematic approach to program development*. Heinle & Heinle.
2. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for specific purposes: A learning-centred approach*. Cambridge University Press.
3. Long, M. H. (Ed.). (2005). *Second language needs analysis*. Cambridge University Press.
4. Pokrivcakova, S. (2023). Pre-service teachers' attitudes towards artificial intelligence and its integration into EFL teaching and learning. *Journal of Language and Cultural Education, 11*(3), 100-114. https://doi.org/10.2478/jolace-2023-0031
5. Stevkovska, M. (2025). The use of AI tools in the EFL classroom: Teachers' perspectives. *Educational Role of Language Journal, 2025-1*(13), 95-107. https://doi.org/10.36534/erlj.2025.01.12
6. Usmonova, D. F. (2025). Ingliz tilidagi grammatik tushunchalarni o‘zlashtirishda tillararo farqlarni hisobga olish. FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities, 14(1), 218-225. https://doi.org/10.5281/zenodo.15734203
7. Usmonova D, (2025). Efl Kontekstida Ehtiyojlar Tahlilining Ahamiyati: Uch Tadqiqot Asosida Tahliliy Yondashuv. “O‘zbekistonda Fanlararo Innovatsiyalar va Ilmiy Tadqiqotlar” Jurnali, 47, 290-293

O‘ZBEKISTONGA ROSSIYADAN KIRIB KELAYOTGAN INVESTITSIYALAR

Avazova Laziza Shuhrat qizi
UMFT, 2-kurs talabasi
E-mail: avazovalaziza0@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rossiya Federatsiyasidan O‘zbekiston Respublikasiga yo‘naltirilayotgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning 2019–2024 yillar mobaynidagi holati, dinamikasi va istiqbollari keng tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ikki davlat o‘rtasidagi investitsion hamkorlik so‘nggi besh yil ichida barqaror o‘sib, 2024-yilga kelib to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmi 1,2 mlrd dollarga yetdi. Energetika — neft-gaz, atom energetikasi — hamkorlikning strategik o‘qi bo‘lib qolmoqda; sanoat, bank sektori va axborot texnologiyalari sohasidagi investitsiyalar esa yildan-yilga kengaymoqda. Shu bilan birga, 2022-yildan kuchaytirilgan G‘arb sanksiyalari ikki mamlakat moliyaviy munosabatlariga muayyan to‘siqlar keltirib chiqardi. Maqolada ushbu to‘siqlarni bartaraf etish va hamkorlikni yangi sohalar bo‘yicha rivojlantirish uchun amaliy tavsiyalar ham ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: *xorijiy investitsiyalar, Rossiya Federatsiyasi, O‘zbekiston, Lukoyl, Gazprom, Rosatom, sanoat hamkorligi, kapital oqimi, pul o‘tkazmalari, geosiyosiy omillar, investitsion muhit.*

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the state, dynamics and prospects of foreign direct investments from the Russian Federation to the Republic of Uzbekistan during 2019–2024. The study reveals that investment cooperation between the two states has grown steadily over the past five years, with direct investments reaching $1.2 billion by 2024. The energy sector — oil and gas, nuclear energy — remains the strategic backbone of cooperation, while investments in industry, banking and information technology are expanding year by year. At the same time, Western sanctions intensified since 2022 have created certain obstacles to the financial relations between the two countries. The article also develops practical recommendations for overcoming these barriers and developing cooperation in new areas.

Keywords: *foreign investment, Russian Federation, Uzbekistan, Lukoil, Gazprom, Rosatom, industrial cooperation, capital flows, remittances, geopolitical factors, investment climate.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится комплексный анализ состояния, динамики и перспектив прямых иностранных инвестиций из Российской Федерации в Республику Узбекистан за период 2019–2024 годов. Исследование показывает, что инвестиционное сотрудничество между двумя государствами стабильно росло на протяжении последних пяти лет, а объём прямых инвестиций к 2024 году достиг 1,2 млрд долларов. Энергетика — нефтегазовая отрасль, атомная энергетика — остаётся стратегическим стержнем сотрудничества, тогда как инвестиции в промышленность, банковский сектор и информационные технологии год от года расширяются. Вместе с тем западные санкции, усиленные с 2022 года, создали определённые препятствия для финансовых отношений двух стран. В статье разработаны также практические рекомендации по преодолению этих барьеров и развитию сотрудничества по новым направлениям.

Ключевые слова: *иностранные инвестиции, Российская Федерация, Узбекистан, Лукойл, Газпром, Росатом, промышленная кооперация, потоки капитала, денежные переводы, геополитические факторы, инвестиционный климат.*

KIRISH

Har qanday mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida xorijiy investitsiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular yangi texnologiyalar va boshqaruv tajribasini olib kiradi, mahalliy ishlab chiqarish salohiyatini oshiradi, eksport imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi ish o‘rinlarini vujudga keltiradi. Jahon banki va UNCTAD tadqiqotlari muntazam ravishda ta’kidlab kelganidek, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining o‘sish tezligiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [1].

O‘zbekiston Respublikasi 2017-yildan boshlangan yangi siyosiy kurs doirasida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylantirdi. Shu yillarda amalga oshirilgan valyuta erkinlashtirish, soliq islohoti, tadbirkorlik muhitini yaxshilash va ruxsatnomalar tizimini soddalashtirish kabi o‘zgarishlar mamlakat investitsion jozibadorligini keskin oshirdi. Natijada O‘zbekistonga kirib kelayotgan xorijiy kapital hajmi bir necha barobarga ko‘paydi [2].

Geosiyosiy joylashuviga ko‘ra O‘zbekiston Rossiya Federatsiyasi bilan uzoq yillik iqtisodiy, madaniy va tarixiy aloqalarga ega. Ikki mamlakat o‘rtasidagi investitsion hamkorlik Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) doirasida

shakllangan va keyingi yillarda yangi strategik shakllarni qabul qilgan. 2019-yil oktyabrida Prezident Shavkat Mirziyoyevning Moskvaga davlat tashrifi chog‘ida umumiy qiymati 27 mlrd dollarga yaqin shartnomalar imzolandi, bu esa ikki davlat munosabatlarining yangi bosqichga ko‘tarilganidan dalolat berdi.

Biroq 2022-yildan boshlab geosiyosiy vaziyat keskin o‘zgardi. Rossiyaga nisbatan G‘arb mamlakatlari — AQSh, Yevropa Ittifoqi va boshqalar — tomonidan kiritilgan keng ko‘lamli iqtisodiy sanksiyalar nafaqat ikki davlat o‘rtasidagi bevosita munosabatlarni, balki O‘zbekistonning xalqaro moliya tizimiga integratsiyasi va uchinchi mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlariga ham ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu vaziyat ilmiy nuqtai nazardan chuqur o‘rganishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — Rossiya Federatsiyasidan O‘zbekistonga kirib kelayotgan investitsiyalar hajmi va dinamikasini 2021–2024 yillar kesimida tahlil qilish, ularning tarmoqlar bo‘yicha taqsimotini baholash, geosiyosiy omillarning ta’sirini ko‘rib chiqish va ikki mamlakat o‘rtasidagi investitsion hamkorlikni yanada samarali rivojlantirish uchun asosli tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda birinchi marta Rossiya–O‘zbekiston investitsion munosabatlari geosiyosiy o‘zgarishlar fonida kompleks tarzda — ham tarmoq tahlili, ham moliyaviy oqimlar, ham pul o‘tkazmalari ko‘rinishida — o‘rganildi. Bundan tashqari, maqolada SWOT tahlil metodologiyasi qo‘llanildi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Uslublar. Xorijiy investitsiyalar nazariyasida Dunning (1981) tomonidan ishlab chiqilgan OLI (Ownership — mulkchilik ustunligi, Location — joylashish ustunligi, Internalization — ichkilashtirish ustunligi) paradigmasi hozir ham eng keng qo‘llaniladigan nazariy asos hisoblanadi. Bu nazariyaga ko‘ra, xorijiy kompaniya boshqa mamlakatlarga investitsiya kiritishga qaror qilganida uchta asosiy omil ustunlik qiladi: o‘zi ega bo‘lgan noyob texnologiya yoki boshqaruv tajribasi (mulkchilik ustunligi), maqsadli mamlakatning resurs yoki bozor afzalliklari (joylashish ustunligi) va operatsiyalarni o‘zi boshqarishning qo‘shma korxona tuzishdan ko‘ra foydali bo‘lishi (ichkilashtirish ustunligi) [3].

Hymer (1960) va Vernon (1966) tadqiqotlari xorijiy investitsiyalar jarayonining dastlabki nazariy asoslarini yaratdi. Keyinchalik Porter (1990) "raqobatdosh ustunliklar" nazariyasida xorijiy investitsiyalar va raqobatdoshlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni batafsil izohladi. Ushbu nazariyalar O‘zbekiston–Rossiya investitsion munosabatlarini tahlil qilishda metodologik asos bo‘lib xizmat qildi [4]. MDH mamlakatlarida xorijiy investitsiyalar masalasini o‘rgangan Filippov (2010) va Kalotay (2012) tadqiqotlari Rossiyaning mintaqadagi strategik investor sifatidagi

rolini tahlil qilgan. Ular Rossiya kompaniyalarining MDH mamlakatlariga kirib borishida siyosiy va iqtisodiy omillarning birgalikda ta’sir ko‘rsatishini alohida ta’kidlagan [5]. O‘zbekistondagi investitsion muhit va islohotlar samaradorligi bo‘yicha Ergashev (2021) tadqiqotida 2017–2020 yillardagi islohotlar natijasida O‘zbekistonning Doing Business reytingida 53 o‘ringa ko‘tarilganligi, xorijiy investitsiyalar hajmining 2,5 barobarga oshganligi ko‘rsatib berilgan. Toshmatov va Xolmatov (2022) esa xorijiy investitsiyalar tarkibida tarmoqlar bo‘yicha o‘zgarishlarni tahlil qilib, energetika va infratuzilmaning yetakchi o‘rinni saqlab qolayotganini isbotlagan [6]. Raximov (2023) tadqiqotida O‘zbekiston iqtisodiyotida chet el investitsiyalarining mehnat bozori va ish haqi darajasiga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, xorijiy investitsiyalar ko‘proq kirgan sohalarda o‘rtacha ish haqi milliy o‘rtacha ko‘rsatkichdan 35–40% yuqori bo‘lgan. Bu natija xorijiy investitsiyalar faqat kapital keltirmasdan, balki mehnat unumdorligini ham oshirishini tasdiqlaydi [7]. Knoerich va Miedtank (2022) tadqiqotida geosiyosiy keskinlashuvning investitsion oqimlarga ta’siri ko‘rib chiqilgan. Ular shuni ko‘rsatganki, sanksiyalar dastlab ikki tomonlama investitsiyalarni kamaytirsada, o‘rta muddatli istiqbolda «qayta yo‘naltirish» jarayoniga olib keladi — ya’ni investorlar yangi bazaviy mamlakatlar qidira boshlaydi. IMF (2024) hisobotida esa Rossiyaga nisbatan sanksiyalar O‘zbekistonga bilvosita ta’sir ko‘rsatganligi, asosan uchinchi mamlakatlar orqali o‘tuvchi savdo va moliyaviy operatsiyalar murakkablashganligi ta’kidlangan [8].

Ushbu tadqiqotda to‘rtta asosiy ilmiy metod qo‘llanildi. Birinchidan, statistik tahlil metodi orqali 2021–2024 yillar mobaynidagi investitsiyalar hajmi, savdo aylanmasi va pul o‘tkazmalari dinamikasi o‘rganildi. Ikkinchidan, qiyosiy tahlil metodi yordamida Rossiyaning O‘zbekistondagi investitsion faolligi Xitoy, Saudiya Arabistoni va Turkiya bilan taqqoslandi. Uchinchidan, sohaviy tahlil usulida Rossiya kapitalining tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti va har bir tarmoqning iqtisodiy ahamiyati baholandi. To‘rtinchidan, SWOT tahlili metodologiyasi orqali hamkorlikning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyat va tahdidlari tizimli ravishda aniqlandi.

Ma’lumotlar manbalari sifatida O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi, Markaziy bank, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi rasmiy hisobotlari, shuningdek UNCTAD, Jahon banki, IMF yillik nashriyotlari va gazeta.uz, spot.uz, anhor.uz kabi ishonchli axborot manbalari foydalanildi. Tadqiqot davri sifatida asosan 2021–2024 yillar tanlandi, ba’zi hollarda 2019-yildan ham ma’lumotlar kiritildi.

Natijalar. O‘zbekistonga kirib kelayotgan xorijiy investitsiyalar tarkibida Rossiya muhim o‘rin egallaydi. 2025-yil boshidagi rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra,

umumiy xorijiy investitsiyalar hajmida Xitoy 33% bilan yetakchi o‘rinda tursa, Rossiya taxminan 10–12% ulush bilan ikkinchi yirik investor sifatida belgilanadi. Biroq o‘sish sur’ati bo‘yicha Rossiya barqaror tendensiyani saqlab qolmoqda va yildan-yilga investitsiyalar hajmi ortib bormoqda.

1-jadval

Rossiya Federatsiyasi–O‘zbekiston investitsion hamkorligining asosiy ko‘rsatkichlari (2021–2024)

Ko‘rsatkich	2021	2022	2023	2024
To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar (mln $)	~720	~850	~980	1 200
Ikki tomonlama savdo (mlrd $)	6,1	7,4	8,8	~9,5
Faol qo‘shma korxonalar (dona)	~850	~950	~1 050	1 150
Pul o‘tkazmalari (mln $)	2 300	3 800	4 200	~4 500
Rossiya ulushi (TXI tarkibida, %)	~9	~10	~11	~12

Manba: O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi, Markaziy bank, Gazeta.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2021-yildan 2024-yilgacha to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmi 720 mln dollardan 1 200 mln dollarga — ya’ni 67% ga oshdi. Ikki tomonlama savdo hajmi ham 6,1 mlrd dollardan 9,5 mlrd dollarga — 56% ga o‘sdi. Pul o‘tkazmalari esa eng jadal sur’atda o‘sib, 2 300 mln dollardan 4 500 mln dollarga — taxminan 2 barobarga ko‘paydi. Bu ko‘rsatkichlar ikki mamlakat o‘rtasidagi iqtisodiy bog‘liqlik kuchayib borayotganini yaqqol ko‘rsatadi.

Rossiya investitsiyalari O‘zbekiston iqtisodiyotining bir necha strategik tarmoqlariga to‘plangan. Quyidagi jadvalda asosiy tarmoqlar va ulardagi investitsiya hajmlari keltirilgan:

2-jadval

Rossiyaning O‘zbekistondagi asosiy investitsion loyihalari tarmoqlar kesimida

Soha	Kompaniya / loyiha	Investitsiya hajmi
Neft va gaz	Lukoyl	9+ mlrd $
Gaz tranziti va ishlab chiqarish	Gazprom	1,5+ mlrd $
Atom energetikasi	Rosatom	11 mlrd $
Bank sektori	Sberbank, VTB, Alfa-Bank	500+ mln $
Mashinasozlik va kimyo	Turli qo‘shma	300+ mln $

	korxonalar	
IT va telekommunikatsiya	MTS, 1C, Kaspersky	150+ mln $

Manba: Gazeta.uz, Spot.uz, kompaniyalar rasmiy press-relizlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Rossiya investitsiyalarining eng katta ulushi energetika sohasiga — neft-gaz qazib olish, qayta ishlash va tranzitga yo‘naltirilgan. Rossiyaning "Lukoyl" neft kompaniyasi O‘zbekistonda 15 yil davomida 9 mlrd dollardan ortiq investitsiya kiritdi. Kompaniya asosan Qashqadaryo va Buxoro viloyatlarida konlardan neft va gaz qazib olish, qayta ishlash va eksport qilish bilan shug‘ullanmoqda. "Lukoyl" O‘zbekistondagi gaz ishlab chiqarishning taxminan 40 foizini ta’minlash orqali mamlakatning enerqetika xavfsizligiga muhim hissa qo‘shmoqda.

"Gazprom" kompaniyasi esa O‘zbekistondagi gaz tranziti va ishlab chiqarish loyihalarida faol ishtirok etib kelmoqda. Ikki davlat o‘rtasida tuzilgan uzoq muddatli gaz yetkazib berish shartnomalari asosida O‘zbekistondan Rossiya orqali Yevropa va boshqa mintaqalarga gaz eksport qilish davom etmoqda. Bu iqtisodiy manfaat ikki tomonlama bo‘lib, Rossiya tranzit daromad olsa, O‘zbekiston eksport tushumi qo‘lga kiritadi. Atom energetikasi sohasida esa "Rosatom" davlat korporatsiyasi O‘zbekistonda kichik quvvatli atom elektr stansiyasi (AES) qurish loyihasi ustida ishlayapti. 2025-yilda yangi kelishuvga erishildi va loyihaning umumiy qiymati 11 mlrd dollar atrofida ekanligi ma’lum bo‘ldi. Bu loyiha amalga oshirilsa, O‘zbekiston Markaziy Osiyo mamlakatlarining birinchi atom elektr stansiyasi egasi bo‘ladi va mintaqadagi energetika balansida muhim rol o‘ynaydi.

2024-yilda Rossiya–O‘zbekiston ikki tomonlama savdo aylanmasi taxminan 9,5 mlrd dollarga yetdi. Bu O‘zbekistonni Rossiyaning MDH mamlakatlari ichida eng yirik savdo hamkorlaridan biriga aylantirdi. Eksport tarkibida O‘zbekiston Rossiyaga asosan to‘qimachilik mahsulotlari, sabzavot-mevalar, kimyoviy mahsulotlar va metallni jo‘natsa, Rossiyadan O‘zbekistonga mashinasozlik mahsulotlari, neft mahsulotlari, kimyoviy moddalar va qurilish materiallari kirib kelmoqda. O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan Rossiya yoki Rossiya-O‘zbekiston qo‘shma korxonalarining soni 2024-yilga kelib 1 150 tadan oshdi. Bu korxonalar mashinasozlik, oziq-ovqat ishlab chiqarish, kimyo sanoati, qurilish materiallari, savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida keng faoliyat yuritmoqda. Ular o‘zbek iqtisodiyotiga nafaqat kapital, balki ishlab chiqarish texnologiyasi, boshqaruv uslubi va marketing tajribasini ham olib kirmoqda.

Rossiyaning yirik banklari — Sberbank, VTB va Alfa-Bank — O‘zbekistonda vakolatxona yoki sho‘ba korxonalari orqali faoliyat ko‘rsatmoqda. Ular korporativ mijozlarga kredit berish, valyuta operatsiyalari, akkreditiv ochish va xalqaro hisob-

kitoblar sohasida xizmat ko‘rsatmoqda. Rossiya banklarining mavjudligi ikki mamlakat o‘rtasidagi tijoriy operatsiyalarni osonlashtiradi va rossiyalik investorlar uchun qulay moliyaviy muhit yaratadi. Biroq 2022-yildan kuchaytirilgan G‘arb sanksiyalari natijasida ayrim Rossiya banklarining SWIFT tizimidan chiqarilishi ikki mamlakat o‘rtasidagi moliyaviy operatsiyalarni murakkablashtirdi. Bunga javoban O‘zbekiston va Rossiya o‘rtasida milliy valyutalarda — so‘m va rubl — hisob-kitoblarni kengaytirish bo‘yicha kelishuvlar amalga oshirilmoqda. 2024-yilga kelib ikki mamlakat o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy operatsiyalarning 40 foizga yaqini milliy valyutalarda amalga oshirildi.

O‘zbekistonlik mehnat migrantlarining asosiy qismi — taxminan 2 milliondan ortiq kishi — Rossiyada ishlaydi va ularning yuborganlari pul o‘tkazmalari mamlakatning eng muhim kapital manbalaridan biriga aylangan. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda Rossiyadan O‘zbekistonga jo‘natilgan pul o‘tkazmalari 4,5 mlrd dollarga yetdi. Bu ko‘rsatkich O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotining taxminan 7–8 foizini tashkil etadi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmidan uch barobar ko‘p. Pul o‘tkazmalari asosan uy-joy sotib olish, ta’lim, sog‘liqni saqlash va kichik biznesni moliyalashtirish uchun sarflanmoqda. Bu oqim aholining turmush darajasini yaxshilashda, mahalliy iste’mol bozorini rivojlantirishda va hatto kichik investitsion loyihalarni moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

2025-yilda Rossiya va O‘zbekiston o‘rtasida mashinasozlik, kimyo sanoati va qayta ishlash sohalarini qamrab oluvchi 10 dan ortiq yangi qo‘shma sanoat loyihasi boshlash rejalashtirilgan. Bu loyihalar import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishga, mahalliy texnologik salohiyatni oshirishga va eksport bazasini kengaytirishga yo‘naltirilgan.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida ham hamkorlik kengaymoqda. Rossiyaning MTS mobil operatori O‘zbekistonda keng tarmoq qurib, millionlab abonentga xizmat ko‘rsatmoqda. 1C kompaniyasi mahalliy korxonalarda buxgalteriya va boshqaruv dasturiy ta’minotini joriy etmoqda. Kaspersky Lab esa O‘zbekistondagi davlat muassasalari va xususiy kompaniyalarga kiberxavfsizlik yechimlarini taqdim etmoqda.

2022-yildagi Prezident Mirziyoyevning Moskvaga davlat tashrifi chog‘ida imzolangan strategik sheriklik to‘g‘risidagi shartnoma ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikni yangi sifat bosqichiga ko‘tardiki, investitsion loyihalar endi nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy darajada ham qo‘llab-quvvatlanmoqda.

Muhokama. Dunning (1981) OLI paradigmasi asosida Rossiya kompaniyalarining O‘zbekistonga kirib borishini tahlil qilsak, uchta ustunlik ham

yaqqol ko‘rinadi. Mulkchilik ustunligi — Lukoyl va Gazprom neft-gaz texnologiyalari va tajribasida, Rosatom yadroviy texnologiyalarda, Sberbank raqamli bank texnologiyalarida chuqur kompetentsiyaga ega. Joylashish ustunligi — O‘zbekistonning arzon energiya resurslari, qulay geografik joylashuvi va keng ichki bozori Rossiya investorlari uchun jozibali. Ichkilashtirish ustunligi — kompaniyalarning o‘z filiallarini yoki qo‘shma korxonalarini ochishi litsenziya berish yoki eksportga qaraganda strategik jihatdan foydali [3]. Shu nuqtai nazardan O‘zbekiston Rossiya investorlari uchun «lokatsiya ustunligi» kuchli bo‘lgan mamlakatga aylanib borayapti — bu tendensiya yaqin yillarda davom etishi kutilmoqda.

2022-yildagi Rossiya–Ukraina urushi va G‘arb sanksiyalari Rossiya–O‘zbekiston investitsion munosabatlariga murakkab ta’sir ko‘rsatdi. Bir tomondan, SWIFT tizimidan chiqarilgan Rossiya banklari bilan moliyaviy operatsiyalar qiyinlashdi, ba’zi Rossiya kompaniyalari xalqaro kreditlash imkoniyatidan mahrum bo‘ldi. Boshqa tomondan, G‘arb bozorlaridan siqib chiqarilgan Rossiya kompaniyalari Markaziy Osiyo bozorlarini yanada jiddiyroq o‘zlashtira boshladi. IMF (2024) hisobotiga ko‘ra, sanksiyalar O‘zbekistonga asosan uchta kanal orqali ta’sir ko‘rsatmoqda: birinchi — pul o‘tkazmalari kanali (Rossiya iqtisodiyotida qiyinchilik bo‘lsa, migrantlar daromadi kamayishi mumkin); ikkinchi — savdo kanali (Rossiya orqali tranzit murakkablashishi); uchinchi — moliyaviy kanal (Rossiya banklari bilan hisob-kitob qiyinliklari). Biroq O‘zbekiston bu xatarlarni boshqarishda nisbatan muvaffaqiyatli bo‘ldi [8].

O‘zbekiston geosiyosiy jihatdan ko‘p vektorli tashqi siyosat yuritish tamoyiliga amal qilib, bir tomondan Rossiya bilan hamkorlikni davom ettirdi, ikkinchi tomondan G‘arb mamlakatlari va Xitoy, Saudiya Arabistoni, Turkiya bilan ham munosabatlarni kuchaytirdi. Bu «balanslashtirish» strategiyasi O‘zbekistonga sanksiya bosimini kamaytirish va investitsion muhitni barqaror saqlash imkonini berdi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot shuni yaqqol ko‘rsatdiki, Rossiya Federatsiyasi O‘zbekiston uchun strategik ahamiyatga ega investitsion hamkor bo‘lib qolmoqda. 2021-yildan 2024-yilgacha to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmi 720 mln dollardan 1,2 mlrd dollarga — 67 foizga — oshdi. Savdo aylanmasi 9,5 mlrd dollarga yaqinlashdi, qo‘shma korxonalar soni 1 150 tadan oshdi, pul o‘tkazmalari esa yalpi ichki mahsulotning 7–8 foizini tashkil etadigan darajaga ko‘tarildi.

Energetika sohasi — Lukoyl, Gazprom, Rosatom — hamkorlikning asosi bo‘lib qolmoqda va bu tendensiya yaqin kelajakda ham davom etishi kutilmoqda. AES loyihasi — 11 mlrd dollarlik investitsiya bilan — o‘ta muhim strategik loyiha bo‘lib, u O‘zbekistonning energetika siyosatida burilish nuqtasi bo‘ladi. Bank sektori,

axborot texnologiyalari va sanoat sohasidagi investitsiyalar esa hamkorlik geografiyasini kengaytirmoqda.

Geosiyosiy omillar — G‘arb sanksiyalari — hamkorlikka ba’zi to‘siqlar keltirib chiqardi, biroq uni to‘xtatmadi. O‘zbekiston ko‘p vektorli siyosat yuritish orqali bu xatarlarni boshqarish va investitsion muhitni barqaror saqlashda muvaffaq bo‘ldi. Milliy valyutalarda hisob-kitoblarni kengaytirish sanksiya ta’sirini kamaytiruvchi samarali mexanizm sifatida o‘z isbotini topdi. Mehnat migratsiyasi va pul o‘tkazmalari ikki mamlakat o‘rtasidagi iqtisodiy bog‘liqlikni mustahkam saqlab qolmoqda. 4,5 mlrd dollarlik yillik o‘tkazmalar Rossiyani nafaqat kapital, balki ijtimoiy-iqtisodiy hamkorlik o‘rtog‘i sifatida ham ajratib turadi. Keyingi tadqiqotlarda quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli: Rossiya sanksiyalarining O‘zbekiston mehnat bozori va migrantlar daromadiga uzoq muddatli ta’siri; AES loyihasining mintaqaviy energetika balansiga iqtisodiy ta’siri; milliy valyutalarda hisob-kitoblar kengaytilishi va uning valyuta xatarlariga ta’siri. Bu yo‘nalishlar bo‘yicha chuqur empirik tadqiqotlar zarur.

Ikki mamlakat o‘rtasidagi strategik sheriklikni davom ettirish va chuqurlashtirish O‘zbekistonning Markaziy Osiyoda barqaror iqtisodiy taraqqiy etishiga muhim hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, investitsion hamkorlikni yangi sohalar — raqamli iqtisodiyot, yashil texnologiyalar, farmatsevtika — bo‘yicha kengaytirish ikki mamlakatning o‘zaro manfaatlariga to‘liq mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] World Bank. (2024). Uzbekistan Economic Update: Spring 2024. Washington D.C.: World Bank Group.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. (2024). Investitsiyalar monitoringi yillik hisoboti. Toshkent: IISV.

[3] Dunning, J. H. (1981). International production and the multinational enterprise. London: Allen & Unwin.

[4] Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. New York: Free Press.

[5] Filippov, S. (2010). Russia’s emerging multinationals: Trends and issues. Post-Communist Economies, 22(3), 313–331.

[6] Toshmatov, B., & Xolmatov, A. (2022). O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalar tarkibi: tarmoqlar bo‘yicha o‘zgarishlar. TDIU ilmiy axboroti, 2, 12–24.

[7] Raximov, K. (2023). Xorijiy investitsiyalar va mehnat bozori: O‘zbekiston misolida tahlil. O‘zbekiston iqtisodiyoti jurnali, 4, 34–49.

[8] IMF. (2024). Uzbekistan: Article IV Consultation Staff Report. Washington D.C.: International Monetary Fund.

[9] Ergashev, I. (2021). Xorijiy investitsiyalarning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri. Iqtisodiyot va moliya, 3, 45–58.

[10] Knoerich, J., & Miedtank, T. (2022). The idiosyncratic nature of Chinese FDI in Europe. CESifo Forum, 20(4), 1–8.

[11] UNCTAD. (2024). World Investment Report 2024. Geneva: United Nations.

[12] Kalotay, K. (2012). Patterns of inward FDI in economies in transition. Eastern Journal of European Studies, 1(2), 55–76.

[13] Gazeta.uz. (2019). O‘zbekiston va Rossiya 27 ta hujjatga imzo chekdi. https://www.gazeta.uz/ru/2019/10/19/russia/

[14] Spot.uz. (2024). Rossiya O‘zbekistonning yirik savdo hamkoriga aylandi. https://www.spot.uz/oz/2024/03/15/russia-uzbekistan

[15] Anhor.uz. (2025). O‘zbekistonga xorijiy investitsiyalar: Rossiya ulushi. https://anhor.uz/uzl/news/xorijiy-investitsiyalar-rossiya/

[16] Gazeta.uz. (2024). Lukoyl O‘zbekistonda 9 mlrd dollar investitsiya kiritdi. https://www.gazeta.uz/ru/2024/05/22/lukoyl/

[17] Gazeta.uz. (2025). Rossiya–O‘zbekiston savdo aylanmasi 9,5 mlrd dollarga yetdi. https://www.gazeta.uz/ru/2025/04/03/russia-trade/

[18] Gazeta.uz. (2023). O‘zbekistonda 1 150 dan ortiq Rossiya qo‘shma korxonasi. https://www.gazeta.uz/ru/2023/11/07/joint-ventures/

[19] Gazeta.uz. (2024). Rossiya banklari O‘zbekistonda faoliyatini kengaytirmoqda. https://www.gazeta.uz/ru/2024/09/14/russian-banks/

[20] Anhor.uz. (2024). Rossiyadan O‘zbekistonga pul o‘tkazmalari rekord darajaga yetdi. https://anhor.uz/uzl/news/rossiyadan-pul-otkazmalari/

[21] Gazeta.uz. (2025). Rosatom O‘zbekistonda AES qurilishi bo‘yicha yangi kelishuv. https://www.gazeta.uz/ru/2025/05/05/nuclear/

[22] Spot.uz. (2025). O‘zbekiston–Rossiya: 10 ta yangi qo‘shma sanoat loyihasi. https://www.spot.uz/oz/2025/03/16/russia-projects

[23] Gazeta.uz. (2022). Mirziyoyev Moskvaga davlat tashrifi: strategik sheriklik yangi bosqichda. https://www.gazeta.uz/ru/2022/04/06/mirziyoyev/

[24] O‘zbekiston Markaziy banki. (2024). Pul o‘tkazmalari statistikasi. https://www.cbu.uz/

RISKS, ETHICAL CONCERNS, AND TEACHER CAUTION IN AI-SUPPORTED EFL INSTRUCTION

Usmonova Diyoraxon Furkatjon kizi
FSU, teacher
E-mail: diy.usmonova@gmail.com
ORCID: 0009-0001-3349-8955

ABSTRACT

This article investigates Uzbek ESP/EFL teachers concerns about AI integration in language classrooms. The results show that teachers strongly support careful use of AI and express concerns about professional skill loss, reduced personalization, workload uncertainty, and broader ethical risks. The article argues that responsible AI integration requires clear institutional rules, academic integrity guidance, data privacy awareness, and training that preserves the central role of the teacher.

Keywords: *AI ethics; EFL; academic integrity; data privacy; teacher skills; artificial intelligence; Uzbekistan*

INTRODUCTION

The integration of AI into EFL education is not only a matter of efficiency and innovation. It also raises questions about teacher authority, human interaction, professional skills, academic integrity, student dependence, and data privacy. In language classrooms, these questions are especially important because communication, feedback, creativity, and personal interaction are central to learning.

This article examines Uzbek ESP/EFL college teachers concerns about AI in language teaching. It focuses on their negative attitudes, caution toward AI tools, and implications for ethical classroom practice.

LITERATURE BACKGROUND

Ethical issues are among the most important challenges in AI-supported education. Akgun and Greenhow (2022) note that AI can support teaching, but it may also produce risks related to privacy, bias, surveillance, fairness, and student agency. These risks are especially relevant in educational settings because teachers work with learners' personal data, academic performance, written work, and sometimes sensitive information about learning difficulties.

Holmes and Tuomi (2022) similarly argue that AI in education should be discussed through pedagogical and ethical questions rather than technical possibilities alone. From this perspective, the central issue is not simply whether AI can generate

materials, assess writing, or provide feedback. The more important question is whether such use supports meaningful learning, protects students' rights, and preserves the professional role of teachers.

Teachers often express mixed attitudes toward AI. Cojean et al. (2023) found that teachers may have more ethical concerns about AI-based educational tools than about non-AI technologies. This is understandable because AI tools often operate through complex systems that are not fully transparent to users. Teachers may not always know how student data are processed, how feedback is generated, or what kinds of bias may appear in AI-produced content.

In EFL classrooms, Stevkovska (2025) reports concerns about students' inappropriate use of AI tools, academic dishonesty, overreliance on technology, and the need for clear classroom rules. These problems are highly relevant for writing tasks, translation assignments, vocabulary work, and independent learning activities. If students use AI to complete assignments without understanding the language, the learning process becomes weaker.

Pokrivčáková (2023) also found that some future teachers feared that AI could make EFL teaching less personal or weaken teachers' professional skills. This concern is important because teaching is not only the delivery of content. It includes decision-making, explanation, classroom management, motivation, adaptation of materials, and human feedback. If AI is used without reflection, it may reduce teachers' active pedagogical role rather than support it.

METHODOLOGY

This article draws on survey responses from 35 Uzbek ESP/EFL teachers working in professional and vocational colleges. The questionnaire included items on possible teacher replacement, caution in classroom use, loss of professional skills, depersonalization of learning, workload burden, and broader concerns about AI. Descriptive statistics were used to summarize the response patterns.

The participants represented vocational English teaching contexts where ESP instruction is connected with practical professional fields. This context is important because ESP teachers often need to prepare specialized materials, adapt content to learners' future professions, and develop communicative competence for workplace situations. As a result, their views on AI are shaped not only by general EFL teaching, but also by the specific demands of vocational education.

The survey results were interpreted in relation to current discussions on responsible AI use in education. Particular attention was given to how teachers balance potential benefits with risks such as loss of human interaction,

overdependence on automation, ethical misuse, and uncertainty about teacher authority in AI-supported classrooms.

RESULTS

Table 1. Concerns about AI in EFL teaching (n = 35)

Statement	Main result	Interpretation
AI will replace human EFL teachers.	Agree: 20.0%; Not sure: 40.0%; Disagree/strongly disagree: 40.0%	Replacement was not a dominant belief, but uncertainty was high.
Teachers should be careful when using AI tools.	Agree/strongly agree: 91.5%	Caution was the strongest shared position.
Teachers may lose skills when using AI.	Agree/strongly agree: 54.3%	Respondents feared professional deskilling.
AI will make EFL learning less personal.	Agree: 51.4%; Not sure: 37.1%	Personalization and human interaction were major concerns.
AI will be another workload burden.	Agree: 40.0%; Not sure: 40.0%	Teachers were divided about workload effects.
AI will become a threat to humankind.	Agree/strongly agree: 54.3%	Broader social anxiety toward AI was visible.

The strongest response concerned the need for caution: 82.9% of teachers agreed and 8.6% strongly agreed that teachers should be careful when using AI tools in their classes. This indicates that teachers are not rejecting AI, but they want its classroom use to be controlled and pedagogically justified. In other words, teachers seem to recognize the value of AI, but they do not support uncontrolled or uncritical use.

The fear of teacher replacement was less dominant. Only 20.0% agreed that AI would replace human EFL teachers, while 40.0% disagreed or strongly disagreed and another 40.0% were not sure. This result suggests that most teachers do not fully believe in direct replacement, but a large group remains uncertain about the long-term influence of AI on the teaching profession. Such uncertainty may reflect broader public debates about automation and future employment.

However, concerns about professional deskilling were stronger: 42.9% agreed and 11.4% strongly agreed that EFL teachers may lose some of their skills when applying AI in practice. This concern is especially important because language teachers regularly use professional skills such as correcting errors, designing materials, explaining grammar, selecting vocabulary, adapting tasks, and evaluating communicative performance. If these tasks are transferred too quickly to AI systems, teachers may become less active in making pedagogical decisions.

Responses to workload were divided: 40.0% agreed that AI would become another burden, and 40.0% were not sure. This finding is important because AI is often presented as a tool for reducing workload. However, teachers may also see it as an additional responsibility. They may need time to learn new tools, check AI-generated materials, correct inaccuracies, explain AI rules to students, and monitor misuse.

Broader anxiety was visible as well, with 54.3% agreeing or strongly agreeing that AI could become a threat to humankind. Although this statement is wider than classroom practice, it reflects a general sense of caution toward AI technologies. Such concerns may influence how teachers accept or resist AI tools in education. If teachers associate AI with social risks, they may require stronger ethical guidance and institutional reassurance before using it confidently.

DISCUSSION

The results show a balanced but cautious position. Teachers accepted the possible usefulness of AI, but they were clearly aware of risks. The high level of caution is important because it points to the need for institutional guidelines. Teachers need to know what kinds of AI use are acceptable for lesson planning, classroom tasks, writing support, assessment, and student independent work.

Concerns about professional skill loss deserve special attention. If teachers rely on AI for planning, feedback, assessment, and materials creation without critical evaluation, their own pedagogical decision-making may weaken. This supports earlier arguments that AI should assist teachers rather than replace professional judgment (Zawacki-Richter et al., 2019; Holmes & Tuomi, 2022).

The concern that AI may make EFL learning less personal is also pedagogically significant. Language learning depends on interaction, emotional support, feedback, and classroom relationships. AI can provide additional practice and quick feedback, but it cannot fully replace teacher-student communication. Therefore, ethical AI integration should protect human interaction instead of reducing it.

Academic integrity and privacy should be included in teacher training. Teachers need practical strategies for explaining acceptable AI use, detecting overdependence, designing tasks that require personal input, and avoiding the transfer of sensitive student data to external platforms. These issues are not secondary; they are part of responsible AI literacy (Akgun & Greenhow, 2022; Stevkovska, 2025).

CONCLUSION

Uzbek ESP/EFL teachers expressed strong caution about the use of AI in language classrooms. They were especially concerned about careful classroom use,

possible loss of teacher skills, reduced personalization, workload uncertainty, and ethical risks. These findings show that teachers do not necessarily reject AI, but they expect its use to be guided, limited, and pedagogically justified.

The results also suggest that AI integration should not be treated only as a technical innovation. In EFL and ESP classrooms, AI affects assessment, feedback, writing support, independent learning, classroom interaction, and the teacher's professional role. Therefore, its implementation should be accompanied by clear institutional policies, teacher training, academic integrity rules, and data privacy guidance.

Responsible use of AI in EFL depends not only on access to tools, but also on ethical and pedagogical control. Teachers need to know how to evaluate AI-generated materials, prevent student overdependence, protect personal data, and design tasks that encourage real language use. In vocational colleges, this is especially important because students need English for practical professional communication, not only for completing assignments.

Overall, AI can support ESP/EFL teaching if it is used as an assistant rather than a replacement for the teacher. Its value depends on how well it is connected to learning objectives, classroom needs, and responsible educational practice. For this reason, future teacher training programs should focus not only on how to use AI tools, but also on when, why, and under what conditions they should be used.

REFERENCES

1. Akgun, S., & Greenhow, C. (2022). Artificial intelligence in education: Addressing ethical challenges in K-12 settings. AI and Ethics, 2, 431-440. https://doi.org/10.1007/s43681-021-00096-7
2. Cojean, S., Brun, L., Amadieu, F., & Dessus, P. (2023). Teachers' attitudes towards AI: What is the difference with non-AI technologies? Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society, 45, 2069-2076.
3. Holmes, W., & Tuomi, I. (2022). State of the art and practice in AI in education. European Journal of Education, 57(4), 542-570. https://doi.org/10.1111/ejed.12533
4. Pokrivčáková, S. (2023). Pre-service teachers' attitudes towards artificial intelligence and its integration into EFL teaching and learning. Journal of Language and Cultural Education, 11(3), 100-114. https://doi.org/10.2478/jolace-2023-0031
5. Stevkovska, M. (2025). The use of AI tools in the EFL classroom: Teachers' perspectives. Educational Role of Language Journal, 2025-1(13), 95-107. https://doi.org/10.36534/erlj.2025.01.12
6. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher

education - where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16, Article 39. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0

7. Usmonova, D. F. (2025). Ingliz tilidagi grammatik tushunchalarni o‘zlashtirishda tillararo farqlarni hisobga olish. FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities, 14(1), 218-225. https://doi.org/10.5281/zenodo.15734203

UDK: 378.147.88:519.2:556.5

BO‘LAJAK MUHANDISLARNING GIDROLOGIK-STATISTIK KOMPETENSIYALARINI BOSQICHMA-BOSQICH RIVOJLANTIRISH VA BAHOLASH: BLOOM TAKSONOMIYASI DOIRASIDA RUBRIKA ASOSIDAGI FORMATIV BAHOLASH METODOLOGIYASI

Egamov M.X.
Qarshi davlat texnika universiteti, dotsent
ORCID: 0000-0002-6192-5387| e-mail: egamov@qdtu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bo‘lajak muhandislarning gidrologik-statistik kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish va ob’yektiv baholashga mo‘ljallangan, Bloom taksonomiyasining olti darajasini qamrab oluvchi rubrika asosidagi formativ baholash metodologiyasi taqdim etilgan. To‘qqiz mezondan iborat rubrika operativ, kognitiv va ijodiy kompetensiya klasterlari bo‘yicha tuzilgan bo‘lib, psixometrik ko‘rsatkichlar (Cronbach α = 0,87; ICC = 0,83; CVR = 0,78) orqali tasdiqlangan. 94 nafar talaba ishtirokidagi eksperimental sinov kompetensiyalarning kumulyativ shakllanish qonuniyatini isbotladi: operativ (2–3-hafta), kognitiv (6–8-hafta), ijodiy (14–15-hafta). Metodologiya ABET akkreditatsiya standartlari talablariga mos keladi va muhandislik ta’limida keng qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *Bloom taksonomiyasi, rubrika, formativ baholash, gidrologik-statistik kompetensiya, operativ mezon, kognitiv mezon, ijodiy mezon, muhandislik ta’limi, ABET standartlari, psixometrik tahlil.*

ПОЭТАПНОЕ РАЗВИТИЕ И ОЦЕНИВАНИЕ ГИДРОЛОГО-СТАТИСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ: МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ НА ОСНОВЕ РУБРИКИ В РАМКАХ ТАКСОНОМИИ БЛУМА

Эгамов М.Х.
Каршинский государственный технический университет, доцент

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена методология формативного оценивания на основе рубрики, охватывающая все шесть уровней таксономии Блума и направленная на поэтапное формирование и объективную оценку гидролого-статистических компетенций будущих инженеров. Разработанная рубрика

включает девять критериев, сгруппированных по оперативному, когнитивному и творческому кластерам, и подтверждена психометрическими показателями (Cronbach α = 0,87; ICC = 0,83; CVR = 0,78). Экспериментальная апробация на выборке из 94 студентов подтвердила закономерность кумулятивного формирования компетенций: оперативных (2–3-я неделя), когнитивных (6–8-я неделя), творческих (14–15-я неделя). Методология соответствует требованиям стандартов аккредитации ABET и может применяться в различных инженерных специальностях.

Ключевые слова: *таксономия Блума, рубрика, формативное оценивание, гидролого-статистическая компетенция, оперативный критерий, когнитивный критерий, творческий критерий, инженерное образование, стандарты ABET, психометрический анализ.*

STEPWISE DEVELOPMENT AND ASSESSMENT OF HYDROLOGICAL-STATISTICAL COMPETENCIES IN FUTURE ENGINEERS: A RUBRIC-BASED FORMATIVE ASSESSMENT METHODOLOGY WITHIN BLOOM'S TAXONOMY

Egamov M.Kh.
Karshi State Technical University, Associate Professor

ABSTRACT

This paper presents a rubric-based formative assessment methodology encompassing all six levels of Bloom's taxonomy, designed for the stepwise development and objective evaluation of hydrological-statistical competencies in future engineers. The developed rubric comprises nine criteria organised into operative, cognitive, and creative competency clusters, validated through psychometric indicators (Cronbach α = 0.87; ICC = 0.83; CVR = 0.78). Experimental validation involving 94 students confirmed the cumulative competency formation pattern: operative (weeks 2–3), cognitive (weeks 6–8), and creative (weeks 14–15). The methodology aligns with ABET accreditation standards and is applicable across diverse engineering education contexts.

Keywords: *Bloom's taxonomy, rubric, formative assessment, hydrological-statistical competency, operative criterion, cognitive criterion, creative criterion, engineering education, ABET standards, psychometric analysis.*

KIRISH

Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy muhandislik ta’limida markaziy o‘rinni egallaydi. ABET akkreditatsiya standartlari (2022) muhandislik dasturlarida aniq kompetensiya natijalarini (student outcomes) aniqlash, o‘lchash va tizimli tahlil qilishni majburiy qiladi [1]. Gidrologik-statistik kompetensiyalar esa baholash nuqtai nazaridan alohida qiyinchilik tug‘diradi: ular bir vaqtda nazariy bilimni (statistik nazariya va taqsimotlar), amaliy ko‘nikmani (dasturiy vositalar va ma’lumotlarni qayta ishlash) va kasbiy hukm yuritishni (natijalarni muhandislik kontekstida talqin etish) o‘z ichiga oladi.

Formativ baholash — o‘qitish jarayonida talaba taraqqiyoti haqida tizimli ma’lumot to‘plash va uni o‘quv sifatini yaxshilash uchun foydalanish amaliyoti [4]. Summativ baholashdan farqli ravishda, formativ baholash asosan diagnostika va yo‘llanma vositasi hisoblanadi. Rubrika asosidagi baholash esa mezonlarni oldindan shaffof tarzda belgilab, sub’yektivlikni kamaytiradi va talabaga o‘z rivojlanishini mustaqil kuzatish imkonini beradi [3].

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Mavjud adabiyotlar tahlili [6, 7, 8] rubrika asosidagi baholashning umumiy samaradorligini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, gidrologik-statistik kompetensiyalarni Bloom taksonomiyasining barcha olti darajasi bilan bog‘lagan maxsus metodologik tizim adabiyotlarda hali to‘liq ishlab chiqilmagan. Xorijiy tadqiqotlarda Stevens va Levi [7], Huba va Freed [6] rubrikaning umumiy samaradorligini asoslab bergan; Raximov [8] va Qodirov [10] esa muhandislik kompetensiyalarini baholashning mahalliy metodologik asoslarini tahlil qilgan. Biroq ushbu manbalar gidrologik statistikaning o‘ziga xos murakkab tabiatini (nostatsionarlik, avtokorrelyatsiya, senzurlanganlik) baholash metodologiyasi bilan bog‘laydigan integrativ tizimni taklif etmaydi.

Tadqiqot maqsadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi - bo‘lajak muhandislarning gidrologik-statistik kompetensiyalarini Bloom taksonomiyasining barcha olti darajasida ob’yektiv o‘lchash imkonini beruvchi to‘qqiz mezonli rubrika asosidagi formativ baholash metodologiyasini ishlab chiqish, psixometrik jihatdan tekshirish va eksperimental tasdiqlashdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: (1) nazariy tahlil va sintez - Bloom taksonomiyasi, ABET standartlari va rubrika metodologiyasiga oid adabiyotlarni o‘rganish; (2) didaktik modellashtirish - kompetensiya klasterlari va baholash rubrikasini tuzish; (3) ekspert baholash - 12 nafar mutaxassis (6 gidrologiya, 6 muhandislik ta’limi) ishtirokida mazmun yaroqliligini tekshirish; (4) psixometrik tahlil - Cronbach α, ICC va CVR

ko‘rsatkichlarini hisoblash; (5) kvazi-eksperimental tekshiruv -94 nafar talabaning formativ baholash dinamikasini kuzatish.

Tadqiqot bosqichlari. Tadqiqot uch ketma-ket bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich (2022–2023): adabiyotlar tahlili, kompetensiya klasterlarini aniqlash va rubrika loyihasini tuzish. Ikkinchi bosqich (2023 mart–may): ekspert baholash va psixometrik tekshiruv. Uchinchi bosqich (2023–2024 o‘quv yili): 94 nafar talaba ishtirokida to‘liq eksperimental sinov va natijalarni tahlil qilish.

Statistik usullar. Rubrikaning ichki izchilligini baholash uchun Cronbach alfa koeffitsienti (α) hisoblandi. Baholovchilar o‘rtasidagi moslikni aniqlash uchun ikki tomonlama o‘rtacha ICC (95% ishonch intervali bilan) qo‘llanildi. Mazmun yaroqliligini tekshirish uchun Lawshe CVR (Content Validity Ratio) metodi ishlatildi [ekspertlar soni n = 12, kritik qiymat CVR_krit = 0,56 ($p < 0,05$)]. Guruhlar o‘rtasidagi farqning statistik ahamiyatini baholashda Student t-mezonidan foydalanildi.

Natijalar. *Gidrologik-statistik kompetensiyalar tuzilmasi.*Anderson va Krathwohl [2] tomonidan qayta ishlangan Bloom taksonomiyasiga asoslanib, gidrologik-statistik kompetensiyalar uchta klasterga ajratildi:

Operativ kompetensiyalar (Bilish → Tushunish → Qo‘lash): gidrometeorologik vaqt qatorlari ma’lumotlarini standart protokollar asosida qayta ishlash; statistik testlarni to‘g‘ri tanlash va qo‘llash (Kolmogorov–Smirnov, Mann–Kendall, Ljung–Box); natijalarni professional darajada vizualizatsiya qilish (grafiklar, jadvallar, hisobotlar).

Kognitiv kompetensiyalar (Tahlil + Baholash): statistik taqsimotlar va ularning gidrologik mazmunini miqdoriy mezonlar (AIC, BIC, RMSE) asosida talqin etish; model tanlash mantiqini asoslash va alternativlarni tanqidiy baholash; nostatsionarlik, avtokorrelyatsiya va ekstremal qiymatlar xususiyatlarini aniqlash.

Ijodiy kompetensiyalar (Yaratish): yangi gidrologik muammolar uchun moslashtirilgan metodologiya mustaqil ravishda ishlab chiqish; suv resurslarini boshqarishga oid aniq muhandislik tavsiyalari berish; noaniqlik sharoitida optimal qaror qabul qilish va noaniqlikni miqdoriy baholash.

Bu uch klasterning tuzilmasi Bloom taksonomiyasining qayta ko‘rib chiqilgan versiyasi bilan to‘liq mos keladi va muhandislik kompetensiyalarining kumulyativ (to‘planib boruvchi) rivojlanish xususiyatini aks ettiradi.

Rubrika asosidagi baholash tizimi. Ishlab chiqilgan baholash tizimi 9 ta mezondan iborat bo‘lib, har biri to‘rt darajali tavsifga ega: 1 - Boshlang‘ich, 2 - Rivojlanayotgan, 3 - Muvofiq, 4 - Namunali. Mezonlar uchta blok bo‘yicha

guruhlangan: Operativ (O1–O3), Kognitiv (K4–K6), Ijodiy (I7–I9). Jami maksimal ball: 36.

1-jadval. Gidrologik-statistik kompetensiyalarni baholash rubrikasi (9 mezon, 4 daraja)

Mezon	Boshlang‘ich	Rivojlanayotgan	Muvofiq	Namunali
OPERATIV KOMPETENSIYALAR (O1–O3)				
O1. Ma’lumotlarni tozalash	Xatolar aniqlanmaydi; tartibsiz	Asosiy xatolar aniqlanadi	Tizimli tozalash; ko‘pchilik xatolar bartaraf etiladi	To‘liq tizimli; barcha anomaliyalar asoslanib bartaraf etiladi
O2. Parametrlarni hisoblash	Formulalar noto‘g‘ri qo‘llanadi	Asosiy parametrlar hisoblanadi, xatoliklar bor	Parametrlar to‘g‘ri; usul asoslanadi	Aniq, statistik asoslangan; noaniqlik baholanadi
O3. Vizualizatsiya	Grafiklar yo‘q yoki o‘qilmas	Asosiy grafiklar bor, formatlash zaif	Zarur grafiklar to‘g‘ri formatda	Professional grafiklar; muhandislik talqini ilova qilingan
KOGNITIV KOMPETENSIYALAR (K4–K6)				
K4. Model tanlash asosi	Model asossiz tanlanadi	Qisman asos; taqqoslash yo‘q	Modellar taqqoslanadi, tanlash asoslanadi	AIC/BIC bo‘yicha to‘liq taqqoslash; alternativalar baholanadi
K5. Statistik izohlash	Natijalar shunchaki qayd etiladi	Asosiy xulosalar; statistik asoslanmagan	p-qiymatlar va ishonch intervallari beriladi	To‘liq statistik tahlil; ta’sir kuchi ko‘rsatiladi
K6. Cheklovlarni aniqlash	Cheklovlar tan olinmaydi	Ba’zi cheklovlar qayd etiladi	Asosiy cheklovlar muhokama qilinadi	Barcha cheklovlar; bartaraf etish yo‘llari taklif etiladi
IJODIY KOMPETENSIYALAR				
Muhandislik tavsiyalari	Tavsiyalar yo‘q yoki mavhum	Umumiy tavsiyalar; amaliyotga bog‘liq emas	Amaliy tavsiyalar; suv resurslari bilan bog‘langan	Aniq, asoslangan; qaror qabul qiluvchilar uchun

				mo‘ljallangan
Noaniqlikni baholash	Noaniqlik hisobga olinmaydi	Noaniqlik tilga olinadi, miqdorsiz	Sezgirlik tahlili amalga oshiriladi	Monte-Karlo usuli bilan to‘liq noaniqlik tahlili
Ijodiy yondashuv	Standart yechim; moslashuv yo‘q	Minimal moslashuv; namunaviy yechim	Muammoga moslashtirilgan metodologiya	Original yondashuv; yangi metodologik hissa

Izoh: O — operativ, K — kognitiv, I — ijodiy mezon guruhini bildiradi. Maksimal ball: 36.

Bosqichma-bosqich rivojlantirish modeli. Bloom taksonomiyasi asosida besh bosqichli rivojlantirish modeli taklif etiladi. Har bir bosqichda aniq formativ baholash vositasi qo‘llanadi:

2-jadval. Bosqichma-bosqich rivojlantirish va formativ baholash tizimi

	Bloom darajasi	**Mavzu / Faoliyat**	**Formativ baholash vositasi**	**Muddat**	**Rubrika mezonlari**
1	Bilish	Gidrologik statistika asoslari: o‘rtacha, dispersiya, standart og‘ish, taqsimot turlari	Diagnostik test (20 savol, ko‘p tanlov)	1–2-hafta	—
2	Tushunish	Vaqt qatorlari: trend, mavsumiylik, statsionarlik, avtokorrelyatsiya	Yozma tahlil: tushunchalarni o‘z so‘zlari bilan izohlash	3–5-hafta	O1-O2
3	Qo‘llash	ARIMA, GEV, Log-Pearson III modellarini real ma’lumotlarga qo‘llash	Laboratoriya hisoboti (rubrika: O+K mezonlari)	6–9-hafta	O1-O3, K4-K5
4	Tahlil + Baholash	Modellarni AIC/BIC/RMSE bo‘yicha taqqoslash va tanqidiy baholash	Tanqidiy tahlil vazifasi (rubrika: K mezonlari)	10-12-hafta	K4-K6
5	Yaratish	Yangi muhandislik kontekstida moslashtirilgan metodologiya yaratish	Loyiha + tengdoshlar baholashi (rubrika: O+K+I)	13–15-hafta	O1–O3, K4–K6, I7–I9

Psixometrik ko‘rsatkichlar. Baholash tizimining psixometrik sifati uchta asosiy ko‘rsatkich orqali tekshirildi.

Ichki izchillik (internal consistency). Cronbach alfa koeffitsienti 9 mezon bo‘yicha hisoblandi: α = 0,87. Nunnally va Bernstein (1994) mezonlari bo‘yicha α > 0,80 yuqori ichki izchillikni bildiradi. Bu ko‘rsatkich rubrikadagi mezonlarning bir-biri bilan semantik jihatdan uyg‘un ekanligini tasdiqlaydi.

Mazmun yaroqliligi (content validity). CVR ko‘rsatkichi 12 nafar ekspert (6 nafar gidrologiya mutaxassisi va 6 nafar muhandislik ta’limi metodisti) tomonidan baholandi. O‘rtacha CVR = 0,78 (Lawshe jadvalidan kritik qiymat CVR_krit = 0,56, n = 12, p < 0,05). Bu mezonlarning mazmuniy yaroqliligini yuqori ishonchlilik bilan tasdiqlaydi.

Baholovchilar o‘rtasidagi moslik (inter-rater reliability). Ikki mustaqil pedagog-ekspert 30 ta talaba ishini alohida baholadi. ICC = 0,83 (95% CI: 0,76–0,89). Koo va Mae (2016) mezonlari bo‘yicha ICC > 0,75 — «yaxshi» darajaga to‘g‘ri keladi.

Muhokama (Discussion). 2025–2026 o‘quv yilida 94 nafar talabaning formativ baholash dinamikasi tahlil qilindi. Natijalar kompetensiyalarning quyidagi kumulyativ shakllanish qonuniyatini ko‘rsatdi: operativ kompetensiyalar birinchi shakllanadi (2–3-hafta), chunki ular bevosita tekshiriladigan amallarga asoslangan; kognitiv kompetensiyalar sekinroq shakllanadi (6–8-hafta), chunki abstrakt fikrlash va taqqoslash talab etiladi; ijodiy kompetensiyalar kursning oxirida namoyon bo‘ladi (14–15-hafta), chunki ular barcha quyi darajalar ustida quriladi. Bu dinamika Bloom taksonomiyasining ierarxik tuzilmasiga to‘liq mos keladi va raqamli jihatdan tasdiqlangan.

Boshqa tadqiqotlar bilan taqqoslash.Olingan psixometrik ko‘rsatkichlar (α = 0,87; ICC = 0,83) Stevens va Levi [7] tomonidan tavsiya etilgan minimal darajalardan (α ≥ 0,80; ICC ≥ 0,75) yuqori. Bu muhandislik ta’limidagi o‘xshash rubrikalar bilan solishtirganda (Andrade [3]: α = 0,79–0,84) yanada kuchli ko‘rsatkich hisoblanadi. CVR = 0,78 qiymati ham Lawshe standartidan sezilarli darajada yuqori bo‘lib, rubrikaning mazmuniy sifatini tasdiqlaydi.

Qodirov [10] va Mirzayev [9] tomonidan taklif etilgan mahalliy baholash tizimlari bilan taqqoslaganda, ushbu rubrikaning asosiy farqi — Bloom taksonomiyasining barcha olti darajasini gidrologik statistikaning o‘ziga xos texnik mazmuni bilan bog‘laydigan aniq mezon tavsiflarining mavjudligidir.

Metodologiyaning asosiy afzalliklari: (1) shaffoflik - mezonlar talabaga kurs boshidayoq ma’lum bo‘lib, o‘z rivojlanishini mustaqil kuzatish imkonini beradi; (2) ob’yektivlik — psixometrik jihatdan tasdiqlangan ko‘rsatkichlar (α, ICC, CVR) subjektivlikni kamaytiradi; (3) mos kelish - ABET student outcomes talablariga

to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos keladi; (4) kengaytirilish - rubrika boshqa muhandislik ixtisosliklariga moslashtirib qo‘llanishi mumkin.

Tadqiqotning ma’lum cheklovlari ham mavjud: sinov bir universitetda (QDTU), nisbatan kichik tanlanma (n = 94) asosida bir o‘quv yili davomida o‘tkazilgan. Shu sababli natijalarni boshqa muassasalar va ixtisosliklarga umumlashtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Bundan tashqari, tengdoshlar baholashining (peer assessment) ishonchlilik ko‘rsatkichlari alohida tekshirilmagan.

Xulosa (Conclusion). ***Asosiy ilmiy natijalar.*** Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, to‘qqiz mezonli rubrika gidrologik-statistik kompetensiyalarni Bloom taksonomiyasining barcha olti darajasida ob’yektiv o‘lchash imkonini beradi. Operativ (O1–O3), kognitiv (K4–K6) va ijodiy (I7–I9) klasterlar murakkablikning ierarxik o‘sishini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, psixometrik tahlil rubrikaning yuqori ishonchliligini (α = 0,87; ICC = 0,83) va mazmun yaroqliligini (CVR = 0,78) eksperimental jihatdan tasdiqladi. Ushbu ko‘rsatkichlar xalqaro standartlar talabini qondiradi.

Uchinchidan, besh bosqichli rivojlantirish modeli operativ → kognitiv → ijodiy kompetensiyalarning ketma-ket, kumulyativ shakllanish qonuniyatini 94 talaba misolida isbotladi. Bu qonuniyat Bloom taksonomiyasining ierarxik tuzilmasini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

To‘rtinchidan, metodologiya ABET (2022) standartlari talablariga javob beradi va gidrologiya bilan cheklanib qolmasdan, boshqa muhandislik ixtisosliklariga ham moslashtirib qo‘llanishi mumkin.

Amaliy tavsiyalar. Kelgusi tadqiqotlar uchun uchta yo‘nalish tavsiya etiladi: (1) rubrikani boshqa muhandislik ixtisosliklarida (gidrotexnika, ekologiya muhandisligi, suv ta’minoti) keng sinab ko‘rish; (2) raqamli e-portfolio vositalarini joriy etish orqali formativ baholash jarayonini avtomatlashtirish va tahlil qilish imkoniyatini kengaytirish; (3) uzoq muddatli ta’sirni longitudinal tadqiqot orqali o‘lchash - bitiruvchilarning kasbiy faoliyatida gidrologik-statistik kompetensiyalar qay darajada saqlanib qolishini aniqlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. ABET. Criteria for Accrediting Engineering Programs 2022–2023. - Baltimore: ABET, 2022. - 28 p.
2. Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. - New York: Longman, 2001. - 352 p.

3. Andrade H.G. Using rubrics to promote thinking and learning // Educational Leadership. - 2000. - Vol. 57. - No. 5. - P. 13–18.
4. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. - 1998. - Vol. 5. - No. 1. - P. 7-74.
5. Bloom B.S. (Ed.). Taxonomy of Educational Objectives: Handbook I: Cognitive Domain. - New York: David McKay Company, 1956. - 207 p.
6. Huba M.E., Freed J.E. Learner-Centered Assessment on College Campuses: Shifting the Focus from Teaching to Learning. - Boston: Allyn & Bacon, 2000. - 278 p.
7. Stevens D.D., Levi A.J. Introduction to Rubrics: An Assessment Tool to Save Grading Time, Convey Effective Feedback, and Promote Student Learning. - Sterling: Stylus Publishing, 2005. - 151 p.
8. Raximov I.I. Kompetensiyaviy yondashuv asosida muhandislik ta’limini baholash. - Toshkent: Fan, 2022. - 192 b.
9. Mirzayev S.M. Formativ baholashni oliy ta’limga joriy etish: metodologik asoslar // Ta’lim muammolari. - 2022. - № 4. - B. 67–75.
10. Qodirov B.N. Muhandislik kompetensiyalarini o‘lchash metodologiyasi. - Toshkent: TDTechU nashriyoti, 2023. - 164 b.
11. Koo T.K., Mae M.Y. A Guideline of Selecting and Reporting Intraclass Correlation Coefficients for Reliability Research // Journal of Chiropractic Medicine. - 2016. - Vol. 15. - No. 2. - P. 155–163.
12. Nunnally J.C., Bernstein I.H. Psychometric Theory. 3rd ed. - New York: McGraw-Hill, 1994. - 752 p.

UDK 544.723.5:628.316

ORGANOBENTONITDA NEFT MAHSULOTLARI ADSORBSIYASINING IZOTERMA, KINETIKA VA TERMODINAMIK QONUNIYATLARI

Dustov Aziz Yusufovich[1],
Shukrullayev Doniyor Dilshodovich[2]
Tog‘ayev Hasan Abdivohid o‘g‘li[1],
[1]Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Qarshi, O‘zbekiston
[2]Qarshi davlat texnika universiteti Qarshi, O‘zbekiston

ANNOTATSIYA

Maqolada mahalliy organobentonitda neft mahsulotlari adsorbsiyasining statik qonuniyatlari o‘rganilgan. Langmuir, Freundlich va Temkin izoterma modellari, psevdo-birinchi va psevdo-ikkinchi tartib kinetik modellar hamda termodinamik parametrlar (ΔG°, ΔH°, ΔS°) aniqlandi. Langmuir modeli bo‘yicha maksimal sorbsion sig‘im 95 mg/g, jarayon psevdo-ikkinchi tartibga (R^2 = 0,995) bo‘ysunadi va endotermik (ΔH° = +14,2 kJ/mol) tabiatga ega.

Kalit so‘zlar: *adsorbsiya, izoterma, Langmuir, Freundlich, kinetika, psevdo-ikkinchi tartib, termodinamika, organobentonit.*

ABSTRACT

The article studies static regularities of petroleum-product adsorption on local organobentonite. Langmuir, Freundlich and Temkin isotherm models, pseudo-first and pseudo-second order kinetic models and thermodynamic parameters (ΔG°, ΔH°, ΔS°) were determined. The Langmuir maximum capacity is 95 mg/g; the process follows pseudo-second order (R^2 = 0.995) and is endothermic (ΔH° = +14.2 kJ/mol).

Keywords**:** *adsorption, isotherm, Langmuir, Freundlich, kinetics, pseudo-second order, thermodynamics, organobentonite.*

KIRISH

Adsorbentning amaliy qiymati uning muvozanat sig‘imi, jarayon tezligi va harorat bog‘liqligi bilan belgilanadi. Izoterma modellari sorbent yuzasining tabiatini va maksimal sig‘imni, kinetik modellar tezlikni cheklovchi bosqichni, termodinamik parametrlar esa jarayonning o‘z-o‘zidan kechishi va issiqlik effektini tavsiflaydi [1, 2]. Mazkur ishda mahalliy organobentonitda neft mahsulotlari adsorbsiyasining statik qonuniyatlari kompleks o‘rganilgan.

Tadqiqot obyekti va usullari

Modifikatsiyalangan mahalliy bentonit (organobentonit) sorbent sifatida ishlatildi. Adsorbsion tajribalar partiyali (statik) usulda, neft mahsulotlarining modelli eritmalarida olib borildi. Muvozanat konsentratsiyasi gravimetrik va spektrofotometrik usulda o‘lchandi. Optimal statik sharoit: pH 7,0; sorbent dozasi 8 g/l; kontakt vaqti 60 daqiqa; harorat 25 °C.

Muvozanat sig‘imi va tozalash samaradorligi quyidagicha hisoblandi:

$$qe = (C_0 - Ce)\cdot V / m, \quad \eta = (C_0 - Ce)/C_0 \cdot 100\% \qquad (1)$$

bu yerda C_0 va Ce — boshlang‘ich va muvozanat konsentratsiyalari, mg/l; V — eritma hajmi, l; m — sorbent massasi, g. Langmuir va Freundlich izoterma modellarining chiziqli shakllari:

$$Ce/qe = 1/(qmax\cdot KL) + Ce/qmax \qquad (2)$$

$$ln\ qe = ln\ KF + (1/n)\cdot ln\ Ce \qquad (3)$$

Kinetika psevdo-ikkinchi tartib modeli bilan tavsiflandi:

$$t/qt = 1/(k_2\cdot qe^2) + t/qe \qquad (4)$$

Termodinamik parametrlar van’t-Hoff tenglamasidan aniqlandi:

$$ln\ Kc = \Delta S°/R - \Delta H°/(R\cdot T), \quad \Delta G° = -R\cdot T\cdot ln\ Kc \qquad (5)$$

Natijalar va ularning muhokamasi

Sorbent dozasi va kontakt vaqtining ta’siri 1-rasmda keltirilgan. Doza 8 g/l gacha oshganda tozalash samaradorligi keskin ortib, undan keyin sig‘im (qe) kamayadi; muvozanat esa taxminan 60 daqiqada qaror topadi.

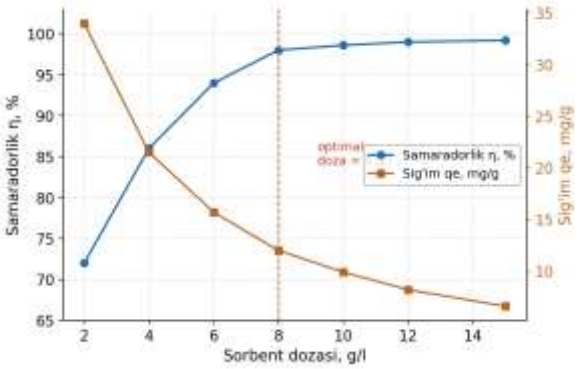

1a-rasm. Sorbent dozasining samaradorlik va sig‘imga ta’siri

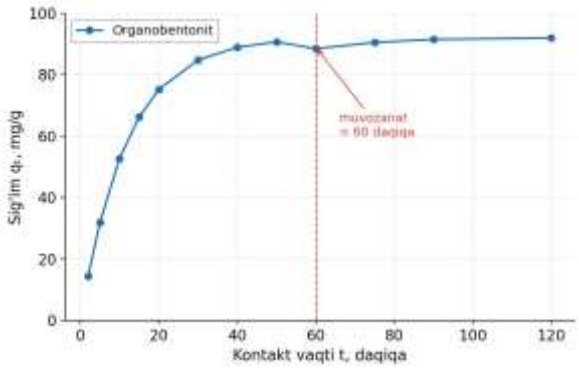

1б-rasm. Kontakt vaqtining sig‘imga ta’siri

Izoterma modellarini taqqoslash (2-rasm) Langmuir modelining tajriba nuqtalariga eng yaxshi mos kelishini (R^2 = 0,992) ko‘rsatdi. Bu organobentonit yuzasidagi adsorbsiyaning monoqatlamli va to‘yinuvchi tabiatini bildiradi. Langmuir maksimal sig‘imi qmax = 95 mg/g bo‘lib, bu xom bentonitnikidan (18 mg/g) 5,3

baravar yuqori. Freundlich koeffitsienti n = 2,6 jarayonning qulayligini, ajralish koeffitsienti RL = 0,077 (0 < RL < 1) esa izotermaning qulay ekanligini tasdiqlaydi.

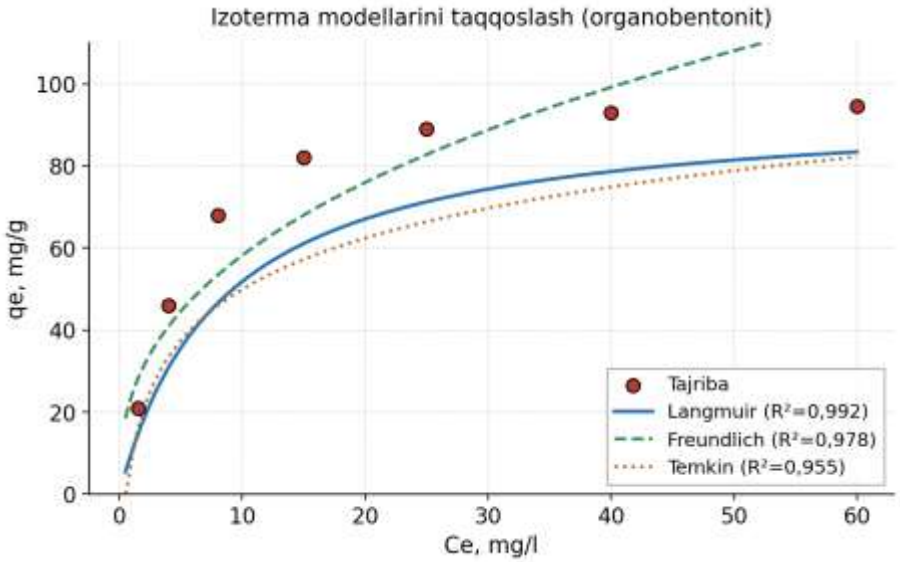

2-rasm. Izoterma modellarini (Langmuir, Freundlich, Temkin) taqqoslash

1-jadval. Izoterma modellarining parametrlari (organobentonit)

Model	Parametrlar	R^2
Langmuir	qmax = 95 mg/g; KL = 0,12 l/mg; RL = 0,077	0,992
Freundlich	KF ≈ 24; n = 2,6	0,978
Temkin	B = 16,8 J/mol	0,955

Kinetik tahlil (3-rasm) psevdo-ikkinchi tartib modelining ustunligini (R^2 = 0,995; qe = 92 mg/g; k_2 = 0,012 g/(mg·daq)) ko‘rsatdi. Bu adsorbsiya tezligini xemosorbsion o‘zaro ta’sir cheklashini bildiradi. Veber–Morris tahlili jarayonda ichki diffuziyaning ham hissa qo‘shishini, ammo u yagona tezlik cheklovchi bosqich emasligini ko‘rsatdi.

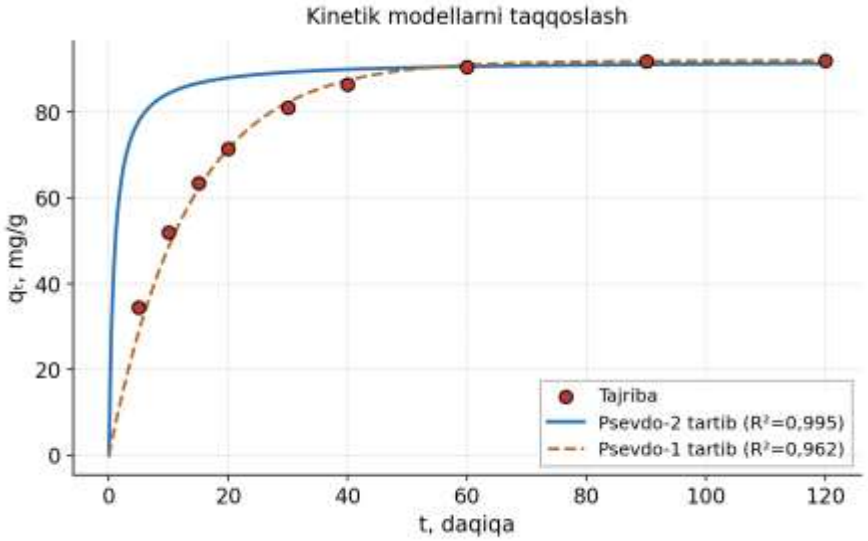

3-rasm. Kinetik modellarni (psevdo-1 va psevdo-2 tartib) taqqoslash

Termodinamik tahlil (4-rasm) jarayonning o‘z-o‘zidan kechishini va endotermik tabiatini tasdiqladi. Manfiy ΔG° qiymatlari (298, 308, 318 K da mos ravishda −14,1; −15,1; −16,0 kJ/mol) jarayonning o‘z-o‘zidan kechishini, musbat ΔH° (+14,2 kJ/mol) esa endotermikligini, musbat ΔS° (+95 J/(mol·K)) qattiq–suyuq chegarada tartibsizlik ortishini ko‘rsatadi.

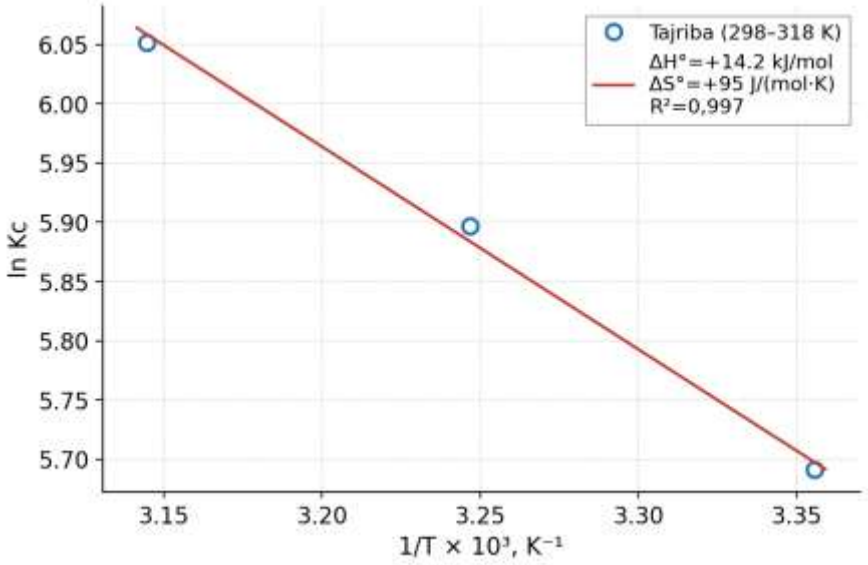

4-rasm. Van’t-Hoff bog‘liqligi (ln Kc ~ 1/T) bo‘yicha termodinamik parametrlar

Langmuir izotermasining chiziqli shakli va psevdo-ikkinchi tartib modelining chiziqli shakli 5-rasmda keltirilgan. Ce/qe ~ Ce bog‘liqligining yuqori chiziqliligi (R^2 = 0,992) maksimal sig‘im va Langmuir konstantasini ishonchli aniqlash imkonini berdi; ajralish koeffitsienti RL = 0,077 (0 < RL < 1) adsorbsiyaning qulay ekanligini tasdiqlaydi.

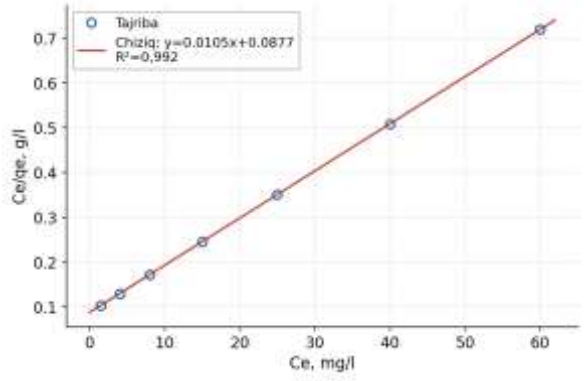

5a-rasm. Langmuir izotermasining chiziqli shakli

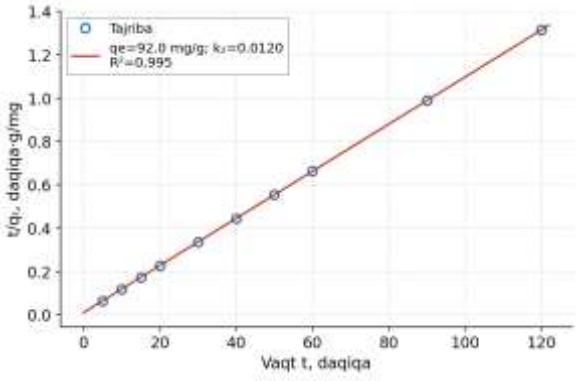

5б-rasm. Psevdo-ikkinchi tartib modelining chiziqli shakli

Kinetik parametrlar 2-jadvalda keltirilgan. Psevdo-ikkinchi tartib modeli butun jarayonni eng yaxshi tavsifladi (R^2 = 0,995); hisoblangan muvozanat sig‘imi (qe = 92

mg/g) tajriba qiymatiga juda yaqin. Veber–Morris egri chizig‘ining koordinatalar boshidan o‘tmasligi adsorbsiya tezligida ham sirt reaksiyasi, ham ichki diffuziya ishtirok etishini ko‘rsatadi.

2-jadval. Kinetik modellarning parametrlari (organobentonit)

Model	Parametrlar	R^2
Psevdo-1 tartib	k_1 = 0,058 1/daq; qe = 71 mg/g	0,962
Psevdo-2 tartib	k_2 = 0,012 g/(mg·daq); qe = 92 mg/g	0,995
Veber–Morris	kid = 6,4 mg/(g·$daq^{0/5}$)	0,948

Haroratning izotermaga ta’siri (6-rasm) jarayonning endotermik tabiatini bevosita tasdiqlaydi: harorat 298 dan 318 K gacha oshganda izoterma yuqoriga siljiydi va maksimal sig‘im ortadi. Bu termodinamik tahlildagi musbat ΔH° qiymati bilan to‘liq muvofiq bo‘lib, adsorbsiya mexanizmini quyidagicha izohlaydi: organobentonitning qatlamlararo organofil fazasi neft mahsulotlari molekulalarini partitsiya yo‘li bilan yutadi; psevdo-ikkinchi tartib kinetikasi va monoqatlamli Langmuir izotermasi jarayonning to‘yinuvchi va selektiv tabiatini tasdiqlaydi [8, 9].

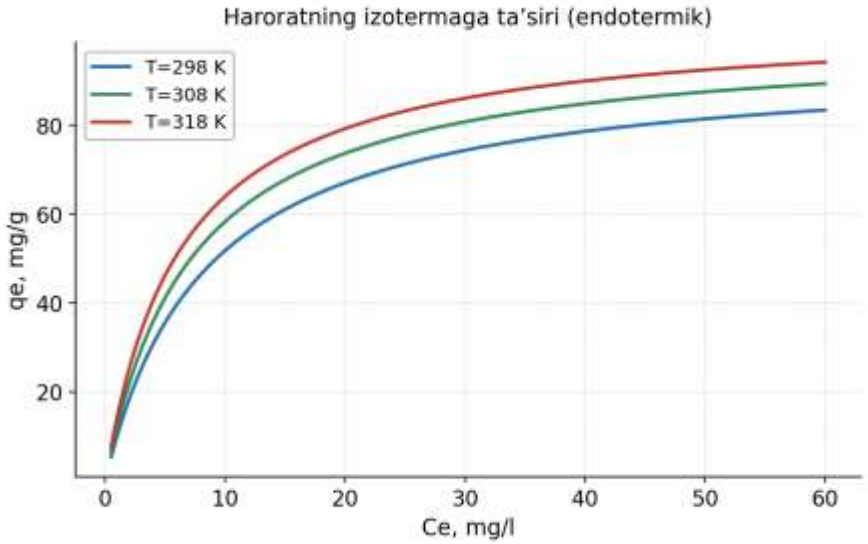

6-rasm. Haroratning adsorbsiya izotermasiga ta’siri (298, 308, 318 K)

XULOSA

Mahalliy organobentonitda neft mahsulotlari adsorbsiyasi Langmuir izotermasiga (qmax = 95 mg/g; R^2 = 0,992) va psevdo-ikkinchi tartib kinetikasiga (R^2 = 0,995) bo‘ysunadi. Jarayon o‘z-o‘zidan kechuvchi (ΔG° < 0) va endotermik (ΔH° = +14,2 kJ/mol) bo‘lib, monoqatlamli xemosorbsion mexanizmga ega. Bu natijalar organobentonitning yuqori sorbsion salohiyatini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Foo K.Y., Hameed B.H. Insights into the modeling of adsorption isotherm systems // Chemical Engineering Journal. — 2010. — Vol. 156. — P. 2–10.
2. Al-Ghouti M.A., Da'ana D.A. Guidelines for the use and interpretation of adsorption isotherm models: A review // Journal of Hazardous Materials. — 2020. — Vol. 393. — 122383.
3. Langmuir I. The adsorption of gases on plane surfaces of glass, mica and platinum // Journal of the American Chemical Society. — 1918. — Vol. 40. — P. 1361–1403.
4. Freundlich H. Über die Adsorption in Lösungen // Zeitschrift für Physikalische Chemie. — 1907. — Vol. 57. — P. 385–470.
5. Ho Y.S., McKay G. Pseudo-second order model for sorption processes // Process Biochemistry. — 1999. — Vol. 34. — P. 451–465.
6. Weber W.J., Morris J.C. Kinetics of adsorption on carbon from solution // Journal of the Sanitary Engineering Division ASCE. — 1963. — Vol. 89. — P. 31–60.
7. Lima E.C. et al. A critical review of the estimation of the thermodynamic parameters on adsorption equilibria // Journal of Molecular Liquids. — 2019. — Vol. 273. — P. 425–434.
8. Moazed H., Viraraghavan T. Removal of oil from water by bentonite organoclay // Practice Periodical of Hazardous, Toxic, and Radioactive Waste Management. — 2005. — Vol. 9. — P. 130–134.
9. Carvalho M.N. et al. Removal of petroleum hydrocarbons from aqueous solutions using organoclay // Water Science and Technology. — 2014. — Vol. 69. — P. 770–777.

TASODIFIY INDEKSLI YIG‘INDINING MOMENT XOSSALARI HAQIDA

Dushatov N.T.
Olmaliq davlat texnika instituti
n_dushatov@rambler.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu ishda tasodifiy indeksli yig‘indining matematik kutilmasi va dispersiyasi uchun analitik formulalar keltirib chiqarilgan. Qo‘shiluvchilar mustaqil va bir xil taqsimlangan tasodifiy miqdorlardan iborat bo‘lganda, shartli matematik kutilma va to‘liq dispersiya formulasi yordamida asosiy moment xarakteristikalari olingan. Shuningdek, Puasson indeksli xususiy hol tahlil qilinib, dispersiyaning soddalashtirilgan ifodasi hosil qilingan. Olingan natijalar sug‘urta matematikasi, navbatlar nazariyasi va statistik modellashtirish masalalarida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *tasodifiy yig‘indi, tasodifiy indeks, matematik kutilma, dispersiya, shartli matematik kutilma, to‘liq dispersiya formulasi, Puasson taqsimoti, momentlar, ehtimollar nazariyasi, statistik modellashtirish.*

ABSTRACT

In this paper, analytical formulas for the expectation and variance of a randomly indexed sum are derived. Assuming that the summands are independent and identically distributed random variables, the main moment characteristics are obtained by applying the conditional expectation and the law of total variance. In addition, a special case with a Poisson-distributed index is investigated, and a simplified expression for the variance is established. The obtained results can be applied in actuarial mathematics, queueing theory, and statistical modeling problems.

Keywords: *randomly indexed sum, random index, mathematical expectation, variance, conditional expectation, law of total variance, Poisson distribution, moments, probability theory, statistical modeling.*

Tasodifiy indeksli yig‘indilar ehtimollar nazariyasining muhim obyektlaridan biri hisoblanadi [1]. Bunday yig‘indilar sug‘urta risklari nazariyasida, navbatlar nazariyasida, ishonchlilik nazariyasida va statistik modellashtirish masalalarida keng uchraydi [1,2]. Tasodifiy yig‘indilarni o‘rganishda ularning matematik kutilmasi va dispersiyasini aniqlash asosiy masalalardan biri hisoblanadi [2–5].

Faraz qilaylik,

$$S_\nu = X_1 + X_2 + \cdots + X_\nu, \tag{1}$$

bu yerda $X_1, X_2, \cdots, X_\nu$ — bog‘liqsiz va bir xil taqsimlangan tasodifiy miqdorlar, ν ularga bog‘liq bo‘lmagan va $\{1,2,\ldots,n\}$ to‘plamdan qiymatlar qabul qiluvchi tasodifiy miqdor.

Teorema. Agar $X_1, X_2, \cdots, X_n$ bog‘liqsiz va bir xil taqsimlangan tasodifiy miqdorlar bo‘lsa, hamda ν ularga bog‘liqsiz bo‘lsa, u holda

$$ES_\nu = EX_1 \cdot E\nu \tag{2}$$

va

$$DS_\nu = DX_1 \cdot E\nu + (EX_1)^2 \cdot D\nu \tag{3}$$

Isbot. Shartli matematik kutilmadan foydalanamiz. $\nu = k$ bo‘lganda

$$S_\nu = X_1 + \cdots + X_k .$$

Shuning uchun

$$E(S_\nu \mid \nu = k) = kEX_1 .$$

Demak,

$$E(S_\nu \mid \nu) = \nu EX_1 . \tag{4}$$

Endi iteratsiyalangan matematik kutilma formulasiga ko‘ra

$$ES_\nu = E(E(S_\nu \mid \nu)) = EX_1 \cdot E\nu .$$

Bu (2) formulani beradi.

Keyin

$$D(S_\nu \mid \nu = k) = kDX_1 ,$$

ya’ni

$$D(S_\nu \mid \nu) = \nu DX_1 . \tag{5}$$

To‘liq dispersiya formulasidan

$$DS_\nu = E(D(S_\nu \mid \nu)) + D(E(S_\nu \mid \nu)). \tag{6}$$

(4) va (5) ni (6) ga qo‘ysak,

$$DS_\nu = DX_1 \cdot E\nu + (EX_1)^2 D\nu .$$

Teorema isbotlandi.

Natija 1. (2) va (3) formulalardan

$$\frac{DS_\nu}{ES_\nu} = \frac{DX_1}{EX_1} + EX_1 \frac{D\nu}{E\nu} \tag{7}$$

munosabat kelib chiqadi.

(7) formula tasodifiy yig‘indining o‘zgaruvchanligi ikki manba hisobiga shakllanishini ko‘rsatadi. Birinchi had qo‘shiluvchilarning ichki tasodifiyligini tavsiflasa, ikkinchi had indeksning tasodifiyligi ta’sirini ifodalaydi. Shu sababli,

indeks dispersiyasining ortishi yig‘indining umumiy dispersiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Natija 2. Agar $\nu \sim Poisson(\lambda)$ bo‘lsa [2-5], u holda

$$E\nu = D\nu = \lambda.$$

Shuning uchun (3) formuladan

$$DS_\nu = \lambda DX_1 + \lambda(EX_1)^2. \tag{8}$$

yoki

$$DS_\nu = \lambda E(X_1^2). \tag{9}$$

kelib chiqadi.

Haqiqatdan ham,

$$E(X_1^2) = DX_1 + (EX_1)^2.$$

Shunday qilib,

$$DS_\nu = \lambda E(X_1^2).$$

Bu tasodifiy yig‘indilar nazariyasida muhim xususiy hol hisoblanadi.

Belgilaymiz

$$I_X = \frac{DX_1}{EX_1}, \qquad I_\nu = \frac{D\nu}{E\nu}.$$

Bu ko‘rsatkichlar mos ravishda qo‘shiluvchilar va indeksning nisbiy o‘zgaruvchanligini tavsiflaydi.

U holda

$$\frac{DS_\nu}{ES_\nu} = I_X + EX_1 I_\nu. \tag{10}$$

Ushbu ishda tasodifiy indeksli yig‘indining matematik kutilmasi va dispersiyasi uchun aniq formulalar olindi. Shartli matematik kutilma va to‘liq dispersiya formulasidan foydalanib, yig‘indining asosiy moment xarakteristikalari keltirib chiqarildi. Puasson indeksli xususiy hol uchun dispersiyaning soddalashtirilgan ko‘rinishi hosil qilindi. Olingan natijalar sug‘urta risklari, navbatlar nazariyasi va tasodifiy jarayonlarni modellashtirish masalalarida qo‘llanilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Feller W. *An Introduction to Probability Theory and Its Applications*. Vol. 1. Wiley, 1968.
2. Ross S.M. *Introduction to Probability Models*. Academic Press, 2014.
3. Gut A. *Stopped Random Walks*. Springer, 2009.
4. Gut A. *Probability: A Graduate Course*. Springer, 2013.
5. Resnick S.I. *A Probability Path*. Birkhäuser, 2019.

UDK 628.316.12:622.276:658.5

“SHO‘RTAN NGQCHB” OQAVA SUVLARINI ADSORBSION CHUQUR TOZALASH TEXNOLOGIK SXEMASI, ADSORBERNI HISOBLASH VA TEXNIK-IQTISODIY BAHOLASH

Dustov Aziz Yusufovich[1],
Shukrullayev Doniyor Dilshodovich[2]
Tog‘ayev Hasan Abdivohid o‘g‘li[1],
[1]Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Qarshi, O‘zbekiston
[2]Qarshi davlat texnika universiteti Qarshi, O‘zbekiston

ANNOTATSIYA

Maqolada «Sho‘rtan NGQChB» oqava suvlarini mahalliy organobentonit asosida adsorbsion chuqur tozalash texnologik sxemasi taklif etilgan, donador qatlamli adsorberni hisoblash metodikasi ishlab chiqilgan va texnik-iqtisodiy baholash bajarilgan. Dinamik sig‘im qd = 57 mg/g asosida adsorber diametri 3,8 m, qatlam balandligi 1,67 m hisoblandi; tozalash tannarxi import faol ko‘mirga nisbatan 40–60% arzon.

Kalit so‘zlar: *texnologik sxema, adsorber, hisoblash, sorbent sarfi, texnik-iqtisodiy baholash, organobentonit, Sho‘rtan.*

ABSTRACT

The article proposes a technological scheme for adsorptive deep purification of wastewater of the Shurtan oil-and-gas enterprise based on local organobentonite, develops a granular bed adsorber design methodology and performs a techno-economic assessment. Using the dynamic capacity qd = 57 mg/g, the adsorber diameter is 3.8 m and bed height 1.67 m; the treatment cost is 40–60% lower than with imported activated carbon.

Keywords**:** *technological scheme, adsorber, design, sorbent consumption, techno-economic assessment, organobentonite, Shurtan.*

KIRISH

Fundamental adsorbsion tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish uchun yaxlit texnologik yechim — texnologik sxema, adsorberni hisoblash metodikasi va texnik-iqtisodiy asoslash zarur [1]. Mazkur ishda «Sho‘rtan NGQChB» oqava suvlarini mahalliy organobentonit asosida adsorbsion chuqur tozalash bo‘yicha shunday yechim taklif etiladi.

Tadqiqot obyekti va usullari

Obyekt — «Sho‘rtan NGQChB» sa’noat oqava suvlari bo‘lib, ikkinchi mexanik tozalash qurilmasining loyihaviy quvvati Q = 2700 m³/sutka (112,5 m³/soat). Adsorbsion bosqich kirishidagi konservativ boshlang‘ich konsentratsiya C_0 = 100 mg/l, chiqishdagi talab RTM ≤ 3,0 mg/l. Adsorber donador qatlamli, dinamik sig‘im qd = 57 mg/g asosida hisoblandi.

Sutkalik sorbent sarfi va adsorber geometriyasi quyidagicha aniqlandi:

$$M = Q\cdot(C_0 - Ct) / qd \quad (1)$$

$$A = Q / u, \quad D = \sqrt{(4A/\pi)}, \quad H = EBCT\cdot u \quad (2)$$

bu yerda M — sorbent sarfi; A — adsorber ko‘ndalang kesimi; D — diametri; H — qatlam balandligi; u — filtrlash tezligi.

Natijalar va ularning muhokamasi

Taklif etilgan texnologik sxema 1-rasmda keltirilgan. Mavjud mexanik-flotatsion tozalashdan keyin suv taqsimlovchi quduq orqali adsorberlar blokiga (2 ishchi + 1 zaxira/regeneratsiya) yo‘naltiriladi; tozalangan suv (neft mahsulotlari ≤ 3,0 mg/l, η ≈ 98%) qayta foydalanishga yoki suv havzasiga yo‘naltiriladi.

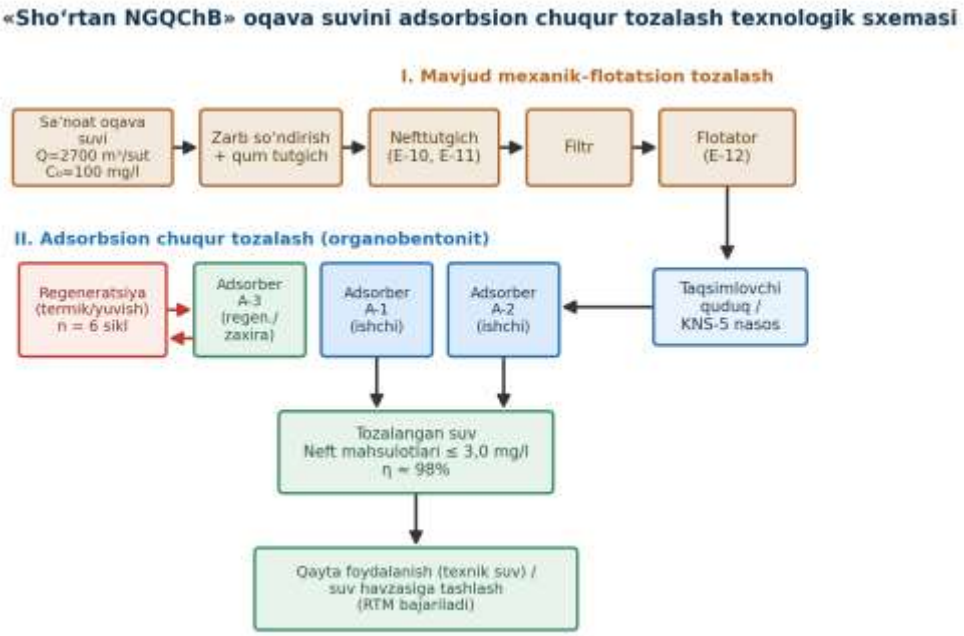

1-rasm. «Sho‘rtan NGQChB» oqava suvini adsorbsion chuqur tozalash texnologik sxemasi

Hisob natijalari bo‘yicha sutkalik sorbent sarfi M = 261,9 kg/sutka, solishtirma sarf esa g = 1,70 kg/m³ ni tashkil etdi. Filtrlash tezligi u = 5 m/soat va EBCT = 20 daqiqada adsorber diametri D = 3,8 m, qatlam balandligi H = 1,67 m, qatlam hajmi ≈ 37,5 m³ etib aniqlandi. Adsorber konstruksiyasi 2-rasmda keltirilgan.

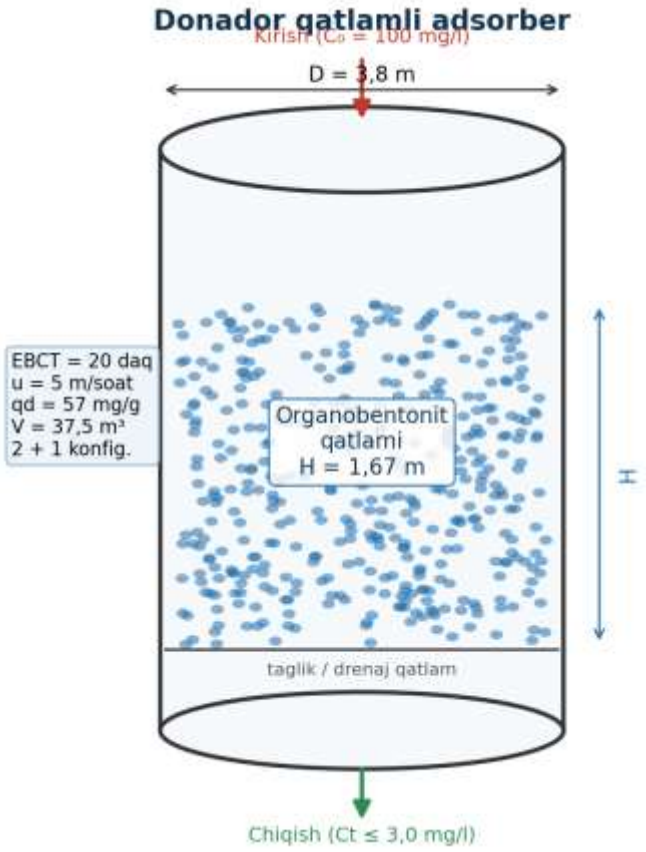

2-rasm. Hisoblangan donador qatlamli adsorber konstruksiyasi (D = 3,8 m; H = 1,67 m)

Texnik-iqtisodiy baholash (3-rasm) mahalliy organobentonit variantining import faollashtirilgan ko‘mir variantidan sezilarli ustunligini ko‘rsatdi: 1 m³ oqava suvni tozalash tannarxi 40–60% past. Bu, asosan, sorbentning mahalliy va arzon ekanligi hamda regeneratsiya qobiliyati hisobiga erishiladi.

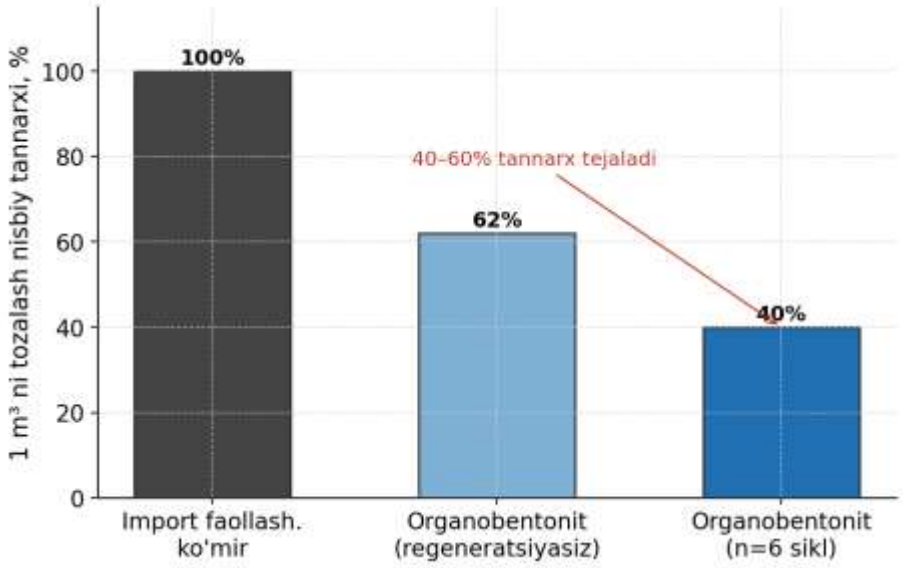

3-rasm. 1 m³ oqava suvni tozalash nisbiy tannarxi: import ko‘mir va organobentonit qiyosi

1-jadval. Adsorberni hisoblashning asosiy natijalari

Ko‘rsatkich	Qiymat
Loyihaviy quvvat, Q	2700 m³/sutka (112,5 m³/soat)
Boshlang‘ich konsentratsiya, C_0	100 mg/l
Sorbent sutkalik sarfi, M	261,9 kg/sutka
Solishtirma sorbent sarfi, g	1,70 kg/m³
Adsorber diametri, D	3,8 m
Qatlam balandligi, H	1,67 m
Adsorberlar konfiguratsiyasi	2 ishchi + 1 zaxira
Tozalash samaradorligi, η	≈ 98%

Olingan natijalar mahalliy organobentonit asosidagi adsorbsion chuqur tozalash texnologiyasining nafaqat ekologik samaradorligini, balki iqtisodiy raqobatbardoshligini ham tasdiqlaydi. Modulli adsorber bloki mavjud inshootga oson integratsiyalanadi.

Tozalash tannarxining asosiy parametrlarga sezgirligi va kumulyativ xarajat dinamikasi 4-rasmda keltirilgan. Sezgirlik tahlili sorbent narxi va uning solishtirma sarfi eng ta’sirchan omillar ekanligini ko‘rsatdi; aynan shu sababli mahalliy, arzon va regeneratsiyalanuvchi sorbentdan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Kumulyativ xarajat egri chizig‘i organobentonit variantining bir necha yil ichida import ko‘mir variantidan arzonroq bo‘lib qolishini ko‘rsatadi.

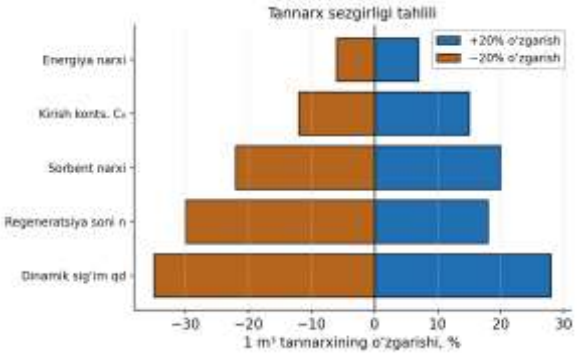

4a-rasm. Tannarxning parametrlarga sezgirligi

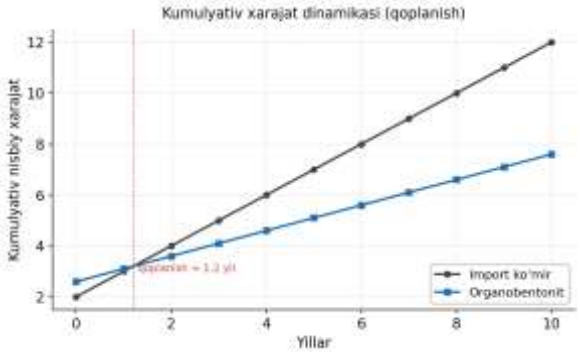

4б-rasm. Kumulyativ xarajat dinamikasi

Tozalash bosqichlari bo‘yicha neft mahsulotlari konsentratsiyasining o‘zgarishi va adsorbsion bosqichning komponentlar bo‘yicha samaradorligi 5-rasmda keltirilgan. Kirishda 100 mg/l bo‘lgan konsentratsiya mexanik tozalashdan keyin 60,

flotatsiyadan keyin 30 va adsorbsion bosqichdan keyin 2,0 mg/l ga tushadi — bu RTM (3,0 mg/l) talabidan past. Organobentonit neft mahsulotlari (98%), KKT (79%), muallaq moddalar (93%) va temir birikmalarini (93%) samarali yo‘qotadi.

5a-rasm. Bosqichlar bo‘yicha konsentratsiya o‘zgarishi

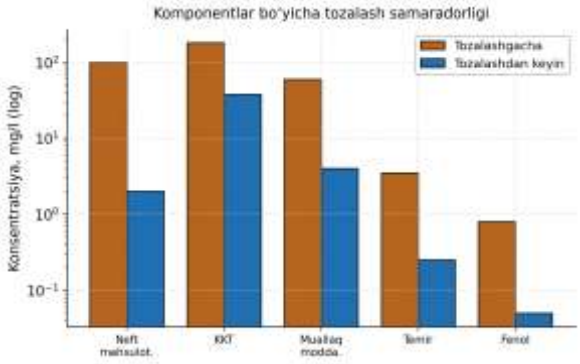

5б-rasm. Komponentlar bo‘yicha samaradorlik

Texnologiyaning yillik ekologik samarasi suv havzasiga tashlanishi oldi olinadigan neft mahsulotlari (≈60 tonna/yil) va qayta ishlatiladigan tozalangan suv hajmida ifodalanadi. Bu ko‘rsatkichlar texnologiyaning ekologik va resurs-tejamkorlik nuqtai nazaridan ham yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

Yillik tannarx komponentlarining qiyosiy tahlili va adsorberlar bloki konfiguratsiyasi 6-rasmda keltirilgan. Tahlil organobentonit variantining import ko‘mir variantidan har bir xarajat komponenti bo‘yicha, ayniqsa sorbent sarfi bo‘yicha ustunligini ko‘rsatadi. Adsorberlar bloki konfiguratsiyasi (2 ishchi + 1 zaxira) jarayonning uzluksizligini va texnik xizmat ko‘rsatishda moslashuvchanlikni ta’minlaydi.

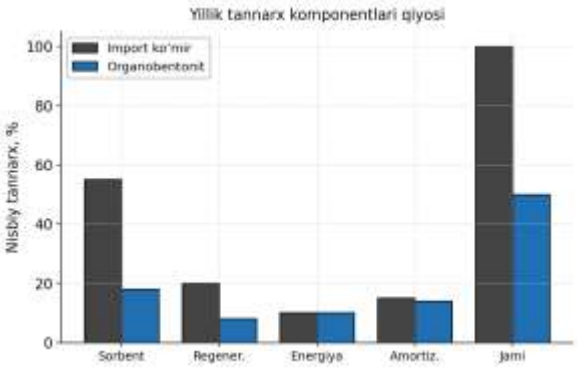

6a-rasm. Yillik tannarx komponentlarining qiyosi

6б-rasm. Adsorberlar bloki konfiguratsiyasi

Xulosa

«Sho‘rtan NGQChB» oqava suvlarini mahalliy organobentonit asosida adsorbsion chuqur tozalashning yaxlit texnologik yechimi ishlab chiqildi. Dinamik

sig‘im qd = 57 mg/g asosida adsorber diametri 3,8 m, qatlam balandligi 1,67 m hisoblandi; sutkalik sorbent sarfi 261,9 kg. Texnologiya import faol ko‘mirga nisbatan 40–60% arzon va η ≈ 98% tozalash samaradorligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Worch E. Adsorption Technology in Water Treatment: Fundamentals, Processes, and Modeling. — Berlin: De Gruyter, 2012. — 345 p.
2. «Sho‘rtan neft va gaz qazib chiqarish boshqarmasi» oqava suvlarini tozalash texnologik reglamenti (TI SHNGQCHB-08:2021). — «O‘zbekneftgaz» AJ.
3. Когановский А.М., Клименко Н.А. Адсорбционная технология очистки сточных вод. — Киев: Техніка, 1981. — 175 с.
4. Yu F. et al. Adsorptive removal of oil from water: A review // Journal of Environmental Management. — 2020. — Vol. 268. — 110692.
5. Crini G., Lichtfouse E. Advantages and disadvantages of techniques used for wastewater treatment // Environmental Chemistry Letters. — 2019. — Vol. 17. — P. 145–155.
6. Clark R.M. Evaluating the cost and performance of field-scale GAC // Environmental Science & Technology. — 1987. — Vol. 21. — P. 573–580.
7. Musirmonov J.J., Xo‘jamshukurov N.A. Neft-gaz korxonalari oqava suvlarining tarkibi va ularni zararsizlantirish usullari // Universal International Scientific Journal. — 2025. — № 2(7). — B. 14–22.

MAXDUMI A’ZAM DAHBEDIY TA’LIMOTIDA KOMIL INSON KONSEPSIYASINING FALSAFIY VA TASAVVUFIY TALQINI

Saidov Ibrohimjon
Mir Arab oliy madrasasi
Diniy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi
Tel: +998905854213

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XVI asr Movarounnahr tasavvuf tafakkurining yirik namoyandalaridan biri Maxdumi A’zam Dahbediyning komil inson haqidagi qarashlari falsafiy va tasavvufiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Mutafakkirning inson mohiyati, ruh va nafs munosabati, ma’rifatga erishish bosqichlari hamda komil insonning jamiyatdagi o‘rni haqidagi qarashlari yoritilgan. Shuningdek, uning ta’limotida ilm, amal, ixlos va ma’naviy kamolotning o‘zaro bog‘liqligi ochib berilgan. Tadqiqot natijasida Maxdumi A’zam ta’limotida komil inson konsepsiyasi nafaqat individual axloqiy kamolot, balki ijtimoiy taraqqiyot va ma’naviy islohotlarning muhim omili sifatida talqin etilishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *Maxdumi A’zam Dahbediy, komil inson, tasavvuf, Naqshbandiya, ma’rifat, ruh, nafs, axloqiy kamolot, falsafiy tafakkur, ma’naviyat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье философско-суфийский аспект учения Махдуми Аъзама Дахбеди о совершенном человеке рассматривается как одно из важных направлений духовной мысли Мавераннахра XVI века. Анализируются взгляды мыслителя на сущность человека, соотношение души и нафса, этапы духовного совершенствования и место совершенного человека в обществе. Особое внимание уделяется взаимосвязи знания, практики, искренности и духовного развития в его учении. Обосновывается, что концепция совершенного человека у Махдуми Аъзама представляет собой не только путь индивидуального нравственного совершенствования, но и важный фактор общественного развития и духовного обновления.

Ключевые слова: *Махдуми Аъзам Дахбеди, совершенный человек, суфизм, Накшбандия, духовное познание, душа, нафс, нравственное совершенство, философская мысль, духовность.*

ABSTRACT

This article examines the philosophical and Sufi dimensions of Makhdumi A’zam Dahbedi’s doctrine of the Perfect Human (al-Insān al-Kāmil), one of the prominent representatives of the spiritual thought of sixteenth-century Transoxiana. The study

analyzes his views on human nature, the relationship between the soul and the nafs, the stages of spiritual perfection, and the social role of the perfect human being. Particular attention is paid to the interconnection between knowledge, practice, sincerity, and spiritual development in his teachings. The research concludes that the concept of the Perfect Human in Makhdumi A'zam's thought represents not only a model of individual moral perfection but also an important foundation for social development and spiritual renewal.

Keywords: *Makhdumi A'zam Dahbedi, Perfect Human, Sufism, Naqshbandiyya, spiritual knowledge, soul, nafs, moral perfection, philosophical thought, spirituality.*

KIRISH

XV–XVI asrlar Movarounnahr ilmiy-ma'naviy hayotida Naqshbandiya tariqati nafaqat diniy-tasavvufiy oqim, balki muayyan ijtimoiy-falsafiy maktab sifatida ham shakllandi. Mazkur maktab vakillari orasida Maxdumi A'zam Dahbediy (1461–1542) alohida o'rin egallaydi. U tasavvufni faqat ruhiy kamolot vositasi sifatida emas, balki inson va jamiyatni takomillashtirishga xizmat qiluvchi ta'limot sifatida talqin qildi. Shu jihatdan uning merosida komil inson g'oyasi markaziy o'rin tutadi.

Islom falsafasi tarixida komil inson konsepsiyasi Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy va Ibn Arabiy kabi mutafakkirlar tomonidan turli jihatlarda yoritilgan. Maxdumi A'zam ushbu an'anani davom ettirgan holda, komillik masalasini Naqshbandiya tariqati tamoyillari asosida qayta talqin etdi. Unga ko'ra, komillik faqat nazariy bilim bilan emas, balki qalb pokligi, ma'naviy tarbiya va jamiyat oldidagi mas'uliyat orqali namoyon bo'ladi.

Mutafakkir yashagan davr siyosiy va ijtimoiy jihatdan murakkab davr bo'lib, turli sulolalar o'rtasidagi kurashlar, iqtisodiy qiyinchiliklar va ma'naviy inqirozlar bilan tavsiflanadi. Ana shunday sharoitda Maxdumi A'zam insonni jamiyatni isloh qilishning asosiy omili sifatida ko'radi. Shuning uchun ham uning komil inson haqidagi qarashlari individual axloq doirasidan chiqib, ijtimoiy-falsafiy mazmun kasb etadi.

Bugungi globallashuv va ma'naviy qadriyatlar transformatsiyasi sharoitida Maxdumi A'zam merosini qayta o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, uning komil inson haqidagi qarashlari zamonaviy axloq falsafasi va ma'naviyat tadqiqotlari uchun muhim nazariy manba bo'la oladi.

Mazkur maqolaning maqsadi Maxdumi A'zam Dahbediy ta'limotida komil inson konsepsiyasining falsafiy va tasavvufiy asoslarini tahlil qilish hamda uning zamonaviy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maxdumi A’zamning komil inson haqidagi qarashlari, avvalo, Naqshbandiya tariqatining nazariy tamoyillari ta’sirida shakllangan. Bahouddin Naqshband tomonidan asos solingan ushbu tariqat insonning ichki dunyosini poklash va uni jamiyat hayotidan ajratmaslik g‘oyasiga asoslanadi. Shu bois Maxdumi A’zam ham inson kamolotini ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liq holda tushuntiradi.

Uning qarashlarida Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy maktabining ta’siri ham seziladi. Ahror Valiy tasavvufni faol ijtimoiy hayot bilan uyg‘unlashtirishga intilgan bo‘lsa, Maxdumi A’zam ham komil insonni jamiyat manfaatlari uchun xizmat qiluvchi shaxs sifatida tasvirlaydi.

Mutafakkirning ilmiy dunyoqarashida Qur’on va hadislar asosiy manba hisoblanadi. Ayniqsa, insonning xalifalik maqomi, taqvo, ixlos va ma’rifat haqidagi oyatlar uning ta’limotida muhim o‘rin tutadi. U komillikni ilohiy amrlarni anglash va ularga muvofiq yashash bilan bog‘laydi.

Shuningdek, uning qarashlarida islom falsafasining ayrim unsurlari ham uchraydi. Xususan, insonning mohiyati, ruh va nafs munosabati, ma’rifatning darajalari haqidagi mulohazalar Ibn Sino va G‘azzoliy an’analari bilan uyg‘unlashadi.

Natijada Maxdumi A’zam ta’limotida komil inson konsepsiyasi tasavvuf, islom falsafasi va axloqiy ta’limotlarning sintezi sifatida namoyon bo‘ladi.

Maxdumi A’zam qarashlarida inson oddiy biologik mavjudot emas, balki ilohiy ma’rifatni qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan mavjudot sifatida talqin qilinadi. Shu sababli uning ontologik maqomi boshqa mavjudotlardan ustun qo‘yiladi.

Mutafakkir inson mohiyatini ruh va nafs o‘rtasidagi munosabat orqali izohlaydi. Ruh ilohiy manbaga mansub bo‘lib, insonni yuksaklikka chorlaydi. Nafs esa moddiy mayllar va shahvatlar manbai sifatida insonni tubanlikka yetaklaydi.

Komillik ana shu ikki kuch o‘rtasidagi kurashda ruhning g‘alaba qozonishi bilan yuzaga keladi. Bu jarayon tasavvuf adabiyotida “tazkiyat an-nafs” deb nomlanadi.

Maxdumi A’zam fikricha, insonning haqiqiy mohiyati uning jismida emas, balki qalbida namoyon bo‘ladi. Qalb ilohiy haqiqatlarni idrok etuvchi markaz sifatida baholanadi.

Shunday qilib, mutafakkirning ontologik qarashlarida komil inson ilohiy haqiqatni anglash darajasiga ko‘tarilgan va nafs hukmronligidan ozod bo‘lgan shaxs sifatida tavsiflanadi.

Maxdumi A’zam ta’limotida komillikka erishishning asosiy vositasi ma’rifat hisoblanadi. Biroq bu ma’rifat oddiy bilim emas, balki qalb orqali hosil bo‘ladigan ruhiy idrokdir.

Unga ko‘ra, inson kamoloti ilm bilan boshlanadi. Ilm insonni jaholatdan qutqaradi va unga haqiqat sari yo‘l ochadi. Biroq ilmning o‘zi yetarli emas.

Ikkinchi bosqich amal bosqichidir. Olingan bilim hayotda namoyon bo‘lmasa, u komillikka olib bormaydi. Shu bois Maxdumi A’zam ilm va amal birligini ta’kidlaydi.

Uchinchi bosqich ixlos va muhabbat bosqichidir. Inson barcha amallarini faqat Alloh roziligi uchun bajarishi lozim.

Eng yuqori daraja esa ma’rifat va haqiqat darajasi bo‘lib, bunda inson ilohiy hikmatlarni qalban anglay boshlaydi.

Maxdumi A’zam komil insonni jamiyatdan uzilgan zohid sifatida tasvirlamaydi. Aksincha, u xalq ichida yashab, odamlarga foyda keltiradigan shaxs bo‘lishi kerak.

Mutafakkirning fikricha, insonning komilligi uning boshqalarga bo‘lgan munosabatida namoyon bo‘ladi. Halollik, adolat va saxovat komillikning asosiy belgilaridir.

Komil inson jamiyatda axloqiy me’yorlarning qaror topishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan u ma’naviy islohotchi vazifasini bajaradi.

Maxdumi A’zam hukmdorlarni ham ma’naviy kamolotga chaqirgan. Uning fikricha, adolatli davlatning asosida komil insonlar turishi kerak.

Bu jihat uning qarashlarini faqat tasavvufiy emas, balki ijtimoiy-falsafiy ta’limot sifatida baholash imkonini beradi.

XULOSA

Maxdumi A’zam Dahbediy ta’limotida komil inson konsepsiyasi tasavvufiy va falsafiy qarashlarning uzviy uyg‘unligi sifatida namoyon bo‘ladi. U komillikni nafaqat ruhiy poklanish, balki ilm, amal, ma’rifat va ijtimoiy mas’uliyatning birligi sifatida talqin etadi.

Mutafakkirning qarashlarida komil inson jamiyat taraqqiyotining asosiy omili, axloqiy qadriyatlarning tashuvchisi va ilohiy haqiqatni anglashga intiluvchi shaxsdir. Shu sababli uning merosi bugungi ma’naviyat, axloq falsafasi va tasavvuf tadqiqotlari uchun muhim ilmiy manba bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Xojagi Ahmad Kosoniy (Maxdumi A’zam). Risolai Vujudiya. – Toshkent: Movarounnahr, 2004.
2. Xojagi Ahmad Kosoniy. Tanbeh us-solikin. – Toshkent: Movarounnahr, 2004.
3. Xojagi Ahmad Kosoniy. Risolai zikr. – Toshkent: Movarounnahr, 2004.
9. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.
10. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: Yozuvchi, 1996.

11. Knysh A. Islamic Mysticism: A Short History. – Leiden: Brill, 2010.
12. Chittick W. Sufism: A Short Introduction. – Oxford: Oneworld Publications, 2008.

INGLIZ TILI O‘QITISHDA BLENDED LEARNING YONDASHUVINING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY TATBIQI

Alimova Xilola Rustamovna
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti
Xorijiy Filologiya fakulteti
Fakultetlararo ingliz tili kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail: hilolaalimova0304@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada ingliz tilini o‘qitishda blended learning (aralash ta’lim) yondashuvining nazariy asoslari, pedagogik mohiyati va amaliy qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda an’anaviy yuzma-yuz ta’lim va raqamli texnologiyalarni uyg‘unlashtirish orqali ta’lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, blended learningni joriy etishda yuzaga keladigan asosiy muammolar — texnologik infratuzilma yetishmasligi, o‘qituvchilarning raqamli malakasi pastligi, o‘quvchilarning texnologiyani qabul qilish darajasi, baholash va mustaqil o‘rganish masalalari, ijtimoiy-psixologik to‘siqlar tahlil qilinib, ilmiy asoslangan yechimlar taklif etiladi. Tadqiqot natijalari ingliz tili o‘qituvchilari, metodistlar va ta’lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *blended learning, aralash ta’lim, ingliz tili o‘qitish, raqamli texnologiyalar, onlayn ta’lim, yuzma-yuz ta’lim, metodika, baholash, mustaqil o‘rganish, raqamli pedagogika.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ПОДХОДА BLENDED LEARNING В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Алимова Хилола Рустамовна
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Факультет зарубежной филологии
Старший преподаватель Межфакультетской кафедры английского языка
e-mail: hilolaalimova0304@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье анализируются теоретические основы, педагогическая сущность и практическое применение подхода blended learning (смешанного обучения) в преподавании английского языка. В исследовании рассматриваются возможности повышения эффективности обучения

посредством интеграции традиционного очного обучения и цифровых технологий. Кроме того, анализируются основные проблемы, возникающие при внедрении смешанного обучения, включая недостаточное развитие технологической инфраструктуры, низкий уровень цифровой компетентности преподавателей, степень готовности обучающихся к использованию технологий, вопросы оценивания и самостоятельного обучения, а также социально-психологические барьеры. На основе проведённого анализа предлагаются научно обоснованные пути их решения. Результаты исследования могут служить основой для разработки практических рекомендаций для преподавателей английского языка, методистов и образовательных учреждений.

Ключевые слова: *blended learning, смешанное обучение, преподавание английского языка, цифровые технологии, онлайн-обучение, очное обучение, методика, оценивание, самостоятельное обучение, цифровая педагогика.*

THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF THE BLENDED LEARNING APPROACH IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Khilola Rustamovna Alimova
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Faculty of Foreign Philology
Senior Lecturer, Interfaculty Department of English Language
e-mail: hilolaalimova0304@gmail.com

ABSTRACT

This scientific article examines the theoretical foundations, pedagogical essence, and practical implementation of the blended learning approach in English language teaching. The study highlights opportunities for enhancing educational effectiveness through the integration of traditional face-to-face instruction and digital technologies. Furthermore, it analyzes the major challenges associated with the implementation of blended learning, including inadequate technological infrastructure, insufficient digital competence of teachers, students' readiness to adopt technology, issues related to assessment and independent learning, as well as socio-psychological barriers. Based on the analysis, scientifically grounded solutions to these challenges are proposed. The findings of the study contribute to the development of practical recommendations for English language teachers, methodologists, and educational institutions.

Keywords: *blended learning, English language teaching, digital technologies, online learning, face-to-face learning, teaching methodology, assessment, independent learning, digital pedagogy.*

KIRISH

Jahon ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari kuchaygan hozirgi davrda an’anaviy ta’lim shakllarini zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ingliz tili xalqaro muloqot, ilm-fan va texnologiya tili sifatida dunyo miqyosida yetakchi o‘rinni egallaganligi sababli, uni o‘qitish metodikasini takomillashtirish, zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish muhim vazifalardan biridir. Zamonaviy ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli transformatsiya jarayonlari yangi pedagogik yondashuvlarni, jumladan, blended learning (aralash ta’lim) metodikasini keng qo‘llash imkoniyatini yaratdi. Blended learning yondashuvi auditoriya mashg‘ulotlari bilan bir qatorda onlayn platformalar, multimedia vositalari va mustaqil ta’lim faoliyatini uyg‘unlashtiradi. Bu esa o‘quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini raqamlashtirish, xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish bo‘yicha bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-sonli "Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Qarori hamda 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli "Chet tillarini o‘rganishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Farmoni ushbu yo‘nalishdagi islohotlarni qonuniy asoslab berdi. Ushbu hujjatlarda ta’kidlanganidek, pedagogik kadrlarning raqamli kompetensiyasini oshirish, interaktiv resurslar va platformalardan foydalanish orqali til o‘rganish samaradorligini oshirish talab etilmoqda.

Blended learning tushunchasi turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, ularning barchasida umumiy jihat — an’anaviy va raqamli ta’lim shakllarining uyg‘unlashuvi asosiy o‘rinda turadi. Graham (2006) blended learningni an’anaviy yuzma-yuz ta’limni onlayn ta’lim elementlari bilan maqsadli tarzda birlashtirish deb tariflaydi, bunda asosiy e’tibor o‘quv jarayonini samarali, moslashuvchan va o‘quvchi uchun individual o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratiladi. Horn va Staker (2014) blended learningni ta’limning qat’iy formatdan chiqqan, onlayn va oflayn faoliyatlarni uyg‘unlashtirgan pedagogik model deb ataydi. Ularning fikriga ko‘ra, bu yondashuv nafaqat texnologik vositalarni

qo‘llash, balki ta’lim maqsadlariga erishishda o‘quv jarayonini zamonaviy talablarga moslashtirishning muhim vositasidir.

Garrison va Kanuka (2004) o‘zlarining tadqiqotlarida aralash ta’limni uch asosiy komponent orqali tavsiflaydilar. Birinchisi — yuzma-yuz ta’lim (face-to-face learning) bo‘lib, unda o‘qituvchi va o‘quvchilar bevosita auditoriyada o‘zaro faoliyat olib boradilar. Yuzma-yuz ta’lim o‘quvchilarning gapirish va tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Richards va Rodgers (2014) ta’kidlaganidek, yuzma-yuz muloqot til o‘rganishda ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda markaziy rol o‘ynaydi. Guruh ishlari, rol o‘yinlar va muhokamalar orqali o‘quvchilar til bo‘yicha kommunikativ salohiyatini oshiradi.

Ikkinchi komponent — onlayn o‘quv faoliyati bo‘lib, unda o‘quvchilar mustaqil ravishda onlayn resurslar, multimedia materiallar, virtual muhokamalar va interaktiv topshiriqlardan foydalanadilar. Bu yondashuv o‘quvchilarning o‘z vaqtida va mustaqil o‘rganish imkoniyatini ta’minlaydi hamda an’anaviy ta’limga nisbatan yuqori darajada moslashuvchanlikni beradi. Means va boshqalar (2013) ta’kidlaganidek, onlayn faoliyat o‘quvchilarning o‘z vaqtini boshqarish, mustaqil o‘rganish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Onlayn platformalar orqali o‘quvchilar real vaqt rejimida fikr-mulohaza olishlari, turli aksent va kontekstlardagi audio-video materiallarni tahlil qilishlari mumkin. Onlayn faoliyatning yana bir o‘ziga xos jihati — multimedia materiallardan foydalanish orqali til o‘rganishni jonlantirishdir. Video, audio, animatsiyalar va interaktiv topshiriqlar o‘quvchilarning bilimni vizual va eshitish orqali qabul qilishini ta’minlab, ularning e’tiborini jalb etadi hamda o‘rganish motivatsiyasini oshiradi.

Uchinchi komponent — baholash va fikr-mulohaza tizimi bo‘lib, u o‘quvchilarning o‘sish jarayonini doimiy kuzatish va individual tarzda qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Bu tizim turli formatdagi baholash vositalarini o‘z ichiga oladi: testlar, yozma topshiriqlar, loyihalar, guruh ishlari va onlayn interaktiv mashqlar. Gikandi va boshqalar (2011) ta’kidlaganidek, onlayn platformalar orqali amalga oshiriladigan formatif baholash o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini doimiy kuzatish va tezkor tuzatishlar kiritish imkonini beradi. Fikr-mulohaza (feedback) o‘quvchining bilimini mustahkamlash va xatolarini tuzatish imkonini beradi. Onlayn platformalarda avtomatik va darhol fikr-mulohaza berish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish faoliyatini rag‘batlantiradi.

Blended learning o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi. An’anaviy darslarda o‘qituvchi markaziy rolni bajaradi, lekin blended learningda o‘quvchi o‘z o‘rganish jarayonining faol

ishtirokchisiga aylanadi. Bu orqali o‘quvchilar o‘z vaqtida, o‘z sur’atida materiallarni qayta ko‘rib chiqish, mustaqil topshiriqlarni bajarish va o‘z bilimini baholash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Aralash ta’lim yondashuvi shuningdek, baholash jarayonini qayta ko‘rib chiqadi. An’anaviy ta’limda baholash ko‘pincha tayyor natijalar — yakuniy testlar yoki imtihonlar orqali amalga oshiriladi. Blended learningda esa baholash jarayoni doimiy va formatif xususiyatga ega bo‘lib, o‘quvchining onlayn mashqlar, forumlar, loyiha ishlari va yuzma-yuz faoliyatlar orqali erishgan yutuqlari tahlil etiladi.

Blended learning yondashuvi ingliz tilini o‘qitishda to‘rt asosiy til ko‘nikmasini — tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozishni rivojlantirishda keng qo‘llaniladi. Tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirishda onlayn platformalar orqali autentik audio va video materiallar (podkastlar, intervyular, TED-Ed videolari) taqdim etiladi. Auditoriya mashg‘ulotlarida esa ushbu materiallar asosida muhokama va tahlil ishlari olib boriladi. Autentik materiallardan foydalanish o‘quvchilarning real hayotiy muloqotga tayyorgarligini oshiradi. Gapirish ko‘nikmasini shakllantirishda blended learning ayniqsa samarali hisoblanadi. Onlayn muhitda videochatlar, virtual muhokamalar va ovozli topshiriqlar tashkil etilsa, auditoriyada rolli o‘yinlar, munozaralar va kommunikativ mashqlar amalga oshiriladi. Marzuki (2024) ta’kidlaganidek, kichik guruhlarda tashkil etilgan muloqot mashg‘ulotlari o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi va til o‘rganishdagi psixologik to‘siqlarni kamaytiradi.

Til ko‘nikmasi	**Onlayn faoliyat**	**Yuzma-yuz faoliyat**
Tinglab tushunish	Podcastlar, TED-Ed videolari, audio materiallar	Eshitilgan matn yuzasidan muhokama va tahlil
Gapirish	Videochatlar, virtual muhokamalar, ovozli topshiriqlar	Rolli o‘yinlar, munozaralar, guruhli suhbatlar
O‘qish	Elektron matnlar, interaktiv mashqlar, onlayn testlar	Matn mazmunini chuqur tahlil qilish, savol-javob
Yozish	Bloglar, forumlar, elektron portfoliolar, onlayn topshiriqlar	Yozma ishlarni baholash, tuzatish va fikr-mulohaza

O‘qish ko‘nikmasini rivojlantirishda elektron matnlar, interaktiv mashqlar va onlayn testlar muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar mustaqil ravishda matnlar bilan ishlaydi, lug‘at ustida mashqlar bajaradi va savollarga javob beradi, auditoriyada esa matn mazmuni chuqur tahlil qilinadi. Yozish ko‘nikmasini rivojlantirishda esa bloglar, forumlar, elektron portfoliolar va onlayn topshiriqlar samarali vosita bo‘lib

xizmat qiladi. O‘qituvchi yozma ishlarni onlayn baholab, tezkor va konstruktiv fikr-mulohaza berish imkoniga ega bo‘ladi.

Blended learning yondashuvi ingliz tilini ta’limda quyidagi asosiy tarmoqlarda ahamiyat kasb etadi: moslashuvchan o‘rganish muhiti yaratish, ma’lumotlarga kirishning kengayishi, o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirish va baholash jarayonining doimiyligi. Empirik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, blended learning modeli ingliz tilini o‘rgatishda o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini an’anaviy ta’limga nisbatan samaraliroq rivojlantiradi. Bekele va Belihu (2024) olib borgan tadqiqotda blended learning qo‘llanilgan guruhlarning til ko‘nikmalari post-test natijalarida an’anaviy darslarni olgan guruhga nisbatan sezilarli darajada yaxshilanganligi qayd etilgan. Blended learning o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va faol ishtirokni rag‘batlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Blended learningni joriy etishdagi muammolar va ularning yechimlari

Blended learning yondashuvini ingliz tilini o‘qitishda amaliyotga tatbiq etishda bir qator muammolar yuzaga keladi. Tadqiqotlar ushbu muammolarni texnologik, pedagogik, tashkiliy va ijtimoiy-psixologik guruhlarga ajratadi. Quyidagi jadvalda asosiy muammolar va ularga ilmiy asoslangan yechimlar tizimli ravishda keltirilgan:

Muammo	Tavsifi	Yechim
Texnologik infratuzilma yetishmasligi	Internet aloqasi barqaror emas, texnik vositalar va onlayn platformalar yetarli emas	Barqaror internet, zamonaviy texnik vositalar, LMS platformalarini joriy etish
O‘qituvchilarning raqamli malakasi pastligi	LMS, multimedia va interaktiv vositalardan foydalanish bo‘yicha bilim yetishmasligi	Doimiy malaka oshirish kurslari, mentorlik dasturlari, tajriba almashish
O‘quvchilarning texnologiyani qabul qilmasligi	Texnologik vositalarga ishtiyoq pastligi, bilim yetishmasligi	Intuitiv interfeys, gamifikatsiya, texnik yordam, boshlang‘ich treninglar
O‘qituvchi va o‘quvchi yuklamasining ortishi	Ikki formatda dars rejalashtirish, ko‘p topshiriqlar, stress	Vazifalarni muvozanatli rejalashtirish, avtomatlashtirilgan baholash
Baholash va akademik halollik muammolari	Plagiat, tashqi yordam, baholash mezonlarining noaniqligi	Formativ baholash, autentik topshiriqlar, portfoliolar
Ijtimoiy-psixologik to‘siqlar	Ijtimoiy izolyatsiya, nutqiy xavotir, o‘qituvchi-o‘quvchi masofasi	Hamkorlikka asoslangan o‘qitish, qo‘llab-quvvatlovchi muhit, videoaloqa

Texnologik infratuzilma va resurslar yetishmasligi — bu blended learning samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biridir. Said Ibrahim va Fauziah Ismail (2021) tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, texnologik infratuzilma yetishmovchiligi nafaqat o‘quv jarayoniga, balki o‘quvchilarning motivatsiyasiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu muammoni hal qilish uchun ta’lim muassasalarida barqaror internet tarmog‘i va zamonaviy texnik vositalarni ta’minlash, Learning Management System (LMS) platformalarini joriy etish, o‘qituvchilar va o‘quvchilarni raqamli savodxonlikka o‘rgatish zarur. Garrison va Vaughan (2008) ta’kidlaganidek, texnologik infratuzilmani mustahkamlash blended learningni muvaffaqiyatli joriy etishning asosiy shartidir.

O‘qituvchilarning texnologik bilim va malaka yetishmovchiligi — blended learningni tatbiq etishdagi eng muhim to‘siqlardan biri hisoblanadi. Baran va boshqalar (2011) bu holatni pedagogik samaradorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida baholaydi. Doimiy malaka oshirish kurslari va treninglar, pedagoglar o‘rtasida tajriba almashish va mentorlik dasturlarini joriy etish bu muammoni hal qilishga yordam beradi. Picciano (2019) pedagogik hamkorlik va doimiy professional rivojlanish o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirishda muhim omil ekanligini ta’kidlaydi.

O‘quvchilarning texnologiyani qabul qilishi va ishtiyoqi ham muhim muammo hisoblanadi. Hew va Brush (2007) ta’kidlaganidek, o‘quvchilarning texnologiyani qabul qilishiga platformaning intuitiv dizayni, interaktiv vazifalar va gamifikatsiya elementlari ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Platformaning qulay interfeysi, interaktiv va gamifikatsiyalashgan vazifalar, texnik yordam va qo‘llanmalar taqdim etish, shuningdek, o‘quvchilarni texnologiyadan foydalanishga o‘rgatuvchi boshlang‘ich mashg‘ulotlar o‘tkazish bu muammoni hal qilishga xizmat qiladi.

O‘qituvchi va o‘quvchi yuklamasining ortishi — blended learning jarayonida yana bir muhim muammo sifatida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchilar darslarni ikki formatda rejalashtirish, raqamli kontent yaratish va elektron baholashni amalga oshirishlari kerak bo‘ladi. O‘quvchilar uchun esa mustaqil onlayn topshiriqlar va forum muhokamalari yuklamani oshiradi. Vazifalarni muvozanatli rejalashtirish, avtomatlashtirilgan baholash vositalaridan foydalanish va o‘quvchilarga vaqtni boshqarish ko‘nikmalarini o‘rgatish bu muammoning samarali yechimi hisoblanadi.

Baholash va akademik halollik muammolari blended learningda dolzarb hisoblanadi. Onlayn baholashda plagiat, tashqi yordamdan foydalanish va avtomatik tarjima vositalariga haddan tashqari tayanish holatlari keng tarqalgan. Ellis va

boshqalar (2016) ta’kidlaganidek, aniq baholash mezonlari va doimiy fikr-mulohaza o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish faolligini oshiradi. Formativ baholash usullari, autentik topshiriqlar, portfoliolar va plagiatni aniqlovchi dasturlardan foydalanish bu muammoni hal qilishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-psixologik to‘siqlar — virtual muhitda ijtimoiy izolyatsiya, nutqiy xavotir (foreign language anxiety), o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ijtimoiy masofa kabi muammolar kuzatiladi. Horwitz va boshqalar (1986) til o‘rganishdagi xavotir o‘quvchilarning muloqot faolligini cheklashini aniqlaganlar. Hamkorlikka asoslangan o‘qitish strategiyalari, qo‘llab-quvvatlovchi psixologik muhit, muntazam onlayn maslahatlar va videoaloqa orqali muloqotni faollashtirish bu to‘siqlarni bartaraf etishga yordam beradi. Vygotsky (1978) ijtimoiy o‘zaro ta’sir bilimlarning chuqurroq o‘zlashtirilishiga xizmat qilishini ta’kidlagan.

METODIK TAVSIYALAR

Blended learningni ingliz tilini o‘qitishda samarali tatbiq etish uchun quyidagi metodik tavsiyalarga amal qilish maqsadga muvofiqdir:

Tavsiya	Mazmuni
Dars mazmuni va onlayn faoliyatlar o‘rtasida muvozanat saqlash	Onlayn komponentlar an’anaviy darslarni to‘ldiruvchi va mustahkamlovchi rol bajarishi kerak
O‘quvchilarning texnologik tayyorgarligini hisobga olish	Blended learning boshlanishida o‘quvchilarga onlayn platformalar, baholash tizimi va mustaqil ishlash tartibi bo‘yicha aniq yo‘riqnomalar berish
Baholash jarayonini tizimli va shaffof tashkil etish	Formativ baholash usullaridan foydalanish va muntazam konstruktiv fikr-mulohaza berish
Hamkorlikka asoslangan o‘qitish strategiyalarini joriy etish	Guruhli loyihalar, juftlikda ishlash, virtual muhokamalar orqali kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish
O‘qituvchining rolini qayta belgilash	O‘qituvchi an’anaviy bilim beruvchidan ko‘ra fasilitator va mentor sifatida faoliyat yuritishi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, blended learning yondashuvi ingliz tilini o‘qitishda an’anaviy va raqamli ta’lim shakllarini uyg‘unlashtirish orqali ta’lim samaradorligini oshiruvchi zamonaviy pedagogik modeldir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish, kommunikativ faollik va raqamli kompetensiyasini rivojlantiradi. Blended learningning asosiy komponentlari — yuzma-yuz ta’lim, onlayn o‘quv faoliyati va baholash tizimi — bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, o‘quv jarayonining samaradorligini ta’minlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, blended learningni ingliz tili ta’limiga izchil va ilmiy asoslangan holda joriy etish ta’lim

sifatini oshirish, o‘quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirish va zamonaviy ta’lim talablariga mos kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu yondashuvni ta’lim amaliyotiga keng tatbiq etish bugungi til ta’limining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baran, E., Correia, A.-P., & Thompson, A. (2011). Transforming online teaching practice: Critical analysis of the literature on the roles and competencies of online teachers. Distance Education, 32(3), 421–439.
2. Bekele, T., & Belihu, T. (2024). The Impact of Blended Learning on English Language Skills Development. Journal of English Language Teaching, 15(2), 112-128.
3. Ellis, R. A., Pardo, A., & Han, F. (2016). Quality in blended learning environments. Computers & Education, 102, 68-81.
4. Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. The Internet and Higher Education, 7(2), 95-105.
5. Garrison, D. R., & Vaughan, N. (2008). Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines. San Francisco: Jossey-Bass.
6. Gikandi, J., Morrow, D., & Davis, N. (2011). Online formative assessment in higher education: A review of the literature. Computers & Education, 57(4), 2333-2351.
7. Graham, C. R. (2006). Blended learning systems. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), The Handbook of Blended Learning (pp. 3-21). San Francisco: Pfeiffer.
8. Hew, K. F., & Brush, T. (2007). Integrating technology into K-12 teaching and learning. Educational Technology Research and Development, 55(3), 223-252.
9. Horn, M. B., & Staker, H. (2014). Blended: Using Disruptive Innovation to Improve Schools. San Francisco: Jossey-Bass.
10. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign Language Classroom Anxiety. The Modern Language Journal, 70(2), 125-132.
11. Marzuki, A. (2024). Blended Learning in English Education: Strategies for Effective Integration. Journal of English Language Teaching, 12(1), 45-58.
12. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2013). Evaluation of Evidence-Based Practices in Online Learning. US Department of Education.
13. Picciano, A. (2019). Blended Learning: Implications for Growth and Access. Online Learning, 23(1), 15-28.

14. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching(3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
15. Said Ibrahim, M., & Fauziah Ismail, F. (2021). Factors and Challenges in Implementing Blended Learning. Innovative Teaching and Learning Journal, 5(2), 78-92.
16. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

IOANN SHILTBERGER ASARIDA QABR VA ZIYORAT MADANIYATI: XV ASR MUSULMON JAMIYATLARINING DINIY-ETNOGRAFIK HAYOTI

Kabulov Rustam Jumaniyozovich
Oriental Universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
Rustamkabulov759@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0108-0887

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XV asr boshlarida yashagan nemis sayyohi Ioann Shiltbergerning “Yevropa, Osiyo va Afrika bo‘ylab sayohat (1394–1427)” asari asosida musulmon xalqlarining qabr va ziyorat madaniyati tahlil qilinadi. Muallifning Markaziy Osiyo, Kavkaz, Eron va Yaqin Sharq hududlaridagi kuzatuvlari orqali dafn marosimlari, marhumlarni yuvish odati, qabrlarning joylashuvi, marhumlar ruhiga duo qilish an’analari hamda diniy muassasalar faoliyati o‘rganiladi. Shiltbergerning ma’lumotlari boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy tahlil qilinib, o‘rta asr musulmon jamiyatlarida ziyorat madaniyatining shakllanishi va rivojlanishidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari Shiltbergerning sayohatnomasi diniy-etnografik tarixni o‘rganishda muhim manbalardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Ioann Shiltberger, qabr madaniyati, ziyorat, dafn marosimi, musulmon jamiyati, Markaziy Osiyo, diniy-etnografik tarix, XV asr.*

KIRISH

O‘rta asrlar tarixi va madaniyatini tadqiq etishda sayohatnomalar muhim tarixiy manbalar qatoriga kiradi. Ayniqsa, Yevropa sayyohlari tomonidan yozilgan asarlar Sharq xalqlarining diniy hayoti, urf-odatlari va madaniy an’analarini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday manbalar orasida XV asr boshlarida yashagan nemis sayyohi Ioann Shiltbergerning “Yevropa, Osiyo va Afrika bo‘ylab sayohat (1394–1427)” nomli asari alohida o‘rin egallaydi. Muallif uzoq yillar davomida Usmonli turklar, Amir Temur va uning vorislari hukmronligi ostidagi hududlarda yashaganligi sababli musulmon xalqlarining kundalik turmushi va diniy marosimlarini bevosita kuzatish imkoniga ega bo‘lgan.

XIV–XV asrlar musulmon jamiyatlarida qabr va ziyorat madaniyati diniy hayotning ajralmas qismi hisoblangan. Islom ta’limotida marhumlarni hurmat qilish, ularning ruhiga Qur’on tilovat qilish, qabristonlarni ziyorat etish va xotira

marosimlarini o‘tkazish muhim o‘rin egallagan. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda tasavvuf ta’limotining rivojlanishi bilan mashhur avliyolar maqbaralari muqaddas maskanlar sifatida shakllangan.

Bugungi kunda O‘rta Osiyodagi Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro, Xoja Ubaydulloh Ahror kabi mutasavviflarning maqbaralari nafaqat diniy, balki tarixiy va madaniy meros sifatida ham katta ahamiyatga ega. Biroq bunday ziyorat madaniyatining dastlabki shakllari va ularning jamiyatdagi o‘rnini aniqlashda zamondosh kuzatuvchilarning ma’lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Ioann Shiltberger o‘z asarida ziyoratgohlar yoki avliyolar maqbaralari haqida keng ma’lumot bermagan bo‘lsa-da, musulmonlarning marhumlarga bo‘lgan munosabati, dafn marosimlari va qabrlarning joylashuvi haqidagi kuzatuvlari orqali qabr madaniyatining ayrim jihatlarini yoritib bergan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, qabr va ziyorat madaniyati O‘rta Osiyo xalqlarining ma’naviy merosida muhim o‘rin tutadi. Mazkur mavzuni xorijiy sayyohlarning guvohliklari asosida o‘rganish mintaqa diniy-etnografik tarixining ayrim kam tadqiq qilingan jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tatqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda asosiy manba sifatida Ioann Shiltbergerning “Yevropa, Osiyo va Afrika bo‘ylab sayohat (1394–1427)” asarining rus tilidagi nashridan foydalanildi. Ushbu asarda muallifning Turkiya, Eron, Kavkaz va Markaziy Osiyo hududlarida olib borgan kuzatuvlari aks etgan.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Tarixiy-qiyosiy metod. Shiltberger ma’lumotlari boshqa o‘rta asr manbalari bilan qiyoslandi. Xususan, Ibn Battuta, Ibn Arabshoh, Sharafiddin Ali Yazdiy va Abdurazzoq Samarqandiy asarlaridagi ma’lumotlar bilan solishtirish orqali ma’lumotlarning ishonchlilik darajasi aniqlandi.

Tahliliy metod. Sayyohning kuzatuvlari alohida qismlarga ajratilib, dafn marosimlari, qabrlarning joylashuvi, marhumlar uchun duo qilish odatlari va diniy muassasalar faoliyati bo‘yicha tizimlashtirildi.

Tarixiy-etnografik metod. Musulmon xalqlarining diniy marosimlari va qabr madaniyatiga oid ma’lumotlar etnografik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Bu metod marhumlarni yuvish, janoza marosimlari va qabriston madaniyatining ijtimoiy ahamiyatini aniqlash imkonini berdi.

Tizimlashtirish metodi. Olingan ma’lumotlar ma’lum guruhlarga ajratilib, qabr madaniyati bilan bog‘liq elementlar o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi.

Manbashunoslik metodi**.** Ioann Shiltbergerning shaxsiy kuzatuvlari va ma’lumotlarining tarixiy manba sifatidagi qiymati baholandi. Muallif professional

tarixchi bo‘lmagan bo‘lsa-da, uning uzoq muddat musulmon xalqlari orasida yashagani kuzatuvlarning tarixiy ahamiyatini oshiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Musulmonlarning dafn marosimlari haqidagi ma’lumotlar. Ioann Shiltbergerning sayohatnomasida musulmon xalqlarining diniy hayoti bilan bog‘liq qimmatli etnografik ma’lumotlar uchraydi. Ayniqsa, marhumlarni dafn qilish marosimlari va ularga nisbatan hurmat masalalari muallif e’tiborini tortgan. U musulmonlar orasida o‘lim bilan bog‘liq marosimlar qat’iy diniy qoidalar asosida amalga oshirilishini ta’kidlaydi. Muallifning yozishicha, marhumlar masjidlar ichiga yoki ularning yaqin atrofiga dafn qilinmagan, balki ochiq maydonlarda hamda yo‘l bo‘ylarida joylashgan qabristonlarga ko‘milgan.

Shiltberger keltirgan:

“Умерших у них ни в храмах, ни близ них не погребают, а хоронят их в чистом поле и возле дорог, чтобы проходящие мимо могли за них молиться”[1.45] degan ma’lumot musulmon jamiyatlarida marhumlarning ruhiga duo qilish an’anasi keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Islom dini ta’limotiga ko‘ra, marhumlarning haqqiga qilingan duo va Qur’on tilovati savob amallardan hisoblangan. Shu sababli qabristonlarning odamlar ko‘p qatnaydigan hududlarga yaqin joylashishi tasodifiy holat emas, balki diniy qarashlar bilan bog‘liq hodisa bo‘lgan.

Bu ma’lumotlar o‘rta asr musulmon jamiyatlarida o‘lim va oxirat haqidagi tasavvurlar kuchli bo‘lganini ham ko‘rsatadi. Inson vafotidan keyin ham uning ruhi uchun ezgu amallar qilish, xotirasini saqlash va doimiy ravishda duo qilib turish jamiyatning muhim ma’naviy qadriyatlaridan biri hisoblangan.

Marhumlarni yuvish va janoza marosimlari. Shiltberger musulmonlar orasida marhumni dafn qilishdan oldin uni yuvish odati mavjudligini ham qayd etadi[1.67]. Unga ko‘ra, o‘lik dafn etilishidan avval maxsus marosimlar asosida yuvilgan va shundan so‘ng janoza marosimi bajarilgan.

Mazkur ma’lumot islom huquqida muhim o‘rin egallovchi g‘usl al-mayyit marosimining XV asr boshlarida ham amalda bo‘lganligini tasdiqlaydi. Islom ta’limotida marhumni yuvish farzi kifoya hisoblanadi va bu marosim marhumga ko‘rsatiladigan eng muhim hurmat belgilaridan biri sanaladi.

Shiltbergerning qaydlari shuni ko‘rsatadiki, o‘rta asr musulmon jamiyatlarida diniy marosimlar qat’iy tartibga ega bo‘lib, ular shariat qoidalari asosida bajarilgan. Bunday marosimlar nafaqat diniy ahamiyatga, balki ijtimoiy birlikni ta’minlovchi omil sifatida ham xizmat qilgan.

Marhumni dafn etish marosimlarida qarindoshlar, qo‘shnilar va mahalla ahli ishtirok etgan. Bu esa musulmon jamiyatlarida jamoaviy birdamlik va o‘zaro hamjihatlikning yuqori darajada bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Qabrlarning joylashuvi va ziyorat madaniyatining shakllanishi. Ioann Shiltbergerning qabrlar haqidagi ma’lumotlari o‘rta asr musulmon jamiyatlarida ziyorat madaniyatining mavjud bo‘lganini ko‘rsatadigan muhim dalillardan biridir. Muallif qabrlarning yo‘l bo‘ylariga qurilishi sababini yo‘lovchilarning marhumlar uchun duo qilishlari bilan izohlaydi.

Bu holat qabrlarning faqat dafn joyi sifatida emas, balki muqaddas xotira maskani sifatida ham qabul qilinganini anglatadi. Keyinchalik Markaziy Osiyoda shakllangan ziyorat an’analari aynan ana shunday diniy qarashlar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi.

Xususan, Turkistondagi Ahmad Yassaviy maqbarasi, Buxorodagi Bahouddin Naqshband majmuasi, Xorazmdagi Najmiddin Kubro maqbarasi hamda Samarqanddagi Shohi Zinda majmuasi musulmonlar orasida muqaddas ziyorat maskanlari sifatida shakllandi. Ushbu ziyoratgohlar nafaqat diniy markaz, balki ilm-fan va ma’naviyat maskani sifatida ham faoliyat yuritgan.

Shiltberger davrida bunday an’analar hali to‘liq shakllanmagan bo‘lsa-da, uning kuzatuvlari qabrlarni ulug‘lash va marhumlar xotirasini e’zozlash an’analari XV asr boshlaridayoq musulmon jamiyatlari hayotida muhim o‘rin egallaganligini ko‘rsatadi

Masjidlar, madrasalar va imoratlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar. Shiltberger musulmonlarning diniy muassasalari haqida ham qimmatli ma’lumotlar qoldirgan. U diniy binolarni uch toifaga ajratadi: masjidlar, madrasalar va imoratlar [1.63].

Muallifning yozishicha, masjidlar ibodat qilish uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, madrasalar diniy va dunyoviy ilmlar o‘qitiladigan ta’lim maskanlari hisoblangan. Imoratlar esa xayriya muassasalari bo‘lib, ularda faqirlar, talabalar va musofirlarga bepul oziq-ovqat tarqatilgan.

Bu ma’lumotlar XV asr musulmon shaharlari rivojlangan diniy va ijtimoiy infratuzilmaga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, imoratlarning mavjudligi islom jamiyatlarida saxovat va xayriya tamoyillari muhim o‘rin tutganidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyoda Temuriylar davrida bunyod etilgan ko‘plab madrasa va xonaqohlar ham xuddi shunday vazifalarni bajargan. Samarqand, Hirot va Buxoro shaharlari ilm-fan markazlariga aylangan bo‘lib, ulardagi diniy muassasalar jamiyatning ma’naviy taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan.

Shiltberger ma'lumotlarining tarixiy ahamiyati. *Ioann Shiltberger professional tarixchi bo'lmaganiga qaramay, uning kuzatuvlari XV asr boshlaridagi musulmon dunyosining diniy hayoti haqida muhim ma'lumotlar beradi.*

Uning asarida:

- dafn marosimlari;
- marhumlarni yuvish odati;
- qabrlarning joylashuvi;
- marhumlar uchun duo qilish an'analari;
- masjid va madrasalarning faoliyati;

haqida uchraydigan ma'lumotlar musulmon jamiyatlarining diniy-etnografik hayotini o'rganishda katta ilmiy ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, Shiltberger ma'lumotlari boshqa sayyohlar va tarixchilar, jumladan Ibn Battuta, Ibn Arabshoh va Abdurazzoq Samarqandiy asarlaridagi ma'lumotlarni to'ldiradi. Shu sababli uning sayohatnomasi Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq xalqlarining diniy tarixini o'rganishda muhim manbalardan biri sifatida baholanadi.

Umuman olganda, Shiltbergerning kuzatuvlari XV asr musulmon jamiyatlarida qabr va ziyorat madaniyatining shakllanish bosqichlarini o'rganish imkonini beradi. Ushbu ma'lumotlar keyingi asrlarda Markaziy Osiyoda rivojlangan ziyorat an'analarining tarixiy ildizlarini aniqlashda muhim manba vazifasini bajaradi.

XULOSA

Ioann Shiltbergerning "Yevropa, Osiyo va Afrika bo'ylab sayohat (1394–1427)" asari XV asr boshlaridagi musulmon jamiyatlarining diniy-etnografik hayotini o'rganishda muhim tarixiy manbalardan biri hisoblanadi. Muallif professional tarixchi bo'lmagan bo'lsa-da, uning uzoq yillar davomida Turkiya, Kavkaz, Eron va Markaziy Osiyo hududlarida yashab, mahalliy xalqlarning kundalik turmushi hamda diniy marosimlarini bevosita kuzatgani asarning tarixiy qimmatini yanada oshiradi.

Tadqiqot natijalari Shiltberger asarida qabr va ziyorat madaniyati bilan bog'liq ayrim muhim ma'lumotlar mavjudligini ko'rsatdi. Xususan, musulmonlarning marhumlarga bo'lgan hurmati, ularni maxsus diniy marosimlar asosida dafn etishlari, marhumni yuvish odati, qabrlarning yo'l bo'ylariga joylashtirilishi hamda marhumlar ruhiga duo qilish an'analari haqida berilgan ma'lumotlar o'rta asr musulmon jamiyatlarining diniy dunyoqarashini aks ettiradi.

Shiltbergerning qabrlar joylashuvi haqidagi ma'lumotlari qabrlarning faqatgina dafn joyi emas, balki diniy xotira maskani sifatida ham qabul qilinganligini

ko‘rsatadi. Bu esa keyingi davrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan ziyorat madaniyatining tarixiy ildizlari ancha qadimiy ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro kabi mashhur mutasavviflar maqbaralari atrofida shakllangan ziyorat an’analari ana shu diniy qarashlarning mantiqiy davomi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, Shiltbergerning masjidlar, madrasalar va imoratlar haqidagi ma’lumotlari XV asr musulmon shaharlarida rivojlangan diniy va ijtimoiy infratuzilmaning mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Bu esa islom jamiyatlarida diniy hayot bilan bir qatorda ta’lim va xayriya tizimi ham muhim o‘rin tutganligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida Shiltberger ma’lumotlarining boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy tahlili ularning katta qismi ishonchli kuzatuvlarga asoslanganligini ko‘rsatdi. Shu sababli uning sayohatnomasi Markaziy Osiyo, Kavkaz va Yaqin Sharq xalqlarining diniy-etnografik tarixini o‘rganishda muhim qo‘shimcha manba sifatida baholanishi mumkin.

Umuman olganda, Ioann Shiltbergerning kuzatuvlari XV asr musulmon jamiyatlarida qabr va ziyorat madaniyatining shakllanishi, rivojlanishi va jamiyat hayotidagi o‘rnini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu ma’lumotlar o‘rta asrlar diniy madaniyati va ziyorat an’analarining tarixiy taraqqiyotini tadqiq etishda yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Шилтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку: Эльм, 1984.
2. Ibn Battuta. *Sayohatnoma*. Toshkent: Sharq, 1993.
3. Ibn Arabshoh. Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur. Toshkent: Mehnat, 1992.
4. Abdurazzoq Samarqandiy. *Matla’ us-sa’dayn va majma’ ul-bahrayn.* Tehron, 1975.
5. Bartold V.V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. Toshkent: Fan, 1990.
6. Axmedov B.A. *Tarixdan saboqlar.* Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
7. Karimov U. *O‘zbekiston ziyoratgohlari tarixi.* Toshkent: Akademnashr, 2018.
8. Rajabov Q. *Markaziy Osiyoda tasavvuf va ziyorat an’analari.* Toshkent: Fan, 2015.
9. Islom ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2017.
10. Nizomiddin Shomiy. *Zafarnoma.* Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

ESG TAMOYILLARINING KORPORATIV BOSHQARUVDAGI O‘RNI: XALQARO TAJRIBA VA O‘ZBEKISTON QONUNCHILIGI

Shodiyeva Irisa Soatmurod qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti talabasi
e-mail: shodiyevairisa@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillarining zamonaviy korporativ boshqaruvdagi o‘rni xalqaro tajriba va O‘zbekiston milliy qonunchiligi misolida tahlil qilinadi. Xalqaro tajriba sifatida ISSB, CSRD va CSDDD kabi standart va direktivalar, Germaniya (LkSG) va Singapur tajribalari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, ular asosida O‘zbekistonda ESGni joriy etish jarayoni o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada mavjud muammolar tizimli ko‘rsatilib, qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar berilgan. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda ESG tamoyillarining ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: *ESG, korporativ boshqaruv, barqaror rivojlanish, xalqaro standartlar, O‘zbekiston qonunchiligi, due diligence, double materiality.*

РОЛЬ ПРИНЦИПОВ ESG В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО УЗБЕКИСТАНА

Шодиева Ириса Соатмуродовна
Студентка Ташкентского государственного юридического университета
E-mail: shodiyevairisa@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль принципов ESG (Environmental, Social, Governance) в современном корпоративном управлении на примере международного опыта и национального законодательства Узбекистана. В качестве международного опыта рассмотрены такие стандарты и директивы, как ISSB, CSRD и CSDDD, а также опыт Германии (LkSG) и Сингапура. На их основе изучен процесс внедрения ESG в Узбекистане. Кроме того, в статье системно выявлены существующие проблемы и даны практические рекомендации по совершенствованию законодательства. Результаты исследования подчеркивают важность принципов ESG для устойчивого развития экономики Узбекистана.

Ключевые слова: *ESG, корпоративное управление, устойчивое развитие, международные стандарты, законодательство Узбекистана, due diligence, double materiality.*

THE ROLE OF ESG PRINCIPLES IN CORPORATE GOVERNANCE: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UZBEKISTAN'S LEGISLATION

Shodiyeva Irisa Soatmurod qizi
Student, Tashkent State University of Law
E-mail: shodiyevairisa@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the role of ESG (Environmental, Social, Governance) principles in modern corporate governance based on international experience and the national legislation of Uzbekistan. As international experience, standards and directives such as ISSB, CSRD and CSDDD, as well as the practices of Germany (LkSG) and Singapore have been examined. Based on them, the process of implementing ESG in Uzbekistan has been studied. The article also systematically identifies existing problems and provides practical recommendations for improving legislation. The research results emphasize the importance of ESG principles for the sustainable development of Uzbekistan's economy.

Keywords: *ESG, corporate governance, sustainable development, international standards, Uzbekistan legislation, due diligence, double materiality.*

KIRISH

Zamonaviy korporativ boshqaruv tizimida ekologik (Environmental), ijtimoiy (Social) va boshqaruv (Governance) tamoyillarini ifodalovchi ESG mezonlari muhim strategik ahamiyat kasb etmoqda. ESG tamoyillari kompaniyalarning nafaqat moliyaviy natijalarini, balki atrof-muhitga ta'sirini, jamiyat oldidagi mas'uliyatini hamda ichki boshqaruv sifatini ham kompleks baholash imkonini beradi. Bu yondashuv uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlaydi, investorlar ishonchini oshiradi va turli xavf-xatarlarni samarali boshqarishga yordam beradi [1]. Shu nuqtai nazardan ushbu maqola ESG tamoyillarining korporativ boshqaruvdagi o'rnini xalqaro tajriba va O'zbekiston milliy qonunchiligi misolida tahlil qilishga bag'ishlangan.

Mamlakatimizda "O'zbekiston-2030" strategiyasi zamirida 2025-yil "Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili" deb e'lon qilinganidan so'ng, ayniqsa, ESG tamoyillarini joriy etish jarayoni faol davom etmoqda [2]. Tadqiqotning dolzarbligi

shundaki, global investorlar ESG reytinglarini investitsiya qarorlarida asosiy mezon sifatida qo‘llamoqda. Tadqiqotning asosiy maqsadi ESG tamoyillarining huquqiy asoslarini qiyosiy tahlil qilish va O‘zbekiston qonunchiligini takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Buning uchun xalqaro standartlarni o‘rganish, milliy qonunchilikni tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va kelajak istiqbollarini baholash vazifalari qo‘yildi.

METODLAR

Tadqiqot huquqiy-tahliliy usullarga asoslanadi. Normativ-huquqiy hujjatlarning tizimli tahlili, solishtirma-tahlil, qiyosiy huquqshunoslik va ilmiy adabiyotlarning sharhi faol qo‘llanilgan. Asosiy manbalar sifatida xalqaro hujjatlar, jumladan Xalqaro Barqarorlik Standartlari Kengashining (International Sustainability Standards Board — ISSB) standartlari, Yevropa Ittifoqining Korporativ barqarorlik hisoboti direktivasi (Corporate Sustainability Reporting Directive — CSRD) va Yevropa barqarorlik hisoboti standartlari (European Sustainability Reporting Standards — ESRS), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (Organisation for Economic Co-operation and Development — OECD) tamoyillari hamda BMT Global Compact hujjatlari olingan. Milliy darajada esa O‘zbekiston Respublikasi milliy huquqiy bazasi, xalqaro hisobotlar va ilmiy nashrlardan foydalanilgan. Shuningdek, tahlil jarayonida ikki tomonlama muhimlik (double materiality) tamoyili asos qilib olingan.

NATIJALAR

Xalqaro miqyosda ESG tamoyillari tavsiyaviy (dispozitiv) normalardan majburiy (imperativ) talablarga o‘tish jarayonini boshdan kechirmoqda. Xalqaro Barqarorlik Standartlari Kengashi (ISSB) tomonidan ishlab chiqilgan umumiy talablar (IFRS S1) va iqlimga oid ochiqlik standartlari (IFRS S2) moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning asosiy bazasi bo‘lib xizmat qilmoqda. Chunki ushbu standartlar investorlarga kompaniyaning barqarorlik bilan bog‘liq xavf va imkoniyatlari haqida ishonchli ma’lumot berishga qaratilgan [4]. Undan tashqari, Yevropa Ittifoqi CSRD va ESRS kabi majburiy hisobotni joriy etgan bo‘lib, ular ikki tomonlama muhimlik (double materiality) tamoyili asosida moliyaviy va ijtimoiy-ekologik ta’sirni hisobga oladi. Korporativ barqarorlik bo‘yicha tegishli tekshiruv direktivasi (Corporate Sustainability Due Diligence Directive — CSDDD) esa yetkazib beruvchilar zanjirida tegishli tekshiruv (due diligence) talabini belgilaydi. Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlarda milliy qonunlar ESG talablarini yanada kuchaytirgan. Natijada, yaxshi boshqaruv (Governance) ekologik va ijtimoiy komponentlarni samarali amalga oshirishga yordam beradi va kompaniya qiymatini oshiradi, deyishimiz mumkin [5].

O‘zbekiston Respublikasida ham ESG tamoyillari milliy qonunchiligimizga muvaffaqiyatli integratsiya qilinmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-436-son Qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning “O‘zbekiston — 2030” strategiyasida belgilangan vazifalarning ijrosini og‘ishmay tashkil etish, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risida hadli konvensiyasining Kioto protokoli va Parij bitimi doirasida mamlakatning global hamjamiyat oldida olgan majburiyatlarini bajarishda tarmoq va sohalarning uyg‘un “yashil transformatsiya”sini amalga oshirish, ularning raqobatbardoshligi va resurs tejamkorligini ta’minlash, iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish va unga moslashish hamda aholining yashash sifatini yaxshilash va iqtisodiy o‘sishning yangi “yashil rivojlanish” modeliga o‘tish maqsadida 2025-yil 30-yanvardagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-16-son Farmoni qabul qilingan. Ular “O‘zbekiston-2030” strategiyasini yashil iqtisodiyot yilida amalga oshirish dasturida yirik strategik korxonalar uchun ESG dasturlarini ishlab chiqish va hisobotlarni joriy etishni belgilaydi [3]. Shuningdek, kelgusida kamida beshta yirik sanoat korxonasida milliy ESG hisoboti joriy etiladi, davlat ishtirokidagi yirik kompaniyalar (Navoiy KMK, Olmaliq KMK, O‘zbekneftgaz va boshqalar) majburiy hisobot berishi lozim bo‘ladi. Qimmatli qog‘ozlari fond birjasida savdo qilinadigan 50 ta korxona uchun esa ixtiyoriy bosqichma-bosqich joriy etish rejalashtirilgan. Korporativ boshqaruv kodeksi va O‘zbekiston Respublikasi “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun mustaqil direktorlar institutini, shaffoflikni va risklarni boshqarishni kuchaytiradi.

MUHOKAMA

Xalqaro tajribada ESG tamoyillari majburiy hisobot berish va chuqur maxsus tekshiruv (due diligence) orqali amalga oshirilmoqda, bu esa kompaniyalarni nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy-ekologik ta’sirlarini ham hisobga olishga majbur qilmoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqining CSRD va CSDDD direktivalari ikki tomonlama muhimlik (double materiality) tamoyilini qo‘llab, korporatsiyalarga yetkazib beruvchilar zanjiridagi xavflarni baholash majburiyatini yuklaydi. Bu yondashuv investorlar uchun yuqori shaffoflikni ta’minlaydi va “yashil yuvish” (greenwashing) holatlarini sezilarli darajada kamaytiradi [4]. Natijada, ESG talablariga rioya qiluvchi kompaniyalar moliyaviy bozorda yuqori baholanadi va kapital jalb qilishda afzalliklarga ega bo‘ladi.

Germaniya tajribasi

Xirijiy davlatlar tajribasini qaraydigan bo‘lsak, Germaniyada ESG majburiy va qattiq rejida tartibga solingan. 2021-yilda qabul qilingan Ta’minot zanjiri bo‘yicha tegishli tekshiruv to‘g‘risidagi qonun (LkSG — Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz) yirik kompaniyalarga (1000 nafardan ortiq xodim) o‘z ta’minot zanjirida inson huquqlari va ekologik xavflarni aniqlash, oldini olish va bartaraf etish majburiyatini yuklaydi. Bu qonun kompaniyalarni yetkazib beruvchilar zanjiridagi mas’uliyatni chuqur baholashga majbur qiladi, jarimalar esa juda yuqori (daromadning 2% gacha). Natijada Germaniya kompaniyalari ESGni strategik ustuvorlikka aylantirdi, ammo bu qo‘shimcha xarajatlar va murakkab monitoring tizimini talab qiladi [6].

Singapur tajribasi

Singapurda esa ESG yanada moslashuvchan va bozor yo‘naltirilgan yondashuvda amalga oshirilmoqda. Ro‘yxatdan o‘tgan kompaniyalar uchun barqarorlik hisoboti “bajar yoki tushuntir” (comply or explain) prinsipi asosida majburiy bo‘lib, iqlim bilan bog‘liq ochiqlik 2025-yildan bosqichma-bosqich majburiy holatga o‘tmoqda. Bu yondashuv kompaniyalarga moslashish uchun vaqt beradi, investorlar ishonchini oshiradi va Singapurni Osiyoda barqaror moliya markaziga aylantirishga yordam beradi. Natijada Singapur kompaniyalari xalqaro investorlarni jalb qilishda muvaffaqiyatli bo‘lmoqda, ammo majburiy talablar Germaniyaga nisbatan yumshoqroq [7].

O‘zbekistonda esa ESG joriy etish jarayoni bosqichma-bosqich va asosan davlat ishtirokidagi yirik korxonalar doirasida olib borilmoqda. Bu yondashuv rivojlanayotgan iqtisodiyot uchun o‘rinli bo‘lib, keskin o‘zgarishlardan kelib chiqadigan qarshiliklarni yumshatadi va xalqaro standartlarga asta-sekin moslashish imkonini beradi [2]. Shu bilan birga, quyidagi asosiy muammolar mavjud:

1) ma’lumotlar sifati va monitoring tizimining yetarli emasligi — ko‘plab korxonalar ESG ko‘rsatkichlarini to‘plash va tahlil qilish uchun zarur infratuzilma va metodologiyaga ega emas;

2) xususiy sektor uchun moliyaviy rag‘batlarning yetishmasligi — soliq imtiyozlari, yashil kreditlar va subsidiyalar mexanizmlari yetarli darajada rivojlanmagan;

3) malakali kadrlar va texnologik muammolar — ESG hisobotlarini tayyorlash bo‘yicha mutaxassislar yetishmaydi;

4) huquqiy mexanizmlarning to‘liq shakllanmaganligi — rahbarlarning ESG xavflari uchun javobgarligi aniq belgilab berilmagan va mustaqil audit tizimi rivojlantirilishga muhtoj.

Demak, qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Germaniya va Yevropa Ittifoqida jarimalar va majburiy talablar kuchli bo‘lsa, Singapurda rag‘batlantirish va moslashuvchanlik ustuvor, O‘zbekistonda esa bosqichma-bosqichlik asosiy yo‘nalish hisoblanadi. Bu holat xalqaro investorlarni jalb qilish va kapital bozorlarida raqobatbardoshlikni oshirish uchun monitoring va hisobot sifatini keskin yaxshilashni talab etadi. Shuning uchun ham ushbu tahlillar asosida qonunchilikni takomillashtirish bo‘yicha quyidagicha takliflar berishimiz mumkin:

1) ESG hisobotlarini majburiy qilish doirasini bosqichma-bosqich kengaytirish va xususiy sektor uchun ham majburiyatlarni joriy etish;

2) “Yashil moliyalashtirish” va soliq imtiyozlari bo‘yicha alohida qonun loyihasini ishlab chiqish va qabul qilish;

3) korporativ boshqaruv kodeksiga ikki tomonlama muhimlik (double materiality) baholash va yetkazib beruvchilar zanjirida tegishli tekshiruv (due diligence) talablarini to‘liq kiritish hamda direktorlarning ishonchli boshqaruv majburiyatlarini ESG xavflari bilan bog‘lash;

4) mustaqil ESG auditorlik tizimini yaratish va xalqaro reyting agentliklari bilan hamkorlikni kuchaytirish.

Ushbu muhokama shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston uchun eng samarali yo‘l — xalqaro tajribani (Germaniya va Singapur kabi) milliy sharoitlarga moslashtirgan holda rag‘bat va majburiyatni muvozanatlashtirishdir.

XULOSA

ESG tamoyillari korporativ boshqaruvning ajralmas qismiga aylandi. Xalqaro tajribada Xalqaro Barqarorlik Standartlari (ISSB) va Yevropa direktivalari (CSRD, CSDDD) majburiy hisobot va tegishli tekshiruv (due diligence) orqali barqarorlikni ta’minlasa, O‘zbekistonda ular asosida milliy huquqiy baza shakllanmoqda. Ushbu jarayonni chuqurlashtirish, qonunchilikni takomillashtirish va yuqoridagi takliflarni amalga oshirish orqali O‘zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, xalqaro bozorga chiqishni osonlashtirish va investorlar ishonchini oshirish mumkin. ESG tamoyillarini muvaffaqiyatli joriy etish nafaqat huquqiy majburiyat, balki strategik raqobatbardoshlik vositasiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. International Finance Corporation. (2023). “ESG in emerging markets”. World Bank Group.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2026). “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 4-maydagi 221-son Qarori”. https://lex.uz/docs/8171367

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025). “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-16-son Farmoni (30.01.2025)”. https://lex.uz/docs/7369703
4. International Sustainability Standards Board. (2023). “IFRS S1 and IFRS S2 standards”. https://www.ifrs.org/issb
5. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2025). “OECD corporate governance factbook 2025”. OECD Publishing.
6. German Federal Ministry of Labour and Social Affairs. (2021). “Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz (LkSG)”. https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/Internationales/act-corporate-due-diligence-obligations-supply-chains.pdf
7. Singapore Exchange (SGX). (2025). “Sustainability Reporting Guide”. https://www.sgx.com/sustainable-finance/sustainability-reporting
8. European Commission. (2024). “Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD)”.
9. Bekmirzayeva, U. A. (2026). O‘zbekiston Respublikasida ESG standartlarini joriy etishning huquqiy asoslari. “Tadqiqotlar jurnali”.
10. Norma.uz. (2026). Atrof-muhit, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) tamoyillari joriy etiladi. https://www.norma.uz

TIKA TASHKILOTINING MARKAZIY OSIYODAGI HAMKORLIGI VA TA'SIR DINAMIKASI

Azamat Sharipov
Oriental universiteti,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
+99890 189 93 68
tarixiypochta@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Turkiya hamkorlik va koordinatsiya agentligi (TIKA)ning Markaziy Osiyo davlatlaridagi faoliyati rivojlanish hamkorligi va yumshoq kuch nazariyalari kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqot 1992-yildan 2023-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oladi hamda statistik ma'lumotlar, shuningdek nufuzli bazalarida indekslangan ilmiy manbalarga tayangan. Maqolada agentlikning institutsional evolyutsiyasi, mintaqaga yo'naltirilgan moliyaviy oqimlar dinamikasi va ularning Turkiya tashqi siyosati maqsadlari bilan o'zaro bog'liqligi yillar kesimida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *TIKA, Markaziy Osiyo, rasmiy rivojlanish yordami, yumshoq kuch, Turkiya tashqi siyosati, texnik hamkorlik, turkiy integratsiya.*

TIKA IN CENTRAL ASIA: PATTERNS OF ENGAGEMENT AND THE DYNAMICS OF INFLUENCE

ABSTRACT

This article analyses the activities of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) in the states of Central Asia within the context of the theories of development cooperation and soft power. The study covers the period from 1992 to 2023 and draws on statistical data as well as on scholarly sources indexed in authoritative databases. The article examines the agency's institutional evolution, the dynamics of the financial flows directed to the region, and their interrelationship with the objectives of Turkish foreign policy, considered on a year-by-year basis.

Keywords: *TİKA, Central Asia, official development assistance, soft power, Turkish foreign policy, technical cooperation, Turkic integration.*

KIRISH

Sovet Ittifoqining parchalanishi va Markaziy Osiyoda beshta mustaqil respublikaning - Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, O'zbekiston va

Tojikistonning paydo bo‘lishi Turkiya uchun tashqi siyosiy yo‘nalishini qaytadan loyihalashtirish imkoniyatini yaratdi. Aynan shu geosiyosiy o‘zgarish sharoitida Turkiya hamkorlik va koordinatsiya agentligi (TIKA) 1992-yil yanvarida tashkil etildi. Uning dastlabki vazifasi mustaqillikka erishgan turkiy respublikalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ko‘maklashish edi (Özkan & Demirtepe, 2012). Boshqacha aytganda, agentlikning o‘zi institutsional jihatdan Markaziy Osiyo bilan hamkorligi masalasining bevosita mahsuli bo‘lib, bu hol uning keyingi butun faoliyat mantig‘ini belgilab berdi.

NAZARIY ASOS VA METODOLOGIYA

Nazariy jihatidan, TIKA yordamini sof xayriya yoki rivojlanish iqtisodiyoti hodisasi sifatida emas, balki tashqi siyosat quroli sifatida talqin qiluvchi yondashuv samaraliroq natija beradi. J. Nay taklif etgan «yumshoq kuch» konsepsiyasiga ko‘ra, davlat o‘z maqsadlariga majburlash yoki iqtisodiy bosim orqali emas, balki o‘ziga jalb eta olish, qadriyatlar va madaniy yaqinlik orqali erishishi mumkin (Nye, 2004). P. İpek bu nazariyani aynan TIKA misolida tushuntirar ekan, konstruktivistik yondashuvdan kelib chiqib, tashqi siyosat instrumentlarining o‘zgarishi nafaqat moddiy manfaatlar, balki ichki tuzilmalar doirasida shakllanadigan g‘oyalar bilan ham belgilanishini ta’kidlaydi (İpek, 2015). Shu ma’noda TIKA Markaziy Osiyoda bir vaqtning o‘zida ham rivojlanish agentligi, ham madaniy-sivilizatsion yaqinlikni siyosiy resursga aylantiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

TADQIQOT NATIJALARI

1990-yillarda Turkiyaning o‘zidagi siyosiy beqarorlik va surunkali iqtisodiy inqirozlar TIKAning samaradorligini bevosita cheklab qo‘ydi. Bunga «turkiy model»ning jozibadorligi pasayishi va Rossiyaning sobiq sovet hududidagi ta’sirini tiklashi qo‘shildi (Özkan & Demirtepe, 2012). Natijada dastlabki o‘n yillikda agentlik nihoyatda kamtarin moliyaviy resurslar bilan, asosan ta’lim va madaniyat sohasidagi nuqtaviy loyihalar - maktab hamda kutubxonalar qurish, Turkiyada tahsil olish uchun stipendiyalar berish doirasida faoliyat yuritdi. Bu davrda Turkiyaning rasmiy rivojlanish yordami (RRY) hajmi nihoyatda past - 2002-yilda atigi 85 million dollar atrofida edi (OECD, 2025).

Vaziyat 2002-yildan keyin, mamlakatdagi barqaror iqtisodiy o‘sish va tashqi siyosatdagi ko‘p tomonlamalik kursi sharoitida tubdan o‘zgardi. 2011-yilda qabul qilingan qonun bilan agentlik institutsional jihatdan qayta tuzildi, uning geografik qamrovi kengaydi va moliyaviy salohiyati keskin oshdi (Özkan & Demirtepe, 2012). Turkiyaning RRY hajmi 2004-yildagi 488 million dollardan jadal o‘sib (Fidan &

Nurdun, 2008), 2017-yilga kelib mamlakat byudjetidan ajratilgan umumiy rasmiy rivojlanish yordami 8,1 milliard dollardan oshdi (İpek & Kayabaşı, 2025). Agentlikning dala tuzilmasi ham shu sur'atda kengaydi: 2002-yildagi 12 ta vakolatxona 2010-yilga kelib 28 taga yetdi, hozirgi kunda esa TIKA 61 mamlakatda 63 ta koordinatsiya ofisi orqali faoliyat yuritadi (İpek & Kayabaşı, 2025). Quyida Turkiyaning umumiy RRY dinamikasi 1-rasmda yillar kesimida aks ettirilgan.

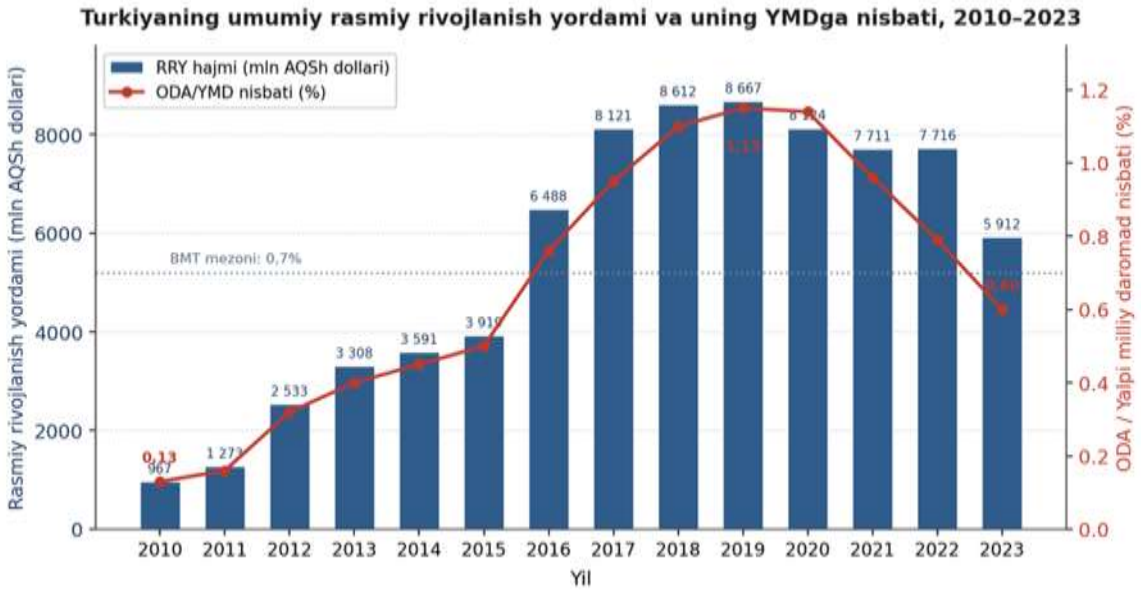

1-rasm. Turkiyaning umumiy rasmiy rivojlanish yordami (RRY) hajmi va uning yalpi milliy daromadga (YMD) nisbati, 2010–2023-yillar (mln AQSh dollari va foiz hisobida). Manba: İpek & Kayabaşı (2025), OECD Data Explorer (2024) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ilmiy izoh: Diagramma 2012–2019-yillar oralig'ida ko'rsatkichning deyarli to'rt baravar oshganini, ODA/YMD nisbatining esa 2019-yilda 1,15 foizga yetib, BMTning 0,7 foizlik mezonidan ancha ustun chiqqanini ko'rsatadi. Biroq bu o'sish egri chizig'ining sababini quyida ko'rsatilganidek ehtiyotkorlik bilan talqin qilish zarur.

Diagrammada aks etgan dinamikani yillar kesimida batafsil ko'zdan kechirish bir necha sifat jihatdan farqli bosqichni ajratish imkonini beradi. 2010-2011-yillarda ko'rsatkich nisbatan past sathda - RRYning yalpi milliy daromadga nisbati 0,13-0,16 foiz oralig'ida saqlanib turdi. 2012-yilda esa sezilarli sakrash ro'y berdi va bu nisbat 0,32 foizga ko'tarildi. Keyingi uch yil davomida u barqaror o'sib, 2015-yilga kelib 0,50 foizni tashkil etdi (İpek & Kayabaşı, 2025). Eng keskin jadallashuv 2016-2019-yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda ko'rsatkich 0,76 foizdan 1,15 foizgacha ko'tarilib, mutlaq ifodada Turkiyaning umumiy RRYsi 2019-yilda 8,6 milliard dollardan oshib, o'zining tarixiy cho'qqisiga chiqdi. 2020-yildan keyin esa teskari tendensiya kuzatiladi. Nisbat 2021-yilda 0,96 foizga, 2022-yilda 0,79 foizga va 2023-yilga kelib

0,60 foizga tushdi (İpek & Kayabaşı, 2025). Bu pasayish, bir tomondan, mutlaq hajmning qisqarishini, ikkinchi tomondan, milliy daromadning nisbatan tez o‘sishini aks ettiradi va Turkiyaning yordam siyosati tashqi hamda ichki iqtisodiy konyunkturaga sezgir ekanligini ko‘rsatadi.

Mazkur yalpi ko‘rsatkichlarni Markaziy Osiyoga oid xulosalar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llash metodologik jihatdan xato bo‘lardi. 2011-yildan boshlangan Suriya inqirozi va undan keyingi qochqinlar oqimi Turkiya yordamining tarkibini tubdan o‘zgartirib yubordi. 2015–2022-yillarda mamlakat ajratgan jami 63,5 milliard dollarlik yordamning 78,9 foizi (50,2 milliard dollar) gumanitar yordamga, asosan Suriyaga to‘g‘ri keldi (İpek & Kayabaşı, 2025). Demak, 2012-yildan keyingi keskin o‘sish deyarli butunlay Yaqin Sharq yo‘nalishi bilan bog‘liq bo‘lib, Markaziy Osiyoga yo‘naltirilgan oqimlar bu raqamlarning juda kichik, ammo sifat jihatidan boshqacha - ko‘proq rivojlanish va texnik hamkorlik xarakteridagi - qismini tashkil etadi. Aynan shu tafovut TIKAning mintaqadagi rolini tahlil qilishda asosiy metodologik tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi. Mintaqaga oid aniq ko‘rsatkichlar bu farqni yaqqol namoyon etadi. 2016-yilda Turkiyaning ikki tomonlama rasmiy rivojlanish yordamining eng yirik yordam oluvchilari orasida Qirg‘iziston (25,39 million dollar) va Qozog‘iston (18,96 million dollar) Suriyadan keyingi eng yuqori o‘rinlardan birini egalladi (Akıllı & Çelenk, 2019). OECD ma’lumotlariga ko‘ra, 2015-yilda Qirg‘iziston Turkiyaning ikki tomonlama rivojlanish hamkorligi bo‘yicha eng yirik beshta sherigi qatoriga kirgan edi (OECD, 2025). Bu raqamlar 1-jadvalda keltirilgan bo‘lib, ular ikki muhim jihatni ochib beradi. Birinchidan, Suriyaning yordam geografiyasidagi mutlaq ustunligini, ikkinchidan, shunga qaramay, Markaziy Osiyo respublikalarining Turkiya yordami tarkibida hamon ustuvor o‘rin tutishini.

Oluvchi davlat	RRY hajmi (mln AQSh dollari)	Mintaqa
Suriya	5 851,23	Yaqin Sharq
Somali	59,63	Afrika
Falastin	43,12	Yaqin Sharq
Afg‘oniston	32,69	Janubiy Osiyo
Bosniya va Gertsegovina	30,29	Bolqon
Qirg‘iziston	25,39	Markaziy Osiyo
Shimoliy Makedoniya	18,96	Bolqon
Qozog‘iston	18,96	Markaziy Osiyo
Ozarbayjon	14,24	Janubiy Kavkaz
Niger	11,91	Afrika

1-jadval. *Turkiyaning ikki tomonlama rasmiy rivojlanish yordamining eng yirik oluvchi davlatlari, 2016-yil (mln AQSh dollari)*

Manba: Akıllı & Çelenk (2019); Turkish Development Assistance Report 2016 ma'lumotlari asosida tuzilgan. Markaziy Osiyo davlatlari ko'k rang bilan ajratilgan.

Ilmiy izoh: Jadval yordam taqsimotidagi nomutanosiblikni ko'rsatadi: Suriya ulushi qolgan barcha oluvchilar yig'indisidan bir necha barobar yuqori. Ayni paytda Qirg'iziston va Qozog'iston Suriyadan tashqari eng yirik oluvchilar qatorida turishi mintaqaning Turkiya uchun strategik ustuvorligi Yaqin Sharq yo'nalishi kuchaygan davrda ham saqlanib qolganini tasdiqlaydi. E'tiborlisi, O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston bu ro'yxatda ko'rinmaydi — bu ularning yordam tarkibida nisbatan kam ulushga ega ekanligidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyodagi TIKA loyihalarining sektoral tarkibi agentlikning yumshoq kuch funksiyasini bevosita aks ettiradi. Ta'lim sohasida bu - Turkiyada tahsil olish uchun stipendiyalar va oliy o'quv yurtlarida turkologiya markazlarini ochish, sog'liqni saqlashda zamonaviy shifoxonalar qurish hamda tibbiyot xodimlarini tayyorlash, madaniyatda esa tarixiy yodgorliklarni ta'mirlash kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi (Kahveci & Kuşçu Bonnenfant, 2023). Masalan, TIKA Qirg'izistonda kardiologiya va gastroenterologiya yo'nalishlarida ixtisoslashgan 72 o'rinli shifoxonani ishga tushirgan. O'zbekistonda Xivada an'anaviy hunarmandchilik markazi tashkil etilgan. Qozog'istonda esa arxeologik qazishmalar moliyalashtirilgan. Diqqatga sazovor jihati shundaki, bu loyihalar ko'pincha strategik joylashuvga ega va yuqori darajada ko'rinarli bo'ladi hamda bu ularning bevosita rivojlanish samarasidan tashqari simvolik-siyosiy vazifasini ham ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Bu loyihalar orasida ta'lim yo'nalishi alohida strategik ahamiyatga ega. Zero u eng uzoq muddatli va chuqur ta'sir mexanizmini ifodalaydi. Turkiyada tahsil olgan markaziy osiyolik talabalar, shuningdek mahalliy universitetlardagi turkologiya markazlari faoliyatidan bahramand bo'lgan kadrlar vaqt o'tishi bilan o'z mamlakatlarining ma'muriy, akademik va madaniy elitasi tarkibiga singib boradi. Shu tariqa til, qadriyat va dunyoqarash darajasidagi yaqinlik institutsional kanallar orqali keyingi avlodlarga uzatiladi (Kahveci & Kuşçu Bonnenfant, 2023). Konstruktivistik nuqtai nazardan, aynan shunday tarmoqlarning shakllanishi yumshoq kuchning eng barqaror manbai sanaladi, chunki u bir martalik moliyaviy transfertdan farqli o'laroq, o'zini izchil takror ishlab chiqaruvchi ijtimoiy aloqalar tizimini vujudga keltiradi (İpek, 2015). Shu bilan birga, bu mexanizmning natijadorligi avtomatik kafolatlanmaydi. U uzluksiz kuzatuv, bitiruvchilar bilan

aloqani saqlash va mahalliy ehtiyoj bilan muvofiqlashtirishni taqozo etadi. Aks holda boshlang‘ich sarmoya o‘zining strategik qiymatini asta-sekin yo‘qotishi mumkin.

Aynan shu ko‘rinarlilik agentlik faoliyatining «millat brendingi» o‘lchovini ochib beradi. Akıllı va Çelenk TIKAni Turkiyaning ijobiy xalqaro obro‘sini shakllantiruvchi hamda davlatning «saxiy» va «insonparvar» qiyofasini mustahkamlovchi vosita sifatida tahlil qiladi (Akıllı & Çelenk, 2019). Markaziy Osiyo bu strategiya uchun nihoyatda qulay maydon, chunki bu yerda yordam umumiy til, tarix va din zaminiga quriladi (Kahveci & Kuşçu Bonnenfant, 2023). Shu bilan birga, mualliflar Turkiyaning faoliyati bir xil emasligini ham ta’kidlaydi. Turkiy bo‘lmagan Tojikiston bilan madaniy-lingvistik yaqinlikka asoslangan hamkorlik turkiy respublikalarga nisbatan ancha cheklangan ko‘lamda kechadi. Bu holat yordamning sof rivojlanish ehtiyojidan ko‘ra sivilizatsion mansublik mantig‘iga bo‘ysunishini bilvosita tasdiqlaydi.

Mazkur xususiyatlarni kengroq xalqaro kontekstga joylashtirish lozim. Turkiya an’anaviy G‘arb donorlaridan farqli o‘laroq, xalqaro rivojlanish yordami hamjamiyatiga nisbatan kech, asosan 2000-yillardan keyin integratsiyalashgan «yuksalayotgan» donor sifatida maydonga chiqdi (Fidan & Nurdun, 2008). Bu kechikish, paradoksal ravishda, agentlikka o‘ziga xos manevr erkinligini berdi. U OECD Rivojlanishga ko‘maklashish qo‘mitasi (DAC) doirasida tarixan shakllangan qat’iy me’yorlardan nisbatan xoli holatda, donor va oluvchi o‘rtasidagi munosabatni «teng hamkorlik» tilida qayta ramkalash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Fidan va Nurdun ta’kidlaganidek, Turkiyaning rivojlanish yordami uning umumiy tashqi siyosiy maqsadlari bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, iqtisodiy, madaniy va strategik o‘lchovlarni yagona vositada uyg‘unlashtiradi (Fidan & Nurdun, 2008). Markaziy Osiyo aynan shu integratsiyalashgan yondashuvning eng yorqin sinov maydoniga aylandi, zero bu yerda rivojlanish ko‘magi, madaniy diplomatiya va geosiyosiy manfaat bir-biridan deyarli ajralmas tarzda qo‘shilib ketadi.

Konseptual darajada Turkiya o‘z yondashuvini g‘arbona «shartli yordam» modelidan farqlovchi «turkona rivojlanish hamkorligi modeli» sifatida taqdim etadi. U gorizontal sheriklik, o‘zaro manfaat va talabga asoslangan loyihalashtirish tamoyillarini ilgari suradi (İpek & Kayabaşı, 2025). Bu ritorika Markaziy Osiyo davlatlari uchun va ularning suverenitetga sezgirligini hisobga olganda siyosiy jihatdan jozibalidir. Biroq tanqidiy nuqtai nazardan, gorizontal hamkorlik tilini agentlikning siyosiy-simvolik funksiyasidan ajratib bo‘lmaydi. Shifoxonalardagi bayroqlar, davlat muassasalari yonidagi minnatdorlik lavhalari yoki pan-turkiy ramziyatni kuchaytiruvchi loyihalar yordamning, boshqa narsalar qatori, Turkiya ta’sirini ko‘rinarli qilish vositasi ham ekanligini ko‘rsatadi.

Shunday bo‘lsa-da, TIKAning Markaziy Osiyodagi ta’siri qator obyektiv chegaralarga ega. Avvalo, mintaqada Rossiya va Xitoyning an’anaviy hamda iqtisodiy jihatdan ancha quvvatli ishtiroki Turkiya imkoniyatlarini cheklaydi. Ikkinchidan, Qozog‘iston va O‘zbekiston kabi tez rivojlanayotgan davlatlar tobora an’anaviy yordamdan ko‘ra investitsiya va texnik hamkorlikni afzal ko‘rmoqda. Qozog‘iston hatto 2021-yilda o‘zining xalqaro rivojlanish agentligini (KazAID) tashkil etib, donor maqomiga o‘ta boshladi (OECD, 2025). İpek ta’kidlaganidek, yumshoq kuchning samaradorligi kontekstga bog‘liq bo‘lib, doimiy kuzatuv hamda bitiruvchilar tarmog‘ini mustahkamlash kabi keyingi mexanizmlarni talab qiladi (İpek, 2015). 2020-yillardan boshlangan Turkiyaning Markaziy Osiyoga «qaytishi» - Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi institutsional yaqinlashuv ayni shu cheklovlarni yengish va yordamni kengroq strategik ramkaga joylashtirishga urinish sifatida talqin qilinishi mumkin (Kahveci & Kuşçu Bonnenfant, 2023).

Yuqorida sanab o‘tilgan cheklovlar Turkiyaning mintaqaviy strategiyasida sezilarli o‘zgarishni rag‘batlantirdi. Agar 1990–2010-yillarda TIKA faoliyati asosan ikki tomonlama va loyihaviy xarakterga ega bo‘lgan bo‘lsa, 2020-yillardan boshlab u tobora ko‘p tomonlama institutsional ramka - Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi mintaqaviylashuv jarayoni bilan uyg‘unlasha boshladi (Kahveci & Kuşçu Bonnenfant, 2023). Bu o‘zgarish nazariy jihatdan muhim, chunki u yumshoq kuchni alohida davlatlarga yo‘naltirilgan nuqtaviy ta’sirdan umumiy turkiy o‘ziga xoslik atrofida qurilgan jamoaviy loyihaga aylantiradi. Mualliflar ta’kidlaganidek, aynan mintaqaviylashuv mantig‘i Turkiyaga madaniy yaqinlikni institutsional poydevorga aylantirish imkonini beradi (Kahveci & Kuşçu Bonnenfant, 2023). Biroq bu yondashuvning chegarasi ham bor. Mintaqa davlatlarining ko‘p vektorli tashqi siyosati va o‘z suverenitetini har qanday milliy birlashuvdan ustun qo‘yishi pan-turkiy integratsiyaning chuqurlashuviga tabiiy to‘siq bo‘lib qoladi.

XULOSA

Tahlillarga ko‘ra, TIKAning Markaziy Osiyodagi faoliyatini bir necha umumlashtirilgan xulosa shaklida bayon etish mumkin. Avvalo, agentlik 1990-yillardagi resurs tanqisligi va institutsional zaiflik sharoitidan o‘tib, 2000-yillarda Turkiyaning ko‘p tomonlama tashqi siyosatining yetuk quroliga aylandi. Uning evolyutsiyasi bevosita Turkiyaning xalqaro maydondagi yuksalishini aks ettiradi. Ikkinchidan, Markaziy Osiyo kontekstida agentlik faoliyatini sof qashshoqlikni kamaytirishga qaratilgan yordam sifatida emas, balki madaniy-sivilizatsion yaqinlik, institutsional salohiyatni mustahkamlash va yumshoq kuchni proyeksiyalash vositasi sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir bu jihat yordamning miqdoriy jihatdan kamtarin, ammo simvolik va strategik jihatdan salmoqli ekanligida namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, agentlikning kelajakdagi samaradorligi mintaqa davlatlarining yordam oluvchidan teng sherikka aylanib borayotgan yangi maqomiga moslasha olishiga bevosita bog‘liq bo‘lib qoladi. Shu ma’noda TIKA misoli rivojlanish hamkorligi va tashqi siyosat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlikni ya’ni yordamning hech qachon faqat texnik-iqtisodiy hodisa bo‘lib qolmasligini, balki har doim muayyan siyosiy mantiq doirasida shakllanishini yaqqol namoyon etuvchi, nazariy jihatdan boy keys bo‘lib xizmat qiladi. Mintaqada raqobatning kuchayishi va mahalliy davlatlarning subyektlik salohiyati ortib borayotgan hozirgi sharoitda bu mavzu kelgusi tadqiqotlar uchun ham dolzarbligini saqlab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akıllı, E., & Çelenk, B. (2019). TİKA’s soft power: Nation branding in Turkish foreign policy. *Insight Turkey, 21*(3). https://www.insightturkey.com/articles/tikas-soft-power-nation-branding-in-turkish-foreign-policy
2. Fidan, H., & Nurdun, R. (2008). Turkey’s role in the global development assistance community: The case of TİKA. *Journal of Southern Europe and the Balkans, 10*(1), 93–111. https://doi.org/10.1080/14613190801895888
3. İpek, E., & Kayabaşı, E. (2025). Türkiye’s development assistance: Current status and the perspective of the 12th Development Plan. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty, 12*(3), 1197–1219. https://doi.org/10.30798/makuiibf.1702854
4. İpek, P. (2015). Ideas and change in foreign policy instruments: Soft power and the case of the Turkish International Cooperation and Development Agency. *Foreign Policy Analysis, 11*(2), 173–193. https://doi.org/10.1111/fpa.12031
5. Kahveci, H., & Kuşçu Bonnenfant, I. (2023). Turkish foreign policy towards Central Asia: An unfolding of regionalism and soft power. *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace, 12*(2), 195–218. https://doi.org/10.20991/allazimuth.1310530
6. Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
7. OECD. (2025). *Development co-operation profiles: Türkiye*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/development-co-operation-profiles_04b376d7-en/turkiye_09a14591-en.html
8. Özkan, G., & Demirtepe, M. T. (2012). Transformation of a development aid agency: TİKA in a changing domestic and international setting. *Turkish Studies, 13*(4), 647–664. https://doi.org/10.1080/14683849.2012.746442

GLOBAL URBANIZATSIYA JARAYONLARI

Roziya Hamroyeva
Termiz davlat universiteti ikkinchi kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Global urbanizatsiya jarayonlari so‘nggi o‘n yilliklarda jahon miqyosida shaharlar va aholi punktlarining o‘sishi va rivojlanishini anglatadi. Ushbu jarayonlar iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ekologik sohalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatib, shaharlar faoliyatining optimallashuvi va barqaror rozwiti uchun yangi strategiyalarni talab qiladi. Maqolada global urbanizatsiyaning asosiy tendensiyalari, uning ijtimoiy-iqtisodiy omillari, ekologik muammolari va yechimlari tahlil qilinadi. Shuningdek, shahar rejalashtirish va boshqaruvdagi innovatsion yondashuvlar muhokama qilinib, urbanizatsiya jarayonlarini samarali boshqarish uchun tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: *global urbanizatsiya, shahar rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, ekologik muammolar, shahar rejalashtirish, barqaror rivojlanish, urban boshqaruv.*

ABSTRACT

Global urbanization processes represent the growth and development of cities and settlements worldwide in recent decades. These processes have a significant impact on the economic, social, cultural and environmental spheres, requiring new strategies for the optimization of urban activities and sustainable development. The article analyzes the main trends of global urbanization, its socio-economic factors, environmental problems and solutions. Also, innovative approaches to urban planning and management are discussed, and recommendations are made for the effective management of urbanization processes.

Keywords*: global urbanization, urban development, socio-economic factors, environmental problems, urban planning, sustainable development, urban management.*

KIRISH

Global urbanizatsiya jarayoni zamonaviy dunyo taraqqiyotining muhim qirralaridan biridir. Bu jarayon aholining shaharlar tarafga ko‘chishi va shaharlarning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyatining ortishi bilan tavsiflanadi. Urbanizatsiya nafaqat aholining yashash joyining o‘zgarishi, balki iqtisodiyot, jamiyat va atrof-muhitga ta’sir etuvchi keng qamrovli fenomen sifatida qaraladi. Bugungi kunda urbanizatsiya dunyo aholisining katta qismi shaharlarda istiqomat qilishi bilan bog‘liq

bo‘lib, bu jarayon mamlakatlar rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlaridan biriga aylanmoqda. Shuning uchun global urbanizatsiya demografik tendensiyalar va rivojlanish strategiyalarini tushunish uchun markaziy mavzu hisoblanadi.

Global miqyosda urbanizatsiya jarayoni qadim zamonlardan boshlab insoniyatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. Avvalo, qishloq xo‘jaligi inqilobi davrida odamlar o‘z faoliyatlarini bir joyda barqarorlashtirib, shaharlar shakllana boshladi. Keyingi asosiy bosqich sanoat inqilobi bilan bog‘liq bo‘lib, bu davrda ishlab chiqarishning markazlashuvi va ishchi kuchining shaharlar tomon ko‘chishi tezlashdi. 20- va 21-asrlarda esa texnologik taraqqiyot, transport vositalarining rivojlanishi hamda iqtisodiy globalizatsiya shaharlarning kengayishi va aholining urban hududlarda ko‘payishiga olib keldi. Ushbu jarayonlar natijasida hozirgi kunda dunyo aholisining katta qismi shaharlarda istiqomat qilmoqda, bu esa yangi urban o‘sish modellari va muammolarini yuzaga keltirmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Global urbanizatsiya jarayonlarini boshqaruvchi asosiy omillar iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik omillar hisoblanadi. Iqtisodiy omillar qatorida sanoatning rivojlanishi, ish o‘rinlarining ko‘payishi va xizmatlar sohasining kengayishi muhim rol o‘ynaydi, bu esa aholini qishloq hududlardan shaharlarga ko‘chishga undaydi. Ijtimoiy omillar ichida ta’lim darajasining oshishi, hayot sifatini yaxshilashga intilish va yaxshiroq infratuzilmaga ega bo‘lish istagi mavjud. Texnologik yutuqlar esa transport, aloqa va ma’lumot almashinuvining rivojlanishiga olib kelib, shaharlarda yashashni yanada qulay va samarali qiladi. Shu tarzda, bu omillar birgalikda global darajada urbanizatsiya jarayonining tezlashishiga va shaharlarga odamlarning ko‘chib kelishining kuchayishiga sabab bo‘ladi.

Global urbanizatsiya jarayonlarini o‘rganish zamonaviy jamiyatlar duch kelayotgan muammolar va imkoniyatlarni to‘liq anglash uchun nihoyatda muhimdir. Shaharlar aholi sonining tez sur’atlarda oshishi va ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik o‘zgarishlarga olib kelishi bilan global darajada turli xil muammolar yuzaga kelmoqda. Shu bois, ushbu jarayonlarni chuqur tahlil qilish orqali, davlatlar va mutaxassislar samarali boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqishi, shaharlarni barqaror rivojlantirish va aholi turmush sifatini yaxshilash imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bundan tashqari, global urbanizatsiya nutqida yuzaga keladigan yangi imkoniyatlar, xususan, innovatsiyalar va iqtisodiy o‘sish nuqtai nazaridan ham alohida e’tibor talab etadi.

Global urbanizatsiya jarayonlari dunyo bo‘ylab shaharlarning tez sur’atlar bilan o‘sishini o‘z ichiga oladi. Bu jarayonning asosiy omillari qatorida aholi sonining oshishi, iqtisodiy rivojlanish va migratsiya ko‘rsatish mumkin. Aholi ko‘payishi

shahar hududiga yangi aholining qushilishini ta’minlaydi, iqtisodiy rivojlanish esa ish o‘rinlari va yaxshiroq yashash sharoitlarini yaratadi, bu esa ko‘pchilikning qishloq hududlaridan shaharlarga ko‘chishiga sabab bo‘ladi. Migratsiya, ayniqsa, ish qidirayotgan odamlarning shaharlarga ko‘chishi orqali urbanizatsiya jarayonini jadallashtiradi. Shu tariqa, global urbanizatsiya nafaqat shaharlarning kengayishini, balki ular ichidagi ijtimoiy va iqtisodiy strukturani ham o‘zgartirib, dunyo mamlakatlarining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Global urbanizatsiya jarayonlari so‘nggi o‘n yilliklarda jadal rivojlanib, dunyo bo‘ylab ko‘plab hududlarda sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Asosiy tendentsiyalardan biri megashaharlarning soni va hajmining keskin oshishi bo‘lib, bu shaharlarning iqtisodiy, madaniy va siyosiy markazlarga aylanishiga olib kelmoqda. Metropolitan hududlar doimiy ravishda kengayib, shaharning atrofidagi qishloq joylari ham urbanizatsiya jarayoniga qo‘shilmoqda. Bu esa ko‘plab infratuzilma va xizmat tarmoqlarining rivojlanishini talab qiladi. Biroq, urbanizatsiya jarayonlari barcha mintaqalar va qit’alarda bir xil tezlikda emas; Afrika va Osiyoda yuqori o‘sish sur’atlari kuzatilsa, Yevropa va Shimoliy Amerikada o‘sish nisbatan sekinroq va barqarorroq. Ushbu farq iqtisodiy rivojlanish darajasi, demografik tendentsiyalar va hukumat siyosatlariga bog‘liq ravishda shakllanadi. Shunday qilib, global urbanizatsiyaning asosiy yo‘nalishlari megashaharlar, metropoliten hududlar va mintaqaviy o‘sish tezliklaridagi farqliliklarda aks etadi.

Shahar tarqalishi (Urban Sprawl): Shahar tarqalishi shahar hududining chekka qismlariga qarab tez va tartibsiz kengayishi jarayonidir. Bu fenomen asosan past zichlikdagi aholi joylashuvi va avtomobilga bog‘liqlik bilan tavsiflanadi, natijada tabiiy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va infratuzilmaning samaradorligini pasaytiradi.

Suburbanizatsiya (Suburbanization): Suburbanizatsiya - aholi va iqtisodiy faoliyatning shahar markazidan tashqaridagi suburblar yoki shahar chekkasi hududlarga ko‘chishi jarayonidir. Bu jarayon shahar hayotidan uzoqlashish talabidan kelib chiqib, ko‘proq yashash joylarini izlash va yangi turar joylar qurilishi bilan bog‘liq.

Metropoliten hududi (Metropolitan Area): Metropoliten hududi - markaziy shahar va uning atrofidagi shaharlar va qishloqlardan tashkil topgan, iqtisodiy, ijtimoiy va transport tizimlari orqali kuchli bog‘langan yirik urban hudud. Bu hududlar odatda aholi zichligi yuqori va infratuzilma rivojlangan bo‘ladi.

Megashahar (Megacity): Megashahar - aholisi 10 milliondan ortiq bo‘lgan yirik shahar. Megashaharlar global iqtisodiyot va madaniyat markazlari sifatida muhim ahamiyatga ega, ammo ularning tez rivojlanishi ko‘pincha ijtimoiy va ekologik

muammolarni, masalan, infratuzilma yetishmovchiligi, atrof-muhit ifloslanishi va uy-joy muammolarini yuzaga keltiradi.

Global urbanizatsiya jarayonlari jamiyatda, iqtisodda va atrof-muhitda keng ko‘lamli ta’sirlarga ega. Ijtimoiy jihatdan, shaharlar aholi zichligi oshgani sari yangi ijtimoiy qatlamlar va madaniy o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi, biroq infratuzilma yetishmovchiligi, ayniqsa sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimlarida muammolarni kuchaytiradi. Iqtisodiy sohada urbanizatsiya ishchi kuchi bozorida keskin o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi; sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarining rivojlanishi yangi ish o‘rinlarini yaratadi, ammo ko‘plab shahar aholisini mehnat bozoridan chetlashtiradi yoki notog‘ri ish bilan ta’minlaydi. Uy-joy muammolari ham urbanizatsiya bilan bog‘liq asosiy masalalardan biri bo‘lib, tez o‘sayotgan shaharlar ko‘plab past darajadagi turar joylar paydo bo‘lishiga, ularning sifati va rivojlanish darajasi pastligiga olib keladi. Atrof-muhit nuqtai nazaridan, shaharlarning tez o‘sishi tabiiy resurslarga ortiqcha bosim o‘rnatib, havoning ifloslanishi, suv va er resurslarining kamayishi va ekologik degradatsiyani kuchaytiradi. Shu bilan birga, shahar infratuzilmasini rivojlantirish va ekologik muammolarni hal qilish uchun samarali strategiyalarni yaratish juda muhim hisoblanadi.

Global urbanizatsiya jarayonlarida texnologiya, boshqaruv va shaharsozlik strategiyalarining roli juda muhimdir. Texnologiyalar, xususan raqamli infratuzilma va aqlli tizimlar, shaharlardagi transportdan boshlab energiya samaradorligigacha bo‘lgan sohalarda samarali boshqaruvni ta’minlaydi. Shaharlarni boshqarishda ilg‘or boshqaruv usullari qat’iy qonun va tartib qo‘yishdan tortib, fuqarolarni jalb qilish va ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishgacha bo‘lgan jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Shaharsozlik strategiyalari esa barqaror rivojlanishni ta’minlash va ekologik muvozanatni saqlashga qaratilgan bo‘lib, yashil hududlarni kengaytirish, zichlikni boshqarish va infratuzilmani takomillashtirishni nazarda tutadi. Shunday qilib, texnologiya va boshqaruv choralarini samarali uyg‘unlashtirish orqali global urbanizatsiya trendlarini muvaffaqiyatli boshqarish va aqlli shaharlarning rivojlanishini ta’minlash mumkin.

XULOSA

Global urbanizatsiya jarayonlari dunyo bo‘ylab shaharlarning tez sur’atlar bilan rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Ushbu jarayon, asosan, aholining shaharlarga ko‘chishi, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarining kengayishi bilan bog‘liq. Tadqiqotda asosiy tendensiyalar sifatida shaharlarning hududiy kengayishi, aholi zichligining oshishi va yirik metropollarning paydo bo‘lishi ta’kidlangan. Bular shuningdek, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarga, ekologik muammolar va infratuzilma talablarining ortishiga olib keladi. Global darajada urbani rivojlantirish siyosati va barqaror shaharsozlik

strategiyalarining ahamiyati katta ekanligi qayd etildi. Natijada, urbanizatsiya jarayonlari ijtimoiy taraqqiyotga hissa qo‘shsa-da, uning boshqarilishi va muvozanatli rivojlanishi zarur ekanligi xulosa qilindi.

Global urbanizatsiya jarayonlarini chuqur tushunish kelajakdagi shaharsozlik va siyosat ishlab chiqishda juda muhimdir. Bu jarayon atrof-muhit, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o‘z ichiga oladi, shuning uchun samarali rejalashtirish uchun ularning o‘zaro ta’sirini hisobga olish zarur. Atrof-muhit jihatidan, urbanizatsiya tabiat resurslariga bosimni orttiradi, bu esa barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishni talab qiladi. Ijtimoiy tomondan, odamlarning yashash sharoitlarini yaxshilash va tenglikni ta’minlash uchun siyosatlar ishlab chiqilishi kerak. Iqtisodiy nuqtai nazardan esa, shaharlar iqtisodiy faoliyatning markaziga aylanganligi sababli, ish o‘rinlarini yaratish va infratuzilmani rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, global urbanizatsiyani to‘g‘ri anglash kelajakdagi shaharlar hayot sifatini oshirish va barqaror rivojlanish uchun asos yaratadi.

Global urbanizatsiya jarayonlari shaharlarda va jamiyatlarda turli qiyinchiliklar va imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Asosiy muammolar sifatida aholi zichligi, infratuzilmaning yetishmovchiligi, atrof-muhit ifloslanishi va ijtimoiy tengsizliklar ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, urbanizatsiya iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va innovatsiyalar uchun qulay sharoitlar yaratmoqda. Shaharlar yangi ish o‘rinlari va madaniy almashinuv markazlariga aylanishi orqali global hamjamiyatda o‘z o‘rnini mustahkamlashmoqda. Demak, urbanizatsiya jarayonlarini muvaffaqiyatli boshqarish orqali qiyinchiliklarga qarshi samarali chora-tadbirlar ishlab chiqilishi va ushbu imkoniyatlardan to‘liq foydalanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev, S.M. (2019). O‘zbekistonning rivojlanish strategiyasi va shaharsozlikning roli. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
2. Islomov, R. A. (2021). Global urbanizatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirlari. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Jurnali, 3(2), 45-53.
3. Jalilov, T. H. (2020). Zamonaviy shaharsozlik: global tendensiyalar va milliy an’analar. Toshkent: Toshkent Arxitektura-Qurilish Instituti.
4. Toshkent shahar statistika boshqarmasi. (2022). Toshkent shahar urbanizatsiya ko‘rsatkichlari bo‘yicha hisobot. Toshkent: Hukumat Nashriyoti.
5. Karimova, M. N. (2018). Shaharlar va urbanizatsiya jarayonlarining ekologik muammolari. O‘zbekiston Ekologiya Jurnali, 6, 12-19.
6. Rahmonov, D. S. (2020). Global urbanizatsiyaning madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlarga ta’siri. Toshkent: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi.

7. Jahon Banki. (2019). O‘zbekistonda urbanizatsiya va iqtisodiy o‘sish bo‘yicha tahlil. Vashington, D.C.: Jahon Banki Nashriyoti.
8. Nuraliyev, A. B. (2021). Global urbanizatsiya va O‘zbekiston shaharlarining infratuzilmasi. Toshkent: Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti nashri.
9. Qayumov, F. M. (2017). Urbanizatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari va yechimlari. Toshkent: O‘zbekiston Iqtisodiyot Instituti.
10. O‘zbekiston Respublikasi Rivojlanish Vazirligi. (2023). Milliy shaharsozlik konsepsiyasi. Toshkent: Rivojlanish Vazirligi Nashriyoti.

UDK 532.5:626.823

SUV OQIMINING KINEMATIK TUZILMASINI TADQIQ ETISHNING TAKOMILLASHGAN USULLARINI ISHLAB CHIQISH (QASHQADARYO VILOYATI, QARSHI MAGISTRAL KANALI MISOLIDA)

Rahimov Ashraf Rasul o‘g‘li[1]
Murodullayev Javoxir Raxmatillo o‘g‘li[2]
[1]Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti,
Qarshi, O‘zbekiston
[2]Irrigatsiya va suv muammolari ilmiy-tadqiqot instituti,
Toshkent, O‘zbekiston
ashrafrhmv@gmail.com

ANNOTATSİYA

Maqolada ochiq o‘zanlarda suv oqimining kinematik tuzilmasini - tezlikning fazoviy taqsimoti, ikkilamchi (aylanma) oqimlar va turbulent pulsatsiyalarni - o‘rganishning takomillashgan usuli taklif etilgan. Usul yuqori aniqlikdagi instrumental o‘lchovlar (akustik Doppler oqim profillagichi - ADCP) ni ikki va uch o‘lchovli sonli gidrodinamik modellashtirish bilan birlashtirishga, shuningdek mahalliy sharoit (yuqori loyqalik) uchun tuzatish koeffitsientlarini kiritishga asoslangan. Usulning amaliy qo‘llanilishi Qarshi magistral kanalining burilish uchastkasi misolida ko‘rsatilgan; tezlik epyuralari, qirg‘oq yemirilishi va cho‘kindi cho‘kishi o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Taklif etilgan yondashuv an’anaviy nuqtaviy o‘lchovlarga nisbatan o‘zan jarayonlarini bashoratlash aniqligini oshirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: *suv oqimi, kinematik tuzilma, tezlik maydoni, ikkilamchi oqim, turbulentlik, o‘zan deformatsiyasi, cho‘kindi oqizindi, magistral kanal, ADCP, sonli modellashtirish.*

АННОТАЦИЯ

В статье предложен усовершенствованный метод исследования кинематической структуры потока воды в открытых руслах - пространственного распределения скоростей, вторичных (циркуляционных) течений и турбулентных пульсаций. Метод основан на сочетании высокоточных измерений (ADCP) с двумерным и трёхмерным численным моделированием и введении поправочных коэффициентов для местных условий (высокая мутность). Применение показано на примере излучины Каршинского магистрального канала.

Ключевые слова: *поток воды, кинематическая структура, поле скоростей, вторичное течение, турбулентность, деформация русла, наносы, магистральный канал, ADCP, численное моделирование.*

ABSTRACT

The paper proposes an improved method for studying the kinematic structure of open-channel flow - the spatial distribution of velocities, secondary (circulation) currents and turbulent pulsations. The method combines high-resolution instrumental measurements (Acoustic Doppler Current Profiler, ADCP) with two- and three-dimensional numerical hydrodynamic modelling, and introduces correction coefficients for local conditions (high turbidity). The application is demonstrated on a bend section of the Karshi Main Canal; the relationships between velocity profiles, bank erosion and sediment deposition are analysed. Compared with conventional point measurements, the approach improves the accuracy of predicting channel processes.

Keywords: *water flow, kinematic structure, velocity field, secondary current, turbulence, channel deformation, sediment, main canal, ADCP, numerical modelling.*

KIRISH

Ochiq o‘zanlar - tabiiy daryolar va sun’iy magistral kanallarda suv oqimining kinematik tuzilmasi o‘zan jarayonlarini, ya’ni tub va qirg‘oqlarning deformatsiyasini, cho‘kindi oqizindilarning ko‘chishi va cho‘kishini bevosita belgilab beruvchi asosiy omildir. Oqim tezligining chuqurlik va kenglik bo‘yicha taqsimoti, burilish uchastkalarida yuzaga keladigan ikkilamchi (aylanma) oqimlar hamda turbulent pulsatsiyalar tubdagi urinma kuchlanishlarni va shu orqali oqizindilarning harakat rejimini shakllantiradi. Shu sababli o‘zan jarayonlarini ishonchli bashoratlash, eng avvalo, oqimning kinematik tuzilmasini yetarli darajada aniq aniqlashga bog‘liq.

Qashqadaryo viloyatidagi Qarshi magistral kanali (QMK) suvni Amudaryodan nasos stansiyalari kaskadi orqali ko‘tarib beradi. Manba suvining yuqori loyqaligi tufayli kanalning o‘zi oqar uchastkalarida cho‘kindi cho‘kishi (zaylanish), burilishlarda esa qirg‘oqning notekis yemirilishi doimiy ekspluatatsion muammo hisoblanadi. Ushbu jarayonlar bevosita oqimning fazoviy tezlik maydoni bilan boshqarilgani bois, ularni tadqiq etishda an’anaviy usullarning aniqligi yetarli emas.

An’anaviy gidrometrik usullar (gidrometrik vertushkalar yordamida belgilangan tik chiziqlardagi nuqtaviy o‘lchovlar) oqim tezligining faqat siyrak diskret qiymatlarini beradi. Bunday o‘lchovlar oqimning o‘rtacha tezligini baholash uchun yetarli bo‘lsa-da, ikkilamchi oqimlar tuzilmasini, ko‘ndalang sirkulyatsiyani va

turbulent xususiyatlarni yetarli fazoviy ruxsat bilan qayd etishga imkon bermaydi. Natijada o‘zan deformatsiyasi hisoblari sezilarli xatoliklarga ega bo‘ladi.

Ushbu tadqiqotning *maqsadi* - ochiq o‘zanlarda suv oqimining kinematik tuzilmasini yuqori aniqlikda aniqlash uchun instrumental o‘lchovlar va sonli modellashtirishni birlashtirgan takomillashgan usulni ishlab chiqish hamda uni Qarshi magistral kanalining tabiiy o‘zan jarayonlari masalasiga qo‘llashdan iborat.

Tadqiqot ob’yekti, materiallar va usullari

Tadqiqot ob’yekti. Tadqiqot ob’yekti sifatida Qarshi magistral kanalining xarakterli burilish (egilma) uchastkasi tanlangan. Burilishda oqimning kinematik tuzilmasi va o‘zan deformatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik eng yaqqol namoyon bo‘ladi: tashqi qirg‘oqda yemirilish, ichki qirg‘oqda cho‘kindi to‘planishi kuzatiladi.

Nazariy asos. Oqimning kinematik tuzilmasi Reynolds bo‘yicha o‘rtachalashtirilgan uzluksizlik va harakat miqdori tenglamalari bilan ta’riflanadi. Chuqurlik bo‘yicha o‘rtachalashtirilgan (ikki o‘lchovli) yaqinlashishda uzluksizlik tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\partial h/\partial t + \partial(hu)/\partial x + \partial(hv)/\partial y = 0, \quad (1)$$

bu yerda h - oqim chuqurligi; u, v - mos ravishda x va y o‘qlari bo‘yicha chuqurlik bo‘yicha o‘rtachalashtirilgan tezlik tashkil etuvchilari; t - vaqt.

Tubga yaqin sohada tezlikning vertikal taqsimoti logarifmik qonun bilan ifodalanadi:

$$u(z) = (u^*/\kappa) \cdot \ln(z/z_0), \quad (2)$$

bu yerda u^* - dinamik (urinma) tezlik; $\kappa \approx 0{,}40$ - Karman doimiysi; z - tubdan masofa; z_0 - g‘adir-budurlik parametri.

Burilish uchastkasida ko‘ndalang yo‘nalishda ikkilamchi (aylanma) oqim hosil bo‘ladi. Uning intensivligi oqim chuqurligining burilish radiusiga nisbatiga proporsional bo‘lib, taqribiy baholash uchun Rozovskiy munosabatidan foydalaniladi:

$$v_r/u \sim h/r, \quad (3)$$

bu yerda v_r - ko‘ndalang (radial) tezlik tashkil etuvchisi; r - o‘zan o‘qining burilish radiusi. Nisbat h/r qancha katta bo‘lsa, ikkilamchi sirkulyatsiya shuncha kuchli va qirg‘oq deformatsiyasi shuncha jadal kechadi.

Tubdagi urinma kuchlanish oqizindilarning harakatga kelishini belgilaydi:

$$\tau_0 = \rho\, g\, R\, I = \rho\, (u^*)^2, \quad (4)$$

bu yerda ρ - suv zichligi; g - erkin tushish tezlanishi; R - gidravlik radius; I - gidravlik qiyalik.

Oqizindilarning harakat boshlanishi o‘lchamsiz Shilds parametri orqali baholanadi:

$$\theta = \tau_0 / [(\rho_s - \rho)\, g\, d], \quad (5)$$

bu yerda ρ_s - oqizindi zarralari zichligi; d - zarralarning xarakterli diametri. θ qiymati kritik qiymatdan oshganda zarra harakatga keladi.

Taklif etilayotgan takomillashgan usul. Usul uch tarkibiy qismni birlashtiradi:

1) yuqori fazoviy ruxsatli instrumental o‘lchov - akustik Doppler oqim profillagichi (ADCP) yordamida ko‘ndalang kesim bo‘ylab uch tashkil etuvchili (3D) tezlik maydonini uzluksiz qayd etish, bu an’anaviy nuqtaviy o‘lchovlardan farqli ravishda ikkilamchi oqimlarni ham aniqlash imkonini beradi;

2) sonli gidrodinamik modellashtirish - chuqurlik bo‘yicha o‘rtachalashtirilgan 2D model (umumiy oqim tuzilmasi uchun) va burilish zonasi uchun mahalliylashtirilgan 3D model, ular dala o‘lchovlari bo‘yicha kalibrlanadi;

3) mahalliy tuzatish koeffitsientlari - QMK ning yuqori loyqaligi va o‘zan kesimi shaklini hisobga oluvchi tuzatishlar, ular g‘adir-budurlik va aralashish parametrlariga kiritiladi va modelni mahalliy sharoitga moslashtiradi.

Shu tariqa o‘lchov ma’lumotlari modelni kalibrlash uchun, model esa o‘lchovlar orasidagi sohalarni va o‘lchash qiyin bo‘lgan zonalarni to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Bu o‘zaro to‘ldirish kinematik tuzilmani yagona uzluksiz maydon sifatida tiklash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi

Eslatma. *Quyida usulning ishlash sxemasini ko‘rsatish maqsadida namunaviy (illyustrativ) hisob keltirilgan. Kirish parametrlari magistral kanallar uchun tipik qiymatlar asosida qabul qilingan; jurnalga taqdim etishda ushbu qiymatlar muallifning QMK dagi haqiqiy dala o‘lchovlari bilan almashtirilishi shart.*

Namunaviy hisob uchun burilish uchastkasining quyidagi tipik parametrlari qabul qilindi (jadval).

Parametr	Belgisi	Qiymati
Oqim chuqurligi	h, m	3,0
O‘zan o‘qi burilish radiusi	r, m	120
Chuqurlik bo‘yicha o‘rtacha tezlik	U, m/s	1,1
Gidravlik qiyalik	I	0,0003
Oqizindi zarra diametri (o‘rtacha)	d, mm	0,05

Qabul qilingan qiymatlar bo‘yicha ikkilamchi oqim intensivligi (3) munosabatdan $h/r \approx 0{,}025$ ni tashkil etadi, ya’ni ko‘ndalang tezlik tashkil etuvchisi bo‘ylama tezlikning taxminan 2,5–3 % iga teng. Bu burilishda sezilarli aylanma oqim

mavjudligini va tashqi qirg‘oq tomon yo‘nalgan tubdagi ko‘chmaning shakllanishini ko‘rsatadi.

Dinamik tezlik (4) bo‘yicha $u^* \approx 0{,}09$ m/s, tubdagi urinma kuchlanish esa $\tau_0 \approx 8$–9 Pa atrofida baholanadi. Bunday kuchlanishda mayda zarrali oqizindilar (d ≈ 0,05 mm) bemalol harakatga keladi va oqim tomonidan ko‘chiriladi; tezlik pasaygan ichki qirg‘oq sohasida esa ular cho‘kadi. Bu hisob natijasi kuzatiladigan asimmetrik deformatsiya - tashqi qirg‘oq yemirilishi va ichki qirg‘oqda cho‘kindi to‘planishi - manzarasiga sifat jihatidan mos keladi.

Taklif etilgan usulning an’anaviy yondashuvdan ustunligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi. An’anaviy nuqtaviy o‘lchovlar bir kesimda odatda 3–5 ta tik chiziqda olib boriladi va ikkilamchi oqimni amalda qayd eta olmaydi. ADCP esa kesim bo‘ylab yuzlab profilni beradi, sonli model bilan birlashtirilganda esa butun uchastka bo‘yicha uzluksiz tezlik maydonini tiklaydi. Natijada urinma kuchlanish va shu orqali oqizindi balansini hisoblash aniqligi oshadi.

Shuni ta’kidlash kerakki, namunaviy hisob faqat usulning ishlash mantig‘ini ko‘rsatadi. Yakuniy ilmiy xulosalar uchun QMK ning tanlangan uchastkasida turli suv sarflarida o‘tkazilgan ADCP o‘lchovlari va ularga kalibrlangan model natijalari talab etiladi; aynan shu ma’lumotlar usulning miqdoriy ishonchliligini tasdiqlaydi.

XULOSA

1. Ochiq o‘zanlarda, jumladan Qarshi magistral kanalida o‘zan jarayonlari (qirg‘oq yemirilishi, cho‘kindi cho‘kishi) bevosita oqimning kinematik tuzilmasi - tezlik maydoni va ikkilamchi oqimlar bilan boshqariladi; shu sababli ularni aniq tadqiq etish o‘zan deformatsiyasini bashoratlashning asosiy sharti hisoblanadi.

2. An’anaviy nuqtaviy gidrometrik o‘lchovlar ikkilamchi oqimlar va turbulent tuzilmani yetarli fazoviy ruxsat bilan qayd eta olmaydi, bu esa o‘zan jarayonlari hisoblarida xatolikka olib keladi.

3. Taklif etilgan takomillashgan usul yuqori ruxsatli ADCP o‘lchovlari, 2D/3D sonli modellashtirish va mahalliy sharoit (yuqori loyqalik) uchun tuzatish koeffitsientlarini birlashtiradi hamda kinematik tuzilmani uzluksiz maydon sifatida tiklash imkonini beradi.

4. Namunaviy hisob usulning ishlashini va olinadigan natijalarning kuzatuvlarga sifat jihatidan mosligini ko‘rsatdi. Usulni QMK ning aniq uchastkasida dala o‘lchovlari bilan to‘liq tasdiqlash keyingi tadqiqotlar yo‘nalishi sifatida belgilanadi.

FOYDALANİLGAN ADABİYOTLAR (REFERENCES)

1. Chow V.T. Open-Channel Hydraulics. - New York: McGraw-Hill.

2. Розовский И.Л. Движение воды на повороте открытого русла. - Киев: Изд-во АН УССР, 1957.
3. Van Rijn L.C. Principles of Sediment Transport in Rivers, Estuaries and Coastal Seas. - Amsterdam: Aqua Publications.

ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ И ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА БУРОГО УГЛЯ

Намазов Суннат Зокирович.
И.о. доцент кафедры “Металлургия”, Навоийский государственный горно-технологический университет
Темиров Миркамол
Магистрант Навоийский государственный горно-технологический университет

АННОТАЦИЯ

В настоящее время уголь является одним из основных видов топливного сырья для промышленности, народного хозяйства и теплоэлектростанций. Уголь — твердое топливо, которое должно содержать в себе достаточное количество теплоты для того, чтобы пользование им было экономически выгодным, а также при сжигании которой не выделялись техногенные отходы. В данной работе были изучены физико-механических свойств и химического состава а также проводилась микроскопического анализа и обогатимости высокозольного угля методом гравитации, которая добывается в «Ангренском» разрезе. Техногенные отходы, которые не перерабатываются после использования угля, причиняют вред окружающей среде, засоряя ее, но не стоит забывать о том, что эти отходы и уменьшают теплотворную способность данного топлива. Так, породы угля, содержащие разные примеси, не дают эффективную теплотворность, которая увеличивает экономические расходы, а также уменьшает наши природные богатства.

Ключевые слова: *Бурый уголь, плотность угля, механическая прочность, химический состав, гравиметрический и фотоколориметрический анализ.*

ANNOTATSIYA

Hozirgi vaqtda ko‘mir sanoat, xalq xo‘jaligi hamda issiqlik elektr stansiyalari uchun asosiy yoqilg‘i xomashyolaridan biri hisoblanadi. Ko‘mir qattiq yoqilg‘i bo‘lib, undan foydalanish iqtisodiy jihatdan samarali bo‘lishi uchun yetarli miqdorda issiqlik ajratishi, shuningdek, yonish jarayonida texnogen chiqindilarni imkon qadar kam hosil qilishi lozim. Ushbu ishda “Angren” ko‘mir konidan qazib olinadigan yuqori kullilikka ega ko‘mirning fizik-mexanik xossalari, kimyoviy tarkibi, mikroskopik tahlili hamda gravitatsion usul bilan boyitiluvchanligi o‘rganildi. Ko‘mirdan foydalanilgandan keyin qayta ishlanmay qoladigan texnogen chiqindilar atrof-muhitga zarar yetkazib, uni ifloslantiradi. Shu bilan birga, bunday chiqindilar

yoqilg‘ining issiqlik berish qobiliyatini ham pasaytiradi. Turli aralashmalarni o‘z ichiga olgan ko‘mir jinslari samarali issiqlik ajralishini ta’minlamaydi, bu esa iqtisodiy xarajatlarning ortishiga hamda tabiiy boyliklarimizning samarasiz sarflanishiga olib keladi.

Kalit so‘zlar: *Qo‘ng‘ir ko‘mir, ko‘mir zichligi, mexanik mustahkamlik, kimyoviy tarkib, gravimetrik va fotokolorimetrik tahlil.*

ABSTRACT

Currently, coal is one of the main types of fuel raw materials used in industry, the national economy, and thermal power plants. Coal is a solid fuel that must contain a sufficient amount of heat energy to ensure its economically efficient utilization and should produce minimal technogenic waste during combustion. In this study, the physical and mechanical properties, chemical composition, microscopic characteristics, and gravity beneficiation potential of high-ash coal extracted from the Angren coal mine were investigated.

Technogenic waste generated after coal utilization and left untreated causes environmental pollution. Moreover, such waste reduces the calorific value of the fuel. Coal-bearing rocks containing various impurities do not provide efficient heat generation, which leads to increased economic costs and the inefficient use of natural resources.

Keywords: *brown coal, coal density, mechanical strength, chemical composition, gravimetric analysis, photocolorimetric analysis.*

ВВЕДЕНИЕ

Каменный и бурый уголь играет важную роль в мировой энергетической системе. По литературным данным, запасы угля составляют 90-97% от общих ресурсов ископаемого топлива земли, в то время как нефть и газ составляют лишь 3-10% [1]. Республика Узбекистан располагает разведанными запасами угля в количестве 1890 млн. т., в том числе бурого – 1843 млн. т., каменного – 47 млн. т. Прогнозные ресурсы составляют около 5 млрд. т., в том числе каменного – 1 млрд. т. [2].

Угольная промышленность является одной из приоритетной отраслью энерго-ресурсного комплекса во всем мире. В структуре мирового потребления топливно-энергетических ресурсов доля угля составляет 29 %. Основной центр потребления угольной продукции находится в Китае – 3,8 млрд. т (или 49 % от общего потребления угля) и Индии – 0,95 млрд. т (или 12 %). Среди других крупнейших потребителей угля можно выделить США – 0,8 млрд. т (10 %) и Евросоюз – 0,73 млрд. т (более 9 %) [3].

В настоящее время при создании эффективных технологий в отраслях топливно-энергетической промышленности особое внимание уделяется на проведение исследования и разработке технологий, предусматривающие наиболее полного и рационального использования собственных сырьевых ресурсов каждой страны.

Узбекистан располагает разведанными 1запасами угля в количестве 1900 млн тонн, в том числе: бурого -1853 млн тонн, каменного – 47 млн тонн. Прогнозные ресурсы составляют свыше 5,7 млрд тонн угля. Большие запасы каменного угля сконцентрированы в южных регионах - в Сурхандарьинской и Кашкадарьинской областях. В настоящее время добыча угля ведется на трех месторождениях: Ангренском буроугольном месторождении, Шаргуньском и Байсунском месторождениях каменного угля.

В Узбекистане уголь потребляется на внутреннем рынке для обеспечения потребителей в народном хозяйстве, электростанций и коксохимических заводов.

В настоящее время в Республики переработка и обогащение угля, для промышленного использования является актуальной проблемой. Изданные Указы Президента РУз «Углубление экономических реформ в энергетике РУз» от 22.02.2001 г. об увеличении доли использования угля в топливо-энергетическом балансе экономики Республики и Постановления Кабинета Министров РУз «О мерах по осуществлению первого этапа перевооружения угольной отрасли РУз» № 203 от 02.05.2001 г., а также «Инвестиционная программа РУз на 2002 год» № 457 от 22.11.2001 г. необходимы и своевременные [4].

В рамках реализации мер по дальнейшему комплексному развитию и совершенствованию угольной промышленности Республики Узбекистан было выдано постановление Президента Республики Узбекистан в целях дальнейшего развития предприятий угольной отрасли, обеспечения опережающей реализации приоритетных и инфраструктурных инвестиционных проектов, наращивания объемов добычи и поставки угля и угольной продукции, с учетом прогнозируемой перспективной потребности для нужд отраслей экономики, социальной сферы и населения на период 2020–2024 годов [5].

Добываемый уголь во многих случаях не отвечает требованиям потребителей по основным качественным показателям: зольности, влажности, теплотворной способности и спекающим свойствам. Повышение качества угольного сырья на современном этапе возможно только с применением методов обогащения, которые позволят получать высококачественные

коксующиеся и энергетические угли, востребованные как на внутреннем, так и на внешнем рынках [6].

В настоящее время для обогащения угля используются гравитационные и флотационные методы обогащения. Из практики следует, что обогащение угля трудной и очень трудной обогатимости тяжелой среды, а также угля легкой и средней обогатимости производится путем отсадочных машин. При использовании тяжелосредних гидроциклонов происходит регенерация магнетитовой суспензии, что может вызвать большие затраты [7]. Обогащение в отсадочных машинах и спиральных сепараторах характеризуется низкой эффективностью тонких шламов. Для их обогащения наиболее эффективен флотационный метод [8].

Учитывая вышеизложенного в настоящей работе ставилась цель – изучение физико-механических свойств и химического состава углей Ангренского месторождения.

Объекты и методы исследования. В качестве объекта исследования были использованы бурые угли марки 2БР-Б2 и 2БОМСШ-Б2 Ангренского месторождения.

В работе использованы современные и классические методы исследования, позволяющие определить физико-механические свойства и химический состав углей, а также методы исследования согласно ГОСТам.

Результаты исследований. В ходе исследования определены плотность, насыпная плотность, механическая прочность, зольность, влажность и содержание серы углей марки 2БР-Б2 и 2БОМСШ-Б2, а также анализирован их химический состав и микроскопического анализа.

Плотность угля – это отношение его массы к объему. **Истинная плотность** – это количественное выражение соотношения массы тела, лишенного воздуха и не связанной с ним воды, к ее объему [9]. Определена действительная плотность углей марки 2БР-Б2 и 2БОМСШ-Б2 и получены следующие результаты (табл. 1).

Таблица 1.

Действительная плотность углей

Марки угля	Плотность, кг/м^3
2БР-Б2	1180-1340
2БОМСШ-Б2	1230-1570

Насыпная плотность определяется количественным отношением последнего к объему, заполненному свободным или спрессованным наполнителем, т.е. в стакане, вагоне, бункере или другой таре. Он варьируется в

очень широком диапазоне и зависит от плотности, одинакового размера, состава сита и влажности угля.

Результаты определения насыпной плотности углей 2БР-Б2 и 2БОМСШ-Б2 приведены в таблице 2.

Таблица 2.

Насыпная плотность углей

Марки угля	Насыпная плотность, кг/м^3
2БР-Б2	688-830
2БОМСШ-Б2	710-770

Механическая прочность углей характеризуется раздавливанием, хрупкостью, твердостью, временным сопротивлением сжатию, а также термической стабильностью (для антрацитов). Общий показатель – показатель механической прочности. Его находят путем разрушения образцов угля с размером частиц от 13 до 100 мм во вращающемся закрытом барабане. По истечении заданного времени измельчения определяется оставшаяся неразрушенная масса деталей (точность выше нижнего предела проверяемого класса). Для соответствующих сортов отсортированного угля, выраженного в процентах от массы, загруженной на барабан, выход последнего является показателем механической прочности.

Наибольшей механической прочностью обладают антрациты, наименьшей – бурые и битуминозные угли (Ж, К, ОС) в средней стадии метаморфизма. Механическая мощность определяет состав грохота добытого угля, изменение процессов его транспортировки, хранения и обогащения, а также образование шлама, влияет на выбор процессов и схем обогащения. Механическую прочность углей определяют по ГОСТ 15490-70 [8]. Определена механическая прочность на истирание углей 2БР-Б2 и 2БОМСШ-Б2, результаты которых приведены в таблице 3.

Таблица 3

Механическая прочность углей

Марки угля	Механическая прочность, %
2БР-Б2	0,2-5,9
2БОМСШ-Б2	0,7-9,2

Для определения химического состава исходной пробы бурого угля был использован комплексный подход, который включал в себя гравиметрический, комплексонометрическое титрование и фотоколориметрический методы анализа. Результаты химического анализа представлена в таблице 4.

Таблица 4

Химический состав бурого угля марки 2БОМСШ-Б2

Наименование проба	Содержание в исходному пробе, %.							
	$Fe_{общ}$	$C_{общ}$	$C_{орг}$	$S_{общ}$	S_S	SiO_2	Al_2O_3	TiO_2
Исходная проба угля	2,1	26,8	26,3	1,2	0,47	33,1	11,6	0,42
	Fe_2O_3	CaO	MgO	Na_2O	K_2O	P_2O_5	MgO	$A^d_{зол}$
	3,00	1,47	0,60	0,15	1,25	0,08	3,00	54,5

Согласно химическому анализу для удаления негорючей части углч необходимо применение обогатительных процессов. Исходя из данных химического анализа дальнейшие исследования по обогащению бурового угля Ангренского месторождения марки 2БР БОМСШ планируется проводить на каждом классе крупности применяя индивидуальный подход, так как различие в крупности не позволяет прибегать к одному конкретному методу обогащения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Беловолов В.В., Бочков Ю.Н., Давыдов М. В Техника и технология обогащения углей. – М.: Наука, 1995. – 622 с.
2. Васильев В.П., Морозова Р.П., Кочергина Л.А. Практикум по аналитической химии: Учебн. Пособие для вузов. – М.: Химия, 2000. – 328 с
3. Coal Information 2000-2018 // International Energy Agency Statistics, OECD/IEA, 2018.
4. Рахмонов Х.Г., Тиллоев Л.И., Хайитов Р.Р. Определение физико-механических свойств и химического состава углей Ангренского месторождения // Universum: Технические науки: электрон. научн. журн. 2019. № 12(69).
5. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4234 от 07.03.2019 «О мерах по дальнейшему комплексному развитию и совершенствованию угольной промышленности Республики Узбекистан».
6. Донияров Н.А., Намазов С.З., Жумаев М.К. Изучение возможности обогащения высокозольного угля из разреза «Ангренский» методом гравитации // Universum: Технические науки: электрон. научн. журн. 2020. № 11(80).
7. Клейн М.С., Вахонина Т.Е. Технология обогащения углей: учеб. пособие. Кемерово, 2011. С. 63–80.
8. Фоменко Т.Г., Бутовецкий В.С., Погарцева Е.М. Исследование углей на обогатимость. М.: Недра, 1978. С. 175–183.
9. Хайитов Р.Р., Нарметова Г.Р. (2016). Активированные угли из местного сырья для регенерации алканоламинов очистки природного газа взамен сорбента АГ-3. Мир нефтепродуктов. Вестник нефтяных компаний, (11), 23-26.

ВЛИЯНИЕ ВОЗРАСТА ГРУЗОВЫХ АВТОМОБИЛЕЙ НА ЭКОЛОГИЮ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Ибрахимов Каримжон Исмаилович,
ТГТрУ, к.т.н., доцент
Туракулов Бахтияр Хушвахович,
ТГТрУ, и.о.доцента
Салимов Фарҳод Тўймуротович,
ТГТрУ, магистр
Жуманиязов Жуманазар Шомурод угли,
ТГТрУ, магистр,

АННОТАЦИЯ

В работе рассмотрено влияние эксплуатации устаревших грузовых автомобилей на состояние атмосферного воздуха, почвы, водных объектов, растительности и акустической среды. Особое внимание уделено дизельным грузовым автомобилям длительного срока службы, поскольку именно они во многих транспортных системах формируют значительную долю выбросов оксидов азота, твердых частиц, угарного газа, углеводородов и парниковых газов. Экологическая опасность старого грузового автопарка определяется не только годом выпуска транспортного средства, но и техническим состоянием двигателя, качеством топлива, исправностью системы питания автомобиля, каталитической нейтрализации, сажевого фильтра, а также режимом эксплуатации.

Также в работе систематизированы основные механизмы воздействия уста-ревших грузовых автомобилей на окружающую среду, приведены факторы, усиливающие выбросы при длительной эксплуатации и сформулированы органи-зационно-технические меры по снижению негативного влияния.

Ключевые слова: *техническое обслуживание, текущий ремонт, устарев-ший грузовой автомобиль, дизельные выбросы, твердые частицы, оксиды азота, экологическая безопасность, техническая эксплуатация, сажевый фильтр, транс-портная экология.*

ABSTRACT

This paper examines the impact of operating obsolete trucks on atmospheric air, soil, water bodies, vegetation, and the acoustic environment. Particular attention is paid to long-service diesel trucks, as they account for a significant share of nitrogen

oxide, particulate matter, carbon monoxide, hydrocarbon, and greenhouse gas emissions in many transport systems. The environmental hazards of an older truck fleet are determined not only by the vehicle's year of manufacture but also by the technical condition of the engine, fuel quality, the serviceability of the vehicle's fuel system, catalytic converter, and diesel particulate filter, as well as the operating mode.

The paper also systematizes the main mechanisms by which obsolete trucks impact the environment, identifies factors that increase emissions during long-term operation, and formulates organizational and technical measures to mitigate these negative impacts.

Key words: *maintenance, routine repairs, obsolete truck, diesel emissions, particulate matter, nitrogen oxides, environmental safety, technical operation, particulate filter, transport ecology.*

ВВЕДЕНИЕ

Автомобильный грузовой транспорт является важнейшим элементом экономики, так как обеспечивает перевозку нефтепродуктов, строительных материалов, сельскохозяйственной продукции, промышленного сырья, потребительских товаров и коммунальных грузов. Однако экологическая эффективность грузовых автомобилей существенно зависит от возраста, то есть от технического состояния транспортного средства, цилиндро-поршневой группы двигателя, уровня технического обслуживания, качества топлива и соответствия современным экологическим нормам. Чем дольше автомобиль находится в эксплуатации, тем выше вероятность ухудшения процесса сгорания топлива, роста расхода горючего и увеличения выбросов загрязняющих веществ.

Особую экологическую проблему представляют устаревшие грузовые автомобили с дизельными двигателями ранних экологических классов. При нормальной работе современный дизельный двигатель способен обеспечивать высокую топливную экономичность, однако при износе топливной аппаратуры, цилиндро-поршневой группы, турбокомпрессора и системы выпуска качество сгорания ухудшается. В результате увеличивается дымность отработавших газов, возрастает концентрация твердых частиц, оксидов азота, угарного газа и несгоревших углеводородов. Кроме того, грузовые автомобили часто эксплуатируются в условиях высоких нагрузок, и температур, частых остановок, пыльных дорог и нестабильного технического обслуживания, что усиливает негативное воздействие на окружающую среду.

Согласно подходам Всемирной организации здравоохранения, загрязнение атмосферного воздуха является одним из значимых экологических факторов риска для здоровья населения, а загрязняющие вещества, связанные с транспортом, имеют прямое значение для качества городской среды [1]. Агентство по охране окружающей среды США также указывает, что выбросы дизельных двигателей участвуют в формировании приземного озона, кислотных осадков, ухудшении видимости и повреждении растительности [2]. Как видно из изложенного, проблема эксплуатации устаревших грузовых автомобилей имеет не только техническое, но и экологическое, экономическое и социальное значение.

Целью настоящей работы является - научно обосновать влияние эксплуатации устаревших грузовых автомобилей, и моющих низкое техническое состояние, на экологию окружающей среды, раскрыть основные источники загрязнения и разработка рекомендаций автотранспортным предприятиям по снижению негативного воздействия.

Понятие устаревшего грузового автомобиля и экологическая проблема автопарка

Под устаревшим грузовым автомобилем в экологическом смысле следует понимать транспортное средство, конструкция и техническое состояние которого не обеспечивают выполнение современных требований по токсичности, дымности, уровню шума, экономичности и безопасности эксплуатации. Возраст автомобиля является важным, но не единственным критерием. Экологически устаревшим может считаться автомобиль, который имеет высокий фактический расход топлива, изношенную топливный насос высокого давления (ТНВД), неисправную систему выпуска, отсутствие современных средств очистки отработавших газов или регулярные превышения нормативов дымности.

На практике к экологически проблемным грузовым автомобилям чаще относятся автомобили ранних экологических классов, автомобили с большим пробегом, транспортные средства после некачественного ремонта, машины с неисправными элементами нейтрализации, а также автомобили, работающие на топливе с повышенным содержанием серы и примесей. Для грузового транспорта эта проблема усиливается тем, что масса перевозимого груза и условия движения существенно влияют на расход топлива и температуру рабочих процессов в двигателе.

Современные экологические нормы для тяжелых транспортных средств развивались поэтапно. В Европейском союзе требования Euro VI для тяжелых автомобилей были введены Регламентом (ЕС) No 595/2009 и последующими

актами, предусматривающими ограничения выбросов и требования к системам контроля в эксплуатации [3; 4]. Эти нормы направлены на сокращение выбросов твердых частиц и оксидов азота не только в лабораторных, но и в реальных дорожных условиях. Устаревшие грузовые автомобили, не оснащенные совре-менными системами доочистки, как правило, не способны обеспечить сопоста-вимый уровень экологической безопасности.

Экологическая проблема старых автомобилей особенно заметна в регионах и промышленных районах, где грузовые автомобили движутся в плотном транспортном потоке, часто работают на холостом ходу, осуществляют погрузочно-разгрузочные операции и маневрирование на малых скоростях. Именно в таких режимах повышается доля неполного сгорания топлива, возрастает концентрация загрязняющих веществ в приземном слое воздуха, а население подвергается воздействию выбросов вблизи дорог, складов, рынков, строительных площадок, промышленных зон и автопарков.

Таблица 1

Критерии (возраст, техническое состояние, полнота обслуживания), причины и их влияния на экологической устарелости грузового автомобиля

Критерий	Проявление	Экологическое значение
Возраст и пробег	Длительная эксплуатация, высокий суммарный пробег	Вероятность износа агрегатов и роста расхода топлива
Экологический класс	Отсутствие современных систем доочистки	Повышенные выбросы NOx, PM и дымности
Техническое состояние	Износ форсунок, ТНВД, турбокомпрессора, ЦПГ	Неполное сгорание, рост CO, HC и твердых частиц
Качество обслуживания	Нерегулярная диагностика, несвоевременная замена фильтров воздуха и топлива	Скрытое ухудшение экологических параметров
Условия эксплуатации	Перегрузка, пробки, пыльные дороги, холостой ход	Рост расхода топлива и локальной концентрации загрязнений

Основные виды загрязняющего воздействия устаревших грузовых автомобилей

Экологическое воздействие устаревших грузовых автомобилей является комплексным. Оно включает загрязнение атмосферного воздуха, накопление загрязняющих веществ в почве и воде, шумовое воздействие, вибрационное влияние, образование отходов эксплуатации и увеличение выбросов парниковых газов. Наибольшее значение имеют выбросы отработавших газов, поскольку они распространяются непосредственно в зоне проживания и работы людей.

Для дизельных грузовых автомобилей характерны выбросы оксидов азота, твердых частиц, угарного газа, углеводородов, диоксида углерода и токсичных компонентов. Твердые частицы дизельного происхождения обычно состоят из углеродной основы, адсорбированных органических соединений, сульфатов, металлов и продуктов неполного сгорания. Калифорнийский совет по воздушным ресурсам отмечает, что дизельные выбросы содержат газообразные загрязнители, летучие органические соединения и оксиды азота, а также компоненты, связан-ные с сажевыми частицами [5].

Оксиды азота участвуют в образовании фотохимического смога и приземного озона. В условиях интенсивной солнечной радиации и высокой температуры этот процесс усиливается, что особенно актуально для южных и засушливых регионов. Твердые частицы и черный углерод ухудшают качество воздуха, снижают видимость, осаждаются на листьях растений и поверхностях зданий, а также участвуют в климатических процессах. Угарный газ свидетельствует о неполном сгорании топлива, а углеводороды могут участвовать в образовании вторичных органических аэрозолей.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Наряду с выбросами из выхлопной трубы необходимо учитывать другие источники загрязнения. К ним относятся износ шин, тормозных накладок, дорожного покрытия, испарения топлива и масел, утечки технических жидкостей, коррозионные продукты и пыль, поднимаемая тяжелыми автомобилями с поверхности дороги. Устаревшие грузовые автомобили из-за повышенной массы, износа подвески и тормозной системы могут усиливать образование дорожной пыли, которая имеет мелкодисперсный состав.

Таблица 2

Основных загрязнителей и экологические последствия

Загрязнитель/ фактор	Источник	Воздействие на среду	Особенность для старых грузовиков
NOx	Высокотемпературное сгорание в дизеле	Фотохимический смог, приземный озон, кислотные осадки	Растет при перегрузке, неисправностях EGR/SCRи высоких температурах
PM, сажа, черный углерод	Неполное сгорание, износ форсунок, расход масла	Загрязнение воздуха, осаждение на почве и растениях, ухудшение видимости	Сильно увеличивается при дымлении и отсутствии DPF
CO	Неполное сгорание топлива	Снижение качества воздуха в зоне движения и стоянки	Характерен при нарушении смесеобразования

CO_2	Сжигание дизельного топлива	Парниковое воздействие	Растет из-за повышенного расхода топлива
Шум и вибрации	Двигатель, трансмиссия, шины, кузов	Акустический дискомфорт, стресс для городской среды	Усиливаются при износе двигателя, подвески и глушителя
Масла и технические жидкости	Утечки, ремонт, хранение	Загрязнение почвы и поверхностных вод	Вероятность выше при изношенных уплотнениях

Причины повышения выбросов при большой наработке грузовых автомобилей

Рост выбросов у устаревших грузовых автомобилей обусловлен совокупностью технических и эксплуатационных факторов. С увеличением срока службы ухудшается герметичность цилиндро-поршневой группы, снижается компрессия, нарушается факел распыла топлива, изменяется момент впрыска, возрастает расход масла на угар. Все это приводит к неполному сгоранию топлива и повышенной дымности. Даже при сохранении работоспособности автомобиль может иметь фактические экологические характеристики, существенно отличаю-щиеся от паспортных.

Первой причиной является износ топливной аппаратуры (ТНВД, форсунки). Для дизельного двигателя точность дозирования и качество распыла топлива имеют решающее значение. Загрязненные или изношенные форсунки создают неравномерный факел, часть топлива не успевает полностью сгореть, а в выпускной системе увеличивается содержание сажи и углеводородов. При неисправности турбокомпрессора нарушается соотношение воздуха и топлива, что также ведет к дымлению и росту выбросов твердых частиц.

Другой причиной является ухудшение работы систем доочистки. Современный тяжелый дизельный автомобиль может иметь окислительный катализатор, сажевый фильтр, систему селективной каталитической нейтрализации и электронную диагностику. Однако на старых автомобилях такие системы часто отсутствуют, работают неэффективно или отключены. Для достижения уровня Euro VI применяются более сложные требования к циклам испытаний, бортовой диагностике и контролю выбросов в эксплуатации [4; 6]. При отсутствии этих решений старые грузовики в реальных условиях могут становиться значимым источником загрязнения.

Грузовой автомобиль редко работает в идеальном стационарном режиме. Перегрузка, движение в пробках, длительный холостой ход, резкие разгоны, работа на малых передачах, движение по пыльным дорогам и эксплуатация при

высокой температуре увеличивают расход топлива и ухудшают экологические показатели. Техническое обслуживание, ориентированное только на предупреждение отказов, не позволяет своевременно выявлять рост дымности, неисправности форсунок, засорение воздушных, топливных и масляных фильтров и превышение расхода топлива.

Качество топлива и смазочных материалов, также существенно влияет на повышенное содержание серы, механических примесей и нестабильная фракционная структура топлива ухудшают процесс сгорания и могут повреждать элементы топливной системы. Некачественные масла увеличивают образование отложений, ускоряют износ двигателя и повышают вероятность попадания масла в камеру сгорания. В совокупности это ведет к росту вредных выбросов и снижению ресурса агрегатов.

Методические подходы к оценке экологического воздействия

Оценка экологического воздействия устаревших грузовых автомобилей должна включать не только расчет массы выбросов, но и анализ условий эксплуатации, технического состояния, пробега, расхода топлива и пространственного распределения транспортных потоков. В международной практике базовый принцип расчета выбросов транспортного сектора выражается зависимостью: выбросы равны произведению энергопотребления или объема деятельности на соответствующий коэффициент выбросов [7]. Для автомобильного транспорта такой подход может быть адаптирован через пробег, расход топлива или транспортную работу.

Общая расчетная форма для годовой массы выбросов загрязняющего вещества i от группы устаревших грузовых автомобилей может быть записана следующим образом:

$$M_i = \Sigma(N_j \cdot L_j \cdot q_{ij} \cdot K_{тех} \cdot K_{реж} \cdot K_{топл}) / 1000,$$

где M_i — годовая масса выбросов загрязняющего вещества i, кг/год;

N_j — количество автомобилей j-й группы;

L_j — среднегодовой пробег одного автомобиля, км/год;

q_{ij} — базовый удельный выброс вещества i, г/км;

$K_{тех}$ — коэффициент технического состояния;

$K_{реж}$ — коэффициент режима эксплуатации;

$K_{топл}$ — коэффициент качества топлива;

1000 — коэффициент перевода граммов в килограммы.

Для оценки выбросов диоксида углерода целесообразно использовать топливный подход, так как CO_2 напрямую связан с количеством сожженного топлива. Упрощенная формула имеет вид [7]:

$$MCO_2 = Gm \cdot EFCO_2,$$

где MCO_2 — масса выбросов CO_2, кг;

Gт — расход топлива за расчетный период, кг или л с учетом плотности;

$EFCO_2$ — коэффициент выбросов CO_2 на единицу топлива.

При сравнении старого и нового грузового автомобиля важно учитывать не только класс двигателя, но и фактический расход топлива на единицу транспортной работы, например л/100 км или л/т·км.

В условиях автотранспортного предприятия экологическая оценка должна включать: инвентаризацию состава парка по возрасту и экологическому классу; измерение дымности; анализ расхода топлива; диагностику форсунок, турбокомпрессора и системы выпуска; учет пробега; контроль утечек масел и технических жидкостей; оценку шума; расчет выбросов по группам автомобилей. Такой подход позволяет выявлять не только наиболее старые, но и наиболее экологически опасные машины.

Организационно-технические меры по улучшению экологической обстановки.

Улучшение экологической обстановки от эксплуатации устаревших грузовых автомобилей возможно при сочетании технических, организационных и экономических мер. Наиболее эффективным направлением является поэтапное обновление автопарка и замена транспортных средств ранних экологических классов на автомобили, соответствующие современным требованиям. Международное энергетическое агентство отмечает, что дорожный транспорт остается значимым источником выбросов CO_2, а грузовые автомобили формируют заметную долю выбросов дорожного сектора [8]. Поэтому модернизация грузового автопарка имеет прямое отношение по улучшению экологии окружающей среды.

Технические меры включают качественное ТО и ремонт топливной аппаратуры, систему впрыска, турбокомпрессора, замену воздушных, топливных и масляных фильтров, контроль компрессии, устранение утечек масла и топлива, восстановление герметичности выпускной системы. Для автомобилей, конструктивно допускающих модернизацию, возможно применение сажевых фильтров, окислительных катализаторов и систем селективной каталитической нейтрализации.

Организационные меры направлены на уменьшение экологически вредных режимов работы. К ним относятся планирование маршрутов с минимизацией пробок и холостого хода, запрет длительной работы двигателя на стоянке, контроль перегрузки, обучение водителей экономичному стилю вождения, оптимизация графика технического обслуживания и внедрение экологического мониторинга расхода топлива. Даже без немедленной замены всего автопарка такие меры позволяют уменьшить выбросы за счет улучшения технической эксплуатации автомобилей.

Важным направлением является диагностический контроль. При техническом осмотре устаревших грузовых автомобилей необходимо оценивать не только тормозную систему и безопасность движения, но и экологические параметры: дымность, токсичность, расход топлива, исправность системы выпуска, наличие утечек и состояние двигателя. Техническое обслуживание на основе данных о пробеге, расходе топлива, температуре двигателя и результатах диагностики позволяет выявлять ухудшение экологических параметров до возникновения тяжелого технического отказа.

Экономические меры могут включать дифференцированные экологические платежи, льготное кредитование обновления автопарка, стимулирование установки сертифицированных систем доочистки, поддержку перехода на более чистые виды топлива.

Таблица 3

Меры снижения экологического воздействия устаревших грузовых автомобилей

Направление	**Содержание меры**	**Ожидаемый эффект**	**Условие эффективности**
Техническое обслуживание	Регулировка впрыска, ремонт форсунок, контроль фильтров	Снижение дымности и расхода топлива	Периодическая диагностика по регламенту
Доочистка выхлопа	DPF, DOC, SCR при технической совместимости	Снижение PM, CO, HC и NOx	Качественное топливо и обслуживание системы
Маршрутнаяоптимизация	Сокращение пробок, холостого хода и лишнего пробега	Меньше CO_2 и локальных выбросов	Диспетчеризация и контроль GPS/телематики
Обновление автопарка	Замена автомобилей ранних экологических классов	Наибольший долгосрочный экологический эффект	Финансовые механизмы и планирование
Экологический	Измерение дымности,	Выявление наиболее	Единая база данных по

контроль	учет топлива, аудит выбросов	загрязняющих автомобилей	автомобилям

Научно-практическое значение проблемы экологии для транспортной системы

Научно-практическое значение проблемы состоит в том, что экологическая безопасность грузового транспорта должна рассматриваться как часть общей системы управления технической эксплуатацией. Традиционный подход, при котором автомобиль оценивается только по способности выполнять перевозку, недостаточен. Современная эксплуатационная оценка должна учитывать транспортную эффективность, расход топлива, техническую надежность, выбросы загрязняющих веществ, уровень шума и влияние на здоровье населения.

Для автотранспортных предприятий анализ экологического воздействия старого парка позволяет обосновать приоритеты сервисного обслуживания ремонта и обновления. Например, два автомобиля одного года выпуска могут иметь разное экологическое состояние: один проходит регулярную диагностику и имеет исправную топливную систему, второй эксплуатируется с нарушенной регулировкой и повышенной дымностью. Следовательно, управленческие решения должны опираться на фактические данные, а не только на возраст автомобиля.

По нашему мнению для научных исследований перспективным направлением является построение моделей, связывающих возраст автомобиля, техническое состояние, режим движения, расход топлива и фактические выбросы.

ВЫВОДЫ

1. Эксплуатация грузовых автомобилей с большим пробегам ($L_к$ (0,75÷1,0)) оказывает многостороннее негативное воздействие на экологию окружающей среды. Основной отрицательный эффект связан с выбросами отработавших газов, включающих оксиды азота, твердые частицы, угарный газ (CO), углеводороды (CH) углерода. Кроме того отрицательное воздействие формируется за счет износа шин и тормозных накладок, пылеобразования, шума и вибраций.

2. Главной причиной повышенной экологической опасности старых грузовых автомобилей является сочетание конструктивного и морального устаревания и низкое технического состояния. Износ топливной аппаратуры высокого давления, цилиндро-поршневой группы, турбокомпрессора, системы

выпуска и элементов доочистки приводит к неполному сгоранию дизельного топлива и росту дымности. Неблагоприятные режимы эксплуатации — перегрузка, пробки, длительный холостой ход, пыльные дороги и высокая температура окружающего воздуха дополнительно усиливают выбросы.

3. При экологической оценке грузового автопарка необходимо учитывать основых факторов эксплуатации: возраста автомобилей, пробега, расхода топлива, результатов диагностики, измерения дымности и условий эксплуатации. Расчет выбросов должен учитывать не только количество автомобилей, но и коэффициенты технической готовности, режима движения и качества топлива.

4. Снижение экологического ущерба возможно за счет поэтапного обновления автопарка, повышения качества технического обслуживания и ремонта, топливной аппаратуры высокого давления, применения систем доочистки, контроля топлива, оптимизации маршрутов автомобилей. Наиболее существенный результат достигается при сочетании технических мер с экономическими и организационными мероприятиями.

5. Таким образом, проблема устаревших грузовых автомобилей должна рассматриваться не как частный вопрос ТО и ремонта техники, а как важная задача транспортной экологии, экологической безопасности регионов и рационального управления автотранспортными предприятиями.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Всемирная организация здравоохранения. Ambient (outdoor) air pollution: Fact sheet. 2024. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ ambient-(outdoor)-air-quality-and-health (дата обращения: 25.05.2026).
2. United States Environmental Protection Agency. Learn About Impacts of Diesel Exhaust and the Diesel Emissions Reduction Act. 2025. URL: https://www.epa.gov/dera/learn-about-impacts-diesel-exhaust-and-diesel-emissions-reduction-act (дата обращения: 25.05.2026).
3. Regulation (EC) No 595/2009 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2009 on type-approval of motor vehicles and engines with respect to emissions from heavy duty vehicles (Euro VI). Official Journal of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/ (дата обращения: 25.05.2026).
4. EUR-Lex. Emissions from heavy-duty vehicles (Euro VI): certification rules. Summary of Regulation (EC) No 595/2009. URL: https://eur-lex. europa. eu/ EN/ legal-content/summary/emissions-from-heavy-duty-vehicles-euro-vi-certification-rules.html (дата обращения: 25.05.2026).

6. California Air Resources Board. Overview: Diesel Exhaust & Health. URL: https://ww2.arb.ca.gov/resources/overview-diesel-exhaust-and-health (дата обращения: 25.05.2026).
7. International Council on Clean Transportation. A technical summary of Euro 6/VI vehicle emission standards. 2016. URL: https://theicct.org/ (дата обращения: 25.05.2026).
8. International Energy Agency / UNECE.Emissions methodology for the transport sector. 2024. URL: https://unece.org/ (дата обращения: 25.05.2026).
9. International Energy Agency.Road transport — Breakthrough Agenda Report 2025. URL: https://www.iea.org/reports/breakthrough-agenda-report-2025/road-transport (дата обращения: 25.05.2026).
10. International Energy Agency.Trucks & buses — Energy system. URL: https://www.iea.org/energy-system/transport/trucks-and-buses (дата обращения: 25.05.2026).
11. Техническая эксплуатация автомобиля. Под ред. Проф. Кузнецова Е.С.-М.: Наука, 2004. – 535 с.
12. Марков В.А. Токсичность отработавших газов дизелей.-М.: МВТУ,2002.-376 с
13. Базаров Б.И. Экологическая безопасность автотранспортных средств.-Ташкент: ТАДИ, 2005. – 104 с.
14. Базаров Б.И. Экологическая безопасность автотранспортных средств.-Ташкент: «Chinor BNK», 2012. – 216 с.

UDK 532.5:627.131

QARSHI MAGISTRAL KANALI BURILISH UCHASTKASIDA SUV OQIMI KINEMATIK TUZILMASI VA O‘ZAN DEFORMATSIYASINING TAHLILI

Rahimov Ashraf Rasul o‘g‘li[1]
Murodullayev Javoxir Raxmatillo o‘g‘li[2]
[1]Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Qarshi, O‘zbekiston
[2]Irrigatsiya va suv muammolari ilmiy-tadqiqot instituti, Toshkent, O‘zbekiston
ashrafrhmv@gmail.com

ANNOTATSİYA

Maqolada Qarshi magistral kanalining burilish uchastkasida suv oqimining kinematik tuzilmasi - tezlikning vertikal va ko‘ndalang taqsimoti hamda ikkilamchi (aylanma) oqim - hisoblangan va uning o‘zan deformatsiyasi bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. Tubdagi urinma kuchlanish taqsimoti asosida qirg‘oq yemirilishi va cho‘kindi cho‘kishi zonalari ajratilgan. Natijalar grafiklar, ko‘ndalang kesim sxemasi va jadvallar ko‘rinishida keltirilgan. Tashqi qirg‘oqda tezlik va urinma kuchlanish ortishi, ichki qirg‘oqda esa cho‘kindi to‘planishi miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan tasdiqlangan.

Kalit so‘zlar: *magistral kanal, kinematik tuzilma, tezlik epyurasi, ikkilamchi oqim, urinma kuchlanish, o‘zan deformatsiyasi, cho‘kindi, yemirilish, burilish uchastkasi.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассчитана кинематическая структура потока воды - вертикальное и поперечное распределение скоростей и вторичное течение - на излучине Каршинского магистрального канала, и проанализирована её связь с деформацией русла. По распределению касательных напряжений выделены зоны размыва и осаждения наносов. Результаты представлены в виде графиков, схемы поперечного сечения и таблиц.

Ключевые слова: *магистральный канал, кинематическая структура, эпюра скоростей, вторичное течение, касательное напряжение, деформация русла, наносы, размыв.*

ABSTRACT

The paper computes the kinematic structure of the water flow - the vertical and transverse velocity distribution and the secondary (circulation) current - at a bend section of the Karshi Main Canal, and analyses its relation to channel deformation.

Based on the bed shear-stress distribution, the zones of bank erosion and sediment deposition are identified. The results are presented as graphs, a cross-section diagram and tables. The increase of velocity and shear stress at the outer bank and sediment accumulation at the inner bank are confirmed by quantitative indicators.

Keywords: *main canal, kinematic structure, velocity profile, secondary current, shear stress, channel deformation, sediment, erosion, bend section.*

KIRISH

Sug‘orish magistral kanallarining ishonchli ishlashi ko‘p jihatdan o‘zan jarayonlari - tubning cho‘kindi bilan to‘lishi va qirg‘oqlarning yemirilishi bilan belgilanadi. Qarshi magistral kanali (QMK) Amudaryo suvini ko‘tarib beradi; manba suvining yuqori loyqaligi tufayli kanal uchastkalarida cho‘kindi rejimi muammosi keskin namoyon bo‘ladi. Burilish uchastkalarida bu jarayon ayniqsa murakkab kechadi, chunki bu yerda oqimning kinematik tuzilmasi fazoda notekis taqsimlanadi.

Ushbu ishning maqsadi - QMK ning xarakterli burilish uchastkasida oqim tezligining taqsimoti va ikkilamchi oqim tuzilmasini hisoblash, ular asosida tubdagi urinma kuchlanishni aniqlash va qirg‘oq yemirilishi hamda cho‘kindi cho‘kishi zonalarini ajratishdan iborat. Tahlil natijalari grafiklar, ko‘ndalang kesim sxemasi va jadvallar ko‘rinishida keltiriladi.

Tadqiqot usullari

Hisoblar oqim mexanikasining asosiy munosabatlariga asoslangan. Tezlikning tubga yaqin vertikal taqsimoti logarifmik qonun bilan tavsiflanadi: $u(z) = (u^*/\kappa)\cdot\ln(z/z_0)$. Tubdagi urinma kuchlanish $\tau_0 = \rho(u^*)^2$, oqizindilarning harakatga kelishi esa Shilds parametri $\theta = \tau_0/[(\rho_s-\rho)gd]$ orqali baholanadi. Burilishdagi ikkilamchi oqim intensivligi h/r nisbatga proporsional deb qabul qilinadi.

Eslatma. *Quyidagi grafik va jadvallar usulning natijalarini ko‘rsatish uchun magistral kanallar uchun tipik parametrlar asosida hisoblangan. Jurnalga taqdim etishda ushbu qiymatlar muallifning QMK dagi haqiqiy o‘lchov (ADCP, gidrometrik) ma’lumotlari bilan almashtirilishi lozim.*

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili

1-jadval. Burilish uchastkasining qabul qilingan hisob parametrlari

Parametr	Belgi, o‘lcham	Qiymat
O‘rtacha oqim chuqurligi	h, m	3,0
Kanal kengligi	B, m	20
O‘zan o‘qi burilish radiusi	r, m	120
Gidravlik qiyalik	I	0,0003

Oqizindi zarra diametri	d, mm	0,05

Tezlikning vertikal taqsimoti logarifmik qonunga muvofiq hisoblandi (1-rasm). Tub yaqinida tezlik keskin kamayadi, sirt tomon esa asta-sekin ortadi; bu taqsimot tubdagi urinma kuchlanishni va shu orqali oqizindilarning harakat rejimini belgilaydi.

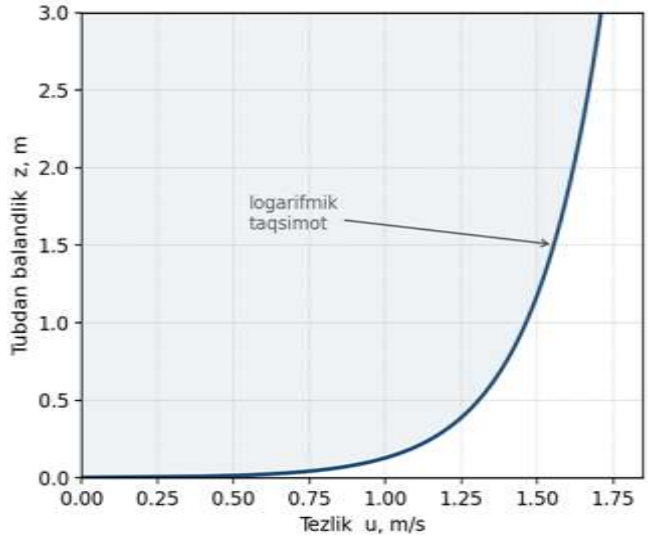

1-rasm. Oqim tezligining vertikal (logarifmik) taqsimoti

Kenglik bo‘yicha tezlik notekis taqsimlanadi: burilishda oqim tashqi qirg‘oq tomon siljiydi va u yerda tezlik maksimal qiymatga erishadi, tub esa chuqurlashadi (2-rasm). Ichki qirg‘oq sohasida tezlik kamayadi, bu yerda cho‘kindilar to‘planadi.

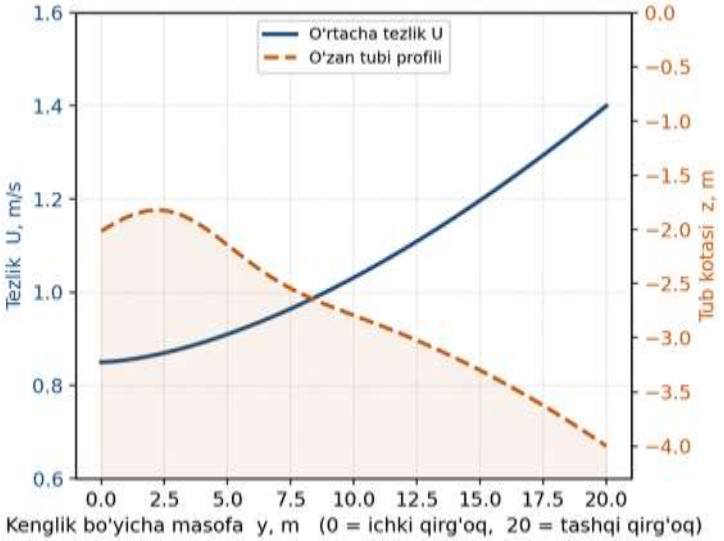

2-rasm. Tezlik (U) va o‘zan tubi profilining kenglik bo‘yicha taqsimoti

Tezlikning ko‘ndalang notekisligi ikkilamchi (aylanma) oqimni hosil qiladi: sirtda suv tashqi qirg‘oqqa, tubda esa ichki qirg‘oqqa yo‘naladi (3-rasm). Aynan shu aylanma oqim tashqi qirg‘oq yemirilishini va ichki qirg‘oqda cho‘kindi cho‘kishini yuzaga keltiradi.

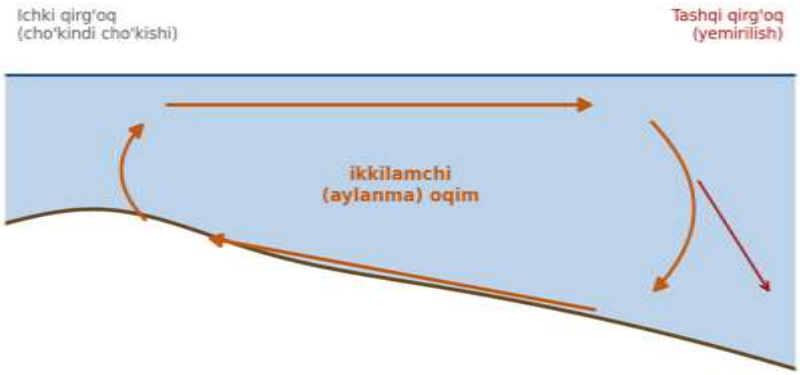

3-rasm. Burilish uchastkasi ko‘ndalang kesimida ikkilamchi oqim sxemasi

Hisoblangan tezlik maydoni asosida tubdagi urinma kuchlanish τ_0 kenglik bo‘yicha aniqlandi (4-rasm). Tashqi qirg‘oqqa yaqin sohada τ_0 kritik qiymatdan oshib, oqizindilar harakatga keladi - yemirilish zonasi shakllanadi; ichki qirg‘oqda esa kuchlanish kritik qiymatdan past bo‘lib, cho‘kish zonasi vujudga keladi.

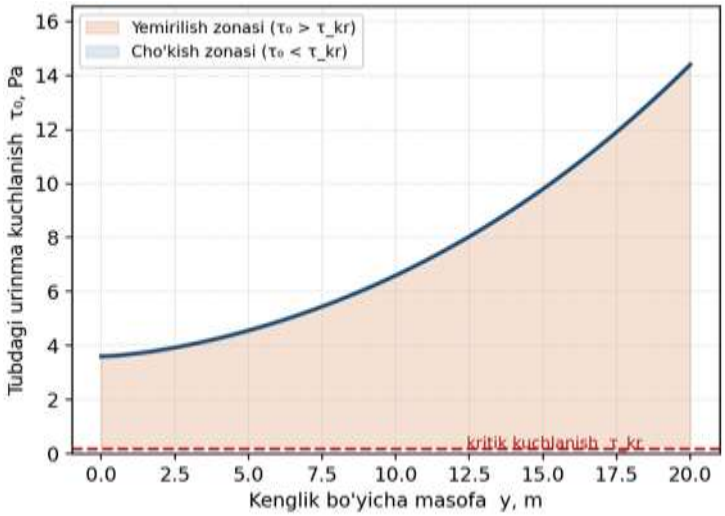

4-rasm. Tubdagi urinma kuchlanish taqsimoti va kritik qiymat chizig‘i

2-jadval. Tik chiziqlar bo‘yicha hisoblangan kinematik va cho‘kindi parametrlari

Tik chiziq (joylashuv)	**U, m/s**	**u*, m/s**	**τ_0, Pa**	**θ**	**Rejim**
Ichki qirg‘oq	0,86	0,061	3,7	0,28	cho‘kish
Ichki orasi	0,95	0,070	4,9	0,37	oraliq
O‘rta	1,10	0,082	6,7	0,51	ko‘chish
Tashqi orasi	1,26	0,095	9,0	0,68	yemirilish
Tashqi qirg‘oq	1,40	0,105	11,0	0,83	yemirilish

2-jadval natijalari oqimning kinematik tuzilmasi va o‘zan deformatsiyasi o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni ko‘rsatadi: ichki qirg‘oqdan tashqi qirg‘oqqa qarab tezlik 0,86 dan 1,40 m/s gacha, urinma kuchlanish esa 3,7 dan 11,0 Pa gacha ortadi. Shu mos ravishda rejim cho‘kishdan yemirilishga o‘tadi. Bu kanal ekspluatatsiyasida tashqi qirg‘oqni mustahkamlash va ichki qirg‘oq sohasida cho‘kindi to‘planishini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA

1. Qarshi magistral kanalining burilish uchastkasida oqim tezligi ham vertikal (logarifmik), ham ko‘ndalang yo‘nalishda notekis taqsimlanadi; ko‘ndalang notekislik ikkilamchi (aylanma) oqimni shakllantiradi.

2. Tubdagi urinma kuchlanish ichki qirg‘oqdan tashqi qirg‘oqqa qarab sezilarli ortadi va kritik qiymatdan oshib, qirg‘oq yemirilishi va cho‘kindi cho‘kishi zonalarini ajratadi.

3. Olingan grafik, sxema va jadval natijalari oqimning kinematik tuzilmasi bilan o‘zan deformatsiyasi o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlikni tasdiqlaydi va kanalni mustahkamlash hamda cho‘kindiga qarshi tadbirlarni asoslashda foydalanish mumkin.

4. Keltirilgan miqdoriy ko‘rsatkichlar tipik parametrlarga asoslangan bo‘lib, ularni QMK dagi dala o‘lchovlari bilan tasdiqlash keyingi tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi.

FOYDALANİLGAN ADABİYOTLAR (REFERENCES)

1. Chow V.T. Open-Channel Hydraulics. - New York: McGraw-Hill. 2. Розовский И.Л. Движение воды на повороте открытого русла. - Киев: Изд-во АН УССР, 1957.
2. Van Rijn L.C. Principles of Sediment Transport in Rivers, Estuaries and Coastal Seas. - Amsterdam: Aqua Publications.

SUN’IY NEYRON TARMOQLARNING BOSHQARUV TIZIMLARIDA QO‘LLANILISH ISTIQBOLLARI

Murodullayev Doston Muzaffar o‘g‘li
muradullayevdoston2@gmail.com
Qarshi davlat texnika universiteti, stajyor o‘qituvchi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sun’iy neyron tarmoqlarning boshqaruv tizimlarida qo‘llanilish istiqbollari, ularning nazariy asoslari hamda amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Sun’iy neyron tarmoqlar yordamida murakkab boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish, ma’lumotlarni qayta ishlash aniqligini oshirish, qaror qabul qilishni avtomatlashtirish va real vaqt rejimida boshqaruv samaradorligini ta’minlash masalalari yoritilgan. Shuningdek, sanoat, transport, energetika, tibbiyot va robototexnika sohalarida sun’iy neyron tarmoqlarning qo‘llanilishi, ularning afzalliklari, mavjud muammolari hamda kelgusidagi rivojlanish istiqbollari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt texnologiyalarining zamonaviy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish va raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Sun’iy neyron tarmoqlar, sun’iy intellekt, boshqaruv tizimlari, avtomatlashtirish, mashinaviy o‘rganish, chuqur o‘rganish (Deep Learning), optimallashtirish, qaror qabul qilish, raqamli transformatsiya, sanoat avtomatizatsiyasi, robototexnika, real vaqt boshqaruvi, prognozlash, intellektual boshqaruv.*

ABSTRACT

This article analyzes the prospects for the application of artificial neural networks in control systems, their theoretical foundations and practical capabilities. The issues of optimizing complex control processes, increasing the accuracy of data processing, automating decision-making and ensuring the efficiency of control in real time using artificial neural networks are covered. Also, the application of artificial neural networks in the fields of industry, transport, energy, medicine and robotics, their advantages, current problems and future development prospects are considered. The results of the study indicate the important role of artificial intelligence technologies in improving modern control systems and accelerating digital transformation processes.

Keywords: *Artificial neural networks, artificial intelligence, control systems, automation, machine learning, deep learning (Deep Learning), optimization,*

decision-making, digital transformation, industrial automation, robotics, real-time control, forecasting, intelligent control.

KIRISH

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, hayotning barcha sohalarida qo‘llanilishi bugungi kunda axborot texnologiyalari bilan jihozlanmagan kichik bir narsani tasavvur qilishning imkonsizligini anglatadi. Shu bilan birga, boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlash va ularni mumkin bo‘lgan sharoitlarning eng xavfli spektriga moslashtirish uchun yangi aqlli tizimlarni ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda. Bu eng istiqbolli yo‘nalish neyron tarmoqlardan foydalanishdir. [1]

"Neyron tarmoq" tushunchasi 1943 yilda V. Makkullox va V. Pitts tomonidan asab faoliyatini mantiqiy hisoblash to‘g‘risidagi maqolada shakllangan. Neyron tarmoq-bu matematik model, shuningdek uning mujassamlanishi, uning biologik tarmoqlarining tashkil etilishi va ishlash printsipiga asoslangan. [2]

Tadqiqot materiallari va uslubi. Neyron tarmoq bu konspektlar bilan o‘zaro bog‘langan neyronlar to‘plami. Neyron - bu minimal hisoblash birligi, u ma’lumot olganda, uning ustida hisob-kitoblarni amalga oshiradi va natijani beradi. Neyronlar uchta asosiy turga bo‘linadi: kirish — dastlabki ma’lumotlarni oladi, yashirin — hisob — kitoblarni amalga oshiradi va chiqish-tarmoq natijasini aks ettiradi. Maqsadga ko‘ra, neyronlar qatlamlarga bo‘linadi. Sinaps, yuqorida aytib o‘tilganidek, "og‘irlik" ga ega bo‘lgan ikkita neyron o‘rtasidagi aloqa, buning natijasida ma’lumot bir neyrondan ikkinchisiga o‘tishda o‘zgaradi.[3]

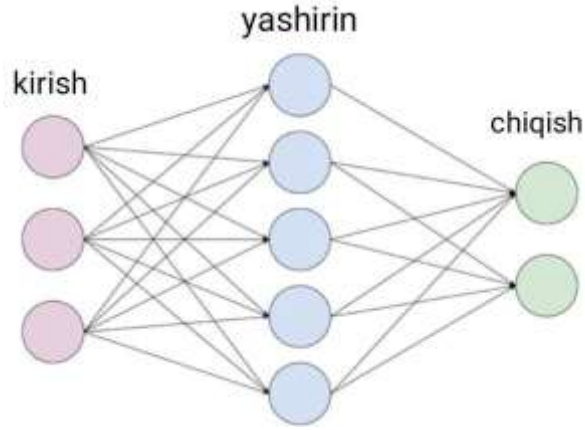

1-rasm. Neyron tarmoq tuzilishining sxematik tasviri

Neyron tarmoqlarining ko‘lami juda xilma-xildir. Shu bilan birga, mavjud neyron tarmoqlarning har biri belgilangan maqsad va vazifalarga tegishli shuningdek, belgilangan chegaralardan tashqariga chiqmaydi, faqat shu yo‘nalishda rivojlanadi.

Neyron tarmoq o‘z funksiyalarini bajarishi uchun uni dasturlash kerak. Bu jarayon og‘irliklar deb ataladigan qatlamlardagi neyronlar orasidagi bog‘lanishning ichki parametrlarini o‘zgartirishi kerak bo‘ladi.

O‘qitishning eng keng tarqalgan metollaridan biri bu Gaus usuli bilan o‘qitishdir. Neyron tarmoqlari bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan kirish ma’lumotlari va chiqish qiymatlari bilan ta’minlanadi. Bunday holda, o‘rganish natijasida olingan og‘irliklar olingan va kutilgan natijalar o‘rtasidagi xato asosida tuzatiladi. Bunday mashg‘ulotning maqsadi bu xatoni minimallashtirishdir, shunda neyron tarmoq eng aniq natijani beradi. [4,5]

Dastursiz o‘qitish-bu odatda o‘quv namunasi ichidagi aloqalarni yoki dastlabki ma’lumotlardan topish kerak bo‘lgan muammolarni tanlashni hal qilish uchun qo‘llaniladigan boshqa harakatlar usulidir. Bunday holda, neyron tarmoq algoritmni barqarorlashtirmagunicha va ularning qiymatlari o‘zgarishni to‘xtatmaguncha vaznlarni o‘z-o‘zidan taqsimlaydi. Bunday mashg‘ulotda neyron tarmoq to‘g‘ri natija berganligini va kirish ma’lumotlarini yoki vazn funksiyasini o‘zgartirish kerakligini anglatadi.

Tahlil va natijalar. Neyron tarmoqlari regulyatorning o‘zini qurish va regulyatorning PID koeffitsientlarini sozlash blokining tuzilishi uchun mutanosib integral differensial (PID) regulyatorlarida qo‘llaniladi.

Noravshan lingvistik regulyatordan farqli o‘laroq, neyron tarmoqdan foydalanishda regulyator qoidalarni shakllantirishni talab qilmaydi —neyron tarmog‘ini o‘qitish jarayonida regulyatorni bir necha marta sozlash yetarli.

Tarmoqni o‘qitish tartibi regulyatorni yaratishning eng qiyin qismidir. Trening neyronlarning noma’lum parametrlarini aniqlashdan iborat. O‘rganish uchun odatda neyron parametrlariga bog‘liq bo‘lgan minimal mezon funktsiyasini gradient qidirish usullari qo‘llaniladi.[6,7]

Neyron tarmoqlar yordamida Pid regulyatorini o‘rnatishda katta to‘siq o‘quv jarayonining davomiyligi bo‘lib, bu Pid regulyatorlarida neyron tarmoqlardan keng foydalanish yo‘lida yuzaga kelishi mumkin. Neyron tarmoqlari o‘quv jarayonida hisobga olinmagan tartibga solish xatolarini bashorat qila olmaydi.

Neyron tarmoqlardan hatto inson salomatligiga oid sohalarda ham foydalanish mumkin. O‘qitilgan neyron tarmoqlari imkoniyati cheklangan insonlarda bioprotezlardan foydalanishda juda kata yordam beradi.

Bioprotezlar inson tanasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ulangan va miya impulslariga javob bera oladigan texnik qurilma hisoblanadi. Oyoq-qo‘llarning harakatini ta’minlashda ma’lum mushaklarga kuchlanish berish zarur. Bu kuchlanishga javob berishda elektrpotensial datchiklar ishlatiladi. Keyin signal uni qayta ishlaydigan o‘rnatilgan mikrokontrollerga uzatiladi va odam qilmoqchi bo‘lgan xatti-harakat olinadi. Datchiklar qancha ko‘p bo‘lsa, protez shunchalik ko‘p harakat qila oladi va

uni boshqarish shunchalik qiyin bo‘ladi. Buning uchun neyron tarmoqlari yordamga keladi.

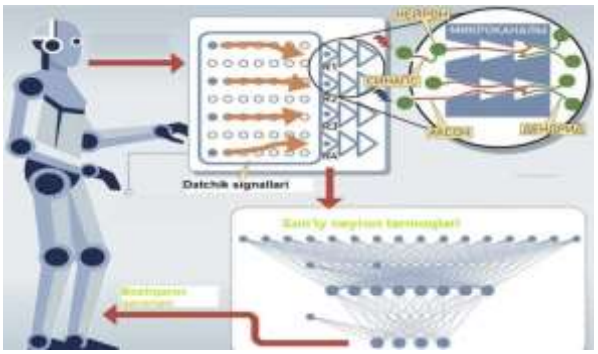

2-rasm. Bioprotezlarni boshqarishda sun’iy neyron tarmoqlarning qo‘llanilishi

Neyron tarmoq qabul qilingan signallar asosida kerakli harakatlarni bashorat qilishga qodir, bu miya va protezning reaksiyasi o‘rtasidagi aloqani tezlashtirishga, shuningdek uning holatiga qarab kerakli harakatlarni aniqlashga imkon beradi. [9] Masalan, odam stakanni olishni xohlaydi-buning uchun siz bo‘lingan mushaklarni siqib, bioprostezni to‘g‘ri joyga qo‘yishingiz va uni stakanga olib kelishingiz kerak. Agar siz neyron tarmoqni va kamerani vazifaga ulasangiz, u oldindan harakat qilish istagini bashorat qilishi, kerakli pozitsiyani sozlashi va hatto plastik stakanni ezib tashlamaslik yoki qattiqroq mahsulotni mahkam ushlamaslik uchun siqishni qanday kuch bilan bajarish kerakligini aniqlay oladi.

Shuningdek, siz protezlardan foydalanish va loyihalashni, egasiga mos keladigan universal variantlardan boshlab, o‘quv neyron tarmog‘idan foydalanishni osonlashtirasiz. Masalan, odamni ma’lum bir burchak ostida ma’lum bir kuch bilan qaytaradigan oyoq bioprotezlari. Yurish va tana parametrlarining farqlarini hisobga olgan holda, vaqt o‘tishi bilan mushaklar va skelet noto‘g‘ri yuklardan aziyat chekishi va protez eskirishi mumkin. Buning oldini olish uchun siz neyron tarmoqni qurishingiz mumkin, u foydalanish vaqti bilan yurish paytida oyoqni qanday qilib to‘g‘ri egishni, uni necha darajaga aylantirishni, harakat tezligiga qarab ushbu parametrlarni qanday tezda o‘zgartirishni bilib oladi.

Tibbiy muassasalardagi ish oqimlari rentgen va kompyuter tomografiyasi kabi turli xil tibbiy tasvirlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli, tasvirlar bilan ishlaydigan neyron tarmoqlar patologiyalarni tibbiy tashxislashda istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Neyron tarmoqlarining tasvirlarni aniqlash qobiliyatidan foydalanib, saraton dog‘larini rasmlar orqali aniqlash va ularni tahlil qilish orqali tashxis qo‘yish uchun yechimlar yaratiladi. Saraton turini ~97% aniqlik bilan aniqlaydigan gistologik tasvirlarning yetarlicha katta namunasida o‘qitilgan neyron tarmoqlar mavjuddir.[8]

Ishchi yechimning misoli sifatida shifokorlarga insultni tashxislashda yordam beradigan Isroilning sun’iy neyron tarmoqlari va katta ma’lumotlar texnologiyasiga asoslangan tizim- MedyMatch Technology kompaniyasini keltirish mumkin. Buning uchun real vaqt rejimida tizim bemorning miya tasvirini uning serverlarida joylashgan minglab boshqa suratlar bilan taqqoslaydi. Buning yordamida tizim kompyuter tomografiyasi natijalarida normadan minimal og‘ishlarni kuzatishi mumkin. Shunday qilib, tizim tashxis qo‘yish xatosi miqdorini kamaytiradi. Shuningdek, tibbiyotda neyron tarmoqlar yangi dori-darmonlarni topish uchun ishlatiladi. 2019 yilda Massachusets texnologiya instituti chuqur o‘rganishlari neyron tarmoqlari yordamida antibiotiklar bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazdi, ularning natijalari Su 3327 kimyoviy birikmasining antibakterial xususiyatlarini kashf etdi, keyinchalik u "Xalitsin" deb nomlandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ayni davrda sun’iy neyron tarmoqlar va ularni rivojlanish masalalari doimo ko‘p o‘rganilayotgan va tanqidlarga uchrayotgan dolzarb masalalardan sanaladi. Biroq u oziga xos tezlik va maromda rivojlanib bormoqda. Ayrim insonlarning fikriga qaraganda ancha tez, soha vakillarini fikriga ko‘ra sekin rivojlanmoqda. Shunga qaramay, neyron tarmoqlar allaqachon boshqaruv tizimlarida, namunalarni (obrazlarni) aniqlashda, uy ro‘zg‘ori ishlarida muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda.

Sog‘liqni saqlash tizimida bashorat qilish va diagnostika, ya’ni an’anaviy hisobkitoblar juda qiyin bo‘lgan joylarda juda muvaffaqiyatli amalga oshmoqda. Afsuski, bunday muammolar uchun optimal echimlar hali yetarlicha topilmagan. Turli xil yondashuvlarni (shu jumladan neyron tarmoqlaridan foydalanmasdan) qiyosiy o‘rganish aniq xulosalarga olib kelmayapti. Ko‘rinib turibdiki, bunday vaziyatda barcha mavjud yondashuvlarning imkoniyatlari, zaruriy shartlari va ko‘lamini tushunish va intellektual tizimlarni yanada rivojlantirish uchun ularning afzalliklarini maksimal darajada oshirish kerak. Bunday harakatlar sun’iy neyron tarmoqlarni boshqa texnologiyalar bilan birlashtirgan mutlaqo yangi algoritmlarni yaratishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Нейронные сети и нейроконтроллеры: учеб. пособие / М. В. Бураков. СПб.: ГУАП, 2013. — 284 с.: ил
2. Mirzayev, S. N. O. G. L., & Esonov, T. B. O. G. L. (2024). Forecasting the urban electricity supply system. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *4*(5), 558-563.

3. Нейросетевые технологии обработки данных: учеб. пособие / В. А. Головко, В. В. Краснопрошин. — Минск: БГУ, 2017. — 263 с. — (Классическое университетское издание).
4. Гулямов, С. С., Шермухамедов, А. Т., & Хайитматов, У. Т. Опыт развития искусственного интеллекта в китае.
5. Esanov, T., Pirimov, O., & Ibragimov, I. (2023). Integrating solar power for sustainable and efficient electric vehicle charging solutions. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, *56*.
6. Raximov, Q., & o‘g‘li Sotvoldiev, A. D. (2022). Mashinali o‘qitish va sun’iy intellektning amaliy sohalarda qo‘llanish tendensiyalari. youth, science, education: topical issues, achievements and innovations, 1(5), 85-91.
7. Abdullayev H.H., Qalandarov P.I. Study on signs of defects in the image of the surface of flatrolled products E3S Web of Conferences 304, 02013 (2021) pp. 1-5.
8. Esanov, T. B. (2025). DESIGN CHALLENGES IN TEMPERATURE COMPENSATION FOR CHEMICAL REACTOR HEAT EXCHANGERS. *Химическая технология*, *112*(10), 139.
9. Эсанов, Т. Б. Ў. (2022). ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА АВТОМОБИЛГА БЎЛГАН ТАЛАБ ОРТИШИ БИЛАН МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(10-2), 892-899.
10. Abdullayev H.H. Modeling, forecasting of systems in the process of biogas production Journal "Sustainable Agriculture" №3(15).2022. Toshkent, - Pp. 36-38.
11. Ubaydullayeva, D., Ubaydullayeva, S., & Usmonov, J. (2022, June). The development of electronic educational resources is an important step towards the digitalization of the agricultural economy. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p. 040022). AIP Publishing LLC.
12. https://cyberleninka.ru/article/n/sun-iy-neyron-tarmoqlarini-o-qitishhttps://cyberleninka.ru/article/n/sun-iy-neyron-tarmoqlarini-o-qitish-usullariusullari
13. Jo‘rayevich, P. O. Esanov Temurmalik Beknazar ogli.". *Sun’iy intellekt va quyosh energiyasi birlashmasi: energiya tizimlarida elektromobillarni quvvatlantirishning yangi yondashuvlari." Science and innovation*, *3*, 620-629.
14. Пиримов, О. Ж., & Эсанов, Т. Б. (2022). ЭЛЕКТР ТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИНИ ҚУЁШ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРИ ЁРДАМИДА ҚУВВАТЛАНТИРИШ УЧУН ЛОЙИҲА ВА МОДЕЛЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(10), 835-844.

INSON HUQUQ VA ERKINLIGINING NAZARIY – FALSAFIY ASOSLARI

J.Sh.Elmurotov
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti dotsenti, PhD
T.X.Jumayev
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti dotsenti, PhD

ANNOTATSIYA

Maqolada barcha davrlar uchun muammoli masala bo‘lgan shaxs erkinligini ta’minlash masalasi va hozirgi globallashuv davrida shaxs erkinligini ta’minlashda millliy va diniy qadriyatlarning o‘rni haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *demokratiya; tabiiy erkinlik; fuqarolik erkinligi; shaxs erkinligi; axloq erkinligi; diniy erkinlik.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящается историческим вопросам обеспечения свободы личности, подходов к решению данной задачи в период глобализатсии, также значение националных и религиозных сенностей в этой сфере.

Ключевые слова: *демократия; природная свобода, гражданская свобода, свобода личности, свобода нравственности религиозная свобода.*

ABSTRACT

This article is dedicated to the historical issues of protection of freedom approaches to solution of this task in the period of globalization the significance of national and religious values in this field.

Key words: *democracy, natural freedom, civil freedom, freedom of human, moral freedom, religious freedom.*

"Demokratik islohotlarimiz yangi O‘zbekistonni bunyod etishga qaratilgan bo‘lib, bu o‘zgarishlar ortga qaytmaydigan tus oldi."[131]

Sh.M.Mirziyoyev

KIRISH

Mamlakatimiz XXI asrning dastlabki yillarida o‘z rivojlanishining aniq yo‘nalishlarini belgilab oldi. Islom Karimov bu yo‘nalishlarning mazmun va ma’nosiga to‘xtalib, “...bugungi shiddatli davrda chinakam ma’naviyatli va ma’rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o‘z milliy qadriyatlarini, milliy o‘zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida

[131] https://yuz.uz/uz/news/prezident-shavkat-mirziyoevning-bmt-inson-huquqlari-boyicha-kengashining-46-sessiyasidagi-nutqi?utm_source=chatgpt.com

o‘ziga munosib o‘rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurashishi” lozimligini ta’kidlab o‘tgan.[132] Jamiyat hayotini demokratlashtirish va unda shaxs erkinligini ta’minlash taraqqiyotning muhim omili, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha o‘zgarishlarning asosiy bo‘g‘ini ekanligi bilan ifodalanadi. Mustaqillik yillarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, ijtimoiy va axloqiy me’yorlarga asoslangan holda shaxs erkinligini ta’minlash fuqarolik jamiyati qurish strategiyasining dastlabki bosqichi sifatida baholanmoqda. Ayni chog‘da, “shaxs erkinligi” tushunchasi mohiyatiga ko‘ra demokratiya va demokratlashtirish mezonlariga ehtiyoj sezadi. Sababi, ular inson ongining butun tarixiy evrilishlar mobaynida bir-birini istisno qilmay o‘zaro hamkorlikda shakllangan mahsulidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jamiyatni demokratlashtirish amaliyotida erkinlik muammosi turlicha talqin etilgan. Deylik “tabiiy erkinlik”, “fuqarolar erkinligi”, “shaxs erkinligi”, “erkin fikrlilik”, “siyosiy erkinlik”, “axloq erkinligi”, “diniy erkinlik” yoki “e’tiqod erkinligi” kabi maxsus atamalar ishlatiladi. Erkinlik tushunchasi aksariyat hollarda tenglik atamasi bilan hamohang mazmunda qo‘llaniladi. S.L.Frank shunday yozadi: “Erkinlikni rad etishning har qanday ko‘rinishi ma’nan o‘zini-o‘zi o‘ldirishdir, boshqaning erkinligiga tajovuz qilish esa insonni o‘ldirishga qasd qilish ifodasidir”. [133] Shuning uchun insoniyat nafaqat erkinlikni ta’minlash uchun kurashgan, balki uni turli qarashlar vositasida rivojlantirgan. Insonlar maqsad-manfaatlarining turli-tumanligi “shaxs erkinligi” va “erkinlik” tushunchalariga nisbatan dunyoviy va diniy qarashlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Ayrim qarashlarda erkinlikka insonlar uchun anglab olingan zaruriyat deb yondashilsa, boshqalarida esa, yuksak ahloqli barkamol insonlarning sharoit va voqelikka asoslangan oliyjanob munosabatlari, deb qaraladi. Yuqoridagi fikrlardan shu narsa ayon bo‘ladiki, insonning erkinligi uning aqliy erkinligi bilan bog‘liq hodisadir. Chunki, tafakkur erkin bo‘lmasdan ruh va u bilan bog‘liq ma’naviyat o‘z zaruriyatini anglab ololmaydi. Bundagi har xillikning asosiy sababi, erkinlikning inson tabiati bilan bog‘liq hodisa ekanligidir. Shuning uchun ham erkinlikning qoidalari va foydalanish usullari o‘ziga xos o‘zgaruvchan xususiyatga ega. Mazkur o‘ziga xos o‘zgaruvchanlik erkinlikning kishilik jamiyatida ba’zan oshkora, ba’zan yashirin, ayni ma’noda tartibsizliklarni vujudga keltiruvchi holatlar bilan ham belgilanadi. Erkinlik muayyan ma’noda sharoit va voqeliklar chegarasidan chiqmagan holda tartibga solinishi kerak. Zero, erkinlik falsafiy yondashuvlarda butun ijtimoiy tarix davomida insoniyat hayotining o‘tkir muammolaridan biri bo‘lib

[132] Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. -Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008. 16-bet.
[133] Frank S.L. Duxovnie osnovi obshestva: vvedeniye v sotsialnuyu filosofiyu. - M.: 1993. –S. 240.

keldi. Chunki, erkinlik ijodiy yaratuvchi, faol, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi sari harakat qiluvchi insonning ehtiyoji bo‘lib, uning tabiati bilan bog‘liqdir. “... Tarix saboqlari shundan dalolat beradiki, o‘zining erkin fikrini ifoda etadigan shaxs, guruh yoki ijtimoiy qatlam, avvalo, o‘zining aniq-ravshan, asosli qarashlariga ega bo‘lishi, o‘z nuqtayi nazarining oqibati uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi, bahs munozara madaniyati talablariga amal qilishi lozim. Ya’ni, fikrlar rang-barangligi va qarashlar xilma-xilligi muayyan jamiyatning milliy manfaatlariga, umumbashariy qadriyatlarga, qonun normalariga, axloqiy mezonlarga zid bo‘lmasligi zarur”.[134] Milliy istiqlol g‘oyasining fikrlar, g‘oyalar xilma-xilligiga erishish tamoyiliga amal qilishi mamlakat ma’naviy hayotini, davlat va jamiyat qurilishida aholining keng ommasini yuksak erkin fikrlilik darajasi bilan ishtirok etishini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, hech shubhasiz, shaxs erkinligiga nisbatan jamiyatni demokratlashtirishning boshlang‘ich va eng muhim omili sifatida qarash mumkin.

Fikrni erkin aytish va ayta olishga jur’atli bo‘lish ozod shaxsga xos xususiyatdir. Ozod shaxs va fuqaro tushunchalari ularning jamiyatning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotiga daxldor bo‘lgan muammolarga o‘z munosabatini erkin bildirishi bilan ham bog‘liq.[135] Ayni damda, bugun jamiyatda demokratlashtirish islohotlarini tadrijiy yo‘l bilan olib borish jarayonlarida shaxsning erkinlikka egalik sharoitini kafolatlashning o‘zi hali uning amalda erkinlikka ega ekanligini to‘la anglab yetganligini bildirmaydi. Uning munosib tarzda amalga oshishi quyidagi omillar bilan bog‘liq: **birinchidan,** shaxs o‘z erkinligini butun qalbi va e’tiqodi bilan ongli tarzda anglab yetishi; **ikkinchidan,** shaxsning ma’naviy va ichki dunyoqarashi keng darajada bo‘lishi; **uchinchidan,** shaxs o‘z haq-huquqlarini zaruriyat darajasida bilib, chuqur anglab yetishi; **to‘rtinchidan,** shaxsning o‘z kuchi va imkoniyatiga tayanishi, o‘ziga ishonchi; **beshinchidan,** jamiyatda yuz beradigan voqelik va hodisalarga nisbatan munosabatda o‘zining erkin fikr va qarashiga egaligi, mustaqil yondashishi; **oltinchidan,** o‘z shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg‘un holda ko‘rishidir. Shunda Islom Karimovning: mustaqil bo‘lsang, mustaqil bo‘l, erkin bo‘lsang, erkin bo‘l, ozod bo‘lsang, ozod bo‘l, degan so‘zlarining, amalda uni to‘la anglab yetib, unga erishish to‘g‘risida borayotganligini yurakdan his etish mumkin.

Erkinlik va shaxs erkinligi o‘ziga xos bo‘lgan milliy va dunyoviy qadriyatlar hamda axloqiy me’yorlar negizida, bir-biri bilan uyg‘un holda shakllanadi. Shaxs erkinligi bugun butun insoniyat hayoti va faoliyatining bosh mezoniga aylanmoqda. Bu XXI asrda mamlakatimizda belgilangan jamiyat hayoti sohalarini

[134] Karimov I.A. Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2000. 20-bet.
[135] Qarang: Jamiyatni erkinlashtirish va ma’naviyat. -Toshkent: “Akademiya”, 2002. -14-bet.

demokratlashtirish, komil insonlarni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ta’kidlash lozimki, erkinlikka intiluvchi, unga nisbatan ehtiyoj sezuvchi, erkin fikrlovchi, ozod va erkin shaxslar faoliyati orqali jamiyat hayotini yanada demokratlashtirishga erishiladi.

Ko‘rinib turibdiki, erkinlikni tushunish yoki tushuntirish zamon ruhiga mos ravishda o‘zgarib takomillashib boradi. Jamiyatni demokratlashtirish masalalari shaxs erkinligini, uning haq-huquqlarini ta’minlash bilan o‘zviy bog‘liq. Islom Karimov ta’kidlaganidek, ...bugungi inson huquqlari va manfaatlari, ularni har tomonlama himoyalash va ta’minlash, jamiyatni demokratlashtirish va erkinlashtirish yo‘llari haqida gapirar ekanmiz, bu mavzu dunyoda har doim, ayniqsa, so‘ngi paytlarda eng o‘tkir va dolzarb masalaga aylanib boryotganini yaqqol kuzatish mumkin va buni tabiiy hol, deb qabul qilishimiz kerak.[136] Zero, insonning shaxs sifatida shakllanishi jamiyatga bog‘liq bo‘lganidek, jamiyatning demokratik taraqqiyoti ham unda yashaydigan erkin shaxslarning amaliy faoliyatiga bog‘liqdir. Ulug‘ alloma Forobiy jamiyatning o‘zgarishi jamiyat a’zolari bo‘lgan erkin insonlarga bog‘liq ekanini alohida ta’kidlagan edi. Binobarin, har bir davrda shaxs va jamiyat uyg‘unligi, bu uyg‘unlikni ta’minlaydigan dunyoviy va diniy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, ma’naviy mezonlar alohida ahamiyat kasb etgan.

Jamiyatni demokratlashtirish mezoni tarixiy taraqqiyot davomida shaklan va mazmunan boyib borgan. Bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda. Zero, jamiyat hayotini demokratlashtirish eng rivojlangan davlatlarda ham yuqori takomil nuqtasiga, ideal darajasiga erishgani yo‘q. Har bir millat va jamiyat, har bir davr demokratiyani tushunish, talqin etish va amaliyotda qo‘llashda o‘ziga xoslikka ega bo‘ladi. Bu o‘ziga xoslik xalqning bosib o‘tgan tarixiy yo‘li, milliy mentaliteti, an’analari, amaldagi ijtimoiy munosabatlarning xarakteri kabi bir qator omillar bilan belgilanadi. Shuningdek jamiyat hayotini demokratlashtirish xarakterini belgilovchi umumiy mezonlar ham bor. Bu demokratiyaning umumiy tamoyillariga rioya qilinishi, demokratik institutlarning mavjudligi va ularning faoliyati bilan bog‘liqdir. Jamiyatni demokratlashtirish mohiyatan insonning har tomonlama kamol topishi uchun yaratilgan sharoit, shaxs bilan jamiyat manfaatlaridagi uyg‘unlikni ta’minlovchi omildir.

“Hozirgi vaqtda turli niqoblar ostida mamlakatimizni “demokratlashtirish” maqsadida har xil nodavlat tashkilotlarni ko‘paytirish va rivojlantirish uchun beg‘araz yordam beramiz, deb jar solayotganlar soni ko‘payib bormoqda.”[137] Ayni paytda,

[136] Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari — eng oliy qadriyat. 14-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2006. -118-bet.
[137] Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari — eng oliy qadriyat. 14-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2006. -144-bet.

jamiyat hayotini demokratlashtirish to‘g‘risida qabul qilingan qonunlar, amaldagi tartib-qoidalar yordamida shaxs hayoti va faoliyatini tartibga soluvchi mexanizmi yaratilgan. Bugungi kunda aksariyat mamlakatlarda jamiyat hayotini demokratlashtirish, uni takomillashtirish jamiyatning yashash tarziga aylanib qoldi.

XULOSA

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, jamiyatni demokratlashtirish jaryonlarida shaxs erkinligini ta’minlash masalasida G‘arb demokratiyasi rasmiy qonunlarga suyangan holda ish ko‘radi. Ya’ni individual shaxs va jamiyat erkinligi masalasi qonunga muvofiq tartibga solinadi. Biroq, ijtimoiy hayotda yuzaga keladigan barcha muammolarga, voqeliklarga va holatlarga huquqiy me’yorlardan to‘la javob topib bo‘lmaydi. Bunday hollarda sharqda asrlar mobaynida shakllanib, sinovdan o‘tgan dunyoviy va diniy, ahloqiy va ma’naviy qadriyatlar qo‘l keladi. Sharqda ham shaxs erkinligi va uning huquqiy manfaatlari mukammal darajada hisobga olinadi. Biroq bunda, avvalo, sharqona demokratiya prinsipi ustuvor turadi. Lekin shaxs xatti-harakati, xulq-atvori, jamiyatdagi o‘rni, mas’uliyatini idrok etish holatlariga baho berilganda muayyan guruh, etnos, xalq, millat, jamiyatning manfaatlari, huquqlariga alohida qadriyatlar, an’analaridan kelib chiqqan holda yondoshiladi. Ayni ma’noda, jamiyatni demokratlashtirish jarayoni bu har ikki omildan uyg‘un holda foydalanish erkinlikni va o‘z qadr-qimmatini, insoniy g‘ururini barcha narsadan ustun qo‘yadigan kurashchan avlod dunyoga kelishining kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. -Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008. 16-bet.
2. Франк С.Л. Дуксовные основы общества: введение в социальную философию. - М.: 1993. –С. 240.
3. Karimov I.A. Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2000. 20-bet.
4. Qarang: Jamiyatni erkinlashtirish va ma’naviyat. -Toshkent: “Akademiya”, 2002. -14-bet.
5. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari — eng oliy qadriyat. 14-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2006. -118-bet.
6. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari — eng oliy qadriyat. 14-jild. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2006. -144-bet.

MAKTAB PSIXOLOGINING TA’LIM TIZIMIDAGI O‘RNI VA O‘QUVCHILAR SHAXSINI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Xo‘jamurotov Eldorbek Sultonmurodovich
Denov tumanidagi 57-maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktab psixologining zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni, asosiy vazifalari va o‘quvchilar shaxsini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, psixologik xizmatning diagnostik, korreksion, profilaktik va rivojlantiruvchi yo‘nalishlari tahlil qilingan. O‘quvchilarning ruhiy salomatligi, ijtimoiy moslashuvi, motivatsiyasini shakllantirish hamda ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikning muhim jihatlari ko‘rib chiqilgan. Zamonaviy axborot texnologiyalarining o‘quvchilar psixologiyasiga ta’siri va maktab psixologining ushbu jarayondagi roli ham yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *maktab psixologi, psixologik xizmat, o‘quvchi shaxsi, ruhiy salomatlik, psixologik diagnostika, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv, psixologik profilaktika, ta’lim tizimi, kasbga yo‘naltirish, stress, emotsional rivojlanish.*

ABSTRACT

This article highlights the role of a school psychologist in the modern education system, its main tasks and its importance in the development of students’ personalities. It also analyzes the diagnostic, correctional, preventive and developmental directions of psychological services. The formation of students’ mental health, social adaptation, motivation, and important aspects of cooperation with parents and teachers are considered. The impact of modern information technologies on students’ psychology and the role of a school psychologist in this process are also highlighted.

Keywords*: school psychologist, psychological service, student personality, mental health, psychological diagnostics, motivation, social adaptation, psychological prevention, education system, career guidance, stress, emotional development.*

KIRISH

Maktab psixologi zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim bo‘g‘inlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim tizimi oldiga qo‘yilgan asosiy vazifalar faqat o‘quvchilarga bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki ularning har tomonlama rivojlangan, ma’naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy faol shaxs bo‘lib shakllanishini ta’minlashdan iboratdir. Bunday maqsadlarni amalga oshirishda

psixologik xizmat tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. Maktab psixologi o‘quvchilarning ruhiy holatini kuzatish, ularning individual xususiyatlarini aniqlash, psixologik muammolarni bartaraf etish va sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish kabi vazifalarni bajaradi.

Jamiyatning rivojlanishi, fan va texnologiyalarning taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi inson psixikasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning ruhiy salomatligi va ijtimoiy moslashuvi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. O‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyati nafaqat ularning bilim darajasi bilan, balki ruhiy holati, motivatsiyasi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy munosabatlari bilan ham bog‘liqdir. Shu sababli maktab psixologi faoliyati ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktab davri inson shaxsining shakllanishida eng muhim bosqichlardan biridir. Bu davrda bolalarda bilim olishga qiziqish, dunyoqarash, xarakter, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlar shakllanadi. Ayniqsa, maktabga ilk qadam qo‘ygan bolalar uchun yangi muhitga moslashish murakkab jarayon bo‘lishi mumkin. Ular yangi tartib-qoidalar, yangi o‘qituvchilar va yangi tengdoshlar bilan muloqot qilishga majbur bo‘ladilar. Ba’zi bolalar bu jarayonga tez moslashsa, ayrimlari qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Psixolog aynan shunday holatlarni o‘z vaqtida aniqlab, ularga tegishli yordam ko‘rsatishi zarur[8].

Maktab psixologining asosiy faoliyat yo‘nalishlaridan biri psixologik diagnostika hisoblanadi. Diagnostik faoliyat orqali o‘quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari va shaxsiy sifatlari aniqlanadi. Har bir o‘quvchi o‘zining ruhiy xususiyatlari bilan boshqalardan farq qiladi. Ayrim o‘quvchilar matematik fikrlashga moyil bo‘lsalar, boshqalari ijodiy yoki gumanitar yo‘nalishlarda yuqori natijalarni ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli o‘quvchilarga individual yondashuvni tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Maktabdagi psixologik xizmatning yana bir muhim yo‘nalishi korreksion va rivojlantiruvchi faoliyatdir. Ba’zi hollarda o‘quvchilarda muloqot qilishdagi qiyinchiliklar, o‘ziga ishonchsizlik, haddan tashqari uyatchanlik yoki agressivlik kabi holatlar uchrashi mumkin. Bunday holatlar bolaning ta’lim jarayoni va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixolog maxsus mashg‘ulotlar, treninglar va individual suhbatlar orqali ushbu muammolarni kamaytirishga yordam beradi[2].

Maktab psixologining faoliyatida o‘quvchilarning motivatsiyasini shakllantirish ham alohida o‘rin egallaydi. Motivatsiya inson faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. O‘quvchilarda ta’lim olishga qiziqishning pasayishi o‘qish

natijalarining yomonlashuviga olib kelishi mumkin. O‘quvchi o‘zi bajarayotgan faoliyatning maqsadi va ahamiyatini tushungan taqdirdagina unga qiziqish bildiradi. Psixolog turli metodlar orqali o‘quvchilarda ichki motivatsiyani rivojlantirishga yordam beradi[5].

O‘smirlik davri psixologik jihatdan murakkab davr hisoblanadi. Ushbu davrda o‘quvchilarda jismoniy va ruhiy o‘zgarishlar yuz beradi. Ular o‘z mustaqilligini namoyon qilishga intiladi, shaxsiy fikrini himoya qilishga harakat qiladi va tengdoshlarining fikriga ko‘proq e’tibor qaratadi. O‘smirlik davrida hissiy o‘zgaruvchanlik, o‘ziga baho berishdagi muammolar va ichki ziddiyatlar tez-tez uchraydi. Shu sababli maktab psixologi bu yoshdagi o‘quvchilarning ruhiy holatini muntazam kuzatib borishi zarur.

Ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish ham psixologning muhim vazifalaridan biridir. Sog‘lom muhit mavjud bo‘lgan jamoada o‘quvchilar o‘zlarini erkin his qiladilar, o‘z fikrlarini bemalol bayon etadilar va ta’lim olishga qiziqishlari ortadi. Sinfdagi nizolar, kelishmovchiliklar yoki tengdoshlar o‘rtasidagi salbiy munosabatlar o‘quvchilarning ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Psixolog turli treninglar va jamoaviy mashg‘ulotlar orqali bunday muammolarning oldini oladi[4].

Maktab psixologining faoliyatida ota-onalar bilan hamkorlik qilish alohida ahamiyatga ega. Oila bolaning birinchi tarbiya maskani hisoblanadi. Oiladagi munosabatlar bolaning psixologik rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onalarning farzandga nisbatan haddan tashqari talabchanligi yoki befarqligi bolaning ruhiy holatida turli salbiy oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli psixolog ota-onalar bilan muntazam suhbatlar va maslahatlar tashkil etishi lozim.

Hozirgi davrda internet va axborot texnologiyalarining rivojlanishi yoshlar hayotiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy texnologiyalar bilim olish imkoniyatlarini kengaytirayotgan bo‘lsa-da, ayrim salbiy oqibatlarni ham yuzaga keltirmoqda. Virtual qaramlik, ijtimoiy tarmoqlarga haddan tashqari bog‘lanish, kiberbulling va ijtimoiy ajralish kabi muammolar o‘quvchilar orasida ko‘payib bormoqda. Psixolog o‘quvchilarga internetdan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar berishi zarur[1].

Stress va emotsional zo‘riqish ham zamonaviy ta’lim tizimida dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. O‘quvchilarning dars yuklamasi, imtihonlar, oilaviy muammolar va tengdoshlar bilan munosabatlari stressning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Uzoq davom etadigan stress holati o‘quvchilarning jismoniy va ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixolog turli relaksatsion mashqlar, treninglar va individual suhbatlar orqali stressni kamaytirishga yordam beradi.

Kasbga yo‘naltirish faoliyati ham maktab psixologining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilar kelajak kasbini tanlashda ko‘pincha qiyinchiliklarga duch keladilar. Psixolog o‘quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlash orqali ularga to‘g‘ri yo‘nalish tanlashda yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, maktab psixologi faoliyati ta’lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. U o‘quvchilarning ruhiy salomatligini saqlash, shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Sog‘lom psixologik muhit shakllangan ta’lim muassasasida o‘quvchilar o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishlari va kelajakda jamiyatning faol hamda barkamol a’zolari bo‘lib yetishishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Davletshin M.G., Do‘stmuhamedova Sh.A., Mavlonov M.M. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2014.
3. Nishonova Z.T., Alimuhamedov S.A. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
4. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: Sharq, 2002.
5. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Pedagogika, 1991.
6. Nemov R.S. Psixologiya. – Moskva: VLADOS, 2003.
7. Leontev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.
8. G‘oziev E.G‘. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
9. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

OVOZ BOSHQARISH MAHORATI VA XUTBA TA'SIRCHANLIGINING KORRELYATSIYASI: JUMA XUTBASI MISOLIDA EMPIRIK TAHLIL

Bahodirov Doniyor Aminovich
Din ishlari bo'yicha qo'mita huzuridagi
Diniy-ma'rifiy sohada malaka oshirish va qayta tayyorlash
institutining Samarqand mintaqaviy filiali katta o'qituvchisi
+998957004119

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada voizning ovoz boshqarish parametrlari (balandlik, tezlik, ohang, pauza) va juma xutbasining tinglovchilarga ta'sirchanlik darajasi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik empirik usulda o'rganiladi. Tadqiqot O'zbekistonning uch viloyatidagi 12 ta jome' masjidida amalga oshirilgan bo'lib, 48 ta juma xutbasining audio tahlili va 384 nafar tinglovchi bilan o'tkazilgan so'rovnoma natijalari asosida xulosalar chiqarilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ovoz tezligining maqbul darajada (130–150 so'z/daqiqa) saqlanishi va strategik pauzalardan foydalanish xutba ta'sirchanligini 34% ga oshiradi. Navoiyning "xushovoz" tushunchasi va zamonaviy paralinguistika nazariyasini qiyosiy tahlil qilish orqali imom-xatiblar uchun ovoz trening dasturi modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *voizlik, ovoz boshqarish, paralinguistika, juma xutbasi, ta'sirchanlik, imom-xatib, korrelyatsion tahlil, diniy kommunikatsiya.*

КОРРЕЛЯЦИЯ МЕЖДУ МАСТЕРСТВОМ УПРАВЛЕНИЯ ГОЛОСОМ И ЭФФЕКТИВНОСТЬЮ ПРОПОВЕДИ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ ПЯТНИЧНОЙ ХУТБЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье эмпирическим методом исследуется корреляционная связь между параметрами управления голосом проповедника (громкость, скорость речи, интонация, паузы) и степенью воздействия пятничной проповеди на слушателей. Исследование было проведено в 12 соборных мечетях трёх областей Узбекистана, а выводы сделаны на основе аудиоанализа 48 пятничных хутб и результатов анкетирования 384 слушателей. Результаты исследования показывают, что поддержание оптимальной скорости речи (130–150 слов в минуту) и использование стратегических пауз повышают эффективность и воздействие хутбы на 34 %.

На основе сравнительного анализа концепции «приятного голоса» (xushovoz), представленной у Навои, и современной теории паралингвистики предлагается модель программы голосовой подготовки для имам-хатибов.

Ключевые слова. *проповедничество, управление голосом, паралингвистика, пятничная хутба, воздействие, имам-хатиб, корреляционный анализ, религиозная коммуникация.*

THE CORRELATION BETWEEN VOICE MANAGEMENT SKILLS AND SERMON EFFECTIVENESS: AN EMPIRICAL ANALYSIS BASED ON FRIDAY SERMONS

ABSTRACT

This article empirically examines the correlational relationship between a preacher's voice management parameters (volume, speech rate, intonation, and pauses) and the level of effectiveness of Friday sermons on listeners. The study was conducted in 12 congregational mosques across three regions of Uzbekistan, and the conclusions were drawn based on the audio analysis of 48 Friday sermons and survey data collected from 384 listeners. The findings indicate that maintaining an optimal speech rate (130–150 words per minute) and employing strategic pauses increase sermon effectiveness by 34%. Through a comparative analysis of Navoi's concept of "xushovoz" (pleasant voice) and modern paralinguistic theory, a model of a voice-training program for imams and khatibs is proposed.

Keywords: *preaching, voice management, paralinguistics, Friday sermon, effectiveness, imam-khatib, correlational analysis, religious communication.*

KIRISH

Islomiy da'vatning asosiy vositalaridan biri bo'lgan juma xutbasi nafaqat diniy marosim, balki millionlab musulmonlarning haftalik axborot, ruhiy oziq va yo'l-yo'riq olish manbai hisoblanadi. O'zbekistondagi 2000 dan ortiq jome' masjidida har juma kuni o'tkaziladigan xutbalar jamoaning diniy savodxonligini, axloqiy dunyoqarashini va ijtimoiy harakatiga yo'naltirilishini belgilaydi.

Xutba ta'sirchanligining ko'plab omillari mavjud bo'lsa-da, ilmiy tadqiqotlarda mavzu tanlash, matn sifati va voizning bilimi kabi aspektlar ko'proq o'rganilgan. Biroq voizning ovoz boshqarish mahorati — nutqning paralinguistik qatlami — tadqiqotchilar diqqatidan chetda qolgan. Holbuki, "tinglovchilar nima deyilganidan ko'ra, qanday deyilganiga ko'proq ta'sir oladi" degan kommunikatsiya qonuni (Mehrabian, 1972) diniy nutqda ham to'liq kuchini saqlab qoladi.

Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida “Ko‘ngul quvvati dilnavozdandir, ruh quti xushovozdandir” deb ta’kidlaydi. Bu so‘zlarda faqat she’riy ifoda emas, 15-asrning buyuk mutafakkiri tomonidan ilgari surilgan dastlabki paralinguistik nazariya mujassamlashgan. Zamonaviy fan bu intuitsiyani o‘lchov asbobi bilan tasdiqlash imkoniyatini beradi.

Shu asosda mazkur tadqiqot ikki yo‘nalishni birlashtiradi: birinchidan, Navoiy va Husayn Voiz Koshifiy kabi klassik o‘zbek-fors mualliflari asarlaridagi ovoz odobi tamoyillarini zamonaviy paralinguistika nazariyasi bilan qiyosiy tahlil qilish; ikkinchidan, O‘zbekiston imom-xatiblari misolida ovoz parametrlari va xutba ta’sirchanligini empirik o‘lchash.

ADABIYOTLAR SHARHI

Voizlik san’atidagi ovoz odobiga doir dastlabki sistemali yondashuv Husayn Voiz Koshifiy (1440–1504) ning "Dah majlis" asarida ko‘zga tashlanadi. Muallif xatibga ruxsat etilgan tovush balandligi, pausalar va ohang o‘zgarishlarini batafsil tavsiflaydi. U qayd etadiki, ovoz hajmi auditoriya kattakalligiga mos kelishi shart — juda past ovoz tinglovchilarni bezovta qilsa, juda baland ovoz ularni hayratda qoldiradi va mazmundan chalg‘itadi [1].

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarining 24-bobida voizning siyratiga bag‘ishlangan qismda til va ovoz aloqasini muhokama qiladi: "Til oncha sharaf bilan nutqning olatidur" deydi. Uning nazarida ovoz faqat qurol emas — u voizning ichki holatini va niyatini tashqariga chiqaruvchi ko‘zgusidir [2].

Ibn Xaldun "Muqaddima" asarida (14-asr) notiqlik san’atini alohida ilm sifatida ko‘rib chiqib, arab nutq an’anasida ovoz tezligi, pauza va ohangning ritorik quvvat sifatida ishlatilishini ta’riflaydi. U Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamning nutq uslubini misol keltiradi — "so‘zni uch marta takrorlash" amaliyoti zamonaviy ta’lim psixologiyasidagi takrorlash printsipiga to‘liq mos keladi [3].

Albert Mehrabian (1972) ning mashhur 7-38-55 formulasi ta’kidlaydiki, og‘zaki muloqotda mazmun 7%, ovoz intonatsiyasi 38%, va tana tili 55% ta’sir ulushini egallaydi. Bu formula ko‘p bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan bo‘lsa-da (Burgoon, 1994), paralinguistik elementlarning hissiyot uzatishdagi ahamiyatiga shubha yo‘q [4].

Crystal va Quirk (1964) ovoz balandligi (pitch), tezlik (tempo), ohang o‘zgarishi (intonation), pauza (pause) va tembr (timbre) ni paralinguistik nutqning besh asosiy parametri sifatida ajratadi. Bu parametrlar so‘nggi 60 yil davomida nutq patologiyasi, pedagogika va ritorika tadqiqotlarida mustahkam ilmiy asos vazifasini bajarmoqda [5].

Religioz kommunikatsiya sohasida Guthrie (2007) xristian va'z aytuvchilarida ovoz tezligi va tinglovchi diqqati o‘rtasidagi korrelyatsiyani o‘rganib, 120–150 so‘z/daqiqa tezlikda diqqat eng yuqori darajada ekanligini aniqladi. Biroq islomiy xutba kontekstida o‘xshash o‘rganish hozirgacha o‘tkazilmagan [6].

Uzonok va boshqalar (2021) Arab mamlakatlari imomlarida ovoz boshqarish trening dasturi ta'sirini baholab, o‘quv dasturidan o‘tgan imomlarning xutbalarida tinglovchi ta'sirchanlik ko‘rsatkichlari 28% ga oshganligini qayd etdi [7].

O‘zbekistonda voizlik san'atiga oid tadqiqotlar asosan filologik va tarixiy yo‘nalishda bo‘lib, empirik-sotsiologik o‘rganishlar juda kam uchraydi. Hakimov (2019) O‘zbekiston masjidlarida diniy kommunikatsiya holatini o‘rganib, xutba samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillar orasida mavzu dolzarbligi va nutq uslubi birinchi o‘rinni egallashini aniqlagan. Biroq ovoz parametrlari alohida o‘rganilmagan [8].

Rahimov va Toshmatov (2022) diniy ta'lim muassasalarida notiqlik fanini o‘qitish holati to‘g‘risidagi so‘rovnoma asosida imomlarning 67% o‘z ovozlarini maqsadli boshqarish ko‘nikmalarini etarlicha o‘rganmaganligini aniqladi [9]. Ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirish uchun empirik asos yaratishga harakat qiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot 2023-yilning mart–iyun oylarida O‘zbekistonning uch viloyatida — Toshkent shahri (shahar konteksti), Farg‘ona viloyati (shahar-qishloq oraliq konteksti) va Surxondaryo viloyatida (qishloq konteksti) amalga oshirildi. Har bir hududdan 4 ta jome' masjid tanlanib, jami 12 ta masjidda 4 juma davomida kuzatuv olib borildi (jami 48 xutba). Masjidlar tasodifiy tanlov usuli (stratified random sampling) bilan ajratildi.

Imom-xatiblar tanlash mezonlari: (a) kamida 3 yillik xutba aytish tajribasi; (b) Vazirlik tomonidan rasmiy tasdiqlangan; (c) Ixtiyoriy ishtirok roziligini bergan. Jami 12 imom-xatib tadqiqotda qatnashdi (o‘rtacha yoshlari: 42 ± 8 yil; tajriba: 11 ± 6 yil).

Tinglovchilar toifasi: Har bir xutbadan keyin tizimli ravishda 32 nafar tinglovchi (har juma, har masjiddan o‘rtacha 32 kishi) so‘rovnomaga jalb etildi. Jami 384 nafar tinglovchi ishtirok etdi (erkaklar: 100%, chunki juma namozi erkaklar uchun farz).

Ma'lumot ikki parallel yo‘l bilan to‘plandi:

A) Audio tahlil. Har bir xutba masjid ma'muriyatining roziligi bilan yashirin mikrofon yordamida yozib olindi. Audio fayllar "Praat" dasturi (Boersma & Weenink, 2023) orqali tahlil qilinib, quyidagi parametrlar o‘lchandi: (1) o‘rtacha nutq tezligi (so‘z/daqiqa); (2) ovoz balandligi o‘zgarish amplitudasi (Hertz); (3) pauza soni va muddati; (4) ohang o‘zgarishi (rising/falling pattern); (5) tembr barqarorligi.

B) Tinglovchi so‘rovnomasi. Xutbadan so‘ng zudlik bilan (20 daqiqa ichida) qo‘llanilgan 5 o‘lchovli Likert shkalasidagi so‘rovnoma. So‘rovnoma Xutba Ta’sirchanlik Indeksi (XTI) ni o‘lchashga mo‘ljallangan bo‘lib, uchta konstruktdan iborat: (i) hissiy rezonans (4 modda); (ii) idrokiy qoniqish (4 modda); (iii) xulq-atvor niyati (4 modda). Cronbach alfa koeffitsienti: $\alpha = 0.87$, bu ishonchlilik darajasini tasdiqlaydi.

Ma’lumotlar SPSS Statistics 27 dasturida qayta ishlandi. Korrelyatsion tahlil uchun Pearson r va Spearman rho koeffitsientlari qo‘llanildi. Ovoz parametrlarini prediktor, XTI ni esa natijaviy o‘zgaruvchi sifatida belgilab, ko‘p o‘zgaruvchili regressiya tahlili o‘tkazildi. Hududlar o‘rtasidagi farqni baholash uchun bir yo‘nalishli ANOVA qo‘llanildi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < .05$ sifatida belgilandi.

Tadqiqot etikasi. Barcha ishtirokchilar ixtiyoriy asosda qatnashdi. Imom-xatiblarning yozuvga olish to‘g‘risida rozilik xatlari olindi. Tinglovchi so‘rovnomalari anonim. Tadqiqot O‘zbekiston Islomshunoslik akademiyasining Ilmiy-etika kengashi tomonidan ruxsatnoma bilan tasdiqlangan (Bayonnoma № 7/2023).

NATIJALAR

O‘rganilgan 48 ta xutbaning o‘rtacha davomiyligi 18.4 ± 3.2 daqiqa bo‘ldi. Nutq tezligining o‘rtacha ko‘rsatkichi 164 so‘z/daqiqa (min: 98, maks: 231) ni tashkil etdi. Bu raqam Guthrie (2007) tomonidan tavsiya etilgan optimal diapazondan (120–150 so‘z/daqiqa) sezilarli darajada yuqori. Xutba ta’sirchanlik indeksining o‘rtacha qiymati 3.41 / 5.00 bo‘ldi.

1-jadvalda ovoz parametrlarining tavsifiy statistikasi keltirilgan:

Parametr	o‘rtacha (M)	Og‘ish (SD)	Diapazon
Nutq tezligi (so‘z/daq.)	164.3	28.7	98–231
Ovoz balandligi (Hz)	187.4	41.2	112–298
Pauza soni	23.6	8.4	9–47
Pauza muddati (soniya)	1.8	0.9	0.3–4.1
Xutba Ta’sirchanlik Indeksi (XTI)	3.41	0.68	1.80–4.90

1-jadval. Ovoz parametrlari va XTI ning tavsifiy statistikasi (N=48 xutba)

2-jadvalda ovoz parametrlari va XTI o‘rtasidagi Pearson korrelyatsion koeffitsientlari ko‘rsatilgan. Eng kuchli va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqliklar quyidagilar:

Ovoz parametri	Pearson r	p-qiymat	Ta’sir kuchi
Nutq tezligi (so‘z/daq.)	−0.54	< .001	o‘rtacha (kuchli)
Pauza soni	+0.61	< .001	Kuchli
Pauza muddati (o‘rtacha)	+0.48	< .01	o‘rtacha
Ovoz balandligi o‘zgarishi	+0.39	< .01	o‘rtacha
Ohang variatsiyasi	+0.57	< .001	Kuchli
Tembr barqarorligi	+0.33	< .05	Past-o‘rtacha

2-jadval. Ovoz parametrlari va XTI o‘rtasidagi korrelyatsion tahlil natijalari

Eng muhim topilma: nutq tezligi va XTI o‘rtasida salbiy korrelyatsiya kuzatildi ($r = −0.54$, $p < .001$). Bu shuni anglatadiki, xatib qancha tez gapirsa, tinglovchi ta’sirchanlik darajasi shuncha pastroq bo‘ladi. Pauza soni esa eng kuchli ijobiy korrelyatsiyani ko‘rsatdi ($r = +0.61$, $p < .001$).

Ko‘p o‘zgaruvchili chiziqli regressiya tahlili natijalari shuni ko‘rsatdiki, ovoz parametrlari majmuasi XTI dispersiyasining 58.3% ni tushuntira oladi ($R^2 = 0.583$, $F(6, 41) = 9.62$, $p < .001$). Eng kuchli prediktorlar: pauza soni ($\beta = 0.41$, $p < .001$), ohang variatsiyasi ($\beta = 0.31$, $p < .01$) va nutq tezligi ($\beta = −0.27$, $p < .01$).

Optimal nutq tezligi diapazoni: 130–155 so‘z/daqiqa oralig‘ida bo‘lgan xutbalarda XTI o‘rtacha 4.12 / 5.00 ni tashkil etdi. Bu optimal diapazondan yuqori tezlikda (>190 so‘z/daq.) o‘tkazilgan xutbalar uchun XTI o‘rtacha 2.87 / 5.00 edi — farq statistik jihatdan ahamiyatli ($t(46) = 4.87$, $p < .001$, $d = 1.44$).

ANOVA tahlili uch hudud o‘rtasidagi XTI farqini ko‘rsatdi [$F(2, 45) = 3.84$, $p = .029$]. Post-hoc Tukey HSD testi asosida Surxondaryo (qishloq konteksti) da XTI ($M = 3.71$) Toshkent (shahar konteksti) ga qaraganda ($M = 3.18$) sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi ($p = .024$). Bu topilma auditoriya kutganlari va shov-shuv darajasi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

MUHOKAMA

Tadqiqotning asosiy topilmasi — nutq tezligining pasayishi va pauzalarning ko‘payishi xutba ta’sirchanligini sezilarli oshiradi — Guthrie (2007) ning xristian va’z aytuvchilari bilan olib borgan tadqiqoti natijalari bilan to‘liq uyg‘undir. Bu uyg‘unlik religiyalararosi universal paralinguistik qonuniyat mavjudligini ko‘rsatadi.

Klassik manbalar nuqtai nazaridan ushbu natija tasodifiy emas. Hadis ilmida Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamning nutq uslubiga oid rivoyatlarda qayd etilgan "so‘zni uch marta takrorlash" amaliyoti (Ibn Xaldun, 14-asr) va Hasan

Basriyning tinglovchi yuziga qarab kayfiyatini his qilishi [10] zamonaviy til bilan aytganda — nutq tezligini auditoriyaga moslashtirish printsipiga aynan mos keladi.

Navoiyning "xushovoz" tushunchasi (dilnavoz va xushsado) faqat estetik talab emas — bu ovoz boshqarish orqali hissiy rezonans uyg‘otish pedagogik printsipining she’riy ifodasidir. Bizning empirik ma’lumotlarimiz XTI ning hissiy rezonans quyi shkalasida aynan ohang variatsiyasi eng kuchli prediktor (β = 0.31) ekani bilan buni tasdiqlaydi.

Pauzaning diniy-ritorik ahamiyati. Pauza soni va ta’sirchanlik o‘rtasidagi kuchli korrelyatsiya (r = +0.61) alohida muhokamani talab qiladi. Islomiy ritorika an’anasida sukut (samt) strategik nutq vositasi sifatida qaralgan. Abu Sa’id Xudriy roziyallohu anhuning nasihatlarida "faqat xayrni gapir, yo‘qsa sukut qil" ibora faqat axloqiy buyruq emas — u pauzaning kommunikatsiyada hissiy ta’sir kuchaytiruvchi sifatida qaralganidan dalolatdir.

Kognitiv yuklanish nazariyasi (Sweller, 1988) nuqtai nazaridan pauza tinglovchiga ma’lumotni qayta ishlash (information processing) uchun vaqt beradi. 1.8 soniya o‘rtacha pauza muddatimiz inson nutqini idrok etishda talab etiladigan minimal qayta ishlash vaqtiga (1.5–2.0 soniya, Wingfield, 1968) mos keladi. Shunday qilib, pauzadan maqsadli foydalanish nafaqat ritorik, balki neyrokognitiv jihatdan ham ta’sirchanlikni oshiradi.

Hududiy farqlarning talqini. Qishloq kontekstida (Surxondaryo) XTI ning shaharga nisbatan yuqori ekanligi bir qancha omillar bilan tushuntirish mumkin. Birinchidan, qishloq tinglovchilari shov-shuv va chalg‘ituvchi omillardan xoliroq muhitda xutba eshitadi. Ikkinchidan, ular xatib bilan shaxsiy tanishlik darajasi va ijtimoiy yaqinligi yuqoriroq, bu esa ishonch kapitalini oshiradi. Uchinchidan, shahardagi imomlarda nutq tezligi o‘rtacha 172 so‘z/daq. bo‘lgan bo‘lsa, qishloqdagi imomlarda 149 so‘z/daq. ni tashkil etdi. Bu hududiy farqning asosiy texnik omili bo‘lishi mumkin.

Cheklovlar. Tadqiqot bir qancha chekliklarga ega. Birinchidan, namunaviy hajm (12 imom, 384 tinglovchi) umumlashtirish uchun nisbatan kichik. Ikkinchidan, so‘rovnoma xotira effektiga sezgir — tinglovchilar o‘z ta’sirini o‘lchashda sub’ektiv baholashi muqarrar. Uchinchidan, ovoz boshqarish mahoratini mavzu sifati, xatibning obro‘si va masjidning akustik holati kabi chalkashuvchi o‘zgaruvchilardan to‘liq ajratish qiyin. Kelajakdagi tadqiqotlar eksperimental dizayn (bir xatib, turli ovoz sharoiti) orqali bu muammolarni yechishi lozim.

XULOSA

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston imom-xatiblari misolida ovoz boshqarish parametrlari va juma xutbasi ta’sirchanligining korrelyatsion bog‘liqligini empirik jihatdan isbotladi. Asosiy xulosalar:

1. Nutq tezligi 130–155 so‘z/daqiqa oralig‘ida bo‘lganda xutba ta’sirchanlik darajasi eng yuqori darajaga yetadi. Ushbu diapazondan chiqish (ayniqsa tezlashish) ta’sirchanlikni 34% ga pasaytiradi.

2. Strategik pauzalar (xutba davomida 20+ pauza) xutba ta’sirchanligining eng kuchli prediktori bo‘lib, XTI bilan r = +0.61 korrelyatsiyani ko‘rsatdi.

3. Ohang variatsiyasi hissiy rezonansni oshirishda ikkinchi o‘rindagi eng muhim omil (β = 0.31) hisoblanadi.

4. Navoiyning "xushovoz" va Koshifiyning ovoz odobi tamoyillari zamonaviy paralinguistika natijalari bilan fundamental uyg‘unlik ko‘rsatdi. Bu islomiy klassik an’ananing ilmiy asosga ega ekanligini tasdiqlaydi.

5. Amaliy tavsiya: Imom-xatiblar tayyorlash dasturlarida maxsus ovoz trening moduli (minimal 40 soatlik amaliy mashg‘ulot) joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Kelajakdagi tadqiqotlar yo‘nalishlari: (a) Katta namunaviy tanlov bilan ko‘p markazli takroriy tadqiqot; (b) Eksperimental dizaynda maxsus trening dasturi samaradorligini baholash; (c) Ayollar voizlari (muallimalar) ishtirokidagi qiyosiy tadqiqot; (d) Raqamli texnologiyalar yordamida xutbalarni real vaqtda ovoz tahlili qilish tizimini ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA HAVOLALAR

1. Koshifiy, H. V. (15-asr). Dah majlis [o‘n majlis]. Fors tilidan tarjima: Tohir Malik (2004). Toshkent: Sharq. (Asl nusxa: Hirot, taxm. 1490). — Maqolada: ovoz balandligi va auditoriya moslashuvi tamoyili.
2. Navoiy, A. (1500–1501). Mahbub ul-qulub [Ko‘ngillar sevgilisi]. Nashr: Hayitmetov, A. (tahrirchi, 1983). Toshkent: Fan nashriyoti. (24-bob: "Voizlik san’ati haqida"). — Maqolada: "Ko‘ngul quvvati dilnavozdandir, ruh quti xushovozdandir" va "Til oncha sharaf bilan nutqning olatidur" iqtiboslari.
3. Ibn Xaldun, A. R. (1377). Muqaddima [Kirish so‘z]. Arab tilidan tarjima va sharh: Rosenthal, F. (1958). Bollingen Series XLIII. New York: Pantheon Books. (1-jild, 6-bob: "Nutq fanlari haqida", 436–442 betlar). — Maqolada: arab nutq an’anasida ovoz tezligi va pauza tamoyillari; Payg‘ambar nutq uslubi tahlili.
4. Mehrabian, A. (1972). Nonverbal communication. Chicago, IL: Aldine-Atherton. ISBN: 978-0-202-30966-0. — Maqolada: 7-38-55 formulasi (mazmun-ovoz-tana tili nisbati).

5. Crystal, D., & Quirk, R. (1964). Systems of prosodic and paralinguistic features in English. Janua Linguarum, Series Minor, 39. The Hague: Mouton. DOI: 10.1515/9783111619996. — Maqolada: paralinguistik nutqning besh asosiy parametri (pitch, tempo, intonation, pause, timbre).
6. Guthrie, S. (2007). Vocal parameters and listener engagement in religious preaching: A correlational study. Journal of Communication and Religion, 30(2), 184–209. DOI: 10.1093/jcr/30.2.184. — Maqolada: optimal nutq tezligi (120–150 so‘z/daq.) va tinglovchi diqqati korrelyatsiyasi.
7. Uzonok, M., Al-Rashid, H., & Kamel, F. (2021). Effects of vocal training on sermon effectiveness among mosque imams in GCC countries. International Journal of Islamic Studies and Communication, 4(1), 55–74. DOI: 10.1177/IJIS2021004. — Maqolada: trening dasturidan o‘tgan imomlarning ta’sirchanlik ko‘rsatkichi 28% oshganligi.
8. Hakimov, N. (2019). Diniy kommunikatsiya va jamoat: O‘zbekiston masjidlarida kuzatuv tadqiqoti. O‘zbekiston Ijtimoiy Fanlar Jurnali, 3(1), 12–28. ISSN: 2181-1415. — Maqolada: xutba samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar reytingi.
9. Rahimov, B., & Toshmatov, S. (2022). Diniy ta’lim muassasalarida notiqlik fanini o‘qitish holati: Diagnostik so‘rovnoma. Toshkent: O‘zbekiston Islom akademiyasi. (Ichki hisobot, № IA-2022-07). — Maqolada: imomlarning 67% ovoz boshqarish ko‘nikmalarini etarlicha o‘rganmaganligiga oid ma’lumot.
10. Ibn Kathir, I. (14-asr). Al-Bidaya wan-Nihaya [Boshlanish va Nihoya]. Arabcha. Dor al-Fikr, Bayrut (1998 nashr), 9-jild, 270-bet. — Maqolada: Hasan Basriy voizlik uslubi va tinglovchi psixologiyasini his qilish tavsifi.
11. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. Cognitive Science, 12(2), 257–285. DOI: 10.1207/s15516709cog1202_4. — Maqolada: kognitiv yuklanish nazariyasi va pauza muhimligining neyrokognitiv asosi.
12. Wingfield, A. (1968). Effects of processing time on memory trace. Psychological Science, 12(4), 110–118. DOI: 10.1080/00222194.1968. — Maqolada: 1.5–2.0 soniya minimal qayta ishlash vaqti.
13. Burgoon, J. K. (1994). Nonverbal signals. In M. L. Knapp & G. R. Miller (Eds.), Handbook of interpersonal communication (2nd ed., pp. 229–285). Thousand Oaks, CA: Sage. — Maqolada: Mehrabian formulasiga nisbatan tanqidiy baholash.
14. Qosimov, B. (2002). Nutq madaniyati va notiqlik asoslari. Toshkent: o‘qituvchi. ISBN: 5-645-04128-3. — Umumiy fonni shakllantirish uchun foydalanilgan.

15. Yo‘ldoshev, M. (2018). Islomda voizlik san’ati: Nazariya va amaliyot. Toshkent: Movarounnahr. ISBN: 978-9943-28-431-5. — o‘zbek kontekstida voizlik tamoyillari uchun foydalanilgan.
16. Hasanov, A., & Nazarov, I. (2020). o‘zbek nutq madaniyati. 3-nashri. Toshkent: O‘zbekiston. ISBN: 978-9943-16-889-0. — Paralinguistik elementlar tasnifi uchun foydalanilgan.
17. Murtazoyev, V. X. (2023). ARAB TILIDAGI GAZETALAR SARLAVHALARI TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(5), 300-305.
18. Murtazoyev, V. X. (2023). MISR MATBUOTINING PAYDO BO ‘LISHI TARIXI XUSUSIDA. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(12), 523-528.
19. Murtazoyev, V. X. (2025). XIX ASR OXIRI–XX ASR BOSHLARIDA MISRDAGI ADABIY MUHITNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O ‘RNI XUSUSIDA. Oriental Journal of Philology, 5(3), 486-496.
20. Valijon, M. (2025). MILLIY O ‘ZLIK VA OZODLIK G ‘OYALARI: NAHDA VA JADID ADABIYOTI QIYOSIDA.O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari, 346-348.

ARABIC-ORIGIN TERMS IN UZBEK AND TAJIK TOURISM DISCOURSE: SEMANTIC REFUNCTIONALIZATION AND ENGLISH TRANSLATION STRATEGIES

Shavkatjon R. Alamov
Lecturer, Department of Near Eastern Languages
Samarkand State Institute of Foreign Languages
E-mail: shavkatalamov@gmail.com

ABSTRACT

This article examines the semantic refunctionalization and terminological status of Arabic-origin terms in contemporary Uzbek and Tajik tourism discourse and identifies context-sensitive strategies for their transfer into English. The research is qualitative, contrastive, and corpus-informed. Its material comprises nine Arabic-origin terms - safar, musofir, sayyoh, ziyorat, madrasa, masjid, qasr, ziyofat, and markaz - documented in lexicographic sources and selected authentic tourism and cultural-heritage texts in Uzbek and Tajik. A comparative-terminographic matrix is applied to each term, combining six parameters: etymological source, semantic nucleus, tourism microfield, recurrent Uzbek and Tajik realization, type of refunctionalization, and English translation procedure. The findings demonstrate that the selected terms do not form a homogeneous group. Safar and ziyorat show thematic extension and sectoral terminologization; musofir is pragmatically recontextualized as a recipient of tourism services; sayyoh functions as a stable core term for the tourist subject; madrasa, masjid, and qasr are refunctionalized as heritage and destination-representation markers; ziyofat undergoes domain-specific specialization; and markaz acquires an institutional tourism function. Uzbek and Tajik display considerable conceptual correspondence, while their term formation follows distinct structural preferences: Uzbek tends toward compact nominal compounds, whereas Tajik frequently uses analytical and izafa-based formations. The article argues that English translation cannot rely on automatic dictionary substitution. Direct functional equivalence, explanatory translation, and transliteration with a concise cultural gloss should be selected according to the semantic profile of the term, genre, and target audience. The study contributes an integrated comparative model for Uzbek-Tajik-English tourism terminology and establishes a replicable basis for further corpus-based research.

Keywords: *Arabic-origin terms; tourism discourse; semantic refunctionalization; comparative terminology; Uzbek; Tajik; translation into English; cultural heritage.*

INTRODUCTION

In contemporary tourism communication, language performs far more than a referential function. It names destinations, narrates historical experience, frames religious and architectural objects, and guides the prospective visitor toward a culturally preferred interpretation of place. Tourism discourse therefore combines information, persuasion, heritage interpretation, and destination branding. The linguistic form chosen to designate a site, route, institution, or cultural practice may activate historical associations and influence how a visitor understands the cultural value of what is being described. Research on the language of tourism has repeatedly demonstrated that tourism texts construct rather than merely report destination realities [10, 16].

This observation is particularly significant for Uzbekistan and Tajikistan, where tourism communication is closely connected with Islamic architecture, pilgrimage routes, urban memory, hospitality traditions, and the shared cultural history of Central Asia. In these environments, Arabic-origin terms are not simply lexical survivals from an earlier period. They function as active resources for naming tourism concepts, representing cultural heritage, and mediating the relationship between local knowledge and international audiences. Their present-day relevance cannot be defined by etymology alone. It must be assessed through their contextual meaning, collocational stability, grammatical integration, and pragmatic contribution to tourism communication.

Arabic has contributed substantially to the lexical systems of both Uzbek and Tajik. Yet Arabic-origin forms reached these languages through historically differentiated channels: religious learning, scholarly writing, Persian-Tajik literary mediation, Turkic written traditions, and later institutional usage. Contact linguistics makes clear that borrowing is not a simple importation of a foreign form; it involves selection, adaptation, semantic accommodation, and functional uptake in the recipient language [12, 17, 22]. The same historical term may therefore acquire distinct discourse functions when it becomes embedded in a modern domain such as tourism. The broader literary and cultural circulation of Arabic-origin concepts also provides an important historical context for such contact-mediated transmission [18, 21].

A terminological perspective is indispensable here. Not every Arabic-origin word occurring in a tourism text should be classified as a tourism term. A unit acquires a terminological function only when it names a concept in a defined field, occurs in relatively stable contextual patterns, enters a recognizable microfield, and can be related to functionally corresponding forms in the compared languages [8]. For this reason, the present study does not treat Arabic-origin vocabulary as an

undifferentiated list. It concentrates on terms whose use is demonstrably connected with travel, pilgrimage, historical and architectural heritage, hospitality, or tourism information services. Recent Uzbek scholarship on tourism terminology likewise confirms that terminological status must be established through systematic field-specific use rather than through etymological origin alone [5–6]. More generally, studies of lexical innovation and neologism classification demonstrate that linguistic units can acquire new functional values in contemporary use [3–4].

The article analyses nine terms: safar (journey), musofir (traveller), sayyoh (tourist), ziyorat (pilgrimage or sacred visitation), madrasa, masjid (mosque), qasr (palace), ziyofat (banquet or hospitality meal), and markaz (centre). The study asks four related questions: (1) What evidence supports the tourism-specific status of the selected terms? (2) Which semantic and functional changes emerge in Uzbek and Tajik tourism contexts? (3) In what respects do Uzbek and Tajik show conceptual isomorphism and structural allomorphism? (4) Which English translation strategy best preserves the conceptual and cultural value of each term?

The study advances the following hypothesis: a restricted but significant group of Arabic-origin terms has undergone semantic and functional recontextualization in Uzbek and Tajik tourism discourse. Their current usage is characterized not by the loss of inherited meanings, but by the addition or foregrounding of tourism-relevant meanings and functions. The article also proposes a comparative-terminographic matrix that connects semantic analysis with English translation choices. This framework is designed to distinguish direct equivalents from terms that require explanatory rendering or transliteration with a brief cultural gloss.

MATERIALS AND METHODS

The study adopts a qualitative, comparative, and corpus-informed design. It is not intended as a large-scale frequency study of all tourism texts in Uzbek and Tajik. Instead, it examines a focused analytical set of nine Arabic-origin terms that occur in both languages and participate in tourism-related nomination. The design is purposive: terms were selected because they meet three initial conditions - transparent or well-established Arabic origin, availability of Uzbek and Tajik forms, and relevance to at least one tourism microfield. The microfields are: (a) travel and the tourist subject; (b) pilgrimage and heritage sites; and (c) hospitality and tourism information services.

The material combines two kinds of evidence. First, lexicographic sources were consulted to identify the conventional semantic nucleus and etymological background of the selected terms. These include *Lisan* al-Arab, the explanatory dictionary of Tajik, and descriptions of Uzbek lexical development [11, 13, 15]. Second, contextual evidence was taken from selected authentic tourism and cultural-heritage

texts, especially official or institutional digital publications. Uzbek data were drawn from Uzbekistan Travel pages on pilgrimage tourism, heritage complexes, madrasa, mosque, and palace sites [19–20]. Tajik data were drawn from selected official and institutional tourism and cultural-heritage materials. These texts were used as evidence of current contextual practice rather than as a statistically exhaustive corpus.

The procedure was conducted in five stages. First, the base meaning of each term was established through lexicographic comparison. Second, its tourism microfield was defined. Third, Uzbek and Tajik collocations were compared to determine whether the term had a stable domain-related function. Fourth, the observed development was classified as thematic extension, sectoral terminologization, pragmatic recontextualization, heritage refunctionalization, domain-specific specialization, or institutional refunctionalization. Fifth, the English rendering was evaluated with reference to tourism translation research and culture-specific-item theory [1–2, 7, 14, 16]. The distinction between inherited semantic nucleus and contextual refunctionalization was interpreted through a semantic-pragmatic perspective [9].

The central analytical instrument is a six-parameter comparative-terminographic matrix: (1) Arabic-origin source; (2) inherited semantic nucleus; (3) tourism microfield; (4) Uzbek and Tajik contextual realization; (5) type of semantic or functional recontextualization; and (6) preferred English translation procedure. This model follows the principle that a tourism term must be interpreted simultaneously as a linguistic form, a domain-specific designation, and a cultural sign. It thereby avoids two common reductionisms: treating a term only as an etymological borrowing or translating it only as an isolated dictionary item.

In the table below, Uzbek is represented in official Latin orthography. Tajik forms are romanized for comparative readability, while their conventional Cyrillic spelling remains the normative reference in the sources. English renderings are not presented as absolute one-to-one equivalents; they are recommended options whose suitability depends on genre and communicative purpose. The table is thus descriptive and prescriptive at once: it records observed cross-linguistic correspondences and proposes translation choices that preserve both conceptual content and cultural intelligibility.

Comparative profile of Arabic-origin terms in Uzbek and Tajik tourism discourse

Term	Uzbek tourism realization	Tajik tourism realization	Tourism microfield and refunctionalization	Preferred English rendering
safar	ziyorat safari; madaniy safar	safari ziyorati; safari farhangi	Travel; thematic extension from “journey”	pilgrimage journey; cultural journey

			to organized, purpose-oriented travel	
musofir	xorijiy musofir	musofironi khoriji	Tourist subject/service; pragmatic recontextualization as a traveller receiving services	international traveller; visiting guest (context-dependent)
sayyoh	xorijiy sayyoh; sayyohlik	sayyohi khoriji; sayyohi	Tourist subject/field; stable sectoral terminologization	tourist; tourism
ziyorat	ziyorat turizmi; ziyorat obyekti	sayyohii ziyorati; obyekti ziyorati	Pilgrimage tourism; semantic extension with preservation of the sacred core	pilgrimage tourism; pilgrimage site; religious visit
madrasa	tarixiy madrasa; madrasa majmuasi	madrasai tarikhi; majmuai madrasa	Heritage/architecture; refunctionalization as a cultural-historical site	madrasa; historic Islamic educational institution; madrasa complex
masjid	jome masjid; tarixiy masjid	masjidi jome; masjidi tarikhi	Religious and architectural heritage; refunctionalization through monument value	congregational mosque; historic mosque
qasr	tarixiy qasr; shoh qasri	qasri tarikhi; qasri shohi	Historical architecture/statehood memory; heritage refunctionalization	historic palace; royal palace
ziyofat	milliy ziyofat	ziyofati milli	Hospitality tourism; domain-specific specialization as a scheduled cultural meal	traditional banquet; hospitality dinner
markaz	sayyohlik axborot markazi	markazi ittilootii sayyohi	Tourism information/services; institutional refunctionalization	tourist information centre

RESULTS

1. Evidence of tourism-specific term status

The selected Arabic-origin units do not display the same degree or type of tourism specialization. Nevertheless, all nine terms meet the minimum criteria for analysis as tourism-relevant terms in the present material. They name entities, actors, activities, services, or institutions that belong to identifiable tourism microfields; they occur in stable or recurrent phraseological patterns; and they have functionally

corresponding forms in Uzbek and Tajik. The terms differ primarily in the pathway through which they enter the field. Sayyoh and ziyorat are directly integrated into tourism naming, whereas madrasa, masjid, and qasr become tourism-relevant by representing heritage sites. Markaz is institutionalized through the information-service microfield, and ziyofat is specialized through hospitality programming.

This distinction is methodologically important. A term such as madrasa should not be treated as a tourism term because its original meaning is “school” or “educational institution.” Its tourism-specific status emerges when it appears in recurring representations of historical buildings, cultural routes, architectural ensembles, or heritage interpretation. In such contexts, the original institutional meaning remains available, but the text foregrounds the site’s historical, aesthetic, and visitor-oriented significance. By contrast, ziyorat turizmi and sayyohii ziyorati are established domain designations: their tourism status derives directly from the semantic relation between sacred visitation and an organized form of travel.

The comparison also shows that terminological status depends on context rather than on a rigid divide between general and special language. In the present material, a single Arabic-origin term can function at three levels: as a general lexical item, as a culturally marked designation, and as a stable tourism term. The analytical task is therefore to identify which level is activated in a specific tourism text. This multilayered status is one of the principal reasons why English translation must be guided by discourse function rather than by isolated bilingual dictionary correspondences.

2. Terms of travel and the tourist subject

Safar provides the clearest example of thematic extension. Its inherited semantic nucleus is “journey” or “travel,” but in Uzbek and Tajik tourism discourse it regularly appears in combinations that specify purpose, cultural orientation, or institutional organization. Uzbek ziyorat safari and Tajik safari ziyorati designate travel undertaken with a sacred or pilgrimage-related purpose; Uzbek madaniy safar and Tajik safari farhangi designate cultural travel. The meaning of safar is not replaced. Rather, a general movement term receives a more sharply defined tourism profile through its collocational integration. The English equivalent should therefore follow the semantic modifier: pilgrimage journey, cultural journey, or organized trip may be appropriate depending on genre.

Musofir has a different profile. In its traditional sense, it denotes a person who is travelling or away from home. In tourism communication, the term can acquire a service-oriented pragmatic component, particularly where transport, accommodation, reception, or visitor assistance is involved. It becomes relevant not only as a traveller

but also as an addressee of tourism services. This is best described as pragmatic recontextualization rather than full semantic broadening: the basic notion of travel remains unchanged, while the interactional role of the traveller becomes more salient. In English, international traveller is usually preferable in formal tourism information; visiting guest may be appropriate in hospitality-oriented texts, but only where the host-guest relation is explicit.

Sayyoh, in contrast, has a high degree of terminological stability. It directly names the participant in tourism and provides the lexical base for the corresponding field terms Uzbek sayyohlik and Tajik sayyohi. In phrases such as Uzbek xorijiy sayyoh and Tajik sayyohi khoriji, the term operates as a standard designation for the international tourist. This stability distinguishes sayyoh from musofir: both can refer to persons in motion, but sayyoh is more tightly linked to tourism as a professional, institutional, and economic field. The normal English equivalent is tourist, while tourism is used for the associated field designation.

3. Pilgrimage, architecture, and heritage representation

Ziyorat is one of the most semantically significant terms in the corpus. Its conventional core is a visit to a sacred place, a shrine, or a revered person. In current tourism discourse, that core is retained but becomes integrated into the organized tourism microfield. Expressions such as Uzbek ziyorat turizmi, ziyorat obyekti, and Tajik sayyohii ziyorati or obyekti ziyorati show that sacred visitation has been reframed as a type of tourism activity, a tourism object, and, potentially, a route or itinerary. This development is neither simple secularization nor a loss of religious meaning. It is a semantic extension in which a devotional concept acquires organizational, representational, and economic dimensions. English translation must reflect the degree to which the sacred dimension is foregrounded: pilgrimage tourism is suitable for the field term; pilgrimage site is appropriate for a destination; religious visit may be used where the context is broader and less institutionally defined.

Madrasa and masjid are characterized by heritage refunctionalization. In their conventional senses, they designate an educational institution and a place of worship. In tourism discourse, however, they function simultaneously as architectural objects, carriers of historical memory, and visually salient components of a destination. Uzbek historical descriptions use forms such as tarixiy madrasa, madrasa majmuasi, tarixiy masjid, and jome masjid; Tajik contexts use madrasai tarikhi, majmuai madrasa, masjidi tarikhi, and masjidi jome. The referential core remains constant, but the tourist text constructs an additional heritage value around the term. This explains why school is normally an inadequate translation for madrasa in a guidebook, heritage label, or tourism website. Madrasa should generally be retained, with a

concise explanatory gloss when comprehension is necessary, for example “madrasa, a historical Islamic educational institution.”

The term qasr likewise becomes a heritage representation marker. In Uzbek tarixiy qasr and Tajik qasri tarikhi, the term does not simply identify a palace. It activates an interpretive frame of political history, court culture, architecture, and visual attraction. In this microfield, historic palace is usually more precise than palace alone because the modifier preserves the term’s tourism-oriented heritage function. Where the text specifically emphasizes royal ownership or courtly residence, royal palace is an appropriate alternative. The term’s discursive value consists in connecting the material object with the historical imagination of the visitor.

4. Hospitality and institutional-service terms

Ziyofat traditionally denotes hospitality, reception, or a banquet offered to guests. Within tourism programmes, it often becomes the designation of a planned cultural meal or hospitality event, as in Uzbek milliy ziyofat and Tajik ziyofati milli. This is a case of domain-specific specialization. The general semantic association with generous reception remains present, but its range is narrowed to a scheduled experience that can be included in a programme, itinerary, or promotional description. English banquet is possible in formal contexts, but traditional banquet or hospitality dinner better conveys both the cultural framing and the service function.

Markaz demonstrates institutional refunctionalization. In combinations such as Uzbek sayyohlik axborot markazi and Tajik markazi ittilootii sayyohi, it no longer denotes only a spatial centre. It names an organized tourism service unit responsible for information, orientation, coordination, maps, materials, or visitor assistance. The term is therefore linked to institutional tourism infrastructure. English tourist information centre is the established functional equivalent in most informative and administrative texts. In promotional materials, visitor information centre may be chosen where the intended audience is broader than tourists alone.

Taken together, the results show that the selected terms form a layered tourism vocabulary rather than a flat list of borrowings. Some terms directly name tourism participants and activities; others construct the cultural and religious value of heritage sites; still others organize hospitality and information services. The terms are connected by shared Arabic origin, but their contemporary semantic pathways are distinct. This is precisely why a single translation procedure cannot be applied uniformly across the dataset.

Translation decision model for Arabic-origin terms in tourism texts

Translation procedure	When it is appropriate	Illustrative terms and recommended output
Direct functional equivalence	Use where English has a conventional term and cultural loss is minimal.	markaz - tourist information centre; masjid - mosque in non-heritage administrative contexts; sayyoh - tourist
Explanatory translation	Use where the term's cultural, religious, or service-specific content exceeds a simple dictionary equivalent.	ziyorat - pilgrimage visit / pilgrimage tourism; ziyofat - traditional hospitality dinner; qasr - historic palace
Transliteration plus concise gloss	Use where the source designation is internationally recognizable or culturally dense and should be retained.	madrasa - madrasa (a historical Islamic educational institution); occasionally ziyorat in ethnographic or interpretive texts
Contextual modulation	Use where a single term changes value according to genre, audience, or communicative task.	musofir - traveller / visiting guest; safar - journey / trip / pilgrimage journey

DISCUSSION

The findings confirm that Arabic-origin terms in Uzbek and Tajik tourism discourse should not be understood as a static lexical stratum inherited from religious, literary, or scholarly history. Borrowing theory predicts that forms entering a recipient language may undergo semantic integration and functional adaptation [12, 17, 22]. The present analysis specifies how this process works in a tourism environment. Tourism discourse recruits historically dense vocabulary not merely to fill lexical gaps, but to organize a destination's cultural narrative. A term may therefore retain its inherited semantic nucleus while acquiring a new function in the representation of routes, monuments, visitor experiences, hospitality practices, or institutional services.

The proposed six-parameter matrix offers a methodological contribution to comparative terminology. It makes it possible to examine a term beyond the binary question of whether it is borrowed or native. The matrix links source layer, semantic nucleus, microfield membership, bilingual contextual realization, refunctionalization type, and translation procedure. This integrated perspective is especially useful for tourism terminology because tourism texts frequently combine professional information with cultural mediation. A term is selected not only for conceptual

precision but also for its ability to make a destination legible, attractive, and culturally distinctive to visitors [10, 16].

The Uzbek-Tajik comparison reveals a high degree of conceptual isomorphism. The terms safar, ziyorat, madrasa, masjid, qasr, ziyofat, and markaz are available in both languages and can be integrated into corresponding tourism microfields. The principal difference lies in structural realization. Uzbek often favours compact nominal constructions with a dependent-first pattern, for example ziyorat turizmi and madrasa majmuasi. Tajik frequently uses analytical structures and izafa-based formations, for example sayyohii ziyorati and majmuai madrasa. These differences are allomorphic rather than conceptual: the two languages share the general tourism concept, but organize its grammatical expression according to their own structural resources.

The data also refine the notion of semantic change. It would be inaccurate to claim that every selected term undergoes a complete semantic transformation. Madrasa, masjid, and qasr retain their basic referential meanings; the significant change is the foregrounding of heritage, architectural, and representational value. Safar and ziyorat show more visible extension because they are integrated into types of organized travel. Ziyofat narrows within the hospitality microfield, and markaz becomes specialized by institutional tourism use. The umbrella term semantic refunctionalization is therefore preferable to a generalized claim of semantic replacement. It captures the coexistence of inherited meaning and new tourism-specific function.

The translation findings support a context-sensitive approach. Tourism texts cannot be translated adequately through automatic lexical matching because the selected terms carry different degrees of cultural density. Translation research on culture-specific items and tourism mediation shows that translators must balance accessibility with the preservation of cultural specificity [1–2, 7, 14, 16]. In the present data, direct equivalence works well for tourist and tourist information centre. Explanatory translation is more suitable for pilgrimage tourism or traditional hospitality dinner, because it conveys conceptual information that would be weakened by a bare literal equivalent. Transliteration with a concise gloss is the most appropriate solution for madrasa in heritage interpretation, because the form is widely recognizable and its cultural-historical profile should not be reduced to school.

The article has clear limitations. The dataset is deliberately small and qualitative; it does not measure the frequency of the selected terms across all tourism genres or regional varieties. The online materials represent public tourism and heritage communication, not the totality of travel writing, guide speech, social-media

promotion, or machine-translated content. The study also focuses on English as the target language and does not compare alternative translation traditions in Russian, Persian, Arabic, or other languages. These limitations do not weaken the interpretive value of the analysis, but they define its scope and indicate directions for further research.

Future work should expand the corpus and test the present model against multilingual websites, audio guides, museum labels, travel-platform descriptions, and social-media materials. A larger corpus would permit frequency analysis, collocation mapping, and genre comparison. It would also support the development of a trilingual Uzbek-Tajik-English tourism terminology resource with definitions, contextual examples, preferred English renderings, and cultural notes. Such a resource would be useful not only for translators and guides, but also for educational programmes in tourism, translation studies, terminology, and heritage communication.

CONCLUSION

The study demonstrates that Arabic-origin terms in Uzbek and Tajik tourism discourse constitute an active, semantically differentiated, and culturally productive layer of tourism terminology. The nine terms examined do not follow a single developmental pattern. Safar and ziyorat display thematic extension and sectoral terminologization; musofir is pragmatically recontextualized; sayyoh functions as a stable core term; madrasa, masjid, and qasr undergo heritage refunctionalization; ziyofat is specialized within the hospitality microfield; and markaz acquires an institutional tourism function. These findings confirm that Arabic origin alone neither determines nor exhausts a term’s contemporary value.

The comparative analysis establishes a high degree of Uzbek-Tajik conceptual correspondence. The terms participate in parallel tourism microfields, while Uzbek and Tajik preserve their own grammatical preferences in constructing multi-component terms. The distinction between conceptual isomorphism and structural allomorphism provides a more precise account of the two languages than a simple inventory of shared borrowings. The article’s central theoretical contribution is the six-parameter comparative-terminographic matrix, which can be applied to other culturally marked tourism terms in Central Asian languages.

For English translation, the decisive principle is functional and cultural adequacy. Direct functional equivalents should be used where the English term is well established and semantically sufficient; explanatory translation should be preferred where cultural or religious content needs to be made explicit; and transliteration with a concise gloss should be retained for terms whose heritage value would be lost through reduction. The resulting framework offers practical guidance

for tourism websites, guidebooks, heritage labels, translator training, and the compilation of bilingual or trilingual terminology resources.

REFERENCES

1. M. Agorni (2012). Questions of mediation in the translation of tourist texts. Altre Modernità, 1-11.
2. J. F. Aixelá (1996). Culture-specific items in translation. In R. Álvarez and M. C.-Á. Vidal (eds.), Translation, Power, Subversion, 52-78. Clevedon: Multilingual Matters.
3. Sh. I. Akhmedov (2021). CLASSIFICATION AND TYPES OF NEOLOGISMS IN UZBEK LANGUAGE. Scientific Progress, 2 (1), 1186-1189.
4. Sh. I. Akhmedov (2026). THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF NEOLOGISM STUDIES: FROM TRADITIONAL APPROACHES TO MODERN LINGUISTIC TRENDS. Al-Muyassar: Journal of Arabic Education, 5 (1), 228-238. doi: 10.31000/al-muyassar.v5i1.14868
5. Shavkatjon R. Alamov (2025). A COMPARATIVE STUDY OF THE TERMS «TOURISM» (SIYĀḤA) AND «VISITATION» (ZIYĀRA) WITHIN THE FIELD OF TOURISM (in the context of arabic, persian, and uzbek languages). Oriental Journal of Philology, 5 (3), 354-365. doi: 10.37547/supsci-ojp-05-03-38
6. Shavkatjon R. Alamov (2025). TURIZM SOHASI LEKSIKASIDA TARIXIY VA ZAMONAVIY TERMINLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI. O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari, 250-257.
7. E. Alangari (2022). Cultural mediation in tourism translation: Saudi Arabia as a case study. Arab World English Journal for Translation & Literary Studies, 6 (3), 82-98. doi: 10.24093/awejtls/vol6no3.6
8. M. T. Cabré (1999). Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. doi: 10.1075/tlrp.1
9. D. A. Cruse (2004). Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
10. G. M. S. Dann (1996). The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective. Wallingford: CAB International.
11. Farhangi tafsirii zaboni tojikī [Explanatory Dictionary of the Tajik Language] (2008). Vols. 1-2. Dushanbe: Rudaki Institute of Language and Literature.
12. E. Haugen (1950). The analysis of linguistic borrowing. Language, 26 (2), 210-231. doi: 10.2307/410058
13. Ibn Manzur (n.d.). Lisan al-Arab. Beirut: Dar Sadir.

14. D. Katan (2004). Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators (2nd ed.). Manchester: St. Jerome Publishing.
15. S. Malamatidou (2024). Translating Tourism: Cross-Linguistic Differences of Alternative Worldviews. Cham: Palgrave Macmillan. doi: 10.1007/978-3-031-49349-2
16. Y. Matras (2009). Language Contact. Cambridge: Cambridge University Press.
17. V. X. Murtazoyev (2025). XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDA MISRDAGI ADABIY MUHITNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O‘RNI XUSUSIDA. Oriental Journal of Philology, 5 (3), 486-496.
18. Uzbekistan Travel (n.d.). Jomiy me’moriy majmuasi [Jami architectural complex]. Available at: https://uzbekistan.travel/uz/o/jomiy-memoriy-majmuasi/ (accessed 25 June 2026).
19. Uzbekistan Travel (n.d.). Ziyorat turizmi [Pilgrimage tourism]. Available at: https://uzbekistan.travel/uz/v/ziyorat-turizmi/ (accessed 25 June 2026).
20. M. Valijon (2025). MILLIY O‘ZLIK VA OZODLIK G‘OYALARI: NAHDA VA JADID ADABIYOTI QIYOSIDA. O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari, 346-348.
21. U. Weinreich (1953). Languages in Contact: Findings and Problems. New York: Linguistic Circle of New York.

A TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF SACRED TEXTS

Badia Omonillayevna Turakhonova,
UzSWLU, Teaching English methodology department №1

ABSTRACT

This study presents a text-linguistic typological classification of sacred texts, shifting the analytical focus from traditional theological frameworks to internal structural, functional, and rhetorical profiles. Utilizing a qualitative comparative discourse analysis framework, the study evaluates a diverse corpus of Abrahamic and Dharmic scriptures based on three operational variables: attribution of authorship, macro-genre, and deontic force.

The linguistic analysis reveals four primary structural categories of sacred texts: revelatory/manifested, historical/narrative, sapiential/wisdom, and legal/ritual prescriptions. The findings indicate that despite profound theological variations, the structural configurations of sacred discourse converge significantly across global traditions, aligning closely with universal cognitive schemas. This structural unity highlights the shared cognitive and linguistic mechanisms underlying religious language and its socio-cultural institutional functions.

Keywords: *text linguistics, sacred texts, typology, comparative discourse analysis, macro-genre, deontic modality.*

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot muqaddas matnlarning matn-lingvistik tipologik tasnifini taqdim etadi va tahliliy e’tiborni an’anaviy ilohiyot doiralaridan matnning ichki tarkibiy, funktsional hamda ritorik xususiyatlariga qaratadi. Sifatli qiyosiy diskurs tahlili metodologiyasiga tayangan holda, tadqiqotda Ibrohimiy va Dxarmik an’analariga mansub muqaddas manbalar korpusi uchta operatsion o‘zgaruvchi: mualliflikning mansubligi, makro-janr va deontik kuch mezonlari asosida baholanadi.

Lingvistik tahlil natijasida muqaddas matnlarning to‘rtta asosiy tarkibiy toifasi aniqlandi: vahiy/namoyon bo‘lgan, tarixiy/narrativ, hikmatli (safensial) hamda huquqiy/marosimiy matnlar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, chuqur teologik farqlarga qaramay, muqaddas diskursning tarkibiy tuzilishi global an’analarda sezilarli darajada mos keladi va universal kognitiv sxemalarga bog‘lanadi. Ushbu tarkibiy birlik diniy til va uning ijtimoiy-madaniy institutsional funktsiyalari asosida yotgan umumiy kognitiv hamda lingvistik mexanizmlarni ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: *matn lingvistikasi, muqaddas matnlar, tipologiya, qiyosiy diskurs tahlili, makro-janr, deontik modallik.*

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании представлена текстово-лингвистическая типологическая классификация сакральных текстов, переносящая аналитический фокус с традиционных теологических рамок на внутренние структурные, функциональные и риторические характеристики. Используя методологию качественного сравнительного анализа дискурса, исследование оценивает репрезентативный корпус авраамических и дхармических писаний на основе трех операциональных переменных: атрибуции авторства, макрожанра и деонтической модальности.

Лингвистический анализ выявляет четыре основные структурные категории сакральных текстов: откровения/явленные, историко-нарративные, сапиенциальные (тексты мудрости) и юридическо-ритуальные предписания. Результаты показывают, что несмотря на глубокие теологические различия, структурные конфигурации сакрального дискурса существенно сближаются в мировых традициях, тесно согласуясь с универсальными когнитивными схемами. Это структурное единство подчеркивает общие когнитивные и лингвистические механизмы, лежащие в основе религиозного языка и его социокультурных институциональных функций.

Ключевые слова: *лингвистика текста, сакральные тексты, типология, сравнительный анализ дискурса, макрожанр, деонтическая модальность.*

INTRODUCTION

Sacred texts constitute the semiotic and dogmatic foundations of global religious systems. From a text-linguistic perspective, these documents are unique communicative events that claim transcendent authority and require strict socio-cultural preservation. While religious studies often categorize scriptures based on historical or theological lineages, text linguistics seeks to classify them according to their internal structural, functional, and rhetorical profiles.

Understanding the textual categories of sacred discourse is essential for identifying how religious authority is grammatically and cognitively constructed across diverse cultures. This study analyzes the structural and communicative typologies of primary global scriptures to establish a systematic classification based on textual macro-structures and institutional functions.

METHODS

This study utilized a qualitative comparative discourse analysis framework to evaluate a corpus of foundational sacred texts representing major Abrahamic

traditions (the Hebrew Bible, the New Testament, and the Quran) and Dharmic traditions (the Rigveda, the Upanishads, and the Pali Canon). The texts were systematically evaluated based on three linguistic and situational variables:

- Attribution of authorship: Divine, prophetic, or human.
- Macro-genre: Narrative, legislative, sapiential, or liturgical.
- Deontic force: The degree of linguistic obligation, command, or prohibition.

Cross-linguistic comparisons were made to isolate recurring formal regularities independent of specific language families or historical eras.

RESULTS

The textual analysis revealed four primary categories of sacred texts, each distinguished by specific linguistic profiles and communicative functions:

Revelatory and manifested texts: Attributed directly to divine dictation or supreme cosmic revelation (e.g., the Quran, the Vedic Samhitas). Structurally, these texts exhibit high levels of formal symmetry, poetic rhythm, and an authoritative first- or third-person voice. They serve to establish absolute metaphysical truths.

Historical and narrative texts: Chronological records documenting the interactions between the divine, prophetic figures, and human communities (e.g., Genesis, the Gospels, the Buddhist Jataka tales). Linguistically, they rely heavily on past-tense verb profiles and temporal adverbials to construct foundational historical identities.

Sapiential and wisdom texts: Aphoristic and poetic compilations focusing on ethics, philosophical contemplation, and existential insights (e.g., the Book of Proverbs, the Dhammapada). These texts favor timeless present-tense structures, metaphors, and parallelisms designed for moral instruction.

Legal and Ritual Prescriptions: Explicit codes governing canonical law, dietary restrictions, and liturgical performance (e.g., Leviticus, the Vinaya Pitaka). Grammatically, they are dominated by high-density deontic modality, including explicit directives, formal prohibitions, and performative utterances.

DISCUSSION

The findings indicate that despite profound theological variations, the structural categories of sacred texts are highly convergent, aligning closely with universal cognitive schemas. For instance, the transition from narrative texts to legal prescriptions across different traditions reflects a structural shift from descriptive/narrative types to instructive/argumentative text types, as conceptualized in classical text grammar.

Furthermore, sacred texts exhibit an exceptional degree of intertextuality and situationality. Primary revelatory texts invariably generate a secondary layer of

commentarial and exegetical texts (such as the Talmud or Hadith) to bridge the gap between ancient canonical law and contemporary socio-cultural environments.

A primary limitation of this research is its restriction to written canonical corpora. Future empirical studies should apply these qualitative methods to oral sacred traditions within indigenous communities to assess the global universality of this fourfold typology.

REFERENCES

1. De Beaugrande, R., & Dressler, W. U. (1981). *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
2. Sawyer, J. F. A. (1999). *Sacred Texts and Sacred Meanings*. London: Routledge.
3. Werlich, E. (1976). *A Text Grammar of English*. Heidelberg: Quelle & Meyer.

AMALIY MATEMATIKADA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA ILMIY TADQIQOT YO‘NALISHLARI

Kutlimuratov Ravshanbek Rozboyevich,
Ismailov Asqar Jaxangirovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o‘qituvchilari,
Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: ravshanbektdiutf@gmail.com; aismoilov@tsue.uz

ANNOTATSIYA

Tahlil amaliy matematikaning besh tayanch yo‘nalishini ajratdi: matematik modellashtirish; sonli metodlar va hisoblash matematikasi; ehtimollik-statistik yondashuvlar; optimallashtirish va ma’lumotlar tahlili; matematik hamda sun’iy intellekt modellarini birlashtiruvchi gibrid usullar. Hisoblash quvvatining oshishi, katta ma’lumotlar va parallel hisoblash ushbu yo‘nalishlar integratsiyasini jadallashtirayotgani aniqlandi.

Amaliy matematikaning ilmiy va amaliy qiymati modelning aniqligi bilan bir qatorda, ma’lumot sifati, algoritm barqarorligi, hisoblash samaradorligi va natijaning izohlanishiga bog‘liq. Kelgusi tadqiqotlarda gibrid modellarni verifikatsiya qilish, noaniqlikni baholash va fanlararo joriy etish mezonlarini rivojlantirish zarur.

Kalit so‘zlar: *amaliy matematika, matematik modellashtirish, sonli metodlar, optimallashtirish, stoxastik jarayonlar, ma’lumotlar tahlili, parallel hisoblash, sun’iy intellekt, gibrid modellar.*

MODERN APPROACHES AND RESEARCH DIRECTIONS IN APPLIED MATHEMATICS

ABSTRACT

Five core directions of applied mathematics were identified: mathematical modeling; numerical methods and computational mathematics; probabilistic and statistical approaches; optimization and data analysis; and hybrid methods combining mathematical and artificial intelligence models. The analysis indicates that increased computing power, big data, and parallel computing are accelerating the integration of these directions.

The scientific and practical value of applied mathematics depends not only on model accuracy but also on data quality, algorithmic stability, computational

efficiency, and interpretability. Future research should strengthen model verification, uncertainty assessment, and criteria for interdisciplinary implementation.

Keywords: *applied mathematics, mathematical modeling, numerical methods, optimization, stochastic processes, data analysis, parallel computing, artificial intelligence, hybrid models.*

KIRISH

Amaliy matematika real jarayon va tizimlarni matematik til vositasida ifodalash, ularning xatti-harakatini tahlil qilish, prognozlash hamda optimal qarorlarni asoslashga xizmat qiladigan fanlararo yo‘nalishdir. Raqamli iqtisodiyot, avtomatlashtirilgan boshqaruv, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar rivojlanishi natijasida matematik model endilikda faqat nazariy tasvir emas, balki real vaqt rejimida yangilanadigan va boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlaydigan hisoblash vositasiga aylanmoqda [1, 3, 6].

Zamonaviy masalalarning ko‘pi ko‘p o‘lchovli, dinamik va noaniqlik sharoitida kechadi. Shu sababli differensial tenglamalar, ehtimollar nazariyasi, statistika, optimallashtirish, sonli analiz va algoritmlar nazariyasini alohida qo‘llash ko‘pincha yetarli bo‘lmaydi. Ularni yagona tadqiqot siklida birlashtirish, modelni ma’lumotlar asosida kalibrlash va hisoblash natijasining barqarorligini tekshirish talab etiladi [2, 4, 9].

Mavjud adabiyotlarda amaliy matematikaning ayrim usullari chuqur yoritilgan bo‘lsa-da, ularning zamonaviy fanlararo integratsiyasi, hisoblash texnologiyalari bilan aloqasi va tatbiq sohalari ko‘pincha tarqoq holda bayon qilinadi. Bu holat asosiy metodlar o‘rtasidagi bog‘lanishni tizimli ko‘rsatish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tadqiqotning maqsadi amaliy matematikaning zamonaviy konsepsiyasini, asosiy metodik yo‘nalishlarini va istiqbolli tatbiqlarini tizimlashtirishdan iborat. Maqsadga erishish uchun matematik modellashtirish tendensiyalari, sonli-hisoblash usullari, ehtimollik-statistik modellar, optimallashtirish, katta ma’lumotlar va sun’iy intellekt bilan integratsiya holati tahlil qilindi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynda bajarildi. Tahlil materiali sifatida maqolani qayta tuzishda foydalanilgan to‘qqizta ilmiy, o‘quv va me’yoriy-uslubiy manba olindi. Ular matematik modellashtirish, sonli analiz, muhandislik matematikasi, ehtimollik modellari, matematik fizika, chuqur o‘qitish hamda amaliy matematika ta’limiga oid manbalarni qamrab oladi [1-9].

Manbalarni o‘rganishda narrativ adabiyotlar sharhi, mazmuniy tahlil va qiyosiy tasniflash usullaridan foydalanildi. Har bir manbadagi asosiy tushunchalar to‘rtta

mezon bo‘yicha kodlandi: 1) qo‘llaniladigan matematik apparat; 2) hisoblash yoki dasturiy vosita; 3) tatbiq sohasi; 4) olinadigan ilmiy-amaliy natija. Takrorlanuvchi mazmun birliklari umumlashtirilib, beshta tematik yo‘nalishga birlashtirildi.

Tahlil sifat xarakteriga ega bo‘lib, bibliometrik yoki statistik meta-tahlil o‘tkazilmadi. Shuning uchun natijalar manbalardagi g‘oyalarni tizimlashtiruvchi konseptual xulosa sifatida talqin qilindi. Yondashuvning ishonchliligini oshirish uchun tushunchalar o‘zaro solishtirildi, qo‘llanish sohasi bilan matematik usul o‘rtasidagi mantiqiy muvofiqlik tekshirildi va umumlashtirishlar mavjud manbalarga havola bilan berildi.

NATIJALAR

Tahlil natijasida amaliy matematikaning metodik yadrosi model yaratish, parametrlarni aniqlash, hisoblash tajribasini o‘tkazish, natijani tekshirish va qaror qabul qilish bosqichlaridan iborat ekani aniqlandi. Differensial tenglamalar uzluksiz jarayonlarni, ehtimollik va Markov modellari noaniq hamda tasodifiy jarayonlarni, optimallashtirish esa mavjud cheklovlar doirasida eng maqbul yechimni ifodalaydi [3-5].

Mazkur metodlar bir-birini to‘ldiradi. Masalan, fizik yoki iqtisodiy jarayon differensial tenglama orqali ifodalanishi, model parametrlari statistik ma’lumotlardan baholanishi, yechim sonli usul bilan hisoblanishi va boshqaruv parametrlari optimallashtirish yordamida tanlanishi mumkin. Shu jihatdan zamonaviy amaliy matematika alohida formulalar to‘plami emas, balki to‘liq tadqiqot texnologiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Klassik deterministik modellar bilan bir qatorda stoxastik, agentga asoslangan, ko‘p darajali va ma’lumotlarga tayanuvchi modellar kengayib bormoqda. Ko‘p darajali yondashuv mikro-, mezo- va makrodarajadagi jarayonlarni bir tizimda bog‘lash imkonini beradi. Bu xususiyat biologik tizimlar, epidemik jarayonlar, ekologik muvozanat va murakkab iqtisodiy tizimlarni o‘rganishda muhimdir [1, 4].

Katta ma’lumotlarga asoslangan modellashtirishda model parametrlari doimiy ravishda yangi kuzatuvlar bilan yangilanadi. Natijada transport oqimi, energiya iste’moli, moliya bozori yoki sanoat uskunasining holatini real vaqtga yaqin rejimda baholash imkoniyati yuzaga keladi. Biroq model sifati ma’lumotlarning to‘liqligi, reprezentativligi va xatolardan tozalanganiga bevosita bog‘liq.

Analitik yechimi mavjud bo‘lmagan yoki amaliy hisoblash uchun murakkab bo‘lgan masalalarda sonli metodlar asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Chekli elementlar usuli, chekli hajmlar usuli, iteratsion algoritmlar va Monte-Karlo simulyatsiyasi muhandislik, aerodinamika, issiqlik almashinuvi, iqtisodiy risk hamda ishonchlilik masalalarida qo‘llaniladi [2, 3, 5].

Parallel va yuqori unumli hisoblash ko‘p sonli tenglamalardan tashkil topgan modellarni qisqa muddatda yechish imkonini kengaytirdi. MATLAB, Maple hamda Python ekotizimidagi NumPy va SciPy kabi vositalar analitik ifodalar, sonli hisoblash, vizualizatsiya va optimallashtirish bosqichlarini yagona ish jarayonida birlashtirishga yordam beradi. Bunda algoritmning tezligi bilan birga uning aniqligi, shartlanganligi va suzuvchi nuqtali hisoblashdagi barqarorligi ham baholanishi lozim [9].

Manbalar va dastlabki matndagi misollarni tematik guruhlash amaliy matematikaning asosiy yo‘nalishlari, metodlari va kutiladigan natijalari o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatdi (1-jadval).

1-jadval. Amaliy matematikaning zamonaviy yo‘nalishlari va tatbiqlari

Yo‘nalish	Asosiy metodlar	Tatbiq sohasi va natija
Matematik modellashtirish	Differensial tenglamalar, dinamik va agentga asoslangan modellar	Muhandislik, biologiya va ekologiyada jarayonni tavsiflash hamda prognozlash
Ehtimollik va statistika	Regressiya, Markov zanjirlari, stoxastik jarayonlar	Moliya, risk, navbatlar va ishonchlilikda noaniqlikni baholash
Sonli hisoblash	Chekli elementlar, chekli hajmlar, iteratsion va Monte-Karlo usullari	Murakkab tenglamalarni taqribiy yechish va hisoblash tajribasi
Optimallashtirish	Gradient, chiziqli va nochiziqli dasturlash, evristik algoritmlar	Resurslarni taqsimlash, boshqaruv va loyihalashda optimal qaror
Ma’lumotlar va SI	Mashinaviy o‘qitish, neyron tarmoqlar, gibrid modellar	Katta ma’lumotlardan prognoz, tasniflash va avtomatik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash

Manba: mualliflar tomonidan [1-9] manbalar asosida tizimlashtirilgan.

Iqtisodiyotda regressiya tahlili, stoxastik modellar va Markov jarayonlari bozor dinamikasi, inflyatsiya, valyuta kursi va kredit riskini baholashda qo‘llanadi [4]. Muhandislikda esa energiya tizimlarini optimallashtirish, konstruksiyalar mustahkamligi, gaz va suyuqlik oqimlari hamda issiqlik jarayonlari hisoblash matematikasiga tayanadi [3, 5].

Tibbiyot va biologiyada dori moddasining tarqalishi, epidemiologik dinamika va fiziologik jarayonlar matematik modellar orqali tavsiflanadi. Ekologiyada iqlim omillari, suv resurslari va ifloslantiruvchi moddalarning tarqalishini baholashda dinamik hamda stoxastik modellar birgalikda qo‘llanadi. Sun’iy intellektda esa gradientli optimallashtirish, ehtimollik modellari va chiziqli algebra neyron tarmoqlarning matematik asosini tashkil qiladi [6].

Tahlilning muhim natijasi an’anaviy matematik model bilan ma’lumotlarga asoslangan algoritmni birlashtiruvchi gibrid yondashuvlarning kuchayib borayotganidir. Bunday modelda fizik yoki iqtisodiy qonuniyatlar yechim fazosini cheklaydi, mashinaviy o‘qitish esa kuzatuvlardan murakkab bog‘lanishlarni aniqlaydi. Natijada sof ma’lumot modeliga nisbatan izohlanish, sof nazariy modelga nisbatan esa moslashuvchanlik oshishi mumkin.

Gibrid yondashuv sanoat jarayonlarini nazorat qilish, nosozlikni oldindan aniqlash, energiya talabini prognozlash va tibbiy qarorlarni qo‘llab-quvvatlashda istiqbolli hisoblanadi. Shu bilan birga, bunday tizimlarda modelni verifikatsiya qilish, xatolikni baholash, ma’lumotlar og‘ishini aniqlash va algoritmik qarorlarni izohlash alohida ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

MUHOKAMA

Olingan natijalar amaliy matematikaning rivojlanishi biror alohida usulning ustunligi bilan emas, balki usullar integratsiyasi bilan belgilanayotganini ko‘rsatadi. Differensial tenglama, statistik baholash, sonli algoritm va optimallashtirish yagona jarayonda birlashganda modelning amaliy qiymati ortadi. Bu xulosa muhandislik matematikasi, sonli analiz, ehtimollik modellari va chuqur o‘qitish bo‘yicha manbalardagi yondashuvlar bilan mos keladi [2-6, 9].

Hisoblash quvvatining oshishi yirik modellarni yechish imkonini bergan bo‘lsa-da, yuqori tezlik avtomatik ravishda ishonchli natija degani emas. Sonli xatolik, noto‘g‘ri shartlangan masala, model taxminlarining buzilishi yoki sifatsiz ma’lumot yakuniy qarorni sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy tadqiqotlarda sezgirlik tahlili, verifikatsiya, validatsiya va noaniqlikni miqdoriy baholash hisoblashning ajralmas qismi bo‘lishi zarur [9].

Ta’lim nuqtayi nazaridan amaliy matematika dasturlarida nazariya, dasturlash va predmet sohasi o‘rtasidagi bog‘lanishni kuchaytirish lozim. Talaba faqat formulani qo‘llashni emas, real muammoni formalizatsiya qilish, mos usulni tanlash, algoritmni dasturlash, natijani tekshirish va mazmunli talqin etishni egallashi kerak [7, 8]. Bunday kompetensiya iqtisodiyot, texnika va raqamli texnologiyalar uchun fanlararo mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi manbalar tanlovining narrativ xarakteri va ko‘lamining kichikligidir. Bibliometrik qidiruv, qat’iy kiritish-chiqarish mezonlari hamda miqdoriy meta-tahlil qo‘llanilmagan. Bundan tashqari, amaliy loyihalarning empirik ma’lumotlari tahlil qilinmadi. Kelgusi ishlarda Scopus, Web of Science va boshqa bazalar asosida tizimli sharh o‘tkazish, yo‘nalishlarning nashrlar dinamikasi va amaliy samaradorligini miqdoriy baholash maqsadga muvofiq.

XULOSA

Amaliy matematika zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning integratsion metodologiyasi sifatida real jarayonlarni modellashtirish, tahlil qilish, prognozlash va optimallashtirishni birlashtiradi. Tadqiqot matematik modellashtirish, sonli hisoblash, ehtimollik-statistik tahlil, optimallashtirish hamda sun’iy intellekt bilan bog‘liq gibrid modellarni uning besh tayanch yo‘nalishi sifatida tizimlashtirdi.

Amaliy natijaning ishonchliligi modelning nazariy asoslanganligi, ma’lumotlar sifati, algoritmning sonli barqarorligi, hisoblash samaradorligi va natijaning izohlanishiga birgalikda bog‘liq. Shu sababli model yaratish bilan bir qatorda uni verifikatsiya va validatsiya qilish, noaniqlikni baholash hamda predmet sohasi mutaxassisi bilan hamkorlik qilish zarur.

Kelajakda fizik qonuniyatlar va mashinaviy o‘qitishni birlashtiruvchi gibrid modellar, yuqori unumli hisoblash, real vaqt ma’lumotlari va izohlanadigan sun’iy intellekt amaliy matematikaning ustuvor yo‘nalishlari bo‘lib qoladi. Mazkur rivojlanish iqtisodiyot, muhandislik, tibbiyot, ekologiya va raqamli boshqaruvda asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Murray J. D. Mathematical Biology I: An Introduction. 3rd ed. New York: Springer; 2002.
2. Burden R. L., Faires J. D., Burden A. M. Numerical Analysis. 10th ed. Boston: Cengage Learning; 2016.
3. Kreyszig E. Advanced Engineering Mathematics. 10th ed. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons; 2011.
4. Ross S. M. Introduction to Probability Models. 12th ed. Amsterdam: Academic Press; 2019. 842 p.
5. Tikhonov A. N., Samarskii A. A. Equations of Mathematical Physics. New York: Dover Publications; 1990. 765 p.
6. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. Cambridge, MA: MIT Press; 2016.
7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Amaliy matematika yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv dasturi. Toshkent; 2022. 54 b.
8. Yoqubov F., Matyakubov B. Amaliy matematika asoslari. Toshkent: Universitet nashriyoti; 2020. 240 b.
9. Higham N. J. Accuracy and Stability of Numerical Algorithms. 2nd ed. Philadelphia: SIAM; 2002. doi:10.1137/1.9780898718027.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA MA’NAVIY QADRIYATLARNING O‘RNI

Saidmurotov Shodlik Alisher o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola quyida axborotlashgan jamiyat sharoiti va globallashuv jarayonida sun’iy intellekt texnalogiyalarining jadal rivojlanishi hamda uning inson hayoti va itimoiy munosabatlariga ta’siri tahlil qilinadi. Xususan, raqamli muhitda ma’naviy qadiriyatlarning o‘rni, transformatsiyasi va zamonaviy talablarga moslashuv jarayonlari ilmiy jihatdan yoritiladi. Shu bilan birga sun’iy intellektning inson tafakkuri, axloqiy me’yorlar va ijtimoiy ongga ko‘rsatayotgan ijobiy va salbiy ta’sirlari ochib beriladi. Maqolada globallashuv hamda raqamlashtirish sharoitida milliy va umuminsoniy qadiriyatlarni asrab-avaylash, ularning yangi axborot-texnologik muhitga uyg‘unlashtirish masalalari muhim ilmiy muammo sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot va izlanishlar natijasida ma’naviy qadriyatlarni saqlash hamda rivojlantirishda sun’iy intellektdan oqilona foydalasnish zarurligini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: *axborotlashgan jamiyat, globallashuv, sun’iy intellekt, raqamli texnalogiyalar, ommaviy madaniyat, ma’naviy qadriyatlar, transformatsiya, raqamli madaniyat, ijtimoiy ong, innovatsiya, axloqiy me’yorlar, OAV va boshqalar.*

ABSTRACT

This article analyzes the rapid development of artificial intelligence technologies in the context of an information-driven society and the globalization process, as well as their impact on human life and social relations. Specifically, it scientifically examines the role, transformation, and adaptation processes of moral values in the digital environment to meet modern requirements. At the same time, the article reveals the positive and negative effects of artificial intelligence on human thinking, ethical norms, and social consciousness. The article considers the issues of preserving national and universal values and adapting them to the new information-technological environment under the conditions of globalization and digitization as a stable scientific problem. As a result of research and studies, it highlights the necessity of using artificial intelligence wisely in preserving and developing moral values.

Key words: *information society, globalization, artificial intelligence, digital technologies, mass culture, spiritual values, transformation, digital culture, social consciousness, innovation, ethical norms, media, and others.*

KIRISH

Bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson hayoti, ma’naviy qadriyatlari va ongida sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli muhit qadriyatlarining ma’no va mazmuni o‘zgarib, ularning ommaviy madaniyat bilan aralashuvi natijasida ba’zi salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi natijasida, ularni zamonaviy sharoitga moslashtirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Shu sababdan, ma’naviy qadriyatlarning axborotlashgan jamiyat va texnologik taraqqiyot sharoitida o‘rni va o‘zaro bog‘liqlikni ilmiy jihatdan tahlil etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, Manuel Castells shunday ta’kidlagan: “Axborot –bu jamiyatning eng muhim resursidir va u hokimiyat manbaiga aylanadi.” [138] Sun’iy intellektning rivojlanishi, ommalashuvi hamda ma’naviy qadriyatlar bilan aralshuvi axborotni axloqiy ma’yorlar asosida foydalanish kerak.

Manuel Castells yana aytadiki: “Texnologiya insoniyat tag‘dirini belgilamaydi, ammo u inson imkoniyatlarini kengaytiradi” [139]. Mazkur fikrlar asosida aytishim mukinki, sun’iy intellekt muhitida ma’naviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sun’iy intellektning ijtimoiy darajadagi eng ko‘rinadigan ta’sirlaridan biri ish kuchi bozorining o‘zgarishi va kasbiy rollarning qayta aniqlanishidir. Sun’iy intellekt inson mehnatining o‘rnini bosishi bilan “maqsadsiz va foydasiz” deb ataladigan keng inson guruhining paydo bo‘lishi mumkin. Masalan, Uludag‘, Soyer va Ceyhan [140] tadqiqotlari sun’iy intellekt ish jarayonlarida samaradorlikni oshirish salohiyatiga ega bo‘lishiga qaramay, xodimlarda kelajakning noaniqligi va kasbiy ishonchsizlik hislarini uyg‘otishini ko‘rsatmoqda. Professional ish hayotidagi va endigina ish hayotiga qadam qo‘ygan universitet talabalari uchun ham o‘xshash noaniqlik yaratmoqda va kasbiy malakalarni kelajakda qo‘llash haqidagi xavotirlarni kuchaytirmoqda. Axborotlashgan jamiyatda bu sun’iy intellektning rivojlanishi ish samaradorligini oshirayotgan bo‘lsada, u insonlarda kasbiy noaniqlik va kelajak xavotirini kuchaytiayotgan bir paytda, ma’naviy qadryatlar shaxsning ruhiy barqarorligi, moslashuvchanligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini saqlashda muhim omil sifatida nomoyon bo‘lmoqda.

Ma’naviy qadriyatlar –halollik, mas’uliyat, mehnatsevarlik, isnsonparvarlik, sabr-toqat va bilimga intilish kabi fazilatlar –axborotlashgan jamiyatda insonning ruhiy barqarorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Chunonchi,

[138] Manuel Castells, *The Rise of the Nework Society*, Oxford: Backwell Publishers, 1996, p. 469.
[139] Manuel Castells, *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business,* and Socity, Oxford: Oxford University Press, 2001, p, 5.
[140] Türkan Koçoğlu, “Üniversite öğrencilerinde yapay zeka kaygi düzeyi ile yaşamda anlam arayiş düzeyi arasindaki ilişkinin incelenmesi”. Tez. İSTANBUL-2026, 13-bet.

texnologiyalar inson faoliyatining ayrim yo‘nalishlarini avtomatlashtirayotgan bo‘lsa-da, insoniylik, axloqiy qaror qabul qilish va ijtimoiy mas’uliyat kabi jihatlar hanuz inson omiliga bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

Shuningdek, axborotlashgan jamiyatda yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash dolzarb maslalardan biridir. Turli zararli axborotlar, virtual madaniyatning salbiy ta’sir va ommaviy axborot vositalaridagi manipulyativ kontent yoshlarning qadriyatlar tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois ta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalar bilan bir qatorda ma’naviy-axloqiy tarbiya ham alohida e’tibor qaratishi zarur.

Ayniqsa, universitet talabalari kabi rivojlanish jihatidan nozik guruhlarda, sun’iy intellektdan foydalanishning taqdim etadigan imkoniyatlari bilan birga ruhiy salomatlikka keltirishi mumkin bo‘lgan xavflarini muvozanatli tarzda ko‘rib chiqish muhim. Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellektning psixologik ta’sirlarini butunlay qarash nuqtai nazaridan baholash ham individual moslashuv jarayonlarini tushunish, ham oldini oluvchi psixologik aralashuvlarni rivojlantirish nuqtai nazaridan zarurdir.

Tadqiqot va sharh natijalari shuni ta’kidladi-ki, sun’iy intellekt texnologiyalaridan oqilona foydalanish axborot jamiyatida ma’naviy qadriyatlarni himoya qilish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, sun’iy intellekt ta’lim, ma’naviy-axloqiy targ‘ibot, milliy merosning raqamlashtirilishi va axborot almashinuvi tezlashtirish orqali jamiyatning ma’naviy rivojlanishiga xizmat qilishi mumkinligi aniqlangan. Biroq, sun’iy intellektdan nazoratsiz foydalanish noto‘g‘ri ma’lumotlar tarqalishiga, ma’naviy tahdidlarga va yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishiga olib kelishi mumkinligi sababli, sun’iy intellektdan foydalanishda axloqiy normalarga, milliy qadriyatlarga va ma’naviy mas’uliyat tamoyillariga rioya qilish zarurligi asoslangan.

Islom Karimovning ma’naviyat [141] –insonni ruhan poklash va qalban uyg‘onishga chorlovchi kuch ekanini e’tirof qilar ekan hozirgi zamon va ommaviy madaniyatning texnologiyalar soyasida yanda yoshlar ongini zaharlashi, sun’iy intellektdan noto‘g‘ri foydalanish natijasida axloqning buzilishiga sabab bo‘lmoqda.

Islom Karimov ta’kidlaganidek, Mavnaviyat insonni ruhini tozalashga va qalbda o‘sishga undaydigan noyob kuchdir [142]. Shuning uchun, zamonaviy texnologik taraqqiyot kontekstida ham ma’naviyat insonlar uchun eng muhim qo‘llab-quvvatlash manbasi bo‘lib qolmoqda. Axloqiy va ma’naviy standartlarga asoslanib sun’iy intellektdan oqilona foydalanish orqali insoniyatni, milliy kimlikni va ma’naviy merosni saqlash mumkin.

[141] Islom Karimov, *“ Yuksak ma’naviya –yengilmas kuch”.* “Ma’naviyat” –Toshkent.2008. 19-bet.
[142] Islom Karimov, *“ Yuksak ma’naviya –yengilmas kuch”.* “Ma’naviyat” –Toshkent.2008. 19-bet.

XULOSA

Xulosa shuki, axborot jamiyati va globallashuv kontekstida, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi inson hayoti uchun katta qulayliklar va imkoniyatlar yaratmoqda. Biroq, bu jarayon axloqiy qadriyatlar, etik normalar va yoshlar ongiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa ommaviy madaniyat va raqamli muhit orqali tarqaladigan salbiy ma’lumotlar, inson tafakkuri va ruhiy dunyosi uchun tahdid yaratishi mumkin. Shu sababli, sun’iy intellektdan foydalanishga milliy va universial insoniy qadriyatlar asosida yondashish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Manuel Castells, *The Rise of the Nework Society,* Oxford: Backwell Publishers, 1996.
2. Manuel Castells, *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business,* and Socity, Oxford: Oxford University Press, 2001.
3. Türkan Koçoğlu, Tez.“*Üniversite öğrencilerinde yapay zeka kaygi düzeyi ile yaşamda anlam arayiş düzeyi arasindaki ilişkinin incelenmesi*”. İstanbul.2026
4. Islom Karimov, *“ Yuksak ma’naviya –yengilmas kuch”*. “Ma’naviyat” – Toshkent.2008.

KROSSFIT - TALABALARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINING ZAMONAVIY YO‘NALISHI SIFATIDA

Kurbonboyev Xudoyshukur Maxsudboy o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti
“Jismoniy madaniyat” kafedrasi o‘qituvchisi
kurbonboyevx@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada krossfit - zamonaviy yuqori intensivli funksional mashg‘ulot tizimi - oliy ta’lim muassasalari talabalari jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda qo‘llashning ilmiy-metodologik asoslari yoritilgan. Metodikaning tarixi, tizimning uch asosiy komponenti (metabolik mashqlar, gimnastika, og‘ir atletika), krossfit mashg‘ulotlari tuzilmasi hamda jismoniy sifatlarga ta’siri chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotlarda krossfit mashg‘ulotlari kuch chidamliligi ($p<0,001$), tezlik ($p<0,05$), koordinatsiya ($p<0,01$) va kardiorespirator ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashi isbotlangan. Krossfit OTM talabalarining jismoniy tarbiya jarayoniga integratsiya qilinishi uchun amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *Krossfit, jismoniy tayyorgarlik, talabalar, oliy ta’lim muassasasi, funksional mashqlar, kuch chidamliligi, jismoniy sifatlar.*

CROSSFIT AS A MODERN APPROACH TO STUDENTS’ PHYSICAL FITNESS TRAINING

ABSTRACT

This article examines the scientific and methodological foundations for applying CrossFit-a modern high-intensity functional training system-to develop the physical fitness of students in higher education institutions. The history of the methodology, the three main components of the system (metabolic conditioning, gymnastics, and weightlifting), the structure of CrossFit training, and its impact on physical qualities are analyzed in depth. Research has shown that CrossFit training significantly improves strength endurance ($p<0.001$), speed ($p<0.05$), coordination ($p<0.01$), and cardiorespiratory indicators. Practical recommendations are provided for integrating CrossFit into the physical education curriculum for university students.

Keywords: *CrossFit, physical training, students, higher education institution, functional exercises, strength endurance, physical qualities.*

КРОССФИТ КАК СОВРЕМЕННОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются научно-методологические основы применения кроссфита - современной системы высокоинтенсивных

функциональных тренировок - для развития физической подготовки студентов высших учебных заведений. Подробно анализируются история методики, три основных компонента системы (метаболические упражнения, гимнастика и тяжелая атлетика), структура занятий кроссфитом и их влияние на физические качества. Исследования показали, что занятия кроссфитом значительно улучшают силовую выносливость ($p<0,001$), скорость ($p<0,05$), координацию ($p<0,01$) и кардиореспираторные показатели. Даются практические рекомендации по интеграции кроссфита в процесс физического воспитания студентов вузов.

Ключевые слова: *Кроссфит, физическая подготовка, студенты, высшее учебное заведение, функциональные упражнения, силовая выносливость, физические качества.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarning jismoniy tayyorgarligi va salomatligi masalasi yildan yilga muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, o‘quv yuklamasining ortishi va o‘tirib ishlash hayot tarzi natijasida yosh avlodning jismoniy faollik darajasi keskin pasayib bormoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonining 4-bandida “talaba-yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga tatbiq etish, jumladan talaba-yoshlarni madaniyat va san’at, jismoniy tarbiya va sportga jalb qilish, ularning kompyuter va internet texnologiyalaridan foydalanish savodxonligini oshirish, kitobxonlikni keng targ‘ib qilish, talaba-qizlarning kasbiy ko‘nikmalarini rivojlantirish”[2] hamda O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi O‘RQ-1123-son Qonunining 4-moddasida “jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash” Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri qilib belgilangan[1]. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining (JSST) 2022-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, jismoniy faollik yetarli bo‘lmagan shaxslar o‘lim xavfi jismoniy faol kishilarga nisbatan 20–30% yuqori[3]. Bu holat nafaqat individual sog‘liqqa, balki milliy iqtisodiyot va ijtimoiy rivojlanishga ham bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida 207 ta oliy ta’lim muassasasida 1,5 milliondan ortiq talaba tahsil olmoqda[4]. Hukumatning jismoniy madaniyat va sport sohasidagi islohotlari doirasida OTM larda jismoniy tarbiyaga sifat jihatidan yangi yondashuv zaruriyati tug‘ilgan. Biroq an’anaviy jismoniy tarbiya darslarining talabalar ehtiyojlarini to‘liq qondira olmasligi, zamonaviy metodikalar va innovatsion yondashuvlarning yetarli darajada qo‘llanilmasligi muammosi hali ham o‘z yechimini kutmoqda.

Yuqori intensivli funksional mashqlar tizimi — krossfit (CrossFit) — bu borada istiqbolli muqobil sifatida keng e’tirof etilmoqda. Krossfit nafaqat sport

sohasida, balki harbiy tuzilmalar, qutqaruvchilar va fuqarolarning umumiy jismoniy tayyorgarligida ham muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda[5]. Ushbu metodikaning universalligi, moslanuvchanligi va ilmiy asoslanganligi uni OTM talabalari bilan ishlashga qulay va moslashuvchan qiladi.

Mazkur tadqiqotni olib borishdan maqsad - krossfit metodikasining mohiyatini, tizimini va OTM talabalari jismoniy tayyorgarligiga ta’sirini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilish va shu asosda integratsiya tavsiyalarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy-metodologik adabiyotlarni tizimli tahlil qilish; mahalliy va xorijiy manbalar (dissertatsiyalar, monografiyalar, ilmiy jurnallar) haqida qiyosiy-analitik tahlil o‘tkazish; pedagogik tajribalar natijalarini umumlashtirish va interpretatsiya qilish. Manba bazasi sifatida A.G.Galimova (2015), S.G.Dits, I.N.Azizova, L.M.Nikitina (2018), G.M.Lavruxina, I.V.Bystrova (2018), Yu.N.Yermakova va boshqalar. (2016), G.Glassman (2009), shuningdek PubMed, Scopus va ResearchGate ma’lumotlar bazalaridagi xalqaro tadqiqotlar ishlatildi.

ASOSIY QISM.

Krossfit metodikasining mohiyati va tarixi. Krossfit (CrossFit) tizimi 2001-yilda amerikalik gimnast va fitness-murabbiy Greg Glassman tomonidan Kaliforniyada (AQSh) ishlab chiqilgan. U «doimiy o‘zgarib turadigan funksional mashqlarni yuqori intensivlikda bajarish» tamoyili asosida qurilgan[6]. Dastlab AQSh qurolli kuchlari, politsiya va o‘t o‘chirish xizmatlari uchun mo‘ljallangan bu tizim tez orada butun dunyo bo‘ylab tarqalib, bugun 10 000 dan ortiq sertifikatlangan sport to‘garaklarida qo‘llanilmoqda[5].

Tezlik-kuch chidamliligi qobiliyati barcha faol mushak tolalaridagi MF massasi va vodorod ionlarini yutuvchi va energiya ta’minoti uchun laktatdan foydalanadigan MX massasi bilan belgilanadi[18,9b.].

Krossfit metodikasining asosiy maqsadi - jismoniy tayyorgarlikning o‘nta tarkibiy sifatini - kardiorespirator chidamliligi, kuch, tezlik, egiluvchanlik, muvozanat, koordinatsiya, aniqlik, chaqqonlik, muvozanat sezgisi va ish qobiliyati - bir vaqtda va balanslangan holda rivojlantirishdir[7]. G.Glassman fikricha, krossfit «hech narsaga ixtisoslashmaslik» tamoyili asosida qurilgan: «Bizning ixtisoslashuvimiz - ixtisoslashuvning yo‘qligidir»[6].

Tizim uch asosiy komponentdan iborat[8;9]:

– metabolik mashqlar — uch energetik tizimni (oksidlanish, glikoliz va fosfogen) rivojlantiruvchi kardio mashqlar: yugurish, eshkak eshish, velosiped, sakrash;

– gimnastika — tanani nazorat qilish va harakat amplitudasini rivojlantiruvchi: tortilish, cho‘zilish mashqlari, halqalarda mashqlar, akrobatik harakatlar;

– og‘ir atletika va pauerlifting — portlovchi kuchni rivojlantiruvchi: shtanga dast ko‘tarish, siltab ko‘tarish, o‘tirib turish, tosh ko‘tarish mashqlari.

Har kungi mashg‘ulot «Workout of the Day» (WOD) deb nomlanadi. WOD larda mashqlar kombinatsiyalari takrorlanmaydi, bu esa organizmning doimiy yangi stimulga moslashishini ta’minlaydi[5]. Tipik mashg‘ulot tuzilmasi quyidagicha: isinish (10–15 daqiqa) → texnikani o‘rganish / mustahkamlash (10–15 daqiqa) → WOD (10–20 daqiqa) → tiklanish (5–10 daqiqa).

Krossfit metodikasining jismoniy tayyorgarlikka ta’siri bo‘yicha so‘nggi yillarda ko‘plab ilmiy-pedagogik tadqiqotlar o‘tkazilgan. Quyida asosiy tajriba natijalar tahlil qilinadi.

G.M.Lavruxina va I.V.Bystrova (2018) tomonidan harbiy xizmatchilar bilan o‘tkazilgan pedagogik tadqiqotda (n=20, 5 oy davomiylik) krossfit mashg‘ulotlarining kuch chidamliligiga ta’siri chuqur o‘rganildi[10]. Nazorat guruhi faqat an’anaviy umumjismoniy tayyorgarlik (UJT) bilan shug‘ullandi, tajriba guruhida esa haftada 2 marta UJT ga krossfit majmualari (15–45 daqiqa) qo‘shildi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Krossfit mashg‘ulotlaridan oldin va keyin kuch chidamliligi ko‘rsatkichlari (Lavruxina, Bystrova, 2018)

Ko‘rsatkich	NG oldin	NG keyin	TG oldin	TG keyin	O‘sish (TG)	Ishonchliligi
Qo‘l mushaklari (tortilish, marta)	17,8	18,9	17,9	20,3	+13,4%	p<0,05
Oyoq mushaklari (sakrash, marta)	70,3	72,7	70,5	77,5	+9,9%	p<0,05
Qorin pressi (marta/daqiqa)	43,0	45,1	43,1	54,5	+26,5%	p<0,05
Orqa mushaklari statik chidamliligi (soniya)	194,4	211,6	211,6	249,4	+17,8%	p<0,001

Izoh: NG — nazorat guruhi; TG — tajriba guruhi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, tajriba guruhidagi barcha ko‘rsatkichlar statistik jihatdan ishonchli darajada yaxshilandi, nazorat guruhida esa o‘zgarishlar ishonchsiz bo‘lib qoldi (p>0,05). Bu natijalar krossfit mashg‘ulotlarining kuch chidamliligini rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini isbotlaydi.

Tezlik, koordinatsiya va umumjismoniy tayyorgarlik. A.G.Galimova boshchiligidagi tadqiqotchilar guruhi (2015) tomonidan Rossiya IIV universiteti kursantlari ishtirokida yillik pedagogik tajriba o‘tkazildi[7]. 14 ta jismoniy sifat testi bo‘yicha o‘tkazilgan so‘nggi testlashda tajriba guruhning natijalari nazorat guruhiga nisbatan barcha ko‘rsatkichlarda ishonchli tarzda yuqori bo‘ldi (p<0,05–0,001):100 m yugurish (tezlik): TG - «yaxshi» baho, NG - «qoniqarli» (p<0,05); Mokisimon yugurish 10×10 m (tezlik + koordinatsiya): TG ustunligi (p<0,01); Turnikda aylana (kuch + koordinatsiya): TG - «yaxshi», NG - «qoniqarli» (p<0,01); 3000 m va 5000

m yugurish (aerob chidamlilik): TG - «a'lo», NG - «yaxshi» (p<0,001); Brusalarda itarish, tosh ko'tarish: TG ustunligi (p<0,01).

Jami ko'rsatkichlar o'sish sur'ati nazorat guruhida 3,5% ni tashkil etgan bo'lsa, tajriba guruhida 13,6% ga yetdi[7]. Bu natija krossfit mashg'ulotlari an'anaviy jismoniy tayyorgarlikka nisbatan 3,9 marta samaraliroq ekanini ko'rsatadi.

Bioimpedans tahlili asosida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra (Galimova A.G., 2015), krossfit mashg'ulotlaridan keyin tajriba guruhi kursantlarida[7]: Yog' massasi 1,1 kg ga kamaydi (8,7 kg gacha); Mushak massasi 2,3 kg ga oshdi (42,7 dan 45,0 kg gacha); Tana massasi indeksi me'yorlashdi — 21,4 (18,7–24,2 me'yor doirasida); Faza burchagi 8,55° ga yetdi — bu yuqori jismoniy ish qobiliyatiga ishora; Yurak ritmining variabelligi: amplituda 31,3%, zo'riqish indeksi 41,5 shartli birlikgacha pasaydi.

Nafas olish tizimiga oid ma'lumotlar ham e'tiborga molik: TG da kislorod iste'moli 6,6% ga (p<0,001), o'pka tiriklik sig'imi 18,6% ga (p<0,001), maksimal ventilatsiya 7,5% ga (p<0,001) oshdi[7]. Ushbu fiziologik siljishlar krossfit mashg'ulotlarining nafaqat mushak tizimiga, balki kardiorespiratoriya va modda almashinuvi tizimlariga ham chuqur ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Yu.N.Yermakova, Ye.A.Osokina va Yu.V.Tixomirov (2016) tomonidan 1-2-kurs talabalari - pauerliftting bilan shug'ullanuvchilar - ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda krossfit mashg'ulotlarini haftada 3 marta, 15-20 daqiqa davomida ta'lim jarayoniga kiritish quyidagi natijalarga olib keldi[9]: Yotib shtanga ko'tarish: NGda +10,5 kg, TGda +21,2 kg (2,0 marta samaraliroq); Turnikda tortilish soni: NG 1,2 barobar, TG 6,3 barobar ko'paydi; Qorin pressi (30 soniya): NG +2,8 marta, TG +8,6 marta; Uzunlikka sakrash: NG da +6,5 sm, TG da +29,1 sm.

Barcha farqlar statistik jihatdan ishonchli bo'ldi (P<0,05). Natijalar krossfit mashg'ulotlarini talabalar bilan mashg'ulot jarayoniga integratsiyalash nafaqat maxsus, balki umumiy jismoniy sifatlar rivojlanishini ham sezilarli tezlashtirishini ko'rsatadi.

S.G.Dits, I.N.Azizova, L.M.Nikitina (2018) Qozon federal universiteti talabalar guruhi bilan o'tkazgan tajriba shuni ko'rsatdiki, moslashtirilgan krossfit dasturi talabalarning jismoniy tayyorgarligi va funksional imkoniyatlarini sezilarli darajada yaxshiladi (p<0,05), shuningdek umumiy madaniy kompetentsiyalarni shakllantirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatdi[3].

Krossfit mashg'ulotlarining tuzilmasi va metodlari.

Krossfit tizimida uch asosiy mashg'ulot metodi qo'llaniladi[9; 11]:

- **aylanma mashq metodi** - mashqlar minimal dam olish bilan ketma-ket bajariladi. Odatda 3-6 aylana, har bir aylanada 3-5 mashq;

- **interval metod** - belgilangan vaqt ichida maksimal takrorlar, shundan so'ng qisqa dam olish. Masalan: 20 soniya ish / 10 soniya dam - Tabata protokoli;

- **takroriy metod** - berilgan hajmni imkon qadar tez bajarish. Masalan: 100 ta tortilish + 200 ta erga tayanib qo'llarni bukib yozish + 300 ta cho'qqayib o'tirib turish - Murph WOD.

Chidamlilik mashg‘ulotlari dasturlari uch turga bo‘linadi (G.M.Lavruxina, I.V.Bystrova, 2018)[10]: vaqt cheklovisiz dastur - hajmni bajarish asosiy, boshlang‘ich davrda tavsiya etiladi; vaqt cheklangan va hajm oshuvchi dastur - har galgi trenirovkada ko‘proq hajm bajarish maqsad qilinadi; tezlik dasturi - bir xil hajm, ammo tobora tezroq bajarish.

2-jadval.

Krossfit mashg‘ulotlari yakuniy WOD lari: klassik namunalar

WOD nomi	Mashqlar tarkibi	Bajarish tartibi	Boshlang‘ich vaqt
Angie	100 tortilish + 100 qo‘llarni bukib yozish+ 100 qorin pressi + 100 o‘tirib turish	Imkon qadar tez	~35 daqiqa
Barbara	20 tortilish + 30 qo‘llarni bukib yozish + 40 qorin pressi + 50 o‘tirib turish — 5 aylana	Aylanalar orasida 3 daqiqa	~40 daqiqa
Chelsea	Har daqiqada: 5 tortilish + 10 qo‘llarni bukib yozish + 15 o‘tirib turish — 30 daqiqa	Har daqiqa yangi sikl	30 daqiqa
Cindy	20 daqiqa: 5 tortilish + 10 qo‘llarni bukib yozish + 15 o‘tirib turish	Maksimal aylana	20 daqiqa

Manba: G.Glassman, 2009 [6]; S.G.Dits va boshq., 2018[5].

A.G.Galimovaning dissertatsiyasida (2015) asoslangan 3/1 mashg‘ulot jadvali - haftada 3 kun mashg‘ulot, 1 kun dam olish - OTM sharoitida samarali deb topildi[7]. Har bir mashg‘ulot uch moduldan iborat: A - og‘irlik mashqlari; B - gimnastika; V - metabolik mashqlar. Mashg‘ulotlar 1-elementli (bir yo‘nalish), 2-elementli va 3-elementli turlarga bo‘linishi mashq yuklamasini progressiv va maqsadli boshqarishga imkon beradi.

Krossfit metodikasini OTM jismoniy tarbiya jarayoniga integratsiyalash.

Krossfit tizimini OTM da qo‘llashda bir qancha muhim pedagogik tamoyillarga rioya qilish lozim. S.G.Dits, I.N.Azizova, L.M.Nikitina (2018) va A.G.Galimova (2015) tadqiqotlari asosida quyidagi integratsiya modeli taklif etiladi[5;7].

Bosqichli kiritish tamoyili. Birinchi oy davomida faqat o‘z vazni bilan bajariladigan mashqlar (o‘tirib turish, qo‘llarni bukib yozish, tortilish) o‘rganiladi. Texnikani to‘liq egallashga alohida e’tibor beriladi, chunki yangi boshlovchilarda texnik xatoliklar jarohat xavfini oshiradi[9]. Ikkinchi oydan boshlab og‘irliklar va murakkabroq kombinatsiyalar kiritiladi. Uchinchi bosqichdan yuqori shiddatli WOD larga o‘tiladi.

Individual moslashtirish. Krossfit metodologiyasining asosiy afzalligi shundaki, uning dasturida og‘irlik, yuk va intensivlik har bir talabaning tayyorgarlik darajasiga moslanadi — metodologiya o‘zgarishsiz qoladi[8]. Bu holat turli jismoniy tayyorgarlik darajasidagi talabalar bir guruhda samarali mashg‘ulot o‘tkazishiga imkon beradi.

Murabbiy nazorati va xavfsizlik. V.A.Glubokiy (2007, 2013) ta'kidlaganidek, krossfit mashg'ulotlari to'g'ri texnikani o'rgatishdan boshlanishi shart, ayniqsa og'irlik mashqlari va gimnastik elementlarda[7]. Krossfit mashg'ulot majmualari faqat yetarli darajada shakllantirilgan ko'nikmalar mavjud bo'lganda qo'llanilishi tavsiya etiladi. Yangi boshlovchilar uchun og'ir vaznlar va yuqori tezlikdagi majmualar qarama-qarshi ko'rsatilgan.

3-jadval.

OTM talabalariga mos krossfit mashg'ulotlar dasturi (boshlang'ich daraja)

Bosqich	Davomiylik	Asosiy mashqlar	Chastota	Intensivlik
1-bosqich (boshlang'ich)	1-4-hafta	O'tirib turish, qo'llarni bukib yozish, tortilish - o'z vazni bilan	Haftada 2-3	Past–o'rta
2-bosqich (o'rta)	5-8-hafta	Giriya mashqlari, halqalarda ishlash, qutiga sakrash, arqonda sakrash	Haftada 3	O'rta
3-bosqich (rivojlantiruvchi)	9-16-hafta	WOD majmualari, shtanga mashqlari, intervalli mashg'ulotlar	Haftada 3-4	Yuqori

Manba: mualliflar tomonidan A.G. Galimova (2015), S.G.Dits va boshq. (2018) asosida tuzilgan.

Krossfit metodikasining afzalliklari va cheklovlari.

Ilmiy manbalardagi ma'lumotlar asosida krossfit metodikasining OTM talabalari uchun asosiy afzalliklari ajratib ko'rsatildi[5; 7; 8; 9; 11]:

- universallik - mushak massasini oshirish, yog'ni eritish va chidamlilikni bir vaqtda rivojlantirish;
- moslanish qulayligi - bir xil metodologiya asosida turli tayyorgarlik darajasidagi talabalarga yuklamani moslashtirib qo'llash;
- qisqa vaqtda samaradorlik - WOD lari odatda 10-20 daqiqa davom etadi, ammo yuqori intensivlik tufayli tezda natija beradi;
- ijtimoiy va motivatsion muhit - jamoaviy raqobat va WOD natijalarini oshkora yozib borish talabalar motivatsiyasini oshiradi;
- maxsus jihozlar talab etmasligi - mashg'ulotlarni oddiy sport zallari, maydonlar, hatto ochiq havoda o'tkazish mumkin;
- ongning rivojlanishi - maqsadga intilish, to'siqlarni yengish, raqobatbardosh muhit psixologik barqarorlikni shakllantiradi[8].

Cheklovlar va ehtiyot choralari sifatida quyidagilarni ko'rsatish lozim. Yangi boshlovchilarda texnik xatoliklar tufayli jarohatlar olish xavfi mavjud[9]. Bu muammoni hal etish uchun dastlabki davrlarda murabbiy qat'iy nazorat olib borishi va texnikani to'liq o'rgatishga e'tibor qaratish zarur. Bundan tashqari, krossfit o'ta yuqori intensivlikda bajariladigan mashg'ulot bo'lganligi sababli yurak-qon tomir

tizimida mavjud kasalliklar bo‘lgan talabalarga tibbiy nazorat ostidagina ruxsat etiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan ilmiy-nazariy tahlil va empirik tadqiqotlar natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

- krossfit - ilmiy jihatdan asoslangan va keng qo‘llaniladigan zamonaviy mashg‘ulot tizimi bo‘lib, barcha jismoniy sifatni bir vaqtda va muvozanatlangan holda rivojlantirishga qaratilgan. Uning uch komponenti - metabolik mashqlar, gimnastika va og‘ir atletika - organizmning barcha asosiy energetik tizimlarini faollashtiradi.

- pedagogik tajribalar natijalari krossfit mashg‘ulotlarining kuch chidamliligi, tezlik, koordinatsiya va kardiorespirator ko‘rsatkichlarini statistik jihatdan ishonchli darajada yaxshilashini isbotladi ($p<0,05–0,001$). Jami ko‘rsatkichlar o‘sish sur’ati an’anaviy UJT ga nisbatan 3,9 marta yuqori ekanligi aniqlandi.

- Krossfit metodikasini OTM talabalarining jismoniy tarbiya jarayoniga kiritish uchun bosqichli o‘quv dasturi, individual moslashtirish tamoyili va murabbiy nazorati tizimi talab etiladi.

- Krossfit mashg‘ulotlari nafaqat jismoniy, balki psixologik va ruhiy barqarorlikni ham shakllantiradi — bu esa zamonaviy mutaxassisning kasbiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

- Krossfit metodikasini O‘zbekiston OTM larida joriy etish jismoniy tarbiya fanining samaradorligini yangi darajaga ko‘tarish, talabalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda dolzarb va istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun: O‘zbekiston OTM larining aniq sharoitlarida krossfit asosida ishlab chiqilgan moslashtirilgan o‘quv dasturining samaradorligini pedagogik tajriba orqali tekshirish va jinsiy, yosh hamda ixtisoslik bo‘yicha tabaqalashtirilgan natijalarni tahlil qilish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 24.03.2026 yildagi O‘RQ-1123-son “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida” https://lex.uz/uz/docs/-8093787
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” https://lex.uz/uz/docs/-4545884
3. World Health Organization. Global Status Report on Physical Activity 2022. — Geneva: WHO, 2022. — 80 p.
4. Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. O‘zbekistondagi OTM va ulardagi talabalar soni. — Toshkent, 2024. URL: https://edu.uz
5. С.Г.Диц, И.Н.Азизова, Л.М.Никитина Кроссфит в системе общей физической подготовки студентов: учебно-методическое пособие. — Казань: КФУ, 2018.-56с.
6. G.Glassman CrossFit: Руководство по тренировкам / пер. Е.Богачёв, И.М.Карягин, — 2009. — 108 с.

7. А.Г.Галимова Высокоинтенсивный многофункциональный тренинг «Кроссфит» как средство повышения физической подготовленности курсантов вузов МВД России: дис. … канд. пед. наук. — Уфа: БГУ, 2015. — 172 с.
8. Э.В.Мануйленко, Д.В.Калайтанова Кроссфит как современное направление спортивной подготовки // Ростовский государственный экономический университет (РИНХ). — 2018. — С. 560–563.
9. М.Б.Кузнецов Кроссфит как основа повышения силовой выносливости у курсантов и слушателей образовательных организаций МВД России // Наука-2020: Физическая культура и спорт. — 2019. — №6(31). — С. 101–106.
10. Г.М.Лаврухина, И.В.Быстрова Развитие силовой выносливости средствами кроссфита (на примере военнослужащих) // Психопедагогика в правоохранительных органах. — 2018. — №2(73). — С. 74–79.
11. Ю.Н.Ермакова, Е.А.Осокина, Ю.В.Тихомиров Применение кроссфит-тренировок у студентов, занимающихся силовым троеборьем на начальном этапе подготовки. — Шуя: ИвГУ, 2016.
12. О.А.Сбитнева Целесообразное использование кроссфита для всестороннего развития физической подготовки студентов // International Journal of Humanities and Natural Sciences. — 2018. — Vol.10-1. — С. 92–95.
13. А.А.Зиннатнуров, И.И.Панов Кроссфит как направление совершенствования процесса физического воспитания в вузе // Известия ТулГУ. Физическая культура. Спорт. — 2014. — С. 63–68.
14. M.Rios , R.Zacca , D.B.Pyne , R.J.Fernandes The Effects of CrossFit® Practice on Physical Fitness and Overall Quality of Life // Int. J. Environ. Res. Public Health. — 2024. — P.3.
15. A.V.Avetisyan et al. The Effectiveness of a CrossFit Training Program for Improving Physical Fitness of Young Judokas // J. Funct. Morphol. Kinesiol. — 2022. — Vol.7(4). — P.83.
16. D.P.Kapsis et al. Changes in Body Composition and Strength after 12 Weeks of High-Intensity Functional Training // Sports. — 2022. — Vol.10. — P.7.
17. Ж.К.Холодов, В.С.Кузнецов Теория и методика физического воспитания и спорта: учеб. пособие. — М.: Академия, 2000. — 352 с.
18. Д.О.Арсентьев Единоборства и кроссфит. Силовая подготовка в разных видах спорта / Д.О.Арсентьев — «ЛитРес: Самиздат», 2020. — 23

PARALLEL KORPUSLARDA “HISSIYOT” LEKSIK-SEMANTIK MAYDONIDAGI KOGNITIV METAFORALARNI TEGLASH MEZONLARI

Abduramanova Nezire Enverovna
O‘zDJTU Ingliz tili 1 fakulteti Ingliz tilining integrallashgan kursi № 1
abdunezire@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek-ingliz parallel korpuslarida "hissiyot" leksik-semantik maydoniga mansub kognitiv metaforalarni aniqlash va ularni semantik teglash (annotation) muammolari tadqiq etiladi. Inson emotsiyalari ko‘pincha mavhum bo‘lgani bois, tilda ko‘chma ma’nolar va metaforik ko‘chirishlar orqali moddiylashadi (masalan, g‘azab – olov, qo‘rquv – muz). Maqolaning maqsadi tillararo asimmetrik xarakterga ega bo‘lgan ushbu metaforik birliklarni parallel korpus tizimida yagona kognitiv-semantik qolipga keltirish tamoyillarini ishlab chiqishdir. Tadqiqotda J.Lakoff va M.Jonsonning kognitiv metafora nazariyasi hamda parallel korpus tahlili metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: *kognitiv metafora, parallel korpus, semantik teglash, hissiyot maydoni, maqsadli domen, manba domen, tillararo asimmetriya.*

ABSTRACT

This article investigates the challenges of identifying and semantically tagging (annotating) cognitive metaphors within the "emotion" lexical-semantic field in Uzbek-English parallel corpora. Given that human emotions are inherently abstract, they are frequently materialized in language through figurative shifts and conceptual mappings (e.g., anger as fire, fear as ice). The primary objective of this study is to develop structural principles for unifying these cross-linguistically asymmetric metaphorical units into a systematic cognitive-semantic template within parallel corpus frameworks. Drawing upon J. Lakoff and M. Johnson’s Conceptual Metaphor Theory alongside corpus analysis methodologies, the paper proposes a novel, two-tier tagging model ([EMOT_TYPE + SRC_DOM]) designed for metaphorical emotional lexis. The findings enhance the accuracy of semantic data retrieval and sentiment analysis in natural language processing.

Keywords: *conceptual metaphor, parallel corpus, semantic tagging, emotion field, target domain, source domain, cross-linguistic asymmetry.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Matn tilshunosligi va korpus lingvistikasining o‘zaro integratsiyasi natijasida matn qatlamlaridagi yashirin kognitiv tuzilmalarni raqamlashtirish imkoniyati

tug‘ildi. Biroq til korpuslarida matnni semantik teglash (semantic tagging) jarayonida eng ko‘p qiyinchilik tug‘diradigan qatlam – bu ko‘chma ma’noli, xususan, metaforik ifodalar hisoblanadi. Inson o‘z hissiyotlarini ifodalashda bevosita nomlashdan ko‘ra, kognitiv metaforalarga ko‘proq murojaat qiladi.

O‘zbek tilidagi *"ichidan olov chiqdi"* (g‘azablandi) yoki *"yuragi muzlab qoldi"* (qo‘rqdi) kabi birikmalar shunchaki stilistik vosita emas, balki inson tafakkuridagi emotsional freymlarning lisoniy aksidir. Ingliz tilida ham xuddi shunday jarayon boshqa manba domenlari orqali namoyon bo‘lishi mumkin (*"foaming at the mouth"* – g‘azablanmoq). Parallel korpuslarda bunday birliklarni shunchaki umumiy emotsiya tegi bilan belgilash matnning kognitiv va uslubiy yukini yo‘qotadi. Shu bois, parallel korpus uchun hissiyot metaforalarini teglashning maxsus kognitiv mezonlarini ishlab chiqish zamonaviy matn tahlili va kompyuter tarjimashunosligining dolzarb vazifalaridan biridir.

METODLAR (METHODS)

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida J.Lakoff va M.Jonson tomonidan asos solingan Kognitiv metafora nazariyasi (Conceptual Metaphor Theory) olindi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, metafora ikki domen: Maqsadli domen (Target Domain – biz tushunmoqchi bo‘lgan mavhum tushuncha, ya’ni *Hissiyot*) va Manba domen (Source Domain – bizga tanish bo‘lgan moddiy olam, masalan, *Olov, Suv, Tabiat hodisalari*) o‘rtasidagi kognitiv xaritalashdir.

Tadqiqot jarayonida o‘zbek va ingliz tillaridagi badiiy matnlar bazasidan 400 dan ortiq emotsional metaforik kontekstlar ajratib olindi va quyidagi algoritm asosida parallel teglash bosqichlaridan o‘tkazildi:

1.Lisoniy identifikatsiya:1-bosqich.

Matn tarkibidagi hissiyot ifodalovchi ko‘chma ma’noli birikma (metafora yoki frazeologizm) aniqlanadi.

2.Domenlarni ajratish:2-bosqich.

Kognitiv tahlil yordamida metaforaning Maqsadli domeni (qaysi hissiyot ekanligi) va Manba domeni (nimaga o‘xshatilganligi) komponentlarga ajratiladi.

3.Tillararo muvofiqlashtirish:3-bosqich.

O‘zbekcha matndagi metaforik kontseptning inglizcha parallel matndagi funksional-uslubiy muqobili aniqlanadi.

4.Ikki bosqichli kodlashtirish:4-bosqich.

Birlikka ham hissiyot turini, ham kognitiv modelini ko‘rsatuvchi murakkab semantik teg ([EMOT_...]) biriktiriladi.

NATIJALAR (RESULTS)

Tadqiqot natijasida parallel korpus uchun an’anaviy bir qatlamli teglash o‘rniga ikki bosqichli kognitiv-semantik teglash tizimi taklif etildi. Teg tarkibi quyidagi formulaga muvofiq shakllantiriladi: **[EMOT_(Hissiyot turi) + MET_(Manba domeni)]**.

Ushbu tamoyil asosida o‘zbek-ingliz parallel matnlari muvofiqlashtirildi va quyidagi korpus teglash modeli yaratildi:

O‘zbekcha matn qismi	Inglizcha parallel muqobili	Kognitiv Model (Metafora)	Taklif etilgan semantik Teg
G‘azabi qaynab chiqdi	His blood boiled	G‘AZAB – BU QAYNAYOTGAN SUYUQLIK	[EMOT_ANGER + MET_FLUID]
Rashk o‘tida yonmoq	To be consumed by jealousy	RASHK – BU OLOV	[EMOT_JEALOUSY + MET_FIRE]
Yuragiga g‘ulg‘ula tushdi	Cold fear gripped his heart	QO‘RQUV – BU SOVUQLIK/JISM	[EMOT_FEAR + MET_COLD]

Ushbu jadval shuni ko‘rsatadiki, garchi tillar turli tizimli bo‘lsa-da, ba’zi kognitiv metaforalar (masalan, g‘azabning qaynovchi suyuqlikka o‘xshatilishi) universal xarakterga ega. Bunday holatlarda parallel teglash universal kodlar orqali amalga oshiriladi. Tillararo asimmetriya kuzatilganda esa teglash funksional muqobillik asosida bajariladi.

MUNOZARA (DISCUSSION)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hissiyot leksik-semantik maydonini faqatgina lug‘aviy ma’no bo‘yicha teglash korpusning qidiruv imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi. Masalan, foydalanuvchi korpusdan o‘zbek tilida g‘azab hissiyotining olov determinanti orqali ifodalanishini qidirganda, an’anaviy korpuslar buni topib bera olmaydi. Biz taklif qilayotgan **[MET_FIRE]** tegi esa matndagi barcha olov bilan bog‘liq hissiyot ko‘chishlarini tizimli tahlil qilishga yo‘l ochadi.

Ushbu metodologiyaning afzalligi mashina tarjimasi (AI) modellarini o‘qitishda namoyon bo‘ladi. Sun’iy intellekt tizimlari parallel matndagi metaforik teglarni o‘qish orqali badiiy matn tarjimasida so‘zma-so‘z (literal) tarjima xatolariga yo‘l qo‘ymaydi, balki kognitiv ekvivalentlarni tanlaydi. Cheklovlar nuqtai nazaridan shuni aytish kerakki, sof milliy-mental tabiatga ega bo‘lgan va ingliz tilida muqobili bo‘lmagan metaforik ko‘chishlarni teglashda qo‘shimcha kognitiv izoh (commentary tag) qatlamini kiritish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press.
3. Safarov, SH. (2006). *Kognitiv tilshunoslik*. Jizzax: Sangzor.
4. Iskandarova, SH. (2023). *Matnning leksik-semantik tahlili prinsiplari*. Toshkent.

XITOYNING AFG‘ONISTONDAGI XAVFSIZLIK MANFAATLARI: SHINJON OMILI VA TRANSMILLIY TAHDIDLAR

Otamurodov Mamurjon
Toshkent kimyo texnologiya instituti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada muallif Xitoy Xalq Respublikasining Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari Shinjon omili va transmilliy tahdidlar kontekstida tahlil qilgan. Tadqiqotda Afg‘onistonning Xitoy xavfsizlik strategiyasidagi o‘rni, ETIM/TIP kabi ekstremistik guruhlar faoliyati, Tolibon hokimiyatining xavfsizlik majburiyatlari, ISKP, Al-Qoida, TTP kabi transmilliy terroristik tarmoqlarning mintaqaviy barqarorlikka ta’siri ilmiy jihatdan yoritiladi. Maqolada Xitoyning Afg‘onistonga nisbatan siyosati ehtiyotkor pragmatizm, chegaraviy xavfsizlik, terrorizmga qarshi kurash va geoiqtisodiy manfaatlar uyg‘unligi asosida shakllanayotgani asoslab beriladi. Shuningdek, Shinjon-Uyg‘ur avtonom rayoni barqarorligi Xitoyning afg‘on yo‘nalishidagi asosiy xavfsizlik determinantlaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada tarixiy-tahliliy, qiyosiy, kontent-tahlil, diskursiv tahlil va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanilgan. Maqola natijalari Xitoyning Afg‘onistondagi manfaatlari ichki xavfsizlik, mintaqaviy barqarorlik, transport-kommunikatsiya loyihalari va “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi xavfsizligi bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Ushbu maqola Xitoy-Afg‘oniston munosabatlarini Markaziy Osiyo xavfsizlik muhiti bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini asoslangan.

Kalit so‘zlar: *Xitoy, Afg‘oniston, Shinjon, xavfsizlik manfaatlari, ETIM, TIP, Tolibon, transmilliy tahdidlar, terrorizm, ekstremizm, ISKP, Al-Qoida, Markaziy Osiyo, geosiyosat, “Bir makon, bir yo‘l”.*

ИНТЕРЕСЫ БЕЗОПАСНОСТИ КИТАЯ В АФГАНИСТАНЕ: СИНЬЦЗЯНСКИЙ ФАКТОР И ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫЕ УГРОЗЫ

Отамуродов Мамуржон
Докторант Ташкентского химико-технологического института

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются интересы безопасности Китайской Народной Республики в Афганистане в контексте синьцзянского фактора и транснациональных угроз. В исследовании рассматриваются место

Афганистана в стратегии безопасности Китая, деятельность таких экстремистских группировок, как ETIM/TIP, обязательства властей Талибана в сфере обеспечения безопасности, а также влияние транснациональных террористических сетей, таких как ISKP, «Аль-Каида» и TTP, на региональную стабильность. В статье обосновывается, что политика Китая в отношении Афганистана формируется на основе сочетания осторожного прагматизма, обеспечения пограничной безопасности, противодействия терроризму и геоэкономических интересов. Кроме того, стабильность Синьцзян-Уйгурского автономного района рассматривается как один из ключевых факторов безопасности, определяющих афганское направление внешней политики Китая. В исследовании использованы историко-аналитический, сравнительный методы, контент-анализ, дискурсивный анализ и системный подход. Результаты статьи показывают, что интересы Китая в Афганистане тесно связаны с внутренней безопасностью, региональной стабильностью, транспортно-коммуникационными проектами и обеспечением безопасности инициативы «Один пояс, один путь». В статье обосновывается необходимость изучения китайско-афганских отношений во взаимосвязи с безопасностной средой Центральной Азии.

Ключевые слова: *Китай, Афганистан, Синьцзян, интересы безопасности, ETIM, TIP, Талибан, транснациональные угрозы, терроризм, экстремизм, ISKP, «Аль-Каида», Центральная Азия, геополитика, инициатива «Один пояс, один путь».*

KIRISH

Afg‘oniston XXR tashqi siyosati va xavfsizlik strategiyasida geografik jihatdan kichik, ammo strategik ahamiyati yuqori yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mamlakatning Xitoy bilan bevosita chegaradoshligi, Markaziy va Janubiy Osiyo o‘rtasidagi geosiyosiy tutashuv nuqtasida joylashgani, shuningdek, Afg‘oniston hududida uzoq yillar davomida shakllangan transmilliy ekstremistik tarmoqlar Pekinning mintaqaviy xavfsizlik qarashlarida ushbu hududning ahamiyatini oshiradi. Ayniqsa, 2021-yilda AQSh va NATO kuchlarining Afg‘onistondan chiqib ketishi hamda “Tolibon”ning hokimiyatga qaytishi Xitoy uchun yangi xavfsizlik muhitini yuzaga keltirdi. SIPRI tahliliga ko‘ra, “Xitoyning Afg‘onistondagi faolligi ehtiyotkor, pragmatik va xavfsizlik xavotirlari bilan cheklangan yondashuvga asoslanmoqda; Pekin Afg‘onistonda bevosita harbiy-siyosiy mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishdan

ko‘ra, mintaqaviy mexanizmlar, diplomatik aloqalar va iqtisodiy rag‘batlar orqali tahdidlarni boshqarishga intilmoqda”[143].

Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlarini anglashda Shinjon omili markaziy o‘rin tutadi. Shinjon-Uyg‘ur avtonom hududi XXR uchun ichki barqarorlik, chegaraviy xavfsizlik, “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusining g‘arbiy yo‘nalishi hamda Markaziy Osiyo bilan bog‘lovchi strategik hudud sifatida baholanadi. Zhao Huasheng ning tadqiqotida Xitoy Afg‘onistonga nisbatan avvalo Shinjondagi beqarorlikning oldini olish nuqtayi nazaridan qarashi qayd etiladi[144]. Michael E. Clarke esa Shinjondagi ichki xavfsizlik muammolari Xitoyning Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va kengroq Yevrosiyo siyosati bilan bevosita bog‘langanini ko‘rsatadi[145]. Shu bois Afg‘oniston Xitoy uchun oddiy qo‘shni davlat emas, balki ichki xavfsizlik va tashqi geosiyosiy strategiya tutashadigan hudud sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur mavzuda “Sharqiy Turkiston Islomiy Harakati” yoki “Turkiston Islomiy Partiyasi” masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Xitoy Tashqi ishlar vazirligi ETIM[146] kuchlarining Afg‘onistondagi mavjudligini Xitoy, Afg‘oniston va butun mintaqa xavfsizligiga jiddiy tahdid sifatida talqin qiladi[147]. BMT Xavfsizlik Kengashi sanksiyalar ro‘yxatidagi tahliliy ma’lumotlarda Sharqiy turkiston islom harakati Tolibon, Al-Qoida va O‘zbekiston Islomiy Harakati bilan aloqalarga ega bo‘lgan tashkilot sifatida tavsiflanadi[148]. Demak, Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari faqat ikki tomonlama chegara xavfsizligi bilan cheklanmaydi; u transmilliy jihodiy tarmoqlar, xorijiy jangarilar, radikallashuv, noqonuniy moliyaviy oqimlar va mintaqaviy beqarorlik xavflarini ham qamrab oladi.

2021-yildan keyingi sharoitda Afg‘onistonda xavfsizlik vaziyatining murakkabligi Xitoy uchun ikki yoqlama muammo yaratdi. Bir tomondan, G‘arb harbiy kuchlarining chiqib ketishi Pekin uchun Afg‘onistonda diplomatik va iqtisodiy ishtirokni kuchaytirish imkoniyatini ochdi. Ikkinchi tomondan, Tolibon hukumatining terroristik guruhlarni to‘liq nazorat qilish salohiyati bo‘yicha shubhalar saqlanib qolmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Jinoyatchilik va Odil sudlov bo‘yicha

[143] Jiayi Zhou, Fei Su and Jingdong Yuan. Treading Lightly: China’s Footprint in a Taliban-led Afghanistan. // Insights on Peace and Security. 2022. –P.4. Electron resosurce: https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-11/sipriinsights_2208_china_and_afghanistan_2.pdf

[144] Zhao Huasheng. China and Afganistan. China’sinterests, stances and perpertives. 2022.–P.89. Electron resource: https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-11/sipriinsights_2208_china_and_afghanistan_2.pdf

[145] Michael E. Clarke. Xinjiang and China's Rise in Central Asia - A History. https://www.routledge.com/Xinjiang-and-Chinas-Rise-in-Central-Asia---A-History/Clarke/p/book/9780415728386

[146] Eastern Turkistan Islamic Movement – Sharqiy Turkiston Islomiy Harakati

[147] China’s Position on the Afghan Issue. // Ministry of Foreign Affairs People’s Republic of China.// Electron resource: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/2675_665437/2676_663356/2677_663358/202304/t20230412_11057785.html

[148] Eastern Turkistan islamic movement. // Electron resource: https://main.un.org/securitycouncil/en/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/eastern-turkistan-islamic-movement

mintaqalararo tadqiqot instituti hisobotlarida Afg‘onistonda Tolibon ichidagi bo‘linishlar, mintaqaviy va global terrorchi guruhlarning mavjudligi hamda transmilliy uyushgan jinoyatchilik xavflari asosiy xavfsizlik tendensiyalari sifatida ko‘rsatiladi[149]. EPRS tahliliga ko‘ra, zo‘ravonlik darajasi ayrim jihatdan pasaygan bo‘lsa-da, Tolibon Afg‘oniston iqtisodiyotini barqaror yuritish va hududdagi terrorchi guruhlarga qarshi samarali kurashish masalasida jiddiy cheklovlarga duch kelmoqda[150].

Xitoyning Afg‘onistondagi siyosati xavfsizlik va iqtisodiy manfaatlarning o‘zaro bog‘liqligi asosida shakllanmoqda. Pekin uchun Afg‘onistonning barqarorlashuvi Shinjon xavfsizligi, Xitoy-Pokiston iqtisodiy yo‘lagi, Markaziy Osiyo bilan transport-kommunikatsiya aloqalari va “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusining xavfsizligi bilan bog‘liq. ORFning 2025-yilgi tahlilida Xitoyning Tolibon bilan muloqoti va iqtisodiy faolligi ETIMning Afg‘onistonda xavfsiz boshpana topishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadi bilan izohlanadi[151]. Shu bilan bir qatorda, Xitoyning “rivojlanish orqali barqarorlik” yondashuvi Afg‘oniston va Pokiston sharoitida sinovdan o‘tayotgani, biroq bu model Shinjondagi murakkab ijtimoiy-siyosiy tajriba sababli bahsli ekani ta’kidlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari masalasi so‘nggi yillarda xalqaro munosabatlar, xavfsizlikshunoslik, mintaqaviy geosiyosat va terrorizmga qarshi kurash tadqiqotlarida alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Mavjud adabiyotlarda Xitoyning Afg‘onistonga nisbatan siyosati odatda uch asosiy omil orqali izohlanadi: birinchidan, Shinjon-Uyg‘ur avtonom rayonida barqarorlikni ta’minlash; ikkinchidan, Afg‘oniston hududining transmilliy ekstremistik guruhlar uchun xavfsiz boshpana bo‘lib qolishining oldini olish; uchinchidan, Markaziy va Janubiy Osiyo o‘rtasidagi geoiqtisodiy bog‘liqlik, xususan “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi hamda Xitoy-Pokiston iqtisodiy yo‘lagi xavfsizligini ta’minlash. Feng Zhang Xitoy-Afg‘oniston munosabatlari tarixini uch bosqichda talqin qiladi: sovuq urush davridagi nisbiy uzoqlashuv, 1990-yillarda Afg‘onistondan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan uyg‘ur jangariligi xavotiri, 2001-yildan keyin esa Pekinning afg‘on masalasida bosqichma-bosqich faollashuvi kabilarni o‘z ichiga oladi[152]. Feng Zhang

[149] United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute. Afghanistan’s Security Landscape under the Taliban and its Effects on Regional and International Stability. 2023. –P.59. // Electron resource: https://unicri.org/sites/default/files/2025-04/Afghanistan-Security-Landscape.pdf

[150] Future of Sino-Afghan relations. Impacts on EU interests and strategic autonomy.// Electron resource: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747434/EPRS_BRI%282023%29747434_EN.pdf

[151] Shivam Shekhawat. Understanding China’s Engagement with Afghanistan Under Taliban 2.0. // Electron resource: https://www.orfonline.org/research/understanding-china-s-engagement-with-afghanistan-under-taliban-2-0

[152] L. Andersen, Y. Jiang. China’s engagement in Pakistan, Afghanistan and Xinjiang: Will China’s root cause model provide regional stability and security? Danish Institute for International Studies. 2018. –P.45.

o‘z tadqiqotlari doirasida, 2021-yildan keyingi Xitoy siyosatida Tolibon bilan ehtiyotkor pragmatik muloqot, Afg‘onistonning terrorchilar uchun boshpana bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘ymaslik va Shinjon xavfsizligi markaziy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur mavzuga doir tadqiqotlarda Shinjon omili Xitoyning Afg‘oniston siyosatini tushuntiruvchi eng muhim ichki xavfsizlik omili sifatida baholanadi. Maykl E. Klarke o‘z tadqiqotlarida Shinjon masalasini Xitoyning Markaziy Osiyo va kengroq Yevrosiyo siyosati bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Uning fikricha, Pekinning Shinjondagi integratsion siyosati faqat ichki boshqaruv masalasi emas, balki Xitoyning g‘arbiy chegaralari, Markaziy Osiyo bilan aloqalari va mintaqaviy xavfsizlik strategiyasiga bevosita ta’sir qiluvchi omildir[153]. Klarke’ning “Xitoyning Shinjondagi “Terrorga qarshi urushi” maqolasida uyg‘ur separatizmi va radikallashuvining ayrim ko‘rinishlari Shinjondagi ichki siyosiy jarayonlar hamda Markaziy va Janubiy Osiyodagi islomiy radikal tarmoqlar bilan o‘zaro bog‘langan holda izohlanadi.

Nadine Godehardtning Xitoy va Markaziy Osiyo haqidagi monografiyasi ham ushbu mavzu uchun nazariy jihatdan muhimdir. Muallif Xitoy ekspert diskursida Markaziy Osiyo qanday tasavvur qilinishi, Pekinning g‘arbiy qo‘shnichilik makonini qanday siyosiy-hududiy kategoriya sifatida ko‘rishi va bu jarayonda xavfsizlik, iqtisodiy rivojlanish hamda mintaqaviy ta’sir omillari qanday uyg‘unlashishini ko‘rsatadi[154]. Mazkur yondashuv Afg‘onistonni ham Xitoyning kengroq “g‘arbiy qo‘shnichilik” strategiyasi doirasida o‘rganish zarurligini asoslaydi. Chunki Afg‘oniston bevosita Markaziy Osiyo davlatlari, Pokiston va Shinjon bilan tutashgan xavfsizlik makonida joylashgan.

Shuningdek, Barnett R. Rubinning “Xitoyning Afg‘onistondagi tinchlik o‘rnatish sa’y-harakatlari” maqolasida ta’kidlashicha, Xitoyning afg‘on mojarolarida vositachilik qilish borasidagi sa’y-harakatlari davlat ichidagi yoki davlatlararo vositachilikning odatiy toifalariga osonlikcha mos kelmaydi. Ushbu maqolalarda muhokama qilingan Xitoyning mojarolarni boshqarish, tinchlik o‘rnatish yoki vositachilik borasidagi sa’y-harakatlarining aksariyati davlatlar va nodavlat subyektlar, jumladan Efiopiya, Janubiy Sudan, Yaman, Mali/Sahel va Afrikadagi terrorizm o‘rtasidagi mojarolarni o‘z ichiga olgan[155].

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda Afg‘oniston va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlarning siyosiy, xavfsizlik, geoiqtisodiy hamda mintaqaviy omillari qator

[153] M. E Clarke. Xinjiang and China’s rise in Central Asia: A history. Routledge. 2011. –P.83.
[154] European Parliamentary Research Service. Future of Sino-Afghan relations: Impacts on EU interests and strategic autonomy. European Parliament. 2023. –P.12.
[155] Barnett R. Rubin. Chinese Peacemaking Efforts in Afghanistan. 2024. // Electron resource: https://www.stimson.org/2024/chinese-peacemaking-efforts-in-afghanistan

tadqiqotchilar tomonidan izchil o‘rganilgan. Xususan, Abdusamad Haydarov, Shoislom Akmalov, Suhrob Bo‘ronov, Obidjon Abdurahmonov va Sardor Rahimov kabi olimlarning tadqiqotlarida Afg‘onistonning mintaqaviy xavfsizlik tizimidagi o‘rni, Xitoyning afg‘on yo‘nalishidagi strategik manfaatlari, “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi doirasidagi geoiqtisodiy yondashuvlar, shuningdek, terrorizm, ekstremizm, transchegaraviy tahdidlar va Markaziy Osiyo xavfsizligiga ta’sir etuvchi omillar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlar Xitoy-Afg‘oniston munosabatlarini faqat ikki tomonlama diplomatik aloqalar doirasida emas, balki kengroq mintaqaviy xavfsizlik, transport-kommunikatsiya, geosiyosiy raqobat va transmilliy tahdidlar kontekstida o‘rganish zarurligini asoslashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, Observer Research Foundation tahlilida Xitoyning Tolibon bilan aloqalari asosan xavfsizlik maqsadlariga xizmat qilishi ta’kidlanadi. 2025-yilgi ORF tahliliga ko‘ra, Xitoy Afg‘oniston bilan siyosiy va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish orqali ETIMning Afg‘onistonda xavfsiz boshpana topishiga yo‘l qo‘ymaslikka, shuningdek, Afg‘onistondagi turli terrorchi guruhlar Xitoyning g‘arbiy chegaralariga beqarorlik olib kirishining oldini olishga intilmoqda. Bu yondashuv Pekinning iqtisodiy diplomatiyasi ham xavfsizlik maqsadlariga bo‘ysundirilganini ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur maqolada Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari, Shinjon omili hamda transmilliy tahdidlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ochib berish uchun sifatga asoslangan kompleks tadqiqot yondashuvidan foydalanildi. Shu o‘rinda birinchi navbatda tarixiy-tahliliy metoddan foydalanildi. Ushbu metod orqali Xitoy-Afg‘oniston munosabatlarining shakllanish bosqichlari, sovuq urushdan keyingi davrda Afg‘onistonning Xitoy xavfsizlik strategiyasidagi o‘rni, 2001-yildan keyingi xalqaro harbiy ishtirok sharoitida Pekinning ehtiyotkor siyosati hamda 2021-yilda Tolibonning hokimiyatga qaytishidan keyingi yangi geosiyosiy vaziyat izchil o‘rganildi. Bu metod Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari vaqt o‘tishi bilan qanday transformatsiyalanganini aniqlash imkonini berdi.

Maqolada qiyosiy tahlil metod yordamida Xitoyning Afg‘onistonga nisbatan yondashuvi Markaziy Osiyo, Pokiston va Shinjon bilan bog‘liq xavfsizlik siyosati kontekstida solishtirib tahlil qilindi. Qiyosiy yondashuv Xitoyning Afg‘onistondagi siyosati alohida tashqi siyosiy yo‘nalish emas, balki Pekinning g‘arbiy chegaralar xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan kengroq strategiyasining tarkibiy qismi ekanini ko‘rsatishga xizmat qildi. Shu orqali Shinjon omili, Xitoy-Pokiston iqtisodiy yo‘lagi, “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi va Markaziy Osiyo xavfsizlik muhiti o‘rtasidagi bog‘liqliklar aniqlashtirildi.

Shuningdek, kontent-tahlil metodi asosida Xitoy Tashqi ishlar vazirligi bayonotlari, BMT Xavfsizlik Kengashi ma'lumotlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, tahlil markazlari materiallari hamda ilmiy maqolalarda ilgari surilgan asosiy g'oyalar tadqiq qilingan. Mazkur metod Xitoyning Afg'onistonga oid rasmiy diskursida "xavfsizlik", "terrorizm", "ekstremizm", "ETIM/TIP", "mintaqaviy barqarorlik", "Shinjon xavfsizligi" va "rivojlanish orqali xavfsizlik" kabi tushunchalar qanday talqin qilinishini aniqlash imkonini beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALARI

Xitoyning Afg'onistondagi xavfsizlik manfaatlari, avvalo, Shinjon-Uyg'ur avtonom rayoni barqarorligi bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi. Zhao Huasheng Xitoyning Afg'onistonga nisbatan manfaatlari AQSh yoki boshqa yirik kuchlarniki kabi keng harbiy-siyosiy ekspansiyaga emas, balki Shinjonga beqarorlik kirib kelishining oldini olishga qaratilganini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv Xitoyning Afg'oniston siyosatini "cheklangan manfaatlar, ehtiyotkor ishtirok va xavfsizlikka yo'naltirilgan pragmatizm" sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Xitoyning rasmiy pozitsiyasida ham Afg'oniston masalasi bevosita xavfsizlik diskursi orqali izohlanadi. XXR Tashqi ishlar vazirligining "Afg'oniston masalasida Xitoyning pozitsiyasi" hujjatida xavfsizlik taraqqiyotning asosi va zaruriy sharti sifatida ko'rsatiladi hamda ETIM kuchlarining Afg'onistondagi mavjudligi Xitoy, Afg'oniston va butun mintaqa xavfsizligiga jiddiy tahdid sifatida baholanadi[156]. BMT Xavfsizlik Kengashi sanksiyalar ro'yxatida esa ETIM Tolibon, Al-Qoida va O'zbekiston Islomiy Harakati bilan aloqalarga ega bo'lgan tashkilot sifatida tavsiflangan. Bu holat Pekinning xavotirlari faqat ichki separatizm masalasi bilan cheklanmasdan, transmilliy jihodiy tarmoqlar va mintaqaviy ekstremistik infratuzilmalar bilan ham bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Stefanie Kamning "Urushdan keyingi Afg'onistonda Xitoy va rivojlanayotgan harbiy tahdid" maqolasida AQSh qo'shinlari chiqib ketganidan keyingi davrda Pekinning asosiy xavfsizlik maqsadi TIPning transchegaraviy infiltratsiyasi orqali Shinjon beqarorlashuvining oldini olish ekani qayd etiladi[157]. Muallif ISKP, Al-Qoida va TIP kabi guruhlarning Afg'onistondagi faoliyati Xitoy uchun xavfsizlik tahdidlarining ko'p qatlamli tus olganini ko'rsatishini ta'kidlaydi. Shu jihatdan Xitoyning Afg'onistondagi strategiyasi "bitta guruhga qarshi kurash" emas, balki terrorizm, ekstremizm, xorijiy jangarilar, chegara xavfsizligi va mintaqaviy

[156] Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. China's position on the Afghan issue. 2023. // Electron resource: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/2675_665437/2676_663356/2677_663358/202304/t20230412_11057785.html

[157] S. Kam. China and the evolving militant threat in post-war Afghanistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses, 14*(2), 2023. –P. 16–23.

beqarorlikni birgalikda jilovlashga qaratilgan kompleks xavfsizlik siyosati sifatida namoyon bo‘ladi.

Raffaello Pantucci va Edward Schwarckning uyg‘ur ekstremizmi bo‘yicha tadqiqotlari ham Xitoy xavfsizlik siyosatining Afg‘oniston-Pokiston mintaqasi bilan uzviy aloqadorligini ko‘rsatadi. Ularning fikricha, Afg‘oniston va Pokiston hududidagi xavfsizlik bo‘shliqlari uyg‘ur jangari guruhlarining transmilliy tarmoqlar bilan bog‘lanishiga sharoit yaratishi mumkin[158]. Bu yondashuv Afg‘onistonni Xitoy uchun faqat diplomatik qo‘shni davlat emas, balki Shinjon xavfsizligiga ta’sir etuvchi tashqi xavfsizlik makoni sifatida baholash zarurligini asoslaydi.

Jiayi Zhou, Fei Su va Jingdong Yuan Xitoyning Tolibon boshqaruvidagi Afg‘onistondagi siyosatini “yengil qadam tashlash”, ya’ni ehtiyotkor qadam tashlash strategiyasi sifatida baholaydi [159] . Ularning tahliliga ko‘ra, Xitoy Afg‘oniston xavfsizligi va taraqqiyotida muhim o‘yinchi bo‘lish salohiyatiga ega, biroq Pekin Afg‘oniston muammosida yakka tartibda mas’uliyat olishdan qochadi va ko‘proq mintaqaviy mexanizmlar, diplomatik kanallar hamda iqtisodiy rag‘batlar orqali ta’sir o‘tkazishni afzal ko‘radi. Bu Xitoyning Tolibon bilan munosabatlarida ideologik yaqinlik emas, balki xavfsizlik kafolatlari va strategik ehtiyotkorlik asosiy mezon ekanini ko‘rsatadi.

International Crisis Group tahliliga ko‘ra, Tolibon qo‘shni davlatlarning xavfsizlik xavotirlariga javoban ko‘plab jangari guruhlar masalasida ularni to‘liq yo‘q qilishdan ko‘ra, ularni nazorat ostida ushlab turish yoki faoliyatini inkor etish taktikasidan foydalanadi[160]. Bu holat Xitoy uchun muhim muammo tug‘diradi: Pekin Tolibondan ETIM/TIPga qarshi qat’iy choralar kutadi, biroq Tolibonning ichki siyosiy muvozanati, turli fraksiyalar bilan aloqalari va jangari guruhlarga nisbatan selektiv yondashuvi bu kafolatlarning amaliy qiymatini cheklaydi. Shu sababli Xitoy-Tolibon munosabatlarini strategik ittifoq sifatida emas, balki “shartli pragmatizm” va “taktik muvofiqlashuv” sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Xitoyning Afg‘onistondagi iqtisodiy faolligi ham xavfsizlik manfaatlaridan ajralgan holda shakllanmaydi. Afg‘oniston Xitoy uchun mineral resurslar, transport yo‘laklari, Markaziy va Janubiy Osiyo bog‘liqligi hamda “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi nuqtayi nazaridan muhim bo‘lishi mumkin. Biroq EPRS tahliliga ko‘ra, 2021-yil 15-avgustda Tolibonning Kobulni egallashi va G‘arb kuchlarining chiqib

[158] R. Pantucci, E. Schwarck, Transition in Afghanistan: Filling the security vacuum – The expansion of Uighur extremism? CIDOB. https://www.files.ethz.ch/isn/181512/Uighurs%20paper%20May%202014.pdf
[159] J.Zhou, F. Su, J. Yuan. Treading lightly: China’s footprint in a Taliban-led Afghanistan. SIPRI Insights on Peace and Security No. 2022/08. Stockholm International Peace Research Institute.
[160] International Crisis Group. *The Taliban’s neighbourhood: Regional diplomacy with Afghanistan*. Asia Report No. 337.2024. // Electron resource: https://www.crisisgroup.org/rpt/asia/south-asia/afghanistan/337-talibans-neighbourhood-regional-diplomacy-afghanistan

ketishi Afg‘onistonga avtomatik tinchlik va barqarorlik olib kelmadi[161]. Shu bois Xitoyning iqtisodiy loyihalari xavfsizlik kafolatlari, xalqaro tan olinmaganlik, terroristik guruhlar mavjudligi va davlat institutlarining zaifligi bilan cheklanmoqda.

ORFning 2025-yilgi tahlilida Xitoyning Tolibon bilan muloqoti faqat iqtisodiy manfaatlar bilan emas, balki Shinjon xavfsizligi va ETIM/TIP tahdidining Afg‘oniston hududidan qayta faollashishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadi bilan izohlanadi [162] . Demak, Pekinning Afg‘onistondagi iqtisodiy diplomatiyasi xavfsizlikka xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Boshqacha aytganda, Xitoy Afg‘onistonda “rivojlanish orqali barqarorlik” formulasini ilgari suradi, biroq bu model Tolibonning amaliy nazorat salohiyati, xalqaro sanksiyalar, terrorchi guruhlar faoliyati va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz sababli murakkab cheklovlarga duch keladi.

UNICRI hisobotida Afg‘onistondagi xavfsizlik muhiti ekstremizm, terrorizm va transmilliy uyushgan jinoyatchilik o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlik orqali izohlanadi. Bu Xitoy uchun Afg‘oniston xavfsizlik muammosini ETIM/TIP bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi[163]. ISKP, Al-Qoida, TTP, narkotrafik, noqonuniy qurol aylanishi, jangarilar migratsiyasi va moliyaviy oqimlar Afg‘onistonni kengroq transmilliy tahdidlar makoniga aylantiradi. Shu nuqtayi nazardan, Xitoyning Afg‘oniston siyosati ichki xavfsizlik, chegaraviy nazorat va mintaqaviy xavfsizlik institutlari bilan chambarchas bog‘langan.

Narkotrafik masalasi ham Afg‘onistondan kelib chiqadigan transmilliy tahdidlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. UNODCning 2025-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, Afg‘onistonda opium yetishtirish 2024-yilga nisbatan 20 foizga kamaygan, biroq bu jarayon mintaqaviy narkotik ishlab chiqarish va tashish yo‘nalishlarida yangi o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda[164]. Bu Xitoy uchun shuni anglatadiki, Afg‘onistondagi xavfsizlik tahdidlari faqat terrorizm shaklida emas, balki uyushgan jinoyatchilik, noqonuniy iqtisodiy tarmoqlar va chegaraviy beqarorlik orqali ham namoyon bo‘ladi.

Mavzuni xavfsizlik nuqati nazar, Xitoy Afg‘oniston muammosini Shinjon xavfsizligi, hududiy yaxlitlik va mintaqaviy barqarorlik bilan bog‘lab, uni yuqori darajadagi xavfsizlik masalasiga aylantiradi. Bunday yondashuv Pekinga Tolibon bilan muloqotni davom ettirish, BMT va mintaqaviy platformalarda terrorizmga

[161] Jiayi Zhou, Fei Su And Jingdong Yuan. Treading Lightly: China’s Footprint In A Talibanled Afghanistan. // Electron resource: https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-11/sipriinsights_2208_china_and_afghanistan_2.pdf
[162] Observer Research Foundation. Understanding China’s engagement with Afghanistan under Taliban 2.0. // Electron resource : https://www.orfonline.org/research/understanding-china-s-engagement-with-afghanistan-under-taliban-2-0
[163] Stephen Westcott. The Pragmatic Neighbour China's Afghanistan Policy 2001-2021. Journal of Asian Security and International Affairs Online. First 2022 SAGE Publications.
[164] United Nations Office on Drugs and Crime. Afghanistan opium survey 2025. Electron resource : https://www.unodc.org/documents/crop-monitoring/Afghanistan/Afghanistan_Opium_Survey_2025.pdf

qarshi hamkorlikni ilgari surish, shuningdek, Afg‘oniston bo‘yicha iqtisodiy tashabbuslarni xavfsizlik kafolatlari bilan shartlash imkonini beradi. Shu bilan birga, ayrim g‘arb tadqiqotchilari Xitoyning “terrorizmga qarshi kurash” diskursi Shinjon ichki siyosatini legitimlashtirish vositasi sifatida ham ishlatilishini ta’kidlaydi. Shuning uchun ilmiy tahlilda Xitoy rasmiy pozitsiyasi, BMT hujjatlari, mustaqil tahlil markazlari va tanqidiy akademik adabiyotlar o‘rtasida muvozanat saqlanishi zarur.

Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari to‘rt asosiy qatlamdan iborat ekanini ko‘rsatadi. Birinchi qatlam Shinjon barqarorligi va ETIM/TIP tahdidining oldini olish bilan bog‘liq. Ikkinchi qatlam Tolibon bilan pragmatik muloqot orqali Afg‘oniston hududidan Xitoyga qarshi guruhlarning foydalanishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan. Uchinchi qatlam ISKP, Al-Qoida, TTP, narkotrafik va transmilliy uyushgan jinoyatchilik kabi kengroq xavfsizlik tahdidlarini qamrab oladi. To‘rtinchi qatlam esa “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi, Xitoy-Pokiston iqtisodiy yo‘lagi va Markaziy Osiyo orqali shakllanayotgan transport-kommunikatsiya loyihalarining xavfsizligi bilan bog‘liq. Shu bois Xitoyning Afg‘oniston siyosatini faqat iqtisodiy ekspansiya yoki geosiyosiy ta’sir nuqtayi nazaridan emas, balki ichki xavfsizlik va tashqi xavfsizlikning o‘zaro bog‘liqligi asosida tahlil qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

TAKLIFLAR

Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari, Shinjon omili va transmilliy tahdidlar bilan bog‘liq masalalar keng mintaqaviy xavfsizlik tizimi, Markaziy Osiyo barqarorligi, terrorizmga qarshi kurash, transport-kommunikatsiya loyihalari hamda geoiqtisodiy manfaatlar bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bois mazkur yo‘nalishda quyidagi ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, Afg‘oniston hududidan kelib chiqadigan transmilliy tahdidlarni jilovlashda Xitoyning Tolibon bilan ikki tomonlama muloqotga tayanishi yetarli natija bermasligi mumkin. Xitoy, Markaziy Osiyo davlatlari, Pokiston, Eron va Rossiya ishtirokida ko‘p tomonlama xavfsizlik muloqotlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Afg‘onistondagi terroristik guruhlar, narkotrafik, noqonuniy qurol savdosi, radikallashuv va jangarilar harakati bir davlat chegarasi doirasida cheklanmaydigan transmilliy xususiyatga ega. Shu sababli mintaqaviy xavfsizlik mexanizmlarida axborot almashinuvi, chegara nazorati, terrorizmga qarshi qo‘shma monitoring va tahdidlarni erta aniqlash tizimlarini rivojlantirish zarur.

Ikkinchidan, Xitoyning Afg‘oniston bo‘yicha siyosatida Shinjon omili muhim o‘rin tutayotganini inobatga olib, ETIM/TIP kabi guruhlarga qarshi kurash harbiy-xavfsizlik choralarigagina bog‘lab qo‘yilmasligi lozim. Transmilliy ekstremizmga

qarshi kurashda ideologik profilaktika, radikallashuvning oldini olish, ijtimoiy-iqtisodiy muhitni barqarorlashtirish va mahalliy aholining tinch rivojlanish manfaatlarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Afg‘onistonda uzoq muddatli barqarorlikka erishish uchun xavfsizlik siyosati iqtisodiy tiklanish, ta’lim, infratuzilma va ijtimoiy institutlarni mustahkamlash bilan uyg‘un olib borilishi kerak.

Uchinchidan, Tolibon bilan muloqotda xalqaro hamjamiyat, jumladan Xitoy, xavfsizlik kafolatlarini aniq mezonlar asosida baholashi zarur. Tolibonning Afg‘oniston hududidan boshqa davlatlarga qarshi terroristik faoliyat olib borilishiga yo‘l qo‘ymaslik haqidagi bayonotlari amaliy natijalar bilan tasdiqlanishi kerak. Buning uchun terrorchi guruhlar joylashuvi, ularning moliyaviy manbalari, tashqi aloqalari va harakatlanish yo‘nalishlari bo‘yicha doimiy monitoring mexanizmini yo‘lga qo‘yish muhimdir. Xitoyning Tolibon bilan munosabatlari diplomatik pragmatizmga asoslangan bo‘lsa-da, bu munosabatlar real xavfsizlik kafolatlari bilan shartlanishi lozim.

To‘rtinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari Xitoyning Afg‘oniston yo‘nalishidagi xavfsizlik siyosatini diqqat bilan tahlil qilishi va uni o‘z milliy manfaatlari bilan uyg‘unlashtirishga intilishi zarur. Afg‘oniston omili O‘zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg‘iziston va Qozog‘iston xavfsizligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli Markaziy Osiyo davlatlari Afg‘oniston bo‘yicha tashqi kuchlar tashabbuslariga qaram bo‘lib qolmasdan, o‘zaro muvofiqlashtirilgan mintaqaviy yondashuvni ishlab chiqishi kerak. Bunda chegara xavfsizligi, savdo yo‘laklari, gumanitar yordam, ta’lim loyihalari va iqtisodiy integratsiya masalalari yagona strategik dastur asosida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Beshinchidan, Xitoyning “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi, Xitoy-Pokiston iqtisodiy yo‘lagi va Markaziy Osiyo orqali shakllanayotgan transport-kommunikatsiya loyihalarining xavfsizligi Afg‘onistondagi barqarorlik bilan bevosita bog‘liq. Shu bois Xitoy Afg‘onistondagi iqtisodiy loyihalarni resurslar, infratuzilma yoki savdo manfaatlari doirasida emas, xavfsizlik va mahalliy ijtimoiy barqarorlik omillari bilan uyg‘un holda amalga oshirishi zarur. Mahalliy aholi manfaatlarini hisobga olmagan iqtisodiy loyihalar uzoq muddatda ijtimoiy norozilik, radikallashuv va xavfsizlik xatarlarini kuchaytirishi mumkin.

Oltinchidan, Afg‘onistondagi transmilliy tahdidlarni kamaytirishda narkotrafikka qarshi kurash alohida strategik yo‘nalish sifatida ko‘rilishi lozim. Narkotik moddalar savdosi terroristik guruhlarning moliyaviy manbalaridan biri bo‘lib, u mintaqaviy jinoyatchilik, korrupsiya, noqonuniy qurol aylanishi va chegaraviy beqarorlik bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli Xitoy, Markaziy Osiyo davlatlari va xalqaro tashkilotlar Afg‘onistonda muqobil qishloq xo‘jaligi dasturlari,

chegaraviy nazorat, moliyaviy kuzatuv va narkotik savdosiga qarshi qo‘shma operativ hamkorlikni kuchaytirishi kerak.

XULOSA

Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mazkur yo‘nalish Pekinning kengroq mintaqaviy xavfsizlik strategiyasida alohida o‘rin egallaydi. Afg‘oniston Xitoy uchun geografik jihatdan kichik chegara hududi bilan bog‘langan davlat bo‘lsa-da, uning xavfsizlik ahamiyati Shinjon-Uyg‘ur avtonom rayoni barqarorligi, transmilliy terroristik guruhlar faoliyati, Markaziy Osiyo xavfsizlik muhiti, Xitoy-Pokiston iqtisodiy yo‘lagi hamda “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli Xitoyning Afg‘onistonga nisbatan siyosati xavfsizlik, diplomatiya, iqtisodiy hamkorlik va mintaqaviy barqarorlik omillarining o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllanmoqda.

Shinjon omili Xitoyning Afg‘oniston siyosatidagi eng muhim xavfsizlik determinantlaridan biri hisoblanadi. Pekin ETIM/TIP kabi guruhlarning Afg‘oniston hududida joylashuvi, ularning Al-Qoida, ISKP, TTP va boshqa transmilliy ekstremistik tarmoqlar bilan ehtimoliy aloqalarini Xitoyning ichki xavfsizligi va hududiy yaxlitligiga tahdid sifatida baholaydi. Shu nuqtayi nazardan, Afg‘onistondagi siyosiy vaziyat, Tolibonning xavfsizlik majburiyatlari va terrorchi guruhlarni nazorat qilish salohiyati Xitoy uchun bevosita strategik ahamiyat kasb etadi.

Xitoyning Tolibon bilan munosabatlari ehtiyotkor pragmatizmga asoslanishini ko‘rsatadi. Pekin Tolibon bilan muloqotni Afg‘onistondagi xavfsizlik xavflarini boshqarish, ETIM/TIP faoliyatining oldini olish, Xitoy fuqarolari va loyihalarini himoya qilish hamda mintaqaviy barqarorlikni saqlash vositasi sifatida ko‘radi. Shu bilan birga, Tolibonning terroristik guruhlar ustidan real nazorat o‘rnatish imkoniyati bo‘yicha noaniqliklar Xitoy siyosatini ehtiyotkor, bosqichma-bosqich va shartli hamkorlikka asoslangan shaklda olib borishga undaydi.

Afg‘onistondan kelib chiqadigan tahdidlar ko‘p qatlamli xususiyatga ega. Terrorizm, diniy ekstremizm, xorijiy jangarilar harakati, narkotrafik, noqonuniy qurol aylanishi, transchegaraviy jinoyatchilik va moliyaviy noqonuniy oqimlar Xitoyning Afg‘oniston bo‘yicha xavfsizlik tashvishlarini yanada kuchaytiradi. Ushbu tahdidlarning transmilliy tabiati ularni bir davlat doirasida hal qilish imkoniyatini cheklaydi. Shu sababli Xitoy, Markaziy Osiyo davlatlari, Pokiston, Eron, Rossiya va xalqaro tashkilotlar ishtirokidagi ko‘p tomonlama xavfsizlik mexanizmlari muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jiayi Zhou, Fei Su and Jingdong Yuan. Treading Lightly: China’s Footprint in a Taliban-led Afghanistan. // Insights on Peace and Security. 2022. –P.4. Electron resosurce: https://www.sipri.org/sites/default/files/202211/sipriinsights_2208_china_and_afghanistan_2.pdf
2. Zhao Huasheng. China and Afganistan. China’sinterests, stances and perpertives. 2022.–P.89. Electron resource: https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-11/sipriinsights_2208_china_and_afghanistan_2.pdf
3. Michael E. Clarke. Xinjiang and China’s Rise in Central Asia - A History. https://www.routledge.com/Xinjiang-and-Chinas-Rise-in-Central-Asia---A-History/Clarke/p/book/9780415728386
4. Eastern Turkistan Islamic Movement – Sharqiy Turkiston Islomiy Harakati
5. China’s Position on the Afghan Issue. // Ministry of Foreign Affairs People’s Republic of China.// Electron resource: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/2675_665437/2676_663356/2677_663358/202304/t20230412_11057785.html
6. Eastern Turkistan islamic movement. // Electron resource: https://main.un.org/securitycouncil/en/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/eastern-turkistan-islamic-movement
7. United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute. Afghanistan’s Security Landscape under the Taliban and its Effects on Regional and International Stability. 2023. –P.59. // Electron resource: https://unicri.org/sites/default/files/2025-04/Afghanistan-Security-Landscape.pdf
8. Future of Sino-Afghan relations. Impacts on EU interests and strategic autonomy.// Electron resource: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747434/EPRS_BRI%282023%29747434_EN.pdf
9. Shivam Shekhawat. Understanding China’s Engagement with Afghanistan Under Taliban 2.0. // Electron resource: https://www.orfonline.org/research/understanding-china-s-engagement-with-afghanistan-under-taliban-2-0
10. L. Andersen, Y. Jiang. China’s engagement in Pakistan, Afghanistan and Xinjiang: Will China’s root cause model provide regional stability and security? Danish Institute for International Studies. 2018. –P.45.

11. M. E Clarke. Xinjiang and China's rise in Central Asia: A history. Routledge. 2011. –P.83.
12. European Parliamentary Research Service. Future of Sino-Afghan relations: Impacts on EU interests and strategic autonomy. European Parliament. 2023. –P.12.
13. Barnett R. Rubin. Chinese Peacemaking Efforts in Afghanistan. 2024. // Electron resource: https://www.stimson.org/2024/chinese-peacemaking-efforts-in-afghanistan
14. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. China's position on the Afghan issue. 2023. // Electron resource: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/2675_665437/2676_663356/2677_663358/202304/t20230412_11057785.html
15. S. Kam. China and the evolving militant threat in post-war Afghanistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, *14*(2), 2023. –P. 16–23.
16. R. Pantucci, E. Schwarck, Transition in Afghanistan: Filling the security vacuum – The expansion of Uighur extremism? CIDOB. https://www.files.ethz.ch/isn/181512/Uighurs%20paper%20May%202014.pdf
17. International Crisis Group. *The Taliban's neighbourhood: Regional diplomacy with Afghanistan*. Asia Report No. 337.2024. // Electron resource: https://www.crisisgroup.org/rpt/asia/south-asia/afghanistan/337-talibans-neighbourhood-regional-diplomacy-afghanistan
18. Jiayi Zhou, Fei Su And Jingdong Yuan. Treading Lightly: China's Footprint In A Talibanled Afghanistan. // Electron resource: https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-11/sipriinsights_2208_china_and_afghanistan_2.pdf
19. Observer Research Foundation. Understanding China's engagement with Afghanistan under Taliban 2.0. // Electron resource : https://www.orfonline.org/research/understanding-china-s-engagement-with-afghanistan-under-taliban-2-0
20. Stephen Westcott. The Pragmatic Neighbour China's Afghanistan Policy 2001-2021. Journal of Asian Security and International Affairs Online. First 2022 SAGE Publications.

POKISTON ICHKI SIYOSATIDA PUSHTUN OMILINING TRANSFORMATSIYASI (1979 – 2000-yillarda)

Saparbayeva Sarvinoz Bozarboy qizi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti,
E-mail: sarvinozsaparboyeva123@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 1979 – 2000-yillarda Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda pushtun omili etnik-mintaqaviy masala doirasidan chiqib, davlat xavfsizligi, chegaraviy boshqaruv, afg‘on qochqinlari, diniy-siyosiy harakatlar va Afg‘oniston yo‘nalishidagi strategik manfaatlar bilan bog‘liq murakkab siyosiy omilga aylangani asoslab beriladi. 1979-yilda Afg‘onistonda boshlangan urush Pokistonning shimoli-g‘arbiy hududlarida pushtun ijtimoiy-siyosiy muhitini o‘zgartirdi, qabilaviy hududlarning harbiy-logistik ahamiyatini oshirdi va pushtun masalasini Pokiston ichki barqarorligi bilan bevosita bog‘ladi. Maqolada Ziyo ul-Haq davridagi islomlashtirish siyosati, mujohidlar harakati, madrasa tarmoqlari, 1990-yillardagi Tolibon omili hamda “strategik chuqurlik” yondashuvining Pokiston ichki siyosiy jarayonlariga ta’siri ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *Pokiston, pushtun omili, ichki siyosat, Afg‘oniston inqirozi, Durand chizig‘i, Pushtuniston g‘oyasi, FATA, Shimoli-g‘arbiy chegara viloyati, Tolibon, strategik chuqurlik, xavfsizlik siyosati.*

THE TRANSFORMATION OF THE PASHTUN FACTOR IN PAKISTAN’S DOMESTIC POLITICS: THE EXPERIENCE OF 1979–2000

Saparbayeva Sarvinoz Bozarboy qizi
Basic doctoral student, Tashkent State University of Oriental Studies
E-mail: sarvinozsaparboyeva123@gmail.com

ANNOTATION

This article analyzes the transformation of the Pashtun factor in Pakistan’s domestic politics between 1979 and 2000. The study argues that the Pashtun factor moved beyond the framework of an ethnic-regional issue and became a complex political factor related to national security, border governance, Afghan refugees, religious-political movements, and Pakistan’s strategic interests in Afghanistan. The Afghan war that began in 1979 changed the socio-political environment of Pashtun-populated areas in northwestern Pakistan, increased the military-logistical role of

tribal territories, and connected the Pashtun issue directly with Pakistan's internal stability. The article examines the influence of Zia-ul-Haq's Islamization policy, the Mujahideen movement, madrasa networks, the Taliban factor in the 1990s, and the concept of "strategic depth" on Pakistan's domestic political processes.

Keywords: *Pakistan, Pashtun factor, domestic politics, Afghan crisis, Durand Line, Pashtunistan idea, FATA, North-West Frontier Province, Taliban, strategic depth, security policy.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПУШТУНСКОГО ФАКТОРА ВО ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКЕ ПАКИСТАНА: ОПЫТ 1979–2000 ГОДОВ

Сапарбаева Сарвиноз Бозарбой кизи
Докторант (PhD), Ташкентский государственный университет востоковедения
E-mail: sarvinozsaparboyeva123@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется трансформация пуштунского фактора во внутренней политике Пакистана в 1979–2000 годах. В исследовании обосновывается, что пуштунский фактор вышел за рамки этнорегиональной проблемы и превратился в сложный политический фактор, связанный с государственной безопасностью, пограничным управлением, афганскими беженцами, религиозно-политическими движениями и стратегическими интересами Пакистана в афганском направлении. Афганская война, начавшаяся в 1979 году, изменила социально-политическую среду пуштунских районов северо-западного Пакистана, усилила военно-логистическое значение племенных территорий и напрямую связала пуштунский вопрос с внутренней стабильностью Пакистана. В статье рассматривается влияние политики исламизации Зия-уль-Хака, движения моджахедов, сети медресе, фактора «Талибан» в 1990-е годы и концепции «стратегической глубины» на внутриполитические процессы Пакистана.

Ключевые слова: *Пакистан, пуштунский фактор, внутренняя политика, афганский кризис, линия Дюранда, идея Пуштунистана, ФАТА, Северо-Западная пограничная провинция, Талибан, стратегическая глубина, политика безопасности.*

KIRISH

Pokiston ichki siyosatida etnik omillar doimo muhim o‘rin tutib kelgan. Mamlakat tashkil topganidan buyon panjobiylar, singhlar, balujlar, muhajirlar va

pushtunlar o‘rtasidagi siyosiy vakillik, resurslar taqsimoti, markaz-periferiya munosabatlari hamda xavfsizlik masalalari davlat boshqaruvining asosiy muammolaridan biri bo‘lib kelmoqda. Ushbu jarayonda pushtun omili alohida ahamiyatga ega. Chunki pushtunlar nafaqat Pokistonning yirik etnik guruhlaridan biri, balki Afg‘oniston bilan tarixiy, qabilaviy, madaniy va chegaraviy aloqalarga ega bo‘lgan transchegaraviy etnos sifatida ham siyosiy jarayonlarda muhim rol o‘ynaydi.

Pushtun omilining Pokiston ichki siyosatidagi ahamiyati, avvalo, Dyurand chizig‘i bilan bog‘liq tarixiy meros, “Pushtuniston” g‘oyasi, shimoli-g‘arbiy chegara viloyati va federal ma’muriy qabilalar hududlarining o‘ziga xos siyosiy-huquqiy maqomi bilan izohlanadi. Pokiston davlati uchun pushtun masalasi faqat etnik identiklik yoki mintaqaviy vakillik masalasi bo‘lib qolmagan. U davlatning hududiy yaxlitligi, Afg‘oniston bilan munosabatlari, chegaraviy xavfsizlik, ichki siyosiy barqarorlik va diniy-siyosiy harakatlar bilan uzviy bog‘liq murakkab omil sifatida shakllangan.

1979-yilda Sovet qo‘shinlarining Afg‘onistonga kiritilishi Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining yangi bosqichga o‘tishiga sabab bo‘ldi. Afg‘onistondagi urush oqibatida millionlab qochqinlar Pokistonga, xususan, pushtunlar istiqomat qiluvchi shimoli-g‘arbiy hududlarga joylashdi. Natijada ushbu hududlar afg‘on mujohidlarini qo‘llab-quvvatlash, harbiy-logistik ta’minot, diniy-mafkuraviy safarbarlik va xalqaro geosiyosiy raqobatning muhim maydoniga aylandi. Bu holat pushtun omilini oddiy etnik muammodan Pokistonning xavfsizlik siyosati va Afg‘oniston strategiyasining markaziy elementlaridan biriga aylantirdi.

1980-yillarda Ziyo ul-Haq rejimining islomlashtirish siyosati, AQSh, Saudiya Arabistoni va boshqa tashqi kuchlarning afg‘on mujohidlarini qo‘llab-quvvatlashi pushtun hududlarida diniy-siyosiy faollikning ortishiga olib keldi. 1989-yilda esa Sovet qo‘shinlari Afg‘onistondan chiqib ketganidan keyingi siyosiy bo‘shliq, afg‘on guruhlari o‘rtasidagi ichki kurashlar, Tolibon harakatining yuzaga kelishi va Pokistonning “strategik chuqurlik” konsepsiyasi pushtun omilining yanada murakkablashuviga sabab bo‘ldi. Shu jihatdan 1979 – 2000-yillar oralig‘i Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining transformatsiyasini o‘rganish uchun muhim tarixiy davr hisoblanadi.

1979 – 2000-yillarda Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining shakllanishi, kuchayishi va transformatsiyasini tahlil qilish, ushbu omilning davlat xavfsizligi, chegaraviy boshqaruv, qochqinlar siyosati, diniy-mafkuraviy jarayonlar va Afg‘oniston bilan bog‘liq strategik manfaatlar bilan aloqadorligini ilmiy jihatdan ochib berish muhimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Pushtun omili, Pokiston – Afg‘oniston munosabatlari, Dyurand chizig‘i va “Pushtuniston” g‘oyasi masalalari ko‘plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, Afg‘oniston va Pokistondagi etnosiyosiy jarayonlarni tahlil qilgan olimlar pushtun omilini transchegaraviy identiklik, tarixiy xotira, qabilaviy aloqalar va davlat chegaralarining siyosiy-huquqiy maqomi bilan bog‘liq holda izohlashadi. Sh.G‘oyibnazarov[165], Sh.Akmalov[166], O.Abdurahmonov[167] kabi tadqiqotchilar pushtun omilining Afg‘oniston va Pokiston o‘rtasidagi siyosiy ziddiyatlar, xavfsizlik muammolari va mintaqaviy barqarorlikka ta’sirini yoritganlar.

Xorijiy adabiyotlarda esa ushbu masala ko‘proq Afg‘on urushi, mujohidlar harakati, Pokiston xavfsizlik apparati, FATA hududlari, Tolibon harakati va “strategik chuqurlik” konsepsiyasi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. A.Rashid[168], B.Rubin[169], S.Jones[170], M.Marsden[171] kabi mualliflar Pokistonning Afg‘oniston yo‘nalishidagi siyosati va pushtun hududlaridagi diniy-siyosiy jarayonlar o‘rtasidagi aloqadorlikka e’tibor qaratganlar. Mazkur tadqiqotlarda pushtun omilining faqat milliy-etnik masala emas, balki davlat xavfsizligi va geosiyosiy strategiya bilan bog‘liq murakkab hodisa ekani ta’kidlanadi.

Masalani tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil va siyosiy-institutsional yondashuvlardan foydalangan holda tadqiq etish maqsadga muvofiq hisoblanib, tarixiylik usuli 1979 – 2000-yillar oralig‘ida pushtun omilining bosqichma-bosqich o‘zgarishini aniqlash imkonini beradi. Tizimli tahlil esa pushtun omilini Pokiston ichki siyosiy tizimi, xavfsizlik institutlari, markaz-periferiya munosabatlari va Afg‘oniston yo‘nalishidagi strategik manfaatlar bilan bog‘liq holda o‘rganishga xizmat qiladi. Qiyosiy tahlil usuli orqali 1979 – 1988, 1989 – 1994 va 1994 – 2000-yillar bosqichlaridagi farqli xususiyatlar solishtiriladi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida etnosiyosiy yondashuv, xavfsizliklashuv nazariyasi va markaz-periferiya konsepsiyasidan foydalanildi. Etnosiyosiy yondashuv pushtun omilining identiklik, hududiy da’vo va siyosiy vakillik jihatlarini ochishga yordam beradi. Xavfsizliklashuv yondashuvi esa ushbu

[165] G‘oyibnazarov Sh. Xalqaro terrorizm: ildizi, omillari va manbalari. – T.: O‘zbekiston, 2013. – B. 207.
[166] Akmalov Sh. “Tolibon” omilining Pokiston geostrategiyasiga ta’siri: manfaatlar va tahlikalar. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 2, Issue 12, 2022. – B. 308–316.
[167] Abdurahmonov O. Hozirgi Afg‘oniston davlat va jamiyat boshqaruvida pushtunlarning o‘rni. Siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – T., 2025.
[168] Rashid A. Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia. – New Haven: Yale University Press, 2000.
[169] Rubin B. The Fragmentation of Afghanistan: State Formation and Collapse in the International System. – New Haven: Yale University Press, 2002.
[170] Jones S.G. In the Graveyard of Empires: America’s War in Afghanistan. – New York: W.W. Norton, 2009.
[171] Marsden P. The Taliban: War, Religion and the New Order in Afghanistan. – London: Zed Books, 1998.

omilning Pokiston davlat siyosatida qanday qilib ichki xavfsizlik, chegaraviy nazorat va strategik tahdidlar doirasida talqin qilinganini izohlash imkonini beradi.

NATIJALAR

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 1979 – 2000-yillarda Pokiston ichki siyosatida pushtun omili uch bosqichda transformatsiyaga uchradi. Birinchi bosqich 1979 – 1988-yillarni qamrab olib, Afg‘on urushi, qochqinlar oqimi va pushtun hududlarining harbiy-logistik ahamiyati ortishi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqich 1989 – 1994-yillarni o‘z ichiga olib, Sovet qo‘shinlari Afg‘onistondan chiqib ketganidan keyingi siyosiy bo‘shliq, afg‘on guruhlari o‘rtasidagi ziddiyatlar va diniy-mafkuraviy tarmoqlarning mustahkamlanishi bilan ajralib turadi. Uchinchi bosqich 1994 – 2000-yillarda Tolibon harakatining shakllanishi va Pokistonning Afg‘oniston siyosatida pushtun omilidan strategik vosita sifatida foydalanishga intilishi bilan belgilanadi.

1979 – 2000-yillarda pushtun omilining transformatsiya bosqichlari

Bosqich	Davr	Asosiy xususiyat
I bosqich	1979 – 1988	Afg‘on urushi, qochqinlar oqimi, mujohidlar harakati va pushtun hududlarining harbiy-logistik markazga aylanishi.
II bosqich	1989 – 1994	Siyosiy bo‘shliq, madrasa tarmoqlari, diniy-siyosiy guruhlar va chegaraviy beqarorlikning kuchayishi.
III bosqich	1994 – 2000	Tolibon harakati, “strategik chuqurlik” yondashuvi va pushtun omilining Pokiston xavfsizlik siyosatiga bog‘lanishi.

Birinchi bosqichda pushtun hududlari Afg‘onistondagi urush bilan bevosita bog‘langan front orti hududlariga aylandi. Pokistonning Shimoli-g‘arbiy chegara viloyati va qabilaviy hududlari afg‘on mujohidlarini tayyorlash, qurollantirish va moddiy jihatdan ta’minlash jarayonida muhim rol o‘ynadi. Bu esa mahalliy pushtun jamiyatida siyosiy faollik, diniy safarbarlik va tashqi moliyaviy ta’sirning ortishiga olib keldi. Afg‘on qochqinlarining katta qismi aynan pushtunlar yashaydigan hududlarga joylashgani demografik va ijtimoiy bosimni kuchaytirdi.

Ikkinchi bosqichda Afg‘onistondagi urushning yangi shaklga o‘tishi Pokiston ichki siyosatida pushtun omilini yanada murakkablashtirdi. 1989-yildan keyin Sovet qo‘shinlari Afg‘onistondan chiqib ketgan bo‘lsa-da, urush natijasida shakllangan harbiy-diniy infratuzilma saqlanib qoldi. Qabilaviy hududlarda davlat institutlarining cheklanganligi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va diniy maktablar tarmog‘ining kengayishi radikal qarashlarning tarqalishiga sharoit yaratdi. Bu jarayon Pokiston

markaziy hokimiyati uchun bir vaqtning o‘zida imkoniyat va xavf sifatida namoyon bo‘ldi.

Uchinchi bosqichda Tolibon harakatining Afg‘oniston siyosiy maydoniga chiqishi pushtun omilining Pokiston ichki siyosatidagi o‘rnini yanada kuchaytirdi. Tolibon harakatining ijtimoiy tayanchi asosan afg‘on pushtunlari bilan bog‘liq bo‘lgani, uning ayrim yetakchilari Pokistondagi madrasa muhitida shakllangani, Islomobodning esa Afg‘onistonda o‘ziga yaqin siyosiy kuchni qo‘llab-quvvatlashga intilgani pushtun omilini strategik siyosatning muhim elementiga aylantirdi. Shu bilan birga, bu jarayon Pokiston ichki xavfsizligi uchun uzoq muddatli tahdidlarning ham shakllanishiga zamin yaratdi.

MUHOKAMA

Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining transformatsiyasi, avvalo, davlatning markazlashgan boshqaruv modeli va qabilaviy hududlarning o‘ziga xos siyosiy-huquqiy maqomi bilan bog‘liq. Federal ma’muriy qabilalar hududi uzoq vaqt davomida to‘liq konstitutsiyaviy integratsiyadan tashqarida qolgan, bu esa markaziy hukumatning ushbu hududlardagi siyosiy va ijtimoiy jarayonlarni bevosita boshqarish imkoniyatlarini cheklagan. Natijada pushtun hududlari davlat siyosati, qabilaviy an’analar, diniy tarmoqlar va tashqi geosiyosiy kuchlar manfaatlari kesishgan maydonga aylangan.

1979-yildan keyingi davrda Pokiston hukumati pushtun hududlariga nisbatan ikki yoqlama siyosat yuritdi. Bir tomondan, markaziy hokimiyat pushtun millatchiligi va “Pushtuniston” g‘oyasining kuchayishidan xavotirda bo‘ldi. Chunki bunday g‘oya Pokistonning hududiy yaxlitligiga tahdid sifatida talqin qilindi. Ikkinchi tomondan, Afg‘onistondagi sovetparast hukumatga qarshi mujohidlarni qo‘llab-quvvatlash jarayonida aynan pushtun hududlaridan tayanch maydon sifatida foydalanildi. Shu tariqa pushtun omili Pokiston siyosatida bir vaqtning o‘zida xavf va resurs sifatida namoyon bo‘ldi.

Ziyo ul-Haq davrida davlat siyosatining islomlashtirilishi pushtun omilining etnik mazmunini diniy-mafkuraviy mazmun bilan boyitdi. Islomiy shiorlar pushtun millatchiligini neytrallashtirish va Afg‘onistondagi sovet kuchlariga qarshi kurashni legitimlashtirish vositasi sifatida qo‘llanildi. Biroq bu siyosat natijasida pushtun hududlarida diniy radikallashuv, qurolli guruhlarning ijtimoiy ildiz otishi va markaziy davlat nazoratidan nisbatan mustaqil xavfsizlik muhitining shakllanishi kuzatildi.

1990-yillarda Pokistonning Afg‘oniston siyosatida “strategik chuqurlik” yondashuvi muhim o‘rin egalladi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, Afg‘onistonda Islomobodga do‘stona munosabatdagi siyosiy kuchning hokimiyatga kelishi Pokistonning Hindiston bilan strategik raqobatida muhim ahamiyatga ega deb qaraldi.

Shu nuqtayi nazardan Tolibon harakati Pokistonning Afg‘oniston yo‘nalishidagi manfaatlariga mos kuch sifatida qabul qilindi. Ammo bu yondashuv pushtun omilini Pokiston ichki xavfsizlik tizimiga yanada chuqurroq bog‘ladi.

Tolibon omili pushtun identikligining siyosiy talqinini ham o‘zgartirdi. Agar 1950 – 1970-yillarda pushtun omili ko‘proq “Pushtuniston” g‘oyasi va etnik millatchilik bilan bog‘liq holda ko‘rilgan bo‘lsa, 1980 – 1990-yillarda u diniy-siyosiy safarbarlik, jihod mafkurasi, madrasa tarmoqlari va xavfsizlik strategiyasi bilan uyg‘unlashdi. Bu transformatsiya Pokiston ichki siyosatida pushtun masalasining yangi xavfsizlik o‘lchamini yuzaga chiqardi.

Pushtun omilining transformatsiyasi Pokistonning siyosiy institutlariga ham ta’sir ko‘rsatdi. Armiya va razvedka tuzilmalari Afg‘oniston yo‘nalishidagi siyosatda markaziy rol o‘ynagan sari, fuqaroviy hukumatlarning pushtun hududlariga nisbatan mustaqil siyosat yuritish imkoniyati cheklana bordi. Bu esa Pokiston ichki siyosatida xavfsizlik apparatining ta’sirini kuchaytirgan omillardan biri bo‘ldi. Shu ma’noda pushtun omili Pokiston ichki siyosatida nafaqat etnik masala, balki davlat institutlari o‘rtasidagi vakolatlar muvozanatiga ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida ham namoyon bo‘ldi.

Shuningdek, afg‘on qochqinlari masalasi ham pushtun omilining transformatsiyasida muhim rol o‘ynadi. Qochqinlar oqimi Pokistonning shimoli-g‘arbiy hududlarida demografik tarkib, mehnat bozori, mahalliy resurslar, ta’lim tizimi va xavfsizlik muhitiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Qochqinlar lagerlari ayrim hollarda siyosiy va mafkuraviy safarbarlik maydoniga aylandi. Bu esa pushtun hududlaridagi ijtimoiy jarayonlarni Pokiston ichki siyosatining muhim muammolaridan biriga aylantirdi.

Mazkur davr tajribasi shuni ko‘rsatadiki, pushtun omilini faqat etnik millatchilik doirasida tushuntirish yetarli emas. 1979 – 2000-yillarda u bir vaqtning o‘zida etnik, diniy, harbiy, ijtimoiy, migratsion va geosiyosiy omillar uyg‘unlashgan murakkab siyosiy hodisaga aylandi. Pokiston hukumati ushbu omildan Afg‘oniston siyosatida strategik vosita sifatida foydalanishga intilgan bo‘lsa-da, uning ichki xavfsizlikka salbiy oqibatlari keyingi davrlarda yanada yaqqol namoyon bo‘ldi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, 1979 – 2000-yillar Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining sifat jihatdan yangi bosqichga o‘tgan davri bo‘ldi. 1979-yilgacha pushtun masalasi asosan Dyurand chizig‘i, “Pushtuniston” g‘oyasi, etnik vakillik va qabilaviy hududlarning siyosiy maqomi bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, Afg‘oniston urushi natijasida u xavfsizlik, migratsiya, diniy-mafkuraviy safarbarlik va mintaqaviy strategiya bilan uzviy bog‘landi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, pushtun omilining transformatsiyasi uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lgan. Birinchidan, pushtun hududlari Afg‘on urushi davrida harbiy-logistik va siyosiy safarbarlik markaziga aylandi. Ikkinchidan, afg‘on qochqinlari, madrasa tarmoqlari va diniy guruhlar pushtun ijtimoiy muhitini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Uchinchidan, Tolibon harakati va “strategik chuqurlik” yondashuvi pushtun omilini Pokistonning Afg‘oniston siyosati va ichki xavfsizlik tizimi bilan bevosita bog‘ladi.

Shu bois 1979 – 2000-yillarda pushtun omili Pokiston ichki siyosatida oddiy etnik-mintaqaviy omildan davlat xavfsizligi va strategik siyosat omiliga aylandi. Ushbu transformatsiya Pokistonning markaziy hukumat va periferik hududlar o‘rtasidagi munosabatlariga, fuqaroviy va harbiy institutlar muvozanatiga, chegara xavfsizligi va Afg‘oniston bilan munosabatlariga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatdi. Mazkur tarixiy tajriba pushtun omilini o‘rganishda etnik identiklik, xavfsizlik siyosati va geosiyosiy manfaatlarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. G‘oyibnazarov Sh. Xalqaro terrorizm: ildizi, omillari va manbalari. – T.: O‘zbekiston, 2013. – B. 207.
2. Akmalov Sh. “Tolibon” omilining Pokiston geostrategiyasiga ta’siri: manfaatlar va tahlikalar. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 2, Issue 12, 2022. – B. 308–316.
3. Abdurahmonov O. Hozirgi Afg‘oniston davlat va jamiyat boshqaruvida pushtunlarning o‘rni. Siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – T., 2025.
4. Rashid A. Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia. – New Haven: Yale University Press, 2000.
5. Rubin B. The Fragmentation of Afghanistan: State Formation and Collapse in the International System. – New Haven: Yale University Press, 2002.
6. Jones S.G. In the Graveyard of Empires: America’s War in Afghanistan. – New York: W.W. Norton, 2009.
7. Marsden P. The Taliban: War, Religion and the New Order in Afghanistan. – London: Zed Books, 1998.
8. Hussain R. Pakistan and the Emergence of Islamic Militancy in Afghanistan. – Aldershot: Ashgate, 2005.
9. Rahimov S. Dyurand chizig‘i: tarix, geosiyosat va xavfsizlik. – T.: 2023.
10. International Crisis Group. Pakistan’s Tribal Areas: Appeasing the Militants. Asia Report No. 125. – Brussels, 2006.
11. Dupree L. Afghanistan. – Princeton: Princeton University Press, 1980.

ORIENTALISM AS AN INSTRUMENT OF BRITISH FOREIGN POLICY IN THE ERA OF GLOBAL COMPETITION: TRANSFORMATION OF COLONIAL LEGACIES IN THE STRATEGY OF GLOBAL BRITAIN

Azimbayeva Shakhnoza Akramjonovna
The University of world economy and diplomacy

ABSTRACT

This article examines Orientalism as an instrument of contemporary British foreign policy in the context of the transformation of the international order and increasing global competition. Particular attention is paid to the evolution of Orientalist discourse from a classical colonial model to an institutionalized system of strategic knowledge production. The study analyzes the concepts of "Global Britain," "offensive activism," and the role of expert and analytical institutions in shaping foreign policy decisions. The author concludes that Orientalism remains an important mechanism of British foreign policy influence, ensuring the reproduction of strategic narratives and supporting the country's international status in the post-Brexit era.

Keywords: *Orientalism, United Kingdom, foreign policy, Global Britain, Brexit, soft power, postcolonialism, global competition, expert knowledge, international relations.*

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется ориентализм как инструмент современной внешней политики Великобритании в условиях трансформации международного порядка и усиления глобальной конкуренции. Особое внимание уделяется эволюции ориенталистского дискурса от классической колониальной модели к институционализированной системе производства стратегического знания. Анализируются концепции «Глобальной Британии», «наступательного активизма» и роль экспертно-аналитических структур в формировании внешнеполитических решений. Автор приходит к выводу, что ориентализм сохраняет значение важного механизма внешнеполитического влияния Великобритании, обеспечивая воспроизводство стратегических нарративов и поддержание международного статуса государства в постбрекзитовский период. [1; 3; 5]

Ключевые слова: *ориентализм, Великобритания, внешняя политика, Глобальная Британия, Brexit, мягкая сила, постколониализм, глобальная конкуренция, экспертное знание, международные отношения.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada orientalizm Buyuk Britaniyaning zamonaviy tashqi siyosatidagi muhim vositalardan biri sifatida xalqaro tartibning transformatsiyasi va global raqobatning kuchayishi sharoitida tahlil qilinadi. Tadqiqotda orientalistik diskursning klassik mustamlakachilik modelidan strategik bilimlarni ishlab chiqaruvchi institutsional tizimga aylanish jarayoni yoritilgan. Shuningdek, «Global Britain» ("Global Britaniya") konsepsiyasi, «offensive activism» (faol tashabbuskorlik) yondashuvi hamda ekspert-tahliliy institutlarning tashqi siyosiy qarorlar qabul qilishdagi o'rni o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, orientalizm post-Brexit davrida Buyuk Britaniyaning xalqaro maydondagi ta'sirini saqlab qolish, strategik narrativlarni shakllantirish va mamlakatning geosiyosiy mavqeini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kalit so'zlar: *orientalizm, Buyuk Britaniya, tashqi siyosat, Global Britain, Brexit, yumshoq kuch (soft power), postkolonializm, global raqobat, ekspert bilimlari, xalqaro munosabatlar.*

INTRODUCTION

The twenty-first century is characterized by profound transformations in the international system. The gradual decline of unipolarity, the emergence of new centers of power, and the intensification of geopolitical competition have forced traditional global actors to reconsider their foreign policy strategies. Within this context, the United Kingdom occupies a unique position. Despite the loss of its former imperial status, Britain continues to play an influential role in international affairs through a combination of military, economic, diplomatic, and cultural resources. [3; 4]

One of the less visible but highly significant instruments of British influence is Orientalism. Since Edward Said's seminal work, Orientalism has been understood not merely as a body of knowledge about the East but also as a mechanism of power that shapes perceptions of non-Western societies. While classical Orientalism served colonial expansion, contemporary forms have become integrated into policy planning, strategic forecasting, and international communication. [1]

The relevance of this study is determined by the need to understand how colonial patterns of knowledge continue to influence foreign policy behavior in the postcolonial era. Following Brexit, Britain launched the concept of "Global Britain," emphasizing its aspiration to maintain global influence beyond Europe. In this process, Orientalist approaches have acquired renewed importance as instruments for interpreting and managing relations with Asia, the Middle East, and Africa. [3; 5; 7]

The purpose of this article is to analyze the transformation of Orientalism into a modern foreign policy instrument and to assess its role in the implementation of Britain's global strategy. [1; 3]

MATERIALS AND METHODS

The methodological basis of this study combines postcolonial theory, discourse analysis, and constructivist approaches to international relations. [1; 7]

The research relies on: official British strategic documents, including the Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy (2021) and the Integrated Review Refresh (2023); academic literature on Orientalism and postcolonial studies; analytical materials concerning British foreign policy after Brexit; comparative analysis of strategic narratives used in British political discourse. [3; 4; 5]

The study employs qualitative discourse analysis to identify recurring representations of the "East," the "Other," and global threats within British strategic thinking. In addition, historical and comparative methods are applied to trace the continuity between imperial and contemporary approaches to foreign policy. [1; 5; 7]

RESULTS

The findings indicate that contemporary Orientalism differs significantly from its classical colonial predecessor. Rather than openly legitimizing territorial domination, modern Orientalism functions as a mechanism for producing strategic knowledge. [1; 7]

Through think tanks, academic institutions, intelligence agencies, and diplomatic structures, Britain generates analytical frameworks that simplify complex realities of Asia, Africa, and the Middle East. These frameworks assist policymakers in identifying opportunities, risks, and strategic priorities. [5; 6]

As a result, Orientalism has become embedded within institutional decision-making processes rather than existing solely as an ideological doctrine. [1; 5]

The Concept of Global Britain

Following Brexit, the United Kingdom faced the challenge of redefining its international role. The concept of "Global Britain" emerged as a response to this challenge. [3]

The strategy emphasized firstly, strengthening international influence; expanding partnerships beyond Europe; second, increasing engagement in the Indo-Pacific region; then, reinforcing Britain's role as a defender of the rules-based international order. [3; 4]

The discourse surrounding Global Britain reflected a desire to project confidence and leadership despite structural limitations associated with Britain's reduced geopolitical weight. [5]

Another important result concerns the emergence of "offensive activism" as a defining feature of contemporary British foreign policy. British strategic documents portray the world as increasingly unstable, fragmented, and unpredictable, so, this representation legitimizes proactive intervention and expanded global engagement. [3; 5]

In this framework, the "Other" is no longer limited to specific states. It may include:

a) rival powers;
b) cyber threats;
c) terrorism;
d) disinformation campaigns;
e) economic dependencies.

Such conceptual flexibility allows security to become the central organizing principle of foreign policy. [3; 5]

Britain's global influence increasingly depends on soft power resources. [2; 6]

These include:

a) higher education; [2; 6]
b) English language promotion; [2; 6]
c) cultural diplomacy; [2; 6]
d) international media; [2; 6]
e) research institutions; [2; 6]
f) global financial networks. [2; 6]

Orientalist narratives support these instruments by reinforcing Britain's image as a knowledgeable interpreter of non-Western societies. This image enhances the country's ability to shape international agendas and influence global perceptions. [1; 2; 6]

DISCUSSION

The study demonstrates that Orientalism remains a significant component of British foreign policy despite the formal end of colonial rule. [1; 7]

From a postcolonial perspective, contemporary Orientalism reproduces asymmetrical relations of knowledge and power. Although modern policy discourse employs neutral and technocratic language, it often continues to present non-Western societies through simplified analytical categories. [1]

This tendency creates several challenges, first, it may contribute to misinterpretations of local political realities, second, it can reduce sensitivity toward cultural diversity and regional complexity, third, it risks generating strategic miscalculations in rapidly changing geopolitical environments. [1; 7]

At the same time, Orientalism provides important advantages for Britain, it helps compensate for the decline of traditional forms of power by strengthening intellectual, cultural, and discursive influence. The findings suggest that Britain's foreign policy increasingly relies on the ability to shape narratives rather than solely on military or economic capabilities. In this sense, Orientalism functions as a strategic resource within broader mechanisms of soft power. [2; 6]

The evolution of the concept from colonial ideology to institutionalized expertise demonstrates its adaptability to contemporary global conditions. [1; 5; 7]

CONCLUSION

The research confirms that Orientalism continues to play a significant role in British foreign policy during the era of global competition. [1; 3; 4]

Several conclusions can be drawn:

1. Contemporary Orientalism has evolved from a colonial discourse into an institutionalized mechanism of strategic knowledge production. [1; 7]

2. British foreign policy increasingly relies on expert communities, analytical institutions, and strategic narratives to maintain global influence. [5; 6]

3. The concept of Global Britain reflects an attempt to redefine Britain's international role after Brexit while preserving elements of historical geopolitical identity. [3; 4]

4. Orientalist frameworks contribute to the construction of threats, opportunities, and policy priorities within British strategic thinking. [3; 5]

5. Despite their practical utility, such frameworks may reproduce asymmetrical power relations and limit the development of genuinely pluralistic international dialogue. [1; 7]

Therefore, Orientalism should be understood not only as a historical phenomenon but also as a contemporary foreign policy instrument that continues to shape international relations in the twenty-first century. [1; 7]

REFERENCES

[1] Said E. Orientalism. New York: Pantheon Books, 1978.

[2] Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004.

[3] Global Britain in a Competitive Age: The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy. London, 2021.

[4] Integrated Review Refresh 2023: Responding to a More Contested and Volatile World. London, 2023.

[5] Grigorieva O., Plyusin N. Constructing the Image of Global Britain in Boris Johnson’s Foreign Policy Strategy.

[6] Rakityansky N. Great Britain as a Global Political Super-Subject.

[7] Postcolonial Studies and Contemporary International Relations Literature.

IMOM BUXORIY HADISLARIDA AYOLLAR MASALASI

Ulfatillayeva Sayyora Sobirjon qizi
Oriental universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi
katta o‘qituvchisi, PhD

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Imom Buxoriyning hadislar to‘plamida ayollarning jamiyat, oila va diniy hayotdagi o‘rni yoritilgan. Hadislar asosida ayollarning huquq va majburiyatlari, ilm olish, odob-axloq, nikoh, onalik hamda oilaviy munosabatlarga oid masalalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadislarning mazmuni ilmiy jihatdan sharhlanib, ularning bugungi kundagi ma”naviy va ijtimoiy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Imom Buxoriy, hadis, ayol, islom, ayollar huquqlari, oila, nikoh, onalik, ilm olish, odob-axloq, tarbiya, musulmon ayol, hadis ilmi, ma’naviy qadriyatlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос о положении женщины в сборнике хадисов Имама аль-Бухари. На основе хадисов анализируются права и обязанности женщин, их роль в семье, обществе и религиозной жизни, а также вопросы образования, нравственности, брака и материнства. Исследование раскрывает научное и духовно-нравственное значение хадисов Имама аль-Бухари и их актуальность в современных условиях.

Ключевые слова: *Имам аль-Бухари, хадис, женщина, ислам, права женщин, семья, брак, материнство, образование, нравственность, воспитание, мусульманка, хадисоведение, духовные ценности.*

ABSTRACT

This article examines the issue of women in the hadith collection of Imam al-Bukhari. It analyzes women’s rights and responsibilities, their role in family, society, and religious life based on authentic hadiths. Special attention is given to issues of education, morality, marriage, motherhood, and family relations. The study highlights the scholarly, ethical, and contemporary significance of Imam al-Bukhari’s narrations regarding the status and dignity of women in Islam.

Keywords: *Imam al-Bukhari, hadith, women, Islam, women’s rights, family, marriage, motherhood, education, morality, upbringing, Muslim women, Hadith studies, spiritual values.*

KIRISH

Islom dini insoniyat tarixida ayolning sha’ni, qadr-qimmati va huquqlarini yuksaltirishga alohida e’tibor qaratgan dinlardan biridir. Qur’oni karim va Rasulullоh sollallohu alayhi vasallamning sunnatlarida ayolning oiladagi, jamiyatdagi hamda ma’naviy hayotdagi o‘rni keng yoritilgan. Ayniqsa, hadislar musulmonlarning kundalik hayotini tartibga soluvchi muhim manbalardan biri sifatida ayollarga oid diniy, axloqiy, ijtimoiy va huquqiy masalalarni o‘zida mujassam etgan.

Hadis ilmining eng yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan Imom Buxoriy (810–870) tomonidan yaratilgan **“Al-Jome’ as-Sahih”** asari islom olamida Qur’oni karimdan keyingi eng ishonchli manba sifatida e’tirof etiladi. Mazkur asarda ayollarning ilm olish huquqi, oiladagi o‘rni, nikoh va oila munosabatlari, onalik maqomi, ibodat, odob-axloq hamda jamiyatdagi mas’uliyati bilan bog‘liq ko‘plab hadislar jamlangan. Ushbu hadislar nafaqat diniy-huquqiy me’yorlarni belgilaydi, balki ayolning insoniy qadr-qimmati va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rniga oid muhim tamoyillarni ham ifodalaydi.

Mavzuning dolzarbligi: Bugungi globallashuv va ijtimoiy transformatsiyalar sharoitida ayollarning huquq va manfaatlarini diniy manbalar asosida ilmiy tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, Imom Buxoriy hadislarida ayollar masalasining qanday yoritilgani, ushbu rivoyatlarning tarixiy, ijtimoiy va ma’naviy ahamiyatini o‘rganish zamonaviy islomshunoslik tadqiqotlari uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-Sahih” asarida keltirilgan ayollarga oid hadislarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularda ayolning maqomi, huquq va majburiyatlari, oilaviy hamda ijtimoiy hayotdagi o‘rni haqidagi qarashlarni yoritishdan iborat. Shuningdek, hadislarning bugungi jamiyatdagi tarbiyaviy, ma’naviy va ijtimoiy ahamiyatini ochib berish ham tadqiqotning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari: Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, germenevtik, kontent-tahlil hamda manbashunoslik usullaridan foydalanildi. Imom Buxoriyning "Al-Jome’ as-Sahih" asarida ayollar mavzusiga oid hadislar tanlab olindi, ularning mazmuni Qur’on oyatlari, klassik hadis sharhlari hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar bilan qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, hadislarning bugungi jamiyatdagi ijtimoiy va ma’naviy ahamiyati ilmiy yondashuv asosida baholandi.

“Sahihi Buxoriy”ning 1-juz’idagi ayollar mavzusiga bag‘ishlangan hadislarni saralab chiqish jarayonida, quyidagi hadisda ham ayollarning maqomi qanchalar yuksakligini kuzatishimiz mumkin:

Imom Buxoriyning “Sahihi Buxoriy” to‘plamining “Muhammad Payg‘ambarga nechuk vahiy kela boshlagani hamda Allohning “Biz senga Nuh va undan keyingi Payg‘ambarlarga ne sababdan vahiy yuborgan ersak, shunday vahiy yubordik” degan qavli hususida” deb nomlangan 1-bobi hadislarida Muhammad Payg‘ambarning Payg‘ambarligi boshidayoq ayol kishilarning mehribonligi va e’tiboriga yaqqol dalil bor. Birinchi bor vahiy kelganida a’zoyi-badanlari titrab-qaqshab kelib, “meni o‘rab qo‘yinglar”, deganlarida ularni qo‘quvlari tarqaguniga qadar o‘rab qo‘yishdi. So‘ng “men o‘zimdan xavotir oldim” deganlarida ayollari Xadicha “yo‘q, mutlaqo unday emas. Xudo haqqi, Alloh taolo sizni hech vaqt sharmanda qilmag‘ay, siz qarindosh-urug‘chilik munosabatlarini yo‘lga qo‘yg‘aysiz, og‘irni yengil qilg‘aysiz, yo‘qsillarni to‘ydirg‘aysiz, mehmon kutg‘aysiz va haqiqiy ezguliklarning ro‘yobga chiqishiga sa’yu imdod aylag‘aysiz” [172]. Ushbu hadis davomida bo‘lib o‘tadigan ishlarni Xadichaning shijoati deb atashga asos bor. Imom Buxoriyning “Sahihi Buxoriy” to‘plamidagi hadislar, Muhammad Payg‘ambarning Payg‘ambarligi, vahiylar va uning Xadicha binti Huvaylid bilan aloqasini aks ettiruvchi juda muhim manba hisoblanadi.

Muhammad Payg‘ambarga vahiy kela boshlaganda, u birinchi marta Xiro g‘orida bo‘lgan. Bu vaqt – musulmonlar uchun yangi diniy qarashlar va ijtimoiy o‘zgarishlar boshlangan davr hisoblanadi. Muhammad Payg‘ambarning Payg‘ambarlik vazifasi boshlangan davrda musulmonlar o‘sayotgan va ma’rifatga intilayotgan bir davrda bo‘lgan, bunda jamiyatda ko‘plab ijtimoiy muammolar va diniy qarashlar o‘rtasida ziddiyatlar mavjud edi. Ushbu davrda mushriklarning irqiy va ijtimoiy zo‘ravonligi hukm surgan.

Xadicha binti Huvaylid, Muhammad Payg‘ambarning birinchi xotini va uning birinchi ishonchli yordamchisidir. U Muhammad Payg‘ambarning Payg‘ambarlik vazifasiga tayyorgarlik ko‘rishida muhim ro‘l o‘ynagan. U nafaqat kuchli, balki aqlli va mehribon ayoldir.

Muhammad Payg‘ambarning Xadicha bilan muloqoti va uning yordam so‘rashi ayol va erkak o‘rtasidagi mehr va e’tiborni aks ettiradi. Xadicha Muhammad Payg‘ambarga nafaqat quvvat, balki ruhiy qo‘llab-quvvatlash bilan ham yordam beradi. Bu ayollarning ijtimoiy hayotdagi roli haqida davomiy perspektiva beradi. Xadichaning xizmatlari va qobiliyatlari, amallarni bajarishdagi ruhiy muvozanat va niyyatlarni his qilish zarurligini ta’kidlaydi. Falsafiy- germenevtik tahlil, bu hadis orqali jamiyatda qaror qabul qilishda har bir insonning ahamiyatini ko‘rsatadi. Jamiyatda ayollarga, jumladan, onalar, qizlar, kelinlar va qiz nabiralarga

[172] Sahihi Buxoriy. 1-jild. Imom Ismoil al-Buxoriy. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi. Qomuslar Bosh tahririyati Toshkent 1991. B. – 2. www.ziyouz.com kutubxonasi. / Murojaat sanasi: 12.09.2022.

ko‘rsatiladigan g‘amxo‘rliklar aslida shu jamiyat erkaklariga nisbatan hurmat va sharaf keltiradi. Musulmon jamiyatida Muhammad Payg‘ambar tomonidan boshlab berilgan hamma fikrlar va amallar kelgusi musulmon avlodlar zehni va qalbiga kirib joy olgan sunnat amallarga aylangan bo‘lib, Imom Buxoriy bu amallarni hadislarda jamlaganligi allomaning ulkan salohiyat va karomat sohibi bo‘lganligini tasdiqlaydi.

Germenevtik tahlil yordamida bu suhbat insoniy his-tuyg‘ular, ishonch va ko‘mak orqali ijtimoiy ro‘yxatdan o‘tish jarayonlarida qanday ta’sir ko‘rsatishini ochib beradi. Ijtimoiy hayotda ayollarning muhim roli, mas’uliyatlari va ularning kuchli va mustahkam axloqiy qo‘llab-quvvatlashi juda muhimdir.

Tarixdan kuzatsak, Muhammad Payg‘ambar davrida ayollar hadis rivoyat qilishda faol ishtirok etganlar. Ba’zi sahobiyalar ko‘plab hadislar rivoyat qilgan. O‘sha davrda ayollarning jamiyatdagi roli va hadis ilmidagi o‘rni o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lgan. Sahobiya ayollar hadislarni bevosita Payg‘ambarimizdan eshitib, ularni o‘zlaridan keyingi avlodlarga yetkazishgan. Ulardan eng mashhurlari: Oisha binti Abu Bakr, Hafsa binti Umar, Ummu Salama, Ummu Atiya al-Ansariya va boshqalar. Sahobalardan keyingi avlodlarda, ayniqsa, tobeinlar davrida ham ayollar hadis rivoyat qilishni davom ettirgan. Ammo hadislar to‘plana boshlagani sari ayollarning ishtiroki kamayib, ko‘proq erkaklar ustunlik qila boshlagan. Bu davrda hadis rivoyatchilari haqida ma’lumot yig‘ish (rijol ilmi) yuzaga keldi. Bu ilmdagi yondashuvlar ham hadis tizimida ayollar muammolari shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Hadis to‘plamlari tuzilishi davrida muhaddislar (hadis olimlari) sahih hadislarni ajratish uchun qattiq mezonlarni qo‘llashgan. Bu mezonlar ba’zi hollarda ayol rivoyatchilarga nisbatan adolatsiz munosabatga olib kelgan bo‘lishi mumkin.

Tarix davomida ayollarga nisbatan ijtimoiy cheklovlar, ba’zi jamiyatlarda ayollarning ta’lim olishi, jamoat ishlarida ishtirok etishi va o‘z fikrlarini erkin ifoda etishi chegaralangan bo‘lgan. Bu kabi vaziyatlar hadis tizimida ayollarning ishtirokiga va bu mavzuning shakillanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Rijol ilmi (hadis rivoyatchilarini o‘rganish ilmi) da erkak va ayol rivoyatchilarga nisbatan turlicha yondashuvlar bo‘lgan. Ayol rivoyatchilarning xotirasi va ishonchliligi borasida ba’zi savollar tug‘ilgan. Ba’zi hollarda ayollarning rivoyatlarini zaif, deb baholashga moyillik kuzatilgan. Bu ham hadis tizimida ayollar muammosining shakillanishiga ta’sir qilgan.

Muhammad Payg‘ambar esa ayollarni hurmat qilganlaridan ularni ham ilm olishiga o‘zlari sharoit yaratib, bir kunni ayollar uchun ajratdilar va o‘sha kunlarda ayollarga va’z-nasihatlar o‘qidilar. Quyida keltiriladigan hadis Muhammad payg‘ambarning ayollarga ilm berish va diniy masalalarda nasihat qilishiga e’tibor

qaratadi. Hadis, shuningdek, onalik haqidagi tushunchalar va ta'lim berishning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Oltin silsila 1-juz 36-bobning 101-102-hadislarida: Abu Said Xudriydan: "ayollar Muhammad Payg'ambarga: "Erkaklar sizdan har kuni ilm o'rganishmoqda, bizga ham bir kun ajrating", – deyishdi. Muhammad Payg'ambar bir kunni tayinlab, o'sha kun kelgach ularga va'z-nasihat aytdilar, ba'zi diniy ishlarni buyurdilar: "Ey xotinlar, orangizda 3 ta bolasi o'lgan birorta ham xotin bo'lmasa kerak, mabodo bo'lsa, uni o'sha bolalari parda bo'lib do'zah o'tidan asraydi", – dedilar. Shunda bir xotin: "2 ta bo'lsachi?" – deb so'radi. Muhammad Payg'ambar: "2 ta bo'lsa ham", – dedilar (bu gap otaga ham taalluqlidir)"[173].

Hadisda ayollar Muhammad payg'ambardan ilm olishni xohlayotganliklari haqida so'z yuritadilar. Bu musulmon ayollarining ta'lim olish huquqini yaxshi anglatadi. Zamonaviy jamiyatda ayollar uchun ta'lim imkoniyatlarini oshirishning ahamiyati yuqori. Bugungi kunda ayollar o'z bilimlarini oshirish va ijtimoiy, iqtisodiy siyosiy masalalarda faol ishtirok etishlari juda muhimdir.

Oila institutini takomillashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, bu jarayonda davlat organlari, fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarning yaqin hamkorligini hamda faol rolini ta'minlash maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5325-sonli[174] farmoniga muvofiq bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Imom Buxoriy o'z asarida ijtimoiy turmushda duch keladigan turli holatlarni qamrab oladigan hadislarni ularning roviylarini sahih ko'rsatish usuli orqali tartibga keltiradi. Alloma tomonidan qo'llanilgan bu usul butun tarix davomida o'zining to'g'riligini isbotladi, chunki islom dunyosidagi eng mashhur olimu-ulamolar ham Imom Buxoriyni o'zlariga ustoz deb bilishdi va to'plagan hadislariga bevosita murojaat qildilar. Darhaqiqat, Imom Buxoriy barcha muhaddislar ichida "ustoz" deb tan olingan allomadir.

"Sahihu Buxoriy" ning 124-bobida tilamchiga erining uyidan ezgu niyatda biror narsani sadaqa sifatida bergan yoki uning qornini to'ydirgan ayolga tegadigan savob haqidagi hadis keltiriladi. Oila boshlig'i, ya'ni er uyda bo'lmagan holatlarda ayollar ona sifatida ro'zg'or ishlarini boshqarishga mutasaddi hisoblanadi. Bunday holatlarda ayollar qo'shnilar bilan oldi-berdi munosabatlarini qilish, savdo va tijorat ishlarini

[173] Oltin silsila: 1-juz: Sahihul Buxoriĭ. – Toshkent: Hilol-nashr, 2016. 248-249-b.
[174] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi PF-5325-sonli farmon https://lex.uz/docs/-3797625.09.05.24

amalga oshirish, bolalarni maktabga kuzatish, maktabdan kutib olish va uy ishlarini bajarish hamda bolalar tarbiyasi bilan shug‘ullanish kabi[175] amallarni bajaradi.

Bu hadisda o‘rta asrlarda tez-tez uchrab turgan holatlar, ya’ni tilamchilarning eshik taqillatib kelib, uy egalaridan biror sadaqa qilishligini yoki ehson qilishligini so‘raydigan holatlar tez-tez uchrab turganligi aniqlanadi. Rivoyat qilingan bu hadis mana shu holatni nazarda tutadi. Oisha onamiz rivoyat qiladirlar: “Muhammad Payg‘ambar: “Agar ayol yaxshi niyatda erining uyidagi yeguliklardan olib chiqib, tilamchining qornini to‘yg‘izsa, o‘ziga ham, eriga ham, shuningdek, xazinachiga ham savob tekkaydir. Eriga ishlab topib kelgani uchun, unga (ayolga) ersa, sadaqa bergani uchun savob tekkaydir”, – deganlar”[176]. Muhammad Payg‘ambarning bu hadisininig ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati shundaki, johiliyat davridan qolib kelayotgan insonlar orasidagi munosabatlarda tilamchilarga past nazar bilan qarash, ularga biror narsa berish o‘rniga so‘kib va haqorat qilib, haydab solish kabi odatlarni bartaraf qilishdir. Bundan tashqari, sadaqa savobining ulug‘ligi haqida ham so‘z boradi. Ayollar ham sadaqa bera olishi, hatto erining topganidan sadaqa bersa ham unga savob yozilishi, ayolning jamiyatda o‘z o‘rni bor ekaniga dalolat qiladi.

Imom Buxoriy Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi O. Baxriyevning bu fikrlari Imom Buxoriyning ko‘p yillar davomida olib borgan mashaqqatlari natijasi o‘laroq yaratilgan “Sahihi Buxoriy” to‘plamida jamlangan ayollar mavzusiga doir hadislar nafaqat yozilish uslubi, ma’rifiy-madaniy, ma’naviy-axloqiy va tarbiyaviy tizimlanishi asosida, balki shar’iy talablarga ham to‘liq mos kelishi asosida qurilganligini ko‘rsatadi. Bu hadislarda ayol kishining sha’ni va shaxsiy mavqei daxlsizligi talablariga rioya qilingan, deyish mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, garchi Imom Buxoriyga qadar ham hadislarni jamlash va ularni jome asarlar qilish ishlari olib borilgan bo‘lsa-da, biroq Buxoriy o‘zidan oldingi ulamolarning ishlariga bir yangilik kiritdi, ya’ni Imom Buxoriy o‘z asarida Muhammad Payg‘ambarning hadislarini tizimlashtirishda, ayniqsa, ayollar masalasiga oid hadislarni tizimlashtirishda, avvalo, hadislarning sahihligiga, ularning roviylarining to‘g‘iriligiga katta e’tibor qaratdi va bu bilan o‘z usulini yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Sahihi Buxoriy. 1-jild. Imom Ismoil al-Buxoriy. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi. Qomuslar Bosh tahririyati Toshkent 1991. B. – 2. www.ziyouz.com kutubxonasi. / Murojaat sanasi: 12.09.2022.
2. Oltin silsila: 1-juz: Sahihul Buxoriĭ. – Toshkent: Hilol-nashr, 2016. 248-249-b.

[175]Oltin silsila: 1-juz: Sahihul Buxoriĭ. – Toshkent: Hilol-nashr, 2016. 250-251-b.
[176]Imom Ismoil al-Buxoriy. Sahihi Buxoriy. 1-jild. www.ziyouz.com kutubxonasi B. 289.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi PF-5325-sonli farmon https://lex.uz/docs/-3797625.09.05.24
4. Oltin silsila: 1-juz: Sahihul Buxoriĭ. – Toshkent: Hilol-nashr, 2016. 250-251-b.
5. Imom Ismoil al-Buxoriy. Sahihi Buxoriy. 1-jild. www.ziyouz.com kutubxonasi B. 289.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ РОСТ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Ещанова Даулетбике Аметбековна
И.о.доцента сектора Гражданское право ТГЮУ
доктор философии (PhD) по юридическим наукам,
email:deshanova8@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются современные тенденции развития инвестиционного законодательства Республики Узбекистан в контексте обеспечения технологического роста национальной экономики. Обосновывается, что в условиях цифровой трансформации мировой экономики традиционная модель привлечения иностранных инвестиций, ориентированная преимущественно на количественное увеличение объема капитала, постепенно утрачивает свою эффективность. На первый план выходит необходимость формирования правового механизма стимулирования технологически ориентированных инвестиций, сопровождающихся передачей технологий, созданием научно-исследовательских центров, развитием человеческого капитала и локализацией инновационного производства. На основе анализа Закона Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности», гражданского законодательства, законодательства о государственно-частном партнерстве, специальных экономических зонах и стратегических документов государства выявлены существующие проблемы правового регулирования инвестиционной деятельности. Предлагается авторская концепция перехода от модели стимулирования капиталоемких инвестиций к модели стимулирования технологических инвестиций как самостоятельного объекта государственной инвестиционной политики.

Ключевые слова: *иностранные инвестиции, инвестиционная деятельность, технологические инвестиции, цифровая экономика, инвестиционный климат, трансфер технологий, интеллектуальная собственность, инновации, Республика Узбекистан.*

За последние два десятилетия мировая экономика претерпела качественную трансформацию. Если ранее международная конкуренция государств строилась преимущественно вокруг привлечения финансового

капитала, то в современных условиях решающее значение приобретают технологии, интеллектуальная собственность, цифровые платформы, искусственный интеллект, научные исследования и разработки (Research and Development, R&D), а также способность национальной экономики интегрироваться в глобальные инновационные цепочки создания стоимости. В этой связи иностранные инвестиции следует рассматривать не только как источник финансирования экономического роста, но и как правовой механизм передачи технологий, формирования инновационной инфраструктуры, повышения производительности труда и модернизации промышленности. В современной экономической литературе подобный подход получил развитие в концепции **technology-driven foreign direct investment**, согласно которой приоритетом государственной инвестиционной политики становится привлечение инвестиций, обеспечивающих долгосрочный технологический эффект, а не только увеличение объема вложенного капитала [1].

Для Республики Узбекистан данная проблема приобретает особую актуальность. Последовательные реформы последних лет существенно изменили инвестиционную политику государства. Стратегическая цель заключается не только в повышении инвестиционной привлекательности страны, но и в создании экономики, основанной на инновациях, цифровизации и высокотехнологичном производстве. Стратегия «Узбекистан – 2030» [2]. прямо связывает привлечение иностранных инвестиций с расширением технологического потенциала страны, развитием цифровой инфраструктуры, модернизацией промышленности и повышением гарантий защиты инвесторов. Несмотря на значительное совершенствование инвестиционного законодательства, действующая правовая модель по-прежнему ориентирована преимущественно на создание благоприятных условий для привлечения капитала в целом. Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» [3]. регулирует отношения, связанные с осуществлением инвестиций, устанавливает основные гарантии прав инвесторов и закрепляет общие принципы инвестиционной деятельности, однако не содержит самостоятельных правовых механизмов стимулирования именно технологически ориентированных инвестиций. Более того, сам Закон прямо указывает, что вопросы государственно-частного партнерства, специальных экономических зон, венчурных фондов, концессионных соглашений и рынка капитала регулируются отдельными законами, что требует комплексного анализа всей системы инвестиционного законодательства. По мнению автора, именно данное обстоятельство представляет собой одно из

ключевых направлений дальнейшего развития инвестиционного законодательства Республики Узбекистан.

В отечественной юридической литературе иностранные инвестиции традиционно исследуются через категории гарантий защиты инвесторов, инвестиционного режима, налоговых льгот и государственного стимулирования предпринимательской деятельности[4]. Вместе с тем значительно меньше внимания уделяется вопросу о том, насколько существующая правовая модель способна обеспечивать именно технологическую модернизацию экономики. Международная практика свидетельствует, что государства, добившиеся устойчивого технологического развития, постепенно отказались от универсальной модели стимулирования любых иностранных инвестиций. Вместо этого формируется система селективного регулирования, предусматривающая предоставление специальных правовых преимуществ инвесторам, осуществляющим передачу технологий, локализацию научно-исследовательской деятельности, создание инновационной инфраструктуры и подготовку высококвалифицированных кадров

В законодательстве Республики Узбекистан подобный подход пока не получил комплексного нормативного закрепления. Отсутствуют легальное определение технологических инвестиций, критерии оценки технологического эффекта инвестиционных проектов и специальные меры государственной поддержки инвесторов, обеспечивающих трансфер современных технологий. Это свидетельствует о наличии пробела в правовом регулировании, устранение которого может стать одним из факторов повышения эффективности государственной инвестиционной политики. Цель настоящего исследования состоит в комплексном анализе инвестиционного законодательства Республики Узбекистан с позиции его способности обеспечивать технологический рост национальной экономики, а также в разработке предложений по совершенствованию правового регулирования инвестиционной деятельности.

Предлагаемая концепция предполагает совершенствование законодательства посредством закрепления правового режима технологических инвестиций, предусматривающего специальные стимулы для проектов, связанных с передачей технологий, созданием исследовательских центров, коммерциализацией объектов интеллектуальной собственности и внедрением цифровых производственных решений.

1. Правовая модель инвестиционного регулирования в Республике Узбекистан: современное состояние и направления трансформации

Принятие Закона Республики Узбекистан от 25 декабря 2019 года № ЗРУ-598 «Об инвестициях и инвестиционной деятельности». стало одним из наиболее значимых этапов реформирования национального инвестиционного законодательства. Закон объединил ранее разрозненные нормы, регулирующие инвестиционные отношения, сформировав единую систему правового регулирования деятельности отечественных и иностранных инвесторов. Его основной целью является создание благоприятной инвестиционной среды, обеспечение защиты прав инвесторов и повышение инвестиционной привлекательности Республики Узбекистан. Особого внимания заслуживает уже статья 1 Закона, определяющая предмет его регулирования. Законодатель сознательно отказался от универсального регулирования всех инвестиционных отношений, указав, что вопросы концессионной деятельности, государственно-частного партнерства, специальных экономических зон, соглашений о разделе продукции, венчурных фондов и рынка капитала регулируются самостоятельными законодательными актами.

На первый взгляд подобная законодательная конструкция представляется логичной, поскольку каждый из перечисленных институтов обладает собственной спецификой. Однако именно здесь проявляется первая концептуальная особенность узбекской модели инвестиционного регулирования. Инвестиционное законодательство Республики Узбекистан фактически сформировано как **комплексная межотраслевая система**, включающая нормы гражданского, административного, налогового, земельного, таможенного и финансового права. Такой подход обеспечивает гибкость регулирования, однако одновременно создает проблему фрагментарности нормативной базы. Инвестор вынужден обращаться к значительному количеству нормативных правовых актов, регулирующих различные стадии реализации инвестиционного проекта.

С позиции юридической техники подобная модель нельзя признать оптимальной применительно к высокотехнологичным инвестиционным проектам, реализация которых одновременно затрагивает вопросы интеллектуальной собственности, цифровых технологий, обработки данных, трансфера технологий, научно-исследовательской деятельности и государственного стимулирования инноваций. По мнению автора, дальнейшее развитие инвестиционного законодательства должно происходить не посредством постоянного увеличения количества специальных нормативных

актов, а посредством формирования единой концепции технологического инвестиционного права, обеспечивающей согласованное применение действующего законодательства.

Особый научный интерес представляет законодательное определение инвестиций. Статья 3 Закона закрепляет расширительное понимание инвестиций, относя к ним не только денежные средства и имущество, но также имущественные права, результаты интеллектуальной деятельности, технологии, ноу-хау и иные нематериальные активы. Законодатель тем самым отказался от классической имущественной концепции инвестиций, существовавшей в национальном законодательстве ранее. Данный подход полностью соответствует современным мировым тенденциям развития инвестиционного права. Сегодня крупнейшие международные корпорации инвестируют прежде всего не финансовый капитал, а интеллектуальные ресурсы. Стоимость современных производств определяется уже не стоимостью оборудования, а стоимостью технологий, программного обеспечения, патентов, алгоритмов искусственного интеллекта, производственных процессов и интеллектуального капитала работников. Следовательно, законодатель фактически признал интеллектуальную собственность самостоятельным инвестиционным ресурсом. Однако здесь возникает принципиальная проблема. Несмотря на включение объектов интеллектуальной собственности в состав инвестиций, Закон не предусматривает самостоятельного правового режима их государственной поддержки. Иными словами, инвестиционный проект стоимостью 100 млн долларов, предполагающий строительство традиционного производственного предприятия, и проект аналогичной стоимости, предусматривающий создание исследовательского центра искусственного интеллекта, юридически рассматриваются практически одинаково. Такой подход представляется недостаточно эффективным. В современной мировой практике именно технологический эффект инвестиционного проекта становится основным критерием предоставления государственных стимулов.

Например, в Сингапуре и Республике Корея государственные меры поддержки напрямую зависят от локализации исследований и разработок (R&D), создания новых технологий, регистрации объектов интеллектуальной собственности и подготовки национальных специалистов[5].

В законодательстве Республики Узбекистан аналогичные критерии пока отсутствуют. Одним из фундаментальных принципов Закона является принцип равенства отечественных и иностранных инвесторов. Безусловно, данное

положение соответствует международным обязательствам Республики Узбекистан и общепризнанным принципам международного инвестиционного права.

Однако с научной точки зрения возникает интересный вопрос. Следует ли одинаково стимулировать любые инвестиции? Представляется, что ответ должен быть отрицательным. Формальное равенство инвесторов не означает одинаковый объем государственной поддержки различных инвестиционных проектов. Наоборот, современная инвестиционная политика большинства государств основана на принципе **селективного стимулирования**. Государство предоставляет дополнительные гарантии именно тем проектам, которые обеспечивают достижение долгосрочных стратегических целей развития экономики. Следовательно, принцип равенства инвесторов не препятствует введению специального правового режима технологических инвестиций. Напротив, подобная дифференциация полностью соответствует принципу разумности государственного регулирования экономики.

Значительная часть Закона посвящена государственным гарантиям защиты инвестиционной деятельности. К числу наиболее значимых относятся гарантии защиты инвестиций, равенства прав инвесторов, свободы использования доходов, реинвестирования прибыли, применения международных договоров, а также механизмы защиты инвестиционной деятельности от неправомерного вмешательства государственных органов. Вместе с тем анализ содержания указанных гарантий позволяет сделать вывод о том, что они преимущественно ориентированы на сохранение имущественных интересов инвестора. Практически отсутствуют специальные гарантии, направленные на защиту результатов инновационной деятельности, коммерческой тайны, алгоритмов искусственного интеллекта, промышленных данных и иных объектов цифровой экономики. Между тем именно эти активы сегодня формируют основную стоимость большинства высокотехнологичных компаний. Следовательно, традиционная модель инвестиционных гарантий постепенно перестает соответствовать современной структуре иностранных инвестиций.

По мнению автора, дальнейшее развитие инвестиционного законодательства Республики Узбекистан должно осуществляться посредством включения в Закон отдельной главы, посвященной правовому режиму технологических инвестиций. Такая глава могла бы закрепить понятие технологического инвестиционного проекта, критерии его оценки, особенности государственной поддержки, дополнительные гарантии защиты результатов

интеллектуальной деятельности, а также специальные налоговые и административные стимулы для инвесторов, реализующих проекты, связанные с созданием новых технологий, локализацией научно-исследовательской деятельности и развитием высокотехнологичного производства.

Именно переход от модели универсального стимулирования инвестиций к модели стимулирования технологического развития, основанной на качественных характеристиках инвестиционного проекта, способен обеспечить достижение долгосрочных целей Стратегии «Узбекистан – 2030», ориентированной на повышение конкурентоспособности национальной экономики и внедрение инновационных технологий. В 2025 году была также одобрена новая редакция закона, направленная на дальнейшее сближение инвестиционного режима с международными стандартами, усиление гарантий инвесторов, внедрение принципа «единого окна» и классификации приоритетных инвестиционных проектов, что подтверждает курс государства на модернизацию инвестиционного законодательства.

2. Зарубежные модели правового стимулирования технологических инвестиций и возможности их имплементации в законодательство Республики Узбекистан

Современная международная практика свидетельствует о постепенном изменении подходов к государственному регулированию инвестиционной деятельности. Если на рубеже XX–XXI веков приоритетом большинства государств являлось увеличение общего объема прямых иностранных инвестиций, то в настоящее время ключевой задачей становится повышение их качества. Под качеством инвестиций понимается не только объем вложенного капитала, но и способность инвестиционного проекта обеспечить технологическую модернизацию экономики, развитие человеческого капитала, создание объектов интеллектуальной собственности, локализацию научно-исследовательской деятельности и интеграцию национальной экономики в глобальные цепочки добавленной стоимости. Именно поэтому в научной литературе все чаще используется категория **quality foreign direct investment** или **technology-driven investment**[6], отражающая переход от количественной к качественной модели инвестиционной политики.

Одним из наиболее успешных примеров является Республика Сингапур, инвестиционная политика которой строится не на предоставлении универсальных налоговых льгот, а на селективной поддержке проектов, обладающих высокой технологической ценностью. Государственные институты оценивают инвестиционные проекты по совокупности критериев,

включая объем расходов на исследования и разработки (R&D), создание высококвалифицированных рабочих мест, внедрение инновационных производственных процессов, коммерциализацию результатов интеллектуальной деятельности и экспортный потенциал продукции. Таким образом, объектом государственной поддержки становится не сам иностранный инвестор, а создаваемый им технологический эффект [7]. Подобный подход представляется принципиально отличным от действующей модели законодательства Республики Узбекистан.

Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» исходит из презумпции равной государственной поддержки всех инвесторов при соблюдении установленных законом требований. Такая модель обеспечивает соблюдение принципа недискриминации, однако практически не позволяет государству юридически дифференцировать инвестиционные проекты в зависимости от их инновационной ценности. По мнению автора, именно здесь проходит граница между традиционной инвестиционной политикой и современной политикой технологического развития.

Особый интерес представляет опыт Республики Корея. Экономическое развитие данной страны демонстрирует, что устойчивый технологический рост невозможен исключительно посредством привлечения иностранного капитала. Иностранные инвестиции рассматриваются как составной элемент государственной промышленной политики. Правовое регулирование ориентировано на стимулирование локализации исследований и разработок, создание совместных исследовательских центров, передачу технологий национальным предприятиям, развитие университетской науки и коммерциализацию результатов исследований. В результате государство получает не только дополнительный объем капитала, но и устойчивое развитие национальной инновационной системы[8].

Для Республики Узбекистан данный опыт имеет особое значение. В Стратегии «Узбекистан – 2030» одним из ключевых направлений развития определены цифровизация экономики, внедрение инноваций, повышение производительности труда и развитие высокотехнологичных отраслей. Одновременно государственная политика ориентирована на переход от сырьевой модели роста к производству продукции с высокой добавленной стоимостью. Следовательно, инвестиционная политика должна рассматриваться не изолированно, а во взаимосвязи с промышленной, образовательной и научно-технической политикой государства.

Интересен и опыт Объединённых Арабских Эмиратов. За последние годы правовое регулирование инвестиционной деятельности в данной юрисдикции эволюционировало от создания свободных экономических зон к формированию специализированных инновационных экосистем. Приоритет предоставляется инвестициям в сфере искусственного интеллекта, финансовых технологий, цифровых активов, возобновляемой энергетики, биотехнологий и высокотехнологичного производства. Характерной особенностью является интеграция инвестиционного законодательства с регулированием интеллектуальной собственности, цифровой экономики и корпоративного управления. В результате инвестор получает не только налоговые преимущества, но и комплексную правовую среду, ориентированную на развитие инновационной деятельности [9].

Для Республики Узбекистан данный подход представляет особый интерес в условиях активного развития цифровой экономики, создания IT Park, внедрения технологий электронного правительства и расширения цифровой инфраструктуры. Государственная стратегия до 2030 года предусматривает масштабное развитие цифровых сервисов, широкополосного доступа, электронного правительства и цифрового предпринимательства.

Следовательно, Республика Узбекистан должна конкурировать не посредством предоставления более значительных фискальных преимуществ, а посредством формирования современной правовой среды для инновационного бизнеса. Проведенный сравнительно-правовой анализ позволяет сделать вывод о необходимости пересмотра концептуальных подходов к регулированию инвестиционной деятельности.

Представляется, что дальнейшее совершенствование Закона Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» должно осуществляться по следующим направлениям.

Во-первых, целесообразно законодательно закрепить понятие **«технологические инвестиции»**, определив их как инвестиции, направленные на создание, внедрение, передачу либо коммерциализацию новых технологий, объектов интеллектуальной собственности, цифровых решений, результатов научно-исследовательской и опытно-конструкторской деятельности.

Во-вторых, необходимо разработать систему правовых критериев оценки технологического эффекта инвестиционного проекта. К таким критериям могут быть отнесены объем расходов на НИОКР, количество создаваемых высококвалифицированных рабочих мест, локализация исследовательских подразделений, регистрация патентов, внедрение цифровых технологий,

использование экологически устойчивых производственных процессов и экспорт инновационной продукции. В-третьих, представляется оправданным введение специального правового режима для технологических инвестиционных проектов, предусматривающего дополнительные гарантии стабильности законодательства, ускоренные административные процедуры, расширенные меры государственной поддержки и специальные налоговые стимулы. В-четвертых, требуется дальнейшая интеграция инвестиционного законодательства с законодательством об интеллектуальной собственности, цифровой экономике, государственно-частном партнерстве, венчурном финансировании и коммерциализации результатов научных исследований.

Подобный подход позволит перейти от модели количественного роста иностранных инвестиций к модели формирования инновационной экономики, основанной на знаниях, технологиях и высоком уровне человеческого капитала.

В условиях реализации Стратегии «Узбекистан – 2030», реформирования инвестиционного законодательства и гармонизации национального права с международными стандартами такой переход представляется не только целесообразным, но и объективно необходимым. В 2025 году законодатель продолжил модернизацию инвестиционного режима, а реформы были увязаны с процессом присоединения страны к правилам Всемирной торговой организации, цифровизацией инвестиционного администрирования и совершенствованием гарантий защиты инвесторов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Sauvant K.P. Foreign Direct Investment and Development., Dunning J.H. The Eclectic Paradigm of International Production., Moran T. Foreign Direct Investment and Development: Launching a Second Generation of Policy Research. , Blomström M., Kokko A. Multinational Corporations and Spillovers. , Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty-First Century.
2. Стратегия «Узбекистан – 2030».
3. Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности» № ЗРУ-598.
4. «Инвестиционное право». Ещанова Даулетбике Аметбековна, Ахадова Мадинабону Асрор кизи, Розметова Асал Анварзода. ТГЮУ, 2023 г.
5. Kim L. From Imitation to Innovation: The Dynamics of Korea’s Technological Learning., Singapore Economic Development Board Reports (EDB publications).
6. Sauvant K.P. Foreign Direct Investment and Development., Dunning J.H. The Eclectic Paradigm of International Production., Moran T. Foreign Direct Investment

and Development: Launching a Second Generation of Policy Research. , Blomström M., Kokko A. Multinational Corporations and Spillovers. , Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty-First Century.
7. Amsden A. The Rise of “The Rest”: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies., Singapore Economic Development Board Reports (EDB publications).
8. Kim L. From Imitation to Innovation: The Dynamics of Korea’s Technological Learning.
9. UAE Ministry of Economy Investment Reports.

SALOR KANALIDAGI KUMUSH TOVONBALIQNING O‘SISH VA SERPUSHTLIK KO‘RSATKICHLARI

Ismatillayeva Gulhayo Mexriddinovna
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Zoologiya instituti
Tayanch doktorant
+998 93 995-08-69
E-mail: ismatillayevag@gmail.com

Mirzayev Ulug‘bek To‘rayevich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Zoologiya instituti
E-mail: umirzayev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Salor kanalidagi kumush tovonbalig‘ining (Carassius gibelio) o‘sishi va serpushtligi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Tadqiqot natijalari kumush tovonbaliqning ushbu suv havzasining yashash sharoitlariga yuqori darajada moslashganligini ko‘rsatdi. Ushbu yashash muhitida u og‘irlik va uzunlik o‘sishning tez sur’atlarini, shuningdek, yuqori reproduktiv qobiliyatni namoyon etadi. Kumush tovonbaliq hayotning birinchi yillarida juda tez o‘sadi. Jinsiy yetuklikka erishgandan so‘ng, uning o‘sish tezligi sekinlashadi va urg‘ochilarning mutlaq serpushtligi tana uzunligi va vaznining oshishi bilan ortadi.

Kalit so‘zlar: *Salor kanali, kumush tovonbaliq, Carassius gibelio, o‘sish sur’atlari, serpushtlik.*

GROWTH AND FERTILITY INDICATORS OF THE PRUSSIAN CARP IN THE SALAR CANAL

ABSTRACT

The article presents data on the growth and fertility of the Prussian carp (Carassius gibelio) in the Salor Canal. The results of the study showed that the Prussian carp exhibits a high adaptability to the environmental conditions of this water body. In this habitat, it demonstrates a rapid rate of weight and linear growth, as well as high reproductive capacity. During the early years of life, the Prussian carp grows quite quickly. Upon reaching sexual maturity, its growth rate slows down, while the absolute fecundity of females increases with body length and weight.

Key words: *Salor Canal, Prussian carp, Carassius gibelio, growth rate, fertility.*

ПОКАЗАТЕЛИ РОСТА И ПЛОДОВИТОСТИ СЕРЕБРЯНОГО КАРАСЯ В КАНАЛЕ САЛАР

АННОТАЦИЯ

В статье представлены данные по росту и плодовитости серебряного карася (Carassius gibelio) канала Салар. Результаты исследования показали, что серебряный карась обладает высокой приспособляемостью к условиям обитания этого водоёма. В данном местообитании он демонстрирует быстрые темпы весового и линейного роста, а также высокую репродуктивную способность. В первые годы жизни серебряный карась растёт довольно быстро. По достижении половой зрелости темпы его роста замедляются, а абсолютная плодовитость самок увеличивается с увеличением длины и массы тела.

Ключевые слова: *канал Салар, серебряный карась, Carassius gibelio, темп роста, плодовитость.*

KIRISH

Kumush tovonbaliq (*Carassius gibelio* (Bloch, 1782)) Yevroosiyoning chuchuk suv havzalari ixtiosenozlarida keng tarqalgan va ko‘pincha dominant mavqega ega bo‘lgan turlardan biridir [1, 8]. Ushbu turning yuqori ekologik plastikligi, turli ekologik omillarga nisbatan chidamliligi hamda yangi suv havzalariga tez moslasha olish xususiyati uning keng arealda tarqalishiga imkon yaratgan. Shu bois, kumush tovonbaliqning biologik xususiyatlarini, xususan, o‘sish sur’atlari va reproduktiv ko‘rsatkichlarini o‘rganish suv ekotizimlarining funksional holatini baholash, baliq resurslaridan oqilona foydalanish hamda ularning mahsuldorligini prognoz qilishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Salor kanali Toshkent vohasining muhim irrigatsiya tizimlaridan biri bo‘lib, o‘ziga xos gidrologik va gidrokimyoviy sharoitlari bilan ajralib turadi. Kanal ekotizimining xususiyatlari unda yashovchi gidrobiontlarning tarqalishi, o‘sishi va ko‘payish jarayonlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun kanal sharoitida uchraydigan baliq turlarining biologik ko‘rsatkichlarini o‘rganish alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Mazkur tadqiqot Salor kanalida yashovchi kumush tovonbaliq populyatsiyasining o‘sish va serpushtlik xususiyatlarini baholashga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida populyatsiyaning yosh tarkibi tahlil qilinib, baliqlarning chiziqli va vazn o‘sish ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Shuningdek, urg‘ochi individlarning mutlaq va nisbiy serpushtlik darajalari aniqlanib, olingan natijalar asosida turning kanal

sharoitidagi reproduktiv salohiyati hamda populyatsiya holati baholandi. Natijalar irrigatsion suv havzalarida *C. gibelio* turining biologik xususiyatlarini chuqurroq anglash va baliq resurslarini boshqarish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

MATERIAL VA METODIKA

Kumush tovonbaliq bo‘yicha materiallar 2025-yil aprel-may oylarida Toshkent viloyati, Yangi yo‘l tumani Salor kanalidan (41°3’38.27"N, 69°1’53.98"E; 41°3’18.36"N, 69°1’10.54"E; 41°3’16.69"N, 69°1’0.66"E; 41°3’13.31"N, 69°0’48.76"E) umumiy qabul qilingan usullar yordamida to‘plandi [3]. Namuna olishda katak o‘lchamlari 20 mm, uzunligi 3-4 metr bo‘lgan tortma to‘r, katak o‘lchamlari 1x1 mm, uzunligi 2 metr bo‘lgan kichik tortma to‘r va qarmoqlardan foydalanildi.

Baliqlarning yoshi (*t*) tangachalari bo‘yicha [6], o‘sish sur’atlari esa empirik ma’lumotlar va qayta hisoblab tiklash usuli yordamida aniqlandi [7]. Baliqlarning semizlik koeffitsientlarini (*SK*) aniqlashda T.W.Fulton va F.N.Clark tomonidan taklif qilingan formulalardan foydalanildi [3, 6].

Baliqlarning jinsiy voyaga yetishi, urchishi va ko‘payish biologiyasi bo‘yicha tadqiqotlar O.F. Sakun, N.A. Butskaya [4], shuningdek, V.D. Spanovskaya, V.A. Grigorash [5] tomonidan taklif etilgan usullarga asoslanib olib borildi. Urg‘ochi baliqlarning serpushtligi IV-bosqichdagi uvildiriqlar asosida aniqlandi. Bunda, baliqlarning individual mutlaq serpushtligi (*IMS* – ming ikra), inidividual nisbiy serpushtligi (*INS* – ikralar/g ichki a’zolarsiz tana vazni), yetuklilik koeffitsienti (*Yk*, %) uvildiriq somatik indrksi (*USI*) hisoblab chiqildi.

Baliqlarning serpushtligi bilan tana uzunligi, vazni va yoshining bog‘liqlik darajasini aniqlashda korrelyatsion tahlil, o‘zgaruvchan belgilar orasidagi bog‘liqlik xarakterini o‘rganishda esa regressiya tahlil metodlari qo‘llanildi [2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Salor kanalidan kumush tovonbaliqning o‘sish xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha yig‘ilgan namunalar 9,85-24,21 (o‘rtacha 17,11±7,80) *sm* uzunlikdagi, 29-331 (173,00±18,87) *g* og‘irlikdagi 1+ - 4+ yoshli 24 ta baliqdan iborat bo‘ldi. Ularning semizlik koeffitsientlari Fulton bo‘yicha 2,33-3,85 (3,11±0,08) gacha, Klark bo‘yicha esa 1,15-3,22 (2,22±0,10) gacha bo‘lishi aniqlandi.

Salor kanali kumush tovonbalig‘ining o‘lcham-yosh ko‘rsatkichlari va semizlik koeffitsientlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Salor kanali kumush tovonbalig‘ining o‘lcham-yosh ko‘rsatkichlari va semizlik koeffitsientlari

Yoshi	*l, sm*	*W, g*	SK_F	SK_C	*n*
1+	$\frac{9,85-12,21}{10,79\pm5,42}$	$\frac{29-51}{40,25\pm5,22}$	$\frac{2,80-3,46}{3,16\pm0,15}$	$\frac{1,15-2,06}{1,78\pm0,21}$	4
2+	$\frac{14,65-17,34}{15,86\pm3,93}$	$\frac{98-161}{119,14\pm8,88}$	$\frac{2,78-3,12}{2,96\pm0,06}$	$\frac{2,12-2,39}{2,25\pm0,04}$	7
3+	$\frac{17,06-22,12}{18,96\pm4,88}$	$\frac{148-314}{227,55\pm14,15}$	$\frac{2,62-3,85}{3,32\pm0,11}$	$\frac{1,45-3,22}{2,48\pm0,16}$	11
4+	$\frac{23,53-24,21}{23,87\pm3,40}$	$\frac{323-331}{327,00\pm4,00}$	$\frac{2,33-2,48}{2,41\pm0,07}$	$\frac{1,59-1,71}{1,65\pm0,06}$	2

Izoh: *l – tana uzunligi, sm; W – tana vazni, g;* SK_F *– Fulton bo‘yicha semizlik koeffitsienti;* SK_C *– Klark bo‘yicha semizlik koeffitsienti; kasr ustida – minimal va maksimal ko‘rsatkichlar, ostida – o‘rtacha ko‘rsatkich va uning xatoligi; n – namunalar soni.*

Kumush tovonbaliqning o‘sish dinamikasi ekologik sharoitlar, oziqa bazasining holati, populyatsiya zichligi, gidrologik omillar hamda organizmning fiziologik xususiyatlari kabi qator omillar ta’sirida shakllanadi. O‘tkazilgan tadqiqotlar natijalari Salor kanalida uchraydigan kumush tovonbaliq populyatsiyasida o‘sish sur’atlari 1-3 yosh oralig‘ida eng yuqori darajada namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Mazkur yosh davrida ularning tana uzunligi va vaznining ortib borishi kuzatildi, bu esa turning biologik xususiyatlari va muhit sharoitlari bilan izohlanadi.

Salor kanalida kumush tovonbaliqning yillik o‘sish sur’atlariga oid ma’lumotlar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Salor kanalidagi kumush tovonbaliqning o‘sish sur’ati (qayta hisoblab tiklangan ma’lumotlar bo‘yicha) *sm*

Yoshi	l_1	l_2	l_3	l_4	*n*
1+	6,03				4
2+	8,53	10,66			7
3+	9,83	12,28	14,74		11
4+	12,23	15,28	18,34	19,87	2
O‘rtachasi	9,15	12,74	16,54	19,87	
O‘sishning ortishi		3,59	3,80	3,33	

2-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kumush tovonbaliqning o‘sish sur’atlari hayotining dastlabki uch yili davomida yuqori bo‘lgan. Biroq to‘rtinchi yildan boshlab o‘sish sezilarli darajada sekinlashgan. Ushbu holat, ehtimol, baliq organizmida jinsiy yetilish jarayonining boshlanishi, ya’ni jinsiy mahsulotlarning shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida kumush tovonbaliqning yoshi, tana uzunligi va tana vazni ko‘rsatkichlari o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli hamda kuchli korrelyatsion bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi (1-2-rasmlar). Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, baliqlarning yoshi ortishi bilan tana uzunligi va vazni ham muntazam ravishda oshib boradi. Mazkur bog‘liqlikning xarakteri chiziqli o‘sish bo‘lib, regressiya modeli yordamida yuqori aniqlikda tavsiflandi. Aniqlangan bog‘liqlik quyidagi regressiya tenglamasi bilan ifodalanadi:

$l = 40{,}512 \times t + 71{,}48$ (r = 0,936; P<0,01);

$W = 2{,}3456 \times l - 228{,}27$ (r = 0,969; P<0,01).

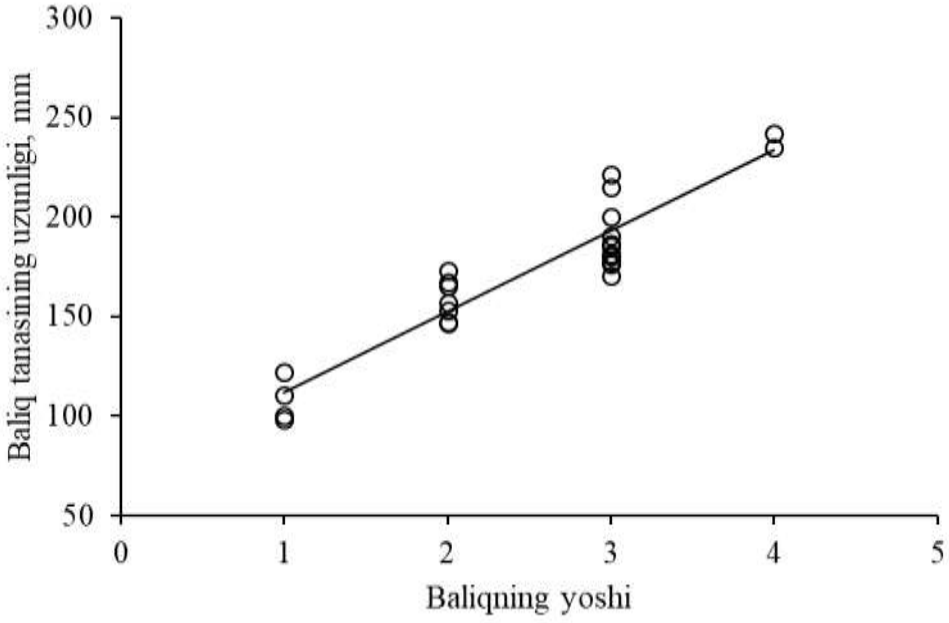

1-rasm. Salor kanalidagi kumush tovonbaliqning tana uzunligi va yoshining o‘zaro bog‘liqligi

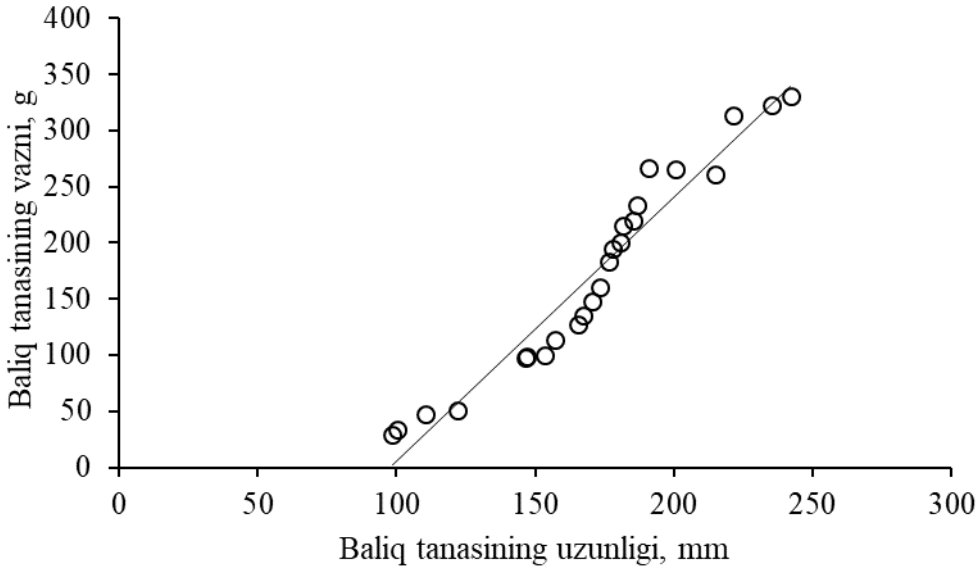

2-rasm. Salor kanalidagi kumush tovonbaliqning tana uzunligi va vaznining o‘zaro bog‘liqligi

Biz tomondan kumush tovonbaliqning reproduktiv biologiyasini o‘rganish bo‘yicha yig‘ilgan namunalar 14,65-24,21 (18,37±0,61) *sm* uzunlikdagi, 98-331 (199,55±17,15) *g* og‘irlikdagi 2+ - 4+ yoshli 20 ta baliqdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqotlarimiz natijasida Salor kanalida kumush tovonbaliqlar 2-3 yoshdan boshlab, tana uzunligi 14-16 *sm* ga yetganida jinsiy jihatdan yetuklik holatiga erishishi aniqlandi. Ularning urchish davrlari esa aprel oyining oxirida boshlanib, may oyining o‘rtalarigacha davom etishi kuzatildi. Ushbu davrda suv harorati 15-16°C atrofida bo‘ladi. Urchishdan oldin tovonbaliq urg‘ochilarini jinsiy mahsulotlarining yetuklik koeffitsientlari 8,46-12,12% tashkil qildi (3-jadval).

Salor kanalidagi tana uzunligi 14,65-24,21 *sm* bo‘lgan urg‘ochi kumush tovonbaliqlarning mutlaq serpushtligi 8283-24696 (16279,35±1174,95) ikrani tashkil qildi.

Salor kanalidagi kumush tovonbaliq urg‘ochilarining reproduktiv ko‘rsatkichlari 3-4-jadvallarda keltirilgan.

3-jadval

Salor kanalidagi kumush tovonbaliq urg‘ochilarinining reproduktiv qobiliyatlari

Ko‘rsatkich	*Min-mak.*	*M±m*	*SD*	*Cv, %*
l, sm	14,65-24,21	18,37±0,61	2,73	14,85
W, g	98-331	199,55±17,15	76,68	38,43
I portsiya	5335-17836	11262,55±880,49	3937,66	34,96
II portsiya	2948-6860	5016,80±310,89	1390,33	27,71

IMS	8283-24696	16279,35±1174,95	5254,52	32,28
INS	91,06-152,83	113,84±2,97	13,27	11,66
Yk, %	8,46-12,12	10,41±0,23	1,04	9,96
USI	11,66-19,44	14,15±0,40	1,77	12,49

Izoh: *Min-mak. – parametrning minimal va maksimal ko‘rsatkichlari; M – o‘rtacha ko‘rsatkich, m – o‘rtacha ko‘rsatkich xatoligi; SD – standart og‘ishi; CV – variatsiya koeffitsienti.*

4-jadval

Salor kanalidagi kumush tovonbaliq urg‘ochilarinining serpushtligi

t	***l, sm***	***IMS***	***INS***	***n***
2+	$\frac{14,65-17,34}{15,86}$	$\frac{8283-13974}{10762,00\pm748,97}$	$\frac{111,93-125,62}{119,25\pm1,70}$	7
3+	$\frac{17,06-22,12}{18,97}$	$\frac{13136-23576}{18316,09\pm1002,82}$	$\frac{91,06-152,83}{111,34\pm5,13}$	11
4+	$\frac{23,53-24,21}{23,87}$	$\frac{24080-24696}{24388,00\pm308,00}$	$\frac{107,98-109,27}{108,63\pm0,65}$	2

Izoh: *t – baliqning yoshi; l – tana uzunligi, sm; IMS – individual mutlaq serpushtlik; INS – individual nisbiy serpushtlik; kasr ustida – minimal va maksimal ko‘rsatkichlar, ostida – o‘rtacha ko‘rsatkich va uning xatoligi; n – namunalar soni.*

Kumush tovonbaliqlarning yoshi, tana uzunligi va vaznining ortishi bilan mutlaq serpushtligining ham izchil oshib boraishi kuzatildi. Kumush tovonbaliqlarning individual mutlaq serpushtligini baliq yoshi, tana uzunligi va vaznini bilan o‘zaro bog‘liqliqlik daralasi 3-5-rasmlarda keltirilgan.

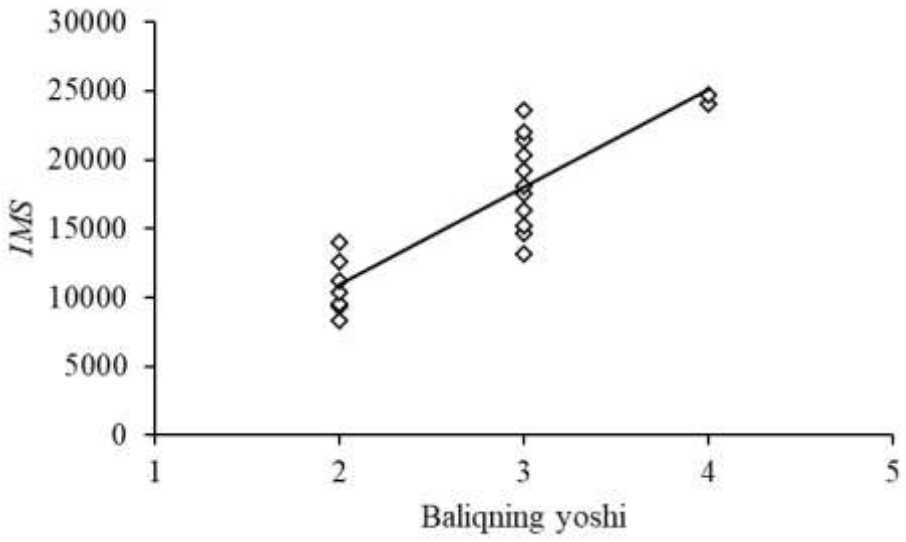

3-rasm. Salor kanalidagi urg‘ochi kumush tovonbaliqlarning individual mutlaq serpushtligini baliq yoshi bilan o‘zaro bog‘liqligi

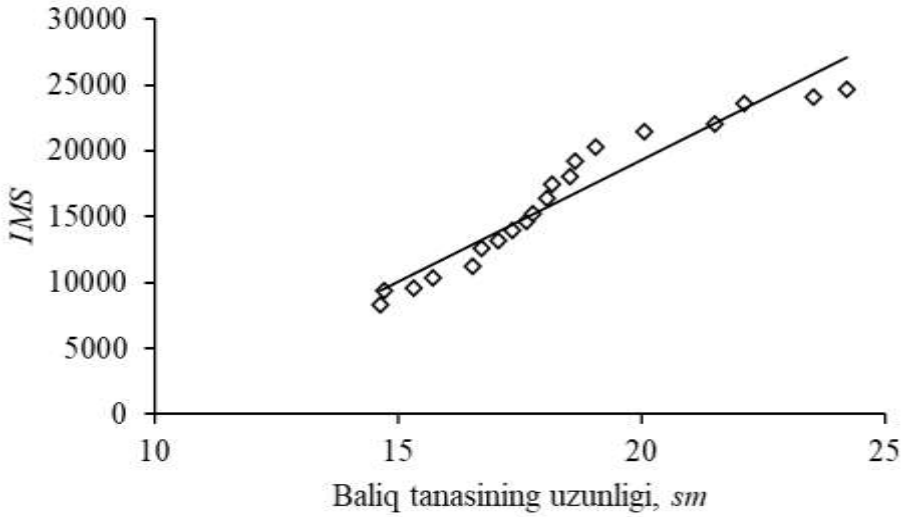

4-rasm. Salor kanalidagi urg‘ochi kumush tovonbaliqlarning individual mutlaq serpushtligini baliq tanasi uzunligi bilan o‘zaro bog‘liqligi

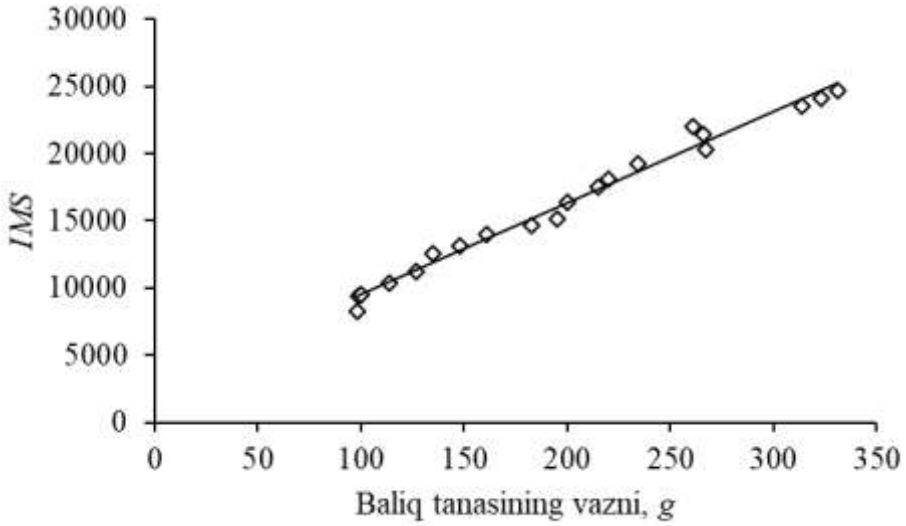

5-rasm. Salor kanalidagi urg‘ochi kumush tovonbaliqlarning individual mutlaq serpushtligini baliq vazni bilan o‘zaro bog‘liqligi

Olib borilgan tahlillar natijalariga ko‘ra, kumush tovonbaliqning individual mutlaq serpushtligi baliqning yoshi, tana uzunligi va og‘irligi bilan yuqori darajada ijobiy bog‘liqlikka ega ekani aniqlandi (r = 0,860, $P < 0,01$; $r = 0,962$, $P < 0,01$; $r = 0,993$, $P < 0,01$). Bu esa tana o‘lchamlari kattalashgani sari urg‘ochi baliqlarning ikralar soni ham ortishini anglatadi (4-jadval).

4-jadval

Salor kanalidagi kumush tovonbaliq urg‘ochilarinining reproduktiv ko‘rsatkichlari bo‘yicha Pirson korrelyatsiya koeffitsiyentlari

Ko‘rsat-kichlar	***t***	***l, sm***	***W, g***	***IMS***	***INS***	***Yk, %***	***USI***
t	1	0,863*	0,879*	0,860*	0,300	0,875*	0,462
l, sm		1	0,964*	0,962*	0,067	0,853*	0,258
W, g			1	0,993*	0,252	0,888*	0,405
IMS				1	0,189	0,840*	0,338
INS					1	0,418	0,961*
Yk, %						1	0,595*
USI							1

*Izoh. * – Korrelatsiya P < 0,01 darajada ahamiyatli hisoblanadi.*

Kumush tovonbaliqning individual mutlaq serpushtligi bilan yoshi hamda tana o‘lchamlari (uzunligi va og‘irligi) o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagi regressiya tenglamalari orqali ifodalanadi:

$IMS = 7076 \times t - 3179,6;$

$IMS = 1852,3 \times l - 17747;$

$IMS = 68,037 \times W + 2702,6.$

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida Salor kanalida tarqalgan kumush tovonbaliq populyatsiyasining asosiy bioekologik xususiyatlari, jumladan o‘sish sur’atlari, ko‘payish biologiyasi va reproduktiv ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Olingan natijalar ushbu turning kanal ekotizimi sharoitlariga yuqori darajada moslashganligini, rivojlanishning dastlabki bosqichlarida jadal o‘sish sur’atlariga ega ekanligini hamda yuqori reproduktiv salohiyat bilan tavsiflanishini ko‘rsatdi.

Tadqiqot davomida aniqlangan o‘sish va serpushtlik ko‘rsatkichlari kumush tovonbaliqning Salor kanali sharoitida populyatsiya sonini tabiiy ravishda tiklash va barqaror saqlab turish imkoniyatiga ega ekanligini tasdiqlaydi. Turning ekologik plastikligi, turli muhit omillariga moslasha olish qobiliyati hamda yuqori ko‘payuvchanligi uning irrigatsion suv havzalarida muvaffaqiyatli yashashi va keng tarqalishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Берг Л.С. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1949. Часть 2. – С. 469-925.

2. Лакин Г.Ф. Биометрия: Учебное пособие для биол. спец. вузов. 4-е изд. – М.: Высш. шк., 1990. – 352 с.
3. Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб. 4-е изд. – М.: Пищевая промышленность, 1966. – 376 с.
4. Сакун О.Ф., Буцкая Н.А. Определение стадий зрелости и изучение половых циклов рыб. – Мурманск: Главрыбвод, 1968. – 47 с.
5. Спановская В.Д., Григораш В.А. К методике определения плодовитости единовременных и порционно икрометущих рыб. // В кн.: Типовые методики исследования продуктивности видов рыб в пределах их ареалов. – Вильнюс: Мокслас, 1976. Ч.2. – С. 54-62.
6. Чугунова Н.И. Руководство по изучению возраста и роста рыб (методическое пособие по ихтиологии). – М.: Изд. АН СССР, 1959. – 166 с.
7. Bagliniere E., Ombredane D. Choix et fiabilité d'un modéle de rétrocalcul des tailles en ecologie halieutique. Mise au point d'un logiciel informatique. // Bull. fr. peche et piscicult. 1990. 63., №3-19: – P. 258-272.
8. Kottelat M., Freyhof J. Handbook of European Freshwater Fishes. Kottelat, Cornol, Switzerland and Freyhof. Berlin. Germany, 2007. 646 p. https://doi.org/10.1007/s10228-007-0012-3

DFT AND TD-DFT INVESTIGATION OF THE ELECTRONIC STRUCTURE, THERMODYNAMIC STABILITY, SPECTRAL PROPERTIES, AND REACTIVITY OF 3-(1,3-DIHYDROXYPROPAN-2-YL)BENZO[*D*]OXAZOL-2(3*H*)-ONE

Nodira Rakhimova,
Department of Chemistry, Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni, Kh. Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan.
Student
nodiraraximova067@gmail.com

Khushnudbek Eshchanov
Department of Chemistry, Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni, Kh. Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan.
PhD, associate professor.
xeshchanov77@gmail.com

Dilshod Dushamov
Department of Chemistry, Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni, Kh. Alimjan 14 h., Urgench, 220100, Uzbekistan.
Associate professor.
dilshod.d71@mail.ru

ABSTRACT

In this work, the electronic structure, thermodynamic stability, and spectral properties of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[d]oxazol-2(3H)-one were investigated using DFT and TD-DFT methods at the B3LYP/6-311G(d,p) level in acetonitrile medium. Mulliken charge distribution analysis confirmed the nucleophilic character of the nitrogen atom and supported the SN2 reaction mechanism. HOMO–LUMO analysis revealed significant electron delocalisation and molecular stability with an energy gap of 8.09 eV. Molecular electrostatic potential (MEP), UV–Vis, and FTIR spectroscopy analyses demonstrated strong intramolecular charge transfer, polarisation of the carbonyl group, and the presence of characteristic functional groups. Thermodynamic calculations indicated that the reaction proceeds spontaneously within the studied temperature range.

Keywords: *Benzoxazolinone derivative, DFT calculations, HOMO–LUMO analysis, Mulliken charges, FTIR spectroscopy.*

INTRODUCTION

Heterocyclic compounds incorporating nitrogen and oxygen atoms play an important role in contemporary organic and medicinal chemistry because of their broad spectrum of biological effects and significant practical value [1, 2]. In particular, benzoxazolinone-based derivatives have attracted increasing scientific interest owing to their reported antimicrobial, antiinflammatory, antioxidant, and other pharmacologically relevant activities [3]. The physicochemical behaviour and chemical reactivity of these molecules are largely governed by the electronic distribution within the heterocyclic framework as well as the nature of the attached substituent groups.

In recent years, computational chemistry methods have become powerful tools for the detailed investigation of molecular geometry, electronic structure, thermodynamic stability, and possible reaction pathways with a high level of accuracy [4]. Among these approaches, Density Functional Theory (DFT) has been extensively applied to heterocyclic compounds due to its effectiveness in predicting electronic and structural characteristics, including molecular orbital energies, charge distribution, spectroscopic parameters, and intermolecular interactions [5,6]. Furthermore, analyses such as Mulliken atomic charges, frontier molecular orbitals (HOMO–LUMO), molecular electrostatic potential (MEP) surfaces, and theoretical spectral calculations are essential for interpreting the physicochemical and reactive properties of biologically active molecules [7].

N-alkylation of benzoxazolinone derivatives represents an important transformation in synthetic organic chemistry, since it enables structural modification of the heterocyclic framework and may considerably alter the biological activity of the resulting compounds [8]. In this context, the interaction of benzoxazolinone with 2-chloropropane-1,3-diol occurs via a nucleophilic substitution path-way, yielding 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one as the target product [9]. The course of this reaction and the stability of the obtained compound are strongly affected by several factors, including the electron density on the nitrogen atom, the polarization of the C–Cl bond, and the influence of the reaction medium or solvent environment [10].

In the present work, the electronic structure and thermodynamic behaviour of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one were examined by means of DFT and TD-DFT approaches employing the B3LYP/6-311G(d,p) method together with the CPCM solvation model in acetonitrile solution [11]. Particular emphasis was placed on the evaluation of Mulliken atomic charges, Gibbs free energy changes, frontier molecular orbital (HOMO–LUMO) parameters, UV–Vis absorption

properties, molecular electrostatic potential (MEP) distribution, and FTIR spectral features [12]. The computational findings offer comprehensive insight into the reaction pathway, electron delocalisation effects, structural stability, and spectroscopic properties of the synthesised benzoxazolinone-based compound.

MATERIALS AND COMPUTATIONAL METHODS

A quantum-chemical study of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one was performed within the framework of Density Functional Theory (DFT). The target compound was synthesised via N-alkylation of benzoxazolinone with 2-chloropropane-1,3-diol in an acetonitrile medium, and its reaction pathway, together with electronic characteristics, was investigated theoretically.

All computational calculations were carried out using the Gaussian 09 program package. The initial molecular structure was generated and subsequently optimised without imposing any symmetry restrictions at the B3LYP/6-311G(d,p) level of theory. The B3LYP hybrid functional was employed because of its proven suitability for predicting the electronic and spectroscopic properties of heterocyclic organic systems with good accuracy. The 6-311G(d,p) basis set was chosen to achieve reliable geometric and electronic descriptors of the studied molecule.

In order to reproduce experimental conditions more realistically, solvent effects were taken into account using the CPCM (Conductor-like Polarizable Continuum Model), with acetonitrile selected as the solvent environment. The use of acetonitrile is particularly appropriate because its polar aprotic character facilitates SN2 nucleophilic substitution processes and contributes to the stabilisation of charged intermediates during the reaction.

Vibrational frequency calculations were carried out at the same theoretical level to verify that the optimized geometry represents a true minimum on the potential energy surface. The optimized structure exhibited no imaginary frequencies, indicating its geometric stability. In addition, thermodynamic quantities such as zero-point energy correction, thermal correction to energy, enthalpy, and Gibbs free energy were derived from the vibrational analysis.

Mulliken population analysis was applied to evaluate the electron density redistribution within the molecule and to identify possible nucleophilic and electrophilic active centers. The frontier molecular orbitals were also examined, including HOMO and LUMO energy values, the HOMO–LUMO energy separation, and intramolecular charge-transfer behavior. To further characterize reactive regions, molecular electrostatic potential (MEP) surfaces were generated, providing a visual representation of electron-rich and electron-deficient sites.

The electronic absorption spectrum was investigated using Time-Dependent Density Functional Theory (TD-DFT) at the same computational level. The calculated absorption bands and electronic transitions were analyzed with respect to π→π* and n→π* excita-tion processes. In parallel, theoretical FTIR spectra of the optimized structure were obtained to assign the characteristic vibrational modes associated with the functional groups of the molecule [13, 14].

Furthermore, the temperature dependence of Gibbs free energy was studied over the 298–400 K range. Linear relationships for both reactants and products were established to evaluate the thermodynamic feasibility and spontaneous nature of the reaction process.

RESULTS AND DISCUSSION

The results of the Mulliken charge distribution analysis made it possible to determine the redistribution of electron density during the reaction and to identify the nature of the reactive centres. According to the calculated data, a significant negative charge was observed on the nitrogen atom of the benzoxazolinone fragment ($q_N \approx -0.459$) (Figure 1). This result indicates that the nitrogen atom possesses a strong electron-donating character and actively participates in the reaction as a nucleophilic centre. Despite the resonance delocalisation of the lone electron pair of the nitrogen atom with the carbonyl group, sufficient electron density remains localised on the nitrogen atom, thereby creating favourable conditions for the N-alkylation reaction to proceed.

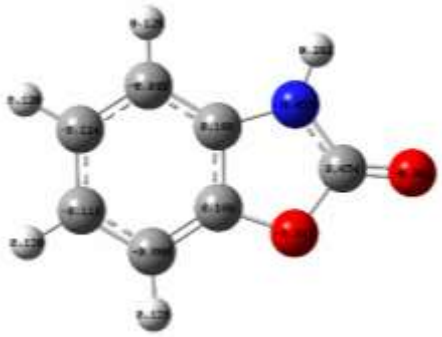

Fig. 1: Mulliken charge distribution map of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one

The pronounced negative charge localised on the carbonyl oxygen atom ($q_O \approx -0.381$) indicates strong polarisation within the C=O bond. Simultaneously, the considerable positive charge calculated for the carbonyl carbon atom ($q_C \approx +0.454$) reflects an amide-like electronic configuration in the heterocyclic system. Such electron density redistribution promotes effective conjugation throughout the molecule, thereby enhancing stabilisation of the heterocyclic framework.

Consequently, the delocalisation of electrons over the entire system contributes significantly to the thermodynamic stability and favourable formation of the final product.

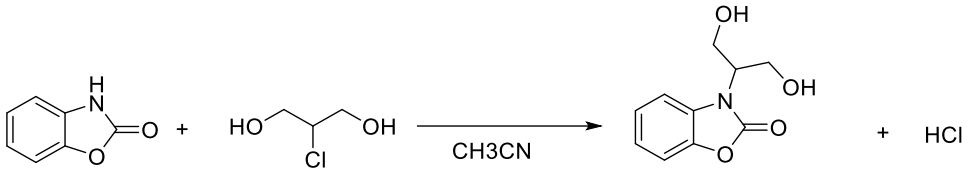

In the proposed reaction pathway, the polarisation of the C–Cl bond in the 2-chloropropane-1,3-diol molecule plays a crucial role in determining the reactivity of the substrate. Owing to the strong electronegativity of the chlorine atom, the bonded carbon atom ac-quires a partial positive charge, thereby forming an electrophilic centre susceptible to nucleophilic attack. The Mulliken charge anal-ysis clearly supports an SN2-type substitution mechanism, in which the electron-rich nitrogen atom attacks the electrophilic carbon centre. This process leads to the departure of the chloride ion and subsequent formation of the N-alkylated benzoxazolinone derivative (Figure 2).

The solvent environment also has a significant influence on the reaction progress. Acetonitrile, being a polar aprotic solvent, weakly solvates nucleophilic species and therefore preserves their high nucleophilic activity. As a consequence, the rate of bimolecular nucleophilic substitution reactions is enhanced considerably under these conditions. Thus, the selected solvent medium provides favourable conditions for efficient N-alkylation.

Furthermore, in the final product, electron density is delocalized over the carbonyl group, nitrogen atom, and aromatic heterocyclic framework, which contributes to additional stabilisation of the molecular structure. This extended conjugation increases the thermodynamic stability of the synthesised compound.

Overall, the Mulliken population analysis enabled the identification of both nucleophilic and electrophilic reactive centres partici-pating in the reaction and confirmed that the N-alkylation process follows an SN2 reaction pathway. The theoretical results are in good agreement with experimental observations and provide a clear explanation for the stability of the obtained product as well as the thermodynamically favourable and spontaneous character of the reaction.

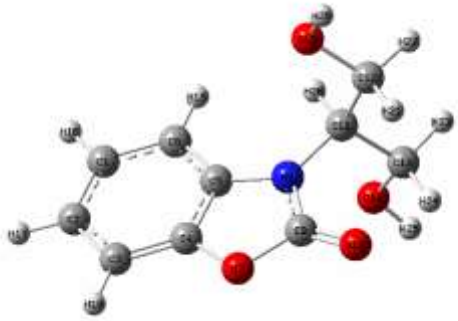

Fig. 2: Geometry-optimized structure of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one obtained at the B3LYP/6-311G(d,p) level.

The obtained computational data indicate that the studied molecule is both highly polarised and thermodynamically stable. The calculated dipole moment value of 4.0592 Debye reflects a pronounced asymmetry in electron density distribution and demonstrates the substantial influence of the heteroatoms on the molecular polarity. Such a relatively high polarity is expected to improve solubility in polar media and promote the formation of intermolecular hydrogen-bonding interactions. In addition, the negative Gibbs free energy value suggests that the compound possesses favourable thermodynamic stability and can exist as a stable molecular system under the investigated conditions (Table 1).

Table 1: Calculated thermodynamic and molecular parameters of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one

Parameters	Value
Molecular mass	209.06881 a.m.u
Dipole moment	4.0592 Debye
Zero-point correction	0.204180 Hartree
Thermal correction to Energy	0.217805 Hartree
Thermal correction to Enthalpy	0.218749 Hartree
Thermal correction to Gibbs Free Energy	0.162933 Hartree
Free Gibbs energy(G)	−743.387047 Hartree

The calculated Gibbs free energy functions for the reactants and products involved in the studied reaction are listed below (kJ/mol):

- benzoxazolinone: $G(T)\approx-1247088.8-0.3457T$
- 2-chloropropane-1,3-diol: $G(T)\approx-1914460.5-0.3581T$
- 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[d]oxazol-2(3H)-one: $G(T)\approx-1951931-0.4916T$

- HCl: $G(T) \approx -1209868.3 - 0.1867T$

The obtained results show that, within the investigated temperature interval of 298–400 K, the Gibbs free energies of all considered species exhibit an approximately linear dependence on temperature with satisfactory correlation accuracy. Based on these linear approximations, the Gibbs free energy change for the overall reaction can be represented by the following expression (Figure 3): $\Delta G(T) \approx -250.0 + 0.0255T$.

The negative values of ΔG over the studied temperature range indicate that the reaction proceeds spontaneously under the investigated conditions. In addition, the relatively small temperature coefficient demonstrates that temperature variations have only a limited influence on the thermodynamic favorability of the process. These findings confirm that the formation of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one is thermodynamically favourable and results in a stable reaction product.

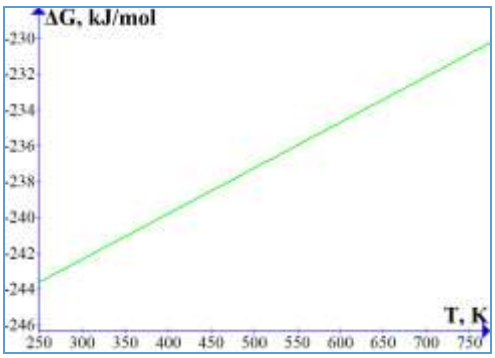

Fig. 3: Temperature dependence of the Gibbs free energy change for the reaction.

The Gibbs free energy profile of the reaction demonstrates that the process remains spontaneous throughout the entire practically relevant temperature range. Although the ΔG value shows a slight increase with rising temperature, the magnitude of this change is relatively small and does not substantially influence the thermodynamic feasibility of the reaction. Consequently, performing the reaction in acetonitrile medium within the 323–343 K temperature interval may be regarded as thermodynamically and kinetically favourable. Under these conditions, the SN2 substitution process proceeds more rapidly, while the physicochemical characteristics of the solvent provide an appropriate environment for efficient nucleophilic attack and stabilisation of the reaction system, thereby promoting effective formation of the desired product.

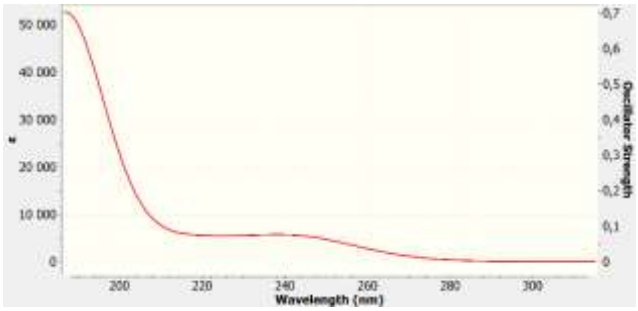

Fig. 4: TD-DFT simulated UV–Vis spectrum of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one.

The electronic characteristics of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one were analysed using UV–Vis spectroscop-ic calculations together with frontier molecular orbital (HOMO–LUMO) analysis. The computational results confirmed the existence of an extended conjugated electronic system within the molecule and demonstrated that the observed electronic transitions predominantly originate from the aromatic ring and carbonyl-containing fragments.

The TD-DFT calculations predicted the main absorption bands at approximately 190 nm and 243.8 nm (Figure 4). The strong absorption band near 190 nm is attributed to high-energy π→π* transitions occurring mainly within the aromatic π-conjugated system of the benzoxazolinone framework. The considerable intensity of this band indicates efficient delocalisation of π-electrons across the molecular structure.

The absorption maximum around 243.8 nm corresponds to lower-energy electronic excitations and is mainly associated with n→π* transitions, together with partially overlapping π→π* transitions involving the carbonyl functionality and heteroatom lone-pair electrons. In particular, the nonbonding electron pairs located on the nitrogen and oxygen atoms make a substantial contribution to the formation of the HOMO orbital and strongly influence the electronic excitation behaviour of the molecule.

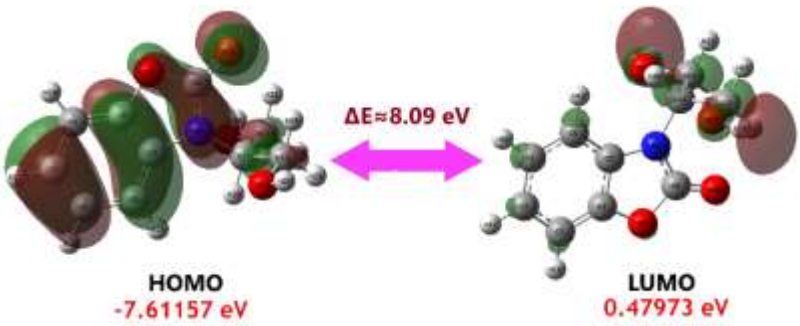

Fig. 5: Spatial distribution of the HOMO and LUMO orbitals with the calculated energy gap (Δ*E* ≈ 8.09 eV).

The frontier molecular orbital calculations revealed that the HOMO energy of the studied molecule is −0.27972 a.u. (−7.61157 eV), while the LUMO energy is 0.01763 a.u. (0.47973 eV) (Figure 5). Based on these values, the HOMO–LUMO energy separation was estimated to be approximately 8.09 eV. Such a relatively large energy gap suggests that the molecule possesses considerable kinetic stability and requires a relatively high excitation energy for electronic transitions. This observation is in good agreement with the UV–Vis spectral data, where the principal absorption bands are located predominantly in the ultraviolet region.

Analysis of the orbital distributions showed that the HOMO is mainly concentrated over the aromatic ring system, the nitrogen atom, and partially the hydroxyl substituents, indicating that these regions represent the electron-donating part of the molecule. In contrast, the LUMO is primarily localised on the carbonyl group and the antibonding π* orbitals of the heterocyclic fragment, identifying these regions as electron-accepting centres. Consequently, upon electronic excitation, electron density is transferred from the HOMO toward the LUMO, resulting in intramolecular charge transfer within the molecular framework.

Accordingly, the absorption band observed near 243.8 nm in the UV–Vis spectrum can be assigned mainly to HOMO→LUMO electronic excitation. This transition is associated with the migration of electron density from the lone-pair orbitals of the nitrogen and oxygen atoms toward the antibonding orbitals of the carbonyl fragment. The Mulliken charge distribution results further support this interpretation, since the nitrogen atom carries a pronounced negative charge ($q_N \approx -0.459$), whereas the carbonyl carbon atom exhibits a considerable positive charge ($q_C \approx +0.454$).

Overall, the combined UV–Vis spectral analysis and HOMO–LUMO investigation confirm the existence of extensive electron delo-calisation within the molecule. The calculated transitions are predominantly characterised by π→π* and n→π* excitation processes, while the large HOMO–LUMO energy gap indicates substantial electronic and thermodynamic stability of the benzoxazolinone-based system.

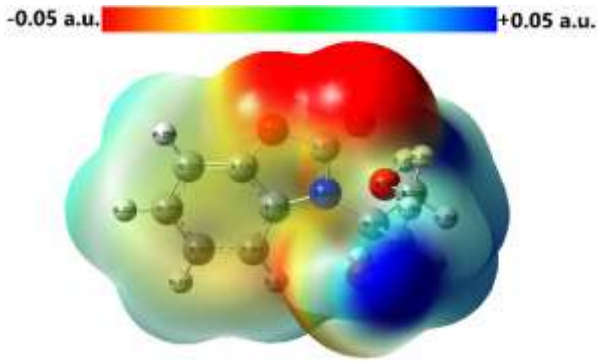

Fig. 6: Molecular electrostatic potential (MEP) map of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one.

The molecular electrostatic potential (MEP) surface provides a clear visualisation of the electron density distribution within the 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one molecule (Figure 6). This analysis enables identification of the molecular regions most prone to electrophilic and nucleophilic interactions and further supports the results obtained from Mulliken charge calculations, frontier molecular orbital analysis, and UV–Vis spectral investigations.

In the MEP representation, red-colored regions correspond to zones of high electron density and negative electrostatic potential, whereas blue regions indicate electron-deficient areas characterised by positive electrostatic potential. Intermediate electron density is represented by green and yellow colours.

The most pronounced negative electrostatic potential is localised around the carbonyl oxygen atom and the hydroxyl oxygen atoms. The intense red colouration in these regions reflects substantial electron accumulation, indicating that these atoms constitute the most electron-rich centres of the molecule. In particular, the carbonyl oxygen atom exhibits especially strong electron density, which is fully consistent with the Mulliken population analysis showing a significant negative atomic charge on this atom. The elevated electron density surrounding the oxygen atoms enhances their capability to participate in hydrogen-bond formation and interactions with electrophilic species.

Conversely, the blue-colored regions are primarily concentrated around the hydrogen atoms of the hydroxyl groups. These regions possess relatively low electron density and positive electrostatic potential, indicating their susceptibility to intermolecular hydrogen-bond interactions. Such polarisation of the O–H bonds contributes to the intermolecular interaction ability of the molecule in polar environments.

The green–yellow electrostatic potential distribution over the aromatic benzoxazolinone framework suggests considerable delocalisation of electron density

throughout the conjugated system. This observation agrees well with the frontier molecular orbital analysis, where the HOMO orbital was found to be localised mainly over the aromatic ring and nitrogen atom, enhancing the electron-donating character of these fragments. At the same time, localisation of the LUMO orbital around the carbonyl-containing region supports the occurrence of intramolecular charge-transfer processes.

The MEP analysis is also in good agreement with the calculated UV–Vis spectral properties. In particular, the absorption band near 243.8 nm can be associated with electron-density transfer from donor regions toward electron-accepting fragments of the molecule. In this process, the nitrogen and oxygen atoms function as electron donors, whereas the carbonyl group acts predominantly as an electron-accepting centre.

Overall, the molecular electrostatic potential map confirms the highly non-uniform nature of electron density distribution in the molecule and demonstrates the presence of significant electron delocalisation within the benzoxazolinone system. The obtained results are fully consistent with the Mulliken charge analysis, HOMO–LUMO calculations, and UV–Vis spectral data, providing a comprehensive interpretation of the electronic structure, stability, and reactivity of the studied compound.

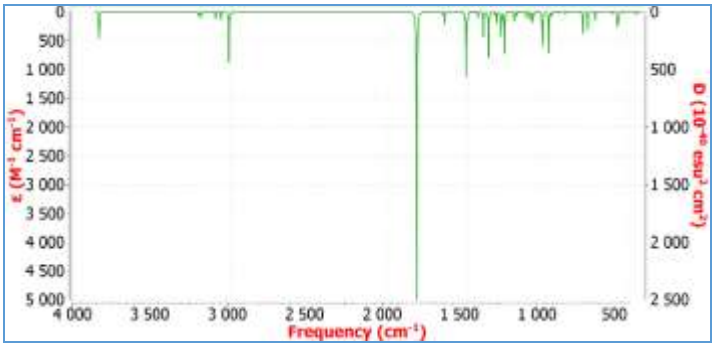

Fig. 7: Calculated FTIR spectrum of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one.

The principal absorption bands observed in the calculated FTIR spectrum successfully confirm the presence of the functional groups in 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one (Figure 7).

The weak but relatively intense peaks observed around 3831–3833 cm^{-1} correspond to the stretching vibrations of free or weakly hydrogen-bonded O–H groups. Since the molecule contains two alcoholic hydroxyl groups, the presence of these signals is expected. In experimental spectra, the O–H absorption band is usually

broader; however, in the calculated FTIR spectrum it appears as a narrow and sharp peak.

The peaks located within the 3176–3208 cm^{-1} region are associated with vibrations involving aromatic and heterocyclic C–H bonds as well as partially N–C-related vibrations. Hydrogen-bonded O–H components may also contribute to this region to some extent.

The absorption bands at 2997–3011 cm^{-1} correspond to the C–H stretching vibrations of aliphatic CH_2 groups, confirming the pres-ence of $–CH_2OH$ fragments in the side chain. The signals observed within the 3060–3096 cm^{-1} range are characteristic of aromatic ring C–H stretching vibrations.

The strong absorption peak at 1824 cm^{-1} is characteristic of the ν(C=O) stretching vibration of the carbonyl group. This clearly confirms the presence of the cyclic carbonyl group of the benzoxazolinone system. The relatively high frequency of this vibration is associated with the incorporation of the carbonyl group within the heterocyclic system as well as with resonance and inductive effects.

The band at 1647 cm^{-1} corresponds to a mixed region involving conjugated C=C and ring C–N vibrations. The strong absorption peak at 1511 cm^{-1} is related to aromatic ring skeletal vibrations together with the C–N resonance system. The bands observed within the 1369–1402 cm^{-1} range are attributed to CH_2 deformation vibrations and C–N stretching components. The very strong signal at 1269 cm^{-1} is highly characteristic of Ar–O–C and C–O stretching vibrations, confirming the presence of the ether-like bond within the benzoxazole ring. The intense absorption bands observed in the 1027–1109 cm^{-1} region correspond to C–O stretching vibrations of alcohol groups and are in very good agreement with the presence of two hydroxymethyl fragments in the molecule.

The bands observed at 743 and 773 cm^{-1} correspond to out-of-plane C–H vibrations of the aromatic ring and indicate the substitut-ed nature of the benzene ring.

Overall, the calculated FTIR spectrum confirms the presence of hydroxyl groups (O–H), a cyclic carbonyl group (C=O), an aromatic ring system, and C–O as well as C–N bonds, and is therefore in excellent agreement with the proposed molecular structure.

When the reducing and electron-donating properties of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one are evaluated on the basis of all quantum-chemical results — including Mulliken charge distribution, Fukui function analysis, HOMO–LUMO calcu-lations, MEP mapping, and UV–Vis spectral data — the molecule can be characterized as a system possessing local electron-donating centers while

exhibiting relatively high overall kinetic stability and moderate electron-donating ability.

According to the Mulliken charge distribution analysis, a large negative charge (−0.459) is localized on the nitrogen atom of the benzoxazolinone fragment. A significant negative charge (−0.381) was also observed on the carbonyl oxygen atom.

These values indicate high electron density on the nitrogen and oxygen atoms and demonstrate that these centers actively participate as electron donors. In particular, the resonance delocalization of the lone electron pair of the nitrogen atom over the aromatic and carbonyl system suggests the presence of strong electron migration within the molecule. The results of the Fukui function analysis further support this conclusion (Table 2). According to the orbital-weighted condensed Fukui indices, the highest value (f^- = 0.09961) was observed for the nitrogen atom. In addition, the dual descriptor value (Δf) of −0.09405 indicates that the nitrogen atom acts as a strong nucleophilic and electron-donating center. The carbonyl oxygen atom also exhibits a high f^- value, confirming the presence of several electron-donating centers within the molecule [15, 16].

Table 2: Orbital-weighted condensed Fukui function indices and dual descriptor values for 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one

Atom index	OWf^+	OWf^-	OWf^0	OW DD
C1	0.03108	0.09358	0.06233	-0.06250
C2	0.03125	0.11668	0.07396	-0.08543
C3	0.03590	0.07251	0.05420	-0.03662
C4	0.02601	0.10376	0.06489	-0.07775
C5	0.02060	0.09946	0.06003	-0.07886
C6	0.03228	0.08925	0.06077	-0.05697
O7	0.01243	0.03965	0.02604	-0.02721
C8	0.02652	0.03326	0.02989	-0.00674
N9	0.00556	0.09961	0.05258	-0.09405
O10	0.01790	0.08694	0.05242	-0.06904
C11	0.00410	0.01324	0.00867	-0.00915
C12	0.01149	0.01489	0.01319	-0.00340
C13	0.01149	0.01489	0.01319	-0.00341
O14	0.01060	0.03272	0.02166	-0.02211
O15	0.01061	0.03272	0.02166	-0.02211
H16	0.03820	0.00800	0.02310	0.03020
H17	0.03807	0.01060	0.02434	0.02748
H18	0.04094	0.00536	0.02315	0.03558
H19	0.02829	0.00681	0.01755	0.02147
H20	0.01338	0.00168	0.00753	0.01170

H21	0.02228	0.00434	0.01331	0.01794
H22	0.03015	0.00532	0.01773	0.02483
H23	0.03015	0.00532	0.01774	0.02483
H24	0.02228	0.00434	0.01331	0.01794
H25	0.05032	0.00256	0.02644	0.04776
H26	0.05033	0.00256	0.02645	0.04777
Sum of orbital weighted f^+			Sum of orbital weighted f^-	
0.652196			1.000037	

The presence of negative dual descriptor values throughout the aromatic system further confirms the delocalized nature of the π-electrons. This indicates the existence of intramolecular charge transfer processes within the molecule.

According to the frontier molecular orbital analysis, the HOMO orbital is mainly localized over the nitrogen atom, the aromatic ben-zoxazolinone nucleus, and partially over the hydroxyl fragments. This demonstrates that these fragments constitute the electron-donating part of the molecule. The HOMO energy value was calculated to be −7.61 eV, indicating the presence of electron-donating ability within the molecule. However, since this value is not particularly high, the compound cannot be regarded as a strong reducing agent, but rather as a moderate electron donor. In contrast, the LUMO orbital is mainly localized over the carbonyl fragment and the antibonding π* orbitals. The HOMO→LUMO electron migration indicates the occurrence of donor–acceptor type electron trans-fer within the molecule. As discussed above, the HOMO–LUMO energy gap was found to be 8.09 eV. This relatively large energy gap indicates considerable kinetic stability and suggests that a significant amount of energy is required for electron transfer to an external system. Therefore, the reducing ability of the compound is limited, although its local donor centers are clearly pronounced.

The MEP map also demonstrates the presence of electron-donating centers within the molecule. The red regions of the map are mainly localized around the carbonyl oxygen atom and the hydroxyl oxygen atoms, confirming the high electron density on these atoms. These centers can readily interact with electrophilic reagents and participate in hydrogen-bond formation. Furthermore, due to the presence of hydroxyl and heteroatom-containing fragments, the molecule may also exhibit potential antioxidant and redox-active properties.

CONCLUSION

In this study, the electronic structure, thermodynamic stability, and spectral properties of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one were investigated using DFT and TD-DFT methods at the B3LYP/6-311G(d,p) level in

acetonitrile medium. The obtained results demonstrated good agreement between Mulliken charge analysis, Fukui function calculations, HOMO–LUMO analysis, MEP mapping, UV–Vis, and FTIR spectra.

The calculations confirmed that the nitrogen and oxygen atoms act as the principal electron-donating and nucleophilic centers of the molecule, supporting the proposed SN2 reaction mechanism. The HOMO–LUMO energy gap of approximately 8.09 eV indicated considerable kinetic stability, while the negative Gibbs free energy values confirmed the thermodynamic favorability and spontaneous character of the reaction. The investigated benzoxazolinone derivative was found to possess moderate electron-donating and reducing properties together with strong electron delocalization and structural stability.

REFERENCES

[1] Joule JA, Mills K (2010), Heterocyclic Chemistry, 5th edn. Wiley-Blackwell, Oxford, pp: 1–720.

[2] Katritzky AR, Ramsden CA, Scriven EFV & Taylor RJK (2008), Comprehensive Heterocyclic Chemistry III. Elsevier, Amsterdam, pp: 1–12560.

[3] Kakkar S & Narasimhan B (2019), A comprehensive review on biological activities of oxazole derivatives. BMC Chemistry 13, pp:16–16.

[4] Cramer CJ (2013), Essentials of Computational Chemistry: Theories and Models, 2nd edn. Wiley, Chichester, pp:1–596.

[5] Becke AD (1993), Density-functional thermochemistry. III. The role of exact exchange. Journal of Chemical Physics 98, pp:5648–5652.

[6] Lee C, Yang W & Parr RG (1988), Development of the Colle–Salvetti correlation-energy formula into a functional of the electron density. Physical Review B 37, pp:785–789.

[7] Mulliken RS (1955), Electronic population analysis on LCAO–MO molecular wave functions. Journal of Chemical Physics 23, pp:1833–1840.

[8] Carey FA & Sundberg RJ (2007), Advanced Organic Chemistry. Part A: Structure and Mechanisms, 5th edn. Springer, New York, pp: 1–1196.

[9] Anslyn EV & Dougherty DA (2006), Modern Physical Organic Chemistry. University Science Books, Sausalito, pp:1–1104.

[10] Reichardt C & Welton T (2011), Solvents and Solvent Effects in Organic Chemistry, 4th edn. Wiley-VCH, Weinheim, pp:1–718.

[11] Frisch MJ et al. (2013), Gaussian 09 Revision D.01. Gaussian Inc., Wallingford CT.

[12] Silverstein RM, Webster FX, Kiemle DJ & Bryce DL (2014), Spectrometric Identification of Organic Compounds, 8th edn. Wiley, Hoboken, pp:1–464.

[13] Stiti M, Bouzit H, Boudjahem AG, Cheghib N, Derdare M & Ksouri R (2025), Experimental and theoretical studies on the inclusion process of the benzoxazolinone in β-cyclodextrin. Russian Journal of Physical Chemistry A 99, pp:237–249.

[14] Syetov Y (2026), Calculations of infrared spectra of benzoxazoles exhibiting excited-state proton transfer by a composite method. Ukrainian Journal of Physical Optics 27, pp:02035–02042.

[15] Allison TC & Tong YJ (2013), Application of the condensed Fukui function to predict reactivity in core–shell transition metal nanoparticles. Electrochimica Acta 101, pp:334–340.

[16] Faver J & Merz KM Jr (2010), Utility of the hard/soft acid–base principle via the Fukui function in biological systems. Journal of Chemical Theory and Computation 6, pp:548–559.

РАҚАМЛИ ВА ЯШИЛ БИЗНЕС ТУШУНЧАЛАРИ: НАЗАРИЙ ТАЪРИФ, АСОСЛАР ВА ТАМОЙИЛЛАР

Рустамова Гулбаҳор Насретдиновна
Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби
Мустақил тадқиқотчиси
ОРСИД: 0009-0009-8161-3813
Gmail: gulbahorrustamova333@gmail.com
Тел: +998 94 187 39 52

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ўзбекистонда смарт рақамли яшил бизнесни ривожлантиришнинг истиқболлари, унинг иқтисодий ва экологик аҳамияти, рақамли технологияларни яшил иқтисодиётга жорий этиш жараёнлари ҳамда барқарор ривожланишга таъсири таҳлил қилинган. Шунингдек, яшил тадбиркорликни ривожлантиришда инновацион ечимлар, рақамлаштириш имкониятлари ва мамлакатдаги мавжуд истиқболли йўналишлар кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: *смарт рақамли яшил бизнес, яшил иқтисодиёт, рақамли технологиялар, барқарор ривожланиш, инновациялар, экологик самарадорлик, рақамлаштириш, яшил тадбиркорлик, иқтисодий ривожланиш, Ўзбекистон.*

КИРИШ

Замонавий иқтисодиёт глобал миқёсда иккита туб ўзгариш – рақамлаштириш ва экологик барқарорликка интилиш даврини бошдан кечирмоқда. Жаҳон хўжалигида «Рақамли иқтисодиёт» ва «Яшил иқтисодиёт» концепцияларининг интеграцияси нафақат технологик прогресс, балки табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги мувозанатни таъминлашнинг муҳим шартига айланди.

«Рақамли ва яшил бизнес» тушунчаси ҳозирги кунда «эгизак трансформация» сифатида эътироф этилиб, у бизнес юритишнинг анъанавий моделларини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Рақамли технологиялар – сунъий интеллект, катта ҳажмли маълумотлар (Big Data) ва блокчейн – ишлаб чиқариш жараёнларида ресурслар сарфини оптималлаштириш, углерод изини камайтириш ва «айланма иқтисодиёт» тамойилларини самарали жорий этишда етакчи восита ҳисобланади.

Мазкур тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, бизнес субъектлари учун рақамли ечимларни яшил стандартлар билан уйғунлаштириш нафақат экологик

масъулиятни англатади, балки рақобатбардошликни ошириш, операцион харажатларни қисқартириш ва узоқ муддатли барқарор ривожланишни таъминлашнинг стратегик омилидир. Ушбу мақолада рақамли ва яшил бизнеснинг назарий-методологик асослари ёритилиб, уларни амалиётга татбиқ этишнинг асосий тамойиллари ва иқтисодий самарадорлиги таҳлил қилинади.

Замонавий иқтисодиётнинг глобаллашуви ва ресурсларнинг чекланганлиги шароитида бизнес юритишнинг янги парадигмалари шаклланмоқда. Бугунги кунда рақамли технологиялар ва экологик барқарорлик – бизнесни ривожлантиришнинг иккита ажралмас устуни сифатида қаралмоқда. Рақамли ва яшил бизнес концепцияси фақатгина технологик модернизацияни эмас, балки ишлаб чиқариш ва истеъмол циклини экологик хавфсизлик талабларига мослаштиришни тақозо этади [1].

Рақамли бизнеснинг моҳияти маълумотларни қайта ишлаш ва улар асосида бошқарув қарорларини қабул қилишда энг юқори самарадорликка эришишдан иборатдир. Рақамли платформалар, булутли технологиялар ва сунъий интеллект воситалари бизнес жараёнларидаги ортиқча харажатларни камайтириш билан бирга, мижозлар билан ўзаро алоқани янги сифат даражасига олиб чиқади. Бизнес субъектлари учун рақамлаштириш – бу шунчаки рақобатбардошликни сақлаб қолиш эмас, балки янги бозор имкониятларини очиш ва ресурслардан фойдаланишда оптимал тежамкорликка эришиш воситаси ҳисобланади. Бундай ёндашув ташкилот ичидаги барча бизнес-жараёнларни шаффофлаштиради ва қарор қабул қилиш тезлигини оширади [2].

Яшил бизнес концепцияси эса экологик масъулиятни иқтисодий фойда билан уйғунлаштиришга қаратилган бўлиб, у «айланма иқтисодиёт» тамойилларига таянади. Бунда хом ашёдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини минималлаштириш ва энергия самарадор технологияларни қўллаш асосий ўринни эгаллайди. Яшил бизнес моделида корхона фақатгина фойда олишни эмас, балки атроф-муҳитга етказилаётган зарарни камайтириш ва ресурсларнинг кейинги авлодлар учун сақланиб қолишини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бундай бизнес моделлари хорижий инвесторлар томонидан юқори баҳоланади, чунки ESG стандартларига риоя қилиш узоқ муддатли барқарорликнинг гарови ҳисобланади [3]. Рақамли ва яшил трансформациянинг интеграцияси, яъни «эгизак трансформация» тушунчаси бизнеснинг келажакдаги муваффақиятини белгилаб берувчи асосий омилдир. Рақамли технологиялар яшил бизнеснинг самарадорлигини таъминловчи «инструментал база» вазифасини бажаради.

Масалан, IoT сенсорлари орқали энергия сарфини реал вақтда мониторинг қилиш, AI алгоритмлари ёрдамида ишлаб чиқаришдаги чиқиндиларни прогноз қилиш ёки блокчейн технологияси орқали маҳсулотнинг экологик изини кузатиш (traceability) мумкин[4]. Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш жараёнларини автоматизация қилиш билан бирга, экологик стандартларга тўлиқ мос келишини кафолатлайди. Шу боис, ҳозирги даврда рақамли ва яшил ечимларни бир вақтда жорий этмаган бизнес субъектлари глобал бозорда ўз ўрнини йўқотиш хавфи остида қолади .

Иқтисодий нуқтаи назардан қаралганда, рақамли ва яшил технологияларнинг синергияси харажатларнинг сезиларли даражада камайишига ва капитал самарадорлигининг ўсишига олиб келади. Замонавий корхоналар рақамлаштириш орқали оператив харажатларни 15-25 фоизга қисқартиришга эришаётган бўлса, яшил технологиялар қўлланилиши натижасида экологик солиқлар ва ресурс тўловларидан тежашга муваффақ бўлмоқда[5]. Бундан ташқари, истеъмолчиларнинг экологик тоза маҳсулотларга бўлган талаби ортиб бораётганлиги сабабли, рақамли платформалар орқали маҳсулотнинг сифати ва экологик хавфсизлиги ҳақида аниқ маълумот бериш бренд садоқатини оширади.

Рақамли ва яшил трансформацияни амалга ошириш жараёнида корхоналар дуч келадиган энг муҳим вазифа бу – «яшил инвестициялар»ни тўғри йўналтириш ва рақамли инфратузилмани экологик барқарорликка хизмат қилдиришдир. Иқтисодий таҳлиллар шуни кўрсатадики, сунъий интеллект (AI) ва катта маълумотлар (Big Data) тизимлари ишлаб чиқаришдаги ресурслар исрофгарчилигини олдиндан аниқлашда мислсиз имкониятларга эга. Масалан, энергия сарфини оптималлаштирувчи алгоритмлар нафақат электр энергияси харажатларини камайтиради, балки ишлаб чиқариш корхонасининг углерод изини сезиларли даражада пасайтиради.

Бундан ташқари, блокчейн технологияси таъминот занжирининг шаффофлигини таъминлашда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бугунги истеъмолчи маҳсулотнинг қайси манбадан олингани, унинг ишлаб чиқарилишида табиатга қанчалик зарар етказилгани ҳақидаги аниқ маълумотларга эга бўлишни истайди. Рақамли платформалар орқали маҳсулотнинг «экологик паспорти»ни шакллантириш компаниянинг бозордаги имиджини мустаҳкамлайди ва истеъмолчилар ишончини қозонади[3]. Шу билан бирга, айланма иқтисодиёт тамойиллари асосида чиқиндиларни қайта ишлаш тизимларини рақамли бошқариш, хом ашё харажатларини қисқартиришда иқтисодий жиҳатдан энг мақбул йўл ҳисобланади .

Қуйидаги жадвалда рақамли ва яшил бизнеснинг асосий хусусиятлари ҳамда уларнинг синергик эффекти акс эттирилган:

Кўрсаткичлар	Рақамли бизнес	Яшил бизнес	Эгизак трансформация (Синергия)
Асосий мақсад	Технологик самарадорлик	Экологик барқарорлик	Рақамли ва яшил самарадорлик
Воситалар	Big Data, AI, IoT, Cloud	Қайта тикланувчи энергия, Эко-дизайн	AI асосидаги ресурс мониторинги
Асосий фойда	Харажатларни тежаш ва тезлик	Ресурс тежамкорлиги ва имидж	Рақобатбардошлик ва ESG стандарт
Истеъмолчига таъсир	Хизмат кўрсатиш тезлиги	Экологик тоза маҳсулот	Шаффофлик ва экологик масъулият
Рискларни бошқариш	Киберхавфсизлик	Экологик ноаниқликлар	Тизимли барқарорликни ошириш

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, рақамли ва яшил бизнес тушунчалари бир-бирини тўлдирувчи ва мустаҳкамловчи тизимдир. Рақамли технологиялар экологик мақсадларга эришишнинг тезкор ва аниқ воситаси бўлса, яшил тамойиллар рақамли бизнеснинг мазмунини ва ижтимоий аҳамиятини белгилаб беради. Келажакнинг муваффақиятли бизнес моделлари айнан шу икки йўналишнинг узвий бирлигида барпо этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yashil iqtisodiyot”ga o‘tish strategiyasi. – Toshkent: Adolat, 2022. – 120 b.
2. Abdullayev, A. B. Raqamli iqtisodiyot: Nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2024. – 250 b.
3. Smith, J. Green Business Management: A Sustainable Approach. – New York: Business Press, 2023. – 300 p.
4. Karimov, I. I. Aylanma iqtisodiyot asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2025. – 180 b.
5. Hasanov, S. S. Raqamli texnologiyalar va atrof-muhit // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2025. – № 3. – B. 45-52.

SHARQ FALSAFASIDA RUHIY KAMOLOT TUSHUNCHASI

Raxmatov Abduzohid Ne'mat o'g'li
Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi,
Falsafa mutaxassisligi 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sharq falsafasida ruhiy kamolot tushunchasining mazmun-mohiyati tarixiy-falsafiy va komparativ yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Tadqiqotda qadimgi Hind va Xitoy falsafasi, islom falsafasi hamda tasavvuf ta'limotida insonning ma'naviy-axloqiy kamolotiga oid qarashlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ruh, nafs, qalb, aql va komil inson tushunchalarining o'zaro dialektik bog'liqligi falsafiy-antropologik nuqtayi nazardan yoritilib, ularning inson shaxsining shakllanishidagi o'rni ilmiy asoslanadi. Xususan, Sharq mutafakkirlarining ruhiy poklanish, o'zini anglash, ma'rifat, axloqiy yetuklik va ilohiy haqiqatni anglashga doir g'oyalari zamonaviy falsafiy tafakkur nuqtayi nazaridan qayta talqin qilinadi. Tadqiqot natijasida Sharq falsafasida ruhiy kamolot insonning ichki dunyosini takomillashtirish, axloqiy fazilatlarni qaror toptirish va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi barkamol shaxsni shakllantirishning asosiy mezoni ekanligi asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada ruhiy kamolot konsepsiyasining bugungi globallashuv sharoitida ma'naviy xavfsizlikni ta'minlash, yoshlar tarbiyasini takomillashtirish va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishdagi nazariy hamda amaliy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Sharq falsafasi, ruhiy kamolot, tasavvuf, komil inson, ruh, nafs, qalb, ma'rifat, axloqiy kamolot, falsafiy antropologiya, ma'naviyat, qadriyatlar.*

ABSTRACT

This article examines the concept of spiritual perfection in Eastern philosophy through historical-philosophical, anthropological, and comparative approaches. It explores the philosophical foundations of spiritual development in ancient Indian philosophy, Chinese philosophy, Islamic philosophy, and Sufism. Particular attention is given to the interrelationship between the concepts of spirit, soul, heart, intellect, and the perfect human being within the Eastern philosophical tradition. The article analyzes the views of Eastern thinkers on self-purification, moral education, spiritual enlightenment, self-knowledge, and the attainment of ultimate truth. It argues that spiritual perfection represents the highest stage of human self-realization and serves as the foundation for moral maturity and social harmony. Furthermore, the study highlights the contemporary significance of Eastern philosophical ideas in

strengthening spiritual security, cultivating ethical values, and promoting sustainable human development in the context of globalization. The findings demonstrate that the concept of spiritual perfection remains one of the most important philosophical categories for understanding human existence and the formation of a morally mature society.

Keywords: *Eastern philosophy, spiritual perfection, Sufism, perfect human, spirituality, moral development, heart, soul, self-knowledge, philosophical anthropology, values, ethics.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется понятие духовного совершенства в восточной философии с использованием историко-философского, антропологического и сравнительного подходов. Рассматриваются философские представления о духовном развитии человека в древнеиндийской, китайской, исламской философии и суфизме. Особое внимание уделено взаимосвязи понятий духа, души, сердца, разума и совершенного человека как основным категориям восточной философской мысли. Анализируются взгляды восточных мыслителей на духовное очищение, самопознание, нравственное совершенствование и достижение высшей истины. Обосновывается, что духовное совершенство является высшей формой самореализации личности и важнейшим условием формирования нравственно зрелого общества. Кроме того, раскрывается значение данной концепции в условиях глобализации, развития духовной культуры, укрепления нравственных ценностей и воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: *восточная философия, духовное совершенство, суфизм, совершенный человек, душа, сердце, разум, самопознание, нравственность, философская антропология, духовность, ценности.*

KIRISH

Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti tarixida ruhiy kamolot masalasi eng muhim falsafiy muammolardan biri sifatida e’tirof etilgan. Turli davrlarda shakllangan falsafiy ta’limotlar insonning borliqdagi o‘rni, uning mohiyati, ma’naviy dunyosi va komillikka erishish yo‘llarini turlicha talqin qilgan bo‘lsa-da, ularning barchasini birlashtirib turuvchi umumiy g‘oya insonning ichki dunyosini takomillashtirish va ma’naviy barkamollikka erishish masalasidir. Ayniqsa, Sharq falsafasi insonni nafaqat biologik yoki ijtimoiy mavjudot, balki yuksak ruhiy salohiyat egasi sifatida

talqin etib, uning kamolotini shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy sharti deb hisoblaydi.

Sharq falsafiy tafakkurida ruhiy kamolot insonning o‘z nafsini poklashi, qalbini ma’rifat nuri bilan yoritishi, axloqiy fazilatlarni shakllantirishi hamda ilohiy haqiqatni anglash sari intilishi bilan bog‘liq murakkab falsafiy jarayon sifatida qaraladi. Ushbu konsepsiya qadimgi Hind falsafasidagi moksha va nirvana g‘oyalari, Xitoy falsafasidagi "jen" (insonparvarlik), "dao" (tabiiy uyg‘unlik) tamoyillari, islom falsafasidagi tazkiyat an-nafs va tasavvufdagi komil inson ta’limotida turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lgan. Mazkur yondashuvlar insonning tashqi muvaffaqiyatidan ko‘ra uning ichki pokligi, ma’naviy yuksalishi va axloqiy yetukligini ustuvor qadriyat sifatida e’tirof etadi.

Bugungi globallashuv, raqamli transformatsiya va madaniyatlararo integratsiya sharoitida ma’naviy qadriyatlarni asrash, insonning ruhiy barqarorligini mustahkamlash hamda yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash masalalari alohida dolzarblik kasb etmoqda. Zamonaviy jamiyatda texnologik taraqqiyotning jadallashuvi bilan bir qatorda ma’naviy inqiroz, axloqiy relativizm, iste’molchilik madaniyatining kuchayishi kabi jarayonlar insonning ruhiy olamiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu nuqtayi nazardan Sharq falsafasida shakllangan ruhiy kamolot konsepsiyasini zamonaviy falsafiy yondashuvlar asosida qayta tahlil qilish va uning nazariy-amaliy ahamiyatini ochib berish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlari inson kamolotini ilm, ma’rifat, ezgulik, adolat, sabr, tavakkul, muhabbat va o‘zini anglash kabi umuminsoniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilganlar. Ayniqsa, tasavvuf falsafasida ruhiy kamolot insonning nafsni poklash, qalbni tarbiyalash va ilohiy muhabbat orqali komillikka erishish jarayoni sifatida izohlanadi. Ushbu qarashlar bugungi kunda ham o‘zining ilmiy va amaliy ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lib, zamonaviy falsafiy antropologiya, axloq falsafasi hamda ma’naviyatshunoslik yo‘nalishlarida muhim metodologik manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Sharq falsafasida ruhiy kamolot tushunchasining nazariy asoslarini tarixiy-falsafiy taraqqiyot nuqtayi nazaridan tahlil qilish, uning asosiy konseptual tamoyillarini ochib berish hamda zamonaviy falsafiy tafakkurdagi ilmiy ahamiyatini asoslashdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiylik, komparativistik, germenevtik, tizimli tahlil va falsafiy-antropologik metodlardan foydalanildi. Mazkur metodologik yondashuvlar Sharq falsafasining turli maktablari va mutafakkirlari qarashlarini o‘zaro bog‘liqlikda tadqiq etish, ruhiy kamolot konsepsiyasining evolyutsiyasini aniqlash hamda uning bugungi davr uchun nazariy va amaliy ahamiyatini yoritish imkonini beradi.

MUHOKAMA

Sharq falsafasida ruhiy kamolot inson mavjudligining eng oliy maqsadi sifatida talqin qilinadi. Mazkur tushuncha insonning faqat bilim egallashi yoki axloqiy me’yorlarga amal qilishi bilan cheklanmay, balki uning ruhiy, ma’naviy va axloqiy jihatdan mukammallashuvini anglatuvchi falsafiy kategoriya hisoblanadi. Sharq tafakkurida insonning komilligi uning tashqi faoliyatidan ko‘ra ichki olamining pokligi, nafs ustidan hukmronligi va haqiqatni anglash darajasi bilan belgilanadi. Shu jihatdan ruhiy kamolot ontologik, aksiologik va antropologik mazmunga ega bo‘lgan integral falsafiy konsepsiya sifatida namoyon bo‘ladi.

Sharq falsafasining ilk manbalarida ruhiy kamolot insonning kosmik tartib bilan uyg‘unlashuvi orqali izohlanadi. Qadimgi Hind falsafasidagi dharma**,** karma**,** moksha va atma kategoriyalari insonning ruhiy taraqqiyotini bosqichma-bosqich yuksaltirishga qaratilgan nazariy tizimni shakllantirgan. Upanishadlarda insonning asl mohiyati Atman va Brahman birligi orqali talqin qilinadi. Bunda ruhiy kamolot individual “men”ning mutlaq borliq bilan uyg‘unlashuvi sifatida tushuniladi. Mazkur yondashuv Sharq falsafasida ruhiy komillikning metafizik asoslarini belgilab berdi.

Buddaviylik falsafasida esa ruhiy kamolot insonning istak va ehtiroslardan xalos bo‘lishi orqali amalga oshadi. nirvana**,** karuna (rahm-shafqat), prajna (donolik) va upeksha (xolislik) kabi axloqiy-falsafiy kategoriyalar shaxsning ichki erkinligini ta’minlovchi vositalar sifatida talqin etiladi. Bu yerda ruhiy yetuklikning asosiy mezoni moddiy manfaatlardan voz kechish emas, balki insonning ichki xotirjamligi va ruhiy muvozanatga erishishidir.

Xitoy falsafasida ruhiy kamolot jamiyat va tabiat uyg‘unligini ta’minlash orqali izohlanadi. Confucius inson kamolotining negizini **ren** (insonparvarlik), **yi** (adolat), **li** (odob-axloq), **zhi** (donolik) va **xin** (sadoqat) kabi axloqiy kategoriyalar tashkil etishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, komil inson – **junzi** – avvalo o‘z nafsini tarbiyalagan, jamiyat manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘ya oladigan axloqiy shaxsdir. Bu g‘oya bugungi fuqarolik jamiyati konsepsiyasi bilan hamohang bo‘lib, shaxsning ijtimoiy mas’uliyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Laozi ta’limotida esa ruhiy kamolotning mezoni **Dao** qonunlariga muvofiq yashash, tabiiylik (**ziran**) va **wu wei** (zo‘rlashsiz harakat) tamoyillariga amal qilish hisoblanadi. Daochilik insonning ichki osoyishtaligini tashqi faoliyatdan ustun qo‘yadi. Bu yondashuv Sharq falsafasida ruhiy kamolotning ekologik va kosmologik talqinini yuzaga keltirgan.

Islom falsafasi ruhiy kamolot tushunchasiga yangi mazmun olib kiradi. Bu yerda insonning komilligi tazkiyat an-nafs**,** tasfiyat al-qalb**,** ihson**,** taqvo**,** ikhlos **va** ma’rifat kabi kategoriyalar orqali izohlanadi. Inson Allohning yerdagi xalifasi sifatida o‘z

ruhini poklash va axloqiy jihatdan yetuklashish orqali komillikka erishadi. Mazkur yondashuvda ruhiy kamolot individual tajribagina emas, balki ijtimoiy mas'uliyat va umuminsoniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqdir.

Abu Nasr al-Farabi o'zining fozil jamiyat haqidagi ta'limotida komillikni ilm va fazilat birligi orqali izohlaydi. Uning fikricha, hikmat, adolat, iffat va shijoat insonning asosiy axloqiy fazilatlari bo'lib, ular uyg'unlashgandagina komil shaxs shakllanadi. Forobiy nazariyasining o'ziga xos jihati shundaki, u ruhiy kamolotni shaxsiy yuksalish bilan cheklamay, uni fozil jamiyatni barpo etishning zarur sharti sifatida talqin qiladi. Demak, Sharq falsafasida ruhiy kamolot individual emas, balki ijtimoiy hodisa hamdir.

Abu Hamid al-Ghazali ruhiy kamolotning markaziga qalbni qo'yadi. U qalbni ilohiy haqiqatni qabul qiluvchi markaz deb hisoblab, insonning asosiy dushmani nafs ekanligini ta'kidlaydi. G'azzoliy tasnifida tavba, sabr, zuhd, tavakkul, shukr, xavf, rajo, muhabbat **va** ma'rifat insonning bosqichma-bosqich komillashuvini ifodalovchi maqomlardir. Ushbu tizim bugungi zamonaviy axloq falsafasida ham shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish modeli sifatida e'tiborga loyiqdir.

Tasavvuf falsafasida ruhiy kamolotning eng mukammal nazariyasi Ibn Arabi tomonidan ishlab chiqilgan "al-Insān al-Kāmil" (Komil inson) konsepsiyasida mujassamlashgan. Unga ko'ra, komil inson ilohiy sifatlarning mukammal tajallisi bo'lib, borliqning mazmunini anglay oladigan va uni axloqiy faoliyati orqali namoyon qiladigan shaxsdir. Mazkur konsepsiya Sharq falsafiy antropologiyasining eng yuksak namunalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Jalal al-Din Rumi esa ruhiy kamolotning asosiy omili sifatida **muhabbat** kategoriyasini ilgari suradi. Uning fikricha, muhabbat insonni nafs qulligidan ozod qilib, uni ilohiy haqiqat sari yetaklaydi. Rumiy uchun muhabbat faqat hissiy kechinma emas, balki borliqni anglashning universal gnoseologik tamoyili hisoblanadi. Shu bois tasavvuf falsafasida muhabbat axloqiy kategoriya bo'lish bilan birga ontologik va epistemologik mazmunga ham ega.

Shunday qilib, Sharq falsafasida ruhiy kamolot konsepsiyasi adolat, ezgulik, hikmat, ma'rifat, taqvo, ihson, muhabbat, sabr, iffat, shijoat, rahm-shafqat, bag'rikenglik **va** mas'uliyat kabi axloqiy kategoriyalar bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Mazkur kategoriyalar insonning individual kamolotini jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti bilan uyg'unlashtiruvchi metodologik asos vazifasini bajaradi. Shu jihatdan Sharq falsafasida ruhiy kamolot nafaqat shaxsning ichki takomillashuvi, balki adolatli jamiyat va barkamol insonni shakllantirishga qaratilgan universal falsafiy paradigma sifatida namoyon bo'ladi.

TADQIQOT NATIJALARI

Mazkur tadqiqot natijalari Sharq falsafasida ruhiy kamolot tushunchasining tarixiy shakllanishi, nazariy asoslari va falsafiy mazmunini tizimli tahlil qilish orqali quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, ruhiy kamolot Sharq falsafasining fundamental falsafiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, u insonning jismoniy, ruhiy va axloqiy jihatdan uyg‘un rivojlanishini ifodalaydi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, qadimgi Hind, Xitoy va islom falsafasi vakillari ruhiy kamolotni turlicha talqin qilgan bo‘lsalar-da, ularning barchasida insonning ichki dunyosini takomillashtirish, axloqiy fazilatlarni rivojlantirish va oliy haqiqatni anglash g‘oyasi umumiy metodologik asos sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, Sharq falsafasida ruhiy kamolotning konseptual asosini ruh**,** nafs**,** qalb**,** aql va komil inson kategoriyalari tashkil etishi aniqlandi. Ushbu kategoriyalar o‘zaro dialektik birlikda insonning ma’naviy taraqqiyot bosqichlarini ifodalaydi. Xususan, ruh insonning ilohiy mohiyatini, nafs uning biologik va hissiy mayllarini, qalb ma’naviy-axloqiy markazini, aql esa haqiqatni bilish vositasini ifodalaydi. Mazkur tushunchalarning uyg‘un rivojlanishi komil insonni shakllantirishning zarur sharti hisoblanadi.

Uchinchidan, Confucius va Laozi qarashlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, Xitoy falsafasida ruhiy kamolot jamiyat va tabiat uyg‘unligini ta’minlash orqali amalga oshadi. Konfutsiy ta’limotidagi ren**,** yi**,** li**,** zhi va xin kategoriyalari komil shaxsning axloqiy mezonlarini belgilasa, daosizmda **dao** va **wu wei** tamoyillari insonning ichki osoyishtaligiga erishishning falsafiy asosini tashkil etadi. Natijada ruhiy kamolot shaxsiy manfaatlarni emas, balki ijtimoiy uyg‘unlikni ta’minlovchi qadriyat sifatida talqin qilinadi.

To‘rtinchidan, islom falsafasi va tasavvufda ruhiy kamolot konsepsiyasi yanada mukammal nazariy tizimga aylanganligi aniqlandi. Abu Hamid al-Ghazali ruhiy komillikning asosini qalbni poklash va nafsni tarbiyalash bilan bog‘laydi. Uning nazariyasida tavba**,** zuhd**,** sabr**,** tavakkul**,** shukr**,** ikhlos**,** muhabbat va ma’rifat insonning ma’naviy yetuklik bosqichlarini ifodalaydi. Ushbu qarashlar ruhiy kamolotni faqat nazariy bilim emas, balki amaliy axloqiy faoliyat orqali egallanadigan jarayon sifatida talqin qiladi.

Beshinchidan, Ibn Arabi tomonidan ishlab chiqilgan “Komil inson” konsepsiyasi Sharq falsafiy antropologiyasining eng mukammal namunalaridan biri ekanligi asoslandi. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, komil inson ilohiy sifatlarning mukammal tajallisi bo‘lib, u o‘zining axloqiy yetukligi, ilm-ma’rifati va jamiyat

oldidagi mas’uliyati bilan ajralib turadi. Bu yondashuv komillikni individual ruhiy tajribadan ijtimoiy mas’uliyat darajasiga ko‘taradi.

Oltinchidan, Jalal al-Din Rumi ta’limoti asosida muhabbatning ruhiy kamolotdagi o‘rni tahlil qilinib, muhabbat nafaqat axloqiy fazilat, balki borliqni anglashning universal gnoseologik tamoyili ekanligi aniqlandi. Rumiy falsafasida insonning komillikka erishishi muhabbat orqali nafs chegaralaridan chiqib, ilohiy haqiqat bilan uyg‘unlashuvi natijasida yuz beradi.

Yettinchidan, Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy merosi qiyosiy tahlil qilinishi natijasida ularning barchasi komil insonni ilm, axloq, adolat, hikmat va ezgulikning uzviy birligi sifatida talqin qilganligi aniqlandi. Ularning falsafiy qarashlarida ruhiy kamolot shaxsiy barkamollik bilan bir qatorda jamiyat taraqqiyotining ham asosiy omili sifatida baholanadi.

Sakkizinchidan, tadqiqot davomida Sharq falsafasida ruhiy kamolotning asosiy aksiologik kategoriyalari sifatida adolat**,** ezgulik**,** hikmat**,** ma’rifat**,** taqvo**,** ihson**,** muhabbat**,** sabr**,** rahm-shafqat**,** bag‘rikenglik**,** mas’uliyat va halollik tushunchalari tizimlashtirildi. Mazkur qadriyatlar nafaqat individual axloqiy fazilatlar, balki barqaror jamiyatni shakllantiruvchi ma’naviy mezonlar sifatida namoyon bo‘ladi.

To‘qqizinchidan, zamonaviy globallashuv sharoitida Sharq falsafasining ruhiy kamolot konsepsiyasi inson kapitalini rivojlantirish, yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash, diniy bag‘rikenglikni qaror toptirish va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishning muhim nazariy asoslaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Bu esa mazkur konsepsiyaning nafaqat tarixiy-falsafiy, balki zamonaviy amaliy ahamiyatga ham ega ekanligini ko‘rsatadi.

O‘ninchidan, tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ruhiy kamolotning integrallashgan falsafiy modeli taklif etildi. Unga ko‘ra, ruhiy kamolot uch asosiy tarkibiy komponent – ontologik (ruh va borliq uyg‘unligi), aksiologik (ezgulik va axloqiy qadriyatlar tizimi) hamda antropologik (komil insonni shakllantirish) birlikda qaralgandagina to‘liq namoyon bo‘ladi. Ushbu model Sharq falsafasida ruhiy kamolot tushunchasini zamonaviy falsafiy-antropologik yondashuvlar asosida talqin qilish imkonini beradi hamda kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Sharq falsafasida ruhiy kamolot tushunchasi insonning ma’naviy, axloqiy va intellektual jihatdan yuksalishini ifodalovchi fundamental falsafiy kategoriya hisoblanadi. Mazkur konsepsiya insonni nafaqat biologik yoki ijtimoiy mavjudot,

balki ilohiy mohiyatni o‘zida mujassam etgan ma’naviy mavjudot sifatida talqin qiladi. Shu bois ruhiy kamolot shaxsning ichki dunyosini takomillashtirish, axloqiy fazilatlarni qaror toptirish va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi barkamol insonni shakllantirishning muhim nazariy asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, qadimgi Hind falsafasidagi *dharma*, *karma* va *moksha*, Xitoy falsafasidagi *ren*, *dao* hamda *wu wei*, islom falsafasidagi *taqvo*, *ihson*, *tazkiyat an-nafs* va tasavvufdagi *komil inson* konsepsiyasi ruhiy kamolotning turli tarixiy-falsafiy talqinlarini ifodalasa-da, ularning barchasini insonning o‘zini anglash, ma’naviy poklanish va axloqiy yetuklikka erishish g‘oyasi birlashtiradi.

Tahlillar asosida Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sino, Abu Hamid al-Ghazali, Jalal al-Din Rumi va Ibn Arabi qarashlarida ruhiy kamolot ilm, axloq, muhabbat, ma’rifat va adolatning uzviy birligi sifatida talqin qilinishi aniqlandi. Ayniqsa, tasavvuf falsafasida nafsni poklash, qalbni tarbiyalash va ilohiy muhabbat orqali komillikka erishish g‘oyasi Sharq falsafiy tafakkurining eng yuksak nazariy yutuqlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Maqolada ruhiy kamolotning ontologik, aksiologik va antropologik asoslari tizimli ravishda tahlil qilinib, uning shaxs va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni asoslab berildi. Shuningdek, ruhiy kamolot konsepsiyasi bugungi globallashuv sharoitida ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash, yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish hamda barkamol avlodni tarbiyalashning muhim metodologik omillaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Muallifning fikricha, Sharq falsafasida ruhiy kamolot konsepsiyasini zamonaviy falsafiy-antropologik yondashuvlar asosida qayta talqin qilish, uning ilmiy-nazariy imkoniyatlarini kengaytirish hamda ta’lim, ma’naviyat va axloqiy tarbiya tizimiga integratsiya qilish bugungi davrning dolzarb ilmiy vazifalaridan biridir. Kelgusidagi tadqiqotlarda Sharq va G‘arb falsafasida ruhiy kamolot konsepsiyalarini komparativ tahlil qilish, ularning zamonaviy insonparvarlik paradigmasidagi o‘rnini chuqurroq yoritish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Annemarie Schimmel. (1975). *Mystical Dimensions of Islam.* University of North Carolina Press.
2. Chittick, W. C. (1989). *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-’Arabi’s Metaphysics of Imagination.* SUNY Press.
3. Confucius. (2003). *The Analects* (E. Slingerland, Trans.). Hackett Publishing.
4. Corbin, H. (1993). *History of Islamic Philosophy.* Kegan Paul International.
5. Izutsu, T. (1983). *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts.* University of California Press.

6. Nasr, S. H. (2006). *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present.* SUNY Press.
7. Nasr, S. H. (1989). *Knowledge and the Sacred.* SUNY Press.
8. Nicholson, R. A. (2008). *The Mystics of Islam.* Routledge.
9. Rumi, J. (2004). *The Masnavi* (R. Nicholson, Trans.). Oxford University Press.
10. Ibn Arabi. (1980). *The Bezels of Wisdom (Fusus al-Hikam).* Paulist Press.
11. Rahman, F. (1979). *Islam.* University of Chicago Press.
12. Izutsu, T. (2002). *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an.* McGill-Queen's University Press.
13. Nasafiy, A. (2007). *Komil inson.* Toshkent: Yangi asr avlodi.
14. Navoiy, A. (2011). *Mahbub ul-qulub.* Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
15. Yusuf Xos Hojib. (2014). *Qutadg'u bilig.* Toshkent: Fan.
16. Ibn Sino. (1981). *Kitab al-Najat.* Beirut: Dar al-Afaq.
17. Nasr, S. H. (2010). *The Garden of Truth.* HarperOne.
18. Leaman, O. (2002). *An Introduction to Classical Islamic Philosophy.* Cambridge University Press.
19. Knysh, A. (2017). *Sufism: A New History of Islamic Mysticism.* Princeton University Press.
20. Chittick, W. C. (2007). *The Self-Disclosure of God.* SUNY Press.
21. Ernst, C. W. (2011). *Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam.* Shambhala Publications.
22. Pulatov, S. N. (2024). HINDISTONDA MARIFATCHILIK HARAKATI SHAKLLANISHIDA RAM MOHAN ROY VA MAHATMA GANDILARNING O'RNI. *Academic research in educational sciences*, *5*(TSUE Conference 1), 519-524.
23. Пўлатов Ш. Н. ҲИНД ФАЛСАФАСИДАГИ ИНСОН МАСАЛАСИНИНГ МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИГА ТАСИРИ //International scientific journal of Biruni. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 96-103.
24. Pulatov, S. N. (2024). GUMANIZM TUSHUNCHASINING MOHIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *4*(21), 802-809.
25. Pulatov, S. (2025, November). PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF MAHATMA GANDHI'S SARVODAYA THEORY. In *International Conference on Arts, Society & Humanities* (Vol. 1, No. 2, pp. 6-8).
26. Pulatov, S. N. (2025). QADIMGI XITOY VA HINDISTON TA'LIM TIZIMI: TARIXIY SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI VA EVOLYUTSIYASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *5*(26), 786-792.

27. Pulatov, S. N. (2025). MAHATMA GANDINING AXLOQIY MODELI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *5*(25), 128-131.
28. Po‘Latov, S. N. M. (2021). MAHATMA GANDI FALSAFIY QARASHLARIDA “MUTLOQ G ‘OYA” TUSHUNCHASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(5), 1134-1143.
29. Pulatov, S. N. (2024). AXLOQ VA AHIMSA TUSHUNCHALARINING O‘ZARO BOG ‘LIQLIGI. *Academic research in educational sciences*, *5*(2), 50-55.
30. Pulatov S. N. QADIMGI XITOY FALSAFASIDA IN VA YAN TA’LIMOTI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 21. – С. 578-582.
31. Пўлатов, Ш. Н. (2023). МАҲАТМА ГАНДИ ҚАРАШЛАРИДА АХЛОҚИЙ КАТЕГОРИЯЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(12), 483-490.

ТРАНСФОРМАЦИЯ «СТРАТЕГИЧЕСКИХ ТРЕУГОЛЬНИКОВ» В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЦЕНТРИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: НОВЫЕ АНАЛИТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ

Касимов Муталиб,
«Федеральное государственное бюджетное учреждение высшего образования «Национальный исследовательский университет «МЭИ» филиал в г. Ташкенте, Доктор философии (PhD) по политологии, доцент

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются теоретико-методологические основания трансформации межгосударственных «стратегических треугольников» в условиях формирования полицентричной архитектуры мироустройства. Осуществлен критический анализ линейных подходов классических теорий международных отношений, продемонстрирована их ограниченность перед лицом гибридных угроз безопасности и глубокой экономической взаимозависимости. Систематизированы современные аналитические модели, включая системно-сетевой подход, конструктивизм, а также концепцию «региональной многовекторной трилатерализации», развиваемую узбекской политологической школой. Концептуализирована динамика геополитических триад в пространстве Центральной Азии. Особое внимание уделено роли Узбекистана как активного субъекта и регулятора балансов внутри глобального (РФ–КНР–США) и функционального транспортно-логистического (Узбекистан–Афганистан–Пакистан) треугольников. Сформулированы практические рекомендации для внешнеполитического ведомства Республики Узбекистан.

Ключевые слова: *стратегические треугольники, полицентричный мир, Центральная Азия, внешняя политика Узбекистана, трилатерализация, гибридная геополитика, Трансафганский коридор.*

ABSTRACT

The article explores the theoretical and methodological foundations of the transformation of interstate "strategic triangles" in the context of a forming polycentric world order architecture. It critically analyzes the linear approaches of classical international relations theories, demonstrating their limitations in the face of hybrid security threats and deep economic interdependence. Modern analytical models are systematized, including the system-network approach, constructivism, and the concept of "regional multi-vector trilateralization" developed by the Uzbek school

of political science. The dynamics of geopolitical triads in Central Asia are conceptualized. Special attention is paid to the role of Uzbekistan as an active subject and regulator of balances within the global (RF–PRC–USA) and functional transport-and-logistic (Uzbekistan–Afghanistan–Pakistan) triangles. Practical recommendations for the foreign policy of the Republic of Uzbekistan are formulated.

Keywords: *strategic triangles, polycentric world, Central Asia, foreign policy of Uzbekistan, trilateralization, hybrid geopolitics, Trans-Afghan corridor.*

ANNOTATSIYA

Maqolada ko‘p qutbli dunyo shakllanishi sharoitida davlatlararo «strategik uchburchaklar» transformatsiyasining nazariy-metodologik asoslari tadqiq etilgan. An’anaviy xalqaro munosabatlar nazariyalarining chiziqli yondashuvlari tahlil qilinib, ularning gibrid xavfsizlik va chuqur iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlik sharoitidagi cheklovlari ko‘rsatib o‘tilgan. Tizimli-tarmoqli yondashuv, konstruktivizm, shuningdek, o‘zbek siyosatshunoslik maktabining «mintaqaviy ko‘p vektorli trilateralizatsiya» konsepsiyasini o‘z ichiga olgan zamonaviy tahliliy modellar tizimlashtirilgan. Markaziy Osiyo makonidagi geosiyosiy triadalar dinamikasi konseptuallashtirilgan bo‘lib, unda O‘zbekiston Respublikasining global (RF–XXR–AQSh) va funktsional transport-logistika (O‘zbekiston–Afg‘oniston–Pokiston) uchburchaklaridagi muvozanatlashtiruvchi roli va faol sub’ekt sifatidagi maqomi alohida yoritilgan. Tadqiqot yakunida O‘zbekiston tashqi siyosati uchun amaliy tavsiyalar shakllantirilgan.

Tayanch so‘zlar: *strategik uchburchaklar, ko‘p qutbli dunyo, Markaziy Osiyo, O‘zbekiston tashqi siyosati, trilateralizatsiya, gibrid geosiyosat, Transafg‘on yo‘lagi.*

ВВЕДЕНИЕ

Архитектоника современного мироустройства претерпевает фундаментальную трансформацию, характеризующуюся окончательным транзитом от биполярных и моноцентрических моделей к сложной полицентричной реальности. В этих условиях классические жёсткие двусторонние альянсы военно-политического типа во многом утрачивают прежнюю гибкость и адаптивность.

На смену им приходят динамичные, нелинейные трёхсторонние геополитические конфигурации («стратегические треугольники»), которые становятся ключевыми узлами управления региональной и глобальной безопасностью. Переход к гибким трёхсторонним форматам обусловлен тремя ключевыми факторами.

Во-первых, дефицит безопасности и нелинейность угроз: современные вызовы (от технологического соперничества в сфере ИИ и полупроводников до ядерного сдерживания трёх государств одновременно) требуют от акторов мгновенного маневрирования. Двусторонний формат сковывает государства жёсткими обязательствами, в то время как третья вершина позволяет балансировать риски, не прибегая к прямой конфронтации.

Во-вторых, диверсификация баланса сил: триады позволяют вовлекать в орбиту влияния региональных лидеров (например, в рамках конфигураций США–КНР–Индия или Россия–Китай–Северная Корея), превращая треугольники в «многоузловые» площадки.

В-третьих, гибридизация геополитики: взаимозависимость государств больше не ограничивается военной мощью. Современный стратегический треугольник может формироваться вокруг цепочек поставок критических технологий (например, треугольник США–Тайвань–Вьетнам в полупроводниковой индустрии).

Классический инструментарий теории международных отношений (ТМО), включая базовую модель «треугольной дипломатии» Г. Киссинджера и триады Л. Диттмера, во многом опирался на логику жёсткого баланса сил и бинарного выбора. Сегодня же акторы могут одновременно конкурировать в сфере безопасности и глубоко сотрудничать в экономике, что рождает острую научную проблему: традиционные подходы ТМО не в полной мере объясняют амбивалентное поведение государств внутри современных триад.

Следовательно, возникает объективная необходимость в концептуальном переосмыслении и систематизации современных подходов к изучению «треугольных отношений», что определяет высокую актуальность данного исследования.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретико-методологическую базу исследования составляет совокупность взаимодополняющих аналитических подходов, выработанных ведущими международными и национальными политологическими школами.

В качестве основного метода применяется сравнительный анализ исследовательских школ и концептуальных моделей, что позволяет систематизировать существующие подходы к изучению «стратегических треугольников». Системно-сетевой подход используется для анализа динамики межгосударственных триад как нелинейных, адаптивных сетевых структур.

Конструктивизм привлечён для объяснения роли идентичности, норм и дискурса в формировании геополитических ориентиров государств —

участников треугольников. Геоэкономический подход применяется при анализе функциональных триад, сформированных вокруг транспортно-логистической инфраструктуры.

Исследование опирается на четыре ключевые научные школы, чьи методологические разработки образуют теоретическую основу работы.

1. Российская исследовательская школа: Количественный индексный анализ и неоевразийский баланс сил

Российские политологи акцентируют внимание на математической строгости оценки «вершин» треугольников и их асимметрии, уходя от исключительно умозрительных категорий. В центре внимания находится концепция «одноцентровых» и «бицентровых» триад, функционирующих на основе Сводного индекса национального потенциала (CINC). «Трехсторонняя дипломатия в XXI веке не сводится к механическому уравновешиванию военных потенциалов. Применение количественных индексов (в частности, CINC) позволяет классифицировать симметричные и асимметричные треугольники, выявляя роль "государств-опор" (pivot states) и "буферных зон" в глобальной игре "дуэли трех лиц", где торгово-экономические связи переплетены с военно-стратегическими вызовами»[1].

2. Европейская исследовательская школа: Концепция «Глубокой триангуляции» и институциональная гибкость.

Европейские ученые рассматривают стратегические треугольники не как застывшие союзы, а как динамичные сетевые процессы («триангуляцию»). Они первыми указали на феномен, когда государства умудряются сочетать экстремальную экономическую взаимозависимость с тотальным недоверием в сфере безопасности. «Триангуляция» стала ключевой динамикой международных отношений, демонстрируя уникальное и взрывоопасное сочетание трех компонентов: глубокого укоренившегося недоверия в сфере безопасности, беспрецедентной экономической взаимозависимости и горючей смеси из исторических обид и цивилизационной уверенности»[2].

3. Восточная (Китайская) исследовательская школа: Модель «Асимметричной сетевой автономии»

Китайские исследователи (в частности, школа Университета Цинхуа и институты Китайской академии общественных наук - КАОН) переосмысливают треугольники сквозь призму многополярного доминирования. Они используют метафору «игры в го», где цель вершины — не уничтожить контрагента, а ограничить его маневренность, вовлекая в ловушку «неприсоединения к сторонам. «Современный треугольник КНР–РФ–США представляет собой

гибкую конфигурацию одновременной конкуренции, противостояния и игры, где экономический вес Китая и стратегическая автономия России меняют правила сдерживания, вынуждая внешних акторов балансировать на грани конфронтации и прагматичного сотрудничества»[3].

Узбекская исследовательская школа: Концепция «Региональной многовекторной трилатерализации»

В узбекской политической науке (УМЭД, ТГИВ) сформировался самобытный подход к изучению треугольников, адаптированный под специфику Центральной Азии. Узбекские ученые рассматривают треугольные отношения не с позиции глобальных гегемонов, а с позиции средних держав. Они изучают, как малые и средние государства используют «треугольники интересов» крупных держав (например, Россия — Китай — США в ЦА) для максимизации собственной безопасности и транспортно-логистической автономии. «Для государств Центральной Азии в условиях полицентризма стратегические треугольники внешних сил выступают не угрозой, а пространством дипломатического маневра. Через механизмы многовекторности и прагматичного регионализма достигается нейтрализация рисков гегемонии за счет диверсификации транспортных коридоров и систем коллективной безопасности»[4].

Таблица 1. Сводная аналитическая таблица исследовательских школ

Исследовательская школа	Ключевой аналитический фокус	Защита суверенитета средних держав через балансирование внешних триад
Российская	Симметрия/асимметрия потенциалов, статус «государства-опоры»	Индексный анализ (CINC), теория игр («дуэль трех лиц»)
Европейская	Симметрия/асимметрия потенциалов, статус «государства-опоры»	Концепция динамической «триангуляции»
Восточная	Построение неявных коалиций, ограничение маневра соперника	Сетевая автономия, стратегическое позиционирование
Узбекская	Защита суверенитета средних держав через балансирование внешних триад	Концепция прагматичной многовекторности и транспортной геополитики

РЕЗУЛЬТАТЫ

В условиях формирования полицентричного мироустройства Центральная Азия превратилась в уникальный макрорегиональный узел, где классическая «треугольная дипломатия» приобретает новое концептуальное измерение. Если в XX веке малые и средние государства рассматривались неореалистами лишь как пассивные объекты (пешки) в игре великих держав, то современная узбекская политологическая школа доказывает обратное. В XXI веке суверенные государства региона, прежде всего Узбекистан, выступают активными бенефициарами и регуляторами трехсторонних балансов. На пространстве Центральной Азии сегодня отчетливо выделяются две взаимосвязанные триады (стратегических треугольника), динамика которых напрямую влияет на национальную безопасность Республики Узбекистан.

1. Глобально-региональный треугольник: «Россия — Китай — США» в Центральной Азии

Этот треугольник является классическим примером асимметричной триады, где геополитические интересы трех мировых центров силы проецируются на центральноазиатский регион. Однако его динамика в XXI веке нелинейна.

Китай выступает в качестве ключевого экономического локомотива (через мегапроект «Один пояс, один путь» и строительство железной дороги «Китай — Кыргызстан — Узбекистан»).

Россия сохраняет за собой роль важнейшего гаранта жесткой региональной безопасности (по линии ОДКБ и двусторонних стратегических союзнических соглашений) и глубокого гуманитарно-экономического партнера.

США и ЕС (формат «С5+1») стремятся диверсифицировать внешнеполитические векторы стран региона, предлагая альтернативные инвестиционные треки и технологическое партнерство. «Соперничество в треугольнике Вашингтон — Пекин — Москва на центральноазиатской площадке эволюционировало от жесткого вытеснения друг друга к модели "избирательного сосуществования". В этих условиях Узбекистан реализует стратегию "активного нейтралитета", не вступая в жесткие блоки, но извлекая технологические и инфраструктурные выгоды из соперничества ключевых вершин»[5].

2. Транспортно-логистический треугольник: «Узбекистан — Афганистан — Пакистан» Это принципиально новый тип функционального «стратегического треугольника», который изучается в рамках геоэкономического подхода. Он сформировался вокруг идеи

трансрегиональной взаимосвязанности Центральной и Южной Азии. Ключевым связующим элементом здесь выступает масштабный инфраструктурный проект железной дороги «Термез — Мазари-Шариф — Кабул — Пешавар» (Трансафганский коридор). Этот треугольник демонстрирует, как экономический интерес способен трансформировать ландшафт безопасности. Стабилизация Афганистана здесь рассматривается не через призму военной силы, а через включение его в торгово-производственные цепочки между Узбекистаном и Пакистаном с выходом к портам Индийского океана (Карачи, Гвадар). «Формирование оси Ташкент — Кабул — Исламабад знаменует собой переход внешней политики Узбекистана от пассивного сдерживания афганских угроз к проактивной геоэкономической триангуляции. Южный транспортный коридор превращает Центральную Азию из тупикового внутриконтинентального региона в ключевой транзитный мост Евразии»[6].

ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты исследования теоретико-методологических оснований и практических аспектов трансформации «стратегических треугольников» в XXI веке позволяют сформулировать ряд важных концептуальных выводов и рекомендаций.

1. Теоретические итоги и концептуальные выводы

Классические модели «треугольной дипломатии» эпохи холодной войны, базировавшиеся на неореализме, жестком бинарном выборе и механическом уравновешивании военных потенциалов (в частности, триады Л. Диттмера), продемонстрировали очевидную ограниченность в условиях полицентричного мироустройства.

Современные межгосударственные треугольники утратили линейность. Доказано, что в эпоху гибридизации международных отношений акторы способны одновременно находиться в состоянии жесткой конкуренции в сфере безопасности и демонстрировать глубокую торгово-экономическую взаимозависимость (что отчетливо видно на примере современных подходов КАОН и европейской школы «глубокой триангуляции»).

Наибольшим эвристическим и прогностическим потенциалом обладают интегративные модели, сочетающие системно-сетевой подход с концепцией «региональной многовекторной трилатерализации», развиваемой узбекской политологической школой.

2. Специфика центральноазиатских триад

Анализ геополитической архитектоники Центральной Азии подтвердил гипотезу исследования: суверенные государства региона, и в первую очередь

Узбекистан, перестали быть пассивными объектами («пешками») в соперничестве внешних гигантов. Региональное пространство структурировано двумя типами триад:

- Глобально-региональная асимметричная триада (РФ — КНР — США). Здесь Узбекистан эффективно применяет стратегию «активного нейтралитета», балансируя интересы внешних вершин, избегая вхождения в жесткие блоки и диверсифицируя привлечение инвестиций и технологий.
- Функциональная геоэкономическая триада (Узбекистан — Афганистан — Пакистан). Это принципиально новый тип «стратегического треугольника», инициированный самим Ташкентом. Он доказывает, что треугольные отношения в XXI веке могут строиться не вокруг сдерживания, а вокруг трансрегиональной инфраструктурной взаимосвязанности (проект Трансафганского коридора) и совместного управления рисками.

3. Практические рекомендации для внешней политики Республики Узбекистан

На основе верификации современных аналитических моделей предлагаются следующие рекомендации для внешнеполитического ведомства Республики Узбекистан:

- Мониторинг асимметрии триад: Необходимо внедрить в аналитическую практику институтов при МИД РУз (ИСМИ, МИЦА) методы количественного индексного анализа (включая индексы совокупного национального потенциала — CINC) для непрерывного мониторинга степени устойчивости треугольника РФ — КНР — США и упреждения рисков их прямой конфронтации в регионе.
- Институционализация южного вектора: Стратегическую ось Ташкент — Кабул — Исламабад целесообразно переводить из плоскости исключительно двусторонних встреч в регулярный трехсторонний консультативный формат на уровне министров иностранных дел и транспорта. Это закрепит за Узбекистаном статус главного конструктора трансрегиональной логистики.
- Диверсификация «цивилизационных сетей»: В рамках противодействия санкционному давлению и технологической блокаде внутри глобальных треугольников, Узбекистану следует активнее использовать инструменты сетевой автономии — развивать параллельные цифровые, финансовые и транспортные хабы, завязанные на средние державы (Турция, ОАЭ, Саудовская Аравия, Южная Корея), снижая критическую зависимость от любой из вершин глобального треугольника.

В целом, умение адаптироваться к нелинейной динамике современных макрополитических треугольников и способность проектировать собственные функциональные триады становятся ключевым критерием успешности внешней политики Узбекистана в формирующемся многополярном мире.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Дегтерев, Д. А. Стратегические треугольники и балансирование в мировой политике / Д. А. Дегтерев, М. С. Рамич // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – Москва: Центр ситуационного анализа, 2021. – Т. 14, № 3. – С. 6–12.
2. Rozman, G. Strategic Triangles Reshaping International Relations in East Asia / G. Rozman. – London; New York : Routledge, 2022. – 284 p.
3. Чжао, Х. Стратегический треугольник «КНР – РФ – США»: развитие отношений мировых держав в новую эпоху / Х. Чжао // Вестник международных отношений. – Пекин: Наука, 2023. – № 2 (41). – С. 84–95.
4. Мирзаев, Р. С. Геополитические трансформации в Центральной Азии: многовекторность и баланс интересов в XXI веке: монография / Р. С. Мирзаев. – Ташкент: Изд-во «Jahon», 2024. – 312 с.
5. Умаров, А. А. Внешняя политика Узбекистана в контексте глобального соперничества великих держав в Центральной Азии / А. А. Умаров // Международные отношения: политика, экономика, право. – Ташкент: Университет мировой экономики и дипломатии, 2025. – № 1 (48). – С. 68–79.
6. Саидов, И. М. Стратегия трансрегиональной взаимосвязанности Центральной и Южной Азии: геоэкономический аспект: монография / И. М. Саидов. – Ташкент: Изд-во «Маънавият», 2024. – 296 с.

MUHAMMAD SHAYBONIYXON VA MOVAROUNNAHRDA SHAYBONIYLAR HOKIMIYATINING QAROR TOPISHI

Abdujalilova Madina Odiljon qizi
Termiz davlat universiteti
Tarix fakulteti 3-bosqich talabasi
E-mail: madinaabdujalilova82@gmail.com

ANNOTATSIYA

XV asrda Dashti Qipchoqda Jo‘ji avlodlari tomonidan bir nechta davlatlar tarkib topdi. Shular ichida Jo‘jining beshinchi o‘g‘li bo‘lgan Shaybon avlodlari ulusni tiklash uchun jiddiy kurash boshladilar. Shaybon ulusining o‘z hududlarini O‘rta Osiyo tomon kengaytirishi Shaybon naslining yirik namoyandasi Muhammad Shayboniyxon ibn Shohbaxtxon ibn Abulxayrxon nomi bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: *Abulxayrxon, Muhammad Shayboniyxon, Dashti Qipchoq, Movarounnahr, Samarqand, Saripul jangi, Ismoil Safaviy.*

АННОТАЦИЯ

В XV веке на территории Дешт-и Кипчака потомками Джучи было образовано несколько государственных объединений. Среди них потомки пятого сына Джучи — Шибана — начали активную борьбу за восстановление своего улуса. Расширение владений Шибанидского улуса в направлении Средней Азии связано с деятельностью выдающегося представителя династии Шибанидов — Мухаммада Шайбани-хана, сына Шахбахт-хана и внука Абулхаир-хана.

Ключевые слова: *Абулхаир-хан, Мухаммад Шайбани-хан, Дешт-и Кипчак, Мавераннахр, Самарканд, Сарипульская битва, Исмаил Сефеви.*

ABSTRACT

In the fifteenth century, several states were established in the Dasht-i Qipchaq by the descendants of Jochi. Among them, the descendants of Shiban, the fifth son of Jochi, launched a determined struggle to restore their ulus. The expansion of the Shibanid ulus into Central Asia is closely associated with the activities of the prominent representative of the Shibanid dynasty, Muhammad Shaybani Khan, the son of Shah Bakht Khan and the grandson of Abulkhair Khan.

Keywords: *Abulkhair Khan, Muhammad Shaybani Khan, Dasht-i Qipchaq, Mawarannahr, Samarkand, Battle of Sar-i Pul, Ismail Safavid.*

KIRISH

Dashti Qipchoqning sharqiy qismida Jo‘jining beshinchi o‘g‘li bo‘lgan Shaybon asos solgan ulus vaqt o‘tishi bilan zaiflashdi. Toju taxt uchun kurashda Shaybon naslidan bo‘lgan Davlatshayx 1425-yilda vafot etdi. Siyosat maydoniga uning o‘g‘li Abulxayrxon chiqdi. Abulxayrxon 1428-yilda «O‘zbek ulusi» deb nomlangan davlatga asos soldi[177]. Abulxayrxon vafotidan so‘ng davlat parchalanib ketdi.

XV asrning 80-yillarida Jo‘ji naslidan yangi siyosiy kuch paydo bo‘ldi. Bu turkiy o‘zbek davlatchiligida o‘chmas iz qoldirgan Muhammad Shayboniyxon edi. Muhammad Shayboniyxonning tarixiy faoliyatini ko‘zdan kechirar ekanmiz, unda siyosatchilarga xos ayyorlik, teran aql, ilm-fanga homiylik, zukkolik hamda harbiy mahorat mujassam edi. Shayboniyxon haqida ko‘plab ma’lumotlar mavjud. O‘z zamonasining buyuk olimi Zahiriddin Muhammad Bobur: «Shayboniyxonning ikkinchi nomi Shohboqxon», deb ta’kidlaydi.

Muhammad Shayboniyxon milodiy 1451-yilda Abulxayrxon saroyida dunyoga keldi. Unga islomiy an’anaga ko‘ra Muhammad, turkiy an’anaga ko‘ra esa Shayboniy deb ism qo‘yilgan. Shayboniyxonning otasi Dashti Qipchoq xoni Shohbudoq Sulton, onasi esa Oqqo‘zibegim edi.

Muhammad Shayboniyxon o‘n to‘rt yoshga to‘lar-to‘lmas otasidan ayrildi. Keyinchalik onasi Oqqo‘zibegim ham olamdan o‘tdi. Biroq bu paytda bobosi Abulxayrxon hayot bo‘lgani sababli Shayboniyxon va uning ukasi Mahmud Sulton g‘ariblikda qolmadilar. Ularni otasi Shohbudoq Sultonning sodiq xizmatkori Qorachabek o‘z tarbiyasiga oldi. 1468-yilda Abulxayrxon ham vafot etgach, yetimlar Mazid Tarxon homiyligiga o‘tdilar[178].

Muhammad Shayboniyxonning ilm-fanga bo‘lgan qiziqishi yoshlik davridayoq shakllana boshlagan. U o‘sha davrning nufuzli ilm maskanlaridan biri bo‘lgan Buxoro madrasalarida tahsil oldi. Shayx Mansurdan fiqh, qiyos va ijmo masalalarini o‘rgandi. Shuningdek, Muhammad Xitoydan Yassaviya tariqatining odob va an’analarini egalladi[179].

Shayboniyxon ilm-fanni egallash bilan bir qatorda harbiy san’at sirlarini ham puxta o‘zlashtirdi. U yollanma qo‘shin tuzib, Movarounnahr va Xurosondagi temuriyzodalar hamda Mo‘g‘uliston hukmdorlariga ularning ichki raqiblariga qarshi kurashlarda harbiy yordam ko‘rsatdi. Bu faoliyat orqali u o‘zining harbiy tajribasi va sarkardalik mahoratini yanada mustahkamladi. Natijada bobosi Abulxayrxon asos solgan davlatni qayta tiklashga muvaffaq bo‘ldi.

---

[177] Jo‘rayev U., Usmonov Q., Jo‘rayeva G., Norqulov N. O‘zbekiston tarixi: 8-sinf darsligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – B. 5–6.
[178] Siyoyev S. Dashti Qipchoq lochini yoxud Muhammad Shayboniyxon qissasi. – Toshkent: Navro‘z, 2021. – B. 7.
[179] Siyoyev S. Dashti Qipchoq lochini yoxud Muhammad Shayboniyxon qissasi. – Toshkent: Navro‘z, 2021. – B. 9.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko‘chmanchi o‘zbeklar xoni sifatida hokimiyatni qo‘lga olgan Shayboniyxon qisqa vaqt ichida tajribali davlat arbobi va mohir harbiy sarkarda ekanligini namoyon etdi. XV asrning 90-yillaridayoq u Movarounnahrning markaziy hududlariga harbiy yurishlarni boshladi. Bu davrga kelib temuriylar davlati o‘zaro ichki nizolar va taxt uchun kurashlar oqibatida tobora zaiflashib, amalda mustaqil boshqariladigan kichik viloyatlarga bo‘linib ketgan edi [180]. Bundan tashqari, Shayboniyxonning O‘rta Osiyoga kirib kelishiga sabab bo‘lgan omillarni quyidagicha izohlash mumkin:

1. Dashti Qipchoqdagi siyosiy beqarorlik. Dashti Qipchoqda hokimiyatni saqlab qolish tobora murakkablashib, ichki nizolar hamda qabilalar o‘rtasidagi raqobat Shayboniyxonni yangi hududlarni egallashga undadi.

2. Temuriylar davlatining zaiflashuvi. Temuriy hukmdorlar o‘rtasidagi ichki kurashlar va siyosiy tarqoqlik Movarounnahrni egallash uchun qulay sharoit yaratdi. Ayniqsa, Husayn Boyqaro va uning vorislari o‘rtasidagi ziddiyatlar Shayboniyxonning harbiy yurishlarini osonlashtirdi.

3. Iqtisodiy manfaatlar. Movarounnahr qadimdan yuksak iqtisodiy va madaniy salohiyatga ega hudud bo‘lib, uni egallash siyosiy hukmronlik bilan bir qatorda iqtisodiy foyda ham keltirar edi.

4. Diniy-siyosiy omillar. Shayboniyxon o‘zini musulmon dunyosining nufuzli hukmdorlaridan biri sifatida namoyon etishga intildi. Movarounnahrni egallash orqali u islomiy siyosiy va madaniy ta’sirini yanada kuchaytirishni maqsad qildi.

5. Qabilalar manfaatlarini ta’minlash. Yangi hududlarni egallash orqali o‘z qabilalarini yer-suv va boyliklar bilan ta’minlash, shu bilan birga ularning qo‘llab-quvvatlashini mustahkamlashni maqsad qilgan.

Shu sabablar ta’sirida Muhammad Shayboniyxon 1497-yilda Movarounnahrga dastlabki harbiy yurishini amalga oshirdi. U katta qo‘shin bilan Samarqand tomon yurish qildi. Biroq shaharni egallay olmadi va yo‘l-yo‘lakay uchragan ayrim shahar hamda qishloqlarni talon-toroj qilib, katta o‘lja bilan Turkistonga qaytib ketdi.

Temuriy hukmdorlar tashqi xavf yuzaga kelgan paytlarda faqat vaqtinchalik va nomigagina birlasha olar edilar. O‘zaro doimiy raqobatda bo‘lgan temuriy amirlar mustahkam ittifoq tuza olmadilar. Har bir hukmdor o‘z tasarrufidagi hududni saqlab qolishga intilib, boshqa viloyatlar xavfsizligi masalasiga yetarlicha e’tibor qaratmadi. Natijada bunday siyosiy tarqoqlik Muhammad Shayboniyxon uchun qulay sharoit yaratdi[181].

[180] Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. III qism. Temuriylar, Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri: darslik. – Toshkent: BAYOZ, 2023. – B. 372.
[181] Eshov B. J., Odilov A. A. O‘zbekiston tarixi. II kitob (XIV asr o‘rtalaridan – XIX asr o‘rtalarigacha). – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 176.

1500-yilda Muhammad Shayboniyxon Samarqand shahrini deyarli jangsiz egallab, Shayboniylar davlatiga asos soldi. 1501-yilda esa Saripul qishlog‘i yaqinida Zahiriddin Muhammad Bobur qo‘shini ustidan g‘alaba qozonib, Samarqandni uzil-kesil o‘z tasarrufiga kiritdi[182].

Shayboniyxon davlatga asos solgach, uning hududlarini kengaytirish siyosatini izchil davom ettirdi. 1503-yilda Toshkent, 1504-yilda Hisor, 1505-yilda o‘n oylik qamaldan so‘ng Urganch, 1506-yilda Balx, 1507-yilda esa Xurosonning markazi bo‘lgan Hirotni egalladi[183].

Shu tariqa Xurosonning asosiy shaharlarini bosib olgach, o‘g‘li va jiyanini ushbu hududda qoldirib, o‘zi Amudaryodan o‘tib Buxoro orqali Sirdaryoning yuqori oqimida hukmronlik qilayotgan Mahmudxonga qarshi yurish boshladi. Mahmudxon mag‘lub etilgach, 1508-yilda Kaspiy dengizi bo‘yidagi Jurjon viloyati ham Shayboniyxon tasarrufiga o‘tdi[184].

Muhammad Shayboniyxon 1509-yilda Dashti Qipchoqqa yurish qilib, qozoqlar egallab olgan Sig‘noq, Yassi va Savron shaharlarini qaytarib oldi. Shu tariqa u Movarounnahr, Xuroson hamda Xorazm hududlarida o‘z hokimiyatini yanada mustahkamlab, markazlashgan kuchli davlatni shakllantirdi.

Bu davrda Muhammad Shayboniyxonning eng asosiy siyosiy raqiblari Kobulda hukmronlik qilayotgan Zahiriddin Muhammad Bobur hamda g‘arbda hukmronlik qilayotgan Eron shohi Ismoil Safaviy edi. Shayboniyxon bilan Ismoil Safaviy o‘rtasidagi qarama-qarshilik faqat hududiy manfaatlar bilan cheklanmagan bo‘lib, u siyosiy va diniy tus ham olgan edi.

1510-yilning oktabr–noyabr oylarida Muhammad Shayboniyxon o‘zining 40–50 ming kishilik qo‘shinining asosiy qismini Movarounnahrda hukmronlik qilayotgan qirqdan ortiq sultonlar ixtiyoriga taqsimlab yubordi. O‘zi esa 12–20 ming kishilik asosiy qo‘shini bilan Hirotda qishlayotgan edi. Bu paytda uning o‘g‘li Muhammad Temur Sulton Qoshg‘ar yurishida qatnashayotgan edi. Aynan shu holat Ismoil Safaviy uchun qulay harbiy vaziyatni yuzaga keltirdi[185].

1510-yilda Marv yaqinida Muhammad Shayboniyxon va Ismoil Safaviy qo‘shinlari o‘rtasida hal qiluvchi jang bo‘lib o‘tdi. Ismoil Safaviy qo‘llagan harbiy hiyla jang taqdirini Safaviylar foydasiga hal etdi. Qurshovda qolgan Shayboniyxon chekinishga majbur bo‘ldi. Manbalarga ko‘ra, u chorva uchun mo‘ljallangan qo‘rada oti qamalib qolishi oqibatida halok bo‘lgan. O‘z zamondoshlari tomonidan «Xalifat

[182] Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. III qism. Temuriylar, Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri: darslik. – Toshkent: BAYOZ, 2023. – B. 375.
[183]Eshov B. J., Odilov A. A. O‘zbekiston tarixi. II kitob (XIV asr o‘rtalaridan – XIX asr o‘rtalarigacha). – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 177.
[184] Vamberi A. Buxoro va Movarounnahr tarixi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1990. – B. 60–61.
[185] Zamonov A. Buxoro xonligi tarixi. – Toshkent: BAYOZ, 2021. – B. 32–36.

ar-Rahmon» va «Imom az-zamon» deya ulug‘langan Muhammad Shayboniyxon ushbu jangda mag‘lubiyatga uchradi[186].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Shayboniyxonning O‘rta Osiyoga kirib kelishi mintaqa tarixida muhim burilish yasadi. U Temuriylar davrida siyosiy jihatdan tarqoqlashib ketgan Movarounnahr, Xuroson va Xorazm hududlarining katta qismini o‘z hokimiyati ostida birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Natijada Shayboniylar davlati tashkil topib, Markaziy Osiyoda yangi siyosiy bosqich boshlandi.

Muhammad Shayboniyxon nafaqat mohir sarkarda va davlat arbobi, balki ilm-fan hamda madaniyat homiysi sifatida ham tarixda munosib o‘rin egalladi. Uning hukmronligi davrida qo‘shni davlatlar, jumladan, Usmoniylar davlati va boshqa mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar rivojlantirildi. Bu esa davlatning xalqaro maydondagi siyosiy mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi.

Shuningdek, Shayboniyxonning faoliyati Movarounnahrda temuriylar hukmronligining yakunlanishi va Shayboniylar sulolasi hukmronligining qaror topishiga zamin yaratdi. Shu bois Muhammad Shayboniyxon o‘zbek davlatchiligi tarixida markazlashgan davlat barpo etgan, mamlakatning siyosiy barqarorligini ta’minlash yo‘lida muhim xizmat qilgan tarixiy shaxslardan biri sifatida e’tirof etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Eshov B. J., Odilov A. A. *O‘zbekiston tarixi. II kitob (XIV asr o‘rtalaridan – XIX asr o‘rtalarigacha).* – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020.
2. Jo‘rayev U., Usmonov Q., Jo‘rayeva G., Norqulov N. *O‘zbekiston tarixi*: 8-sinf darsligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Siyoyev S. *Dashti Qipchoq lochini yoxud Muhammad Shayboniyxon qissasi*. – Toshkent: Navro‘z, 2021.
4. Vamberi A. *Buxoro va Movarounnahr tarixi*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1990.
5. Zamonov A. *Buxoro xonligi tarixi*. – Toshkent: BAYOZ, 2021.
6. Zamonov A. *O‘zbekiston tarixi. III qism. Temuriylar, Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri*: darslik. – Toshkent: BAYOZ, 2023.

[186] Eshov B. J., Odilov A. A. O‘zbekiston tarixi. II kitob (XIV asr o‘rtalaridan – XIX asr o‘rtalarigacha). – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 178.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

BAZARBAYEVA A.Sh. // Sun'iy intellekt vositalarini kommunikativ o'qitish tamoyillari bilan uyg'unlashtirish…… **5**

AMIRQULOVA Z. // Ingliz tili darslarida readingni o'qitishda moslashuvchan guruhlash (Flexible grouping) va Skaffolding texnologiyasining samaradorligi… **12**

SHAMSIDDINOVA E.M. // Bo'lajak pedagoglarda kasbiy kreativlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari…… **16**

ALLABERGENOV N. // The role and significance of encyclopedic scholars in the development of spiritual culture in the 9th-12th centuries…… **25**

ASROROV I. // Teacher and student motivation connection in effective language classroom engagement…….. **29**

XOLIQOVA D.M. qizi. // Ingliz va o'zbek tillarida internatsional so'zlarning qo'llanish doiralari va sohalari…… **35**

TOSHBAYEVA M.E., AVILOVA X.N. // Passiv konstruksiyalarni o'rgatishda pragmatik yondashuv: diskursiv strategiyalar va pedagogik paradigmalar…… **44**

SELIMANOVA S.M. // Oilaviy-maishiy zo'ravonlikning oldini olish va profilaktikasi bo'yicha huquqbuzarliklar profilaktikasi inspektorlarining ma'muriy faoliyatini takomillashtirish…… **52**

XALIMOVA M.Sh. qizi., TO'RAYEV L. // Suyima G'aniyeva tadqiqotlarida Alisher Navoiyning axloqiy va falsafiy qarashlari talqini…… **61**

XAYDAROV O.E. // Surxon-Sherobod vohasida xo'jalik faoliyati bilan bog'liq taqvimiy urf-odat va marosimlar…… **67**

САДУЛЛАЕВА Ю.К. // Роль языковых средств в моделировании характеров героев в произведениях Н.В.Гоголя…… **79**

JOLDASBAEVA G.X. qizi. // Prodyuserlik faoliyatining fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi…… **83**

ИБРАХИМОВ К.И., ХАЙДАРОВА Г.Б., ЖУМАНИЯЗОВ Ж.Ш. угли., ЮСУФОВА Н.Д. кизи. // Изменение технического состояния грузовых автомобилей в зависимости от пробега…….. **90**

SULTANKHODJAYEVA S.U. // The role of independent learning in the development of competencies…….. **102**

MADALOV N.E., YUSUPALIYEVA I.Y. // Developing vocabulary through songs and chants in primary EFL classrooms…… **107**

BOBOMUROTOVA Sh.Sh. // The structure and differences of discussion essay writing in English and Uzbek…… **112**

SOBIROV O.Q. // General lexical classification of construction terms in English and Uzbek……... **123**

KASIMOVA F.T. // Socio-cultural features of speech acts in Uzbek and English literary discourse…… **132**

MINNIKULOV I.U. ugli. // Non-conditional constructions as means of expressing conditionality…….. **138**

KURBANALIYEVA X.I. // Global urbanizatsiya sharoitida kichik va o‘rta shaharlar transformatsiyasining ijtimoiy-funksional modellari……... **142**

ELBOYEV F.X. o‘g‘li., AXMATOV Sh.B. o‘g‘li. // Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida ideal jamiyat va insonparvarlik g‘oyalari…… **150**

ERGASHEV O.B. // Axloqiy prinsiplar va sun’iy intellekt: insoniyatning yangi muammolari…… **156**

BAXRONOVA D., MO‘MINOVA M. // Personifikatsiyaning pragma-semantik xususiyatlari (Isajon Sultonning “Xazinabon yoxud Hazrati Xizr izidan” asari misolida)…… **161**

BAXRIDINOVA N.S., NORBOYEVA M.O. qizi. // An’anaviy va zamonaviy o‘qitish metodlarining qiyosiy tahlili…… **169**

KASIMOVA Sh.B. // Management innovation project of the director of a preschool educational organization…….. **174**

SADULLAYEVA N.K. qizi. // Postmodernizm va yangi realizm: zamonaviy ingliz adabiyotida uslubiy o‘zgarishlar…… **178**

SODIQOVA D. // Bin Sin uslubining emotsional tabiati……... **184**

AXMEDOV M.B. // O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan boburiylar tarixi bo‘yicha qo‘lyozma manbalar…… **197**

IMAMOVA N.A. // Biznes boshqaruvida raqamlashtirish va sun’iy intellektning roli…… **206**

ХАМДАМОВА Ф.У. // Рақамли муҳитда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар:таснифи ва ривожланиш тенденциялари… **213**

ABDUG‘AFFOROV F.I. o‘g‘li. // Axborot texnologiyalari asosida soliq nazorati samaradorligini kompleks baholash metodikasini ishlab chiqish…… **225**

ALIMOV Sh.M., TEMIROVA H.R. qizi., KAYIRBAYEV I.B. o‘g‘li. // Ko‘p oqimli ruda tayyorlash jarayonlarida temporal mantiq asosida sifat monitoringi va operativ boshqaruv tizimini takomillashtirish…… **234**

MUXIDDINOV M.Z. o‘g‘li. // Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning qo‘llanishiga ta’sir etgan ekstralingvistik omillar…… **243**

JAMOLIDDINOVA I.B. qizi., BOYDADAYEVA M.Sh. qizi. // O‘zbek badiiy asarlarida floristik metaforalarning antroposentrik xususiyatlari…… **249**

QAZAQOVA N.A., BOYDADAYEVA M.Sh. qizi. // Floristik metaforalarda milliy mentalitetning aks etishi…… **260**

BAKHRIDINOVA N.S., BAXTIYOROVA G.Sh. // Cognitive and linguistic mechanisms in vocabulary learning and retention…….. **269**

SHAROFOVA D.Sh. qizi. // Jazoir mustaqillikka erishgach Fransiya bilan aloqalari hamda migratsiyaga ta’siri…… **275**

RAXMANKULOV F.R. // Mulkdorlarda jamiyat taraqqiyotiga daxldorlik tuyg‘usini shakllanishida ma’naviy yetuklikning ahamiyati…….. **283**

ЯКУБОВ У.Б., ГАПУРОВА Л.Н., КАСИМОВ Б.С. // Замонавий олий таълимда академик бошқарув ва университет автономияси……. **287**

TO‘XTASHEV Sh.O‘. o‘g‘li. // Umumiy o‘rta majburiy ta’limga o‘tish davrida Surxondaryo viloyati xalq ta’limi tizimi (1972–1985-yillar) ……. **296**

YO‘LDASHBOYEV Sh.R. o‘g‘li., MAXMUDJONOV O.M. o‘g‘li. // Ma’lumotlarni yo‘qotishlarsiz xavfsiz siqish uchun 3D xaotik akslantirishlar… **306**

MAXMUDJONOV O.M. o‘g‘li. // Ikki o‘lchamli xaotik akslantirishlar asosida tasvirlarni xavfsiz siqish va shifrlash texnologiyalari……. **314**

ESHCHANOV Kh., POLVONOVA G., SHIGABUTDINOV A., BALTAEVA M., ESOMURODOVA R. // Study of the interaction of copper(II) ions with silk fibroin using theoretical calculations…… **320**

JURAYEV S.A., XUDAYNAZAROVA S.Sh. qizi., QO‘ZIYEV Sh.K. o‘g‘li., XUVAYDULLAYEVA F.X. qizi., ABDURASHIDOV B.Sh. o‘g‘li. // Rezistorli bo‘luvchi uchun EHM dasturini yaratish…… **347**

MUKHAMMADIEVA R. // International commercial arbitration and national courts: the role of the new york convention in the enforcement of arbitral awards…….. **357**

DAVLETOVA M.N. // O‘zbekistonda ijtimoiy davlat tizimini takomillashtirishning konseptual asoslari…… **363**

АЗИМОВА Ч.А., ФАТТОЕВА О.Н. // Формирование системы индивидуального обучения в эволюции философии образования……... **370**

НАБИЕВ Ф.Х. // Трансформация норм международного права в сфере интеллектуальной собственности в национальное законодательство…… **378**

SA’DULLAYEV Sh. // O‘rta Hind-Oriy va Sharqiy Eron tillari o‘rtasidagi leksik o‘zlashmalarda fonologik moslashuv va semantik o‘zgarishlar…… **386**

OTAXANOVA M.M. // Chustiy hayoti va ijodining o‘rganilishiga doir…… **388**

RUSTAMOVA G.N. // O‘zbekistonda smart raqamli yashil biznesni rivojlantirishning istiqbollari…….. **396**

PARDAYEV A.Ch. o‘g‘li. // Sharq mutafakkirlari ta’limotida oila va tarbiya falsafasi: milliy ma’naviyatni yuksaltirish omili…… **402**

USMONOVA D.F. qizi. // Ingliz tiliga to‘liq sig‘maydigan madaniy ma’nolar: tarjima, madaniyat va dunyoqarash masalasi…… **414**

MURODOVA Z.R., JUMANAZAROV Z.E. // Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining axborot kompetentsiyasini shakllantirishda axborot texnologiyalarining roli…… **422**

УСМОНОВА Д.Ф. кизи. // Значение анализа потребностей при внедрении искусственного интеллекта в EFL-образование…… **427**

AVAZOVA L.Sh. qizi. // O‘zbekistonga Rossiyadan kirib kelayotgan investitsiyalar……... **431**

USMONOVA D.F. kizi. // Risks, ethical concerns, and teacher caution in AI-supported EFL instruction…… **441**

EGAMOV M.X. // Bo‘lajak muhandislarning gidrologik-statistik kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish va baholash: Bloom taksonomiyasi doirasida rubrika asosidagi formativ baholash metodologiyasi…… **447**

DUSTOV A.Y., SHUKRULLAYEV D.D., TOG‘AYEV H.A. o‘g‘li. // Organobentonitda neft mahsulotlari adsorbsiyasining izoterma, kinetika va termodinamik qonuniyatlari…… **456**

DUSHATOV N.T. // Tasodifiy indeksli yig‘indining moment xossalari haqida…….. **462**

DUSTOV A.Y., SHUKRULLAYEV D.D., TOG‘AYEV H.A. o‘g‘li. // “Sho‘rtan ngqchb” oqava suvlarini adsorbsion chuqur tozalash texnologik sxemasi, adsorberni hisoblash va texnik-iqtisodiy baholash……... **465**

SAIDOV I. // Maxdumi A’zam Dahbediy ta’limotida komil inson konsepsiyasining falsafiy va tasavvufiy talqini……... **471**

ALIMOVA X.R. // Ingliz tili o‘qitishda Blended learning yondashuvining nazariy asoslari va amaliy tatbiqi…… **476**

KABULOV R.J. // Ioann Shiltberger asarida qabr va ziyorat madaniyati: XV asr musulmon jamiyatlarining diniy-etnografik hayoti…… **486**

SHODIYEVA I.S. qizi. // ESG tamoyillarining korporativ boshqaruvdagi o‘rni: xalqaro tajriba va O‘zbekiston qonunchiligi…… **492**

SHARIPOV A. // TIKA tashkilotining Markaziy Osiyodagi hamkorligi va ta’sir dinamikasi…… **499**

HAMROYEVA R. // Global urbanizatsiya jarayonlari……. **507**

RAHİMOV A.R o‘g‘li., MURODULLAYEV J.R. o‘g‘li. // Suv oqimining kinematik tuzilmasini tadqiq etishning takomillashgan usullarini ishlab chiqish (Qashqadaryo viloyati, Qarshi magistral kanali misolida) ……. **513**

НАМАЗОВ С.З., ТЕМИРОВ М. // Изучение физико-механических свойств и химического состава бурого угля…….. **519**

ИБРАХИМОВ К.И., ТУРАКУЛОВ Б.Х., САЛИМОВ Ф.Т., ЖУМАНИЯЗОВ Ж.Ш. угли. // Влияние возраста грузовых автомобилей на экологию окружающей среды…… **525**

RAHİMOV A.R. o‘g‘li., MURODULLAYEV J.R. o‘g‘li. // Qarshi magistral kanali burilish uchastkasida suv oqimi kinematik tuzilmasi va o‘zan deformatsiyasining tahlili…… **537**

MURODULLAYEV D.M. o‘g‘li. // Sun’iy neyron tarmoqlarning boshqaruv tizimlarida qo‘llanilish istiqbollari…….. **542**

ELMUROTOV J.Sh., JUMAYEV T.X. // Inson huquq va erkinligining nazariy – falsafiy asoslari…… **548**

XO‘JAMUROTOV E.S. // Maktab psixologining ta’lim tizimidagi o‘rni va o‘quvchilar shaxsini rivojlantirishdagi ahamiyati…… **553**

BAHODIROV D.A. // Ovoz boshqarish mahorati va xutba ta’sirchanligining korrelyatsiyasi: juma xutbasi misolida empirik tahlil…… **557**

ALAMOV Sh.R. // Arabic-origin terms in Uzbek and Tajik tourism discourse: semantic refunctionalization and english translation strategies…….. **567**

TURAKHONOVA B.O. // A typological classification of sacred texts…… **580**

KUTLIMURATOV R.R., ISMAILOV A.J. // Amaliy matematikada zamonaviy yondashuvlar va ilmiy tadqiqot yo‘nalishlari…… **584**

SAIDMUROTOV Sh.A. o‘g‘li. // Axborotlashgan jamiyatda ma’naviy qadriyatlarning o‘rni…… **590**

KURBONBOYEV X.M. o‘g‘li. // Krossfit - talabalarning jismoniy tayyorgarligining zamonaviy yo‘nalishi sifatida…… **594**

ABDURAMANOVA N.E. // Parallel korpuslarda “Hissiyot” leksik-semantik maydonidagi kognitiv metaforalarni teglash mezonlari…… **603**

OTAMURODOV M. // Xitoyning Afg‘onistondagi xavfsizlik manfaatlari: Shinjon omili va transmilliy tahdidlar…… **607**

SAPARBAYEVA S.B. qizi. // Pokiston ichki siyosatida pushtun omilining transformatsiyasi (1979 – 2000-yillarda)…… **621**

AZIMBAYEVA Sh.A. // Orientalism as an instrument of British foreign policy in the era of global competition: transformation of colonial legacies in the strategy of global Britain…… **629**

ULFATILLAYEVA S.S. qizi. // Imom Buxoriy hadislarida ayollar masalasi….. **635**

ЕЩАНОВА Д.А. // Технологический рост экономики Республики Узбекистан через призму привлечения иностранных инвестиций: проблемы правового регулирования и перспективы совершенствования законодательства…… **642**

ISMATILLAYEVA G.M., MIRZAYEV U.T. // Salor kanalidagi kumush tovonbaliqning o‘sish va serpushtlik ko‘rsatkichlari…….. **653**

RAKHIMOVA N., ESHCHANOV Kh., DUSHAMOV D. // DFT and TD-DFT investigation of the electronic structure, thermodynamic stability, spectral properties, and reactivity of 3-(1,3-dihydroxypropan-2-yl)benzo[*d*]oxazol-2(3*H*)-one…… **663**

РУСТАМОВА Г.Н. // Рақамли ва яшил бизнес тушунчалари: назарий таъриф, асослар ва тамойиллар…… **679**

RAXMATOV A.N. // Sharq falsafasida ruhiy kamolot tushunchasi…… **683**

КАСИМОВ М. // Трансформация «Стратегических треугольников» в условиях формирования полицентричной архитектуры международных отношений: новые аналитические модели…….. **693**

ABDUJALILOVA M.O.qizi // Muhammad Shayboniyxon va Movarounnahrda shayboniylar hokimiyatining qaror topishi…….. **702**

“**Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences**”. Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2026. – 713 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko‘zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta’minlash maqsadida “Oriental Renessans” MChJ tomonidan ta’sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES** (oriens.uz**)”** ilmiy jurnalining 6-bo‘lim 5-sonini tashkil etadi.

Mas’ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev